

באורי אונקלוס

מלאכת

שמשון ברוך שעפטעל ז"ל

הובאו לבית הדפוס

ע"י

פריץ בן לאאמז"ר מהר" ברוך אשר פערלעם

רב דק"ק מינכען

חתן המחבר ז"ל.

מינכען תרמ"ח

טהעאדאר אקערמאנן ק. האף-בוכהענדלעך.

1573 ס' הוצער ק. האָף-זוכדווקערייח.

40A
15936

Biure Onkelos

Scholien
zum Targum Onkelos

von

Simon Baruch Schefftel.

Nach dem Tode des Verfassers

herausgegeben von

Dr. Joseph Perles,

Rabbiner in München.

10213

München 1888.

Theodor Ackermann

Königlicher Hof-Buchhändler.

Druck der K. Hofbuchdruckerei E. Huber.

הערת המ"ל

ראה אנכי נוחן לפניכם היום את הספר באורי אונקלוס אשר השאיר אחריי ברכה מר חמי מהו' שמשון ברוך בן ה"ר אלבס נדר סענדר ז"ל מצית שעפטעל המנוח היה מהשרידים אשר ה' קרא בארלות אשכנזי ונכבדי ארץ אשר אם דאגות ותלאות המסחר יעמיסו עליהם על כבוד בכל זאת עוד ידם נטויה להגות ולדרוש בתורת אל חי ובדברי חז"ל בימי נעוריו שקד על דלתי החורה והחכמה בצרעסלוא עיר מולדתו ובשנת תר"ח חפני הרעש תקע אהלי צפונא עיר מולדת אשתו מרת יטא ע"ה אחת היא לאציה הנביר הנכבד מהו' משה מאלארט ז"ל וברה ליוולדה הנועה מרת פוגיל ע"ה וישב שם עד יום מותו ביום כ"ב אדר תרמ"ה בשנת שבעים ושנים לימי חייו, גם שם קבע עתים לחורה ולחכמה ולעת זקנתו אחרי שובי מלצא עבודת המסחר היחה תורתו אומנתו שם לילות כימים ובעמק שכלו הו' פלפל בחכמה והבין דבר מיוחד דבר הוא היה בעל מקרא בעל משה בעל הגדה שר חומשים שידע לקראות ולהגות בחומשה חומשי תורה ומפרשים ובקי מאוד בשבילי התרגומים ובפרט התרגום אונקלוס היה תמיד שעשועיו ויקר מאוד בעיניו ומרצ חביבותו כמעט היה יודעו בעל פה סגנון לשונו היה שגור בפיו ולא הניח דבר גדול ודבר קטן מכל הטוב אליו מדרשי חז"ל ספרי חכמי ישראל וחכמי האומות ידיעת לשון ארמית וסורית ומסורת התרגום, הדכוסים הראשונים מת"א וכ"י יקרים מאולר ספרי המלך יר"ה במינענן היו לגוד עיניו ומסידרים לפניו כשלחן ערוך ובפרט התרגום אונקלוס דפוס סציוניטה שי"ז אשר עין לא ראתה כמוהו לא מש מתוך אהלו ויהי בימים ההם ותללח רוח המקורה על שמשון ברוך ותחל לפעמו ויכתוב פרי מחשבתו על הספר להנאחו ולטובתו לא להחיות ולעשות לו שם בין חוברי חבורים כי היה ענוותן ושפל בדרך ותמיד נחבא אל הכלים ונסוג אחור לעמוד על גפי מרומי קרת וליכנס למחילות החכמים המפורסמים ועד בוא יום פקודתו לא זו מחבב את הת"א ללרוך ולברר וללצן את הגהותיו ולהביאם אל סדר נכון ומאחר שרבים וכן שלמים ראו את הספר ויאשרוהו אמרתי אני בלבי להוילאו לאור עולם לחלקו ביעקב ולהפינו בישראל לכבוד תורתנו הקדושה ולמען ידעו דור אחרון את גבורת שמשון ברוך והנה אני לא שנית ולא הוספתי ולא גרעתי מאומה מנזק הספר כי אם את אשר מלאתי באמתחת המחבר ז"ל הצאתי אל מכשם הדפוס ושמתי לפניכם ואם דבריו ימלאו חן בעיניכם תעלונה כליותי וישמח לבי גם אני.

מינענן עש"ק פ' בשלח תרמ"ו לפ"ק

פרץ פערלעס.

בראשית.

(א) בראשית ברא אלהים ת' בקדמין. לשון „בקדמין“ נמצא עוד פעם אחת בפסוק: „לפנים בישראל כה אמר האיש וכו' ונלכה עד הראה כי לנביא היום יקרא לפנים הראה“ (ש"א, ט', ט"ז) ת"י „לפנים“ הראשון „בקדמין“, כי כוונתו קדימת העת לבדה, והשני ת' „מלקדמין“ כי כוונתו קדימת דבר מזולתו, טרם יקרא נביא נקרא הראה, וכן כאן הוראת מלת „בקדמין“ בעת הקדם, בעת הברואה ברא הקב"ה שמים וארץ, ולא שהם נבראים תחלה, כי לפי דעת רבותינו המים והאש קדמו לארץ (עי' רש"י), לפיכך לא תרג' „בריש“, „בקדמיתא“ או „מלקדמין“ שכלם יהיו מורים על קדימת בריאת שמים וארץ לכל שאר בריות. „אלהים“ שהוא שם הקדש ת' תמיד בשם המיוחד „הויה“, כדי להרחיק כל טעות, לפי שלשון „אלהים“ הוא לפעמים חול כגון (לקמן ו' ב'. שמו' ד', ט"ז, זכ"ב, ח'.) דק „בצלם אלהים“, „ברמות אלהים“ ת' כלשון הכתוב בלי שנוי (עי' מ"ש לקמן פסוק כ"ו). שני השמות ביחד „ה' אלהים“ תרגם ג"כ ככתבם כי הכוונה ה' אשר הוא אלהים, וכן בכונים או בלשון נסמך, כגון „אלהיכם ואלהי אבותיכם“ (ברא' מ"ג, כ"ב) ת' אלהינו ואלהא דאבותינו, וכן כל כיוצא בהם, כיון שמוכן מאליו שמוסב להקב"ה, ואי אפשר לתרג' בשם המיוחד לפי שלא שייך לשון סמיכות וכנוי אצל שם עצם פרטי.

(ב) וחשך על פני תהום ת' וחשוכא פְּרִישׁ על אפי תהומא (סביוניטה ועוד ספרים עתיקים ומדויקים נ"א פְּרִישׁ פְּרִישׁ, וברוב ספרים השמיטוהו לגמרי. הגרסא פְּרִישׁ בשי"ן ימנית עקר, ומעמה שהאור היה נכדל ונפרש על פני תהום מתחת, אבל בעליונים היה אור, ככתוב „עוטה אור כשלמה נוטה שמים כיריעה“ (תהל' ק"ד, ד') ועוד „ונהורא עטה שרא“ (דני' ב', כ"ב), עי' חגיגה י"ב ב'. וכן בתרג' ירושלמי (שמו' י"ב, מ"ב), „ליליא קדמאה כד אתגלי מימרא דה' על עלמא למברא יתיה הות עלמא תהו ובהו וחשוכא פְּרִישׁ (צ"ל פְּרִישׁ) על אפי תהומא ומימרא דה' הוה נהיר ומנהר. וכשם שלאחר בריאת המאורות היתה הבדלה בין אור לחשך, כך היו נבדלים בתחלה, אור בעליונים וחשך בתחתונים, ולשון פְּרִישׁ יש בכחו גם לרמוז לדרשת ר' יהושע (ר"ה, י"א, ב') „בניסן נגאלו ובניסן עתידין ליגאל מנלן אמר קרא ליל שמורים, ליל המשומר ובא מששת ימי בראשית“, שהחשך נפרש ומשומר מראשית לומן הגאולה אולם הגרסא פְּרִישׁ או פְּרִישׁ שמשמעותה החשך פרום ונטור על התהום, איננה לפי דרכי אונקלוס, כי אין דרכו שיתשמש במליצה ריקנית שלא למדנו טמנה מאומה, וגם לא יאמר על חשך, שהוא דבר שאין בו ממש, שהוא פרום כמסכה, ובפרט לא יוסיף מלה על לשון הכתוב אם לא לצורך המקרא או לרמוז על דרשת חז"ל. וכן ב"ם קטרת הסמים קיים הגרסא פְּרִישׁ והעביר „פרים“ לפי שאין בו שום למוד.

(ד) יום אחד ת' יום חד (סביוניטה), ברוב ספרים „יומא“ בתמונת המפריט. „יום חד“, בנפרד יותר נכון לפי שהוא כלשון הכתוב „יום“ בלא ה"א ידעה, כי יוצא בו „פר אחד וכו' איל אחד“ (במד' ו', ט"ו) „ת' תור חד וכו' דכר חד אימר חד“, כלם בנפרד, ומה שתרג' „קערת כסף אחד מורק אחד כסף“ (שם פסוק י"ג) „מגיסתא -- מורקא“ במפריט הוא משום חשיבות, מה שאין כאן כי בשאר הימים

תרג' 'יום חנין', 'יום הַלִּיטִי' וכן כולם בנפרד. ואין לוטר שבא לרמוז על דרשות חו"ל בב"ר, כי כלן דורשין מלת "אחד", שהיה ראו שיאמר "יום ראשון", אם דרשו כלל מלת "יום".

(ו) יהי רקיע בתוך המים ת' במציעות מיא, פירש בתוך ממש, כנקודה האמצעית של כדור, וכן ב"ר, פ' ד. "גלדה טיפה האמצעית" וכו', ולא תרג' כדרכו "בגו מיא", כי זה משמעותו אף מן הצד, כגון "בתוך הירדן" (יהוש' ג', י"ו) ת"י "בגו ירדנא", וכן רבים. כיוצא בו "בתוך הגן" (לקמן ב', ט') ת' "במציעות גינתא", לאפוקי מן הצד.

(י"א, וי"ב) עשב מוריע ורע ת' דבר ורעיה מודרע, פירש אשר ורעו יורע, ת' המאוחר קודם, כאלו נאמר "ורע מוריע", ולא פירש כרש"י "מוריע" שיגדל בו ורעו, לפי שבארמית הפעל "ורע" אינו מורה על הורעה וגדול, אלא רק על ורעיה בארך (ע"י אוגר נתיב א', עמוד 2) לכן תרג' "מוריע ורע" כמו "ורע ורע" (לקמן פסוק כ"ט ב')

פעמים) לפי הענין, "דבר ורעיה מודרע", ונראה שלפי התרגום הכוונה בשניהם שהעשב עצמו מוריע ווורע, כי בדרך הטבע בית הורע של עשבים מתבקע והורע נחפור על הארץ ומצמיח, וכן באילנות פירותיהם שבהם הורע נופלים על הארץ ומצמיחים ואולי גם כן כוונת לשון התרג' המיוח' ליב"ע "דביוריה מודרע", שהוא לשון פור.

"בר ורע", "בר ורעא" נקרא בארמית ורע הצמחים, לפי שגרעני הורע יוצאים מן הצמחים לחוץ כל אחד גוף מתקיים כעין בריה בפני עצמה, וראוים להורע אחר וזמן רב, מה שאינו בתכונת ורע של בעלי חיים.

(כ"ו) בצלם אלהים ת' בצלם אלהים, מסורת עליו (ברלינר עמוד 2): אלהים (יחידי כצ"ל) דמתרג' קרא וחרגום ג' באוריתא וסימ' ויברא זה ספר תולדת אדם. כי בצלם ר"ל "בצלם אלהים" (כאן), "בדמות אלהים" (לקמן ה', א), "בצלם אלהים" (לקמן ט', ו), כאלו שלשה מקומות השם שוה בתרגום לקרא "אלהים", ובכל שאר מקומות השם "אלהים" קודם מתורגם בשם הויה, אולם כשבארם שני שמות "ה' אלהים" ביחד, או "ה' הוא האלהים" התרגום "ה' אלהים" (ע"י ט"ש לעיל פסוק א') הטעם שהניח לשון "בצלם אלהים", "בדמות אלהים" בלא תרגום טכואר באוג"ר, וזה לשונו המהור: "נראה שהיה מחכמת אונקלוס שלא לתרגם המליצה הזאת מפני שראה בלתי אפשר לפרש ענינה לפני ההמון, בוולת אריכת לשון ובוולת פירש שיוציאוהו מכלל מעתיק" עכ"ל כיוצא בו "אהיה אשר אהיה" — "אהיה שלחני" (שמו' ג', י"ד), וכן ברכת כהנים ועוד, גם כן קרא ותרגום מטעם זה, ואפרשם בס"ד במקומם. כי אם תרגם "בצלמא דה" היה מגדל ההגשמה ביותר, או כתרג' המיוח' ליב"ע "בדמות מן קדם ה'", היה מטעם מעלה הענין הנשגב כמו "ורוח אלהים" שתרג' "ורוחא מן קדם ה'" שמורה רק על הפלגת גדלו ותקופו ולא על מעלה שכלית ורוחנית.

(כ"ח) וככשוה ת' ותקופו עלה לא תרג' כפשוטו בלשון "כבש" לפי כמובן לארץ כפי משמעותו לקיחה מאחרים במלחמה, ותקופו עלה הוראתו שיאכלו כל טובה ויהיו מתחזקים עליה, וכן בת' יב"ע "ותקופו עלה בנכסין".

(כ"ט) לכם יהיה לאכלה, לכוון יהון למיכל (סביניוטה ורוב ספר) נ"א "דילכוון יהי" וכו'. כתוב באוג"ר: "ונראה לי שאם היה הכתוב אומר יהיה לכם לאכלה היה אפשר לתרגם לכוון, עכשו שכתוב לכם יהיה הלמ"ד מורה על הקנין ותרגומה דילכוון, ואינו נכון, כי הקנין כבר נאמר בראש הכתוב "הנה נחתי לכם את כל עשב וכו', ובאמת אין הפרש בין "לכם יהיה" ליהיה לכם, כי מוכח מטלת לאכלה שאין כוונתו לקנין, אלא שאינם מותרים לאכול בשר בעלי חיים, רק ירקות ופירות, וכן כשהתיר הקב"ה לנח את בעלי חיים, נאמר ג' "כ בזה הלשון: "כל

רמש אשר הוא חי לכם יהי לאכלה" (לקמן ט', ג') ותרנומו, "לכון יהי למיכל". — הגרסא, "יהון לכו", היא נגד המסורה (ברלינר עמוד 9) יהיה דמתרג' יהון י"ב באורי', וזה איננו מן המנין, והאוג'ר מצדיק גרסת הסבניטה, "יהון", "להיות הפעל חוזר לשני שמות, כל עשב וכל העץ נכון הוא שיבא בלשון רבים" עכ"ל.

(לא) והנה טוב מאד ת' והא תִּקְיִן לחדא. מסורת עליו (ברלינר עמוד 2)

ע"ש. בכל שאר ימים תרג' "ארי טב", וכן בלשון "תקן", הכוונה שהיה הכל מסודר ומתוקן בפעולתו לתכלית הנרצה לקיום העולם ולטובתו (ע' המאמר הנפלא בבאור נתה"ש).

ב (ה') כי לא המטיר ה' אלהים על הארץ ת' לא אחית ה' אלהים מטרא על ארעא. (סבניטה, פתשגן ועוד ספר' עתיקים), ברוכס, "לא אחית מטרא ה' אלהים", לפי דרכי הלשון נכון, "אחית מטרא" במחובר, לפי שהוא תרגם של "המטיר, וכן, "אנכי ממטיר" (לקמן ז' ד'). ת' "אנא מחית מטרא" אמנם מפני הכבוד לא רצה אנקלוס לסמוך לשון "ה' אלהים" למלות על "ארעא" לפיכך נתן מלת "מטרא" ביניהן.

(ו') ויהי האדם לנפש חיה ת' והות באדם לרוח ממללא. לא תרג' לפי המלות, "לנפשא חיתא", אלא לפי הענין, "לרוח ממללא", כפרש"י, "אף בהמה וחיה נקראו נפש חיה אך זו של אדם חיה שבכולן שנתוסף בו דעה ודבור" עכ"ל, וכדעת קצת מפרשים שפירש "חיה" כמו "חיה", לשון אמירה ודבור, והנה לדעת המתרגם שיעור המאמר, "ויהי להאדם נפש חיה", וכמו "כי שמי בקרב" (שמו'. כ"ג, כ"א) ת' "ארי בשמי מימריה" כאלו נאמר, "בשמי חיה", עמש"ש, כיוצא בו, ובגאוחו שחקים" (דבר'. ל"ג, כ"ו) ת' "ותוקפיה בשמי שמיא", כמו, "וגאותו בשחקים". ופירש הענין בלשון ברור, "והות באדם לרוח ממללא".

(טו) ויקח ה' אלהים את האדם ת' ודָּבַר. לשון "לקח" בעברי יתפרד

בארמי לארכעה ראשים נסב, דבר, קרב, קבל.

נסב נוהג א', בהוראת לקיחה בידים, כגון "קח את מטך" (שמו'. ז', ט') ת' "סב". ב', אצל לקיחת אשה לשם אישות על ידי נשואין כדת הנהוג אצל לקיחת אשה רק למשכב שלא כדת התרגום בלשון "דבר", "ואקח אותה לי לאשה" (לקמן י"ב, י"ט) ת' "ודברית יתה", (ע' מש"ש לפרש המסורה). "ויקח אברם ונחור להם נשים" (לקמן י"א, כ"ט) תרג' "ונסיב". ג', לקיחת ארצות וערים במלחמה, ויקח את כל ארצו מידו" (במד'. כ"א, כ"ו) ת' "ונסיב". (וע' ט"ש דבר'. כ"ט, ז' ד'). בבחינת מוסגים מופשטים, כגון "את בכורתי לקח" לקמן כ"ו, (ל"ו) ת' "ונסיב"

"יתר שאת ויתר עז" (לקמן ט"ט, ג') ת' "לך הוה חוי למיסב תלתה חולקין בכורותא כהונתא ומלכותא, ולקחת תי המלוכה מידו" (מ"א, י"ד, ל"ה) ת"י "ואסיב". "חסן ויקר יקחו" (יחז'. כ"ב, כ"ה) ת"י "עותר ויקר נסיבו", "לשמצה בקמיהם" (שמו'. ל"ב, כ"ה) ת' "לאסבותהון שום ביש וכו, (ע' מש"ש שם.

דבר עקר ענינו הנהגה והולכה, ונוהג במוסב בעלי חיים שאינם נטלים בידים ממש, אלא הולקחם מוליך ומנהיג אותם למקום הנרצה, כגון "ויקח תרח את אכרם בן ואת לוט וכו" (לקמן י"א, ל"א) ת' "ודבר", וכן כאן, "ויקח . . . את האדם" אולם אף בבעלי חיים כשהלקיחה בידים ממש תרג' בלשון "נסב", ויקחוהו וישליכו אותו הבורה" (לקמן ל"ז, כ"ד) ת' "ונסיבוהו", וכן אצל לקיחת בהמה לשחיטה מיד, או להפרישה ולהזמינה לקרבן, כגון "ויקח בן בקר" וכו' (לקמן י"ח, ז') ת' "ונסיב", "קח לך עגל בן בקר לחטאת" (ויק'. ט', ב') ת' "סב לך", קחו שעיר עזים לחטאת (שם פסוק ג') ת' "סבי", ולענין לשון "לקח" בבהמה שכונתו העלאתה להקרבה

מיד ע' בסמוך.

בראשית ב

קרב. "לקח" בעברי בייחוס לבני אדם שכוונתו הבאתם למעלה יתירה בקדושה לעבודת השי"ת מתורג' בל' "קרב", כגון ולקחתי אתכם לי לעם (שמו'). ו' (ז) ת' "ואיקריב יתכון קדמי לעם", "ומשם יקחך" (דבר'. ל, ד') ת' "ומתמן יקריבינך" קח את אהרן ואת בניו (ויק', ח', ב'), "קח את הלויים" (במד'. ג', מ"ה) ת' "קריב", וכן לשון לקיחה אצל בהמה שמשמעותו העלאה והקרבה על המזבח, כגון קחה לי עגלה משלשת (לקמן ט"ו, ט'), "ויקח לו" (שם פסוק י') ת' "קריב קדמי", "קריב קדמוהי", וכן "ויקח יתרו וכו' עלה וזבחים לאלהים" (שמו. י"ח, י"ב) ת' "וקריב".

קבל נוהג א, אצל לקיחת חפץ שינתן לאדם מוולתו במתנה לפיטו או להטות לב המקבל לשיב לנותן. כגון "ולקחת מנחתי מידך" (לקמן ל"ג, י) "קח נא את ברכתך" (שם פסוק י') ת' "ותקבילך", "קביל כעף", "ושחד לאתקח" (שמו. כ"ג, ח') "ושחודא לא תקבל" ב', במה שראוי לו להנתן לפי משפטו ודינו, כגון "והם יקחו חלקם" (לקמן י"ד, כ"ד) ת' "יקבלון חולקהון", "כי לקחו בני הראובני" וכו' (במד'. ל"ד, י"ד), "לקחתו נחלחם" (שם ופסוק ט"ו) ת' "שלשם" "קבילו". ג', בבחינת דברים הנאמרים, כגון ברכה, שבעה, מוסר. כל לשון "שמע" בעברי שהוראתו הכנסת הדברים בלב השומע, ולא שמיעת האזון בלבד, מתורג' ג"כ בלשון "קביל" (עי' רש"י לקמן ל"ו, כ"ו). "ויקח ברכתך" (לקמן כ"ה, ל"ה) ת' "וקבילך", "ולקח בעליו" (שמו. כ"ב, י') ת' "וקביל מריה מיניה מוטתא", "מוסר לא לקחו" (ירמ'. ב', ל') ת' "אולפן לא קבילך", "אם תקח אמרי" (משלי ב' א') ת', "אם תקבל טל". חוץ מארבע לשונות האלו נמצא לשון "לקח" מתורגם בהרבה מקומות לפי הענין, כגון "ממנה לקחת" (לקמן ג', י') ת' "איתבריתא" (עי' מ"ש שם). "ויקחו את לוט" (שם י"ד, י"ב) "ושבו", "ויקחולי תרומה" (שמו. כ"ד, ב') "ויפרשון קדמי", "ויקח קרח" (במד'. ט"ו, א') "ואיתפלג", "לקחת לו גוי" (דבר'. ד' לא') למפרק ליה" וכן רבים.

(י"ח). עזר כנגדו ת' סמך כקבליה, נ"א "לקבליה" בסביוניטה ועוד ספרים מדויקים לשון "כנגד", "לנגד" מתורג' תמיד שוה לשמוש הכתוב בכ"ף ובלמ"ד, "קביל" "לקביל". טלת, עזר" תרגומה בכל מקום בלשון, סעיד", כשהוראתו ישועה או עזרה לפי שעה, אולם כאן טעמה משען תמיד, אשר בלעדו מין האנושי לא יכול להתקיים, חרג' בלשון "סמך", כמו "כל משען לחם" (ישע'. ג', א'), תי", כל סמך מיכל".

(כ"ג) כי מאיש לקחה זאת ת' ארי מבעלה נסיבא דא (סביוניטה ורוב ספרים עתיקים) נ"א "מבעלא" לשון ידוע, כמו מן הבעל, והוא כמעט שוה בהוראתו ללשון "מבעלה", אולם מ"ם "מבעלה" יותר ברור, לפי שבאמת היא לוקחה מאישה, והנה לא ת' "אח בריתא דא", כמו "אשר לקח משם" (לקמן ג', כ"ג) ת' "דאחברי מתמן", לפי שאדם נברא מעפר מן האדמה, ומקצת עפר קרוי אדמה, כמו "ואדמה על ראשו" (ש"א. ד', י"ב), שייך לוטר על אדם שנברא מן האדמה, אולם חוה שנבנת מן הצלע, אין שייך לוטר שנבראה מבעלה, כי הצלע לא נקראת "בעל".

(כד) על כן יעזב איש את אביו ואת אמו ודבק באשתו ת' על כן ישבוקגבר בית משכבי אבוהי ואמיה וידביק באתתיה, הרב הג' ב"ם נתניה לגר פירש: לא שיעזב אוחם לגמרי רק אהלם ובית משכנחם, וגם זה איננו צויו רק דרך הטבע עכ"ל, וכן דעת האונג'ר (נתיב כ"ד). ואינו נכון, כי כוה היה די לתרגם "בית אבוהי ואמיה" בלא תוספת טלת "משכבי", ועוד כיון שלא תרגם "שְׂבִיק גבר — וְדָבֵק באתתיה" לשון הוה, אלא "ישבוק", "וידביק", נראה בעליל

שאינו רומז על דרך הטבע, וכוונתו שהוא צואת השי"ת, כפרש"י רוח הקודש אומרת כן לאסור על בני נח את העריות עכ"ל, ופליגי בו ר' אליעזר ור' עקיבא (סנהד.

נ"ח, א', ולשון התרגום סובל דעת שניהם כדברי הכתוב עצמו, וכן מוכח מן מסורת התרגום על זה הפסוק:

בית משכבי ב' באורי' פחו כמים (ברא'. מ"ט ד'. "כי עלית משכבי אביך"). עלכן יעזב (כאן). ר"ל רק באלו שני מקומות נמצא בתרגום לשון "בית משכבי", רבים, ובשאר מקומות לשון יחיד, "ויבא יוסף החדרה" (לקמן מ"ג, ל') ת', לאידרון בית משכבא", "ובחדר משכבך" (שמו', ו', י"ח) ת', "ובאידרון בית משכבך", הטעם לפי שלשון "משכבי" מורה על גלוי עריות בין בעברי בין בארמית; במקרא נמצא לשון "משכבי" רק בשלשה מקומות, "כי עלית משכבי אביך" (לקמן מ"ט, ד'), "ואת זכר לא תשכב משכבי אשה" (ויק'. י"ח, כ"ב), "ואיש אשר ישכב את זכר משכבי אשה", וכן בתרגום "משכבי", וגם כל לשון "משכב זכר" מתורג' משכבי דכורא.

ג, (א) אף כי אמר אלהים ת' בקושטא אמר ה' (סביוניטה) גרסת הספרים "בקושטא ארי אמר", אבל יש בו מסורת כי דקרי ולא מתרגמ' ב' באורי' וסימ' והנחש היה ערום (כאן) "ואף כי אחרי מותי (דברים ל"א, כ"ז). ר"ל שמלת "כי" שבכתוב אינה מתורגמת בשני מקראות האלה, לפי זה נכון להגיהו בספרים ולהשמיט מלת "ארי".

(ו) תאוה הוא לעינים ת' אסו (סביוניטה וספרים עתיקים) נ"א אַפִּי. הנכון אַסו שהוא שם המקרא, תרג' של "מרפא", "רפאות תעלה", "ארוכה", (ירמ'. י"ד י"ט. — ל', י"ג. וי"ו); הגרסא אַפִּי שבוש, שהוא פעל, "רפא נא לה" (במד'. י"ב, י"ג) ת' "אַפִּי כען לה".

(ו) ויתפרו עליה תאנה ת' וחטיטו להון. הוסיף מלת "להון" לזווג המלות עם הסמוך לו, "ויעשו להם חגרות". וכן דרכו בהרבה מקומות, כגון, "ומצות אפה ויאכלו" (לקמן י"ט, ג') ת', "ופטיר אפא להון", לזווג עם מה שנאמר קודם בסמוך, "ויעש להם משה" (עי' פתשגן). כיוצא בו, "לכה ארה לי יעקב ולכה זעמה ישראל" (במד'. י"ט, י"ב) ת' "איתא לוט לי יעקב ואיתא תריך לי ישראל" (ועי' עוד מ"ש לקמן י"ט, י"ב).

(ח) לרוח היום ת' למנח יומא. אולי תרג' "לרוח" כמו "לנוח" בחלוף למנ"ר הפעלים, "בחן" — "בחר" בארמית שוים בהוראתם ומתחלפים "בן", בעברי "בר" בארמית. וכפרש"י, "רוח שהשמש באה לשם". והנה יש מי שחולק ודורש "לרוח היום" למקום שהשמש זורחת, ואין דרך אונקלוס להכריע לצד אחד, כאן אי אפשר בלא הכרעה, או למזרח או למערב.

(ט"ו) הוא ישופך ראש ואתה תשופנה עקב ת' הוא יהי דכיר מה דעבד ליה מלקדמין ואת תהי נטר ליה לסופא. (כך הגרסא בסביוניטה, כ"י מינכן. 2. 1 ועוד) וכן עקר, ברוב ספרים, "דכיר לך", ואינו נכון, שהוא נגד הכוונה האמתית של התרגום. לא תרג' כפרש"י שאדם יכתת ראשו של נחש והוא ישכנו בעקבו וימיתו, כי הוא נגד שלימות הכורא הטוב והמיטיב, שיצוה לבריותיו שימיתו זה את זה, מלבד העונש שנגזר לכל אחד לפי עונו, והנה לפי התרגום אין בענין הזה שום רעה לחוספות העונש, וגם אין הכוונה שיוכר ויטור לנחש מה שעשה לו מלפנים, אלא רומז בברכים מעטים על דרשת חז"ל, כמו שטפורש באריכות לשון בתרג' המיוחס ליב"ע וכת' ירושלמי, שאם ישמור האדם מצוות השי"ת, יתגבר על הנחש שהוא יצר הרע, ויעשה טוב ולא יחטא, וזאת יהי לטובתו כל הימים, וזו כוונת אונקלוס: "הוא ישופך ראש", "ישופך" לשון שאיפה כמו "ואל מקומו שואף" (קהל' א' ה') שכל מגמתו תהיה שיתן דעתו ולבו למה שאירע לו

לפנים ע"י הנחש. „הוא יהי דכיר מה דעבדת ליה מלקדמין“, טעמו שיוכור חמיד הרעה שנעשה, על שהלך אחר יצר הרע, מתוך כך ישתדל לכבוש את יצרו וללכת בדרכי ה' ולדבקה בו.

„ואתה תשופנה עקב“ ת' „ואת תהי נטר ליה לסופא“, אין לומר שהכוונה אשר הנחש יוכור מה שעשה לו האדם וישלם לו גמולו בסוף, כי האדם לא עשה לנחש מאומה, ואך מיד ה' הוא קבל עונשו על רשעתו. אלא הטעם את תהי טמון בלבו כל ימי חייו עד יום מותו להסיתו לחטוא, ועוד י"ל שכוונת „ואת תהי נטר לו לסופא“, כמו שמפורש בת' יב"ע ות' ירושלמי, „ועתידין אינון למעבד שפיותא (פירש שלום) בעיקבא ביומי מלכא משיחא“, פירש שהנחש ישמור וימחין עד לעתיד לבוא, שלא יהי יצר הרע עוד שולט באדם, ואז יהי שלום בינו ובין האדם, וזה נראה הנכון.

(יט) עד שובך אל האדמה ת' עד דתיתחב (סביוניטה ופתשגן), ברוב ספרים „עד דתחוב“. פירש ב"ס פתשגן: דתיתחב ע"י אחרים, כי אין דרך העולם לקבור איש את עצמו, „ואל עפר תשוב“ (שם) ת' „תחוב“, אולי בעבור כי מעצמו שב אל יסודו בטבעו אחרי קבורתו עכ"ל.

(שם) כי טמנה לקחת ת' דמינה איחבריתא. תרג' מלת „כי“ בהוראת „אשר“ — „דמינה“, ולא „ארי מינה“, ללמד שאינו נתינת טעם, וכן „כי הרגו קין“ (לקמן ד' כ"ה) ת' „דקטליה“, וכן „כי אחה נצב לקראתי (במד' כ"ב, ל"ד) „ראת מעתד לקדמותי. — „לקחת“ ת' „איחבריתא“ לפי הכוונה האמיתית, כי לא לקח מן האדמה כשהיה אדם, אלא נוצר מעפר מן האדמה.

(כא) כתנות עור ת' לבושיין דיקר על משך בסריהון. לדעת קצת מפרשים מלת „דיקר“ רומזת למה שכתוב בתורת ר"מ „כתנות אור“ באלף ווה רחוק, „לבושיין דיקר“ הוא תרג' של מלת „כתנות“ לפי הכוונה האמיתית, כי כתנות הן באמת לבושי כבוד של כהנים ובני מלכים, וכן „הנה הוא לך כסות עינים“ (לקמן כ' ט"ו) ת' „כסות“ — „כסות דיקר“ אין לומר שמלת „דיקר“ היא תרגום של „עינים“ כי תרגומו המאמר: „חלף דשליחת דברתיך וחיותי יתיך“. כיצא בו „כלם כעדי תלבשי“ (ישע"י מ"ט, י"ח) ת"י „כלהון ליד כלבוש דיקר וכן „ויעבר אדרתו מעליו“ (יונ' ג' ו') ת"י „ואעדי לבוש יקריה מיניה“ — „עור“ ת' „על משך בסריהון“, ולא ת' כפשוטו „דמשך“, לפי שלא היו עדיין עורות של בהמות בעולם, כי בו ביום נבראו וכלם עורם בחיים, לפיכך דרשו רבותינו בב"ר (ע"י רש"י) „כתנות עור: חלקים כצפורן היו מדובקין על עורן, ויש אומרים דבר הבא מן העור כגון (צמר גמלים) או צמר ארנבת, ואונקלוס בורר לו כדרכו תמיד לשון שסובל כל הדעות, וגם מה שהובאה בת' יב"ע שהיו מעור הנחש שמפשיט עורו בטבעו גם בחיים.

(כ"ב) הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע ת' הוה יחידו בעלמא מיניה למידע טב וביש. „כאחד ממנו“ תרג' בשנוי לשון ובשנוי ענין מפני הכבוד „הוה יחידו בעלמא מיניה“. מלת „מיניה“ מוסבת למעלה, כי היא מוטעמת בוקף, וכוונת התרגום שאדם נעשה מעצמו יחיד בעולם לדעת טוב ורע, כלומר ע"י שאכל מעץ הדעת ברצון עצמו נגד רצון הבורא, וכן דרש ר' עקיבא „שנתן לו המקום לבנו שני דרכים דרך החיים ודרך המות ובירר לו דרך אחרת“. בזה תכלה תלוות האוג"ר (נתיב כ"ז עמוד 20), שמה שנתנו הוקף על מלת „מיניה“ הוא לדעתו שבוש גדול, כי הוא סובר שהיא מושכת למטה, והכוונה שנעשה יחיד בעולם בזה שיודע מעצמו טוב ורע, ולא כן דעת מושיבי הטעמים, כי ידיעת טוב ורע לא באה לו מעצמו, אלא מתוך אכילה מעץ הדעת, אבל יתכן לומר שנעשה כן מעצמו, לפי שהאכילה היתה מדעת עצמו. עוד יש לדקדק כי בפסוק „ועץ הדעת טוב ורע“ (לעיל ב', ט), וכן „וידעי טוב ורע“ (ג', ה) ת' „חכמין בין טב לביש“, וכאן שנה הלשון

והרג', למידע טוב וביש', מדוע לא חרג', למיחכם בין טוב לביש', ונראה הטעם, כי אלו היה אדם אוכל מעץ הדעת בהיתר וברשות, היתה באה לו תבונה יתירה להבחין מתחלה בין טוב לרע קודם המעשה והיה בוחר בטוב ומאס ברע, כמלאכים שעושים רק טוב, ואינם יודעים לעשות רע, אבל האדם אחר שטעם טעם עבירה ונכנס בו יצר הרע, הוא מכיר ויודע לעשות טוב וגם רע.

(כג) לעבוד את האדמה ח' למפלה בארעא הקשה ב"ם פתשגן: למה לא חרגם, "ית ארעא" כמו, "לעבוד את האדמה" (לעיל ב', ה') עכ"ל, וי"ל שקודם שחטא ונאררה האדמה בשביל האדם, עשה עבודתו פעולה שלמה, על כן חרג', למפלה ית ארעא, מלת, "ית" תורה שהוא עובד והאדמה נעדרת לרצונו, אולם אחר שנחקלה שחצמית קוץ ודרדר, האדם עובד הארץ בעמל, והיא לא עושה תמיד את שלה, וזו הוראה לשון, "למפלה" בארעא דוק וחשכה שמכאן ואילך חרג' אונקלוס רק, "פלה בארעא" בכל המקומות.

(כד) וישכן מקדם לגן עדן את הכרובים ח' ואשריה מלקדטין לגינתא דעדן וכו', וכן, "ויטע ה' אלהים גן בעדן מקדם" (לעיל ב', ח') ח', "מלקדמין", והוא חרגום של, "לפנים" ומורה על קדימה בזמן, ולא חרג', "ממדנח", כמו, "מקדם לבית אל" (לקמן י"ב, ח'), "מקדם לעין" (במד' ל"ד, י"א), לפי שרבותינו דרשו אצל, "גן בעדן מקדם" בהוראת קדימה בזמן, כדאיתא (בר' פ', ט"ו), אמר ר' שמואל בר נחמן את סביר קודם לכריתו של עולם אלא קודם לאדם הראשון, אדם נברא בששי ג"ע בשלש, והכרובים קדמו לכלם (ב"ר, פ', כ"א. ואלוהו רבה פ', א').

ה, (א) והאדם ידע את חוה אשתו ח' ואדם ידע, היו"ד בחירק (סביניטה ועוד) כרוב ספר' ידע. מסורת עליו: ידע דמתרג ידע ה' באורי' וסימ' והאדם ידע (כאן). שנים בבנות לוט (לקמן י"ט ל"ג, וז"ל, ולא ידע בשכבה ובקומה). ומשה לא ידע (כירקן אור פניו, שמו, למ, כ"א) ולא ידע איש את קבורתו (דבר' ל"ד, ו'). ובכל שאר מקומות חרגום של ידע — ידע עבר או ידע ל' הוה, לדעת הח' דר' ברלינר נקוד כוה נוהג בלשון סורי, שלפנים היה נוהג אף בארמית, אבל הסופרים לא שמשו בו, ונשאר שריד ממנו בדפוס סביניטה ובעדות המסורה, אמנם ממה שהמסורה מקיימו, נוכל לשפוט, כילא דבר רק הוא, וצריך למוד ולחקור ולדרוש אחר טעם השוני, והנה אם נעיין הטיב נמצא כי במקומות המסומנים במסורה מוסב מלת ידע על ידיעה וודאית ומחלטת שבאה לאדם בהשגת עצמו, ע"י ראיית עין, או הרגשה גופנית, או ע"י שהוא פעל ועשה הדבר בעצמו, והאדם ידע את חוה" ודאי ידיעה מחלטת, כי הוא לשון נקי תחת שכיבה, כמו, "ואיש לא ידעה" (לקמן כ"ד, ט"ז), "ומשה לא ידע כי קרן עור פניו" טעמו לא הרגישו בעצמו, ולא ידע איש את קבורתו" טעמו שאדם לא עשה את קברו ולא ראה אותו מעולם, וכן "ולא ידע בשכבה ובקומה", שלא ידע מה שהוא עשה בעצמו, וכן בשני המקומות בסביניטה שהעיר עליהם הח' דר' ברלינר: "או כי יגע בטמאת אדם וכו' ונעלם ממנו והוא ידע" (ויק' ה', ג'), "או נפש כי חשבע לבטא בשפתים וכו' ונעלם ממנו והוא ידע" (שם פסוק ד') בשניהם הנקוד בסביניטה ידע, כי הכוונה שידע בחחלה בעצמו שנשבע ומה שהוציא בשפתיו, וכן ידע בעצמו והרגיש שנגע בטמאה ונטמאה, ואחר כך נעלם ממנו, אבל כל שאר לשון ידע מוסב על ידיעה בעלמא, ע"י שמיעה או הבנת דבר מתוך דבר, ואב לכלם, "והוא עד או ראה או ידע" (ויק' ה', א'), "והיא ידיעה בעלמא שלא ע"י ראיית עין, כיוצא בו, "ולא ידע יעקב כי רחל גנבה" (לקמן ל"א, ב), וכן, "לא ידע כי כלתו היא" (לקמן ל"ח, ט"ז), ידיעת הבחינה שהיא כלתו ודאי ידיעה בעלמא, וכן, "ולא ידע אתו מאומה (שם ל"ט, ו) וכן

„אדוני לא ידע אתי מה בבית“ (שם פסוק ה'), וכן „והוא לא ידע“ (ויק' ה', יז, יח). בכל אלה בסביוניטה ידע או ידע. והנה לענ"ד ההשתנות שוא או תנועה לחירק היא סימן לחיזוק הפעולה, כי כן מצאתי בכמה וכמה מקומות (ועי' מ"ש שמו" כ"א, ו').

(שם) קניתי איש את ה' ת' מן קדם ה' (סביוניטה ורוב ספרים) בקצתם „קדם ה'“ וזו גרסת הרמב"ן, שנה הלשון מפני הכבוד, ומסורת עליו את ד' דמ"תג' מן קדם ד' ג' באורי' וסימ' קניתי איש (כאן). ויתרצצו הבנים (לקמן כ"ה, כ"ב) „לדרש את ה' ת' „למחבע אולפן מן קדם ה' וירא ישראל את (שמו' י"ד, ל"א) „ויראו העם את ה' ת' ודחילו עמא מן קדם ה' שמו' י"ד, ל"א. חסר „מן“ בסביוניטה, אע"פ שנרשם כאן בצדו ג' באורי' (עי' מ"ש שמו' א', י"ז) ופירש „את ה'“ כמו עם ה', בעורתו, כדרש ר' עקיבא (ב"ר פ', כ"ב) אין איש בלא אשה, ואין אשה בלא איש, ולא שניהם בלא שכינה

(ב) וקין היה עבד אדמה ת' הוה פלח בארעא (סביוניטא ועוד) ברוב ספרים „גבר פלח בארעא“, ואינו נכון, כי כן תרגום של „איש אדמה“ (לקמן ט', כ'), ואין צורך לתוספות מלת „ובר“ אצל „עבד אדמה“, כמו שלא נוספה אצל רעה צאן. (ג) מנחה לה ת' קורבנא קדם ה' (סביוניטה פתשגן ועוד) נ"א תקרובתא, ולפי המסורה אינו דאיק. כי תקרובתא יאמר בין אדם לחברו, (לקמן ל"ב, י"ח, ומ"ג, י"א), ועי' אוג'ר, ולא תרגם בלשון „מנחתא“, כי רק מנחה כמזותה הכתובה בספר ת"כ נקראת כן בתרגום.

(ד) ומחלבהן ת' ומשמיניהן. חלב של בהמה קרוי בתרג' „תרבא“, והיה לו לתרג' „ומתרחיהון“, לשון „משמיניהן“ משמעותו מהשמינים והטובים שבצאן, ובגמרא (ובחים קכ"ו, א, וב"ר, פ' כ"ב) יש פלוגתא רבי אלעזר אמר הקריבו בני נח שלמים דכתיב מבכורות צאנו ומחלביהן דבר שחלבו קריב, ורבי יוסי בר חנינא אמר עולות הקריבו עבד ליה מן שמיניהן.

(ו) לפתח חטאת רבץ ת' ליומא דינא חטאה נטיר (סביוניטה) ברוב ספרים חטאך, ומסורת עליו: חטאה נ"א חטאך ולא דאיק, לפי שככתוב „חטאת“ בלא כנוי, והוא שם מקרא ומשמע כל החטאים, נראה שאונקלוס פירש „לפתח כמו „לשער“ שתרגמו ג"כ „לחרע“ ומשמע לפעמים מקום המשפט, כמו „השערה“ (דבר, כ"ה, ז') „ת' „לחרע בית דינא“. (שם) ואליך חשוקתו ואתה חמשל בו ת' עתיד לאיתפרעה מינך אם לא אחוב ואם תחוב ישתבק לך. לאתרג' כפרש"י: חשוקתו של חטאת הוא יצר הרע שתמיד שוקק ומתאוה להכשילך ואם תרצה תתגבר עליו, כי החטאת הוא מושג מופשט, שאין דרך אונקלוס לחת לו דעה ופעולה ורצון אלא מברר ומפרש הטאמר ככל שאר מליצה ודמיון לפי ענינו, והכוונה שהקב"ה מזהירו שיהי נענש על החטא, ומלמדו דרך התשובה, שאם ישוב מרעתו ימצא כפרה ושב ורפא לו.

(ח) ויקם קין אל הבל ת' וקם קין להבל (סביוניטה וכי" מנינן 1. כתוב בגליון, ס"א להבל) ברוב ספרים „בהבל“, נ"א „על הבל“. מסורת עליו וברלינר עמוד 74) וקם קין להבל נ"א בהבל ואינו דאיק. מצינו בהרב' מקומות מלת „אל“ או למ"ד עם פעל „קום“ שמורה להתנגדות, ויקומו לפני משה (במד' ט"ו, כ') ת' „לאפי משה“ לנגד פניו (עי' מ"ש שם) וכן „ולא נתנם לקום אל שאל“, (ש"א כ"ה, ח'), ויקם ה' שטן לשלמ"ה „ולא נתנם לקום אל שאל (ש"א כ"ד, ח'), ויקם ה' שטן לשלמה“ (מ"א, א', י"ד). וגם בתרגום בלמ"ד.

(י) קול דמי אחיך צועקים אלי ת' קל דם ורעין דעתידין למיפק מן אחוך קבלין קרמי, הקשה ב"ם פתשגן: צ"ע כי „קבלין“ לשון זכרים ושאר הפסוק לשון נקבה

עכ"ל. ולא דקדק יפה, כי רק מלת ורעין לשון נקבה, ומלת „עתידין“ ג"כ ל' זכרים, ועוד מלות „קל דם“ לשון יחיד, והיה צ"ל „עתיד למיפק“ — „קבל קדמי“, ומדוע לא תרג' „קל דמי“ כלשון הכתוב, כמו שח' „את דמי אחיך“ (בפסוק הסמוך) „דמי דאחור“. וי"ל שלשון „קל דם ורעין“ שטעמו קול דם המשפחות, יש בו משמעות הרבוי, ושייך בו לשון יחיד ורבים כמו „עם“, „קהל“, כי המוכן הוא קולות דמי המשפחות, מה שאינו אצל לשון „דמי אחיך“ שהוא של יחיד, וכן לשון „ורעין“ כוונתו צאצאיו בדורות העולם, לפיכך אמר „עתידין“, „קבלין“ ל' זכרים, כמו „משפחות הגרשוני אחר המשכן יחנו“ (במד. ג', כ"א) ח' „ורעית גרשוני וכו'“

ישרון" ל' זכר, לפי שהכוונה האנשים ובני ביתם של המשפחות יחנו שם, וכעין זה פרשתי ברוב המקומות אצל התחלפות המין בתרגום, שנשתנה גם הוראת המלה.

(יא) לקחת את דמי אחיך ח' קבילת (סביוניטה ועוד ספר' עתיקים, וכן בת' יב"ע), כמו „לקחה“, ולא תרג' „לקבלא“, לפי שלא היתה פתיחה ממש כמו אצל קרח; רק על שהדם נבלע בארץ נאמר בכתוב הלשון, „אשר פצחה את פיה“ (עי' מה שהובא באוג"ר בשם ב"ס פתשגן). כיוצא בו „ולקחת גם את דודאי בני“ (לקמן ל' ט"ו) ח' „ותיסבין“ כמו ותקח, וכן בהרבה מקומות ברר אונקלוס המקור

לפי ענינו, כגון „היות האדם לבדו (לעיל ב', י"ח) ח' „דיה“, „עד שובך“ (שם ג', י"ט) „עד דתיתתב“, „עבוד את מצרים ממותנו במדבר“ (שמו', יד, יב) „דניפלח“ — „מדינמות“, „מי יתן מותנו (שם ט"ו, ג') „לוי דמיתנא“ וכן רבים, ועי' מ"ש בריש ספר ויקרא על המסורה דשם, (וכן לקמן ח', ג').

(יד) ומפניך אסתר ח' ומן קדמך לית אפשר לאיטמרא. שנה הלשון. מפני הכבוד, והחליף כדרכו תמיד השאלה למוחלט, ולא כת' יב"ע „האפשר דאטמרא“.

(טו) לכן כל הרג קין שבעתים יקם ח' בכין כל קטוליא קין לשבעא דרין יתפרע

מימינה (סביוניטה, פתשגן ועוד וכן לפי הגרסה בדפוסים קדמונים ברמב"ן על ויאמר למך) „כל קטוליא“ לשון רבים רומז למה דאיתא במדרש (ב"ר, פ', כ"ב): „רבי יהודה אומר נתכנסו בהמה חיה ועוף לתבוע דמו של הבל לכן אני אומר כל הורג קין“, וכוונת התרגום „כל קטוליא קין“, „קטוליא“ כאן אין הוראתו

מרחצים אלא אנשים הממונים להמית את המומתים על פי הדין או בגזירת המלכות „שר הטבחים תרגומו „רב קטוליא“, אתם המוכנים להרוג את קין הזהרו

מלפנע בו, כי רק אחר שבעה דרות ינקם ממנו, ולא כלשון האוג"ר (עמוד 81 הערה 14) „כל קטוליא שמעו דבר ה': קין לשבעא דרין וכו', כי מלת „קין“ שייך למעלה לפי פסוק הטעמים כי היא מוטעמת כוקף בתרגום כמו שהוא בכתוב. בספרים הנוסחאות מתחלפות „כל דיקטול“, „כל דקטל“, „כל קטיל“ כולן אינן מדויקות מפני שהם לשון יחיד, ואפשר למעות שלשון „יתפרע מיניה“ מוסב על ההורג, ומוכח שמוסב על קין מן לקמן (פסוק כ"ד) „כי שבעתים יקם קין“ ח' „ארי שבעא דרין אחליו לקין“, וכן נדרש (ב"ר פ', כ"ג), אבל בלשון „קטוליא“ אי אפשר למעות שמלת „מיניה“ תהי מוסבת עליו, מלת „שבעתים“ לא ח' „על חד שבעא“, כלומר שבע פעמים (כמו תהלי, ע"ט, י"ב) כי השופט כל הארץ לא יעניש שבע פעמים יותר מן הראוי לפי הדין.

(טז) וישב בארץ נוד ח' ויחבי בארעא גלי ומטלטל. מלת „נוד“ ח' לשון „נע ונד“, לפי שלא נמצא בכל המקרא ארץ ששמה „נוד“, וכדרשת חז"ל: כל מקום שהולך היתה הארץ מודעוּת תחתיו. (שם) קדמת עדן ח' דהות עבירא עלוהי מלקדמין בגנחא דעדן, נ"א „דגנחא“, „לגנחא“, טעמו אשר נעשה בשבילו מלפנים בגן עדן, או לגן עדן, התרגום הוה רחוק מאד מלשון הכתוב וקשה להלמן. „קדמת עדן“ לא תרג' כפשוטו בהוראת מפאת קדם, כמו לעיל ב', י"א. ש"א. י"ג, ה' —

יחו'. ל"ט, י'. שבכלם התרגום, "ממנח", אלא ת' בלשון, "מלקדמין, קדימה ומנית, כמו "גן בעדן מקדם (לעיל ב', ח'), "וישכן מקדם לגן עדן" (לעיל ג', כ"ד עמש"ש), לפי דעת רבותינו שדרשום לענין קדימה בבריאה. ואולי רומז אונקלוס בקצרה למה שמפורש באריכות בת' ירושלמי: "והוה עד לא קטל קין להבל אחיו הות ארעא מרביא ליה פירין כפירי גנתא דעדן מן דחטא וקטל לאחיו חורה למסקא כובין ודרדריין". לפי זה לשון, "דהות עבידא עלוהי מלקדמין דגנתא (כצ"ל) דעדן". כוונתו שנעשה הארץ לו בשביל חטאו לגמרי כבראשונה, קודם יום השלישי, קודם שהוציאה עשבים ואילנות, שבו ביום נברא גן עדן, כמו שנאמר: "כי תעבוד את האדמה לא תוסיף תת כחה לך" (פסוק י"ב).

(כא) אבי כל תופש כנור ועוגב ת' רבהון דכל דִּמְמַן על פום נבלא ידעי ומר כינורא ואבובא, כך הגרסא בכל כ"י מינכן ובכל דפוסים עתיקים, בספר' שלנו דמנגן" — "דמנגנין", וכן בחיב"ע, "דממנן לומר בכנורא ואבובא". הפעל מני נמצא בארמית בהוראת השמעת קול ומרה שמכה באצבעותיו על מיתרי כלי הומר, ונמצא גם בעברי פְּמָנִים שהוראתו לדעת Gesenius וגם Fürst קוים של כלי ומר וכן בלשון סורי מִנָּא קו של כלי זמר. ומה שחרג, "על פום נבלא" מסורת עליו (ברלינר עמוד 6) עיין שם הוא כפי הנאות הלשון, "כמו הפורטים על פי הנבל" (עמ' ו, ה') ברוב ספרים כתוב (שם), "דמנגן על פום נבלא", אולם הרד"ק גורם "דמנן" (דפוס וויניציא שנת רע"ח), ובכ"י רייכלין שהעתיק Prof. Paulus de Lagarde יש בחלופי גרסאות, "דממנן", וכן עקר, כי "דמנגן" אינו מדויק, שצ"ל "דמנגנין לשון רבים כמו בכתוב, "הפורטים". והנה כיון שבכתוב הלשון, "תופש" שמשמעותו מנגן על ידי הפישה באצבעות בקוים, תרג' תחלה בלשון "דממנן על פום נבלא" כדי לפרש לשון, "תופש", ונבלא הוא גם כן תרגום של "כנור", אבל כיון שנאמרו, "כנור ועוגב" ביחד, ולשון "דממנן" לא יתכן לומר על עוגב שאין לו מיתרים, אלא משמיע הקול ע"י נפוח בפה (עי' באור תהלים הקדמה שניה חלק שני) לא יתכן לפי טהרת לשון ארמית שיאמר, "דממנן על פום כינורא ואבובא", על כן הוא מוסיף "ידעי זמר כינורא ואבובא" שהוא הכוונה האמיתית של המליצה, "תופש כנור ועוגב וכן דרכו תמיד כגון, "ידך בעורף אויבך (לקמן מ"ט, ח') מפרש כל מלה ומלה במאמר מיוחד, (עמש"ש), היודעים לומר על שניהם, כל אחד לפי דרכו, ואין ספק שגרסא "דמנגן" היא ט"ס שכתב במקום מ השניה נג' שהם קרובים בחמונה, או שהאחרונים שלא ידעו משמעות לשון, "ממנן" חשבו לחקן ושנו הלשון, כי הפעל "נגן" היא תמיד תרגום של "נגן" בעברי, ומסתברא שאצל לשון, "תופש" בוחר המתרגם מילה שהיא יותר קרובה להוראתו, וכן אצל "הפורטים" (עי' הערה 2), וראיה ברורה שלא אמר אונקלוס, "דמנגן", כי בזה לא היה צריך להוסיף בלשון בשביל מלח, "עוגב, כדפירשתי לעיל, כי לשון "מנגן" שייך בכנור ובעוגב.

(כג) כי איש הרגתי לפצעי וילד לחבורתי ת' לא נברא קטלית דכדיליה אנא סביל חובין ואף לא עולימא חבלית דכדיליה ישתצי ורעי. לפי התרגום הכתוב מדבר בלשון חמיהה ושאלה, והוא הפכה כדרכו תמיד לשלילה מוחלטת, ופירש כדברי רבי יוסי בר חנינה (ב"ר פ' כ"ג) שהובאו ברש"י: "שהיו נשוי פורשות מלטך לפי שידעו שיפרע עון קין בדור שביעי ויאבדו ילדיהן, ואמר להן אני לא הרגתי כלום, קין הרג ונתלה לו ד' דורות ואני שלא הרגתי אינו דין שיתלה לי שבעים ושבעה. רוע שמה שלא תרג' כדעת האומר שלא הרג בשוגג את קין ואת חובל קין בנו (עי' רש"י פירש ראשון), הוא לפי הכלל שבארתי בסמוך (פסוק כ"ו) שאונקלוס מרחיק כל דרוש של מעשה חטא ועון שלא נאמר בכתוב בפירוש (ע"ש). — "לפצעי" ת' "דכדיליה אנא סביל חובין", פירש אשר בשבילו אהיה נענש ביסורין ופצעים. —

„וילד" ת', „ואף לא עולימא חבלית", הוסיף, חבלית" תחת מלת „הרגתי" שמושכח גם למטה „וילד הרגתי", ואומר „חבלית" מפני יופי הלשון למנוע הכפל. — „לחברתי" ת' כמו „לחברתי", ושיכרתו המחוברים לו, משפחתו וזרעו, „דבדליה ישתצצי זרעיו".

(כו) או הוחל לקרא בשם ה' ת' בכין ביומיהי חלו בני אינשא מלצלאה בשמא דה' — „או" ת' „בכין ביומיהי", הוסיף מלת „ביומיהי" לומר שאין כוונת מלת „או" לאלתר כשנולד, אלא בחייו, כדאיחא במדרש ילקוט שאף אנוש היה טועה עם הדור, ואולי ר"ל כי השם אנוש רמז שיהיו בני אדם אנושים וחלשים ביראת השם, כמו שדרשו „פלג כי בימיו נפלגה הארץ" (לקמן י' כ"ה) שהיה עבר נביא שקרא שם בנו על שם העתיד (עי' רש"י שם), וכן נמצא בהרבה שמות בני אדם בלשון הקדש שרומזים על המאורע להם, כידוע. — „הוחל" ת' „חלו", מעמו חולשה ורפיון, (עי' אצ"ה) השרש. לשון ארמי לח' דר' לעויו. „לקרא בשם ה' ת' „מלצלאה בשמא דה'" כדרכו בשאר מקומות „קרא בשם ה'" תרג' תמיד בלשון „צלי קדם ה'", ולא כת' יב"ע: שריאו לממעו ועבדו להין מעוון ומכנין למעוטהון בשום מימרא דה', כי כלל גדול בת"א שלא זו ממנו בשום מקום: אצל כל מעשה חטא ועוון ופשע ואפילו רק מעשה מגונה שיסופר בכתוב, נשמר מאד שלא להגדילו יותר ממה שנאמר בכתוב בפירושו, ולא זו בלבד, אלא משתדל על צד היותר אפשרי להמעיט ולהקטין רעת המעשה. הכלל הזה מוסד בתכלית הנשגב והנעלה של ת"א להמליץ להמון עם את דברי אלהים חיים, על כן כל אמרותיו וטהורות ומוזקקות שבעתים בכור הבחינה, שלא ישמע העם דבר שיכול להביא מכשול להשומעים. ע"י התגדלות והתרכות ענין הפשעים וספור המעשים הרעים והמכוערים ביותר, וידעו לרבים מן העם ענינים חדשים אשר מעולם לא עלו ולא יעלו על דעתם, ובנקל תתגדל תאוה חדשה בלבם ובנפשם ויהרהרו אחריה עד שיתקוף יצרם עליהם לעשותה. ועוד רעה גדולה תצמח ע"י הפלגת והתגדלות מעשי הפושעים, שיחשבו רבים כי רק העוונות והפשעים הגדולים שונא הקב"ה ונפרע עליהם, ולא החטאים שרגילים לראות ולעשותם בכל יום. לפיכך לא יעלה המתרגם על שפתיו העון פלילי של ע"ז, שלא היה רגיל עוד בישראל בזמן שנעשה התרג', אלא מספר הענין באופן שילמדו, כי גם מי שמתרפה בעבודת הבורא ומונע מהתפלל להשי"ת הוא חוטא ופושע, ולעון יחשב לו. — כיוצא בו, „כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ" (לקמן ו' י"ב) ת' „ארי חביל, כל בישרה אינש ארחיה על ארעא". הוסיף מלת „אינש" ללמד כי רק בני האדם השחיתו, כי „אינש" מורה לפי טהרת לשון ארמית רק על אדם ולא על שאר בעלי חיים ולא כת' יב"ע „ארי חביל כל בשרא כל חד וחד" וכו', שהוא לפי המדרש אפילו חיה בהמה ועוף נוקקין לשאינן מינן. ומעם לשון „חביל ארחיה על ארעא" אצל בני אדם אינו זקוק לשאינן מינן, אלא כוונתו השחתת זרע לבטלה, כמו „ושחת ארצה" (לקמן ל"ח, ט') שתרגמו ג"כ „ומחבל ארחיה על ארעא", והיא שיטת ר' אליעזר (שבת מ"א, א') „כל האוחז באמ' ומשתין כאילו מכיא מכול לעולם", פרש"י „שמתחמס ובא לידי קרי וזה קלקול של דור המבול מוציאים שכבת זרע לבטלה כדכתי' כי השחית כל בשר את דרכו וגו'. כיוצא בו: „כנמרד גבור ציד לפני ה'" (לקמן י' ט') ת' „גיבר תקיף" עי' אוג"ר נתיב ח' עמוד 7 ולא כת' יב"ע „גבר כציידא בחטאה" כדרשת חז"ל שהיה מורד במקום עי' רש"י. וכן „כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו" (שמו"א כ"ב) ת' „כל ברא דיתיליד ליהודאי" וכו' הוסיף מלת „ליהודאי" להרחיק הדרוש שמגדל רשעת פרעה ואכזריותו, שגור אף על בני המצריים. וכן „ויאנחו בני ישראל מן העבודה" (שם ב' כ"ג) ת' מן פולחנא דהוה קשיא עליהון" ללמד שרק בשביל העבודה קשה התאנחו, יתרחיק מה שדרשו שהתאנחו מפני שגור לשחוט ק"נ ילדים עברים בכל יום לרהוין כדמס להרפא מצרעתו, ויש עוד כמה וכמה כאלו שפירשתי במקומם.

ה, (ג) ויולד בדמותו כצלמו ת' בדמותיה דדמיה ליה (סביוניטה) בכל הספרים "דמי ליה", וכן עקר. לכאורה "דדמיה" טעות סופר, אולם אפשר שרומז למה שנדרש (ב"ה, כ"ד) "אלין חולדות ואין הראשונים תולדות ומה הן רוחות וכו', אבל הוא רחוק.

(כד) ויתהלך חנוך את האלהים ת' והליך חנוך בדחלתא דה', וכן "את האלהים התהלך נח" (לקמן ו', ט') ת' "בדחלתא דה' הליך נח". אצל אברהם "התהלך לפני" (לקמן י"ג, כ"א) ת' "פלא קדמי". וכן "אשר התהלכו אבותי לפני" (לקמן ט"ח, ט"ו) ת' "דפלתו אבהתי קדמוהי". לשון "הליך לפני ה'" טורה על מעלה יתירה מלשון "הלך את ה'", שמשמעותו הליכה עם ה', וכן פרש"י "את האלהים התהלך נח"; נח היה צריך סעד לתומכו אבל אברהם היה מתחזק ומהלך בצדקו מאליו" ע"כ, וזה שתרג' לשון הליכה את ה': "הליך בדחלתא דה'" הטעם שהיראה היתה תומכו שלא בא לידי עברה ועון, אבל לשון התהלך לפני ה' תרג' "פלא קדם ה'" שמשמע הליכה לפני הקב"ה בהקדמה בעבודה ומעשים טובים, כמו "במה אקדם ה' וכו' האקדמנו בעולות" (טי"ז, ו' ו' ת' "במא אפלא קדם ה' וכו' האפלא קדמוהי בעלון"). — (שם) כי לקח אותו אלהים ת' ארי אמית יתיה ה' (סביוניטה) נ"א "ואיתוהי ארי לא אמית יהיה", וברוב ספרים "וליתוהי ארי לא אמית יתיה". לשון "לקח אותו" טעמו לפני זמנו, כמו "הנני לקח ממך את מחמד עיניך" (יחז' כ"ד, ט"ז) כפרש"י וראב"ע (עי"ש) וכן בחוס' (יבמות ט"ז, ע"ב) ד"ה פסוק זה, ושם הובאה הגרסא בח"א הימית יתיה (צ"ל "אמית יתיה"), וכן עקר לפי דרשת חז"ל (ב"ר פ', כ"ה) וגם דאיק לפי המסורה (ברלינר עמוד 74), ולא כדברי האוג"ר (חלק שני עמוד 26): "אונקלוס ראה כי לא על חנם שנה הכתוב ממנהו במיתת חנוך הצדיק, שלא הוזכר בו מיתה, והוזכר בו לקיחה, ותרגם כפי קבלת רבותינו "ואיתוהי ארי לא אמית יתיה" עכ"ל, ואינו נכון, כי לא קבלת רבותינו היא, אלא אגדות שהולקות זו על זו, כדברי התוספות (שם), והטעם ששנה הכתוב ולא הוזכר מיתה אלא לקיחה, הוא מפני שהיא מיתה לפני זמנו, וכן לשון התרגום "אמית יתיה" משמעותו לפני זמנו, כמו "וימיתיהו ה' (לקמן ל"ח ו'), וימת גם אותו" (שם פסוק י') ת' ג"כ "ואמית יתיה", וכאן נאמר בכתוב לשון לקיחה לפי שלא היה בשביל חטא, כמו אצל ער ועונן. אבל בארמית אינה נוהגת מליצת לקיחה בהוראת מיתה, על כל צ"ל "אמית יתיה".

ו, (ב) ויקחו להם נשים מכל אשר בחרו ת' מכל דאתרעיו. כתוב באוג"ר (עמוד 32 הערה 17): "במקצת ספרים מכל דאתבחרו, ובקצתם מכל דאתרעיו, ולא ידעתי למה לא יתורגם כמשמעו מכל די בחרו, כמו ויבחר לו לוט ויבחר לו לוט" ויבחר לו לוט" עכ"ל, הטעם כי "ויבחר לו לוט" (לקמן י"ג, י"א) כוונתו בחירה בהשכל ודעת, שהיה בורר לו המקום שמוכשר יותר לחכמתו, וכן "ויבחר משה אנשי חיל" (שמו'. י"ח, כ"ה) ת' "ובחר ליה", אבל כאן אין משמעותו בחירה בבחינה שכלית, אלא לפי תאווה וחשק, לפיכך ת' "דאתרעיו, שענינו לפי חפצם וחשקם, כמו "חשקה נפשו בבתכם" (לקמן ל"ד, ח') ת' "אתרעיאח נפשיה", "כי חפץ בבת יעקב" (שם פסוק י"ט) ת' "ארי אתרעיו", וכן "כי תאוה נפשך" וכו' (דבר'. י"ב, כ) ת' "ארי תתרע".

(ג) לא ידון רוחי באדם לעלם בשנם הוא בשר והיו ימיו מאה ועשרים שנה ת' לא יתקיים דרא בישא הדין קדמי לעלם בדיל דאינון בסרא ועובדיהון בישין ארכא היב להון מאה ועשרין שנין אם יתובון. הג' ב"ס נתניה לגר כתב: "להרחיק ההגשמה ת' לא ידון לא יתקיים משרש נדן מל' אל נדנה, ורוחו ר"ל רוח העליונה אשר נופח רוח חיים באדם, וכמ"ש בב"ר פ' כ"ו רב הונא בשם רב אחא אמר בשעה שאני מחזיר הרוח לנדנה אני מחזיר רוח לנדניהון עיי"ש" עכ"ל, מה שכותב "להרחיק ההגשמה תרג' לא יתקיים" לא הכנת, הלא מצינו במוסב להקב"ה בכמה

וכמה מקומות לשון דין ומשפט שתרגם כפשוטו ולא חש לשנות הלשון מפני ההגשמה כגון, "אודה נא ואראה" (לקמן י"ח, כ"א) ת', "ואידין", "השפט כל הארץ לא יעשה משפט" (שם פסוק כ"ה) ת', "דין כל ארעא ברם יעביד דינא" וכן רבים מאד.

ועוד קשה שכתב, "או י"ל, "רוח" ת', "קדמי", מאחר שכבר פירש שהכוונה של "לא ידון רוחי": אינו מחויר רוח לגדיהו, מלות, "לא יתקיים" הן תרגום של "לא ידון רוחי" בכלל, נמצא שמתל, "קדמי" מיותרת לגמרי. — לכן נראה לע"ד שפירש אונקלוס, "לא ידון כפשוטו ענין דין, כמו שח' יב' עות' ירושלמי, "לא יתדון", אעפ"י שדרשו הכתוב באופן אחר, אולם לדעת אונקלוס הכוונה לא אתנהג עמם במידת הדין בחריצות, וטעם מאמר, "לא יתקיים דרא בישא הדין קדמי לעלם" לא תהי חקומה לדור הרע הזה לפני בדין אצל מאמר של הקב"ה מוכן מעצמו שלשון "לא יתקיים קדמי" משמע דוקא לא יתקיים בדין, ואינו צריך להוסיף מלת "בדינא". וכן שנינו במכילתא (דשירה בשלח פ' ה') "לא ידון רוחי באדם. לא גמרתיה להם כליה עד שהשלימו רשעים לפניך פירש עד אחר מאה ועשרים שנה, שעמדו ברשעים ולא עשו תשובה, כדמפורש לקמן בסמוך. ולא יכול לתרגם כפשוטו, "לא ידון מימרי בדרא בישא וגו', "וברוח אפיך" (שמו" ט"ו, ח') ת', "ובמימר פומך. — שלא יטעו הטון עם ויאתרו שאין הקב"ה נפרע מן הרשעים, לפיכך אמר רק הסיבה ולא הפעולה עצמה, כדרכו בהרבה מקומות כגון, "חלילה לך מעשות כדבר הזה" (לקמן י"ח, כ"ה) ת', "קושטא אינון דינך מלמעבד" וכו', מסיבת שמשפטיך אמת וצדק חולין הוא לך לעשות כזה, שנה הלשון מפני הכבוד. כיוצא בו, "עלי קללתך בני" (לקמן כ"ו, י"ג) עמש"ש. וכן, "מה הצעק עלי" (שמו" י"ד, ט"ו) ת' קבילות צלותך" עיי"ש. והטעם שאינו יכולים לעמוד במידת הדין: "בשגם הוא בשר" ת' "בדיל דאינון בסרא ועובדיהון בישין", "בשגם" ת' "בדיל", כמו כאשר הם גם בשר, אולם מללא אמר, "בדיל דאינון ברם בסרא" נראה יותר שפירש "בשגם" לשון שונג, כמו בחטאם הוא הבשר שמחטיא אותם, ומתוך כך, "עובדיהון בישין" — "והיו ימיו מאה ועשרים שנה" ת' "ארכא יהיב להון מאה ועשרין שנין אם יתובון", פירש לא אכלה אותם כרגע אבל פנאי ינתן להם מאה ועשרים שנה לעשות תשובה, וכן שנינו במכילתא (שם), "נאדרי בכח, נאה אתה ואדיר בכח שנתת ארכא לדור המבול לעשות תשובה ולא עשו תשובה": — מלות, "אם יתובון" כוונתן כדי שיתובון, דע כי יש "אם" שאינו תלוי, אלא גלוי רצון שיהיה כן, וכן שנינו במכילתא יתרו על פסוק, "ואם טובח אבנים תעשה לו" (שמו" כ', כ"ב): "רבי ישמעאל אומר כל אם שבתורה רשות חוץ משלשה שהם חובה (עיי"ש), וזו במצות, אבל יש עוד יותר וכפרט בתרגום, כגון, "אם תשא חטאתם (שמו" ל"ב, ל"ב) ת' "אם שבקת לחיוביהון", הכוונה בקשתי שתשא חטאתם (עי' רש"י שם), וכן עי' עוד מ"ש דבר. ו' ה. וכן פרשתי מלות, "אם תיבין" בתרגום (לקמן י"ח, כ"א) עיי"ש.

(ו) וינחם ה' כי עשה את האדם בארץ ת' ותב ה' במימריה וכו'. הרחיק ענין נחמה וחרטה מהקב"ה. לשון, "ותב במימריה" מעטו ששב במחשבתו כלומר שעלתה בתחלה ברצונו לעשות האדם בארץ, ועכשו שב במחשבתו לנלחם מפני רוע מעלליהם, (עי"ש שמו" ל"ב, י"ב). (שם), "ויתעצב אל לבו" ת', "ואמר למתכר תוקפהון כרעותיה" (סבינויטה פתשגן ועוד), כרוב ספרים, "ואמר במימריה", והיא מלה מיותרת, כי אין צורך לה להיות תרגום של, "אל לבו", כי תרגומו "כרעותיה" (עי' פתשגן ואוג"ד). ויש בו מסורת (ברלינר עמוד 7) אל לבו דויתעצב כרעותיה תרג' אל לבו דוירה (לקמן ח', כ"א) במימריה תרג'. — כדי להרחיק הגשמת העצבון מהש"ת ת', "ויתעצב", "ויעצוב", שהעצב אותם, "עצב" בעברי טורה על צער בכלל, אבל התרגום מתחלף כפי סיבת הצער ותכונתו, "בעצב תלדי בנים (לעיל ג', ט"ו) ת' "כצער", יסורים גופניים, "בעצב תאכלנה" (שם פסוק י"ו)

„בעטל“, צער של עבודה קשה, „ויתעצבו האנשים“ (לקמן ל"ד, ו), „ואיתנסימו“, שברון לב וכעס, „ולא עצבו אביו“ (מ"א, א, ו), „ולא אכלמיה“, עצב של בושה. מצינו לשון „עצב“ לרפיון וחולשה כמו „ומעצבון ידיו“ (לעיל ה', כט), מסיע אבנים „עצב בהם“ (קהלת י', ט), וזה שחרג, „לטחבר תוקפהו“.

פ' נח

(י"ב) כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ ח' ארי חבילו כל ביסרא אינש ארחיה על ארעה. פירשתיו לעיל ד', כ"ז עיי"ש.

(יג) קץ כל בשר ח' קיצא דכל ביסרא. לשון „קץ“ טחורג' לרוב ב"ל „סוף“, וכאן ח' „קיצא“ לפי ענינו קציצה וכריתה בועם. — „מפניהם“ ח' „מן קדם עובדיהון בישאי“, הוסיף בלשון לברר הסתום, כי בעברי לשון קצר, כיוצא בו „חחתים שנים שלשים תעשה (פסוק ט"ז) ח' „סדורין ארעין“ וכו', „בעבור האדם“ (לקמן ח', כ"א) ח' „בדיל חובי אינשא“ (ועי' אוג'ר נתיב כ"ב עמוד 18). — „את הארץ“ ח' „עם ארעא“. עי' רש"י ד"א.

(יד) וכפרת אותה ח' ותיחפי יתה. לשון צפוי, כי אין בארמית פעל נגזר משם „כפר“, כיוצא בו „ותחמרה“ (שמו"ב, ג') ח' „ותפתה“, וכן „ואפדת לו“ (שמי"ב, כ"ט ה) „ותחקין“, „יצנוף“ (ויק', ט"ז, ד') ח' „יחית ברישיה“, שאינו עושה פעלים משמות „חיסר“, „אפוד“, „מצנפת“.

(א) וכל ביחך ח' וכל אינש ביחך, טעמו בני ביתו אשתו ובניו וכל הסמוכים לו' כמו „אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו“ (לקמן י"ח, י"ט) ח' „וית אינש ביתיה“ „וקחו את אביכם ואת בתיכם“ (לקמן ט"ה, י"ח) ח' „וית אינש בתיכון“, אבל כשהכוונה בית אב, משפחה או שבט, וכן בית מלכות, ואף אם הכוונה ביתו וכל רכושו וקנינו, רג' בלשון „ביתא“ בלא הוספת מלת אינש, כגון „בית אהרן“, „בית הלוי“, „בית יהודה“, וכן „וידבר יוסף אל בית פרעה לאמר וגו' דברו נא באוני פרעה, (לקמן נ', ד') ח' „עם בית פרעה“, כי ודאי לא דבר לאשתו ולבניו של פרעה אלא ליועצים ושרים של בית מלכותו, כיוצא בו „וכל בית יוסף ואחיו ובית אביו“ (שם פסוק ח') ח' „וכל בית יוסף“, כי הכוונה כל שריו ועבדיו, לפי שאחיו ובית אביו הוכרו לעצמם, וכן „לשאול ולכל ביתו“ (ש"ב. ט', ט'), „אל בעשה ואל ביתו“ (מ"א. ט"ז, ו') לא נאמר בהם „אינש“, לפי שהכוונה בית מלכותם, וכן אצל נבל „אל אדוננו ואל ביתו“ (ש"א, כ"ה, י"ג), ובפסוק „ויברך ה' את עבד אדם ואת כל ביתו שנשמה מלך, „אינש“ לפי שהכוונה כל קנינו ורכושו בכלל. מצינו בדברי נח' לדוד „ועתה לא חסור חרב מביחך“ ח' „מאינש ביחך“ לפי שנבא על בניו אמנון אבשלום ואדוניה, אבל בפסוק שלאחריו „הנני מקים עליך רעה מביחך“ ח' „מביתך“, לא יכול לחרג, „מאינש“ כי משמעותו מכלם או מרבים, והמאמר מוסב על אבשלום לבד.

(ב) איש ואשתו ת' דכר ונוקבא. כי לשון „גבר ואיתחא“ נוהג בארמית אצל האדם בלבד ולא אצל בעלי חיים ודומים, בת' ירושלמי (לקמן ט"ו.), „ושוי גבר פסגיה לקביל חבריה“ (עי' ט"ש שם, אינו לפי לשון הטהור של אונקלוס ויב"ע על נביאים כגון „ופניהם איש אל אחיו“ (שמו' כ"ה, כ'), אצל הכרובים, ת' „חד לקביל חד“, וכן „מקבילות הלולאות אשה אל אחותה“ (שם כ"ו, ה') ת' „הדא לקביל חדא“, וכן בפסוק שלאחריו אצל הידועות: — „ומן הבהמה אשר לא טהרה היא“ ת' „ומן בעירא דליתוהי דכי“, וכן „אשר איננה טהרה“ (פסוק ח') „דליתוהי דכי“, בלשון זכר (סביוניטה, פתשגן ורוב ספרים עתיקים) וכן עקר. „בעירא“ לרוב לשון נקבה, אבל לפעמים גם ל' זכר, בפסוק „ואת הבהמה אשר תאכלו“ (דבר. י"ד, ד') ת' „דין בעירא“ ל' זכר, וגם מסורת עליו (ברא' י"ו, י'). ברלינר עמוד 16), ב"ס פתשגן כותב „בכל מקום שהפרט שהוא מזכיר הוא לשון זכר תרגם בהמה בלשון זכר, ואם הפרט לשון נקבה תרג' בל' נקבה, וכאן הפרט איש ואשתו זכר ונקבה שייך לדבר בלשון זכר עכ"ל, וכן „ואת הבהמה“ ת' דין ל"ו, לפי שהפרט „שור שה כשבים“ הכל ל"ו אולם חמה שמתוך דבריו בטאמרו הארוך יוצא שאינו יודע בברור אם „מכל בעירא דכיא“ (בריש הפסוק) לשון זכר או נקבה, ואין שום ספק שהוא ל' זכר, לפי שהוא תרגום של „מכל הבהמה הטהרה“ בה"א ידיעה וצ"ל התרגום ג"כ בלשון ידוע; „טהור“ זכר בנפרד „דכי“, „הטהור“ בידוע „דכיא“; „טהרה“ ל' נקבה בנפרד „דכיא“, „הטהרה“ ל' ידועה „דכיתא“ כמו „הטורה הטהרה“ (שמו' ל"א, ח') ול"ט, ל"ו) „מנרתא דכיתא“, וכן יהי לשון נקבה הוה צ"ל „בעירא דכיתא“ וכן הכלל לכל התוארים, שלשון ידוע בזכר ולשון נפרד בנקבה שוים. — (ג) לחיות זרע ת' לקימא זרעא. עי' ט"ש לקמן ט', ט'. כלל ה' —

(ד) לימים עוד שבעה ת' לומן יומין, הוסיף „לומן“ לברר שהכוונה שיעור הומן מעת לעת, ולא ימים שלמים.

(ט) באו אל נח אל החבה ת' עלו עם נח וכן „ויבאו אל נח“ (פסוק ט"ו) שפירש שבאו יחדיו נח והחיות אל החבה, כמו שנאמר „בעצם היום הזה בא נח“ וגו' (פסוק י"ג וי"ד). כך בסביוניטה ורוב ספר' עתיקים, בקצת ספר'. כאן „עלו לות נח“, פירושו שבאו אצלו, ואינו מחוור, כי ביאתם לא היתה בשביל נח, אלא הוא מצווה להביאם לחבה, והם באו עמו מאליהם ע"פ נס.

(יא) בשנת שש מאות שנה לחיי נח ת' בשנת שית מאה שנין. „שנין“ ל' רבים, שיעורו לפי התרגום בשנה האחרונה של שש מאת, כיוצא בו „באחת ושש מאות שנה“ (לקמן ח', י"ג), „ובארבע עשרה שנה“ (לקמן י"ד ה') „שנת החמשים שנה“ (ויק' כ"ה, י'). וי"א) בכלם תרג' „שנין“, ובפסוק „ויהי בארבעים שנה בעשתי עשר חדש“ (דבר. א', ב') ת' „שנין“ — „ירחין“, וכן „ביום עשתי עשר יום“ (במד' ו', ע"ב), „ביום שנים עשר יום“ (שם פסוק ע"ח) ת' „יומין“ ויש בו מסורת (ברלינר עמוד 8), הכל ל' רבים, כמשפט לשון ארמית אצל כל שם שבא אחר מספר יסודי, אע"פ שבעברי ל' יחיד „שנה“, „חדש“, „יום“, לפי שנכל הפסוקים האלה, בתרגום שמות המספר כלם בחטונת מספר יסודי, אולם אחר מספר סדורי נוהג לשון יחיד כגון „בשבעת עשר יום לחדש“ (כאן) ת' „בשבעת עשרה יומא“ לפי שלשון „שבעת עשרה“ הוא מספר יסודי, וכן, „עד ארבעה עשר יום לחדש“ (שמו' י"ב, ו') ת' עד ארבעת עשרה יומא. אבל צ"ע כי בפסוק „ובחדש השני בשבעה ועשרים יום לחדש יבשה הארץ“ (לקמן ח', י"ד) ת' „בעשרין ושבעא יומא“, מדוע לא ת' „יומין“, כי המספר הוא יסודי, אולי י"ל לפי שאין הכוונה ביום האחרון של אלו הימים, כי ודאי לא יבשה הארץ ביום אחד, אלא הטעם שביום ההוא היתה העולת ההתיבשות נגמרת, ובכל מקום שתרג' לשון רבים הוא לאפוקי הראשונים.

(יב) ויהי הגשם על הארץ ת' והוה מיטרא נחית, לומר שהגשם ירד על הארץ ארבעים יום ולא שעמדו המים אחר הגשם:

(ט"ו) ויסגר ה' בעדו ת' ואגין ה' עלוהי (סביוניטה) ברוב ספרים „(במיטריה) עלוהי“, מלח במיטריה בטסגרת, ואין צורך להוסיף לשון „במיטריה“ אצל „ואגין“, כמו אצל „בחמלח ה' עליו“ (לקמן י"ט, ט"ו) ת' „בדחם ה' עלוהי“ כי גנינה וחמלה הן פעולות נשגבות ואינן נגד הכבוד, ואינו דומה ללשון „ושכוחי כפי עליך“ (שמו. ל"ג, כ"ב) שח' „ואגין במיטרי עלך“, כי שם מלח „במיטרי“ במקום מלח „כפי“ להרחיק מהגשמה. — „ויסגר“ ת' „ואגין“ כדרשת חז"ל ע"י רש"י, וכמו „וסגר לקראת רדפיו“ (תהל' ל"ה, ג') פרש"י „הגן ביני וביניהם כמחיצה“.

ה, (א) ויזכר אלהים ת' ודכיר ה', טעמו זוכר. כתוב בפחשגן: ובכל מקום שחמצא לשון זכירה או פקידה אצל השי"ת לא רצה לחרגם לא בלשון עתיד ולא בלשון עבר, אלא כלם בלשון הווה, כמו „ואף את בריתי אברהם אזכור והארץ אזכור“ (ויק' כ"ו, י"ב) ת' „אנא דכיר“, ולא „אדכר“, וכן „פקוד יפקוד“ (ברא' נ', כ"ד, — שמו, י"ג, י"ט) ת' „מידכר דכיר“, לפי שאין שכחה לפני כסא כבוד, ותמיד הוא זוכר את הכל, וכן „וזכרתי את בריתי“ (לקמן ט', ט"ו), „ואזכור את בריתי“ (שמו. ר', ה') ת' „ודכירנא“ כיוצא בו „לזכור ברית עולם“ ת' „לדוכרן.“ כפי דקדוק הלשון לפי שהיה ל' עתיד (ועי' אונר נתיב שלישי עמוד 5).

(ז) ויצא יצוא ושוב ת' ונפיק מִיַּפֶּק וחאיב (סביוניטה) ברוב ספרים „ונפֶּק“ עבר, הגרסא „ונפֶּיק“ נראה עקר, לשון בינוני כמו מלח „ותאיב“ שניהן לשון הווה, ר"ל שהיה תמיד יוצא ובא ולא יצא לגמרי, כפרש"י „הולך ומקיף סביבות התיבה ולא הלך בשליחותו“. באונר"ד (עמוד 80 הערה 2) כתוב „הנכון ונפק נפיק וחאיב שניהם בינונים, כמו הלך ושוב אולין ותייבין, הלך וחסור אולין וחסרין“ עכ"ל, ואינו נכון, כי לא יאמר „ונפק ונפיק“ שאינו עולה יפה מפני הכפל, אלא חרג הפעל עם המקור „ונפיק מִיַּפֶּק“, כמו „אך יצוא יצא“ (לקמן כ"ט, ל') ת' „ברם מִיַּפֶּק נפק“.

(ח) לראות הקלו המים ת' אם קִלּוּ, וכן פסוק י"א „כי קלו“ ת' „ארי קִלּוּ“ (סביוניטה ורוב ספרים) נ"א הקליאו - ארי קליאו. הגרסא קִלּוּ עקר, שהוא משרש קִלֵּל שענינו התמעטות והתחסרות, קליאו הוא משרש קָלִי שהוראתו מניעת כבוד או בזיון. „הקלו“ ת' „אם קלו“ והוא הנכון, כי משמעותו אם יהיו המים נחמעים הוא ידענו ע"י מעשי היונה ומהלוכיה, אולם „הקליאו“ או „הקלו“ בה"א השאלה אינו מחזור, כי משמעותו שהיונה חראה הקלו המים אם לא, כמו „וראיחם את הארץ וכו' החזק הוא הרפה“ (במד' י"ג, י"ח) כוונתו שהם יראוהו ויגידו לו, ויונה אינה יכולה להשיב לו דבר מה שראתה.

(יא) עלה זית טרף בפיה ח' חביר מַחַח — בפומה (סביוניטה ועוד) נ"א „מחית“, „נחית“. „חביר“ הוא חרג' של טָרַף כאילו כתוב „טרוף“ בינוני פעול, והוסיף הפעל מַחַח לברר הקשור שבין שני השמות, כיוצא בו, „וחשוכא פריש על אפי חהומא“ (לעיל א', ב'), „והוה מיטרא נחית על ארעא“ (לעיל ו', יב'), וכן רבים. ומעם „מחח“ מונח, כמו „אין בארון רק שני לוחות האבנים“ (מ"א, ח', ט') ת"י „לית בארונא מַחַחִין לחוד“ וכו'. ולשון „מחית“, „נחית“ טעות כי הוא בינוני פעול (לפי דעת האונר"ד עמוד 33 הערה 23). כ"ם פתשגן גורם מַחַח, אולם מה שאימר, כי לפי טעמי התרגום מלח „מַחַח“ חרגום של „טָרַף“ ומלח „חביר“, חוספות, אין לקבל, אדרבא, „חביר“ מוטעם בטונה כמו „טָרַף“ בכתוב, וזה סימן מובהק שזו

חרגומה של זו, ומטה שמלות, "מחח" בפומה" מחבורות במקף מוכח כברור ששייכות להדרי, ומלח, "מחח" תוספות למלח, "בפומה", וכוה נופל בנין כל המאמר, וגם הראיה שהביא מטעמי התרגום, "ונפק יוסף שליט" וכו' מעידה כנגדו.

(י"ג) בראשון ה' בקדמאה. ולא כה' יב"ע, "בתשרי" לפי שרבונו פליגי בו (עי' רש"י), כי דרך אונקלוס שלא להכריע לצד אחד, עי' הקדמה, ועי' עוד מ"ש שמו'. י"ב, י"ח.

(יו) ושרצו בארץ ת' ויתילדון בארעא, וכן "שרצו בארץ" (לקמן ט', ז') ת' אִתְּלִידָּהּ פירש "שרצו" ענין החרבות כשרצים, כמו "וידגו" (לקמן ט"ח, ט"ו) החרבות כדגים, ולא תרג' "וכריחשא יסגון" כמו אצל "וידגו" — "וכונוני ימא יסגון", לשון התילדות טורה לדרשת חו"ל (ב"ר. פ', ל"ד) שבארץ הוחר להם התשמיש, לפי שבחבה היה נאסר.

(כא) וירח ה' את ריח הניחח ת' וקביל ה' ברעוא ית קורבניה. תרג' כוונת המליצה לא המלות מפני ההגשמה, וכן כל לשון "ריח ניחח" אצל הקרבנות ת' בלשון "קביל ברעוא".

ט, (ה) מיד כל חיה, יש כאן מסורת מיד קרא ותרג' ח' באוריתא כך במסורת הח' שד"ל ו"ל דפוס ווילנא הומש עם עשרה פירושים ש' ה' תרל"ד, ובמסורה של הח' דר' ברלינר עמוד 57 נמצאים ט' פסוקים וכן עקר, שנוסף בו מיד הרעים (שמו'. ב', יט) וסימ' ואך את דמכם (כאן, ג') בפסוק "מיד כל חיה", "ומיד האדם", "מיד איש אחיו". מיד בני חמור (לקמן ל"ג, ט). מיד הישמעאלים (לקמן ט', א'). מיד הרעים (שמו'. ב', יט) מיד גאל הדם (במד'. ל"ה, כ"ה). מיד שני מלכי האמרי (דבר' ג', ט). מיד מכהו (שם כ"ה, י"א) ר"ל באלה המקומות מלח, "מיד" שוה בתרג' להכתוב בחמנות הסמיכות הפשוטה, ובכל שאר מקומות תרגומה מידא ד' — בחמנות המפריט שלאחריו ד'. ההפך שבניהם יסודו במשפטי

המפריט, אשר אחד מהם הוא שמורה שהדבר ידוע, והנה שלשה השמות כאן "חיה" "האדם", "איש" אינם ידועים, ואף "האדם" אע"פ שהוא כה' א ידוע, אין כוונתו אדם ידוע, וכן "גאל הדם" ומלח, "מכהו", אינו ידוע מי הגואל ומי המכה, ושאר שמות הם לשון רבים, ויען שיש ללשון יחיד במפריט אצל דבר שאינו ידוע הכח להורות על אחדות הדבר כגון, "ופטר חמור תפדה בשה (שמו'. י"ג, ח'), ובוכרא דחמרא תפרוק באימרא", "ושור לאחד" (במד'. ו' ג') ת' "ותורא אחד", וכן "וזה ארכו וורת רחבו" (שמו'. כ"ח, ט"ו, ט'). "זרתא אורכיה וורתא פותיה" וכן רבים מאד אינו יכול לעולם אלא על דבר אחד או על רבים שהם נכללים למושג אחד לפיכך לא יכול לוטר "מידא דערבעי", "מידא דתרין מלכי אימוראי". והנה אציגה פה גם המקומות שמלת מיד מחורגמת מידא ד' — "מיד אחי מיד עשו" (לקמן ל"ב, י"א), "מיד האשה" (לקמן ל"ח, ח'. במד'. ה', כ"ה) "מיד פרעה" (דבר'. ו' ח') לפי שמדובר מאנשים ומנשים הידועים, וכן "מיד האמרי" (לקמן ט"ח, כ"ב), "מיד מצרים" (שמו'. ג', ח', ובמק' אח'), לפי שהוא שם כל האומה בכלל, לא כן "מיד הישמעאלים" שנוכר לעיל בהמסורה ותרגומו מיד, מפני שהכוונה אנשים יחידים ישמעאלים. דוק ותשכח כה' יונתן על נביאים וחמצא הכללים האלו מקוימים בכל המקומות, ולרוב גם אצל "יד", "ביד", אבל לשון התרגומים על כתובים ות' המיו"ח ליב"ע וירושלמי על החורה אינו מווקף כל כך, ויש בהם הרבה שיוצאים מכללי הדקדוק.

(ו) באדם דמו ישפך ת' בסהדין מטימר דינינא דמיה יחאשיר. "באדם" ת' "בסהדין מטימר דינינא", שלא יטעו השומעים שיכול להרוג אותו כל מוצאו. — "מטימר דיניא" (סביוניטה ופתשגן) כיוצא בו "בפלילים", וכן "הוא" היה עושה" לקמן ל"ט, כ"ב) "מטימריה הוה מתעביד". ברוב ספרים "על מימר", לדעת ב"ם

פחשגן לא תרג' על מיטר" לפי שלא נאמר "על" בכתוב, עכ"ל, ואולי טעם "מטיטר" באלו: רק משאמרו לעשותו ולא קודם לכן.

(ט) ואת זרעכם ח' ועם בניכו. לשון "זרע" עקר משמעותו חומר החולדה, אבל הושאל אף להוראת בנים ובני בנים לדורות ולפי שבארמית נוהג דרך מליצת ההשאלה רק מעט מזער, והמושגים נקראים לרוב בשמם האמיתי, עקר תרגום של "זרע" הוא "בר", "בנין", "ולד" לפי הענין, ואינו משמש בלשון "זרעא", רק אם יש הכרח לשנות מטעמים המבוארים בסמוך.

(א) אצל הנסמך נוהג תמיד בתרגום לשון "זרעא", כמו "זרע אהרן" (ויק'. כ"א, כ"א, ומק' אח'), "זרע אברהם אהבי" (ישע'. מ"א, ח') ח' "זרעא דאהרן", "זרעא דאברהם", ולא "מבנהי דאהרן", "בנהי דאברהם", לפי שהנסמך בכנוי הקנין שלאחריו דל"ח טורה על קרבת היותר סמוך, ונוהג תמיד אצל קרובים ממש, "אבי מלכה ואבי יסכה" (ברא'. י"א, כ"ט) ת' אבוהא דמלכה ואבוהא דיסכה, "אח אהרן" (שמו'. ב', ח') "אחיה דרביא", "אחי יפת" (ברא'. י', כ"א), "אחיה דיפת", "אחות אהרן" (שמו'. טו', כ') "אחחיה דאהרן", "חותן משה" (שמו'. י"ח א'), "חמיה דמשה", דוד אהרן" (ויק'. י', ד') "אחבהי דאהרן", וזהו משמעותו בניו ממש ולא צאצאיו לדורות. לא נמצא בכל המקרא השם "זרע" בנסמך מחורגם בל' "בנין" חוץ משלשה מקומות, והמה "בכתובים". "זרע רשעים נכרת" (תהל'. ל"א, כ"א) "ובניא דרשיעא" אפשר ליישב: כיון שנאמר "פקד עון אבות על בנים ועל שלשים ועל רבעים" (שמו'. כ', ה') על אלו ולא יותר, ולשון "זרעא" משמע לדורות עולם, "זרע עבדיו ינחלוהו" (שם ס"ט, ל"ג) "בני עבדוהי" "לזרע אברהם אוהבך" (דה"ב. כ', ו') "לבני אברהם", והוא ג"כ מחזור, אמנם אונקלוס ויונתן על נביאים לא שמשו בל' "בני" אלא במקומות שגם בכתוב נאמר "בני".

(ב) מפני יופי הלשון למנוע הכפל. — מ"א. ב', ל"ג. — ישע'. א', ד'. — שם ס"א, ט'. — וכן בפסוק "כן יעמוד זרעכם ושמכם (שם ס"ה, כ"ב) ח' "כן יתקיים זרעו ושוטמיו". אילו תרגם "בניכו" ל' רבים היה צ"ל "יתקיימו בניכו ויתקיים שומכיו" לפי דקדוק הלשון. ועוד בתהל'. כ"א, י"ג. וק"ב, כ"ט.

(ג) מטעם ההלכה: וזרעך לא חתן להעביר למלך ויק'. י"ח, כ"א) ח' "וזרעך", וכן "זרעו למלך" (שם כ', ב'. ג'. ד') ח' "זרעיה", ולא "זמבנך" — "מבנהי", לרבות זרע פסול שאינו נקרא בנו, (ספרא פ' ח', מ' ו'). וכן "לא יחלל זרעו בעמיו" (ויק'. כ"א, ט"ו) ח' "זרעיה", כי מה שבא מזרע הנפסל מחולל, ושאר בניו שיש לו בהחיר כשרים לכהונה. — וכן "כל איש אשר יקרב מכל זרעכם אל הקדשים" (שם כ"ב, ג') ח' "מכל זרעכו", ולא "בניכו", לפי ששנינו בח"כ "אין לי אלא איש אשה מנין ת"ל מכל זרעכם". וכן "והקם זרע לאחיו" (ברא'. ל"ח, ח') ח' "ואקים זרעא", לפי שהבנים אינן לאחיו המת.

(ד) כשדבר מזרע שלא יוליד בנים או שסופם שלא להתקיים. — "כי לא לו יהיה הזרע" (ברא'. ל"ח, ט') ח' "זרעא" משום סופו שנשחת, וכן "לחבורתי" (ברא'. ד', כ"ג) ח' "דבליה ישתצו זרעי" לפי שנכרתו ע"י המבול, וכן "כי לא יצלח מזרעו איש" (ירמ'. ל', ח') ח' "ארי לא יצלח מזרעו גבר".

(ה) כשהכוונה אנשים או בעלי חיים מעטים שעתידתם להשאר בחיים לקיום המין, שיפרו וירבו לאחר זמן ובמקום אחר. — "לחיות זרע על פני כל הארץ" (ברא'. ו', ג') ח' "לקיטא זרעא", כי בחיבה היו אסורים להוליד, והכוונה שיחזיקו הזרע בגופם עד שיצאו, להוליד אחר כך בארץ. (עי' מ"ש לקמן י"ט, ל"ב). כיוצא בו "והוצאתי מעקב זרע וכו' וירשוה בחירי" (ישע'. ס"ה, ט') ח' "ואפיק מעקב זרעא", הכוונה שלעתיד לבא יבחר לו הקב"ה יחידי סגולה צדיקים גמורים שישובו לא"י וירשוה ושם ירבו ויפרו, (עי' ראב"ע שם).

(ו) „למשיחו לדוד ולזרע עד עולם“ (ש״ב. כ״ב, נ״א. — תהל׳. י״ח, נ״א) ח׳ „ולזרעה“ ולא „לבנוהי“ ל׳ רבים, לפי שרומז על מלך המשיח (עי׳ ילקוט שמאל רמז קל״ד).

(ז) בפסוק „מן הורע אשר יתן ה׳ לך מן הנערה הזאת“ (רות ד׳, י״ב) ח׳ מן „ורעא“, ולא חרג׳ „מן ברא“ או „מן בניא“, כי לא ידעו אם יוליד אחד או הרבה. הא לך כל המקומות שבמקרא שהשם „ורע“ אינו בנסמך ומחורג׳ בלשון „ורע“ ובכלם נסיתי לפרש הטעם, חוץ מפסוק „ולהפיל זרעם בגוים“ (תהל׳. ק״ו, כ״ז) ח׳ „ולאגללה זרעהוֹן בעמיא“, והוא זרה וצ״ע.

(יג) זאת אות הברית ח׳ „דא את קיס“, „את“ לשון זכר, וח׳ „דא“, לפי שהוא מוסב על הקשח. — (שם). „אשר אני נתן“ ח׳ „אנא יהיב“ (סביוניטה ופחשגן) גרסת הספרים „דאנא“. הדל״ת לא נשמטה בטעות ושלא כדעת הח׳ ברלינר, כי מצינו בסביוניטה ועוד ספר׳ מדויקים שנשמט לפעמים הדל״ת אע״פ שבכתוב מלת „אשר“, כגון „אשר עבר“ (לקמן ט״ו, י״ו) ח׳ „עָדא“, הכוונה שהכתוב מספר שתנור עשן ולפיד אש עבר

בין הגורים, ומלת היחס מיותרת, כיוצא בו „איש אשר כבדכחו“ וכו׳ (לקמן ט״ט, כ״ח) ח׳ „גבר כבדכחיה“ (סביוניטה, פחש׳ בולוניא, וכו׳ מינכן 114); וכאן בחלחלת הענין הכוונה: אני נותן עכשיו, אבל „זאת אות הברית אשר הקימתי“ (לקמן פסוק י״ז) ח׳ „דאקימית“ בכנוי היחס, שמוסב על הראשון, וכן נמצא „אני חלקך ונחלתך“ (במד׳. י״ח, כ׳) ח׳ „מתנן יהביח לך“ וכו׳, אבל „ה׳ הוא נחלתו“ וגו׳ (דבר׳. י׳, ט״ו) ח׳ „מתנן דיהב ליה ה׳“ וגו׳, (סביוניטה ופחשגן), בראשון דברי השי״ת שמודיע לאהרן מתנות הכהנים הכוונה מתנות הקרבנות נתתי לך, „ולבני לוי הנה נתתי כל מעשר בישראל“ (בפסוק הסמוך), אכל במשנה חזרה בספור הענין צריך שיאמר „מתנן דיהב ליה ה׳“, (ועי׳ פחשגן בשני המקומות).

(ט״ז) לזכר ברית עולם ח׳ לדוכרן (סביוניטה ורוב ספרים עתיקים) נ״א „למדכר“ הראשון עקר, עי׳ לעיל ח׳, א׳.

(יט) נפצה כל הארץ ח׳ אחבדרו בכל ארעא (סביונ׳, פחשג׳ ועוד), ברוב ספר׳ „כל ארעא“, והראשון עקר לפי המסורה (ברלינר עמוד 9), ועי׳ אונ״ר (עמוד 38 הערה 24).

(כא) ויחגל ח׳ וְאֶתְּנֵה לִי טַעְמוֹ נַעֲשֶׂה מְגֻלָּה (סביוניטה) גרסת הספרים וְאֶתְּנֵה לִי

הוא חרג׳ של וירא (לקמן י״ח, א׳), ואינו מדויק.

(כב) וירא חם את ערות אביו ח׳ יח עִרְחָא דאבוהי. יש כאן מסורה (ברלינר

עמוד ט״ו): ערות דמחרג׳ עיריחא ח׳ באורי׳, וירא חם (כאן). ודבתריה (בפסוק הסמוך „ערות“ — „וערות“ נמנים כאחד). ערות אביך (ויק׳. י״ח, ח׳) לא כמו שכתבו הח׳ ברלינר והח׳ דר׳ לאנדויער (Letterhoode Jahrg. IX S. 172) פסוק ו׳ „ערות אביך וערות אמך“, כדמוכח מסביוניטה ורוב ספר׳ עתיקים, שגורסים בזה „עירית“, ומהטעמים שפירשתי ערות אחיך (שם פסוק ט״ו). ערות דודו (כ׳) ח׳. ערות אחיו (שם פסוק כ׳, כ״א) ח׳ ערות אביו, (שם פסוק י״א) ח׳ ערות אחותו (שם פסוק י״ז). פירש באלה המקומות מלת עיריחא כחמנות המפריט שלאחריו ד׳ —, ובשאר מקומות עִרְיָת כסמיכות פשוטה. הטעם שחרג׳ אצל נח במפריט

לפי שמדבר מאיש ידוע, כמו שביאירתי לעיל פסוק ח׳, אצל המקומות שהתרגום טירא ד׳ — עיי׳ שם, ואצל „ערות אביך היא“ (ויק׳. י״ח, ח׳), „ערות אחיך היא“

(שם פסוק י״ז) ח׳ עיריחא במפריט, כמו ברוב המקומות שנאמר אחר השם „היא“, „הוא“, כמו „אם בן הוא“, „ואם בת היא“ (שמו׳, א׳, ט״ו) ח׳ „ברא“ — „ברתא“, „ואם נקבה היא“ (ויק׳. כ״ד, ד׳) ח׳ „נוקבתא“, ומסורת עליו (ברלינר עמוד 50 עיי״ש), וכן „נגע צרעת היא“ (ויק׳. י״ג, כ׳, וכו׳. וכו׳. וכו׳) ח׳ „מכתש סגירותא

היא" (עי' מ"ש ויק'. י"ג, ב'. במסורה) וכן רבים. ובארבעה המקומות שבפ' קדושים הוא חולה בלשון הכתובים, ולפי שנאמר בהם העונש, "ואיש אשר ישכב את דורתו ערות דודו גלה" (כ' כ'), "ואיש כי ישכב את אשת אחיו ערות אחיו גלה" (פסוק כ"א), וכן "את אשת אביו ערות אביו גלה", "אשר יקח את אחותו וג' ערות אחותו גלה", בכלן נאמרה תחלה הערה, וחוזר ואומר על שגלה ערוה זו עונשו כך וכך, לפי זה היא ערוה הידועה שמדובר בה, לפיכך צ"ל גם באלו בלשון ידוע. — (שם) "ויגד לשני אחיו בחוץ" ת' "בברא", בשאר מקומות ת' "בברא" (לקמן כ"ד, לא). — שמו'. כ"א, י"ט. — דבר'. כ"ד, י"א), נראה שבא ללמד כי החטא במה שהגיד הדבר בפרהסיא ופרסום, ולא כמו שדרשו סרסו או רבעו (עי' רש"י) והוא כפי הכלל שיבארתי (לעיל ד', כ"ו) עי"ש.

(כ"ג) ויכסו את ערות אביהם ת' ונסיאו. "ויכסו את הרכב" (שמו'. י"ד, י"ח) ת' "וחפא". הפעל "כס" בארמית הוראתו כסוי להעלים דבר מן העין שלא יראה, כגון, "כסתה פניה" (לקמן יח', טו') ת' "כסיתא", וכסו בה" (במד'. ד', ה'), ת' "ויכסון בה", וכן "כבלע את הקדש" (שם פסוק י"ט) ת' "כד מכסן". וגם הוראתו שנסתר ונעלם איזה ענין מידיעה, כמו "ונעלם דבר מעיני הקהל" (ויק'. ד', י"ג), "ונעלם מעיני אישה" (במד'. ה', י"ג) ת' "ויהי מכסא", וכן "ותגנוב את לבבי", "ותגנוב אותי" (ברא' לא, כ"ו, וכ"ו) ת' ונסיאת מיני, וכן רבים. הפעל "חפא" מורה שהחומר המכסה מסכב דבר המכוסה מכל הצדדים כפי צורתו ותכניו, עולה עם הכולט ויורד לגומות ומדובק בו לגמרי בכל עבריו, לפיכך כל לשון צפוי בעברי בתרגום "חפא" וגם כל לשון "כסה" שענינו צפוי מכל הצדדים ובמחובר לגמרי מתורגם בל' "חפא", כגון "ויכסו את הרכב" ת' "וחפו", וכן "ויכסו כל ההרים

(לעיל ז', י"ט, וכ') ת' "ואיתחפאיו", לפי שמים מחפים מכל הצדדים, "וכן בצפרדע ותכס את הארץ" (שמו'. ח', ב'), "וכסא את הארץ" של ארבה (שם י', ה') ת' "וחפת" — "וחפא". כיוצא בו "ובשת פני כסחני" (תהל'. ט"ד, ט"ז) ת' "ובהתת אפי חפתני", וכן "ופני המן חפו" (אסת'. ו', ח') ת' "ואפי דהמן אתחפאיו בהתא", הכוונה שהיו פניהם מצופים בלובן מפני בושה.

(כה) עבד עבדים ת' עבד פלח (סביוניטה ורוב ספרים) בקצתם "עבד פלח עבדין", אין בו הבנה. "עבדים" פירש עבדות, כמו "מבית עבדים" ת' חמיד "מבית עבדותא", ומעם "עבד פלח" שיהי משועבד לאחיו לעבדים אבל לא עבד טמש שגופו קנוי לרבו, כיוצא בו "ועבדו לעולם" (שמו'. כ"א, ו'), אצל עבד עברי, ת' "ויהי ליה עבד פלח לעלם", וכן "ויהי לי לעבד עולם" (ש"א. כ"ו, י"ב) אצל דוד, ת' "ויהי לי עבד פלח לעלם". הכוונה שיהי משועבד לעזור לו במלחמה (שם כ"ה, א') "וכן בת" המיוח' ליב"ע, עבד משעבד".

(כו) וישכן באהלי שם ת' וישרי שכינתיה במשכני שם (סביוניטה) גרסת הספרים "במשכניה דשם". הגרסא "במשכני שם" נכונה מאד, שהיא ל' רבים כמו בכתוב "באהלי שם", וזו ברכה שלמה, כפרש"י: "ישרה שכינתו בישראל", וגם לפי המדרש שמביא: "אע"פ שיפת אלהים ליפת וכו', והיכן שרתה בטקדש הראשון שבנה שלמה שהיה מבין שם" עכ"ל, ודאי אין הכוונה שתשרה בבית שלמה בלבד, אלא אף באהל מועד שבמדבר ובשילה ובבית עולמים. וכן בלשון הגמרא (יומא י', א') "אף על גב דיפת אלהים ליפת אין השכינה שורה אלא באהלי שם" ל' רבים וכן בב"ר. פ', ל"ו. ובילקוט, ואין למצוא טעם לשני הספרים ללשון יחיד, "במשכניה דשם".

י. (ח) להיות גבר בארץ ת' גבר בארעא (סביוניטה), גרסת הספרים "גבר חקף", כמו אצל "גבור ציד" בפסוק הסמוך, והיא הוספה שלא לצורך.

(ט) גבר ציד לפני ה' ת' גבר חקף. הח' שד"ל ו"ל (אוג"ר נתיב ח', עמו 7) כתב בטוב טעם: כי בדורות הראשנים שהיתה הארץ רחבת ידיים לפני יושביה ורכה

עליהם חית השדה היו גבורי הצייד חשובים מאד במדינה והם היו מלכי הארץ ושריה, אבל בזמן המתרגם היו רק גבורי החיל נכבדים ולא הציידים על כן התחכם אונקלוס להחליף גבור ציד בגבור תקיף לחפארת לפני העם, ע"כ. ולא תרג' "כיב"ע גבר מרודא" לפי דרשח חז"ל (עי רש"י) מפני הכלל שבארתיו לעיל ד', כ"ה, עיי"ש. יא (ה) וירד ה' לראות את העיר ואת המגדל ת' ואיתגלי ה' לאיתפרעא על עובד קרתא ומגדלא. "על עובד קרתא ומגדלא" (סביוניטה ועוד ספרים עתיקים)

ברוב ספרים "על עובדי", כתוב באוג"ד (עמוד. 24 הערה 27) "על עובדי ביו"ד והוא טעות "עכ"ל, ולא הכנתי מדוע יהי "עובד" ל' יחיד, מעשה העיר והמגדל יותר נכון מעובדי ל' רבים, "מעשי", הלא הוא מוסב על שנים, עיר ומגדל, ואולי לא דקדק בנקודות וקרא עובדי שטעמו "עושי" וזה יהי טעות, כי אז צ"ל "לאיתפרעא מן" ולא "על", כי לפי משפט הלשון, בבחינת החוטא הפעל "איתפרע" משמש בל' "מן" ובבחינת החטא בל' "על". בפסוק "ארדה נא ואראה" (לקטן י"ח, כ"א) ת' "ואידיו". כאן שהעונש היה מיד, ת' "לראות" — "לאיתפרעה", אבל אצל אנשי סדום שלא רצה הקב"ה לחרוץ הדין עד שגלה סודו לאברהם, כדכתיב "המכסה אני מאברהם" וגו' (שם פסוק י"ז) ת' "ואראה" — "ואידיו".

(ז) אשר לא ישמעו איש שפת רעהו ת' "אינש" (סביוניטה פתשגן ועוד) נ"א "גבר", מסורת עליו גבר ת' ז מצאתי שסימן ת"ז נמצא רק אצל נוסחאות המדויקים והנכונים, ולע"ד הוא ר"ת למלות תרגום וזיק, פירש מוגה ומוזקק משגיאות. אינש (ברלינר עמוד 74) והוא כותב בשם פתשגן: שלדעחו לשון "אינש" עקר לפי שהוא כולל זכרים ונקבות ע"כ ומעם זה אינו מספיק, כי מצינו "גבר" שמשמע איש ואשה הרבה מאוד (שמו'. כ"א, כ). וב"ו ול"ג ועוד רבים), והנה גם נעניין הטיב בפתשגן נמצא שלא אומרו לנתינת טעם אלא דרך אגב. הטעם הנכון הוא הכלל שאצל שלילה נוהג בתרגום חמיד לשון "אינש", כגון ברא'. ל"ט, י"א. — מ"ה, א'. — שמו'. י"ב, כ"ב וכל כיוצא בהם, וגם אם הכוונה אנשים לבד, כמו "ולא נפקד ממנו איש" (במד'. ל"א, מ"ט), "לא יתיצב איש" (שם ט', כ"ד. — י"א, כ"ה) בכלם תרג' "אינש", רק אם רוצה לברר זכרים דוקא צריך לתרגם "גבר", כגון "לא ירים איש את ידו" (ברא'. מ"א, מ"ד), ת' "לא ירים גבר ית ידו למיחד זין", וכן "לא שחו איש עדין" (שמו'. ל"ג, ד') ת' "גבר תיקון ויניה", והוא כדי ללמד שלא תחקשט אשה בכלי זין מפני הפרצות (נזיר נ"ט, א', ועי' מ"ש דבר'. כ"ב, ה'), וכן "לא תגורו מפני איש" (דבר'. א', י"ז) ת' "מן קדם גברא", הכוונה מפני אדם גדול. — ועי' מ"ש שמו'. י' כ"ג. במד'. כ"ו ס"ד.

יב (ב) ואעשך לגוי גדול ת' לעם סג. יש כאן מסורת (ברלינר עמוד 10): סימן לגוי גדול בראשית ואלה שמות לעם סג. וידבר ואלה הדברים לעם רב. — לשון "גדול" שטעמו גדולה באיכות ומעלות תרגומו הפשוט "רב", ולשון רב בעברי שמשמעותו רבוי בכמות תרגומו "סג", והנה מודיעה לנו המסורה כי בספר בראשית (כאן לקטן י"ז, כ). — י"ח, י"ח. — כ"א, י"ח. — זמ"ה, ג'), וכן בספר שמות (ל"ב, י') "לגוי גדול" ת' "לעם סג", אבל בספר במדבר (י"ד, י"ב) ובספר דברים (כ"ו, ה') ת' "לעם רב". הטעם כי בספר בראשית הוא נאמר אצל הבכחות להאבות ועקר ענינו רבוי הכמות, כמו שנאמר "ושמתי את זרעך כעפר הארץ" (לקטן י"ד, ט"ו), "וספור את הכוכבים" וגו' (שם ט"ו, ה'), "כוכבי השמים וכחול אשר על שפת הים" (שם כ"ב, י"ז) על כן תרג' בכלם "לעם סג", וכן "ואעשה אותך לגוי גדול" (שמו' ל"ב, י') הנאמר למשה במעשה העגל מוכח שכוונתו רבוי בכמות מדברי משה במשנה תורה בספור המעשה: "לגוי עצום ורב ממנו" (דבר'. ט"ו, י"ד) ותרג' "תקיף וסגי מיניה". אבל מה שנאמר למשה במעשה המרגלים, "ואעשה אותך לגוי גדול ועצום ממנו" (במד'. י"ד, י"ב) ת' "לעם רב", לפי שמסתברא

שהכוונה גדולה במעלה ובמדות, כי כבר קלקלו הרבה פעמים, כדכתיב, "וינסו אותי זה עשר פעמים" (שם פסוק כ"ב), ואם אינם טובים מהראשונים לא תועיל הרבוי, כי ישחיתו ויאבדו כמותם. ובספר דברים: "ויהי שם לנוי גדול עצום ורב" (כ"ו, ה'), שנאמרו "גדול", "רב", ביחד, תרג' כל אחד לפי טעמו הפשוט. — (שם) "והיה ברכה" ח' "ותהו מִבְרָךְ", החליף שם המופשט לפעל, כמו "את הברכה" (דבר'. י"א, כ"ט) ח' "ית מברכיא", אולם צ"ע כי "מִבְרָךְ" משמע "מבורך" בינוני פעול, וכיון שאמר לו הקב"ה "ואברכך" וראי יהי מבורך, לכן נראה שהכוונה שיהי מבורך גם מן בני אדם, כפי הנאמר בסמוך "ואברכה מברכיך", בת' יב"ע "ותהי מִבְרָךְ", בינוני פועל כדרשת חז"ל בב"ר "הברכות נתונות בידך" (עי רש"י). פסוק ג': "ואברכה מברכיך" ח' "ואברך מברך" כ"ם נחיתה לגר כתב: ח' מברכך בלשון יחיד להשוות הלשון עם, "ומלטטך", אף כי בכחוב "מברכיך" לשון רבים עכ"ל; אבל בכנוי הקנין מִבְרָךְ אין הפרש בספרים עתיקים בין ל' יחיד, לרבים, רק האחרונים כתבו לפעמים לסימן הרבים מִבְרָךְ ביו"ד.

(ה) ואת הנפש אשר עשו בחרן ח' דשעבידו לאוריתא. מסורת עליו (ברלינר שם): עשיה דמתרג' שעבוד ב' באורי' אשר עשו בחרן (כאן). אשר עשו את העגל (שמו'. ל"ב, ל"ה, מפני הטעם שפירשתי ע"ש), וכן כאן שנה הלשון לפי שלשון עשיה אינו נוהג בקנין נפשות.

(ו) מקום שכם ח' אתר שכם, טעמו שכן שם המקום, ולא ח', בלשון מפרט "אתרא דשכם", העיר של שכם, כי שכם לא היה מלכו (עי' מ"ש לקמן ל"ג, י"ח). — (שם) "אלון מורה" ח' מישרי מורה (סביונ', ופתשג') ברוב ספרים "מישר מורה" ל"י, אבל נראה שתרג' "מישרי" ל"ר, כמו שנקרא במשנה תורה "אלוני מורה" ל"ר (דבר'. י"א, ל').

(י) כי כבד הרעב בארץ ח' תְּקִיף (סביוניטה ופתשגן) וכן בכל מקם אצל רעב, ברוב ספרים תְּקִיף. עקר תְּקִיף על עבר כמו חֲזַק, כפי תכונת הרעב להיות תמיד הולך וחוק, וכן "ויחוק הרעב" — "כי תִּחַק הרעב" (לקמן ט"א, נ"ו, ונ"ח) ח' "ותְּקִיף" בשניהם ומשמעותו שנתחוק ביותר עד אין להכיל, מה שאינו בכח לשון "תְּקִיף" שטעמו חֲזַק סחם.

(י"ג) אמרי נא אחותי אח תרג' דאחת את (סביוניטה ועוד ספרים מדויקים) ברוב ספרים "אחתי". מסורת עליו (ברלינר עמוד 11): סימן אחותי דאמרי נא (כאן) דאחת תרג', דוגם אמנה (אחותי היא לקמן כ' י"ב). אחתי תרג'. דגם יכולתי (נפתלתי עם אחותי לקמן ל', ח') כאחתי תרג'. ושאר אחת תרג'. ר"ל מלת "אחותי" (כאן) ח' "דאחת" בדל"ת (לפי הענין, "אמרי נא שאחותי את"), ובשאר מקומות: כרא'. י"ב, י"ט, כ', ב', ו'. וה' פסוק ה' כאן נשמט במסורה של הח' דר' ברלינר וגם בשל הח' דר' לאַנְדוּיעֶר. כ"ו, ו'. וט'. תרג' "אחת" כלן בלא כנוי הקנין; אבל לקמן כ', י"ב, ח' "אחתי", ולקמן ל', ח'. ח' "כאחת", שניהן בכנוי. (עי' אונ"ר עמוד 34 הערה 29). הגרסאות בדפוס סביוניטה מתאימות כלן עם המסורה, (אבל לא של אונ"ר, ובמסורה של שד"ל לא נמצאת מסורה זו). הח' דר' לאַנְדוּיעֶר (Letterboode VII S. 115) כותב: בשם הח' דר' באַרט

כי חסרון הכנוי של מדבר בעדו נמצא הרבה בחרגומים, ואונקלוס ראה להשמיטה בששה מקומות האלה, כדי להשוות הברת המלות, לפי שבמלת "אחותי" במקומות האלה הנגינה מלעיל, והכנוי אינה מוטעמת בסוף התבה, על כן השמיטה אף הוא. (שם): ואקח אחת לי לאשה ח' לאיתן (סביוניטה) ברוב ספרים "לאינתו"

והיא היא, כל לשון "לאשה" ת' "לאיתו" או "לאינתו" והוא שם מקרה, וטעמו: לשם אשות; וכן "שפחה", "לשפחה" (לקמן כ"ט, כ"ד, וכ"ט) "לאמה" (שמו' כ"א, ו') ת' "לאמה" לשם שפחות. ונראה שהוא לברר שהלמ"ד אינה ליחוס שאליו; ולפעמים נשמטה למ"ד זו לגמרי, כגון "לבוז" (לקמן ל"ה, כ"ג) ת' "תוך", "לאב" — "לאדון" (לקמן ט"ה, ח', וט') ת' "אבא" ריבון (סביניטה ועוד).

(יט) ואקח אותה ת' ודברית יתה: מסורת עליו (ברלינר עמוד 12: לקיחה דמחרג' דבירה דחוי להון נסיבה ג' באורי'. ואקח אותה (לי לאשה כאן). ויהי בערב (לקמן כ"ט, כ"ג ויקח את לאה בתו). נשיא הארץ (ויקח אותה וישכב עמה לקמן ל"ד, ב'). — כפי שבארתי אצל הכללים לתרגום של פעל "לקח" (ברא'. ב', ט"ו), נוהג בענין לקיחת אשה בארמית לשון "נסב". ומודיע המסורה כי בשלשה פסוקים המדברים בלקיחת אשה, שראוי לתרגם בהם בלשון "נסב", ותרגם בלשון "דבר". והנה זה נכון רק אצל "ואקח אותה לי לאשה" (כאן) וגם אצל "וירא אותה וכו' נשיא הארץ ויקח אותה וישכב עמה" (לקמן ל"ד, ב') שהאיש לקח לו האשה בעצמו למשכב, אבל אצל לבן, "ויקח את לאה בתו", איך שייך בו לשון "נסב", כי היא הנהגה, ולא לקיחה לאשה, ואין לומר שהטעם לפי שנאמר בו, "ויבא אותה אליו" וגו', הלא בפסוק "ותקח שרי — את הגר — ותתן אותה לאברהם אישה לו לאשה" (לקמן ט"ו, ג'), וכן "ותקח את זלפה שפחתה ותתן אותה ליעקב לאשה" (לקמן ל', ט') שחג' בשניהם "ודברת", והיה צ"ל במסורה "ה' באוריתא", (עי' פתשגן) ואומר אני שסימן ויהי בערב ט"ס, וצ"ל והיא בעלת, שמוסב על פסוק "הנך מת על האשה אשר לקחת והיא בעלת בעל" (לקמן כ', ג'), שחג' "דדברתא", בה היה ראוי לתרג' "דנסיבתא", כמו אצל שנים האחרים כי הכוונה אשר לקחת לך לאשה. והטעם שאעפ"כ ת' באלו בלשון דבירה, לפי שהלקיחה איננה דרך נשואים ושלא כדת, (עי' ט"ש לעיל ב', ט"ו).

(י) באכה צער ת' מטי צער (סביניט' פתשגן), ברוב ספר' "לצער". נראה שרק אצל ה"א בסופה, כגון, "באכה נדרה" — "באכה סדומה" (לעיל י', י"ט) ת' בלמ"ד, אבל כאן שנאמר בלא ה"א, השמיט הלמ"ד, כמו כשחסדה ב"ת השמוש בעברי נשמטה לרוב גם בתרגום.

(יב) ויאהל ת' ופרס וכן לקמן פסוק י"ח: לא חרג' "ופרס למשכניה" כתיב"ע, לפי שבטלת "ויאהל" אינו מבואר הטספר, לא יכול לתרג' "למשכניה" ל"י, ואף לא "למשכנהי ל"ר, על כן נשמט השם "משכן" לגמרי, ומובן מחוץ הענין.

(יג) רעים וחטאים ת' בישין בממונהין וחיבין בגויתיהון. רבותינו פליגי בזה (סנהד'. ק"ט, א'), אמר רבי יהודה רעים בגופם וחטאים בממונם (וכן פרש"י) במתניהא חנא רעים בממונם וחטאים בגופם". אעפ"י שדרך אונקלוס שלא להכריע לצד אחד, כאן אי אפשר בלא הכרעה, ולא חרג' כלשון הכת' "בישין וחיבין", לפי שהיא שפת יתר, כי רע הוא חוטא, צריך לפרש לשני ענינים, כמו שחי פעמים "עזי יעברך" (שמו'. ט"ו, ט"ו) ת' "ית ארונא", "ית ירדנא", וכן לרוב אצל כפל הענין במלות שונות.

(טו) כעפר הארץ ת' סגיאין כעפרא דארעא. הוסיף "סגיאין" לברר שבבחינת הרבוי ידמו לעפר הארץ, ולא במה שהוא למרמס ונוה להחפור, וכן אצל כל כף הדמיון במקום שענין ההשתוות אינו מבואר, או מובן מאליו, כמו "שבה כבשרו" (שמו'. ד' ו'), "דק ככפור" (שם ט"ו, י"ד) עמ"ש שם. — (שם): "אם יוכל איש למנות וכו' גם וזרעך ימנה" ת' "כמא דלית אפשר לגבר דימני וכו' אף בנך לא יחמנון", העביר התנאי וחרג' בהעדר האפשרות כפי הכוונה האמתית.

יד, (א) מלך גוים ת' מלכא דעממי, ב"ס פתשגן הקשה איך לא חרגם "עממין". הטעם כי תמונה הסמיכות בלשון רבים במקום הנפרד מורה שהרבו

אינה מוחלטת, אלא כעין מקצת מן רבים, כאשר אבאר בס"ד במקומות אחרים, "דעממי" משמע שלא היה מלך על גוים רבים, אלא כפרש"י שנחבצו שם אנשים שונים משאר גוים ע"כ נקרא המקום "גוים".

(ו) בהררם שעיר ת' בטוריא דסעיר (סביוניטה ועוד ספרי, עתיק). נ"א "בטורא" לשון יחיד, ואין בידי להכריע ביניהם, אולם יש עוד נוסח "בטוריהון" ואינו מדויק, כי לא מצינו נסמך בכנוי הקנין רבים אצל שם שהוא ל' יחיד, אע"פ שטורה על קבוץ אנשים רבים; ואף שלפעמים הפעל ל' רבים כמו "ואחיבו כל עמא" (שמו'). י"ט, ח') אבל לא הנסמך בכנוי הקנין שלאחריו דל"ת, הוא חמיד כפי המספר של המגביל, והיה צ"ל "בטוריהון דבני סעיר", לפיכך נשמטה המ"ם בחרגום, כי הסמיכות לבד מורה, שההר שלהם, וכן נשמט המ"ם של "דים" (שמו'). ל"ו ו') ת' "מיסת".

(ז) שדה העמלקי ת' חקלי עמלקאה (סביוניטה) ברוב ספר "חקל", אולם "שדה אדום" (לקמן ל"ב ד'), ובשדה מואב (שם ל"א, ל"ה) בכל הספר "חקל" "בחקלי", ועוד במק"א, מזה מוכח שגם כאן עקר "חקל" ל' רבים.

(י) בארות בארות חמר ת' בירין מסקן חיטרא (סביוניטה, פתשגן, וכ"י מינכן 114) ברוב ספרים "בירין בירין" שחי פעמים כלשון הכתוב ואינו עקר, כי נשמטה אחת מפני תוספות מלת "מסקן", ולשון "ומישר חקליא בירין" משמע שכלו מלא בארות, לפי שלא נאמר "ובמישר" בבית כי אז הוה משמעותו שיש בו בארות אבל לא על כלו, והיה צריך להכפיל. — מלח "חיטרא" אין טעמה חומר של אדמה לטיט כפרש"י כי לא שייך בו לשון "מסקן", כי הבארות אינן טעלות חומר, לפי שאינו צף על המים, אלא ברור כשמש שלשון "בירין מסקן חיטרא" הוראחו מעינות המעלות ופת ארצי שקורין (Asphalt), וכן מחורג' בהעקה בל' רומי (Vulgata), וגם ביוספון בספרו (Antiquitäten 1, 9). והנה ידוע שעד היום הוה נמצאו בסביבת ים המלח מעינות של וז, ולפי שנתקשה באור על פי הבארות, אינו נכר לפעמים ששם באר והדורך עליה נופל לתוכה, וכן אירע לחיל סדום ועמורה

(י"ט) קנה שמים וארץ ת' דקניניה. בס' פתשגן כתב: "ולא אמר "קני" להוציא מן השאלה הכתובה בב"ר ממי קנאן. "אביך קנך" (דבר'. ל"ב, ו'). ת' "ואת דיליה", וצ"ע למה לא חרגם זה "ואת קניניה", או "קנה שמים וארץ" — "דדיליה שמיא וארעא", עכ"ל. ויש ליישב שלשון "דקניניה" משמע כפרש"י, "עושה שמים וארץ על ידי עשייתו קנאן להיות שלו", מה שאינו משמעות של "דדיליה", ושם "אביך קנך" ח' "הוא אבוק ואת דיליה", ולא "ואת קניניה", לפי שזה משמע שהקב"ה בורא, ויהיה כפל הענין, כיון שנאמר אחריו בפירוש "הוא עשך ויכננך". ומה שלא תרג' "אביך קנך" — "אבוק דפרקך", כמו זו קניח" (שמו'). ט"ו, ט"ז) ח' "דפרקך", "לקנות את שאר עמו" (ישע'. י"א, י"א) ח' "למפרק" הטעם לפי שהכתוב מדבר מימים הקדמונים, מדור הפלגה, קודם ירידתם למצרים, לפי שסמך לו "וזכר ימות עולם וכו' בהפרידו בני אדם יצב גבלות עמים למספר בני ישראל כי חלק ה' עמו יעקב חבל נחלתו" משמע שמחלה עלה במחשבה שיהיו שלו, ואינו מוסב על גאולת מצרים.

(יד) בעלי ברית אברם ח' אינש קימיה (סב' פתשגן וכ"י מינכן 114), ברוב ספר "אינשי" והיו"ד מיוחדת, "אינש" הוא שם כולל להמין כמו, "וכל אינש ביתיה" (לעיל ו' א') שמשמע אנשי ביתו רבים (עיי"ש)

(כ) ויתן לו מעשר מכל ת' חד מן עשרא מכולא, וכן "עשר עשרנו" (לקמן כ"ח, כ') ת' "הד מן עשרא אפרשיניה", ולא ת' מעשר מכולא — "עשרא אפרשיניה", כמו "מעשר דגנך" (דבר'. י"ד, כ"ג) "עשר חעשר" (שם פסוק כ"ב) שח' "מעשר עיבורך" — "עשרא חעשר", לפי שאינו מעשר כמצוה וכהלכה, מן הדברים המחויבים במעשר, אלא חלק העשירי מכל אשר לו, וכן "והוא כהן לאל עליון" (לעיל פסוק י"ח) ח' "והוא משמש קדם אל עילאה", לפי שלא היה מצווה על הכהונה.

(כ"ד) בלעדי רק אשר אכלו וכו' ת' בר מדאכלו. — „בר“ מ' — תרגם של „בלעדי“, ותרג' של מלת „רק“ נשמט, „רק“ תרגמו „לחוד“ או „כרם“ בכל מקום, ולא כדעת הג' ב"ם נתינה לגר, שנשמט „בלעדי“ ומלת „בר“ תרגום של „רק“. כמו „המבלי אין קברים“ (שמו. י"ד, י"א) ת' „המדלות קברין“, תרג' „המבלי“ והשמיט „אין“. לשון „בלעדי“ מתורג' תמיד „בר מן“, כגון מבלעדי אישך (במד. ה', כ') „בר מבעליך“, „בלעדי אחזה“ (איוב ל"ד, ל"ב) „בר ממה דאחזה“, ולא תרג' כיב"ע „הלא לית לי רשו בכל עדאה“ לפי שכבר אמר „הרמותי את ידי וכו' אם מחוט וכו' ואם אקח מכל אשר לך“, היא לגמרי שפח יתר.

טו, (ב) עירי ת' דלא ולר. מסורת עליו (ברלינר עמוד 14), וכן „עירידים ימותו“, „עירידים יהיו“ (ויק. כ', כ"א, וכו') כיצא בו „אין כסף“, (שמו. כ"א, י"א) ת' „דלא כסף“, ברוב ספר „בלא ולד“, „בלא כסף“, ואינו מדויק לפי שבארמי לא יבוא שמוש הבי"ת עם דבר הנשלל, אע"פ שמצינו בעברי „וילכו בלא כח“ (איכ. א', ו') אבל בתרגום „ואולו בתשות כחא“. — (שם) ובן משק בתי הוא דמשק אליעזר ת' ובר פרנסא הדין דבבית. ת' „משק“ ענין פרנסא, כמו „ועל פין ישק“ (לקמן מ"א, מ') ת' „יחון“ (רש"י); וחוספות מלת „הדין“ היא לציינו ביותר כאלו מראה עליו באצבע, כיצא בו „רק הכסא“ (לקמן מ"א, מ') ת' „לחוד כורסי מלכותא הדין“, וכן „בוסרא מיתא הדין“ (במד. י"ב, י"ב) עמש"ש. ואומר „דבבית“ ולא דבית, לרמוז שאין לו קרובים, כי גם היותר חשוב אשר בביתו הוא מארץ נכריה, או כמו שפירש הח' ב"ם לחם ושמלה, כי לא ביתו לבד היה מפרנס כי אם גם לאחרים, כמו שדרשו חז"ל דרך נומריקון דולה ומשקה מתורת רבו לאחרים (רש"י, יומא כ"ח, ב').

(י) ויבחר אותם בתוך ת' בשוי (פתשגן וסביוניטה) ברוב ספר „בשוה“ (עי' מ"ש במד. ט"ו, ו'). „והעור בתוך“ (במד. ל"ה, ה') ת' „במצוע, לפי שהכוונה במקום האמצעי בפנים, (עי' מ"ש לעיל א', ו'), וכאן משמעותו שנתח הבהמות לשני חלקים שווים בת' המיוח ליב"ע גם כאן „במציעא“ ואינו מחזור. (שם) ויתן איש בחרו לקראת רעהו ת' ויהב פלגיא פלג לקביל חבריה. „איש“ משמע כאן כל אחת מהבהמות שנתחו ונעשו עקשו לשני בתרים, על כן תרג' „פלגיא“ ר"ל שנתן הבתרים בתר לגנר רעהו והנה במה שהתחכם לתרגם מלת „איש“ בלשון „פלגיא“, הצליח לפרש מליצת הכתוב לפי הכוונה האמיתית בשפה ברורה וטוהקת בלי שום תוספות. בת' המיוח ליב"ע: „וסדר פסגא דחד כל קביל חבריה“, אינו מחזור, כי „פסגא דחד“ משמעותו של אחד ולא של כל; ובת' ירושלמי הלשון „ושוי גבר פסגיה לקדמות חבריה“, תרגם הכתוב לגמרי כצורתו, ושנינו (קדושין מ"ט, א') „אמר ר' יהודה המחרגם פסוק כצורתו הרי זה בדאי“. ובאמת לשון הירושלמי אין לו הבנה, כי בארמית „גבר“ משמע „איש“ דוקא. ויהיה הטעם לפי הלשון: שנתן כל איש חלקו לפני חבריו. ונראה שהתרגום הזה נשאר שריד מן זמן מוקדם, שתרגם עדיין לפי המלות, כיצא בו „רית ניחח לה“ (ויק. ו', י"ד) בת' ירושלמי „רית דרעוא לשמא דה“ ולא נאמר מלהגשים, כאונקלוס ויונתן על נביאם.

(שם) ואת הצפור ת' וית עופא. לא תרג' „וית צפרא“ לפי שמשמע צפור אחת, כי „צפר“ אינו שם כולל בארמי, „עופא“ הוא שם המין ומשמע אף שחים, ולא תרג' „צפריא“ ל' רבים, לפי שבכתוב „הצפור“ לשון יחיד.

(יא) וישב אותם ת' וַיָּשֶׁב אֹתָם (סביוניטה, פתשגן, כ"י מינכן 114. ומ"ג שנת רפ"ו) הוא תרגום של וַיָּשֶׁב, ברוב ספרים „ואפרח“, וי"נ „ותריך“. לדעת האוג' הראשון עקר והאחרים הם תקון מאחרונים (עי' ש עמוד 35 הערה 36), כ"ם פתשגן כותב שרומז ועל דרשת חז"ל (ב"ר. פ', מ"ד) „וישב אותם בתשובה“ עיי"ש.

(יב) והנה אימה חשכה גדלה נפלת עליו ת' אימא קבל סגי נפלת עלוהי. "נפלת" ל' נקבה מוסב על "אימא", ולא על "קבל סגי" שהוא ל' זכר, ולא מצינו נפילה בבחינת החשך, והכוונה אימה בעבור החשכה.

(ט"ו) ישובו הנה כי לא שלם וכ' עד הנה ת' יחובון הלכא — — עד כען. "הנה" לבד שמורה על המקום ת' "הלכא" כמו להכא; "עד הנה" מורה על הומן, ת' "עד כען", כמו עד עתה, עי' באור נחה"ש.

(יז) אשר עבר בין הגורים ת' עֲדָא בהשטמט "אשר" (סביוניטה ופתשגן)

ברוב ספר' "דעדא". (עי' מ"ש לעיל ט', י"ב) ועי' אוג"ר (עמוד 35 הערה 37).

טו (יב) פרא אדם ת' מרוד באנשא, טעמו שיעשה תמיד מה שברצונו אף נגד רצון אחרים, שלא ישחערד לשום אדם, בת' יב"ע מדמי לערוד, ואונקלם מברר הרמיון כדרכי, "סורר ומורה" (דבר'. כ"א, י"ח) ת' "סטי ומרוד".

(שם) ידו בכל ויד כל בו ת' הוא יהי צרוד לכולא ואף אינשא יהון צדיכין ליה (סב), כ"י מינכן 114 (ועוד). והספרים מתחלפים, ובני אינשא, "וכל בני אינשא", והראשון עקר שכל המקצר הרי זה משובח לבד שיהי הלשון מווקק ומחזור, כי "אינשא" משמע כל בני אינשא (עי' מ"ש לעיל י"ד, י"ד), והנה הרחיק דרשת חו"ל (ב"ר) שיהי גולן ובוון נפשות, לפי הכלל שבארתי (לעיל ד' כ"ו), ודורש הענין לטובה, ונראה שפירש "ידו" עסקיו ומשא ומתן שלו, כמו "ויד חרוצים תעשיר" (משלי י', ד'), ואולי רומז על אורחות הישמעאלים שמביאים סחורות למדינות רחוקות, שצריכים לבני המדינות למכור להם, והם צריכים לסחורותם.

(יג) הגם הלם ראיתי אחרי ראי ת' אף אנא שריתי חווא בתר דאתגלי לי. כך הגרסא בסביוניטה ורוב ספרים מדויקים, ספר' אחרים מתחלפין: "הברם הכא", "האף הכא", "האף אנא", (הראשון עקר). נוסחת הספרים אינן מדויקות, "הברם" אינן נכון לפי המסורה (ברלינר עמוד 20) גם דמתרג ברם ב' באורי' וסמן וגם אמנה (ברא'. כ', י"ב). ואף גם זאת (ויק'. כ"ו, מ"ד). ובכל שאר מקומות תרגומה "אף", וכן "הכא" שבוש כי לא מצינו בשום מקום "הלם" שמחורג, "הכא", אלא רק "הלכא", שטעמו "להכא", וכאן מלת "הלם" אינה מורה על מקום, אלא על גדולתה העתידה, כפי דרשת חו"ל, וה"א התמיהה מיותרת בכלל, כמו שפירשתי. "הגם" ת' "אף", שנה כדרכו התמיהה להחלטה (כי יש בל"ע תמיהה הקיימת כמו "הנגלה נגלתי" ש"א. ב', כ"ו. נחל"ג), "הלם ראיתי" ת' "אנא שריתי חווא", אף אני החילותי להיות רואה, כלומר נוקקתי לדבור וחיוון של נבואה, לפי דרשת חו"ל (ב"ר. פ', מ"ה), "לא די שנוקקתי לדבור אלא למלכות ה' דאת אמר כי הביאותני עד הלם". "אחרי ראי" ת' "בתר דאתגלי לי" ולא בלשון "אתחוו", לפי שמוסב למה שראתה בבית אברהם (ב"ר שם), וזו היתה רק התגלות לעינים ולא חויון של נבואה.

(יד) הנה בין קדש ובין כרד ח' הא היא בין וגו'. בפסוק "איה שרה אשתך ויאמר הנה באהל" (לקמן י"ח, ט') ת' "הא במשכנא", כאן צריך להוסיף מלת "היא" לברר שהכוונה הבאר שהיא ל' נקבה, כיון שיש מקום למעוה שמוסב על המלאך, ושם אי אפשר למעוה, עי' אוג"ר (עמוד 35 הערה 39) וטעמו אינו מספיק. —

יז (ו) ותתחיק לגוים ת' לכנשן וסביונ' ורוב ספר' בקצחם "לעטמין" שבוש. מסורת עליו (ברלינר עמוד 16): אברהם ושרה לכנשן. יעקב ומשה לכנשת. — ר"ל אצל אברהם (כאן), ושרה (פסוק ט"ו) ת' "לגוים", "לכנשן", ואצל יעקב "לקהל עמים", וכן "וקהל גוים" (לקמן כ"ח ג'. — ול"ה, י"א) ת' "לכנשת שבטין" — "וכינשת שבטין", ואצל משה "קהלת יעקב" (דבר'. ל"ג ד') ת' "לכינשת יעקב". — לשון "גוים" (רבים) במוסב על ישראל לא חרגם בשום מקום בלשון "עטמין", "עטמא", כי זה מורה בתרגום רק על נכדים, "בן נכר" (פסוק י"ב, ופסוק כ"ז) ת'

הראשון „בר עמטין“, והשני „בני עמטא“, וכן כל לשון „נבריי“. ולא חרג אצל אברהם ושרה „לשבטין“, לפי שהם לא העמידו השבטים אלא יעקב; לשון „כנשן“ טעמו כנסיות של ישראל, ושלא כרש״י „ישראל ואדום“ (עי' רמב"ן).

(שם) ומלכים ממך יצאו ת' ומלכין דשלטין בעמטא. וכן לקמן ל"ה, י"א. הוסיף „דשלטין בעמטא“ כפי שמפורש לקמן (פסוק ט"ו), „מלכי עמים ממנה יהיו“, ולא חרג כפשוטו „מלכי עמטין“, כי זה משמע שיהיו יהודים מבני ישראל מלכים על עמם נכרים בארצות אחרות, וזו אין תועלת לכל ישראל בכלל, כי כל אחד ישחדל לטובת ארצו, „ומלכין דשלטין בעמטא“ משמעו ששלטי ישראל יכבשו עמים אחרים של נכרים וישלטו עליהם ויהיו לישראל למס עובד.

(י) המול לכם ת' מגור לכו, ימול (פסוק י"ב, ויד') יגור, המול ימול (י"ג) מגור יגור, נמולו (כ"ו) גור, וכן „כאשר הם נמולים“ (לקמן ל"ד, כ"ב) ח' „גורין“

(כ) בסביוניטה ועוד ספרים עתיקים, ברוב ספרים „יתגור לכו“, „יתגור“, „אתגורא יתגור“, „אתגורו“, „גורין“. נראה שאונקלוס חרג בבחינת המילה בכל מקום בבנין הקל ובינוני פועל, לפי שלא רצה לשמש בל' „אתגור“ או „גור“, כיון שנמצא בהוראת נגור מחיים או מטובה, כגון „אמרתי נגורתי“ (איכה ג', נ"ד) ת' „אתרגורית“, „יתק מאהלו מבטחו“ (איוב י"ח, י"ד) ת' „יתגור“, ולשון „גור“ תרגום של „וכרות“ (ויק' כ"ב, כ"ד) ומשמע מוס רע, ואצל בן שנתה ימים הכוונה „יגור“ האב, ואצל ישמעאל ואנשי בית אברהם, כיון שנעשה לפי רצונם נחשב כאלו הם מלו את עצמם, והאחרונים חשבו לתקן ושנו ללשון נפעל.

(טו) וגם נתתי ממנה לך בן ת' איתין. עי' פתשגן לעיל ט"ו, יח'. ותוכן דבריו הובאו באוגר (עמוד 35 הערה 41).

(יז) ויצחק וכו' הלכן מאה שנה וילד ואם שרה הבת חשעים וגו' ת' והדי וכו' הלבך מאה שנין יהי ולד ושרה הבת תשעין וגו'. „ילד“ ת"י יהי ולד, ולא „יתליד“, כמו (ויק' כ"ב, כ"ו) דבר. ט"ו, י"ט, כי שם הפועל נאמר, וכאן הוא חסר, ומשמעותו „ילד בן“, וחרג, „יהי ולד“ דומה ללשון הכתוב על צד היותר אפשרי. אולם צ"ע מה שחרג, „הלבך מאה“ — „הבת תשעין“ בה"א החמומה, ולא שנה כדרכו להחלטה, וי"ל כיון שחרגם „וחדי“ לשון שמחה ללמד שהיה טאמין ושמח (עי' רש"י) אין צריך לשנות, לפי שמוכח שהיא חמיהה על גודל הצלחתו ופליאה על הנס. (כו) וכל אנשי ביתו יליד בית ומקנת כסף ת' ילידי ביתא וזביני כספא. לשון רבים. מסורת עליו (ברלינר עמוד 17): יליד ויליד דמחרג ילידי וילידי ב' באורי' נמולואתו (כאן). ויליד ביתו הם יאכלו בלחמו (ויק' כ"ב, י"א). הטעם לפי שנאמר כאן „וכל אנשי ביתו“, ושם „יאכלו בלחמו“ לשון רבים. אבל לעיל (פסוק י"ב) „יליד בית“ ח' „יליד ביתא“ ל"י, כמלת „ימול“, וכן בפסוק י"ג „יליד ביתך ומקנת כסף“ ת' „יליד“, „וובין“ ל"י כמו „המול ימול“.

וירא יח.

(ג) ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך ת' ואמר ה' וכו' בעיניך (סביוניטה, פתשגן ועוד ספר' עתיקים), נ"א „קדמך“. ויש עליו מסורת (ברלינר עמ' 17): כל בעיניך דגבי קודשא בריך הוא קדמך חרג בר מן אל נא תעבר מעל (כאן). ר"ל כל לשון „בעיניך“ במוסב להקב"ה מחורג, „קדמך“ מפני הכבוד

חוץ מכאן, אע"פ שחרג' "אדני" קדש, וזו לכאורה סתירה, וב"ס פתשגן האריך טאד בפירושו, ואני אפרש דבריו בקצרה בקצת שנוי הענין. — אונקלוס תרג' כדרכו בלשון שסובל דעות חז"ל שדרשו הענין לשתי פנים, כפרש"י שהדבור לגדול שבהם, אבל מ"מ השם קודש, כדעת חנינא בן אחי ר' יהושע וראב"ע משום ר' אלעזר המודעי (שבועות ל"ה, ב') רמב"ם ה' יסוה"ת פ"ו ה"ט. — והנה לפי התרגום, היה אברהם מדבר ומכוון להקב"ה וגם למלאכים, והשם קודש וחול, על כן לא ת' "קדמך", והוא כמו "ואחפלה אל אלהי שמים ואומר למלך" (נחמ' ב', ד'. וה') שהדבור שדבר למלך היה עקר כוונתו תפלה לה' (התורה והמצוה להרב הג' מלבים). כיוצא בו: "ויאמר אליהם לוט אל נא אדני" (לקמן י"ט, י"ח) ת' "ואמר להון" אעפ"י שהשם קודש, וכל ייחוס שאליו אצל הקב"ה מתורג' תמיד בל' "קדם", לפי שהדבור היה להקב"ה ולמלאכים, אבל בפסוק שלאחריו "אם נא מצאתי בעיניך" ת' "קדמך" לפי שהיה מכוון לכו להשם לבד, שנאמר בו "להחיות את נפשי" מי שיש בידו להמית ולהחיות, (עי' רש"י שם).

(ז) ואל הבקר רץ אברהם ת' ולבית תורי (סביניטה ופתשגן), וכן בח' יב"ע, "ולבקריותא", טקום או בית שבו הבקר, ברוב ספרים "ולות תורי" אולם נראה שלשון לות נוהג רק בבני אדם, "לך נא אל הצאן" (לקמן כ"ו, ט') ת' "לענא" (סבינו, פתשגן וספרים עתיקים) אבל בפסוק, "ויקרא לרחל וללאה השדה אל צאנו" (לקמן ל"א, ד') ת' "וקרא לרחל וללאה לחקלא לות עניה", מפני יופי הלשון, שלא לדבר ארבע תיבות זו אחר זו בלמ"ד פשוטה

(י) והנה בן לשרה אשתך ת' והא ברא (סביניטה ופתשגן) ברוב ספר' "והא ברא". מסורת עליו (ברלינר עמ' 17): בן, הבן דמתרג' ברא ג' באורי' שוב אשוב (כאן). על האבנים אם כן הוא (שמו' א', ט'). כל הבן הילוד (שמו' א', כב). — כאן תרג' "ברא" במפריט, בשביל מלח, "והנה", כמו "והנה גמלים באים" (לקמן כ"ד, ס"ג) ת' "והא גמליא", "והנה באר בשדה" (לקמן כ"ט, ב') ת' "והא בירא", "והנה חלום" (לקמן מ"א, ז') ת' "והא חילמא", "והנה נער בכה" שמו' ב', ו'). "והא עולימא בכי", "והנה איש עומד לנגדו" (יהוש' ה', י"ג) ת' "והא גברא". לדעת ב"ס פתשגן הטעם שח' כאן "ברא" בידוע, הוא כדי להראות הטרחא כמו "ולרבקה אח" (לקמן כ"ד, כ"ח) שחרג אַחָא, והם דברים בטילים, כי "אח" תרגומו בכל מקום אַחָא, (לקמן ט"ג, ו'. ו'. — ומ"ד, י"ט. — וירמ' ט', ד'), ועוד. ובפסוק "כי ילדתי בן לזקוני" (לקמן כ"א, ו'), מלח "בן" בטרחא ות' "בר". אצל "אם בן הוא", המפריט לפי שלאחריו "והא" (עי' מ"ש לעיל ט', כ"ב), ואצל "כל הבן הילוד" מפני ה"א הידעה.

(שם) והוא אחריו ת' והוא אחורוי. "לורעו אחריו" (לעיל י"א, י"ט) לבנהו בתרוהי. לשון "אַחֲרִי" שמורה לאיחור טקומי, פירש צד האחור, הפוך מצד הפנים, מתורג' בלשון "אחור". "והוא אחורוי" טעמו שהדלת היה בצד האחור של המלאך, וכן אל חבט אחריך (לקמן י"ט, י"ז) ת' "לאחורך", לצד האחור שלו, "אחרי המשכן יחנו" (במד' ג', כ"ג) ת' "אחורי משכנא, וכן רבים. אבל כשהכוונה איחור זמני תרגומו בלשון "בחר", כנון "אחר המבול" (לעיל ט', כ"ט) ת' "בחר טופנא", "אחר תעבורו" (פסוק ו'), "בחר כן תעיבורו". "והדלת סגר אחריו" (לקמן י"ט, ו') ת' "אחר בתרוהי" טעמו אחר שיצא מן הבית, כי מי שסוגר דלת רגיל להיות פנוי אליה ולא אחור, וכן "ונעל הדלת אחריה" (ש"ב, י"ג, י"ז. וי"ח) ת' "בחרהא" פירש אחר שהוציאה החוצה, והיא הלכה לה. —

שנים שהולכים זה אחר זה, יש ביניהם איחור זמני, בין בתחלת ההליכה בין בביאה למקום, שהראשון הולך ממקומו ובא למקום הנרצה קודם השני, לפיכך נוהג

בו בתרגום לשון "בחר", כגון "ההולכים אחרו העדרים" (לקמן ל"ב, כ') ת' "בחר עדריא", "עבדך יעקב אחרינו" (בפסוק שלאחריו) ת' "אתי בחרנא", וכן "וחבט אשחו מאחריו" (לקמן י"ט, כ"ב) ת' "טבתרוהי", כלומר בהליכתה מאחריו, (אילו נאמר "אחריה" יהיה תרגומו "לאחורה", כמו "אחריך" (פסוק י"ז) "לאחורך", עי' לעיל). המשנה ונטיה רוחנית לאזיה דבר דומה להליכה אחריו, כגון "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זונים אחריהם" (במד' ט"ו, ל"ט) ת' "בחר הרהור ליבכון ובחר חיוו עיניכון דאתון טען בחריהון", "ללכת אחרי אלהים אחרים" (דבר' י"א, כ"ח) ת' בחר טעות עממית, כיוצא בו, "בעם אשר אחרי אבשלום" (ש"ב, י"ז, י"ט) ת' "דבחר אבשלום". הכללים האלה נשמרים ומוחזקים כת"א ויונתן על נביאים, אבל לא בשאר תרגומים, שאינם מדויקים כל כך.

(יג) האף אמנם אלד ח' הבקושטא אילד (סביוניטה וכ"י טינכן 114) ברוב ספר' "הברם בקושטא". עקר "הבקושטא" כי מוכן שהיא שאלה ספק כיון שחרג' "צחקקה" — "חִיכַח" לשון שחוק, ללמד שלא האמינה ולגלגלה (עי' רש"י לעיל י"ז, י"ז. ומה שכתבתי שם), גרסא "הברם בקושטא" אינה מיוחדת בהבנה וחוספת לשון שלא לצורך.

(יח) ואברה' היו יהיה לגוי גדול ת' ואברהם מזהו יהוי, יש כאן מסורת (ברלינר עמוד 18): יהיה דמיתרג יהוי ג' באור': ואברהם יהיה (כאן). וחברו. (אין לו חבר), ברור תהיה מכל העמים לא יהיה בך עקר (דבר' ז', י"ד). למען הקים אתך לו לעם והוא יהיה לך לאלהים (דבר' כ"ט, י"ב). — על זה הענין יש עוד מסורה (ברלינר עמוד 56): יהיה דמיתרג יהוי ה' באור': ואברהם היו (ברא' י"ח, י"ח). (וחלק) לא יהיה (במדב' י"ח, כ'). וחברו (לדעת הח' דר' לאנדווער: דבר' י"ח, א'). למען הקים אתך (דבר' כ"ט, י"ב) כדלעיל. ודין (לא יהיה בך עקר דבר' י"ד) המסורה הראשונה משוכשת לגמרי, תחת ואברהם יהיה צ"ל היו, וגם כתוב ג' באור' וסמני ד' — אבל השנה מדויקת רק מלת "וחלק" טעות. הח' דר' לאנדווער (Letterboode VIII s. 14) מביא המסורה השנית בלא מלת וחלק, ואולי היה כתוב ודב"ק ר"ת של ודבירי קודשיא עי' ת' יב"ע והסופר לא הבין וכתב וחלק לא יהיה שהוא כתוב טלא.

וכורו אצלי שסימן לא יהיה וחברו אינו מוסב על במד' יח' כ', ודבר' י"ח, א'. כי שם לא נמצא בסביוניטה "יהוי" אלא "יהי", ואנכי מצאתי בכל הספרים שבאו לידי רק "יהי" בשני המקומות האלה. אבל בעשרת הדברות "לא יהיה" בסביוניטה ורוב ספרים חדשים וגם ישנים, בספר שמות ובמשנה תורה "לא יהוי" ורק במטע מועד "לא יהי", והנה אין ספק שהסימן מוסב על "לא יהיה לך אלהים אחרים" (שמו' כ', ג') וחברו (דבר' ה' ו'). ובוה שייך יותר הסימן "וחברו", כי בשניהם הלשון שוה לגמרי, מה שאינו אצל "וחלק לא יהיה לך" (במד' י"ח, כ'), כי בשני (דבר' י"ח, א') נאמר "לא יהיה לכהנים הלויים כל שבט לוי חלק" וכו'. — ומה שחרג' בעשרת הדברות "לא יהוי" בהרחבת לשון הוא לחזק הענין (כאשר הראתי במ"א אצל הרחבת הלשון, ללמד שהכוונה לא יהיה לך בשום אופן, וכן "לא יהוי בך עקר ועקרא", אבל במקום שאין הכוונה שלילה נמורה מתורג', "לא יהי", כגון "לא יהיה בך אביון" (דבר' כ"ט, ד') ת' "לא יהי", לפי שנאמר בסמוך "כי יהיה בך אביון" (שם פסוק ז'), וכן "לא יהיה ככיסך אבן ואבן" (דבר' כ"ה, יג'), "לא יהיה בביתך איפה ואיפה" (שם פסוק י"ד) ת' "לא יהי", לפי שאסורים אך למשקל ולמדור, אבל לצורך אחר מותרים לשמש בהם, וכן "לא יהיה" אצל חלק ונחלת כהנים ולוים אינה שלילה לגמרי, כי הלויים קבלו "ארבעים ושמונה עיר אחת ואת מגרשהן" (במד' ל"ט, ז'), וגם לכהנים שדה החרם, ומה שקנו או שנפל להם בירושה היה נחלחם, והנה לא שייך שם לשון "לא יהוי", וא"ס שסימן של המסורה מוסב לעשרת הדברות.

(יט) כי ידעתיו ת' ארי גלי קדמי. יש כאן מסורת (ברלינר שם) גלי קדמי י"ב באורי'. אחד מסימני המקומות הוא הלום, והוא ט"ס וצ"ל הלוי, "אהרן אחיך הלוי ידעתי" וכו' (שמו'. ג', ד'). עי' מאמרי (Jüdisches Literaturbl. Jahrg. IX N. 51) על מסורה זו ועל שלפניה.

מלשון רש"י אינו יוצא בברור אם היתה לפניו הגרסא, "ידעתינה" או "גלי קדמי", אבל מ"מ קושייתו במקומה עומדת: "אם תפרשהו כתרנומו יודע אני בו שיצוה את בניו וגו' אין למען נופל על הלשון" (עי' אוג"ר עמוד 36 הערה 44). — "למען הביא ה' על אברהם ת', עם אברהם" (סביוניטה) גרסת הספרים, "על אברהם", נראה שלא רצה לומר, "על" כיון שנאמר אחריו, "אשר דבר עליו", "עם" מורה על התקרבות והתדבקות ביותר, כמו "וּתְלַחֵץ אֶל הַקִּיר" (במד'. כ"ב, כ"ה) ת', "ואדחיקת עם כוחלא" (סביוניטה) שנחקרבה אל הקיר עד שדבקה ודחקה בו, והוא ג"כ לעשות הפרש עם מה שלאחריו, "וּתְלַחֵץ רַגְלָם בְּלַעַם אֶל הַקִּיר" (שם) שחרג', "בכוחלא". — "לעשות צדקה ומשפט" ת', "צדקתא ודינא". בח"א ובח"י על נביאים לשון צדקה מתורג' לרוב, "זכו" או "קושט", ובמחובר עם, "משפט" טעמו משפט צדק של שופטים ודיינים, אולם, "צדקתא ודינא" הוראתו מעשה צדקה וחסד שבין אדם לחברו ומשפט צדק בדין, (ישע'. ל"ב, ט"ז, וי"ז).

(כא) אדרה נא ואראה ת' איחגלי כען ואידין. ועי' מ"ש לעיל י"א, ה'.

(שם) הכצקתה הבאה אלי עשו כלה ואם לא אדעה ת' הכקבילתהו דעלח לקדמי עבדו אעבד עימהו גמירא אם — תיבין ואם — לא אחפרע. (סביוניטה פתשגן ועוד ספר' עתיקים). ברוב ספרים: "אעבד עמהו גמירא אם לא תיבין ואם תיבין לא אחפרע". ואינו מחזור בלשון, וכן כתוב באוג"ר (עמוד 37 הערה 48): "שאם היה אונקלום רוצה לומר לא אחפרע, לא היה אומר בלשון זה אלא, בלשון אשכנז להון כמו שאמר בקין, "עתיד לאיחפרעא מנך אם לא תחוב ואם תחוב ישתבק לך" (לעיל ד', ז') והנה הגרסא, "אעבד עימהו גמירא" קשה להולמה. ב"ס פתשגן האריך בפירושו ויחר מדי, והאוג"ר מביא תוכן דבריו: "כי אעבד עמהו גמירא אין ענינו אעשה בהם כלה אבל אעשה בהם סליחה, וראיתו מפני שלא אמר אעבד בהון ואמר עמהו, שהוא על הרוב לשון חבה, גם הוא מוכיר ס' המלמד שפירש גם הוא כיוצא בזה, והביא ראיה מפסוק ויקח את גומר בת דבלתים שחרג' יונתן ואחנבי עליהו דאם יחובון ישתבק להון, הנה לשון גומר נדרש על התשובה ועל הסליחה, אף כאן אעבד עמהו גמירא אסלח להון אם תיבין ואם לא אחפרע. עוד הביא פירוש אחר לבעל המלמד: אם כצקתה עשו אעשה בהם כלה לכלותם, ובין אם שבים ובין אם לא שבים אחפרע מהם ונקח לא אנקם". ע"כ לשון האוגר.

הפירוש שלשון, "אעבד עמהו גמירא" ענינו סליחה אי אפשר לקבל, ומה שאמר, "עמהו" ולא, "בהון" אינה ראיה, כי לשון כלה מתורג' כמעט בכל המקומות בלשון עבד גמירא עם, ומפסוק, "ויקח את גומר" (הוש'. א', ג') ג"כ אינה ראיה, כי "גומר" בעברי נדרף עם, "גמל", ונוהג בין לגמול טוב ובין לגמול רע, אבל לשון "עבד גמירא" בארמית אין ענינו אלא כליון. וגם מה שפירש המלמד בין אם שבים ובין אם לא שבים אחפרע מהם, אינו נכון לפי שזה נגד דרכי אונקלום ונגד דברי חז"ל שאין דבר שיעמוד מפני התשובה, דוק ותשכח כי אצל כל אזהרת פורענות מוסיף אונקלום התנאי של תשובה, ולא יאמר כן, לפי שהשומעים יכולים לחשוב שהתשובה אינה מועלת וימנעו מלעשות תשובה, וכבר מבאר שנשמר אונקלום חמיד מלהוציא דבר לפני המון שאפשר להיות למכשול להשומעים. ועוד אם היחה הכוונה אם שבים ואם לא שבים, צ"ל מוטעם אם — תיבין ואם לא אחפרע, ולא ואם תיבין בוקף שהוא מפסיק גדול. לענ"ד פירש התרגום כך הוא:

ה"א של "הכבילתהו"ן ה"א השאלה, אבל אינה נגד הכבוד לפי שתרג' ואראה" — ואידיון, ואין לומר שהיא חמיהה קיימת, כמו "הנגלה נגלתו" (ש"א. ב', כ"ו), כי שם ת"י, "איתגללה איתגליתו" במוחלט וכן, "הראית כי ננע אחאב" וגו' (מ"א. כ"א, כ"ט) ת"י, "הא חויתא", הנה ראית במוחלט. נראה שה"א לחמיהה קיימת אינה נוהגת בארמית. — "כלה" ת' "אעביד עמהו גמירא" כרש"י ושאר

מפרשים. — מלות "אם — תיבין" הם מאמר בפני עצמו, כמובן מהזקף. אבל לשון "כלה" בעברי וכן "אעביד עימהו גמירא", אין כוונתו כלה ונחרצה כרגע, אלא אביא עליהם מאורעות רעות שיכלו בהן מעט מעט, כמו, "כליתם מאנו קחת מוסר" (ירמ'. ה', ג'), "כלה אתה עושה את שארית ישראל" (יחז'. י"א, י"ג) ת"י "גמירא את עביד עם שארא דישראל" שמוסב על מיחת פלמיהו ועל הגלות. לפי זה כוונת התרגום אעשה אותם כלה מעט מעט, באופן שיהיה להם פנאי לעשות תשובה, ולשון "אם תיבין" טעמו כדי שישבו, כיוצא בו, "והיו ימיו מאה ועשרים שנה" (לעיל ו', ג'), ת' "ארכא יהיב להון מאה ועשרין שנין אם יתובון", שג"כ הכוונה כדי שישבו" (עי' מ"ש שם). וכן במכילתא (על פסוק, "מינך ה' נאדרי בכח" (שמו'. ט"ו, ו'): "וכן אתה מוצא באנשי סדום שהארכת להם לעשות תשובה ולא עשו וכו' ונאמר וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש וגו' אם עשו תשובה הרי מטר ואם לא גפרית ואש" עי' ת' יב"ע לקמן פסוק כ"ד. — "ואם לא אדעה" ת' "ואם לא אתפרע" טעמו אם לא ישובו אתפרע, פירש "אדעה" לשון "וידוע בהם את אנשי סדום" (שופ'. ח', ט"ז), וכמו שנדרש (כ"ר פ' מ"ט): "אודיע בהם מדת הדין בעולם. — ועוד י"ל שמלות "אם תיבין" לשון קצר כמו בפסוק, "ועתה אם תשא חטאתם ואם אין מחני נא" וגו' (שמו'. ל"ב, ל"ב) פרש"י: "ועתה אם תשא חטאתם הרי טוב ואיני אומר לך מחני ואם אין מחני וזה מקרא קצר וכן הרבה" ע"כ, והתרגם שם כלשון הכתוב בלי שום שנוי, "וכען אם שבקת לחוביהו ואם לא מחני כען" וכו' והנה גם כאן מקצר אונקלוס כדרכו על צד היותר אפשרי, והכוונה "אם תיבין" הרי טוב ואיני אתפרע, "ואם לא אתפרע". הנה התחכם אונקלוס לתלות הפורענות על תנאי כפול של תשובה, על ידי תוספת שתי מלות בלבד, והשוה כל שאר התרגם לגמרי ללשון הכתוב, אבל האחרונים לא הבינוהו ושנו הלשון כפי דעתם והשחיתוהו.

(כג וכד) האף תספה צדיק עם רשע ת' הברגו תשיצי. כאלו נאמר, "הבארף" (ועי' רש"י). נראה שלא רצה לתרג' "האף תשיצי" לפי שיהי משמעותו רבוי פעולת, "תספה" לפעולה אחרת, לא זו בלבד אלא אף תשיצי צדיק עם רשע, לפי שהיה די לומר "התספה צדיק עם רשע", או "התספה גם צדיק עם רשע". (כה) להמית צדיק וכו' ת' לשיצאה ולא, "לקטלא" לפי שמוסב למעלה, "האף תספה" שתי תשיצי (ועי' נתל"ג).

(כו) הואלתי לדבר ת' אסגיתו למללא, וכן לקמן פסוק ל"א, (סביונ', פתשגן ומפר' עתיקים) נ"א "שריתו". מסורת עליו (ברל' ע' 18) הואלתי כלהוון אסגיתו תרג'. — "אסגיתו" אין משמעותו הרבית, כדעת המפרשים, כי אין ליישוב עם לשון "הואלתי", וכן כתב הח' מהרש"ד (עי' באור נח"ש): "אסגיתו לשון רבוי ולא ידעתי לכונו עכ"ל, אבל טעמו הגדלתי. לשון גדולה בעברי שמוסב לדבר גופני, ברוח ובקומה, מתורג' בל', "רב", אולם גדולה רוחנית נוהג בה לשון "סג". כגון, "גדול עוני" (לעיל ד', י"ג), "חשכה גדולה" (לעיל ט"ו, י"ב), "עוד היום גדול" (לקמן כ"ט, ד'), "ותגדל סודך" (לקמן י"ט, י"ט), "יגדל נא כח ה'" (במד'. י"ד, י"ז) בכלל התרגום בל', "סג", "הואלתי" פירש אונקלוס לשון גדולה ועצמה, כמו "הררי אל", "יש לאל ידי", והכוונה הגדלתי לדבר, דברתי גדולות וקשות לפניך ואני עפר ואפר ומוסב למה שאמר, "האף תספה" וכו', "חלילה לך מעשות" וכו', "חלילה לך השפט

כל הארץ לא יעשה משפט, והוא לפי דרשת חז"ל: "ויגש אברהם מצינו הגשה למלחמה ולפיוס ולתפלה ולכל אלה נכנס" (עי' רש"י פסוק כ"ב).

יט, (ג) ומצות אפה ויאכלו ת' ופטיר אפא להון ואכלו. הוסף מלת "אפא" לזווג המלות עם, "ויעש להם משחה", עם"ש לעיל ג' ו'.

(ו) והדלת סגר אחריו ת' בתרוהו. ועי' לעיל י"ח, י'.

(ח) אשר לא ידעו איש ת' דלא ידעינין גבר. שלא ידע איש אותן, אבל, וכל אשה יודעת איש" (במד'. ל"א, י"ג) "אשר לא ידעו משכב זכר" (שם פסוק י"ח) ת' "ידעת גבר" — "דלא ידעא משכבי דכורא", כי שם הכוונה רק הטף קטנות שאינה יודעות בין זכר לנקבה מותרות להחיות אבל גדולה אף בחולה נהרגת. — (ט) וישפט שפוט ת' והא דאין דינא. הוסיף, "והא" להטעים הענין שהם דברי ריבות ונואצות. "שפוט" מקור ת' "דינא" שם, נראה שרומז, למה שנדרש (ב"ר. נ') "דין שדנו ראשונים אתה בא להרוס".

(יב) עוד מי לך פה ת' עוד מא לך הכא (סביוניטה) גרסת הספרים, "עוד מאן". מסורת עליו (וברלינר עמוד 19): מי דמטרנ' מא ב' באורי' מי לך פה (כאן). מי לך כל המחנה הזה (לקמן ל"ג, ח'). לפי שכונת המאמר: מה שיש לך עוד קרובים בעיר הוצא מן המקום, והמלאכים לא שאלו מי הם הקרובים, עוד י"ל שהכוונה עוד מה לך פה להתפלל עליהם, כפי דרשת חכמינו (ב"ר) עד כאן היה לך רשות ללמד סניגוריא עליהם מכאן ואילך אין לך רשות. ואצל "מי לך כל המחנה", לא שייך על מחנה לשון "מאן לך", אלא "מא לך" לאיזה צורך הוא לך, "מאן" שייך רק על בני אדם "מי אלה לך" (שם פסוק ו') ת' "מאן אילין לך", "מי האיש הלזה" (לקמן כ"ד, ס"ה) ת' "מאן גברא דיכ".

(שם) חחן ובניך ובנותיך ת' חתנך ובנך ובנתך (סביוניטה, פתשגן ועוד) ברוב ספר "חתנא" בפתשגן כתוב: "חתנך" וכן מצאתי בספר אחד מדויק ונראה הטעם כדי לזווג המלות "עכ"ל. ועי' אוג"ר (עמוד 37 הערה 48). במסרה להח' דר' לאנדויער (Letterboode VIII p. 54) חתנך ס"א חתנא ובכל דוקא חתנך ר"ל ובכל ספר מדויק חתנך.

(טו) שתי בנותיך הנמצאות ת' דאשחכא מטימנן עמך. נראה שרייק לפי שמלת הנמצאות מיותרת, שהכוונה הנמצאות עמך נאמנות, לפי שהיו מאמינות ולא הלכו אחר ארוסיהן: — "פן תספה" ת' "דילמא תילקי" צ"ע מדוע לא תרג' "תשציצי", כמו "האף תספה" (לעיל י"ח, כ"ד) ת' "תשציצי".

(טז) בחמלת ה' עליו ת' בְּדַחַם ה' עלוהי (סביון) כ"י מינכן 114 ועוד). והספרים מתחלפין, "כדחם", "כרחים", "בדרחים", והראשון עקר. לשון "רחים" אינו נכון, כי "חמל" לבד תרגמו בכל המקרא בל' "חוס", רק כשבאים "חמל" עם "חוס" ביחד, תרגם "חוס" בלשון המקרא "חוס" ולשון "חמל" מתורגם "רחים", כגון "לא תחוס עיניך עליו ולא תחמול" (דבר. י"ג, י"ח) ת' "לא תחוס — ולא תרחם", וגם הגרסא "כדחם" אינה מדויקת, "כדחם", טעמו בשעה שחם, כמו "כהוציאם" (בסמוך) ת' "כדאפיק" וכן "בעמדו" (לקמן ט"א, ט"ו) ת' "כד קם", "כדחם" משמעותו נתינת טעם, כמו "באשר ה' אתו" (לקמן ל"ט, כ"ג) ת' "בדמיטריה ה' בסעדיה", "בשמוע ה' את תלונותיכם" (שמו. ט"ח, ח') ת' "בדשמיען קדם ה'" וכו' וכן רבים.

(יז) ויהי כהוציאם אותם החוצה ת' כד אפיק יתהון (סביון) פתשגן ועוד). ברוב ספרים "כד אפיקו" ל' רבים. עקר "כד אפיק" לשון יחיד, כפי דרשת חז"ל (ב"ר) "ויחיוקו האנשים בידו וביר אשתו וגו' מי היה זה רפאל אתיבון והא כתיב ויוציאוהו וינחיהו וכתיב ויהי כהוציאם אותם החוצה, א"ל קרון דבתריה ויאמרו המלט על נפשך אין כתיב אלא ויאמר המלט על נפשך לדעת רבותינו אין מלאך אחד

עושה שתי שליחות ולא שני מלאכים שליחות אחת (ב"ד ריש פ', נ'). לפי זה לשון "כהוציאם אותם" הוא כמו "ותראהו את הילד" (שמו', ב', ו'). — ויאמר המלט על נפשך. ת' "חוס על נפשך". "המלט" ת' "חוס" כדי שיאמר "על נפשך" כלשון הכתוב, אילו תרג' "אשטיויב" היה צל "ית נפשך", וגם למנוע הכפל כיון שתרג' אחריו "ההרה המלט", "לטורא אשתיויב".

(יט) לא אוכל להמלט ת' לית אנא יכול. משמעותו העדר היכולת לגמרי וכן (במד'. י"א, יד. וכו', ל"ו, דבר'. א', ט'. ול"א, ב') אולם "לא אוכל לעשות" (פסוק כ"ד) ת' "לא איכול", משמע מניעה לפי שעה מתוך איוו סיבה, וכן לא אוכל לקום מפניך" וגו' (לקמן ל"א, ל"ה) ת' "לא איכול".

(כא) את העיר אשר דברת ת' דבעיתא עלה. ת' "דברת" ענין חפלה לפי שלא נאמר "אשר אמרת", כמו "אל המקום אשר אמר לו" וגו' (לקמן כ"ב, ג') והוא לפי דרשת רבותינו (שבת י', ב') הנה נא העיר הואת קרובה לנום שמה והיא מצער (פסוק כ') "מתוך ששיבתה קרובה עונותיה מוצעים", עי' רש"י.

(כ"ו) ותבטאשחו מאחריות' מבתרוהי. פירש בהליכתה אחריו (עמ"ש לעיל י"ח, י').

(לב) ונחיה מאבינו זרע ת' בניו. "לחיות זרע על פני כל הארץ" (לעיל ו, ג') ת' "לקיימא זרעא". לפי שבנות לוט נכנסו להעמיד בנים ולא לקיום עצמם ת' "בניו" כמשפט לשון ארמית (עי' מ"ש לעיל ט', ט'), ואצל הבהמות שלא נכנסו לתבה להוליד ולדות אלא כדי שישארו בחיים שיהיו בעצמם אחר כך כורע לקיום המין תרג' "זרעא". (עי' לעיל ט, ט'. ציון ה'. —

(לג) וחשכ את אביה, (לד) שכנתי אמש את אבי ת' עם אבוהא — עם אבא. מסורת עליו: סימן שכיבה דעריות את קרא ית תרג' חוץ משכיבה דבנות לוט את קרא עם תרגום. ר"ל אצל כל לשון שכיבה בהוראת בעילה מלת "את" תרגומה "יח", חוץ משכיבה של בנות לוט שבה "את" מתירג' "עם". הטעם כי בכל שאר מקומות נאמר לשון שכיבה במוסב לאיש שהוא הפועל ושייך בו "שכיבה", אבל אצל בנות לוט שאינן בועלות לשון שכיבה אינו בעילה אלא שכיבה ממשיצ' ל' "עם" וק"ל. "מצחק את רבקה אשתו" (לקמן כ"ה, ח'), וכן "כמעט שכב אחד העם את אשתך" (שם פסוק י') התרגום בסביוניטה בשניהם "יח", וכן נכון לפי מסורה זו, ובכל שאר ספרים שתחת ידי בשניהם "עם".

כ, ג) ויבא אלהים אל אבימלך ת' ואתא מיטר מן קדם ה' לות אבימלך. כיוצא בו אצל לבן (לקמן ל"א, כ"ד), ואצל בלעם (במד'. כ"ד, ט'). לשון ביאה במוסב להשי' ת מתורגם מפני הגשמת התנועה בשנוי לשון, אצל ישראל: "הנני בא אליך" (שמו'. י"ט, ט') ת' בל' "מתגלי לך", "בא האלהים" (שמו'. כ', י"ז) ת' "אתגלי לכון ה'", וכן ה' "מסיני בא" (דבר'. ל"ג, ב'); אולם לנביאי או"ה לא נראה השי' ת כלל אבל בא אליהם קול אומר בלבד (ר"ע ספורנו).

(ו) ויאמר לו האלהים בחלום ת' ואמר ליה ה'. בקצת ספרים "ואמר לי מיטר מן קדם ה'", והוא שלא לצורך כי אמירה אינה נגד הכבוד, לפי שבמאמרות הבריא נאמר בכלן "ואמר ה'", וכן "ויאמר ה' לרג" (יונה ב', י"א) ת' "ואמר ה'", ואף "ויאמר ה' אל בלעם" (במד'. כ"ב, י"ב) ת' "ואמר ה'" בכל הספרים.

(ז) השב אשת האיש ת' איתח גבר (סביו', שח' ומ"ג משנ' רפ"ו) ברוב ספרים "איתח גברא". ואינו נכון, כי הקב"ה צוה ששיבתה לפי שהוא אשת איש, ולא מטעם שהיא אשת אברהם, ומה שנאמר "כי נביא הוא" אינו נתינת טעם להחשבה אלא תשובה על דברי אבימלך ומי מפרסמו שלא נגעתי בה א"ל כי נביא הוא ויודע שלא נגעת בה עי' רש"י.

(יג) ויהי כאשר התעו אותי אלהים מבית אבי ת' כד טעו עממיא בחר עובדי ידיו

ויתי קריב ה' לדחלתיה מבית אבא, (בסביוניטה, "ויתי" בשאר ספרים, "יתי). מפני הכבוד הסיר פעולת ההטעיה מהשית' וחרג' לפי דרשות חז"ל (ב"ר). "הלואי נהדרו הדין קריא בתלת אפין וניפוק ידיו", והנה דרשו אותו בשלשה אופנים, ובכלל נתלה ההטעיה באו"ה. "התעו" ת' "כד טעו" וגו' פעל עמוד, כמו "והשחתם" (דבר. ד', כ"ה). לפי התרגום מלת "התעו" נפרדת מן "אותי", הוא נגד פסוק הטעמים. ומה שכתוב באוגר (עמוד 21) גם בעל הטעמים עשה אלהים מבית אבי כמו אלהי בית אבי, כלומר כשהכריחוני גלולי בית אבי לעווב ארץ מולדתי" עכ"ל, ולפי זה השם חול, והוא כדעת מהרש"ד (עי' באור נתיב"ש), ואינו מיישב אל לבו, כי הוא הלך מארץ מולדתו בציוות השית' ולא מפני הגלולים, ועוד איך יעשה בעה"ט השם חול שהוא קודש לרובא דרובא דעות רבותי, ונלע"ד שלדעת בעל הטעמים הוא לשון קצר, וכדרוש השני של ר' חנין (ב"ר), ובשעה שבקשו או"ה להטעות אותי נגלה עלי הקב"ה ואמר לי לך לך", ושיעור הכתוב, "ויהי כאשר התעו אותי (דעמים לקחתי) אלהים מבית אבי, כמו שפירשתי לעיל. — וגם מה שכתב ב"ם עוטה אור שאונקלוס תרג' בתחלה השם חול ואחר כך קודש אינו נכון, כי סברה זו דוחה אונקלוס בידים כמה שבהר בלשון "בחר עובדי ידיו" להראות שאיני תרגום של מלת "אלהים", שאילו היה תרג' של אלהים היה אומר "בחר טעון", כדרכו בכל מקום, "אלהים אחרים" ת' חמיד "טעות עממיא", "ונו אחרי אלהיה" (שמו. ל"ד, ט"ו) ת' "בחר טעותהון", וכן כל כיוצא בו. "אותי אלהים מבית אבי" ת' "ויתי קריב ה' לדחלתיה מבית אבא", פירש: ואותי לקח ה' ליראתו מבית אבי, מוסב על שאמר לו הקב"ה לך לך מארצך וגו' (לקיחה למעלת קדושה נאמרת בארמית בלשון "קריב"). (עי' הכללים לעיל ב', י"ט), ויש עוד לפרש "קריב ה' לדחלתא מביא אבא", שקרבי ליראתו של בית אבי, לפי דרוש השלשי, "בשעה שבקשו לתעות מדרכי של הקב"ה העמיד להם שני גדולים משל בית אבי שם ועבר והיו מתרים בהם, ובוה סובל התרגם כל שלשה הדרושים.

(טז) הנה הוא לך כסות עינים לכל אשר אתך ת' כסות דיקר חלף דשלחית דברתיך וחזית יתיך וית כל דעימך. (כך הגרסא בסביוניטה, פתשגן כ"י מינכן 114 ועוד ספר' עתיקים) וברפוסים אחרונים הוסיפו ואמרו דיקר עיניך, להשוות התרגום אל העברי והוא שבוש, כי וחזית יתיך הוא תרגום של עינים כאשר פירש רש"י לשון האוגר. — "כסות דיקר" הוא תרגום של מלת "כסות", כמו "כתנות" (לעיל ג', כ"א) ת' "לבושין דיקר" עי' מ"ש שם. "עינים" ת' "חלף דשלחית דברתיך וחזית יתיך", צ"ע כי לכאורה מלות "דשלחית דברתיך" הוספה שלא לצורך, הלא די שיאמר "חלף דחזית יתיך", וי"ל שהכוונה על ששלחתי ללקחך מן אברהם, ומוסב למה שאמר "הנה נתתי אלף כסף לאחיך", הכסף לאחיך על שלקחתיך ממנו והעלמתיך מעיניו, והכסות על העינים שלי ששלטו בך, וכמו שמפורש בת' המיוח' ליב"ע "חלף דאתכסית מן עיני דאברהם ליל חד", ועי' רש"י.

כא, (ז) מי מלל לאברהם הניקה בנים שרה ת' מהימן דאמר לאברהם וקיים דחוניק בנין שרה. (סביוניטה, כ"י מינכן 114. מ"ג, ש' רפ"ן, וש"ח) ברוב ספר' מאן טהימן, ואינו נכון כי דרך אונקלוס להחליף כעין זה השאלה להחלטה, וכן "אשר מי אל בשמים" וגו' (דבר. ג', כ"ד) ת' "דאת הוא אלהא" וגו', (ועי' אוג"ר עמוד 38 הערה 52). לפי המסורה (ברלינר עמוד 62) תרגום של "מלל" לנהרדעאי "דאמר" — לסוראי "דיימר" אבל בחבורו על תרגום אונקלוס ח"ב, עמוד 8 בהגהות כתב הח' ברלינר, שלפי גרסת הסוראי "דיימר" כוונת התרגום: "נאמן אשר הבטיח לאברהם וקיים ההבטחה" וגו' והוא טעות ב', "דיימר" לשון עתיד אין משמעותו אשר הבטיח עבר, וצ"ל דוקא "דאמר" כגרסת הסוראי, ונראה כי סוראי גורסין "מאן טהימן דיימר", והיא גרסת הרמב"ן, והוא פירש כוונתה עי"ש.

(יב) אל ירע בעיניך על הנער ועל אמתך ת' על עולימא. הר' הג' ב"ם נחל"ג העיר בצדק: כי כל "הנער" שבפרשה זאת (לקמן פסוק י"ז. י"ח. י"ט. וכ') ת' "רביא" (ילד), וכאן ת' "עולימא" כפשוטו. אבל מה שכותב כי זו סיועא לדעת רש"י שפי' "על אודות בנו" שבפ' הקודם היינו יצחק, שהרע לו שהחמס הזה היה מסבת יצחק, ולהבדיל "הנער" כאן שקאי על יצחק מהשאר המוסבים על ישמעאל ת' פה "עולימא", אינו נכון, כי טכאן ואילך קורא לישמעאל "רביא", מאחר שקראו הכתוב ילד (פסוק י"ד), לפי מדרש חז"ל שהכניסה בו שרה עין הרע ונעשה חולה וניטש. ואין שום הכרח לומר שהצטער אברהם בשביל יצחק, ולחזור אחר טעם רחוק, שהוא הסבה של החמס הזה, הלא יותר קרוב שחם על ישמעאל בנו, ומוכת ממה שאמר לו הקב"ה "וגם את בן האמה לגוי אשימנו כי ודעך היא" ובתרג' המיוח' ליב"ע נאמר בפירושו "על עיסק ישמעאל בריה".

(יז) וישמע אלהים את קול הנער ת' ושמיע קדם ה' קליה דרביא (סבינ'), ופחשגון ברוב ספר' "ית קליה". כתוב באוג"ר (שם הערה 58) "והוא שבוש, וכן, כי שמע אלהים את קול הנער" ת' "שמיע ק' ה' קליה דרביא". וכן בכל לשון שמיעה האמור כלפי מעלה, מחליש התרג' המליצה ועושה הדבר נשמע אל האל, ואין "ית" נופל בו, כיוצא בו: "כי ידעתי את מכאוביו" (שמו"ג, ז', ז') ת' "ארי גלי קדמי כיבהו", וכאלה רבים בנפעלים.

(יט) ויפקח אלהים את עיניה ת' וגלא ה'. "ונפקחו עיניכם" (לעיל ג', ה'), "ותפקחנה עיני שניהם" (שם פסוק ז') ת' "מתפתחין" — "ואיתפתחא". אצל אדם וחווה היתה פתיחת עינים לגמרי, לפי שהיו עורים ממש (ועורון שכלי), וכן "לפקוח עינים עורות" (ישע' מ"ב, ז') ת' "לפתחא", אבל הגר פקח היתה רק הבאר היתה מכוסה מעיניה, והקב"ה היה מגלה עיניה לראות הבאר, ת' בלשון גלוי, כיוצא בו "ויגל ה' את עיני בלהם" (במד' כ"ג, ל"א) ת' "וגלא ה'" וגו' לראות את המלאך, וכן (מ"ב, ז', ז') ויגל ה'.

(כ) ויהי רבקה קשטת ת' והוה רבִּיא קשֶׁתא. (סביניטשה) טעמו ויהי הנער קשֶׁת וכן עקר. בספר השרשים לרבי יונה אבן גנאח הובאה הגרסא "רבִּיא קשֶׁתא", וגם במכלל יופי עי"ש. — "קשֶׁתא" כמו קשֶׁת בעברי טעמו אוטן לירות בקשת, כמו חֶמֶר גַּמֵּל (עי' רש"י) "רבִּיה" ת' "רבִּיא", כפרש ר' יונה אבן גנאח, וכן מפורש בחוברת הערוך לר' שלמה פרחון: "רבִּיה קשֶׁת פ' נער, ותנן הרובים שומרים שם פ' פרחי כהנה" עכ"ל, וכן בהעתיקה הרומית *factusque est juvenis sagittarius* (vulgata) ולא יתכן לפרש מלת "רבִּיה" מורה, כי בזה היה צ"ל "קשֶׁת" או "בקשֶׁת", וכן בב"ר. פ', נ"ג: "רבִּיה מחלמד בקשֶׁת" פ' במ"כ "רבִּיה מלשון רביא כלומר נער".

כב, (ב) אל ארץ המדיה ת' לארע פולחנא, פירש לארץ העבודה מקום בית המקדש, כדרשת רבותינו (ב"ר. נ"ה) "מקום שהוראה יוצאת, שהיראה יוצאת לעולם, מקום שהקטרת קריבה; דרשו מוריה לשון מר דרור, מור ואהללות.

(שם) והעלהו שם לעלה ת' וַאֲסִיקְהִי קדמי חמן לעלתא. "וַאֲסִיקְהִי" (סביניטשה) ציווי, ברוב ספר' "וַאֲסִיקְהִי" שבוש, כי הוא תרגום של "ועלהו" עבר, (פסוק י"ג). והוסיף מלת "קדמי" כדי שיהי להדרש כדברי חז"ל (ב"ר. נ"ו) "לא אמרתי לך שחטוהו אלא והעלהו, לשם חיבה, אמרתי לך אסִיקְהִי, וקיטת דברי, ועתה אחתיניה"; לשון "אסִיקְהִי קדמי" יכול להיות משמעותו העלהו לפני לשם חיבה, שיהי שם לפני כשאתה מקריב עולה, אבל "אסִיקְהִי חמן לעלתא" אין משמעותו אלא העלאה להקריב אותו. ב"ם לחז"ש מפרש איפכא שלא כדרשת רבותינו, אולם כבר הוברר שאונקלוס תרג' תמיד שיסכים עם הדרוש, חוץ מענינים שביארתי לעיל ד', כ"ה.

(ח) אלהים יראה לו השה ת' קדם ה' גלי אימרא (סביוניטה ופתשגן). ברוב ספרים, „גלי ליה” והוא מיותר, כי מלת „קדם” היא תרגום של „לו”, כי כל לשון „לוי”, „לו”, „במוסב להשי”ח מתורג' „קדמי”, „קדמהי”, עי', אוגר (עמוד 35 הערה 35). (יב) כי עתה ידעתי כי ירא אלהים אתה ת' ארי כען ידעית (סביוניטה ורוב ספר' עתיקים) והספרים מתחלפין „יִדְעָנָא”, „יִדְעָנָא”. עקר „ידעית” לשון עבר, ידעתי מכבר שאתה ירא אלהיב, ועכשו הראית יראתך בפועל „ולא חשכת” וכו' (עי' רמב"ן). „יִדְעָנָא” שבוש עצום כי הוא תרגום של „יִדְעָנָא” ל' עבר ורבים, „יִדְעָנָא” לשון הווה, יודע אני, וכל לשון ידיע במוסב להשי”ח מתורג' בלשון „גלי קדם” מפני הכבוד, ולא תרגם בלשון „כען גלי קדמי” לפי שהיה חרוף וגדוף, כביכול עכשו נודע ולא קודם לכן.

(יג) וישא אברהם את עיניו וירא והנה איל אחר נאחו ת' וזקף אברהם ית עיניהו בתר אילין וחזא והא דכרא אחיד. לשון „בתר אילין” הוא תרגום של מלת „אחר” (עי' רש"י), ולא תרג' לפי סדר המלות בכתוב: „וזקף אברהם את עיניו וחזא והא דכרא”, לפי שאפשר לטעות שמוסב על המלאך שהיה מדבר אתו, שנראה לו בתמונת איל, (אוגר"ר נתיב ח' עמוד ח'), כיוצא בו „הנה בין קדש” וגו' (לעיל ט"ו, ט"ז) ת' „הא היא בין”, עמש"ש. „וחזא והא דכרא אחיד” (סביוניטה ועוד) ברוב ספרים, „דכרא חדא”, והוא טעות, ואולי היו קוראים „אחד”, או שהוסיפו מדעתם, כי גם בת' המיוח' ליב"ע „דכרא חד”, אולם ט"ס לא נאמר כן באונקלוס מעקרא, כי איננו לפי טהרת לשון ארמית, דוק ותשכח בת"א ובת' יונתן על נביאים. בשאר תרגומים נמצא לפעמים „האחד” מתורג' „חדא”, לפי שאינן מווקעים בלשון כהראשונים. כל לשון „האחד” שבמקרא שהוא ל' זכר מתורג' „חד” בנפרד, „חדא” אינו אלא לשון נקבה, „אחת”, „אחת”. והנה אצל שם המספר יסודי אינו נוהג המפריט כלל בארמית. יש מהמפרשים אומרים שצ"ל „אחדא אחיד” המקור אצל הפעל, אבל גם זה שבוש, כי „אחיד” קל וצ"ל „מיחד אחיד”.

(יד) ויקרא שם המקום ההוא ת' ופלה וצלי אברהם תמן באתרא ההוא כאן ת' „ויקרא” בשני לשונות עבודה ותפלה, כיון שהקריב והתפלל על העתיד, אבל „ויקרא לו אל אלהי ישראל” ולקמן ל"ג, כ'), „ויקרא שמו ה' נסי” (שמו' י"ז, ט"ז) ת' „ופלה” לבד, שהביאו קרבן להודות על הנסים שנעשו להם, ולא התפללו, ובמקומות אחרים ת' בל' „וצלי” לבד, הכל לפי הענין. — „שם המקום ההוא” ת' כמו „שם במקום ההוא”. — (שם): „ה' יראה” ת' „אמר קדם ה' הכא יהיו

פלחין דריא” הוסיף מלת אמר (סביוניטה ורוב ספרים בלאו"ו) וכן עקר, כי הכוונה שהתפלל: „ה' יבחר ויראה לו המקום הזה” וכו' (עי' רש"י). — (שם): „אשר יאמר היום בהר ה' יראה” ת' „בכין יתאמר ביוםא הדין בטורא הדין אברהם קדם ה' פלח”. הטעם לכן יאמר ביום הזה, גם בזה האיר רש"י וז' עינינו בהבנת התרגום, „היום הזה” משמעותו בימים העתידים, שיאמר בכל הדורות בהר ה' יראה עפרו של יצחק צבור ועומד לכפרה (רש"י בשם מ"א), כלומר שיהיו ישראל מוכירים תמיד העבודה שעבד אברהם בהר הזה, ושיעמוד להם הזכות הזה להושיעם מכל צרה.

(יח) אשר שמעת בקולי ת' דקבילתא במימרי (בסביוניטה כמו בשאר ספרים) רק כאן נמצא בסביוניטה „קביל במימרי” בבב"ת, בכל שאר מקומות „למימרי”, כיאות לפי דרכי הלשון, (עי' פתשגן דבר' ח', כ'), ולא ידעתי טעם השנוי, אולי משנה הוא.

חיי שרה

כג, (ב) (לספד לשרה ולבכנתה ת' למיספדה לשרה ולמיבכה (סביניטה ורוב ספרי') בהרבה ספרי' ה' של "למיספדה" בלא מפיך, ואינו נכון, כיון שאומר "לשרה" מוכח שמלת "למיספדה" מקור, אילו היתה שם היה צ"ל "למיספדא דשרה", כגרסת פתשגן, ויכול לומר "למיספד לשרה", אולם כדי לזווג המלות אומר למיספדה.

(ו) שמענו אדני ת' קביל מיננא ריבוננא. "ויאמרו אליו לא אדוני" (לקמן מ"ב, י') "ויאמרו בי אדני" (מ"ג, כ') ת' "ריבוני" לשון יחיד, וכן בכלם, לפי שאחד מדבר בשם האחרים, אבל כאן אף אם נהי שאחד מדבר, אבל במחובר ללשון "שמענו" יתכן "ריבוננא" ל' רבים, ואולי גם זה לזווג המלות.

(שם) נשיא אלהים ת' רב קדם ה'. לפי שמוקמינן שכל השמות אצל אברהם קודש, אין לפרשו ענין גדולה ודוממות (עי' נת"ג).

(ח) אם יש את נפשכם ת' אם רָעָא נפשכון (סביניטה פתשגן וכ"י מינכן 2). וכן "אם יש נפשכם" (מ"ב, ט', ט"ו) ת"י "אם רָעָא נפשכון", "רעוא" בינוני פועל ל"נ, כמו "כאשר תאזה נפשך" (ש"א, ב', ט"ו) ת' "כמא דרעוא נפשך". ברוב ספרים "אם רָעָא נפשכון", ובקצתם "אם אית" וגו'; בגרסא "רעוא בנפשכון", "רעוא" שם, (כמו לעיל ד, ד'. וה' — לקמן כ"ד, מ'). לענ"ד הראשון עקר, כי דרך אונקלוס לבאר הכוונה האמיתית כראוי בקוצר היותר אפשרי, וזה יתרונו וחפירתו.

(ט) בכסף מלא יתננה לי ת' יִתְנָה לי (סביניטה וכ"י מינכן 2) ברוב ספרי' "יתנינה", אולם מסורת עליו (ברלינר עמוד 76) יִתְנָה יפה. וכן נכון לפי הכללים שבארתי שמו' י"ג, י"א. ועי' עוד מ"ש (Jüd. Literaturbl. Jahrg. X, Nr. 10).

(יג) אך אם אתה לו שמעני ת' ברם אם את עבד לי טיבו קבל מיני. לא תרג' כפרש"י "לוי דתקבל מיני", כי בזה מלות "אם אתה" מיותרות, ועוד שאין דרך המבקש טובה מולתו לדבר בלשון הלוואי או מי יתן שתעשה לי כך. לפי התרגום מלות "אם אתה לו" לשון קצר, ומלת "לו" לשון "לוה", כמו "לוה אישי אלי" (לקמן כ"ט, ל"ד). ומעמו אם אתה נוטה לטובתי שמעני ועי' רמב"ן. (שם): קח ממני ת' סב מיני. לפי משפט הלשון צ"ל "קביל מיני", כמו "קח נא את ברכתי" ולקמ' ל"ג, י"א) ת' "קביל כען" (עי' הכללים שכתבתי לעיל ב', ט"ו), אולם למנוע הכפל אחר שח' "שמעני" — "קביל מיני" ת' בלשון "סב".

(ט"ו) עבר לסחר ת' מתקבל סחורא בכל מדינא (סביניטה) גרסת הספרי' "מדנתא". "בכל מדינא" נכון שמשמע בכל המדינות, כל "מדנתא" טעמו בכל המדינה ומשמע במדינה זו לבד. ומה שהקשה ב"ם פתשגן: "צ"ע איך לא תרגם לסחורא או בסחורה" עכ"ל, יש ליישב כי "סחורא" משמע שניהם, לסחורא לקנותה וגם בסחורא למוכרה.

כד, (ג) ואשביעך בה' ת' ואקיים ערך. "ונקית משבעתי ואת" (פסוק ח') ת' "מטומתי דא" הפעל ת' בלשון קיים והשם בל', "מומחא". הטעם מפורש בסמוך בסימן ה. הח' ב"ם עושה אור כתב (כלל ה' ציון ט'): השבועות יתחלקו לשני ענינים, א' הוא לקיים דבר בלי שום חנאי אשר יוכל להשתנות, ואלה הם שחרגם בלשון קיטא, ב' הבאים אל חנאי שהוא תלוי בדבר מן הענינים וכאשר יהיה הדבר כן יקום השבועה, ואם לא ינוקה מן השבועה, וכן בכלל זה השבועה לברר האמת, כי גם זה הוא תלוי בדבר האמת, ואלה הם שחרגם בלשון מומחא עכ"ל, והנה הכל דברים בטלים ורוח ישאם, כי

הם נגד האמת. מה שאומר: „לקיים דבר בלי שום תנאי וכו' אלה הם שתרגם בלשון קימא" אינו אמת, כי מצינו הרבה פעמים שחי הלשונות במוסב על שבועה אחת כגון כאן, וכן בפסוק „נקיים אנחנו משבועתך הוה אשר השבעתנו" (יהוש'. ב', י"ז. וכו') ת"י בשניהם „ממזמתיך הדרא דקיימתא עלנא", וכן „כאשר נשבעתם לה" (שם ו', כ"ז) ת"י „כמא דקיימתון לה", והוא תלוי בתנאי של קשור תקות חוט השני, ושהיו כלם נאספים אצלה בבית. כיצא בו „וידר יעקב נדר", (ברא'. כ"ח, כ') ת' „וקיים יעקב קים", וכן במד'. כ"א, ג'. — שופ'. י"א. ל'. וכלם על תנאי; וכן מה שאומר כל שהוא על תנאי מתורג' בל' „מומתא" אינו אמת, „וישבע יהושע בעת ההיא את בני ישראל" (יהוש'. ו', כ"ו), „וישבע אותם בבית ה'" (מ"ב. י"א, ד') ת"י „ואומרי", כיצא בו „ויונתן לא שמע בהשביע אביו את העם" (ש"א. י"ד, כ"ו) ת' „כד אומי אבותי", וכן „השבע השביע אביך את העם" (שם פסוק כ"ח) ת' „אומאה אומי אבוך", וכל אלה בלי שום תנאי ותליה בדבר, ועוד ביותר הרחיק מן האמת ושכל הישר באמרו: „וכן בכלל זה השבועה הכאה לברך האמת (כגון שבועת הדיינים והשבועת סוטה), כי גם זה תלוי בדבר האמת", שומו שמים! מי איכא שבועה שאינה תלויה באמת הלא כל שבועה היא לאמת הדבר, או שכן היה לשעבר, או שיהיה כן לעתיד. ובעבור שזה הוא היסוד ואבן הפנה לכל מאמרו הארוך, יש לדון בנקל על תכונתו.

לשון שבועה בעברי מסתעף בארמית בשלש לשונות בפעל: קיים, ימי, אשתבע; בשם: קים, קיום, מומי, שבועא.

א הפעל קיים

הנפעל „נשבע" מתורגם בפעל „קיים" עם מלת הגוף כמו שהוא בעברי, „השבעה לי" (ברא'. כ"א, ג') ת' „קיים לי", „וישבע לי", (שם כ"ד, ט') „וקיים ליה", וכן בכנוי „אשר נשבעתי" (שם כ"ג, ד') „דקיימתי". ההפעל „השביע" בכנוי מתורג' בשמוש מלת „על", „ואשכיעך" (כאן) ת' „ואקיים עלך", „אבי השביעני" (ברא'. נ', ה') „קיים עלי", „כאשר השביעך" (שם פסוק ה') „כמא דקיים עלך". הטעם כי בכנוי „קיימני", „קיימך" משמעו „החייני", „החייך", כמו „החיתני" (ברא'. ט"ו, כ"ה) ת' „קיימתנא", „ותחיינה את הילדים" (שמו'. א', י"ז) ת' „וקיימא". „השביע את" ת' „אומי ית", (עי' סימן ב').

ב' השם קים, קימא. ברא'. כ"ו, ג'; — במד'. ל' ג'; דבר'. ו', ח'; יהוש'. ט', כ'.

הוראתו וזיקוק מתוך השבועה שמוטל על המושבע, בין שהוא נשבע בעצמו, ובין שזולתו משביעו והוא מקיימה ע"י שאומר אמן וכדומה. — בכל המקומות שהשם „קים" הוא חרגום של „שבועה" הוא מורה על החיוב שנחקים ונתקבל

מצד המושבע; לכן „ונקית משבועתי ואח" (ברא'. כ"ד, ח') ת' „ממזמתי דא" ולא „מקיימי דין", לפי שחיי משמעו מן החיוב שקבלתי עלי, וכמו „ושבועתו ליצחק" (תהל'. ק"ה, ט'. ודה"א ט"ו, ט"ז) ת' „וקיימיה", שהכוונה כביכול החיוב שקבל הקב"ה עליו, וכן אתה מוצא „נקיים אנחנו משבועתך אשר השבעתני" (יהוש'. ב', י"ז, וכו') ת"י „ממזמתיך", ולא „מקיימך", לפי שאינו חיובו של רחב, לשון „מומתא" משמע מאמר השבועה מפי המושבע, (עי' סימן ה), וטעם „ממזמתי" „ממזמתיך": מהשבועה שאמרתי — שאמרתי.

ג קיום. ויק'. ה'; ד'; במד'. ל'; י"א. וי"ד. —

השם "קיום" נמצא רק אצל נדר ושבועת איסור שחל בקיום בעלמא, כשאומר על דברים המותרים לו הרי אלו אסורין עלי ואע"פ שאין שם שבועה כלל ולא הוכרת השם ולא כנוי (רמב"ם ה' נדר' פ"א, ה"א), או שאומר הרי זה לי כקרבן או כדומה, וכן שאומר אני אוכל ככר זה כזה שכבר נשבע עליו (עי' שבועות כ', א'), ואולי י"ל שלשון "קיום" רומז על איסור שנחקקים מכבר, והוא איסור מיתחמים בשבועה, (עי' בסוגית הגמרא שם).

ד'. פעל ימי, אפעל אומי

נגזר מן לשון "אמר", הוא חרגום אצל כל לשון "אלה" במקרא שהוראתו שבועה. אלה בהוראת שבועה: ברא'. כ"ה; שמו'. י"ג; י"ט; במד'. ה'; ויק'. ה'; דבר'. כ"ט, י"א. וי"ג; אבל בהוראת קללה חרגום "לֹטֵא", במד'. ה'; כ"א. וי"ג; דבר'. כ"ט, ט"ו. וי"ח. — אצל לשון שבועה בעברי נוהג הפעל "אומי" רק כשיבוא ההפעיל בשמוש מלח "אח", ברא'. נ', כ"ה; שמו'. י"ג; י"ט; במד'. ה'; ויק'. וי"ט. וי"ח; וי"ט; נאמר: "וישבע יהושע בעת ההיא לאמר", הוא לשון קצר, וישעוררו "וישבע יהושע את העם" (עי' באור); ש"א. י"ד, כ"ו; וי"ט; שם כ', י"ו; מ"א. י"ח, י'. — כל לשון "השביע את" ח' "אומי יח", כדי להשוות מלח "ית" לשון הכתוב "אח", ועוד לפי שלשון "השביע את" נמצא רק אצל מלך או נביא שמשביע אחרים, והשבעת סוטה ע"י כהן, השבעות האלו חמורות ביותר ויתכן בהן לשון "אומי" שהוא נדרף עם "אלא", ומה שנמצא "והנשבעים בה" והנשבעים במלכם" (צפנ'. א', ה') ת"י הראשון "דקיימון", והשני "דיימון", הוא למנוע הכפל.

"לא תשא את שם", "אשר ישא את שמו" בעשרת הדברות ת' "לא תימי" — "דימי", לפי שלא נאמר בכתוב בלשון שבועה, "לא תשא", "אשר ישא" ענינו אמירה ודבור עי' רמב"ן וכן "ואם חי ה' אמרו" (ירמ'. ה', ב') ת"י "ואם בשמא דה' יימון"

ה'. השם מומי, מומחא

הוראתו מאמר השבועה והאלה שהמשביע מוצא מפיו, כמו "שבועת ה' תהיה בין שניהם" (שמו'. כ"ב, ה') ת' "מומחא דה' תהי בין תרויהון", וכן "ולקח בעליו" (שם) ת' "ויקביל מריה מיניה מומחא", "ושמעה קול אלה" (ויק'. ה', א') ת' "וישמע קל מומי", "בשבועת האלה" (במד'. ה', כ"ג) ת' "במומחא דלוטא". הכללים האלה נחוקים ונשמרים רק בתרגום אונקלוס ות' יונתן על נביאים שלשונם מדויק ומוזקק ביותר, אבל לא בתרגומים על כתובים, וחרג' המיוח' ליב"ע ות' ירושלמי על החזרה, שלשונם נוטה בהרבה ענינים מטהרת שפת הראשונים.

ו'. אשתבע פעל

נוהג בתרגום תמיד אצל שבועה לשקר מוחלט, כמו "ונשבע אל שקר" (ויק'. ה', כ"ב) ת' "ואישחבע על שקרא". וכן בכל שאר מקומות: "ויק'. ה', כ"ד; וי"ט; ב'; ירמ'. ה', ב'; וי'; ט'; הוש'. ד'; בת"י "לאשתחבעון לשקר" וגו'. מלאכי ג', ה'. אולם בפסוק "כל הגונב מזה כמות נקה וכל הנשבע כזה כמות נקה. ובאה אל בית הגנב ואל בית הנשבע בשמי לשקר" (זכר'. ה', ג'. וד') ת"י "וכל דמקיים לשקר" — "ולבית דמקיים בשמי לשקרא"; לא חרג' בלשון "אשתבע", כי לדעת חז"ל (שבועות ל"ט, ב') אין כאן הכוונה שבועת שקר מטש, אלא הגונב דעת הבריות שאין לו מוטן אצל חבירו וטענו בתנם ומשביעו אפילו כשהנחבע נשבע באמת ורק טענת התוכע היא שקר, וכן כשנשבע על דעהו כקניא דרבא, שגונב

דעת הדיינים ומרמה את תבירו, אע"פ שמה שנשבע בפיו אינו שקר, הרי זו שבועת שוא ונענש עליה.

ז. השם שבועא שבועתא.

מורה בת' אונקלוס ויונתן על נביאים על שבועה חמורה שהיא כחרם, ושהעובר עליה חייב מיתה בת' אונקלוס נמצא רק פעם אחת: "כי יד על כס יה" (שמו'. י"ו, ט"ו) ח' "בשבועא אמירא דא", שהקב"ה נשבע להכרית עמלק ולמחות את שמו (עי' ט"ש שם). בנבאים: א', כי השבועה הגדולה היתה לאשר לא עלה וכו' מות יומת" (שופ'. כ"א, ה') ח', "ארי שבועתא יכתא הוה" (עי' רמב"ן ויק'. כ"ו, כ"ט). ב', "כי ירא העם את השבועה" (ש"א. י"ד, כ"ו) ח', "ארי דחיל עמא משבועתא", היא שבועת שאול, "ויאל שאול וכו' ארור האיש אשר יאכל לחם" וגו' (שם פסוק כ"ב), ויונתן עבר עליה בשוגג, ונהרג אם לא פדו אותו העם. ג', "מרוע לא שמרת את שבועת ה'" (מ"א. ב', מ"ג) ח', "ית שבועתא דה" הצויי ששמעי בן גדה נהרג על שעבר עליה. ד', "על שבועת ה' אשר היה בינוחם" (ש"ב. כ"א, ז') ח', "על שבועתא דה' דבינהון", השבועה והברית בין דוד ויונתן נפרעו מן דוד, כמו ששינו בגמרא (יומא כ"ב, ב') "בשעה שאמר לו דוד למפיבשת, אמרתי אחי וציבה תחלקו את השדה" (ש"ב. י"ט, ל') יצתה בת קול ואמר' לו רחבעם וירבעם יחלקו את המלכות. וזה מרמוזו בתרגום יונתן (ש"א. כ', ט"ז) "ובקש ה' מיד אויבי דוד" ח', "ואתפרע ליה ה' מיד שנאי דוד" (עי' רש"י שם). חוץ מד' מקומות האלה לא מצאתי השם שבועה בתרגום על נביאים, ועוד, "ושבועת שקר" (זכר'. ח', י"ז) ח' "ושבעתא דשיקרא", ככל לשון שבועה לשקר, (סימן ו').

(ה) אולי לא תאבה האשה ללכת אחרי ת' למימי בהרי. כל לשון הליכת וזולתו מטמא אחר למקום המדבר מתורג' בלשון ביאה, וכן לקמן פסוק ח'. ול"ט. וכ"ו כ"ו; במד'. כ"ב, י"ד. ול"ז, וכן רבים ועי' עוד שמו'. י"ד, י"ט.

(י) וכל טוב אדניו בידו ח' ואשרי גמליא. תרג' לשון חניה לפי הענין, כדרך הבהמות לנוח על הברכים. — (שם): אל באר המים ת' עם בירא דמיא (סביניטה פתשגן ועוד ברוב ספרים, "לבירא"). לשון פתשגן: "עם בירא". כלומר בסמוך כענין עם באר לחי ראי, עם אבן הווחלח". ועי' אג"ר.

(יא) ויכרך הגמלים ח' ואשרי גמליא. תרג' לשון חניה לפי הענין, כדרך הבהמות לנוח על הברכים. — (שם): אל באר המים ת' עם בירא דמיא (סביניטה פתשגן ועוד ברוב ספרים, "לבירא"). לשון פתשגן: "עם בירא". כלומר בסמוך כענין עם באר לחי ראי, עם אבן הווחלח". ועי' אג"ר.

(יט) ותכל להשקותו ותאמר גם לגמליך אשקה עד אם כלול שתות ח' ושיציאת לאשקיותיה — — — עד דיספקון למשתה. "ותכל להשקותו" שטעמו כאשר השלימה פעולת השקאתו ח' "ושיציאת" — ולא שייך לוטר, "וספיקת לאשקיותיה", כי ההסתפקוס אינה מצד המשקה אלא מצד השותה, ועוד כי לדברי ר' יוחנן דציפורין (ב"ר, ס') לא שחה כדי ספקו אלא מטמץ ומביט בה (וזה יסוד להגרסה "שתי בה מסתכל" (פסוק כ"א ע"ש) פתשגן וכ"י מינכן 114—1. אבל "עד עם כלול לשותת" יתכן "עד דספיקו למשתה", כי הגמלים אינם פוסקים עד ששחו כדי ספקוס — "עד דיספקון" (כך הוא בסביניטה ועוד), לשון עתיד וברוב ספרים "די ספקון", והוא לשון עבר אבל צ"ל ספיקו, והראשון עקר, כי דרכו תמיד כעין זה לתרגם בלשון עתיד, כמו "עד אם דברתי דברי" (פסוק ל"ג, ח' "עד דאמליל פתגמי". וכן "עד אשר אם עשיתי" (לקמן כ"ח ט"ו) ח' "עד דאעביד", וכן רבים.

(כא) והאיש משתאה לה ח' וגברא שהי בה מסתכל (סביניטה ורוב ספרים) לשון שהייה (עי' רש"י). מלת "לה" ח' "בה מסתכל" לפרש טעם השהייה, שהביט

משכט יששכר שהיו ראשי סנהדראות מושבם בירושלים, ולא היו צריכים ללכת לשם לעבר חדשים ושנים.

(מב) אם ישך נא מצליח דרכי ת' אם אית כען רעוא קדמך לאצלחא אורחי. לא תרג' „אם איתך כען מצליח אורחי“ כתיב"ע, לפי שאינו דרך כבוד כלפי מעלה לומר „אם איתך“ שמשמע אם ישך במציאות.

(מה) לדבר אל לבי ת' למללא בלבי (סביניטה ורוב ספרים) בקצתם „עם לבי“, והוא טעות אונ"ר. אבל במסורה (לעיל כ"א, ב'. וברלינר עמוד 20): כל מילולא עם בר מן י'. — וזה איננו מן המנין וצ"ע, אולם נראה שהוא חסר במסורה, וכן חסר בה „אליהם“ ויק'. י', י"א; עי' פתשגן דבר'. ב', א'. (ס) את היי לאלפי רבכה ת' לאלפין ולרבון. נראה שלא תרג' „לאלפי רבון“.

לפי שהוא כעין גומא; ומה שנאמר הרבה כחול הים וכוכבי השמים, הוא בבחינת שאי אפשר לספורם, ולא כמספרם ממש. ובבאור מהרש"ד הובא בשם הרד"ק שענין סמיכות במספר על חבירו כענין וי"ו החבור, וענינו לאלפים ולרבבות.

(סב) ויצחק בא מבוא באר וכו' ת' ויצחק על במיתוהי מביא וגו' (ביוניטה וכו' מינכן 114 ורוב ספרי עתיקים) נ"א „אתא במיתוהי מביא“ — „על מיתוהי מביא“. הראשון עקר, „על במיתוהי“ משמע שנכנס למקום בבואו, וכן מוכח מלשון „ויצא יצחק“ וגו' (בפסוק הסמוך) „אתא“ משמע ביאה בלא כניסה; והגרסא „ממיתוהי מביא“ אינה עולה יפה מפני כפל המ"מ, ולפי התרגום לשון „מבוא באר“ שעורו „מבוא מבאר“, המ"מ נמשכה גם למלה „באר“.

(סג) לשוח בשדה ת' לצללה, ענין תפלה, וכן „שרה אמו“ ת', „והא תקנין עובדה“ וגו', שניהם כפרש"י לפי דרשת חז"ל.

כה (ג) ובני דדן היו אשורם ולטושם ולאמיים ת' למשירין ולשכונין ולגנון.

הח' המפורסם ר' יעקב רייפמאנן פירש „אשורם לדעת התרגום מגוע „שרא“ בארמי שהוא לשון חניה וטעמו למחנות; ותחת „לשכונין“ הגיה שצ"ל „ולשכונין“ תרגום של „ולטושם“, שהוא מן „ללטוש איש את מחרשתו“ (ש"א י"ג, כ"ו), „חרבו לטוש“ (חלה' ז', י"ג), שהוא לשון שנייה; „ולאמיים“ הוא לדעת התרגום מרכב מן לאמיים, לכן תרגם „ולגנון“ שהם יושבי האיים עכ"ל, והנה הראשון נכון, אבל

„שנונים“ רחוק לע"ד שיהי תואר לאומה, אלא הנכון כפירש הרמב"ן „לטושם“ הם השוכנים באהלים שהם נטושים על פני האדמה, כי הלמ"ד והנו"ן יומרו במקומות רבים כמו לשכה נשכה עכ"ל, וגם אין צורך לחלק מלת „ולאמיים“ לשתי חיבות, כי מצינו „לאמיים“ נדרף עם „איים“ (ישע' מ"א, א'. — ושם מ"ט, א'). וגם מתאים התרגום אונקלוס לדברי רבי שמואל בר נחמן (ב"ר. ס"א): „אע"ג דאינון „דאינון מתורגמין“, כך הגרסא במדר' רבת דפוס פ"פ דאדר משנת תצ"ב ובילקוט דפוס וויניציא ישן נושן, והשתא אחי שפיר, כי רשב"נ בבלי היה לפיכך הוא אומר אע"ג דאינון (כלומר הירושלמיים) מתורגמין כך, מ"מ כולם ראשי אומות הן כת"א. ולא כמו שהוא ברוב ספרים שלנו וגם ברמב"ן „דאינון מתורגמין“; ובוה חסיר קושית הר' הג' ב"ס נתינה לגר עי"ש, ואין צ"ל שהיתה לפני רשב"נ הגרסא בת"א „תגרין ולופרין“ מתורגמין ואומרין תגרין ולופרין וראשי אומין כולהון ראשי אומות הן, לא שהיו „תגרין ולופרין“ (סוחרים ואומנים), אלא כת"א, שהשמות האלו חוארים לאומות שבני דדן היו ראשים עליהן.

(ח) זקן ושבע ת' סיב ושבע (סביניטה וספרים עתיקים) הטעם כפי' הרמב"ן: שראה כל משאלות לבו ושבע כל טובה, וכן בת' יב"ע „ושבע כל טובא“, ברוב ספרים „ושבע יומין“, נראה שהאהרונים הוסיפו מלת „יומין“ לפי שנאמר ביצחק „זקן ושבע ימים“ (לקמן ל"ה. כ"ט)

(כ) מַפְדָּן אַרם ת' מַפְדָּן דאַרם (כ"י מינכן 2 סביוניטה ועוד) ברוב ספרי "פֿון אַרם". טסורת עליו: אַרם נ"א דאַרם וא"ד, (ועיין ברלינר עמוד 93). לפי הנוסח, "מַפְדָּן דאַרם", "פֿון" שם המקום, כמו "צַעֲן מַצְרִים" (במד', י"ג, כ"ב) ת' "טאַניס מַצְרִים", "אַרם נהרים" (שם כ"ב, ה') "אַרם דעל פֿרַח" ולפי הנוסח, "מַפְדָּן אַרם" טעמו מַשְׁחֵי אַרם (עו' רש"י).

(כו) איש דע ציד ת' גבר נחשירכן (סביוניטה ורוב ספרים) והוא לשון פרש
והוראתו ציד להיות ועופות (עי' Perles, etymol. Studien S. 24), וכן הוא מפורש
בת' המיוח' ליב"ע. אבל רבים מחוקרי קדמונו חשבוה למלה מורכבת, על כן בספרים
הקדמונים מתחלפין הנוסחאות, ומסורת עליו (ברלינר עמוד 76): **נַחְשִׁירְכָן** נ"א
נַחְשִׁירְכָן נ"א **נַחְשִׁירְכָן** נ"א **נַחְשִׁירְכָן** נ"א ובבולונייא הגרסא נח שידכן,
הוא כפי החוס' ב"ב. קש"ט, א'. וב"ק. צ"ב, ב'. עי' נתינה לגר והמפורש לתיב"ע.
(כז) כי ציד בפיו ת' ארי מצדידה הזה אכיל. לא חרג' כפי דרשת רבותינו
וכת' יב"ע, „ארום מלי רמיותא בפומיה“, אלא דרשו לזכות, והוא כפי הכלל שבארתי
לעיל ד', כ"ו עיי"ש. כיוצא בזה

(שם): מן האדם האדם הזה ת' מן סימקא סימקא (סביוניטה ופחשנן) ויש בו מסורת (ברלינר עמוד 76) ברוב ספרי "סימקא סימקא" שניהם בשוה, ואינו נכון, כי דרכו להפריש, כמו "נהנינים נהנינים" (במד' ג', ט') ת' "מסירין יהיבין" (עמ"ש ש); "סימק" תרגום של "אדמוני" (לעיל פסוק כ"ד, וש"א. ט"ו, י"ב. וי"ו, מ"ב), ושעמו "אדמוני האדום".

(לא. ולג) מכרה כיום – השבעה לי כיום ת' כיום דְּלֵהי (סביניטה פחשגן כ" מינכן 2 114) ברוב ספרי "דלהן" כרש"י (עי"ש), והרמב"ן גורס "דלהי" ומעיד, "שהוא בנוסחאות בדוקות ומדוקדקות" (עי"ש); והאוג"ר כותב שזו וזו סתומות ההבנה, ול"ד שיעורו "דלהי כיום", וסובל פירש רש"י שחתי המכירה ברורה כיום, יותר מלשון "דלהן".

(לד) ויבן עשו את הבכרה ת' ושט. פירש שלא כבדה ולא יקדה בעיניו, כמו "ויבזהו" (ש"א. י' "כ"ח) ת"י, "ושטוהי", טעמו שלא כבדוהו כמלך, ולא תרנ' בל' "בסר", כגון "את דבר ה' בזה" (במד' ט"ו, ל"א), שמשמעותו בעיטה ובזיון גמור, והוא ג"כ לפי דרכו כמו לעיל כ"ח, ול'.

כו (ג) לך ולזרעך ת' לבנך, וכן

(ד) והרבתי את זרעך — ונחתי לזרעך ת' בנך — לבנך (סביוניטה ורוב ספרי) אבל גם בהרבה ספרים עתיקים נמצא „לברך“, „ברך“, „לברך“ לשון יחיד, נראה שהוא לרמוז שמוסב על יעקב ולא אל עשו, אולם הוא נגד המסורה וברלינר (עמוד 14): כל זרעך בנך תרג' בר מן א' כי זרעך הוא. (לעיל כ"א, י"ד) שמוסב על ישמעאל.

(ז) כי טובת מראה היא ת' שפירת חיוו. „והנערה טובת מראה“ ולעיל כ"ה, ט"ו) ת' „שפירא למיחוי“, נראה ההפרש אצל הנערה ת' „למיחוי“ פעל, כלומר שהיתה טובה לראות, לפי שפנויה הכל יכולים לראות את פיה, אבל אחר שנשאת היתה יפת מראה בעצמה, ולא טוב שאחרים מסתכלים בה מפני הצניעות, והראיה שאצל שרה „כי אשה יפת מראה את“ (לעיל י"ב, י"א) ג"כ „שפירת חיוו“, אבל לקמן ט"א, ב'. ג. ד'. ת' השם „מראה“ בלשון „למיחוי“ לפי שהכוונה לראות.

(ח) מצחק את רבקה אשתו ת' ית רבקה; וכן „שכב אחד העם את אשתך“ (פסוק י') ת' „ית איתחך“, בכל שאר ספרים „עם רבקה“ — „עם איתחך“. „ית“ נכון לפי המסורה (עי' מ"ש לעיל כ', ל"ג).

(י) כמעט שכב ת' כועיד פון שכיב. תוספת מלת „פון“ מורה שהפעולה או הוית הדבר תלויה ואינה ודאית. (ויק'. י"א, מ"ג במד'. י"א, כ"ט. וי"ב, כ"ט), וכן בשלילה תלויה (ברא'. ל"א, מ"ב. במד'. כ"ב, ל"ג. דבר'. ל"ב, כ"ז). ועי' עוד מ"ש לקמן ל"א, כ"ז).

(יד) ועבודה רבה ת' ואבודה סגי. נ"א „פולחנא“ מסורת עליו קרא ותרגום (ברלינר עמוד 58). לדעת ב"ם פתשגן משמעותו שהיו לו עבדים ושפחות הרבה כראב"ע וי"א עבודת שדות וכרמים כרשב"ם, ורש"י פירש פעולה רבה (עי' ש), ואין להכריע, לפי שהתרגם שוה ללשון הכתוב הוא מובל גם כל הפירושים האלה.

(כב) עתה הרחיב ה' לנו ת' אפתי ה' (סביונ' ורוב ספרים) בפחשגן „יפתי“ לשון עתיד. ב"ם אוג"ר כתב עליו בזה הלשון: וגם זה דרך כבוד כלפי מעלה, כי באמרו עתה הרחיב נראה כמי שמסיר בטחונו מהאל; שאומר אך עשרתי מצאתי הון, והתחבם אונקלוס לפרשו עבר במקום עתיד, כלומר עתה אני רואה שהאל ית' גזר להרחיב את גבולי ולהגדיל את חילי; ונכון הוא מאד עכ"ל. בצדק השיג עליו ב"ם לחו"ש שאין כאן התחכמות, ובאמרו „עתה הרחיב ה' לנו“ איננו כמי שמסיר בטחונו מן האל, אדרבא הוא נותן הוראה להשי"ת שהרחיב להם וישם ה' מבטחו

שיפרה אותם בארץ, וזה שתרג' „ופרינו“ — „ויפשיננא“ לשון עתיד, (סביוניטה ורוב ספרים) נ"א „וניפיש“ כרש"י, אולי לפי הגרסא „וניפוש“ יתכן „יפתי“, כיון שתולה ההתרבות בעצמו נכון שיאמר בחחלה ירחיב ה' לנו ומתוך כך נפרה בארץ, שאם לא כן נראה כאלו אינו צריך עוד לעזרת ה', מאחר שהרחיב ה' לנו הוא יפרה טאליו. (עי' מ"ש שמו. כ"ג, ל').

(כו) ואחות מרעהו ת' וסיעת רחמיהי (סביוניטה פתשגן כ"י מינכן. 114. 148. 2. ועוד) ברוב הספרים „מרחמיהי“ עקב „רחמיהי“ בלא מ"ם כי לא מצינו בת"א ובת' יונתן על נביאים השם „מרחמא“, השם „אהב“, „מאהב“ מתורג' בכל מקום „רחמא“, וכן „ואל מרעהו“ (ש"ב. ג', ח') ת' „רחמיהי“ ורש"י פירש „מרחמיהי“ מקצת אוהביו, אבל „סיעת רחמיהי“ משמעותו ג"כ מקצת אוהביו כמו „חבל נביאים“ (ש"א. י', ה') ת' „סיעת ספריא“ שטעמו חבורה של נביאים ולא כלם.

(כח) תהי נא אלה בינותינו ובינך ת' תחקים כען מוטחא דהות בין אבהתנא ביננא ובינך, פירש „בינותינו“ אשר בינותנו, שיחקים מחדש הברית שכרתו אבותינו, עכשו ביננו ובינך, עי' רש"י.

(לה) ותהיין מרת רוח ליצחק ולרבקה ת' והואה מסרבן ומרנן על מימר יצחק ורבקה. פירש „מרת רוח“ לשון „אשר ימרה את פיה“ (יהוש'. א', י"ח) ולשון הכעסה ועצבון, כמו „על מר נפשי“ (ישע'. ל"ח, ט"ו), (עי' רש"י), ומה שהקשה הג' ב"ם נחל"ג שלשון „על מימר“ נופלת על סרבן ולא על רוגז, הלא מצינו „מרו ועצבו את רוח קדשו“ (ישע'. ס"ג, י') ח"י „סריבו וארגיו על מימר נביי קודשיה“ ; ומה שחרג' כאן „מרנן“ ולא מרגון, ידוע שאצל פעל שבנין הקל פעל עומד, כמו „רגז“, בנין הכבד שלו לפעמים הוראתו כבנין אפעל.

כו (ב) לא ידעתי יום מותי ת' לית אנא ידע. לא חרג' „לא ידענא“ (כמו לעיל ד', ט') כי זה משמע איני יודע עכשו, „לית אנא ידע“ משמעותו שהוא מכוסה לגמרי, כי יום המיתה מכוסה מכל אדם, והוא כלשון „לית אנא יכיל“ ועי' לעיל י"ט, י"ט), כיוצא בו „ואנחנו לא נדע“ (שמו'. י', כ"ו) ת' „לית אנחנו ידעין“, לפי שהדבר חולה ברצון הש"ת. — „יום מותי“ ת' „יום מותי“ (סביניטה פחשנן וכי"י מינכן 2. 114.) ברוב ספרים „יומא דאימות“, אולם מסורת עליו (ברל' עמוד 38) יום מותי קרא ותרגום וכן בכל המקרא : „יום מותי“ (שופ'. י"ג, ו') „יום מותיה“, „יום מותה“ (ש"ב. ו', כ"ג) „יום מותה“, „יום מותי“ (שם כ', י"ג) „יום מותי“, כיוצא בו „לפני מותי“ (פסוק ו'), „לפני מותי“ (פסוק י') ת' „קדם מותי“, „קדם מותי“, בכל אלה בתרגום השם „מות“, אבל „במותי“ (במד'. ל"ג, ל"ט. דבר'. ל"ד, ו') שטעמו בשעת מיתתו, חרג' „כד מית“, וכן „אחרי מות אברהם“ (לעיל כ"ה, י"א) ת' „בחר דמית“, „אחרי מותי“ (דבר'. ל"א, כ"ו) ת' „בחר דאימות“, וכן „בשנת מות המלך אחז“ (ישע'. י"ד, כ"ח) ת' „בשנת דמית“. בכל אלה חרג' בפעל ; הטעם כי השם „מות“ בארמית הוראתו לא לבד הגויעה, אלא אף לאחר מיתה כל זמן שהוא מת, כגון „כל הנגע בהם במוותם יטמא“ (ויק'. י"א, ל"א) „לאביו וגו' — לא יטמא בהם במוותם“ (במד'. ו', ד') ת' „במותהון“, והוא דוקא לאחר מיתה, לפיכך לא שייך לתרג' „בחר מיתת אברהם“, כי זמן היותו מת מושך עד התחיה. וכן „ואהרן בן שלש ועשרים שנה במוותו“. אין לתרגם „במותיה“ שיכול להיות משמעותו כל זמן היותו מת, כיוצא בו „בשנת מות“ אינו מחזור, כי משמעותו בשנה שלאחר מיתתו ולא בשנה שמת בה. אבל „יום מותי“, „לפני מותי“ ת' בשם : „מותיה“ לפי שאי אפשר לטעות.

(ה) לצוד ציר להביא ת' לאיתאה. כל לשון הבאה אצל יצחק מחורג' בל' „אעיל“ ענין הכנסה, כלומר הכנסה לביתו לפי שהיה סומא וכלוא בבית, חוץ מכאן אצל „לצוד ציד“ לפי שלא הביא לו הציד אלא אחר שעשה אותו מטעמים, וכן „הביאה לי ציד ועשה לי מטעמים“ (פסוק ו') ת' „איתא לי צידא“.

(ו) שמעתי את אביך מדבר ת' שמעית מן אבוך ממלל, ויש עליו מסורת (ברלינר עמוד 23), אולי לא ת' „שמעית ית אבוך ממלל“, לפי שהאב איננו מה שנשמע לאוזן אלא הדבור, ושיעורו כמו „טאח אביך“, וכן בפסוק „אשר שמעתי מאת ה' צבאות“ (ישע'. כ"א, י').

(ט) שני גדיי עיון טובים ת' חרין גדיי עיון טבין, (פסוק טו). „ואח ערות גדיי העזים“ ת' „גדיי בני עיון“ וכן כל לשון „גדי עזים“ שבמקרא מחורג' „גדי בר עזי“ — „גדיי בני עיון“, אולי אינו צריך להוסיף כאן „בני“ לפי שלאחריו „מבין“ שמשמע זכרים.

(יב) והבאתי עלי קללה ת' ואיתי עלי לומין (סביניטה ובולונייא ועוד) ברוב ספרים „ואיהי מיתי“ ואינו נכון, כי לשון הווה מורה על חמירות הפעולה, והכוונה על ידי פעולה זו, „ואיתי“ לשון עתיד נוהג על מה שיהיה פעם אחת.

(יג) עלי קללתך בני ת' עלי אחאמר בנבואה דלא ייתון לוטיא עלך, לא תרג' כיב"ע, שאם יתקלל תבאנה הקללות עליה, מפני כבודה של רבקה וכבוד יעקב, כי אינה מליצה נשגבה, וגם יעקב לא יעשה הדבר על תנאי כזה; אלא תרג' הכוונה האמיתית, שהיא יודעת בנבואה שלא תבוא עליו קללה, ומה שתרג' עלי אחאמר וגו', הוא להשוות התרגום עם לשון הכתוב, והכוונה שעליה נאמר לנביא: „ולאם מלאם ואמץ רוב יעבד צעיר“ (לעיל כה, כ"ג), ותרג' „לוטיא“ בלשין ידוע, כלומר הכללות שאחה ירא מהן, לפי שתרג' בפסוק הקודם „קללה“ — „לוטין“ לשון רבים.

(יט) שבה ואכלה ת' אסתחר ואיכול. ישיבה לאכול מדוברת בארמית בלשון „אסחר“, „וישבו לאכל“ (לקמן ל"ו, כ"ה) ת' „ואסחרו למיכל“; „אסתחר“ טעמו שיסיב עצמו לאכול בסמיכה על המטה, וזה נקרא בלשון חכמינו „הסיכה“, „סחר“ תרגום של „סבב“, עי' רש"י.

(כב) הקל קל יעקב והידים ידי עשו ת' קלא קליה דיעקב וידיא ידי עשו (סביוניטה רוב ספרים) נ"א „קליה דיעקב — ידוהי דעשו“, אולם מסורת עליו (ברלינר עמוד 58) ידי עשו קרא ותרגום. אצל הקול תרג' „קליה דיעקב“, שמשמע קולו של יעקב מטש, והנשמך בכניו הקנין שלאחריו דל"ת מורה קרבת היותר אפשרית (עי' מ"ש לעיל ט', ט'. סימן א'), ואצל הידים תרגם בנשמך סתם, שיכול להיות משמעות דומות לידי עשו, כמו „פני אריה“ — „פני נשר“ (יחז' י', י"ד) ת"י „אפי אריא“ — „אפי נשרא“.

(כד) ויאמר אני ת' ואמר אנא בקצת ספרים „הא אנא“, הוא תרגום של „הנני“ ושבשו.

(כה) ויבא לו יין ת' ואעיל ליה (סביונ' רוב ספרים) נ"א „ואיתי ליה“, לשון „ואיתי“ משמע הבאה בלא הכנסה, שהיין היה בבית והביאו לו, והוא לפי מה שנדרש בתנחומא (י') „הכנים לאביו יין ובשר“ וגו', שכבר הכנים ועכשו הגיש לו היין. הגרסה „ואעיל ליה“ טעמה הכנים לו עכשו, הוא כפי המדרש שהובא בילקוט בשם התנחומא: „ויבא לו יין מהיכן היה וכתבו את המטעמים, מיכאל הביא לו מגן ערן“ וכו' וכן בתרג' המיוח ליב"ע עי"ש.

(כו) ראה ריח בני כריח שדה וגו' ת' חון לי רבים (סביוניטה), רוב ספרים חון לי יחיד, ובחומש"ה ועוד קצת ספרים שתי נוסחאות: „חון (חון)“. לשון חון אין בו הבנה, ואין ספק שהוא ט"ס שבספר ישן נושן היה כתוב חון והחון קצת נמחקת וחשבה הסופר לשתי ו"י"ן. הגרסא חון נכונה לפי המסורה (ברלינר עמוד 24)

ראה דמרתו חון ד' באורי' וסימנ' ראה ריח (כאן). ראה נתתי (דבר' א', ח'). ראה למדתי (שם ד' ה'). ראה אנכי (שם י"א, כ"ו) בכל שאר מקומות ת' חון לי יחיד לפי שבהם הדבור לנוכח יחיד, ובשלשה המקומות האחרונים בהמסורה הדבור לרבים ע"כ בתרג' חון. אולם כאן אע"פ שלכאורה נראה שהדבור ליעקב, אבל באמת אינו כן, אלא הוא קריאה של תמוהה וחדוה ורגשת קודש, וכאילו מודיע לכל העולם כי זה הוא הראוי והגון לברכה. — „ריח בני“ ת' „רוחא דברי“ במפריט לפי שמלח „ראה“ משמעותה כמו „הנה“ צ"ל השם במפריט (עי' מ"ש לעיל י"ה, י') אולם „ריח בגדיו“ — „כריח שדה“ ת' בלשון סמיכות פשוטה.

(כט) וישתחו לו לאמים וכו' וישתחו לו בני אמך ת' הראשון וישתעבדו והשני ויסגדו. אצל לאמים שטעמו ממלכות לא שין השתחווה, כי אלפים ורכבות בני אדם לא יוכלו לבוא להשתחוות לפניו, „ישתעדן“ משמעותו שיהיו משועבדים לו למס עובד, ואצל „בני אמך“ ח' „ויסגדון“ לפי שהם יחידים, ועוד י"ל שהוא

להרחקת הכפל, ע' פתשגן. — (שם): „אדריך ארור ומברכך ברוך” ת’ „ליטך יהון ליטין ובריכך יהון בריכין”, כוונתו אשר תאור יואר ואשר תברך מבורך, ולא כמשמעות הכתוב, וכן בבלעם „מברכך ברוך ואדריך ארור” (במדבר כ”ד, ט’) ת’ „בריכך — ליטך”, נראה הטעם כי אצל בני אדם מהיו כמברכים את עצמם, אבל „ואברכה מברכך ומקללך אאור” (לעיל י”ב, ג’) תרג’ כפשוטו כי הם דברי האל ית”ב. עי’ אוג”ר.

(לג) מי אפוא הוא ת’ מן הוא דיכי. מלת „אפוא” תרג’ בלשונות שונות כענינו לפי מקומו, „ולכה אפה מה אעשה” (פסוק ל”ז) ת’ „כען” כמועדה, „איפה הם רעים” (לקמן ל”ו, ט”ו) ת’ „איכא” כמו איה הכה, „אם כן אפוא” (לקמן ט”ג, י”א) ת’ „אם כן הוא”, „ובמה יודע אפוא” (שמו’ ל”ג, ט”ו) ת’ „הכא”.

(שם): „בטרם תבוא” ת’ „עד לא תיעול”. בעברי אחר מלת „טרם” יבוא הפעל המיד בלשון עתיד, אבל בארמית אחר לשון „עד לא” הפעל לרוב לשון עבר, כגון (לעיל ב, ה’). לקמן ט”א, ג’. שמו’ א, י”ט), אולם כאן ת’ „עד לא תיעול” עתיד, ללמד שהכוונה שמהיר בדעת ובמרמה להביא, כדי שלא תוכל להקדימו, כיוצא בו „ופנו את הבית בטרם יבוא הכהן” (ויק’ י”ד, ל”ו) „עד לא ייעול כהנא” ל’ עתיד, כי הכוונה ג”כ שיפנו הבית עד שלא יבוא הכהן, כי משבא כבר נטמא כל אשר בבית.

(לד ולח) ברכני גם אני ת’ בריכני אף לי (סביוניטה ועוד ספרים מדויקים) נ”א „אף אנא” ואינו מדויק, מליצת הכתוב וזה והכוונה גם אחי, אבל לא תרג’ „אף יחי” לפי שבמקום שלא נמצא לשון את בכתוב נוהג לפעמים בתרגום הייחוס „שאליו אצל פעל „ברך” כגון „דלי בריכו אבהתי” (לקמן ט”ט, כ”ו), וכן „והא ברכא מברכת להון” (במד’ כ”ג, י”א), ועי’ אוגר.

(לה) ויקח ברכתך ת’ וקביל, וכן בפסוק הסמוך „את בכרתי לקח והנה עתה לקח ברכתי” ת’ הראשון „נסיב” והשני „קביל” (עי’ הכללים שבארחי לעיל ב, ט”ו). —

(שם): „הלא אצלת לי ברכה” ת’ „בִּיְרָכָא” בנפרד (סביוניטה ופתשגן), גרסת הספרים „ברכתא” לשון ידוע, והראשון עקב, כי הכוונה הלא הפרשת לי שום ברכה, ולא ברכה ידועה, אבל „הברכה אחת לך” (פסוק ל”ח) ת’ „הברכתא חדא” בלשון ידוע, לפי שמוסב על הברכה שנתן ליעקב.

(ט) והיה כאשר תרד ת’ כד יעברון בנויה על פיתגמי אוריתא (עי’ רש”י).

(מא) יקרבו ימי אבל אבי ת’ יומי אִיבְלִיה דאבא (סביוניטה) ברוב ספרים אבלא דאבא, „ובחומשי רו”ה והרבה ספרים כתוב „אִיבְלִי דאבא”, ואין בו הבנה, שאין כאן כלל מקום ללשון רבים, וברור אצלי שצ”ל „אבליה” וחסר הקו לסימן הה”א. ויחמו ימי בכי אבל משה” (דבר’ ל”ד, ח’) ת’ „אבלא דמשה” אף בסביוניטה. לשון „איבליה דאבא” הסמיכות בכנוי הקנין ואחריו דל”ת, כבר הוברר אצלנו שמורה על הנסמך היותר אפשרי, והכוונה אבלו של יצחק כלומר שהוא עצמו יהי אבל, והוא כפי שנדרש (כ”ר. ס”ח) „רבנן אמרי אם אני הורגו הרי שם ועבר יושבין עלי בדין ואומרים לי למה הרגת את אחיך, אלא הריני הולך ויתחתן לי שמעאל והוא בא ועורר על הבכורה והורגו ואני עומד עליו כגואל הדם והורגו ויורש אני שתי משפחות”. ומוכת שכן דעת אונקלוס מטה שתרג’ „מתנחם לך להרגך” (פסוק מ”ב) ת’ „כמין לך למקטלך”, שמשמע אורב לך להרגך לאלתר אף בחיי אביו.

(מג) ברח לך ת’ איזיל לך. (עיי’ מ”ש לקמן ל”א, כ’).

(מו) קצתי בחיי מפני בנות חת — מבנות חת כאלה ת’ הראשון מן קדם בנת חת והשני מבנת חתאה. ומסורת על הראשון חת קרא ותרגום וברלינר

עמוד 58) וכן בכל שאר מקומות „בני חת“ ת' „בני חתאה“ לע"ד לא תרג' הראשון „בנת חתאה“, כי חתאה שם כולל לכל האומה, ואין הכוונה קצתי בחיי מכל בנות האומה אלא מנשי עשו, אבל „אם לקח יעקב אשה מבנות חת כאלה מבנות הארץ“ הכוונה מבנות כל האומה צ"ל „חתאה“, ויש עוד לפרש בדרך אחרת ואין רצוני להאריך. — (שם): „אם לקח יעקב וכו' למה לי חיים“ ת' אם נסיב יעקב, הקשה

ב"ס פתשגן על שתרג' בלשון עבר, ולע"ד הכוונה אחר הזמן שנשא אשה כאלה לא יהי לי חפץ בחיים, כי תחינה ג"כ מרת רוח נוספות על הראשונות שלא אוכל לסובלה, ואם תרג' בלשון הווה „נסיב“ או עתיד „יסב“ תהי משמעות לשון „למה לי חיים“ עכשו אף קודם שיקח.

כה, (ה) אם יעקב ועשו ת' אמיה דיעקב ועשו (סביוניטה ורוב ספרים) ויש בו מסורת (ברלינר עמוד 24) לא ת' „אמא“ — „אמהון“, מפני כבוד רבקה שהיתה אוהבת רק יעקב וגורמת שהוא יטול הברכה והצילה אותו מיד עשו, הוא קורא אותה אמו של יעקב ועשו מפל אצלה.

ויצא

(טז) ואנכי לא ידעתי, ת' ואנא לא הויתי ידע. לשון „הווה“ קודם הפעל מורה שהפעולה היתה או תהיה בזמן פעולה אחרת שמכוון בה המדבר, אחרי או קודם המעשה המסופר, ועוד יש בהוראת לשון הווה קודם הפעל שהפעולה לא היתה או לא תהיה רק פעם אחת אלא הרבה פעמים, וגם מורה על חמידית הפעולה, „לא הויתי ידע“ לא ידעתי שהשכינה שורה במקום הזה בשכבי לישן, כיוצא בזה „ויקרא להן שמות כשמת אשר קרא להן אביו“ (לעיל כ"ג, י"ח) „כשמתן דהוה קרי להין אבוהי“ כלומר בכל פעם בזמן קודם כשחפרן אברהם, „כשמתן דקרי להין אבוהי“ תהיה משמעותו שקרא אביו השמות עכשו בשעת מעשה (שני הכתובים האלה פירש ב"ס לחם ושמלה בדרך אחר ולא מצא בו ידיו ורגליו. (עי' חליפות שמלות (ברא' כ"ג, י"ח) שמלה לגר) כיוצא בו ולכן עבדו את ה' כדברכם“ (שמו' י"ב, ל"א) ת' „כמא דהויתון אמרין“, כוונתו על מה שאמרו לו בבואם אליו בתחלה ובכל פעם „שלח את עמי ויעבדוני“, כיוצא בו „יהיה בית אלקים“ (פסוק כ"ב), ת' „דאיהי פלח עלה קדם ה'", לא תירגם „דאפלת עלה“ שזה משמע פעם אחת „דאיהי פלח עלה“ משמעותו בזמן מועד והוא כשאשוב (עי' רש"י) ושיהיה זה מקום תפלה ועבודה לעתיד, וכן „אם כה יאמר“ (לקמן ל"א, ח') ת' „אם כדין הוה אמר“, המכוון מה שאמר בכל פעם כשהחליף השכר.

(יז) אין זה כי אם בית אלקים, ת' לית דין אתר הדיוש אילהין אתרא דרעוא ביה מן קדם ה'. הוסיף מלות „אתר הדיוש“ לפרש הענין שנשלל על ידי מלות „אין זה“, ושלא תירגם כב"ע „לית דין אתר חול“ הטעם לענ"ד לפי שלשון „חול“ שולל כל מעלת קדושה לגמרי, ותהי משמעות „ואנכי לא ידעתי“ שלא ידע

יעקב שהוא במקום קדוש וסבר שהוא חול, וזה יהיה סותר רוב מדרשי חו"ל שלדעתם בא יעקב בו ביום לחרון ונתן דעתו לחזור להר המוריה למקום שהתפללו בו אבותיו וקפצה לו הארץ וכא לשם והתפלל ותקן חפלת מעריב (עי' רש"י ורמב"ן) וגם בתרג' המיוחס לרב"ע, ויפגע במקום וילן שם, ת' וצלי באתר בני מקדשא ובת תמן והנה ידע יעקב שהמקום קדוש רק לא ידע שהמקום קדוש קדשים ושהשינה שרויה בו וכן משמע מלשון רש"י: ואנכי לא ידעתי שאם ידעתי לא ישנתי במקום קדוש כזה עכ"ל לא פירש, במקום קדוש הזה" אלא, כזה" כלומר שקדושתו חמורה כל כך. והנה בתור אונקלוס בלשון, אחר הדיוט" שאינו שולל ענין קדושה לגמרי לפי שמצינו גם אצל קדושה קלה כגון כהן הדיוט נגד כהן גדול, דיון הדיוט נגד תלמיד חכם מוטבא, ולפי זה, לית דין אתר הדיוט" כוונתו אין זה מקום ככל המקומות שנקדשו רק כמה שהאבות ההפללו בס, אילהין אתרא דרעוא ביה מן קדם ה', הוא המקום שבחר ה' לשכן שמו שם והוא בית הבחירה, דרעוא ביה" הוראתו שבחירה בו, לשון, בחר" אצל הקב"ה מתורגם בכל מקום בלשון, איתרעי" רק בתרגומים על כתובים והמיוחס לרב"ע על התורה נמצא לפעמים הלשון, בחר" אצל הקב"ה.

כט, (יב) אחי אביה הוא, ת' בר אחת אבוהא הוא. כי נשבה אחיו (לעיל י"ד, י"ד). ת' אחוהי" ולא, בר אחוהי, וכן ברוב המקומות בעברי שלשון אח" שהוראתו קרוב, יש גם בתרגום הלשון, אח" כמו בעברי, אבל כאן לא היה יכול לתרגם לפי המלות, אח אבוהא" לפי שלשון, אח אבא" בארמית הוראתו רק, דיד" ולא שאר קירובות. ולא תירג' קריבא דאבוהא" אלא תופס בדרכו לשון הכתוב ואמר, בר אחת אבוהא" מה שהוא לה באמת.

(יד) אך עצמי ובשרי אתה, ת' ברם קריבי וביסרי את. כפתשגן כתוב: "צ"ע למה לא תרגם גרמי כמו שחרגם ובשרי" עכ"ל. הטעם שלשון עצם ובשר", בהוראת קירבת התלדוה מתורגם בכל המקרא, קריבא וביסרא, וכן לשון, שאר בשרו" מתורגם, קריב בסדיה", רק, עצם טעצמי ובשר מבשרי" (ברא. כ, כ"ג) מתורגם, גרמא מגרמי וביסרא מבסרי" לפי שהכוונה עצמו ובשרו ממם.

(כא) כי מלאו ימי, ת' ארי שלימו יומי פולחני, מלאו" ת' שלימו" בנין קל בכל ספרים מדויקים, בקצת דפוסים וגם בחומשי הח' רו"ה הגירסה לשון אפעיל, ואין טעם מספיק להשנוי, ימי" ת' יומי פולחני" לברר הענין, לפי שלשון, שלימו יומי" סתם הוה משמע שחמו ימי חייו, כמו, כי מלאו ימך" (ש"ב. ז, י"ב).

ל, (ח) נפתולי אלקים נפתלתי עם אחתי גם יכלתי. ת' קביל בעותי ה' באיתחננתי בצלותי חמידתי דיהי לי ולד כאחתי אף איתיהיב לי. חמידתי" (סביוניט' ורוב ספר' עתיקים) וכן עקר, נ"א חמידת. לפי התרגום מלות נפתולי", נפתלתי" הוראתן חפלה ובקשה ככוונה גדולה מתוך צרה ועגמת נפש, כפרש"י, לשון עקש ופתלתול נתעקשתי והפצתתי פצירות ונפתולים הרבה למקום, וכן בת' יב"ע, מרחקא רחיקת קדם ה' בצלו", ואונקלוס הרחיק לשון דחיקה מפני הכבוד ואמר, באיתחננתי בצלותי" שמשמעו הפצרה והתרבות בחפלות מתוך צרה כמו, אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו" (לקמן מ"ב, כ"א), עם אחתי גם יכלתי" ת' חמידתי דיהי לי ולד כאחתי ואף איתיהיב לי, עם אחותי לשון קצר והכוונה מה שחמדתי להיות עם אחותי, עמה במדרגה, שיהי לי כן, גם

נָתַן לִי, נִחְבְּלָה וְנִחְבְּלָה בְקִשְׁתִּי. נִרְאָה שְׂגֵרֶת רִשְׁי הִיחָה, "חֲמִידָת", וְהִדְחִיק לִפְרֹשׁוֹ, "בְּקִשְׁוֹת הַחֲבִיבֹת לִפְנֵי נִחְבְּלָתִי" וְכו', שְׂמֵלַח "חֲמִידָת" מִסִּבַּת לְמַעַלָּה "בְּצִלּוֹתֵי חֲמִידָת", אֲבָל הוּא נִגַּד דְּקֹדֶק הַלְשׁוֹן, שֶׁצִּל "חֲמִידָא" או "חֲמִידָתָא" תּוֹאֵר, "חֲמִידָת" פֶּעַל עֶבֶר לִיחָדָה נִסְתַּרָּה.

(יג) בְּאִשְׁרֵי כִי אֲשֶׁרֹנִי בְנוֹת, ח' הוֹשִׁבְחָא הוּא לִי אֵרִי בְכִין יִשְׁבַּחֲנִי נִשְׂאָ. (בְּכָל סִפְר' מְדוּקָה הִגִּירָסָה "הוֹשִׁבְחָא" וְכֵן עֵקֶר, בְּחוּמֵשׁ רוּו"ה וְקִצָּת דְּפוּסִים "הוֹשִׁבְחָא" אֵינוֹ מְדוּקָה). "הוֹשִׁבְחָא" הוּא בִלְשׁוֹן אֵינוֹ יָדוּעַ וְהַכּוֹנֵנָה שֶׁבָּה סָהֵם, "הוֹשִׁבְחָא" לְשׁוֹן יָדוּעַ וְהוֹרָאָתוֹ לְרֹב שִׁירָה וְאִי תִפְאָרֶת יָדוּעָה וּמִיּוֹחַדָּת. "אֵת הַשִּׁירָה הוֹאֵת" (שְׁמוֹ: טו', א'). ח' "וְשִׁבְחָתָא הִרָא". "לִכְבוֹד וּלְפָאֶרֶת" (שֵׁם כ"ה, ב.). ח' "לִיקֵר וּלְתוֹשִׁבְחָא". "כִּי אֲשֶׁרֹנִי בְנוֹת", ח' "אֵרִי בְכִין יִשְׁבַּחֲנִי נִשְׂאָ" "אֲשֶׁרֹנִי" לְשׁוֹן עֶבֶר הֵפֶךְ לַעֲתִיד "יִשְׁבַּחֲנִי", וְהוֹסִיף מֵלֶת, "בְּכִין" שֶׁהוֹרָאָתוֹ "אֵז", הַכּוֹנֵנָה לַעֲתִיד יִאֲשֶׁרֹנִי הַבְנוֹת, נִרְאָה שְׂרֹמּוֹ עַל דְּבָרֵי חוּל' וְכו'. פ' צ"ט. "מֵאֲשֶׁר שְׂמִינָה לְחֶמֶט, שִׁבְנוֹתֵינוּ נֹאחַת שְׁנֵאמ' כִּי אֲשֶׁרֹנִי בְנוֹת וְכֵן הוּא אוֹמֵר יְהִי רְצוֹן אֲחִינוּ בִּבְנוֹתֵינוּ, וְהוּא יִתֵּן מַעֲדֵי מֶלֶךְ שִׁבְנוֹתֵינוּ רֵאוּיוֹת לְמַלְכוּת וְכו'" (וְעֵי עוֹד ב"ר סוֹף פ', ע"א).

(טו) וְלִקְחָתָהּ גַּם אֵת דּוֹרָאֵי בְנֵי, ח' וְחִסְבִּין בְּרֹב סְפָרִים נ"א, "וְלִמְסִיב" וְחִסְבִּין עֵקֶר, "וְלִקְחָתָהּ" כְּמוֹ, "וְתִקַּח", פִּירֵשׁ סְחִיטָה לְשׁוֹן הַמְקוֹר, כִּיּוֹצָא בָּהּ "לִקְחָתָהּ" אֵת דְּמֵי אֲחִיר מִידֶךְ" (לְעִיל ד' י"א). ח' "קְבִילָתָהּ" וְלֹא בִלְשׁוֹן מְקוֹר "לִקְבִילָתָהּ", (עֵי) אוֹנֵר עוֹמֵד 31, נ"ו, 13). וְעוֹד לְשׁוֹן "וְלִמְסִיב" וְלִבְד אֵינוֹ לוֹ בְּאַרְמִית הַבְנָה וְצִ"ל "וֹאֵת בְּעִיָּא לְמִסִּב" כְּמוֹ שֶׁהוּא בְּחֶרְגוֹם הַמִּיּוֹחֵס לִבְ"ע, וְאוֹנְקִלוֹס אוֹמֵר בְּקִצּוֹר בְּמֵלָה אַחַת "וְהַסְבִּין".

(כב) וְיֹזֶכֶר אֱלֹקִים אֵת רַחֵל, ח' וְעַל דּוֹכְרָנָא דְרַחֵל קִדְּם ה' "וְיֹזֶכֶר אֱלֹק' אֵת נַח" (לְעִיל ח', א.). ח' "וְדֹכִיר ה' יֵת נַח" וְכֵן בְּכָל מְקוֹם "וְיֹזֶכֶר אֱלֹקִים" ח' "וְדֹכִיר", וְכָתוּב בְּפִתְחֵנוּ (בְּרָא. ח', א'). "בְּכָל מְקוֹם שֶׁתִּמְצָא לְשׁוֹן וְיֹכִירָה אוֹ פְקִידָה אֲצֵל הַשִּׁי"ת לֹא רִצָּה לְחַרְגֵם לֹא בִלְשׁוֹן עֲתִיד וְלֹא בִלְשׁוֹן עֶבֶר אֲלָא כֻלָּם בִּלְשׁוֹן הוּהוּ" עִכְ"ל, וּפִירֵשׁ הַטֶּעַם שֶׁלְשׁוֹן הוּהוּ שֶׁשְׂמַעְוָנוּ שְׂאֵין שִׁכְחָה לִפְנֵי כֶּסֶם כְּבוֹדוֹ וְהוּא וּזְכַר תְּמִיד, וְכָאן, "וְעַל דּוֹכְרָנָא דְרַחֵל" הוּא לְשׁוֹן עֶבֶר, אֲבָל הַכּוֹנֵנָה אֵינָה שְׂעֵלָה רַחֵל בּוֹכְרוֹנוּ שֶׁל הַקַּב"ה אֲלָא תַּפְלוּתִיהָ וּבִקְשָׁתִיהָ בְּאוֹ לִפְנֵי ית"ב וְכֵן מְפֹרֵשׁ בְּכָתוּב, "וְיֹזֶכֶר אֱלֹקִים אֵת רַחֵל וַיִּשְׁמַע אֱלֹהֵי ה'" הַזְכִּירָה הִיא קְבִלָתָהּ הַחֲפֵלָה, וְטֶעַם לְשׁוֹן "דּוֹכְרָנָא" כְּמוֹ, "אוֹכְרָתָהּ" (הַקּוּמֵץ שֶׁל קִרְבֵּן מְנַחָה שֶׁנִּקְטָר עַל הַמּוֹכֵחַ) חֶרְגוֹמוֹ "אוֹכְרָתָהּ" כִּיּוֹצָא בּוֹה "וְהִרְעַתָּם בְּחִצּוֹצְרוֹת וְנוֹכַרְתָּ לִפְנֵי ה' אֱלֹקֵיכֶם" (בְּמִד'. י, ט.). ח' "וַיִּעֲוֹל דּוֹכְרוֹנִיכוֹן לְמִטָּבָא", לְשׁוֹן רַבִּים, הַכּוֹנֵנָה הַחֲרוּעוֹת וְהַתַּפְלוּת, וְכֵן "וְתִקְעַתֶּם בְּחִצּוֹצְרוֹת עַל עֲלוֹתֵיכֶם וְעַל זִבְחֵי שְׁלָמֵיכֶם וְהָיוּ לָכֶם לְזִכְרוֹן וְגו'" (שֵׁם פִּסְק י'). ח' "וַיְהִי לָכֵן לְדּוֹכְרָנָא", שִׁיתְקַבְּלוּ הַתִּקְיָעוֹת וְהַקְרִבָנוֹת לְרִצּוֹן, כִּיּוֹצָא בּוֹה "וְנוֹכַרְתִּי וְלֹא תִשְׁכַּח אֵת אֲמַתְךָ" (ש"א. א', י"א). ח' "וַיִּעֲוֹל דּוֹכְרָנִי, וְלֹא תִדְחִיק יֵת אֲמַתְךָ", "וְיֹזֶכֶרָה ה'" (שֵׁם פִּסְק י"ט). ח' "וְעַל דּוֹכְרָנָה קִדְּם ה'" בְּכָלֶם הַכּוֹנֵנָה עַל הַתַּפְלוּת, וְכֵן "וְנוֹכַרְתִּי אֵלֵי פִרְעָה" (לְקָטָן ט', י"ד). ח' "וְתִדְכַר עֲלֵי קִדְּם" (עֵי) מ"ש (שֵׁם) וְאֵב לְכָלֶם בְּפִסְק, "זְכַר עֲמָדִי לִפְנֵיךְ לְדַבֵּר עֲלֵיהֶם טוֹבָה" (יִרְמ'. י"ח, כ') ח' "וַיִּעֲוֹל דּוֹכְרָן מִקְמֵי קִדְּמָךְ" וְגו' פִּירֵשׁ תְּבוֹאָה לִפְנֵיךְ תַּפְלָתִי בְּעַמְדִי לִפְנֵיךְ.

(כו) נַחֲשָׁתִי וַיִּבְרַכְנִי וְגו', ח' נְסִיָּתִי. כָּל לְשׁוֹן "נַחֲשָׁה" שֶׁהוֹרָאָתוֹ דְּרִישָׁה עַל יְדֵי תַּחֲבֹלָה שֶׁאִסּוּרָה לָנוּ מִן הַתּוֹרָה ח' בִּל', "נַחֲשָׁה" חוּץ מִשְׁנֵי מְקוֹמוֹת, הָאֶחָד כָּאן, "נַחֲשָׁתִי" ח' נִסְתִּיתִי לִפִּי שֶׁלֹּא הִיָּה צָרִיךְ לְדְרוֹשׁ בְּנִיחוּשׁ כִּיּוֹן שֶׁרָאָה לָבֵן בְּעֵינָיו שִׁיעָקֵב בְּכָל אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה יַצְלִיחַ, "נִסְתִּיתִי" הוֹרָאָתוֹ יִדְעָתִי

על ידי נסיון, שהוא בדוק ומנוסה אצלי שבכני ה' בגללך, וכן (ב"ר. פ' ע"ג). "נסיתי ובדקתי ויברכני ה' בגללך". והשני אצל יוסף, "והוא נחש ינחש בו", "כי נחש ינחש איש אשר כמוני" ת', "בדקא מבדק" שמשמעו חקירה, "וחקרת" (דבר. י"ג, ט"ו). ת', "וחיבדוק". ולא תרגם בלשון "נחש" משום כבודו של יוסף.

(ל) ויפרץ לרב, ת' ותקיף לסגי, נ"א "למסיגי". "לסגי" נראה עיקר, "לרב" שם תואר כמו "אשר לא יספר מרב" (לקמן ל"ב, י"ג) ת', "דלא יתמנון מסגי". "למסיגי" מקור וטעמו להרכות כמו "החל האדם לרב" (לעיל ו', א.) ת', "שריאו בני אנשא למסיגי".

(לד) ויאמר לבן הן לו יהי כדברך, ת' ברם לוי יהי כפתגמך. "הן" תרגומו "הא" כמו "הנה", רש"י פירש "הן": ל', "קבלת דברים", עכ"ל, וכן בתרג' המיוח' ליב"ע, "יאות לו"י דיהי כפיתגמך", וזה סותר מדרש חו"ל (ב"ר פ', ע"ג). "אמר ר' חייא בר רבה כל דבר ודבר שהיה לבן מתנה עם יעקב היה חוזר בו עשרה פעמים שנאמר הן לו, רבנן אמרו מאה פעמים וגו', ואונקלוס בחר בלשון שהמקרא אינו יוצא מידי פשוטו, ויהי סובל גם הדרוש, "ברם" כמו "אך" בעברי שהוא מיעוט, ויכול להיות כוונתו, אין אני מבקש רק מי יתן שיהי כדברך, שמקבל דבריו, ועוד יכול להיות משמעות לשון "ברם" מיעוט שרוצה רק במקצת דבריו ואינו מסכים לכל הצדדים.

(לו) מקל לבנה לח ת' חוטרין דלבן רטיבן (סביניטה ובלונייא) ברוב ספר', "ורטיבין" ל' זכר, עקר רטיבין ל' נקבה, וכן "ויפצצ בהן" ת', "וקליף בהין" ל"ג. לשון נקבה מורה כאן שהיו המקלות חלשות ודקות (ועי' שמו" ט', ל"ב), חוטרא ל' זכר תרגום של מטה שהוא חזק וגדול לסמוך עליו או להכות בו. וכן "במקל" (במד'. כ"ב, כ"ז) ת', "בחוטרא".

לא, (ב) את פני לבן והנה איננו עמו כחמול שלשום, ת' "ית סבר אפי לבן והא ליתינון עיטיה", נ"א "ליתוהי", "ליתינון" ל"ר עיקר לפי שמוסב על "אפי" שהוא תמיד לשון רבים, וכן בל' התלמוד "בסבר פנים יפות".

(י) וברדים, ת' ופציחין. פרש"י: "חוט של לבן מקיף את גופן סביב. חברבורית שלו פתוחה ומפולשת מו" אל זו ואין להביא עד מן המקרא" עכ"ל, ולולי מסתפינא הייתי אומר שפירש אונקלוס, "וברדים" בחלוף בוט"ף, "ופרודים", שהחברבורית נפרדת על ידי חוט הלבן לשני חלקים. בתרג' המיוח' ליב"ע: "וברדים" ת', "וגביהון חיבורין" נראה שפירשו מלשון "ברד" שהם לבנים במקום שהברד נופל עליהם והוא על גביהם ולשון אונקלוס סובל גם זה "ופציחין" פתוחים על גביהם, שהחברבורית שלהם פתוחה על כל אורך גביהם.

(יג) אנכי האל בית אל, ת' אנא אלקא דאיתגליתי עלך בית אל (סביו' ופתש'). ס"א "בבית אל". כתוב בפחשג': "צ"ע למה חסר אות השמוש ולא אמר בבית" עכ"ל, לע"ד יש ליישב שתופס לשון הכתוב, "בית אל" וכן בכמה מקומות לא תירג' "בבית" אם אינו כן בכתוב, כמו "ויחן אותו במשמר בית שר הטבחים" (לקמן ט', ג). ת' "בית רב קוטליא", "והקל נשמע בית פרעה" (שם ט"ה, ט"ז) ת' "בית פרעה", (ברוב ספרים) וכן רבים. "האל בית אל" תירגם, "אלקא דאיתגליתי עלך בית אל" ולא "אלקא דבית אל" מפני הכבוד לפי שהשי"ת אלקי כל העולם.

(יט) ותגנב רחל, ת' ונסיבת (סביניטה בולונייא, כ"י 114. 148. 2. ש"ח ורוב ספרים) נ"א "וכסיאת" לענ"ד "ונסיבת" עיקר, וכן "ולא ידע יעקב כי רחל

גנבתם" (פסוק ל"ב) ת' "נסיבתנו" (בכל הספרים) – לשון "בפי" עקר הוראתו עטיפה והתכסות איזה דבר לשמרו או שלא יראה, כגון, "וכסו בה את ארון העדות" במד'. ד', ה' ת' "ויכסו בה", "כי כסתה פניה" (לעיל) ת' "ארי כסויא על" לפי זה לשון "וכסויא רחל ית צלמניא דאבוהא" משמעותו שהיתה מכסה התרפים ולא שלקחה עמה ואם היתה הכוונה שלקחה התרפים כדי להעליטם מן לבן, היה צריך לתרגם המלות "אשר לאביה" בלשון "מן אבוהא", כי לשון "כסי" שענינו העלמה משמש בארמית תמיד בטלח "מן" כמו "ונעלם דבר" (ויק'. ד', י"ג), "ונעלם מעיני אישה" (במד'. ה', י"ג) ת', "ויהי מכסא פיסגמא מעיני קהל"א" "ויהי מכסא מעיני בעלה", וכן "ויגנוב יעקב את לבן" (פסוק כ'). ת', "וכסי יעקב מן לבן", "וחגגב את לבבי" (פסוק כ"ו), "וחגגב אוחי" (פסוק כ"ז) ת' בשניהם, "וכסיתא מינו".

(כ) כי ברח הוא ת' ארי אול הוא, וכן "ויברח הוא" (פסוק כ"א) ת' "ואול הוא", וכן רבים. לדעת המפרשים לא תרג' בל' "ערק" אצל יעקב מפני כבודו, ואינו נכון, כי מצינו לשון "ברח" מתורג' "ערק" אצל יעקב וגם אצל משה, "בברחק מפני עשו אחיך" (לקטן ל"ה, א') ת' "במעירך", "ויברח משה מפני פרעה" (שמו'. ב', ט"ו) ת' "וערק", וכנגדו אצל בלעם "ברח לך אל מקומך" (במד'. כ"ד, י"א) ת' "איול לך". אמנם לענ"ד ההפרש בזה: בריחה בבחינת הניסה ממקום הסכנה ת' בלשון "ערק", ובבחינת חהליכה למקום מנוס ת' בל' "אול". כאן הבריחה, "לבוא אל יצחק אביו ארצה כנען" (פסוק י"ח), וכן "ברח לך אל לבן אחי חרנה" (לעיל כ"ו, ט"ג) ת' "איול לך", וכן "כי ברח העם" (שמו'. י"ד, ה') ת' "ארי אול עמא" שהלכוני ביד רמה לזבח לה' במדבר, אולם בכל מקום שנאמר "ברח מפני" תרג' בלשון "ערק", וכן אף אם לא נאמר "מפני" אלא הכוונה ניסה ממקום הסכנה כמו "ודוד ברח" (שמו'. א. י"ט, י"ח), ובפסוק "ויהי בברך אביהר בן אחיטלך אל דוד קעילה" (שם כ"ג, ו') ת' "כד ערק", לפי שקעילה לא היה מקום מנוס והיה צריך לברוח גם משם (שם פסוק י' עד י"ג) דוק וחשכת כי הכלל הזה מחקים בכל המקרא, רק כשיבואו "ברח", "והלך" ביחד צריך לתרגם הראשון בלשון "ערק".

(כה) ולכן חקע את אחיו בהר הגלעד, ת' אשרי ית אחוהי, צריך עיון מדוע לא תירגם "שרא עם אחויה", כמו "והקטון את אבינו" (לקטן ט"ב, י"ג) ת' "עם אבונא", "אשרי ית אחוהי" הוראתו שעשה אותם חוני ואפשר שדיק ממה שלא נאמר אצל לבן "תקע את אהליו" כמו ביעקב, אלא "תקע את אחיו", שהכוונה שתקעם כלומר שזוהי אותם שיעמדו במקומם ולא ילחמו עם יעקב, והוא לבדו הלך אליו ודבר עמו.

(כו) ואשלחך בשמחה וגו', ת' ושלחתך פום בחידוא. (סבינ', פתשנן ועוד) ברוב ספרים פון. ויש מסורת: פום דלא קרא ומתרג' ה' באור' כנור ועוגב (ברא'. ד', כ"א). ואשלחך (כאן). לא יומתו ב' בפסוקא (דבר'. כ"ד, ט"ו). פעמים בכחוב. לא תחסום (דבר'. כ"ה, ד'), באלה המקומות נמצא בתרגום פום ואין לו מלה בכחוב. לשון פון מורה שהפעולה בספק, אפשר שהיה או שיהיה כן ולא בודאי. כגון "כמעט שכב אחר העם" (ברא'. כ"ו, י') ת' "כויער פון שכיב" וגו'. וכן "כי עתה שלחתי את ידך" (שמו'. ט', ט"ו) ת' "אדי קריב קדמי דשלחית פון ית מחת גבורתי" וכן בכל כיוצא בזה. והנה במאמרו "ולא הגדת לי ואשלחך בשמחה" אין הכוונה שלבן אמר ליעקב. אילו הגדת לי היה באפשרי שהייתי משלח אותך בשמחה, אלא הכוונה ודאי הייתי משלח אותך בשמחה לפי זה לא שייך כאן לשון פון. אמנם לא יכול לבן לומר שהיה משלח אותו בשמחה שלמה, בלב מלא שמחה, לפי

שיעקב ידע היטיב מה שאמר לו „נחשתי ויברכני ה' בגללך“, וכן אמר לו יעקב „ויברך ה' אותך לרגלי“ וכבר הראה לו לבן שהליכתו ממנו חרה לו עד מאד, בטה שרדף אחריו להשיבו בחוקה. לפיכך הוסיף מלת פום לברר הכוונה האמיתית „ושלחתך פום בחירוא“ טעמו מפני כבודך ולמראית עין הייתי שולחך כמו בשמחה ובשירים אבל לא בלב שמה. „פום“ הוראתו שיעור הדומה לאיזה דבר, כמו „על פי אשר חשיג יד הנוד“ (ויק' כ"ז, ח') „על פי השנים הנותרות (שם פסוק י"ח) ת' „על פום“.

(לט) טרפה לא הבאתי לך אנכי אחטנה מידי חבקשנה גנבתי יום וגנבתי לילה. ת' דתבירא לא איתיתי לך דהות שניא מן מנינא מני את בעי לה נטרית ביממא ונטרית בלילה. התרגום היה רחוק מאד מלשון הכתוב ומפשוטו, „אנכי אחטנה“ הוא לשון מדבר בערו, ופשוטו כפרש"י „אנכי אחסרנה אם חסרה חסרה לי שמדי חבקשנה“ עכ"ל ואונקלוס בלשון נסתר חידגמו ומלת „אנכי“ לא תרגם כלל, וכן „גנבתי“ תירגם „נטרית“, מדוע לא תירגם בלשון „גניבה“ כיב"ע „דמיתגניב ביממא ודמיתגניב בלילה עלי הוה לאשלמא“. מה ראה אונקלוס על ככה ומה הכריחחו להשנים ולהרחקות מפשט הכתוב.

ונראה לענ"ד שיסוד התרגום בפסוק שלפני הוא בסוגית הגמרא (בבא מציעא צ"ג, ע"א). „ההוא רעיא דהוה רעי חיותא אנודא דנהר פפא שריג (פרש"י החליקה)“ „חדא מניירו ונפלת למיא אתא לקמיה דרבה ופטריה אמר מה הוה ליה למעבר“ „האנטר כדנטרי אינשי אמר ליה אביי אלא מעתה על למתא בעידנא דעיילי אינשי“ „הכי נמי דפטור אמר ליה אין גנא פורטא בעידנא דגנא אינשי הכי נמי דפטור“ „אמר ליה אין איתביה אלן הם אונסין ששומר שכר פטור עליהן כגון וחפול שבא“ „ותקחם ואת הנערים הכו לפי חרב אמר ליה התם בחוני טחא (פרש"י שומרי עיר“ „בלילה שכל סמן אנשי העיר עליהם לשומר גופם וממוןם הנהו וודאי בעי נטירותא“ „יתירותא עכ"ל) איתביה עד מתי שומר שכר חייב לשומר עד כדי הייתי ביום“ „אכלני חרב בלילה א"ל התם נמי בחוני טחא אמר ליה אטו יעקב אבינו“ „חון דטחא הוה (א"ל) דאמר ליה ללבן נטרי לך נטירותא יתירותא“ „כחוני טחא“.

מה למדנו החומרות של נטירותא יתירותא לרבה אצל חוני טחא ולאביי גם אצל שומר שכר, הם שלשה דברים האלה.

(א) שחייב לשלם מה שנאבד באונס אפילו בלא פשיעה כחיותא דלעיל ואינו פטור אלא כשאי אפשר להצילו בשום אופן כגון וחפול שבא ותקחם וגו', (ב) שהשומר אינו רשאי לעזוב משמרתו וללכת לעיר בוטן שבני אדם רגילים ללכת.

(ג) שלא יישן מעט אפילו בלילה בזמן ששאר בני אדם ישנים.

ועוד שחייב לקדם הארי וזאב ברועים ובמקלות כדמסקינן לקמן בסוגיא. והנה לדעת אונקלוס החומרות האלו של נטירותא יתירותא מכוננות בדברי יעקב ללבן. „טרפה לא הבאתי לך“, ת' „דתבירא לא איתיתי לך“ כפשוטו, „אנכי אחטנה מידי חבקשנא“, ת' „דהות שניא מן מנינא מני את בעי לה“, „דהות שניא מן מנינא“ טעמו אשר נפקד מן המספר, כמו „ולא נפקד ממנו איש“ (במד'. ל"א, מ"ט). ת' „ולא שגא מיננא אינש“, הכוונה כל מה שנאבד באונס אפילו בלא פשיעה מידי חבקשנה, שהייתי חייב לשלם, ופירש „אנכי אחטנה“ אשר אנכי אחטנה, כמו „עם זו קניתי“ (שמו'. ט"ז, ט"ז). ת' „דפרקתא“, „אשר קניתי“ והכוונה אשר נאבד ממני, ותירגם לפי הענין „דהות שניא מן מנינא“. „גנבתי יום וגנבתי לילה“, ת' „נטרית ביממא ונטרית בלילה“, שאומר לו לא עזבתי משמרתי ביום,

לא הלכתי לעיר בומן שבני אדם רגילים ללכת, ולא ישנתי בלילה מעט בומן שכל בני אדם ישנים, כלו ענין נטירוחא יתורתא. והרחיק לשון גניבה לפי שגניבה בכלל מה שאמר „מה דהות שגיא מן מנינא“ וההתקשרות לשון „נטרית ביממא“ וכו' עם לשון הכחוב „גנבתי יום“ וכו', שאונקלוס אומר הסבה תחת המעשה, הסבה שהייתי חייב לשלם גנובת יום וגנובת לילה היא שהייתי מחויב לשמור תמיד ביום ובלילה. והיו"ד של „גנובתי“ נוספת וטעמן כמו גנובת. כיוצא בזה: „חלילה לך מעשת כדבר הוה“ — „חלילה לך השפט כל הארץ“ (לעיל י"ה, כ"ה.) ת' „קושטא אינון דינך“, מפני הכבוד כלפי מעלה לא רצה לתרגם „חס לך“, (כמו לקמן מ"ד, ז'. וי"ג.) או „חולין הוא לך“ כיב"ע, ותירגם רק הטעם ולא הדבר עצמו, כלומר רחוק וחול הוא לך לעשות כדבר הוה מטעם שישר משפטיך. (כיוצא בזה „לא ידון רוחי באדם“ (לעיל ת' „לא יתקיים דרא בישא הדין קרמי“ עי"ש).

לא, (ט) וקרה בלילה, ת' וגלידא נחית עלי בליליא (כ"י 148. סביוניטה) ברוב הספרים „הוה נחית“ גירסת הסביוניטה בלא מלח „הוה“ נכונה, כשם שתרגם „אכלני חרב“ — „אכלני שרבא“ ולא „הוה אכיל יחי“, כך אין צריך לומר „הוה נחית“, כי הכל מוסב על מלח „הייתי“ שבראש המאמר, ושיעורו הייתי ביום אכלוני חרב הייתי בלילה גלידא נחית עלי. ואומר „גלידא נחית עלי לפי שהחורב אינו אוכל, מלח „אכלני“ אינה מושכת למטה, לפי זה מלות „וקרה בלילה“ לשון קצר, והכוונה, קרה נפל עלי בלילה.

לב, (ג) מחנה אלקים זה, ת' משרי מן קדם ה' דא (כ"י 1 סביון' ופחשג') בכל הספרים, „משריתא“ במסורת שד"ל: „לסוראי משרי לנהדאי משריתא“ ע"כ. „משריתא“ ידוע, „משרי“ בלא ידוע כמו שהוא בכתוב „מחנה“, הנסמך „משרית“, בתרגום המיוחס ליב"ע: „ולא קרב זה אל זה“ (שמו'. י"ד, כ'). ת' „ולא קרבא משרי כל קבל משרי“.

וישלח.

(יא) קשנתי מכל החסדים ומכל האמת וגו' ת' מכל חיסדין ומכל טבון. „חסד ואמת“ תרגם בכל מקום „טיבו וקשוט“ (עי' רמב"ן) ולענ"ד הטעם שכאן לא תירגם כן לפי שאצל הקב"ה לשון „אמת“ — „קשוט“ הוא המדה שהשי"ת אינו מקפח שכר כל בריה, „ורב חסד ואמת“ (שמו'. ל"ד, ו'). ת' „ומסגי למעבד טבון וקשוט“ פירש"י „ואמת. לשלם שכר טוב לעושי רצונו“ עכ"ל, ולא יאמר יעקב על עצמו שרב טוב שעשה לו הקב"ה הוא „אמת“ כלומר שהיה ראוי לו בשכר המעשים טובים שעשה, אלא אומר בענותנותו, שהקב"ה עשה לו חסדים וטובות ואינו תולה אותם במעשיו הטובים.

(יד) ויקח מן הבא בידו, ת' מן דאיחי בידיה. „הבא בידו“, ת' „דאיחי

בידיה", אשר הביא בידו, הכוונה שלקח ממה שהביא ברשותו בשכר עבודתו, או כפרש"י מן החולין, שנמל מעשר והדר לקח המנחה, ומ"א בידו ממש, "אבנים טובות שאדם צר בצרור ונשאם בידו", ולא תירגם, "הבא" — "דאית", לפי שמשמעותו שלקח ממה שבא מאליו לידו בלי לבחון בין טוב לרע, שמי שצריך לשלוח דורון לגדול ממנו לשכך כעסו ולפיסו להיטיב עמו לא יקח מן הבא בידו אלא וודאי יבחר רק היוצר טוב ומעולה בעין יפה.

(טו) גמלים מניקות ובניהם ת', גמלי מיניקתא ובניהון. צ"ע מדוע לא תרג' "גמלתא מיניקתא ובניהון" לשון נקיבה, ונראה שרוטו למה שדרשו רבותינו "ובניהם שלשים ובנאיהם שלשים" (עי' רש"י) והכוונה "גמלי מיניקתא ובניהון", "גמלי" סמוך הגמלים של המניקות ובניהם, כלומר הוברים והמיניקות ובניהם של אלו, ולפי שמוסב על זכרים ונקבות שייך "ובניהון" לשון זכר.

(יט) גם הוא אחרינו, ת' אף הוא אתי בחרנא, וכן בפסוק כ"א, הוסיף מלת "אתי" לפי הענין שהכוונה שהוא בדרך לבוא אחריהם, "אף הוא בחרנא" היה טעמו אחריהם ממש בסמוך.

(כח) עד עלות השחר ח' עד דסליק צפרא. "עד דסליק" טעמו עד אשר עלה, כלומר עד גמר עלות השחר, כמו שנאמר, "שלחני כי עלה השחר" אבל "וכמו השחר עלה" (לעיל י"ט, ט"ו) וכן, "וישכימו כעלות השחר" (יהוש.' ו', ט"ו) "וישלחוהו כעלות השחר" (שופ'. י"ט, כ"ו) "ויהי כעלות השחר" (ש"א. ט', כ"ה) בכלם התרגום "כאוסק צפרא", לפי הכוונה שהיה בחחלת עלות השחר.

(לג) גיד הנשה — בגיד הנשה ת' גידא נשיא — בגידא נשיא (כ"י 148 סביון, ובלוניא) ברוב ספ' "דנשיא" לענ"ד "גידא נשיא" עקר, שלשון "גיד הנשה" שם פרטי בלא סמיכות, כמו "אבן הוחלת" (מ"א. א', ט"ז) "אבנא סכותא".

לג, (ה) הילדים אשר חנו אלקים את עבדך, ת' בניא דחן ה' ית עבדך סב' כ"י 2. 114. 148 מסורה: דחן דאיק, נ"א דחס. לשון "דחס" אינו מדויק כאן לפי שאינו משמש בלשון "ית" אלא בלשון "על". לשון "חנן" בעברי מתורגם בכל מקום (בח"א ובת' יונתן על נביאים) בלשון "רחים", רק כשיבוא ביחד עם לשון "רחים" כמו "רחים וחנן" (שמו'. ל"ד, ו'). ת' "רחמנא וחננא", וכן "כי חנן אני" (שם כ"ב, כ"ז) ת' "ארי חננא אנא" לפי שכן שם המדה. והנה בכל מקום טעם "חנן" בעברי חנינא בכלל, נטיית הרצון להיטיב, כגון "חנני אלקים וכי יש לי כל" (פסוק י"א) ת' "רחים עלי ה'" וכן כל לשון "מצא חן" מתורגם "אשכח רחמין", אבל כאן "הילדים אשר חנו אלק' את עבדך" הוראתו הילדים אשר נתן לי הקב"ה, דבר מיוחד הניתן בחנינה, וטעם לשון "דחן", מתנת חנם, כיוצא בו "חננו אותם" (שופט'. כ"א, כ"ב). ת"י "חננונו להון" לפי שמוסב ג"כ על דבר מיוחד, שיעזבו להם הבנות לנשים משום חנינה. ולשון רחים שלאחריו מלת "את" ענינו אהבה לפיכך לא היה יכול לתרגם כאן "בניא דרחים ה' ית עבדך" שטובן הבנים שאהב ה' את עבדך, וכן שם "חננונו אותם" אין לומר "רחימון להון", אהבו להם, שאינו מברר הענין מה לעשות להם.

(יג) הילדים רכים, ת' ינקא, מוסב על "הצאן והבקר עלות" שתרג' מיניקתא, ולא ת' "בניא", כמו "ותחנין הילדים" (שמו'. א', י"ז) לפי שבני יעקב לא היו רכים אלא גבורים.

(יח) ויבא יעקב שלם עיר שכם, ת' לקרתא שכם (כ"י 2. 1 סביון) בכל הספרים "לקרתא דשכם". נראה לע"ד שהגירסה "לקרתא שכם" בלא דל"ת נכונה שבאה

לברר שהעיר לא היתה של שכם בן חמור הנוכר בסמוך אלא שכן שמה והעיר היתה לחמור אבי שכם, עיר שכם, "לקרתא דשכם" משמעות, "אל עיר נחור" (לעיל כ"ד, י'). תרג' "לקרתא דנחור" וכן "עיר סיחון" ת' "קרתא דסיחון" שנקראת על שם מלכה, ועיר שכם אינה כן לפי שחמור היה נשיא הארץ. (לקמן ל"ד, ב'). ולא שכם. כיוצא בזה, "בארץ רעמסס" (לקמן מ"ו, י"א). ת' "רעמסס" (עי' מ"ש שם).

(יט) ויקן את חלקת השדה, ת' וּבִן ית אחסנת חקלא. יש כאן מסורת:

ויקן דיעקב וזבן תרג', ויקן דיוסף וקנא תרג'. "ויקן יוסף את אדמת מצרים" (לקמן מ"ו, כ'). ת' וּקְנָא יוסף וגו'. הטעם שלשון וּבִן בארמית נוהג רק אצל קנין על ידי מקח וממקד בדמים, ולשון קָנָא הוראחו כמו רָכַש בעברי, מה שאדם מביא ברשותו באופן אחר, בין ע"י עבודה או על ידי חליפין וכדומה. אבל בסביוניטה ופחשגן, ובולונייט וכן כ"י מינכן 114 כתוב, "וזבן יוסף", ונכון לפי שנאמר בו, "כי מכרו מצרים איש שדהו", ת' ארי ובינו מצראי.

לר, (ג) וידבר על לב הנערה, ת' וּמְלִי על ליבא דעולימתא (סביוניטה

ופחשגן). ברוב ספרים, "ומליל על לבא דעולימתא", ובקצתם, "ומליל תנחומין על לבא" וגו', הוסיפו מלת תנחומין כמו בפסוק, "וידבר על לבם", ת' "ומליל תנחומין על לבהון", ואינו דומה, כי יוסף דבר אל אחיו לנחמם כי יראה ורעד בא בהם מפני הפחד שיישב להם את כל הרעה אשר גמלו אותם, אבל שכם כל מגמתו היה להשדלותו ולפחותה לעורר אהבתה ותשוקתה אליו, וכן, "ויקם אשה וילך אחריה לדבר על לבה" (שופ'. י"ט, ג') ת"י "למלא על לבה" בלא מלת "תנחומין". אולם הגרסה וּמְלִי קשה להולמה, ואין לומר שהיא טעות, כי יש לה סמך במסורה

(ברא'. ב', כ"א): וּמְלִי ב' באורי', ויסגר בשר תחתנה (שם). וידבר על לב הנערה (כאן). (עי' מסורה גדולה של הח' דר' ברלינר עמוד 3 ומסורת של הרב הח' שד"ל ו"ל בחומת דפוס ווילנא ש"י תרל"ד). הרב שד"ל ו"ל הראה לדעת כי בתרגום סורי נמצאה אצל לשון, "דבר על לב" המליצה, "מלא בלב", וקרוב לחשוב

שמליצה זו מובנת גם מהדברים בשפת ארמית, אבל בתרגומי ארמי נמצא בכל המקומות רק לשון מליל על לב, ומה ראה אונקלוס להשתמש במקום הזה במליצה סורית ונראה לע"ד שמלבד הכוונה הפשוטה שהשתדל שכם לפתותה רמז גם לדרשת חו"ל (ב"ר. פ', פ'): "ויקחו את דינה (פסוק כ"ו) ר' יודן אמר גוררין בה ויוצאין, אמר ר' הונא הנבעלח לערל קשה לפרוש" ע"כ. לשון, "ומלי על ליבה" יכול להיות משמעותו גם שהצליח בהשתדלותו שהמה ממלא לבה באהבה ותשוקה.

(ה) ובניו היו את מקנהו, ת' הוו עם גיתיהון (כ"י 2. 114. 148 סביוני', פחשג', ובולונייטא). ברוב הספרים, "עם גיתיהו", לשון יחיד. נראה שפירש, "היו עם מקנהו" כל אחד עם מקנהו ותירגם, "הוו עם גיתיהון" לשון רבים, לפי שהיה להם מקנה לעצמם, כמו שנאמר, "כי אנשי מקנה היו" וגו' (לקמן מ"ו, ל"ב) וליעקב ודאי היו לו רועים ועבדים אחרים למקנהו כן דרשו חו"ל בפסוק "וילכו אחיו לרעות את צאן אביהם, נקוד על את לומר שלא הלכו אלא לרעות את עצמן", ושם אצל לשון, "לרעות את צאן אביהם" (לקמן ל"ו, י"ב). תירגם כפשוטו, "למירעי ית ענא דאבוהון", לפי שבו אי אפשר לרמוז על זה הדרוש בלי לשנות הלשון לגמרי.

(כא) שלמים הם אתנו ת' שְׁלָם אינון עימנא (סביוניטה וכ"י מינכן 114)

ועקר, גרסת הספרים, "שְׁלָמִין" אינון. "שְׁלָם" שם וטעמק בְּשָׁלָם בחסרון ב"ת השמוש כמו, "ולא יכלו דברו לשלום" (לקמן ל"ו, ד') ת' "למלא עמיה

שָׁלַם בחסרון הלמ"ד (סביוניטה כ"י 114 ובלוניא ועוד ספר' מדויק'). "שְׁלָמִין" הוא חרגום של "תמימים".

לָהּ, (ה) ויהי חתת אלקים על העדים, ת' והוה דחלא מן קדם ה' על עממיא דבקריו וגו' וכן עיקר. בקצת ספרים, "והוה דחלא דה' על עממיא" וגו', שבוש, "דחלא דה' טעמו, "ירא אלקים", "כי ירא אלקים אתה" (לעיל כ"ב, י"ב). ת' "ארי דחלא דה' את".

(ו) ומלכים מחלצין יצאו, ת' ומלכין דשלטין בעממיא מנך יפקון, הטעם שהוסיף מלת "דשלטין בעממיא", עמ"ש לעיל י"ז, ו'.

וישב.

לֹה, (טו) איפה הם רועים, ת' אִיכָא אינון רען (כול. סב' 114. 148), "נ"א "הִיכָן", "איכא" טעמו אִיכָא כמו איפה = איה פה, שידע שרועים כאן במקום הזה אבל לא באיזה צד.

(כ) ונראה מה יהיו חלומותיו, ת' ונחיו מא יהי בסוף חילמוהי (נ"א, "יהון") הגירסה, "מא יהי בסוף חילמוהי" עקרית, הטעם: נראה מה שהוא יהיה באחרית חלומותיו, כלומר לעתיד כמו "אראה מה אחריתם" (דבר'. ל"ב, כ'). ת' "גלי קדמי מא יהי בסופהון" ואין שייך לומר, "מא יהון בסוף חילמוהי" לפי שהחלומות לא יהיו מאומה, והכוונה כדרשת חז"ל רזה"ק אומרת כן, או שהם אומרים: נראה מה יהיה יוסף לפי חלומותיו שעתיד להיות מלך ושלטן עלינו, מעתה אין לנו אלא להורגו.

(כה) נכחת וצרי ת' שעף וקטף עי' מ"ש שמו'. ל', ל"ד בשם הרמב"ן. (לג) טרף טרף יוסף ת' מקטל קטיל יוסף. לא תירגם, "מתכר תכיר" לפי שכבר אמר, "חיה רעה אכלתהו" והוא שנטרף, אלא "מקטל קטיל יוסף" שמתאונן ביותר על שהומת באופן נורא ואכזרי.

לָהּ, (ב) בת איש כנעני, ת' בת גבר בְּנֵעֲנִי (סביוניטה, פתשגן בְּנֵעֲנָאִי), והטעם אחד. בכל הספרים, "גבר בְּנֵעֲנָא". ב"ס פתשגן מביא סוגית הגמרא (פסחים נ', ע"א). "אמר ר' שמעון בן לקיש בת גברא תגרא דכתיב כנען בידו מאוני מרמה (הוש'. י"ב, ח'). ואיבעית אימא מהבא. אשר סוחריה שרים בְּנֵעֲנָה נכבדי ארץ" (ישע'. כ"ג, ה'), וכותב הנ"ל, "לא שידיה בתרגומו כן אלא כך פירוש" עכ"ל. וכן מסתברא שרשב"ל לא דייק מלשון התרגום ממה שאמר איבעית אימא מהבא, "אשר סוחריה שרים וכו' שם תרג' יונתן, "כנעניה" בלשון "שילטניהא", ונראה לע"ד שהגירסה, "בת גבר בְּנֵעֲנִי" עיקרית, אלו תרג' "בְּנֵעֲנָה" היה משמע כנעני ממש, "בְּנֵעֲנִי" חואר ("בְּנֵעֲנִי תואר כמו "איש צדיק" (לעיל ו', ט). ת' "גבר

בראשית וישב לח

וַיֵּאָבֵד; "קרבן ראשית" (ויק'. ב', י"ב.) ת' קורבן קִדְמָאִי, "קרבן ראשית" לא תירגם, "קורבן רישא" לפי שלשון "רישא" משמעותו ראשית בחשיבות כמו "בשמים ראש" (שמו'. ל, כ"ג.) שח' בוסמין רישא, "קורבן קדמאי" טעמו שקודמים בזמן והם בכורים ושתי הלחם של עצרת. ע"ש רש"י. וטעמו איש שיש בו ענינים כנעניים, לאו דוקא כנעני ממש אלא גם סוחר ומכובד. כיוצא בזה: "או לעקר משפחת גר" (ויק'. כ"ה, מ"ו.) ת' "או לְאַרְמִי ורעית גיורא" לא תרג' "לְאַרְמָה" שטמו איש מאומה ארמית, לפי שדרשו עקר זה הנמכר לעבודת כוכבים עצמה להיות להשמש (עי' רש"י ורמב"ן) "לְאַרְמִי" תואר ומשמעותו למעשה ארמית, וכן "וירא איש מצר מכא איש עברי" (שמו'. ב', י"א.) ת' "גבר מִצְרִי" כנגדו "איש מצרי הצילנו" (שם פסוק י"ט) ת' "גבר מִצְרָאָה" לפי שטעמו איש מארץ מצרים, אבל "איש מצרי מכה" תרג' "מִצְרִי" תואר לרמוז שהיה נוגש ורשע שעשה מעשה מצרי.

(ט) והקם ורע לאחיק, ת' ואקים ורעא לאחוק. וכן פסוק י'. לבלתי נתן ורע לאחיו, ת' בדיל דלא לקיטא ורעא לאחוהי. לא תרג' "בנין" כמו "כי ביצחק יקרא לך ורע" (לעיל כ"א, י"ג.) ת' "יחקרון לך בנין" לפי שהבנים אינם בני המת. — אולם "וידע אונן כי לא לו יהיה הורע" ת' "ארי לא על שמה מתקרי ורעא", לא תרג' מתקרין, "בניא", לפי שלא תרג' בל' בנין אצל ורע שידוע שאינו של קיטא, כי אונן היה מתחלה בדעתו להשחיתו, (עיט"ש לעיל ט, ט, ציון ג') "ולא תרג' "יהיה הורע" — "יחקרי ורעא" עתיד כלשון הכתוב "יהיה", אלא "מתקרין", בינני, לפי שהבינוני מורה על תמידית הפעולה שלעולם לא יקראון הבנים של יכם על שמו לפי החוק הנהוג, כיוצא בו "עלכן לא יאכלו ב"י את גיד הנשה" (לעיל ל"ב, ל"ג.) ת' "לא אכלין" (בספ' מדויק) כמו "לא אעשה כן במקומנו" (לעיל כ"ט, כ"י.) שחרג', "לא מיחעביד" (ועי' עוד מ"ש לקמן ט"ג, ט"ו.).

(יד) ותתעלף ת' ואיתקנת, ענינו עדי ותכשיט. את ערים מהר חורב" (שמו'. ל"ג, ו') ת' "ית תקון וינהון", פירש "ותתעלף" לשון "מעלפת ספירים" (ש"ה. ה, י"ד), שם פרש"י "מקושטת ומחוקנת בספירים, לשון ותתעלף דמתרגמינן ואיתקנת" עכ"ל, וכאן פירש "כסחה פניה שלא יכר בה" ולא "כתרגומו", וצ"ע.

(ושם) ותשב בפתח עינים, ת' בפרשות עינים, וכן פסוק כ"א. בְּעֵינִים ת' בעינים. (סביוניטה ופתשגן) ברוב ספרים "בפרשון עֵינִין בְּעֵינִין". כתוב בס' פתשגן: תרגם בפרשת עֵינִים כר' חנין דאמר כשם רב פ"ק דסוטה (דף י' א') מקום ששמו עינים כדכתיב החפוח והענינים (יהוש'. ט"ו, ל"ד), ולפיכך לא תרגם עינין כמו שאר עינים שבמקרא עכ"ל. מסתברא שלפי פשוטו הוא שם המקום שהוא סמוך לעדלם שבו ישבה חמר בבית אביה, שכן מוכח מכתוב (שם). תפוח והענינים, ירמות ועדלם.

(כד) כמשלש חדשים, ת' כְּתִלְתֵּי יָרֵחַ. "כתלחות" שם הפעל, פירש "כמשלש" כמו כְּמִשְׁלָשׁ מספר החדשים וטעם "כתלחות ירחיא" כאשר שְׁלֹשׁ החדשים וכן "ויאמר שלשו וישלשו" (מ"א י"ח, ל"ד) ת"י "פְּלִיתוּ וְתִלְתּוּ".

(כח) מה פרצת עליך פרץ, ת' מא תקוף סגי עלך למתקף, פירש ב"ם לחם ושמלה, "שהפך הלשון כאלו אמר מה פרץ פרצת עליך" עכ"ל ואינו נכון לפי שהוא נגד פסוק הטעמים, ועוד דרכו של אונקלוס לשמור סדר המלות שבכתוב ואינו משנה שלא לצורך, ומדוע לא תירגם "מא תקיפתא עלך תקוף סגי" כפשוטו, ולמה

הוסיף מלת „סג” ולענ”ד לא שנה כלל סדר המלות ותירגם רק לפי ענינו לדעת חז”ל (ב”ר, פ’ פ”ה). „ויהי כמשיב ידו וגו’ זה רבה על כל הפורצים ממך יעמוד (שנאמר) עלה הפורץ לפניהם (מיכה ב’ י”ג), רבי בשם רבנן אמר כל הפורצים ממך עומדים שנאמר עלה הפורץ לפניהם”, פירש”י משיח שיגלה במהרה בימינו, ומ”ד כל הפורצים וכו’ דורש הכתוב על משיח וכל מלכות בית דוד, והנה לדעת אונקלוס מלות „מה פרצת” אינן שאלה לחינוק ומילות „עליך פרץ” אין כוונתן עליך לשא משפט הפרץ, כי הם דברים בטלים לחינוק לא ישוב על אמריה ואינו בר עונשין ותשלומין, אלא „מה פרצת” הוא קריאה של השתוממות ותמיהה כשראתה המילדת הפרץ הנפלה קראה „מא תקיף סג” מה חזק גדול יש בך, „עליך פרץ”, פירש פרץ כמו פרץ, מקור „עלך למתקף”, עליך התעודה לפרוץ לעתיד לבא, והיה מוכרח לשנות לשון „מה פרצת” הפעל „פרצת” בשם „תקיף סג” לברר שהוא קריאה של תמיהה, לפי שבארמית לשון „מה תקפתא” אינו אלא שאלה. ומה שתרגם אונקלוס בקצרה מפורש בתרג’ המיוח’ ליכ”ע באריכות לשון „מה תקיף סג” תקיפתא ועלך את למיתקף דאת עתיד למחסן מלכוותא”. גם מצאתי מסייעא לפרושי בחומש ישן דפ’ פראג הנוסחא „עלך למיסגב” תחת „עלך למתקף”.

ל”ט, (ט) איננו גדול בבית הזה ממני, ת’ לית דרב (פתשגן וסביוניטה) וכן עיקר נ”א „ליתוהי רב”, „לית רב” „ליתוהי” אינו נכון לפי שטעמו „לית הוא”, וטעם מלת „איננו” כאן אינו „אין הוא” כי אינו מוסב על האדון, אלא הכוונה: אין מי טאנשי הבית שגדול ממני, עי’ אונג”ר (עמוד 43 הערה 49). ולפי שמלת „גדול” אינה שם אלא תואר צריך להיות התרגום „דרב בדל”ת, כבכל מקום שיבוא תואר או פעל (בינוני) אחר מלת „אין”, כגון „אין קדוש כה” — ואין צור” (ש”א. ב’ ב’), ת”י „לית דקדיש — ולית דתקיף”, „אין טוב באדם” (קהל’ ב’ כ”ד), ת’ „לית דשפיר”, וכן בפעל „ואין פתר”, „ואין ראה”, „ואין קנה”, ת’ „לית דפשר”, „דחוי”, „דקני”, רק שם עצם אחר מלת „אין” מתורגם בלא דל”ת, כגון „ואין איש” (פסוק י”א), ת’ „ולית אינש”, „כי אין מספר” (לקמן מ”א, מ”ט), ת’ „לית מנין”, „רק אין דבר” (במד’ כ”ט, י”ט), „לית פתגם ביש”, ואעיר עוד בזה דרך אנכ, שאם תבוא מלת „אין” אחר השם או הפעל הוא ג”כ תמיד בלא דל”ת, כמו „ופתר אין אותו” (לקמן מ’ ח’), ת’ „ופשר לית ליה”, „ורדף אין” (ויק’ כ”ו ל”ג), „ורדף לית”, „ואדם אין” (לעיל ב’ ה’), ת’ „ואינש לית, לפי זה לשון „ליתוהי רב” או „לית רב כביתא הדין מיני” משמעותו אין אדון (שר) בבית הזה חוץ ממני, והוא שגר.

(יד) ואקרא בקול גדול ת’ וקריח בקלא רמא (בכל ספרים המדויקים) בקצת ספרים „בקלא רבא”. לשון „קול גדול” מתורגם בכל מקום „קל רב”, ונראה שתירג’ כאן בלשון „רמא” לפי שסמוך לו „ויהי כשטעון כי הרימתי קולי”, אבל צ”ע „וענו הלויים ואמרו אל כל איש ישראל קול רם” (דבר’ כ”ו, י”ד) ת’ „קל רם” בלא ידוע, מדוע תרג’ כאן בלשון ידוע „קלא רמא”, וי”ל שלדעת אונקלוס הוא מוסב למה שנאמר בפסוק „ותקרא לאנשי ביתה ותאמר להם וכו’ — ואקרא בקול גדול” הכוונה בקולי הגדול ששמעתם כשקראתי אחכם.

(כ) ויתנהו אל בית הסדר, ת’ ויהביה בבית אסירי כן הוא בספרים היותר מדויקים, (סביוניטה, בולונייא, וויניציא משנת ש”ח ועוד בכמה ספרים שח”י) נ”א „ומנייה לבית אסירי”, „ומנייה” הוראתו „ויפקדהו” ופוטפר לא הפקיד את יוסף על בית הסדר אלא שר בית הסדר, כמו שמפורש בפסוק שלאחריו עד סוף הפרשה.

(כא) ויתן חנו בעיני שר בית הסהר, ת' ויהיה לרחמין בעיני וגו'. כתוב בפתשון: "צריך לכאר למה לא תרגם ויהב רחמיהי וכן ויתן ה' את חן העם בעיני מצרים" עכ"ל, (שם שמו"י, ב, ג.) ת', "ויהב ה' ית עמא לרחין בעיני" וגו'. הטעם שלא תרגם, "ויהב רחמיהי" פשוט מאד, "רחמיהי" הוראתו "אוהביו", "לאהביו ולשומרי מצותיו" (דבר' ו', ט.) ת', "לרחמיהי".

(כב) ויתן שר בית הסהר ביד יוסף את כל האסירים ת' ויהב (סביניטה) רוב ספרים עתיקים ומדויקים) וכן עקר בקצת ספרים ותיב"ע, "ומני" הוא שבוש, לשון "מני" בהוראת הפקיד נוהג בארמית בייחוס מי שהוא פקיד על זולתו, בייחוס הנפקד נאמר בלשון "יהב" או "מסר", כגון ונתת את הלויים לאהרן ולבניו, "נתונים נתונים המה לו" (במד' ג', ט) ת', "ותתן ית לואי וכו' מסדין יהיבין איננו ליה", "ופקודת אלעזר וכו' שמן המאור" וגו' (שם ד', ט"ו) ת', "ודמסיר לאלעזר", וכן רבים.

כ, (י) הבשילו אשכלתיה ענבים, ת' בשילו אתכלהא הו עינבין, הוסיף מלת "הו", כלומר שנתבשלו אשכלתיה ונעשו ענבים, אלו אמר "בשילו אתכלהא ענבין" חדיה משמעותו שהאשכלות היו מבשלות את הענבים.

(יב) ישא פרעה את ראשך והשיבך וגו' ת' ידכרינך פרעה ויחיבך וגו'. יש כאן מסורת: סימן ישא פרעה קדמ' (כאן) "ידכרינך", תנינא: "ישא פרעה את ראשך מעליך (לקמן פסוק י"ט.) ת' "יעדי פרעה ית רישב מינך" בקצת ספרים הגירסה, "ידכריני פרעה ית רישך ויחיבניך", הוסיפו כדי להשוות התרגום ללשון הכתוב, והשחיתוהו בלשון שאין לו הבנה, המליצה בעברי, "ישא את ראשך" כוונתה "ידכרינך". ועוד י"נ "ידכר פרעה ית רישך" כמו אצל "ישא את ראש שר המשקים ואת ראש שר האפים" (פסוק כ'). ת' "ואידכר ית ריש רב שקי וית ריש רב נחתומי", אבל העיקר כהמסורה "ידכרינך" שמשמעותו זכירה לטובה, וכן בחרג' המיוח' ליב"ע "יעול דוכרנך קדם פרעה" (ע' מ"ש לעיל ל', כ"ב).

(יג) כמשפט הראשון אשר היית משקהו, ת' כהילכתא קדמיתא. הגאון ב"ם נחניה לגר כתב (במד' ט', ג.) "וככל משפטיו" ת' "וככל דחוי ליה", השם משפט ת' פעם בל', דינא, ופעם בל' "הלכה", ופעם בל' "חזוי", ולא ידענו מדוע בחר לו פה לחרג' "חזוי"? עכ"ל. והנה ל"ד זה ההבדל בין ג' הלשונות האלו לפי ענינם: "דינא" הוא לרוב תרגם של לשון משפט, כיון שעקר הראיו הוא מה שמגיע לאדם בבחינת מעשיו, גמול מעלליו מאת הקב"ה השופט כל הארץ, ומה שמסור לדיינים ולשופטים להכריע לחייב או לפטר בדינו קנסות ועונשין ודיני ממנות ונוזיקין וכל שבין אדם לחבירו, וכלל כל משפט התלוי במעשיו של אדם תרגמו דינא. אבל ענין משפט שאינו חולה במעשה אלא שראוי לאדם או לאיזה דבר מחוך מעלתו ומעצמותו יש הבדל בתרגום, פעם בל' "רוי", ופעם בל' "הלכה". אצל משפט שמפורש בחורה שהוא קבוע ואינו משתנה בלום אופן, שיעשה לאדם או לאיזה דבר מצד מעלתו תרגם בלשון "חזוי", "כדחוי" כלומר כראוי לו. כגון "וזה יהיה משפט הכהנים" (דבר' י"ח, ג') ת' "ורין יהי דחוי לכהניא", "לו משפט הבכרה" (שם כ"א, י"ז) ת' "ליה חזיא בכורותא", וכן כל לשון "כמשפט" אצל הקרבנות: "כחקת הפסח וכמשפטו" (במד' ט', י"ד.) ת' "כגורית פיסחא וכדחוי ליה", וכן "וככל משפטיו" (שם פסוק ג') ת' "וככל דחוי ליה", כיצא בזה ייעשה עולה כמשפט" ויקי' ח', י'), "ויעשה כמשפט" (שם ט', ט"ו), "ומנחתו כמשפט" (במד' ט"ו, כ"ד), "במספרם כמשפט" (שם כ"ח, וכו' כמה פעמים), תרגם בכלם "כדחוי" וכן "ונסכיהם כמשפטם" (שם כ"ט, ו' ול"ג) ת' "כדחוי להון", אבל אם המשפט אינו מפורש כלל במקום אחר, או שלא נתפרש לכל הצדדים ויש

דרכים וסבות שונות שמשנות את משפט הדבר, בזה תרגם בלשון הלכה. כגון משפט שר המשקים שאינו מפורש בשום מקום אלא הוא לפי הנהוג לפי נמוסי המקום והארץ תרגם, "כהלכתא קדמיתא", כיוצא בו, "כמשפט הבנות יעשה לה" (שמו'. כ"א, ט') ת', "כהלכתא בנת ישראל" לפי שמשפטן משחנה לפי מדריגתן עשירה או עניה, וגם לפי מצב ואומנת הבעל, וגם לפי מנהג המקום. וכן "והקמת את המשכן כמשפטו אשר הראית בהר" (שמו'. כ"ו, ל') ת', "כהלכתיה דאיתחזיתא בטורא", לא יכול לתרג' "כדינא או כדחוי ליה" לפי שמשפט הקמת המשכן אינו מפורש בשום מקום, אלא צריך להקימו כל חלק וחלק כמנהגו, הקרשים על העמודים עם הבריהים והטבעות והיריעות, כל אחד באופן הנהוג בו לפי חכמים הבנין, וכן "ויסובו את העיר כמשפט הזה שבע פעמים" (יהוש'. ו', ט"ו) ת"י, "כהלכתא הדין" כמנהג שעשו בימים הראשונים.

(י"ד) וזכרתי אל פרעה, ת' וזכרתי עלי קדם פרעה, "וזכרתי עלי" טעמו שתדבר טוב עלי לפני פרעה וחבקש ממנו שיוצאני מזה (עי' מ"ש לעיל ל'. כ"ב).

(ט"ו) כי טוב פחד, ת' ארי יאות פשר. לא תרג' בלשון, "טב" או "שפיר", אלא בלשון "יאות" שטעמו כנכון וכראוי, כמו "כן דברת לא אסף עוד ראה פניך" (שמו'. י', כ"ט). ת', "יאות מלילתא", "כן בנת צלפחד דברת" (במד'. כ"ו, ז). ת', "יאות בנת צלפחד ממללך", וכן "ושאלת היטב" (דבר'. י"ג, ט"ו). ת', "ותשאל יאות" והוא כדרשת חז"ל שידע שפחרונו נכון (ילקוט רמז קמ"ו), "כי טוב פחד: מנא ידע אמר ר' אלעזר מלמד שכל אחד ואחד ראה בחלומו פתרון חלומו של חברו", וכן (ב"ר. פ', פ"ח). "ויחלמו בלילה אחד איש כפתרון חלמו: רבי חייא בר אבא אמר חלמא ופתרון דחלם חבריה", וכן פירש"י.

(כ) יום הולדת את פרעה ת' יום בית ולדא דפרעה לשון, "בית ולדא" אין לו דע בתרגום, ונפלגו בו דעות המפרשים, ואחזה גם אנכי דעתי הקצרה, כבר בארתי (לעיל ו', א') כי בני ביתו ומשפחתו של אדם קרואים ביתו, ואצל מלך מורה לשון ביתא על כל בית מלכותו, בני משפחתו, שריו ויועציו ועבדיו, בית ולדא של מלך נקראים בני משפחתו היותר קרובים בתולדה. לפי זה, "יום בית ולדא דפרעה" משמעותו חג בני משפחה היושב קרובים אליו בתולדה יום שהוא עצמי נולד בו או בני יורש העצר או שאר הנולדים למלך, וזה שתי' יב"ע, "יום גנוסא", אבל אונקלוס ויב"ע על נביאים עוד לא השתמשו בתיבה זו. והנה לפי פירושי אין צורך להגיה ולשנות הלשון, ולא להוציא מלת בית מפשוטה כדעת דמפרשים.

מ ק ז

מא, (ג) ותעמדה אצל הפרות, ת' וקמא לקבליהן דתורתא. לא תרג' „בסטר תורתא“ כמו „אצל החיות“ (יחז'. א', ט"ו.) ת"י „בסטר ברייתא“ „אצל הכרובים“ (שם י', ט.). „בסטר כרוביא“, אלא „לקבליהן דתורתא“ כמו שיתדמה המעשה ברעיון השומע, כיון שבאו הכחושות לבלוע את הבריות אי אפשר שיעמדו מצדן רק יקומו כנגדן, וכן בפסוק „ואיש היה עומד אצלי“ (שם ט"ג, ו'). ת"י „וגברא הוה קאים לקיבלי“, כלומר פנים אל פנים לדבר אחר.

(ד) רעות המראה ודקות הבשר — יפות המראה והבריות ת' דבישן למחוי וחסירן בשר דשפירן למחוי ופטימחא. כתוב בפחשגן: „דבישן, דשפירן, נראה בהשנות הדבר נופל בו לשון דל"ת לפי הלשון, וכן שדופות הקדים (פסוק כ"ז) ת' דשקיפן קידום“ עכ"ל, אולם טעם זה אינו מספיק כלל, אלא הנכון לע"ד שהדל"ת הוא במקום ה"א הידיעה של מלות „המראה“, „הקדים“ שטעמם כמו אשר הן רעות מראה, וכן „יפות המראה“, „שדופות הקדים“, בכלם הטעם הפרות אשר הן יפות מראה, השבילים אשר הן שדופות קדים, ואשר לא אמר „ודחסירן בסר“ טעמו לפי שהדל"ת של „דבישן“ מושכת גם למלת „וחסירן“, כיון שהם מחוברים בו, וכן נמצא דל"ת במקום ה"א ידיעה במקומות הרבה, כגון „העשיר לא ירבה והדל לא ימעיט“ (שמו'. ל', ט"ז) ת' „דעתיר“, „דמיסכן“ לפי טעמו אשר הוא עשיר ואשר הוא דל, כיצא בו „והעמיד הכהן המטהר את האיש המטהר“ (ויק'. י"ד, י"א) ת' „דמדבני“, „דמיפני“, וכן רבים.

(יב) „נער עברי“, ת' „עולים עברי“ (סביוניטה) ונכון, „עברי“ תואר, ס"א „עברי“, „עבראה“, שם, ולפי הנגינה מוכח שהוא תואר.

(יד) ויגלח, ת' וספר בכל שאר מקומות ת"א בלשון „גלח“ כמו שהוא בעברי לפי שענינם גלוח והשחתה כתער, שנוטל השער לגמרי, וכאן שטעמו שהיה מתקן שערו שלא יהי פרוע תרג' בל' „ספר“, וכן יונתן ב"ע על נביאים חירגם לשון „גלח“ חסיד לפי הענין, כגון „וראשם לא יגלחו ופרע לא יגלחו — — — ספרא יספרון ית שער רישיהון“, וכן באבשלום, ובגלחו את ראשו וגו' — אשר יגלח כי כבד עליו וגלח“ (ש"ב. י"ד, כ"ו.) ת' „ובספרותיה ית רישיה וגו' — דמספר ארי יקיר עלוהו ומספר“ ת' כלם בלשון „ספר“ לפי שאבשלום נזיר עולם לא היה יכול להחגלח לגמרי אלא להקל מעליו, וכן בשמשון „אם גלחתי וסר ממני כחי“ (שופ'. ט"ו, י"ז.) ת"י „אם איגלח“ שלא „ותגלח את שבע תחלפות ראשו“ (שם פסוק י"ט) ת"י „וגרעת“ שלא גלחה את ראשו אלא קצצה המחלפות סמוך לראשו שלא ירגש ויקץ, אבל „ויחל שער ראשו לצמח כאשר גלח“ (שם פסוק כ"ב) ת"י „בתר דאיתגלח“, לפי שלענין נזירותו היתה התגלחות כיון שלא נעשה להקל ולא לתקן. ועוד „ויקח את עבדי דוד ויגלח את חצי „זקנחם“ (ש"ב. י', ד.) ת"י „וגרע ית פלגות דקנהון“, לפי שהיה לא גלוח ולא תקון אלא גרעון וקלקול.

אבל בתרגום המיוחס ל"ב מתורגם בכל התורה בלשון „ספר“ רק בפרשת נזיר (במד'. ו') תרגם הכל בלשון „גלח“, ואין בידי למצוא הטעם.

(טו) תשמע חלום לפתר אתו, ה' דאת שְׁמַע חילמא ומפּשר יתיה, כן הוא בכל ספרים מדויקים וכן עיקר, בחומשי הח' רוו"ה ודפוסים חדשים הגירסה "למפּשר" טקור כמו שהוא בכתוב ואינו נכון, טאחר שלא תרגם, "דאת ידע למפּשר" אלא "דאת שְׁמַע", שעיקר הראתו שמיעה באוזן, לשון "דאת שְׁמַע חילמא למפּשר יתיה" משמעותו רק ששמע ספור החלום כדי לפתרו אבל אינו נאמר אם יודע לפתרו או לא, לפיכך תרגם "ומפּשר יתיה" שוודאי פותרו.

(טז) האלקים יענה אה שלום פרעה ת' מן קדם ה' יִתְחַב שלמא דפרעה. כך הגרסא כמעט בכל הספרים, אולם מסורת עליו (ברלינר עמוד 78). יִתְחַב נ"א אִיתְחַב דוקא. כ"ס פתשגן מביא ג"כ המסורה וכותב: אבל צריך לכאר פירושו כי הייתי סבור שהוא ביו"ד והוא באלף בכל הספרים עכ"ל. גרסת הספרים יִתְחַב היא פשוטה, לשון עתיד כמו בעברי "יענה". ולשון אִיתְחַב משמעותו שאע"פ שלא שְׁמַע יוסף החלומות עדיין מפי פרעה, הגיד לו מיד, כדי שתניח דעתו, כי החלומות באו לו מהש"י לטובתו, ואולי לא רצה בעל המסורה לקיים הגרסא יִתְחַב לשין עתיד, לפי שמחוי כיהורא שיאמר כי על ידי פתורו יענה ה' את שלום פרעה. (יט) ורקות בשר ת' וחסירן בסר. "הרקות" (בפסוק הסמוך ופסוק כ"ו) ת' "חסיכתא", וכן "דלות" (פסוק י"ט) ת'. "חסיכין". ההפּרש כי בכל לשון שהוא נסמך למלת בשר תרגם בלשון "חסיר", וכן "ודקות בשר", "ודקות הבשר" (לעיל פסוק ג'). וד' ת' "וחסירן בסר", לפי שמבואר מה הוא שחסר, אבל אצל לשון "דלות ורעות מאד" "הפרות הרקות והרעות", שלא נאמר, בו "דלות בשר", "הרקות בשר", לא יכול לתרג' בלשון "חסיר" כי לא ידענו מה חסר להן, לשון "חסיר" לבד משמע שהדבר אינו בעין, וגם על מום ידוע, "וקלוט" (ויק'. כ"ב, כ"ג) ת' "וחסיר". לפיכך בחר בלשון "חסיכין" שטעמו גרועות וכחושות.

(כו) שבע פרט הטבת שבע שנים הנה ושבע השבלים הטבת שבע שנים הנה וגו' ת' שבע תורתא טַבְתָּא שבע שניא אינין ושבע שובליא טַבְתָּא שבע שניא אינין. וכן פסוק כ"ו. וכ"ט. ת' "שנים" — "שניא" כלם בלשון ידוע. כן הוא בכל ספרים המדויקים הח' בערקאויין בס' חליפות שמלות כתב בזה הלשון: "תרג' בל' נודע שניא כמו השנים ר"ל תיקף שנים הבאות ולא שיתמהמו וכן שבע האחרות יהיו תיקף אחר אלו" עכ"ל, ואינו נכון, "שלושת השריגם שלשת ימים הם" (לעיל ט'). יב.) וכן "שלושת הסלים שלשת ימים הם" (שם פסוק י"ח). ת' "תלתה יומין אינון" בלא ידוע ולפי שהכוונה גם שם "תיקף ימים הבאים", היה צ"ל יומיא בלשון ידוע. ולענ"ד טעם ללשון ידוע, לפי שאין הכוונה על משך זמן של שבע שנים אלא השנים בבחינת התבואות של כל שנה ושנה כיוצא בו "במספר שנים אחר היוכל" (ויק'. כ"ה, ט"ו) ת' "במנין שניא" שכן נאמר בפירש "שני תבואות" (עי' מ"ש שם) אולם, "כי עוד שבע שנים רעב" (לקמן מ"ה י"א) ת' "שבע שנין" בלא ידוע, לפי שהכוונה משך זמן שבע שנים.

(לה) ויצברו ת' וַיִּצְבְּרוּ. לשון אוצר, להרחיק הכפל, שכבר תרג' "ויקבצו" — "ויכשנו", אבל לקמן פסוק מ"ט "ויצבר יוסף", תרג' "וכנש".

(לט) אין נבון וחכם כמור, ת' שית דסוכלתן (סביוניטה) "דסוכלתן" בדל"ת נכון לפי שהוא תואר כמו שנאמר איש נבון וחכם (פסוק ל"ג) עי' מ"ש לעיל (מ"ט, ט.). בכל שאר ספרים "לית סוכלת", אינו מדויק.

מב. (א) למה תחראו, ת' למא תִּיתְחַוּוּן, ככ' 114 התיבה מצוינה ונרשם

בראשית מקץ מב מג

בגיליון מספר מדוקדק. מכלל שהיו בזמן קודם תרגומים מדוקדקים מוחזקים, ודפוס סביוניטה נעתק מספר מדוקדק ביותר.

(טז) חִי פֶרְעָה, ת' חִי פֶרְעָה, בקצת ספריים "חִי" חִי עֵיקָר, שם לשון רבים

בנסמך, והנפרד חִיין, שנשבע בחי פֶרְעָה (ע' רש"י, לשון "חִי" רק תואר בארמית.

(שם) בבוא אחיכם הקטן, הנה" ת' "הכא". — מלת "הנה" טעמה "להכא", והיה נכון לתרגם "הלכא", כמו "מכרתם אותי הנה" (לקמן מ"ה, ה'), "שלחתם אותי הנה" (שם פסוק ח'). תרג' "הלכא". הטעם שתרגם כאן "הכא" הוא לפי שאמר יוסף "אם חצאו מזה כי אם בבוא אחיכם הקטן" הנה כוונתו "הכא" ממש, שלא יצאו עד שיהיה הכא ולא בעודנו בדרך לבוא לכאן.

(לז) אחי שכלתם יוסף איננו ושמעון איננו, ת' יוסף ליתוה ושמעון לא הוה כָּא. כן הוא בבולוניא, סביוניטה כ"י 1. 114 והרבה ספרים קדמוניים ומדויקים נ"א

"ושמעון ליתוהי", "ושמעון לא הוה הכא". כתוב באונ"ר (עמוד 46 הערה 101) "ראוי להבדיל בין יוסף שהה סבור יעקב שנטרף ומת, ובין שמעון שהיה יודע שהוא חי; ומכל מקום לשון לא הוה הכא אינו עולה יפה ויותר יתכן לומר ליתוהי הכא", עכ"ל, ולענ"ד הגירסה לא הוה "כָּא" עיקרית ונכונה, ובשביל שלא הבינו הסופרים הטעם של מלת "כָּא" כתבו תחתיה "הכא" ולא העלו ארוכה. מלת "כָּא" טעמה כאן

"זאת" כמו בפסוק "ונקלתי עוד מזאת" (ש"ב. ו', כ"ב). ח"י "וועירנדא עוד מכא", פרש"י: "ונקלתי עוד לפני הקב"ה יותר מזאת שהקלתי בעצמי עתה, וא"ת לפי מדרש חו"ל (ב"ר. פ', צ"א). "ויהי הם מריקים שקיהם" וגו'. מלמד שחשדן אביהם" וכן פרש"י אותי שכלתם, מלמד שחשדן שמא הרגוהו או מכרוהו כיוסף וכן משמע מספור המעשה שבכתוב כשראה יעקב שהביאו השבר וראה אצלם גם צריי כספיהם, ויראתם במצאם אותם, ושמעון לא שב עמהם עלה בלבו החדש שמכרו את שמעון ובמחירו קנו השבר וחשב שגם ביוסף הרעו ואיננו כמו שהיו אומרים שמצאו הכתונת, אלא שהרגוהו או מכרוהו. וזו כוונת התרגום: "יוסף ליתוהי כא ושמעון לא הוה כא" מלת כא מוסב גם למעלה למילת ליתוהי. כלומר יוסף איננו ואח (איננו טורף) ושמעון לא היה זאת (לא היה המעשה כן כאשר אמרתם שהשליט כפחו עד שתורידו את בנימין לשב), "וזאת בנימין תקחו" גם אותו לעשות עמו רעה. "עלי היו כלנה" ת' "על, הוא כולוהי" (כן הוא בכ"י 2. 114 ובסביוניטה ועוד ספרים מדויקים) לשון נקבה כלומר כל הצרות והרעות האלו עלו השתרגו עלי ועל צוארי. וכן מפורש כל המאמר בתרג' המיוח' ליב"ע באריכות "יוסף אמרתון חיותא בישא אכלתיה ושמעון אמרתון מלכא דארעא כפתיה וית בנימין בען אתון למיסב עלי הוואה צוקחא דכולהון".

מג, (א) כאשר כלו לאכל את השבר, ת' כד ספיקו למיכל ית עיבורא.

(סביוניטה, פחשגן, ועוד כ"י 2. 114), ברוב ספרים "כד שיציאו" לשון רש"י: "והמתרגם כד ספיקו טועה. כאשר כלו הגמלים לשחוח מתורגם כד ספיקו כששחו כדי ספוקם הוא גמר שתייתם אבל זה כאשר כלו כאשר תם האוכל הוא ומתרגמין כד שיציאו" עכ"ל, ואפשר לפי שלשון "כד שיציאו" משמעוהו כליון לגמרי, כמו "והיה אם כלה לאכול את עשב הארץ" (עמו' ו', ב'). ח"י "והוה עד לא שיצי למיכל" וגו', ואינו מסהבא שהמתינו עד תם כל המזון לגמרי, לפיכך תרגם "כד ספיקו" והטעם שהיו אוכלים כדי ספיקם עד שראה יעקב שצריכים לשוב לשבור מעט אוכל. והמדרש שהובא ברש"י: "המתינו לזקן עד שתכלה פת מן הבית" (ב"ר) כוונתו עד שיראה שתכלה בקרוב.

(ו) העוד לכם אח ת' האיית לכוון אחא (סביוניטה פחשגן ועוד ספר' מדויק')

ברוב ספר' "העד כען" מסורת עליו: האית לכוּן יפה. ההפרש: שלשון "העד כען לכוּן אחא" משמעותו העוד לכם אח אחד והוא מוסב על בנימן לבד, ולשון "האית לכוּן אחא" משמע שאמר יעקב להם למה הרעתם לי להגיד לאיש שיש לכם אח בכלל, ומוסב על יוסף ועל בנימן, הכוונה, שכל מה שאמרתם: "שנים עשר עבדיך אחים אנחנו וכו' הקטון את אבינו היום והאחד איננו" (לעיל ט"ב, י"ג) היה אך למותר ולרעתי.

(ו) שאול שאל האיש, ח' שאלא שאל (סביונ'). ברוב ספרים, "שאלא שאיל". כתוב באוג"ר (עמוד 45 הערה 104), "והוא טעות (מוסב על "שאלא") כי המקור מבנין הקל לא יהיה בולט מ"ם, וכדפוס אנזירשא משאל שאיל והוא הנכון" עכ"ל, נראה שהיה לפניו הנקוד "שאיל" בשוא והוא קל, "שאל", "שאיל" הוא בנין הכבד וצריך להיות המקור "שאלא", ומורה על חזק והתמדת הפעולה שהפציר בהם בשאלות הרבה, עי' רש"י וב"ר פ', צ"א, כיוצא בזה, "ואת חקתי תשמרו ללכת בהם" (ויק'. יח, ד'). ת' "להלכא בהון" בנין כבד, שישמרו ללכת חמיד בחקותיו, ובכל שאר מקומות, "ללכת" מתורגם בקל "למהך", "למילול".

(ז) החמהמהנו, ח' בדא איתעכבנא. הוסיף מלת "בדא" לברר הכוונה האמיתית "איתעכבנא" לבד משמעותו שהם עצמם התעכבו, "בדא איתעכבנא" טעמו בואת שאתה טמאן לשלח את הנער התמהמהנו

(יב) אולי משגה הוא ח' דילמא שלו הוא (סביונטה ורוב ספרים) בקצת דפוסים חדשים, "מאים שלו הוא" צ"ע איך תרגם, "דילמא" שהוא תרגום של "פן" בעברי ומורה על כוונה המדבר שלא יהיה כן, ולשון "מאים" תרגום פשוט של "אולי" שמור על ספיקות הענין, ויש ליישב שתרגם "דילמא" לרמז כי הכוונה שהקרב לאמת הוא שלא היה משגה, והספק רחוק, והנוסח "הות" עקר, כי "שלו" ל' נקבה ומוסב על לשעבר, (עי' אוג"ר עמוד 45 הערה 105).

(יד) כאשר שכלתי שכלתי, ח' כמא דחכילית תכולית. (סביונ' כ"י. 1.2. 114.148) נ"א, "דאיתכולית תכולית" ואינה מדויקת. המלות "שכלתי שכלתי" שוות בטעם כמו, "כאשר אבדת אבדתי" (אסתר ד' ט"ו). ואין צורך להפרישן בתרגום, והכוונה כפרש"י שכולתי מיוסף שכלתי משמעון ובנימן

(טז) אתי יאכלו האנשים, ח' עמי אכלין גבריא "יאכלו" ח' "אכלין" לשון הווה הכוונה כשצוה יוסף לטבוח טבח, מה שהמצריים אינם יכולים לאכול, כי תועבה היא להם, אמר לאשר על הבית, "כי אתי יאכלו האנשים", שהם אוכלים טבוח כמוהו, וכן "כי שמעו כי שם יאכלו לחם" (פסוק כ"ה) ח' "ארי תמן אכלין לחמא" ג"כ לשון הווה, הטעם כי שמעו כי שם הבית שבו נוהגים לאכול בצהרים, (עי' מ"ש לעיל ל"ח ט). ויכינו את המנחה לתחה לו כשהוא במסבו עם כל שריו ועבדיו.

(יח) ולקחת אותנו לעבדים ואת חמורינו, ח' ולמקני יתנא לעבדין ולמדבר ית חמרנא ולקחת ח' לפי הענין, "ולמקני", הטעם שעל ידי עלילת הכסף ידונו אותם להיות עדים לאדוני הארץ לקנינו ורכושו, כבר בארתי (לעיל ל"ג, י"ט). ההפרש שיש בארמית בין לשון "ובן" שהוא קיחה בכסף ובין לשון "קנא" שהוא סתם הבאה ברשותו כמו, "רכש" בעברי. "ואת חמרינו" ח' "ולמדבר ית חמרנא" לחלק שאין שייך לומר למקני לעבדים אצל החמורים

ויגש.

מד, (ל) כבאי, ה' כְּמִיתָא, וכן „עד באי“, „כבאי“ (לקמן ט"ה, ה', ו'). ח' „עד מִיתָא“, „כְּמִיתָא“. (סבינוניטה). בכל הספרים: „כְּמִיתָי“, „עד מִיתָי“, „כְּמִיתָי“. לשון „מִיתָא“ עיקר לפי שמצינו שיונתן חרגם כן בכל המקומות בנביאים, לשון „עד באי“ ח' „עד מִיתָא“, והוא מקור במשקל שם בידוע, ומובן מאליו שכוונתו מדבר בעדו „ביאתי“, כמו „אבי“, „אמי“ מדובר בארמית אָבָא, „אָמָא“ בלא כנוי, וכן „ביני וביני“ חרג' „בִּינָא וביני“ ולפי שכנוי המקור מפעל „אתא“ יבואו תמיד בלשון רבים, „ויצחק בא מבוא“ (לעיל כ"ד, ס"ב), ח' „על במיתוהי“, „עד בואכם“ (דבר. א, ל"א) „עד מיתיוכו“ יש להמקור משפט שם. והנה לשון הספרים „מִיתָי“ היה צ"ל מִיתָי ל"ה, וכן „עד בִּינָא שמה“ (שמו"י. כ"ו), ח' „עד מִיתָנָא“, ולא „מִיתָנָא“, „מִיתָנָא“ הוא משקל שם כמו „ביאתנו“.

מרה, (טו) ולאדון לכל ביתו, ח' לכל ביתיה (סבינוניטה ופתשגן) וכן עיקר, בשאר ספרים: „ולכל אינש ביתיה“. כאן אין צורך להוסיף מלת „אינש“, לפי שהכוונה לכל בית מלכותו, לכל שריו ועבדיו, ולא להם לאנשי ביתו שסמוכים לשולחנו (עי' הכללים שכתבתי על זה לעיל ו', ו').

(יט) ואתה צויתת, ח' ואת מַפְקֵד. כתב ב"ם פתשגן: „מפקד. כלומר מצתווה אתה בומן הוה אבל „אתפקדתא“ היה משמעו לשון עכר“.

מו, (א) ויובח ובחים לאלקי אביו יצחק, ח' לאלקא אבוהי יצחק. (סבינוניטה, פתשגן, ש"ח, ועוד) ברוב ספרים „דְּאִבּוּהִי יצחק“ כתוב בפתשגן: „צ"ע למה לא חרגם דאבוהי ואפשר לומר כדי שלא נראה משמעותו אלקי יצחק ולא אלקי אברהם“ עכ"ל, ויש להקשות על זה ממה שנאמר „וישב עקב בפחד יצחק אביו“ (לעיל ל"א, ג.) שחרג' „בדחיל ליה יצחק אבוהי“ ולא חש למשמעותו שלא דחיל ליה אברהם, ועוד כתוב בפתשגן: „ואונקלוס כך רצה לומר. ויובח ובחים לה' ואחר כך אמר אביו יצחק כלומר אביו של יעקב היה יצחק לרמוז הענינים הכתובים בב"ר“, ע"כ. וזה דוחק גדול שיספר שאביו של יעקב היה יצחק שלא לצורך כלל. ולענ"ד נראה שלא, אמר אונקלוס, „לאלקא דְּאִבּוּהִי יצחק“, לפי שהדל"ת לפני התיבה יש לה שני ענינים אחד הוראת סמיכות כמו „של“ והשני הוראת מלת „אשר“, כמו „אשר רוח אלקים בו“ (לעיל מ"א, ל"ח). ח' „דרוח נבואה מן קדם ה' ביה“, „אשר אבינה ברזל“ (דבר. ח', ט') ח' „דאבנה ברזל“, ויכול להיות משמעות לשון „לאלקא דאבוהי יצחק“ כניכול אשר אביו הוא יצחק, ואין חרוף וגורף גדול מזה, ורעיון כזה כבר היה במציאות בימי אונקלוס לפיכך השמיט הדל"ת, ורומז על דרשת רבותינו (ב"ר. פ, צ"ד). „רבנן אמרו רואים עפרו של יצחק כאילו צבור על גבי המזבח לכך הזכיר את יצחק“ ע"כ ולפי זה הכוונה: ורבח דבחין לאלקא — והא „אבוהי יצחק“, כלומר שהיה רואה עפרי של יצחק צבור על גבי המזבח.

(ו) בניו ובני בניו אתו וגו' — וכל זרעו הביא אתו, ח' וכל בנוהי איתי עימיה. (סבינוניטה, פתשגן, בולוניאי, ועוד) ברוב ספרים „וכל זרעיה“, לפי דרכי לשון ארמית ראוי לומר כאן „וכל זרעיה“, ליופי הלשון שלא להכפיל עוד מלת „בנוהי“ בכחוב, (עי' מ"ש לעיל ט', ט'. ציון א'). ואעפ"כ, הגירסה „וכל בנוהי“

עיקרית, שלא אמר „וכל זרעיה ייתי עימיה“ לפי שחסר עד ועונן, לשון „בנויה“ משמעותו רק בנים שהם קימים. (עי' שם ציון ג').

(ל) אמותה הפעם אחרי ראותי את פניך. ת' אילו אנא מאית בוימנא הדא מִנְחָם אנא (סביניטה) עיקר, ס"א „מִנְחָם אנא“. „מִנְחָם“ בינוני פועל, אינו נכון שאין הכוונה שיתנחם כשימות עכשיו יותר מקודם לכן, אדרבא עד עכשיו היה שרוי בצער מכאן ואילך יראה חיים עם בנו האהוב בהצלחה ושלחה, „מִנְחָם“ בינוני פעול כמו מנוחם. וכוונת התרגום שיעקב אוטר ההיפך ממה שאמר קודם לכן, כל זמן שהוא סבור שיוסף מת היה אוטר „כי ארד אל בני אבל שאולה“ (לעיל ל"ג, ל). וכשראה אותו חי אמר: „אילו אנא מאית בוימנא הדא מִנְחָם אנא“ כלומר אם אני אמות ואתה חי אינני מת באבילות אלא מנוחם.

מז, (יא) בארץ רעמסס, ת' בארע רעמסס, נ"א „בארעא דרעמסס“. „בארע רעמסס“ לשון אינו ידוע עיקר, לפי שמלת „רעמסס“ שם איש פרטי שהיה מלך במצרים, וזה משפט לשון הסמיכות של מלת „ארע“: חיבת „ארע“ שנסמכה לשם איש פרטי, חבוא בלשון אינו ידוע ובלא דל"ח אחריה, כגון „בארץ סיחון“, „ארץ עוג“ (דבר' ד', ט"ו וט"ז). ת' „בארע סיחון“, „ארע עוג“, כנגדו „ארץ גשן“, ת' „ארעא דגושן“ לפי שמלת „גשן“ אינה שם איש פרטי אלא שם פרטי של המדינה, ואם נסמכה מלת „ארע“ לשם אומה שנקראת על שם אבי האומה יבוא בה הלשון בידוע ואחריה דל"ח, כמו „ארץ מצרים“, „ארץ כנעני“, תרג' „ארעא דמצרים“, „ארעא דאדום“, „ארעא דכנען“, אבל „ארץ הכנעני“, ת' „ארעא דכנעני“ כמו „ארץ הכנענים“ לשון רבים, וכן „ארץ פלשתים“ ת' „ערע פלשתאי“ וכיוצא בזה. שם ביחוד שנסמך לרבים אין רגיל לבוא בלשון ידוע.

(כו) אדמת הכהנים, ת' ארע כומריא, נ"א ארעא דכומריא „ערע כומריא“ עיקר בלשון אינו ידוע לפי שנסמך לרבים „כומריא“ עי' ט"ז לעיל פסוק ט"ו.

י"ח.

מה, (יב) ויצא יוסף אתם מעם ברכיו — ואפק יוסף יתהון מן קדמוהי. תרגם מעם ברכיו „מן קדמוהי“, שהוא כמו בעברי „מעם פניו“, ולא תירגם לפי המלות „מעם ברכוהי“ או כת' יוב"ע „מלית רכובוי“, שלא יחשבו השומעים שבני יוסף היו עומדים בין ברכי יעקב כשנשק וחייבם להם. — לפי דברי חז"ל נחה רוח הקודש על יעקב אבינו ע"ה בשעה שאמד ליוסף קחם נא אלי ואברכם, (עי' רש"י) ואי אפשר שברגע קודש כזה יהיה הנביא יושב בהרחבת ברכים שהוא קרוב לגילוי ערוה. על פסוק: לא תעלה במעלה על מובחי אשר לא תגלה ערותך עליו, פירש"י, שעל ידי המעלות אחר צריך להרחיב פסיעותיך ואף על פי שאינו גילוי ערוה ממש שהרי כחוב ועשה להם מכנסו בד ט"מ הרחבת הפסיעות קרוב לגילוי ערוה. עכ"ל וברור הוא שהרחבת הברכים יותר קרוב לגילוי ערוה מהרחבת הפסיעות.

(יז) וידגו לרב בקרב הארץ — וכנוני ימא יסגון בגו בני אנשא על ארעא. „וכנוני ימא יסגון“ תרגום של „וידגו“, שטעמו שיהיו פרים ורבים כדגים, כמו „שרצו בארץ“ (ברא' ט', ז'). שטעמו פרו ורבו כשרצים. „שרצו“ ת"א

אֶת־יָלִידוֹ וְכֵן חִירָגָם, "וישרצו" (שמו. א', ו'). וְאֶת־יָלִידוֹ וְלֹא חִירָגָם, "שרצו" סגוּ
בְּרִית־שָׂא וְלֹא, "וישרצו" וְכִרְיַת־שָׂא סגאוּ מפני כבוד האומה ישראלית וכבוד
המין האנושי, שלא להשוותם לשרצים, אבל כאן שנמשלו לדגים שאינו דבר של
גנאי, פירש לנו דמיון המליצה לפי ענינו. — בקרב הארץ לא חירגם, "בגו ארעא"
לפי המלות, כי טעמו בארמית: בקרב הארץ טמש, בחור הארץ כדגים בתוך המים.
אבל לפרש כוונת הפשט היה די כשאמר על ארעא לבד, והוסיף המלות בגו בני
אנשא להרחבת הברכה ולרמזו על דרשת הו"ל גמרא סוטה דף ל"ו. ע'. ב'. רבי
יוסי בר חנינא אמר מהכא וידגו לרוב בקרב הארץ מה דגים שבים מים מכסים
עליהם ואין העין שולטת בהן אף ורעו של יוסף אין העין שולטת בהם.

(יט) וורעו יהיה מלא הגוים — ובנוהי יהון שליטין בעממא. מלא
שם וענינו גודל אויר החלול של דבר אחד לשיעור מדה מה שיכול להחזיק, אם
טעט אם הרבה. כמו, "מלא חפניכם פח", ענינו: שיעור פיה כמו שחלול חפניכם
יכול לחפוש, וכן מלא ביתו בסף וזהב, שיעור כסף וזהב הרבה מאד עד כדי למלאות
בהם כל חלול הבית. — ועוד יורה מלא על מדת שיעור ההתפשטות של איזה דבר,
כנון, מלא קומתו, מלא רחב ארצו. נמצא שמל' מלא טעמו: דבר שיכול לקבל אל
חוכו ולתפוש חפץ גדול או קטן. והנה הכוונה של המליצה, "וורעו יהיה מלא הגוים"
שהיו צאצאיו יכולים לחפוש ולהחזיק גוים רבים, וזה שפירש אונקלוס, "יהון שליטים
בעממא". — (והנכון שאונקלוס חירגם, "מלא" כמו "מלא" (מ"א. ט', כ"ד)
שטעמו, "מצודה" ובארמית, "מליתא" בעברי, "סוללה" (ש"א. כ', ט"ו) שבה
מכובשים עירומם וכוה טעם מלא הגוים סוללה לכבוש הגוים) ולא חירגם כיוב"ע
"ובנוי יהון סגיאין בעממא" מפני שאיננה ברכה שלמה מכל הצדדים, כי מה שהיו
רבים בעמים, יכול להיות שהם בנלות בין העמים שאף גם בהיותם בארץ אויביהם
יהיו מחרבים וגדולים בעיני העמים כמו בימי מרדכי ואסתר בארץ פרס וכדומה.

מט. (ב) הקבצו ושמעו בני יעקב ושמעו אל ישראל אביכם — אחכנשו
ושמעו בני יעקב וקבילו אולפן מן ישראל אבוכון ושמעו אל ישראל וגו'
חירגם וקבילו מפני שטעמו קבלת דברים (עי' רש"י לעיל ל"ה, ל"ו, בד"ה וישמעו
אחיו). מלת אולפן נוספה. כתב הרב הגאון בהמ"ח ס' נתינה לגר (בשם הר"ר
יהודה בעפמאק בתום' מלואים לס' לחם ושמלה), "הוסיף מלת, "אולפן" באשר לא
צוה להם יעקב שום דבר לשמור ולעשות ורק למדם מוסר, ות', "מוסר לא לקחו,
אולפן לא קבילו" עכ"ל. ודברים האלו אינם נכונים, כי ודאי צוה להם יעקב, "קברו
אתי אל אבותי וגו', וגם המוסר איננו עקר דברי יעקב כי רק לראובן שטעון ולוי
לבד אמר קצת דברי תוכחה. אבל כל דברי יעקב אבינו לפני מותו היו דברי נבואה
יברוח הקודש, על כן קראם המחרג' אולפן, כמו ותלך לדרש את ד' ה' ואולת למתבע
אולפן מן קדם ד'. וכן כי יבא אלי העם לדרש אליכם ת' למתבע אולפן מן קדם
ד'. — "ושמואל טרם ידע אה ד" שמו. א', ג', ושמואל עד לא אליף למידע אולפן
מן קדם ה', וזה נכון לענ"ד.

(ד) פחו כמים אל תוחר כי עלית משכבי אביך או חללת יצועי עלה —
עַל הָאֻלְתָּא לְקַבֵּל אֶפְיָךְ הָאֵל כְּפָא בְרַם לֹא אֶהְבְּתָא חוּלְקִי יְהִיר לֹא
תִפֹּב אֲרִי סְלִקְתָּא בֵּית מִשְׁכְּבִי אֲבוּךְ בְּכֹן אֶחְלָתָא לְשׁוּוּיִי, בְּרִי סְלִקְתָּא.
בגמרא שבת דף נ"א ע"ב תנאים חולקים במעשה בלחה לר"א ור"י שכיבה ממש,
שדרשו, "פחו כמים אל תוחר, ר' אליעזר אומר פוזה, הכתה, ולחה, ר' יהושע
אומר פסעת על דת, חטחת, זנית רבן גמליאל אומר פיללת, חלתה, וזחה

תפילתך אמר רבן גמליאל עדיין אנו צריכין למודעי רבי אליעזר המודעי אומר הפוך את התיבה ודורשה ויעושה הרתעתה פרחת חטא טמך. אונקלוס הלך אחר רבותיו ר"א ור"י, וילך ראובן וישכב עם בלהה וגו' תירגם דברים ככתבם ואזל ראובן ושכב עם בלהה לחינחא דאבוהי, וכן כאן תירגם לשיטת ר"א ור"י. אבל אפילו לר"א ור"י לא עמד ראובן ח"ו בחטאו אלא עשה תשובה ונתקבלה תשובתו סר עונו וחטאתו נתכפרה, ולא נאבדו ממנו רק המעלות ויתרון הבכורה ולא הבכורה עצמה, כמו שנאמר ויהיו בני יעקב שנים עשר, בני לאה בכור יעקב ראובן. — וראיה לזה נמצא במ' ב"ר פ', פ"ד. ובילקוט רמז קמ"ב, וישב ראובן אל הבור (ברא'. ל"ג, ל"ו). והיכן היה ר' אליעזר ורבי יהושע? ר' אליעזר אומר בשקו ותעניתו כשנפנה הלך והציץ לאוחו הבור הה"ד וישב ראובן אל הבור: א"ל הקב"ה מעולם לא חטא אדם לפני ועשה תשובה ואתה פתחת בתשובה תחלה חייך שכן בנך עומד ופותח בתשובה תחלה ואי זה, זה הושע שנאמר שובה ישראל עד ה' אלקיך. ע"כ לשון המדרש. לכאורה קשיא והא אד"ה וקין עשו תשובה כבר קודם ראובן, י"ל שעקר הכוונה שראובן עשה תשובה מעצמו (וזאתה פתחת בתשובה תחלה) שהיתה תשובה שלימה מאהבה ומיראת חטא אבל אד"ה וקין הקב"ה פתח עמהם תחלה והוכיחם ועונשם ומחוק כך עשו תשובה. עוד מצינו ב"ר פ' צ"ח. או חללת, ר"א ור"י תרוויהון אמרין או חללת תללת ודאי. (כצ"ל) עלה: ר"א ור"י תרוויהון אמרין עלה מחטאתך. ע"כ. דורשים יצועי עלה, עלה נפרד מן יצועי, וכן תירגם אונקלוס (עי' לקמן). עתה אבא לפרש התרגום.

פתו כמים — על דאזלתא לקבל אפיך הא כמ"א. מלת אפיך פירש הרב הגאון ב"ס נתינה לגר, כעסך. אבל לא מצינו בשום מקום בלשון ארמית „אפא” שיהיה טעמו „כעס”, וכן היה צריך לתרגם בתר אפיך, כי אצל הליכה אחר דבר אחד — רוחני או גושמי נאמר בארמית תמיד בלשון „בתר” ולא „לקבל” שטעמו „טול” או „נגד”. — ע"כ נראה לי שטלות „לקבל אפיך” הם כמו „לנגד אפיך” בעברי שטעמו המחשבה בלב האדם, כמו „לדעתו”. ישע' ה'. כ"א, „הוי חכמים בעיניהם ונגד פניהם נבונים”, ת"י „וי דחכימין בעיני נפשיהון וקביל אפיהון סוכלתנין”. שטעם „וקביל אפיהון סוכלתנין” לפי דעתם ומחשבותם הם נבונים. וכן „ראו כי רעה נגד פניכם” שתרגמו לפי הנוסחאות המדויקות יותר „ארי בישא אחון סבירין למעבד לית קביל אפיכון לאסתחרא”. המתרגם פירש „רעה נגד פניכם”, „בישא אחון סבירין למעבד”, בעברי: רעה יש במחשבתכם לעשות, ומה הרעה? „לית לקביל אפיכון לאסתחרא”, פירש איננה בדעתכם לחזור. גם כאן „על דאזלתא לקבל אפיך” טעמו: על דהלכת לפי מחשבותיך. ולא תירגם „בתר יצרך”, משום כבוד השבטים השתדל לבחר לו לשון נקי ואמר „לקבל אפיך”. — כמים — הא כמ"א. לא תרגם „כמ"א” והוסיף מלת „הא” שהוא כמו „הנה” בעברי, לרמזו שלא חטא ביישוב הדעת אלא „הנה כמים” החאוה באה אליו בפתע פסאום וכמהירות ובחוקה כשטף מים כבירים ולא היה יכול לסבול ולעמוד ולגבר על יצרו, וכן תרגם יוב"ע באריכות: „מדמינא לך לגינא קלילא דעלין לגווה נחלין מוחין מתגברין ולא יכילית למסובל איהון ואסתחיפתכן אתרעת ראובן ברי די תטית וגו'.” —

אל תותר — ברם לא אהניתא חולק יתיר לא תסב. הוסיף „ברם” שהיא כמו בעברי „אך”, לשון מיעוט, לרמזו שלא החסיר רק היתרון של בכורה ולא הבכורה עצמה. „לא אהניתא”, „חולק יתיר לא תסב” י"א שהם שני נוסחאות משורבבות, או זה, וזה „חולק יתיר לא תסב” פירוש של „לא אהניתא” ולי נראה, „לא אהניתא” מוסב על המעלות שבפסוק של פנו, יתיר שאת ויתר עו' שתירגם „בהנחא ומלכותא”, „אהניתא” לשון תועלת, „מה הועיל פסל” חבק'. ב' יח': ת"י „מא אהני צלמא”. ומלות „חולק יתיר לא תסב” ענינם פי שנים משפט

הבכורה. — ומדוע החסרת? כי עלית משכבי אביך או חללת יצועי — ארי סלקתא בית משכבי אבך בכן אחלתא לַשְׁוֹיִי (שְׁוִיָּא תרגום של ערש, מטה) תרגם דברים ככתבם כר"א ור"י, או חללת, ודאי. — עלה — ברי סלקתא, גם כן לדברי ר"א ור"י, "עלה מחטאתך" ולא היה יכול לתרגם, "סלק מחובך" שמליצה כזו אינה נוהג בארמית, "ברי סלקתא", פירש שעל ידי התשובה חורת ועלית למדרגת בני כשאר השבטים ולהקרא ראובן בכור ישראל. (עליה במדרגת יקר בחברת אנושי יתורגם בארמית ג"כ בלשון, "סליק", כמו דבר. כ"ה, מ"ג, "הגר אשר בקרבך יעלה עליך מעלה מעלה" ת' תוחב די בינך יהי סליק עיל מנך לעילה לעילא). -- הוסיף מלת, "ברי" שהיא ודאי לשון חבה כמו, "מטרף בני עליה" ואי אפשר לומר שהוא לשון תוכחה ומוסב על לפניו, "או חללת יצועי" כי בזה לא יכנו הדברים בכן אחלתא לשוויי ברי סלקתא, והנה כבר אמר, "ארי סלקתא בית משכבי אבך", ואיך יכפול אונקלוס דבר של חטא, שדרכו בקודש תמיד לכסות ולהקטין, כל דבר שהוא נגד המוסר, כמו שהראיתי בכמה מקומות.

(ה) שמעון ולוי אחים כלי חמס מכרתיהם. תרג', שמעון ולוי אחין בארע תותבותהון עבדו גבורא גברין גברין, לדעת רוב המפורשים פירוש למלת אחין, וכס' נתינה לגר כתוב: "ואפשר גברין גברין הוא נ"א והוא ג"כ פירושו של אחים" עכ"ל. אבל קשה מה ראה המתרגם להצטין דוקא שלענין גבורה הם אחים הלא כל בני יעקב גבורים היו לדברי חז"ל, וראובן גבור מכולם. והנה שמעון ולוי רק באהבה לדינא אחותם היו שוים בזה שהיו מוסרים נפשם עליה ועל כן קראם הכתוב, "אחי דינה" לעיל ל"ד, כ"ה ועוד לפי דעת המפרשים צ"ל בארע תותבותהון עבדו גבורא תרגם של, "כלי חמס מכרתיהם", והנה סרס הכתוב ותירגמו שלא כסדר המלות, בארע תותבותהון תרג' של, "מכרתיהם" ומלות עבדו גבורא תרג' של, "כלי חמס" מה ראה על ככה שלא תירגם הכתוב כסדר: עבדו גבורא בארע תותבותהון. ע"כ נראה לענ"ד שמלות, "גברין גברין" הן הן תרגום של, "כלי חמס" שטעמו כלי זין, חרבות ורמחים, לפי שמצינו בכמה מקומות שם הכלי שעושים בו גבורה או שלטון, כמו: חרב, שבט, מטה, כנוי למי שראוי לשאת אותו, כנון וחרב לא תעבר בארצכם, ויק'. כ"ה, ו'. תרג' "ודקטלין בחרבא", לא יסור שבט לקמן פסוק י' תירגמו: "לא יעדי עבדי שולטין", ולא היה בה מטה עו שבט למשול יחוק'. י"ט, י"ד. ת' יו"נ: "ולא הוּוּ בה שלטונין הקיפין מלכין דגיברין לשעבדא מלכו", איך נפלו גברים ויאבדו כלי מלחמה שמואל ב. א, כ"ו. פירש"י: שאול ויהונתן שהיו כלי זין של ישראל. ואף כאן לשון, "כלי חמס" כנוי, "לאנשי חמס", אבל משום כבוד השבטים לא רצה לתרגם, "גברין חטופין" (חטופין תרגום של, "חמס" ברא', ו', י"א), ואמר, "גברין גברין" בלשון כבוד. "מכרתיהם" תרגמו, "בארע תותבותהון", (כמו מכורותיך ומולדתיך עי' רש"י ורמב"ן), ולבסוף הוסיף, "עבדו גבורא" להטעים ולברר הענין, ללמד שגם עשו מעשה, כי עד כאן לא נאמר אלא, "שמעון ולוי אחין גברין גברין בארע תותבותהון" ע"כ הוסיף ואמר עבדו גבורא, ואפשר שמלות, "עבדו גבורא" נ"א תחת, "גברין גברין" וחדיה נוסחה האחרת, "עבדו גבורא בארע תותבותהון", ולא תרגם: "שמעון ולוי אחין גברין גברין עבדו גבורא בארע תותבותהון" שחי הנוסחאות ביחד זו אחר זו, כי בזה ה"א שמלות, "גברין גברין" פירוש של, "אחין" ולא נ"א.

(ו) בסדם אלחבא נפשי בקהלם אל תחד כבדי וגו' ת' ברוהון לא הות נפשי באיתכנושיהון למהך לא נחתית מן יקרי תירגם בלשון עבר תחת עתיד שבעברי כי הכל מוסב על מעשה שכם לפי דעתו, לא יתכן שחיה כוונת התרגום שיעקב אבינו ע"ה יאמר הדברים האלו, לפני מותו בשעה שנחה עליו רוח נבואה מאת ד' ועיניו למרחוק יביטו לימים יבואו עד אחרית הימים, שידבר רק

לטובת עצמו להתפאר שלא ירד מכבודו באשר לא היה נפשו בעצתם כשהתעצו עלמעשה שכם, איך יעלה על דעת הצדיק החם, שיאמין אדם שהוא היה בעצתם וברצונו נעשה התועבה, והלא כבר נאמר, "ויאמר יעקב אל שמעון ואל לוי עכרתם אתי" וגו' ואלו עשו ברצונו איך היה יכול להוכיחם. הנה ידוע שאונקלוס חס מאד על כבוד האבות והשבטים וכל מגמתו להרים קרנם על צד היותר אפשרי ומשתדל להרחיק בכל מקום דבר שיוכל להיות נגד כבודם, על כן נראה לענ"ד שכונת התרגום כך היא, "ברוהו לא הות נפשי", לא הייתי אצלם בשעה שהתעצו יחדיו, אלו הייתי שם וצויתם שלא לעשות ודאי הוי שומעים לי וחדלו הרע, על כן

"באחבנושיהון למחך לא נחתית מן יקרי" ("למהך" ענינו הליכה למלחמה, "וישע ה' אח דוד בכל אשר הלך" שמו. ב', ח', ו'. אצל מלחמות דוד ת"י "בכל אתר דהליך"). פירש כשהתאספו הלכת לשכם לעשות המעשה לא נתמעט כבודי בשום אופן. הם לא פחתו בכבודי שלא מרו את פי, ואדרבה מה שעשו היה לדעתם לנקום נקמת על נבלה שנעשתה בישראל ורק בעבור כבודי באו על העיר, כאמרו, "הכוונה יעשה את אחותנו" וגם הקב"ה עשה לי נסים שלא ירדתי מכבודי בעיני העמים כמו שנאמר ויסעו ויהי חתם אלקים על הערים אשר סביבותיהם ולא רדפו אחרי בני יעקב (תרגומו "ונטלו והות דחלא מן קדם ד' על עממיא די בקרני סחרניהון). אבל בכל זאת רע

ומר היה המעשה בעיני יעקב וקלל באפם ועברתם, "כי באפם הרגו איש" ת' "ארי ברוגהון קטלו קטול" טעמו עשו הרג רב, "איש" שם כולל, אנשים רבים, "וברצנס עקרו שור" ת' "וברעותהון פָּרְעוּ שור סנאה" פירש הריסו חומת האויב, ת' "עקרו" פָּרְעוּ, כמו "עקרון תעקר" (צפנ'. ב', ד'). שטעמו, "תחריב", "שור ת' שור חומה, והוסיף מלת "סנאה" ללמד שמוסב על שכם ולא על יוסף כפירש רש"י (עי"ש).

(ח) ישתחו לך בני אביך — ת' יהון מקדמין למשאל בשלמך בני אבך. לא תירגם, "ישתחו לך" כדרכו, "ויסגדו לך", כי רק לפני מטה"מ הקב"ה ראוי להשתחות ולא לפני בשר ודם. השתחואה זו פישט ידים ורגלים, גמרא שבועות דף ט"ו, ע'. ב'. מטעם זה תירגם גם כן, "וירדו כל עבדיך אלה אלו והשתחו לך לי לאמר", "ויבעזון מני", שטעמו, "יבקשו ממני" ולא ת', "ויסגדון לך" לפי שמרע"ה לא יאמר אפילו לנכרים שישתחו לו. ומאחר שיעקב נתן הוד המלכות ליהודה צוה לאחיו שיהיו חולקים כבוד למלכות, בענין שיהיו מקדמין בשלומי תהלה וכיוצא בו, אבל לא יותר מדאי, וגם המלך עצמו לא יתנם שישתחו לו, כמו שנאמר, "לכלחי רום לבבו מאחיו" דבר'. י"ז, כ'.

(יב) חכלילי עינים מיין — תרגום השני (עי' רש"י) יטופון נעווהי בחמר. והשיקו היקבים תירוש יאל ב', כ"ד. ת"י יטופון נעווא חמרא. — יקב שטעמו המקום שקלות היין יוצא בו, בארמית נַעְוָא משורש נָעָא שידור על עליה ויציאת הפרחים, "פרח מטה אהרון", נָעָא "נ"א, יָעָא" קרוכ ללשון, "יצא" בעברי עי"ן בחלוק צד"י כמו "רצץ", רָעָע". אבל יקב שטעמו הגת שדורכים בו הענבים יקרא בארמית מַעְצָרָתָא, השיקו היקבים, יאל ד', י"ג. שמוסב על הריגת השונאים ת"י בלשון מצדחא שהוא גת ממש. כבעוט דמחבעט במעצרתא אישודי דמהון. טעמו בעברי: שפכו דמיהם כדריכה הדרוכה ביקב.

(יג) והוא לחוף אנית ת' יכבש מחוויין בספנין. ת' לחוף כמו "לכוף" בחילוף ח"ת לכ"ף, "יכבש", אבל "לחוף ימים ישכן" ת' לפי פשוטו, "על ספר ימטיא ישרי".

(יד) יששכר חמר גרם ת' יששר עתיר בניכסין. הנאון ב"מ ס' נחיה לגר פירש, "עשיר עושר רב כחמור הנשא משא כבד" עכ"ל אבל לא מצינו שנמשלו העשירים או גדולים במעלה לחמורים, אלא לעתודים, אכירי בשן, להרים הרמים, לארזים וכדומה. ולענ"ד נראה שאונקלוס תירגם חמר כמו, "ויצברו אחס חמרים חמרים, שמו' ח', י'. חמור חמרתים, שופ'. ט"ו, ט"ו. שכלם לשון רבוי, עתיר, ומלת גרם, טעמו עצמות חזקות שבהן הכח ועצמה והנסכים ג"כ נותנים כח ועצמה לבעליהם, והוא שתירגם עתיר בנכסין. ואע"פי שהו"ל דרשו, "חמר גרם" מפני שסובל עול תורה עי' רש"י, לא רצה להשוות יששכר לחמור מפני שבזמנו תהיה לגנאי בעינו המון עם.

(טז) ויט שכמו לסבל ויהי למס עבד ת' ויכבש מחווי עטמאי וישצי ית דיריהון וראשתארון בהון יהון ליה פלחין ומסקי מסין. לפי פשט הכתוב הרברים אינם של ברכה, והו"ל דרשו הענין, שהיו סובלים עול תורה והיו עוסקים בה ואחרים ילמדו מהם: — אונקלוס פירש הכינה על פורענות של שונאיהם, וזו דעת ר' שמואל בר נחמן שהוא חולק על ר' אלעזר בב"ר פ' צ"ח ר' אלעזר אמר כלי השבטים הניחו יתירות ושבתו של יששכר לא הניחו יתירות: ר' שמואל בר נחמן אמר אף שכטו של יששכר הנחו יתירות אלא שהיו בעלי מסים ע"כ ל' המד':

(יט) והוא יגד עקב, ת': ובנכסין סגיאין יתובון לארעהון, "עקב" פירש אונקלוס כמו "עקב תשמעון" שטעמו "שכר באחרית" עי' רמב"ן וראב"ע. וכן "בשמרם עקב רב", תה"ל. י"ט, י"ב, פירש הראב"ע "שכר רב". וכוונת "והוא יגד עקב" שהגדודים יקבלו שכרם כשישובו לארצם לאחר כיבוש הארץ. והתרגום כלשון הכתוב ביהושע כ"ב, ח'. וכן הוא במדרש ב"ר. פ'. צ"ט. ור' לוי אמר מברכתו של יהושע הה"ד ויאמר אליהם לאמר בנכסים ובים שובו אל אהליכם. וגו'.

(כ) מאשר שמנה לחמו והוא יתן מעדני מלך. ח' דאשר טבא ארעיה והיא מרביא תפנוקי מלכין. תרגום של "שמנה": "טבא" כמו "ומשמני הארץ" ברא' כ"ו, כ"ח. תר' ומטובא דארעא. "לחמו", ת' "ארעיה" טעמו לדעת המתרגם: מפני שנאמר, "לחמו" ל"ז חסר מלת "ארץ", שנותנת לחמו. ושנה הלשון ואמר תחת "טב מיכליה", "טבא ארעיה". כמו "אדורה האדמה בעבורך בעצבון תאכלנה" (ברא' ג', י"ז). כי כזה הסב הכתוב שלא יהי בו כפל הענין במלות שונות — "לחם שֶׁמֶן" — "מעדני מלכים" — ופירשו בשני ענינים משולכים יחד

בטוב טעם, ארצו שמנה ומגדלת מעדני מלכים. הנוסחא שלפנינו: "והיא מרביא תפנוקי מלכין" היא ע"פ מסורת התרגום. "והיא מרביא" ל"נ מוסב על מלת "ארעיה". אבל ברוב הספרים הנוסחא: "והוא מרביא בתפנוקי מלכין", והוא ל"ז מוסב על אשר, והנה מלת "מרביא" ל"נ ודאי טעות גמור, כמו שהעיר הרב החכם שד"ל ו"ל בהערתו על המסורה. ונראה לענ"ד שצ"ל בגירסת הספרים, "והוא מתרבי בתפנוקי מלכין", שכונתו: שהוא מפונק ואמון עלי חולע במעדני מלכים, כברכת מרע"ה "וטובל בשמן רגלו" (דבר' ל"ג, כ"ד) שתרגומו "ויתרבי בתפנוקי מלכין". — ועוד נ"א "והוא מרבי תפנוקי מלכין" טעמו: שאשר מגדל מעדני מלכים, והוא ג"כ כענין ברכת מרע"ה לפי מדרש תנחומא: (ויחי פ' י"ג). "וכן הוא אומר ברוך מבנים אשר יהי רצוי אחיו ע"י בנותיו. והוא יתן מעדני מלך שבנותיו ראויות למלכות" עכ"ל המדר'. — ונראה בעליל שנוסחת המסורה עקרית כי היא פשוטה ונכונה וישרה, ועוד לפי שתי נוסחאות האחרות לא היה צריך לשנות הלשון ולתרגם, "טבא ארעיה" תחת "טב מיכליה".

(כא) נפתלי אילה שלחה הנתן אמרי שפר. ת' נפתלי בארע טבא

יתרמי עדביה ואחסנתיה תהי מעבדא פירין יהון מודין ומברכין עליהון. פירש הרב הגאון ב"ס נחניה לגר, "הם ג"כ ב' פרושים הפי' הא' הוא, "בארע טבא יתרמי עדביה" ר"ל חבלו וגורלו יפלו בארץ נעימה והפי' הב' הוא, "ואחסנתיה תהי מעבדא פירין" וכוונתו כפרש"י אחוהו קלה לבשל פירותיה", עכ"ל. נראה שר"ל שיש כאן שתי נוסחאות או זו או זו, וזה אי אפשר כי הנוסחא הראשנה לבדה אינה משלמת עם מה שלאחריה, "בארע טבא יתרמי עדביה יהון מודין ומברכין עליהון" היה צ"ל "עלה", ועוד בטלות, "אחסנתיה תהי מעבדא פירין" אין בהן כלל מענין קלות הבישול כפירש"י. — ונראה לענ"ד שפירש התרגום כך הוא, "בארע טבא יתרמי עדביה" שפירושו בארץ שמנה יפול גורלו, תרגום של "אילה שלחה" כפרש"י זו בקעת גינוסר שהיא קלה לבשל פירותיה כאילה זו שהיא קלה לרוץ עכ"ל. ומלות, "יתרמי עדביה" הוסיף אונקלוס להשלמת הכוונה כאלו נאמר, "אילה שלחה לו", כי דמיון המליצה הנשגבה של אילה קלה המירוץ מוסיף עוד טעם למלת, "שלחה" שנשתלחה אליו כלומר שחירץ אליו מאחר שגורלו יפול בה, וזאת הכוונה של "יתרמי בעדביה". — ואגב אעיר בזה שאין מדרכי הלשון לחרגם: "ארעא טבא יתרמי בעדביה", הטעם כי בעברי לשון, "נפל" אצל, "גורל" וכן בארמית קרא אצל, "עדבא" נאמר נפל, רמא רק על הגורל ולא על הדבר שבו נשלך הגורל מפני שמפילים רק הגורל ולא האחוזה, ולשון, "נפל בגורל" לא נמצא בתנ"ך ואף לא לשון, "יתרמי בגורל" בארמית בפרט בת' אונקלוס ובת' יוב"ע על נביאים שלשונם יותר צח ונקי מכל התרגומים.

"הנתן אמרי שפר" חירגם, "ואחסנתיה תהי מעבדא פירין יהון מודין ומברכין עליהון. הכוונה: ארץ נפתלי נותנת ע"י שעושה פירות שבני אדם מודים ומברכים עליהם. וכמו שהסב בפסוק הקודם, "והוא יתן" שהוא ל"ו ותרגם בל"ג, "והיא מרביא" שמוסב על ארצו כן תירגם גם כאן בל"ג, "ואחסנתיה תהי מעבדא פירין", תחת "הנתן", "הנותנת". ומפני שמלת, "בארע" אינה נושא המשפט ועומדת מרחוק לא היה יכול לחרגם, "ותהי מעבדא פירין". על כן בירר הדבר ואומר, "ואחסנתיה תהי מעבדא" וגו'. והנה אעפ"י שלכאורה נראה שיש קצת אריכות בתרגום אבל באמת לא מלה אחת ולא אחד מיותר.

(כד) ברכות שדים ורחם — ברכתא דאבוך ודאמך. "שדים" ת', "דאבוך", פירש"י: ירה ירה סתרגמינן אשתדאה ישחדי — שדים כאן על שם שהורע יורה כחץ. — ולא תירגם כפשוטו מפני שאין כן סדר הטבע, כי בתחלה מתברך הרחם ואח"כ מתברכות השדים בחלב. — וכן מצינו "שדים נכנו ושערך צמח" יחוק'. ט"ו, י"ה. ת"י, "ובעובדי אבהתכון תקניא עידן פורקן כנשתכנו מטא". בלשון עברי: ובשביל מעשי אבותיכם הטובים עת גאולת קהלכם הגיע, פירש ג"כ, "שדים" האבות והוא לפי מדרש חז"ל בואלה שמות רבה פ', א. על פסוק, "וירא אלקים את בני ישראל וידע אלקים". "שלא היו בידם מעשים טובים ליגאל בשבילם וכן הוא מפור' ע"י יחוק' רבבה כצמח נחתין וגו' לא היה צריך לומר אלא ושערך ואח"כ שדים נכנו שקודם בא סי' התחחון מן העליון אלא שדים נכנו זה משה ואהרן שהיו נכונים לגאלם דכתיב שני שדיך כשני עפרים ושערך צמח הגיע הקץ של גאולה. — ע"כ לשון המדרש. דרש ביה לשון שיעור ושיעורין הגיע וצמח (מתנות כהונה). —

(כו) עד תאות גבעות עולם, ת' דחמידו להון רבריא דמן עלמא (כרוב ספרים "רברביא") פירש שכל הגדולים והשרים אשר מעולם חמדו להברכות ורש"י פירש, "ואונקלוס תרגם תאות עולם לשון תאווה וחמדה וגבעות לשון מצוקי ארץ שחמתין אמו והזקוקות לקבלם" עכ"ל נראה שהיה לפניו הגירסה, "דמתא דמן עלמא" (הוא שמצאתיה בדפוס בולונייטא משנת רמ"ב).

(שם) ולקדקד נזיר אחיו, ת' גברא פרישא דאחוהי (סביניטסה) וכן דבר'. ל"ג,

ט"ו. ונכון לפי שהכונה שהברכות „תהיין לראש יוסף שהוא ראש קדקד נזיר אחיו בכל הספרים „ולגברא פרישא דאחוזה“ יכול להיות משמעותו לאיש אחר.

(כו) בנימן ואב יטרף ת' בארעיה חשרי שכנתא ובאחסתיה יתבני מקדשא „באחסתיה יתבני מקדשא“ הוא לפי סוגית הגמרא (ובחים נ"ג ונ"ד) שמיסב על המזבח וההיכל (עי' נתינה לגד) ומלות „בארעיה חשרי שכנתא“ חוספות לשון להשלים הברכה לברכת מ"ר „ובין כתפיו שכן“ שחרגם „ובארעיה חשרי שכנתא“ ומפני הכבוד אומרו בראשונה.

ג. (ג) כי כן ימלאו ימי החנוטים, ת' ארי בין שלמין יומי חניטיא (סביוניטה) וכן עיקר. ברוב ספרים „שלימו“. „ימלאו“ תרג' „שלמין“ בינוני לשון הווה, לפי שהכוונה שזה השעור הנהוג חמיד, שכל החנוטים צריכים מ' יום שלמים לגמר ההחנטה, כמו „כי שם יאכלו לחם“ (לעיל ט"ג, כ"ה) תרג' „ארי חמן אכלין לחמא“ כלומר ששם נוהגים חמיד לאכל בצהרים, (עי' מ"ש שם פסוק ט"ז). „שלימו“ לשון עבר טעמו פעם אחת.

(ד) וידבר יוסף אל בית פרעה, ת' עם בית פרעה. כהוב בפשחנן: „צ"ע למה לא חרגם אינש וכן

(ח) וכל בית יוסף, ת' וכל בית יוסף ולא חרגם אינש. הטעם לפי שבשניהם הכוונה בית מלכותם ולא בני ביחם הסמוכים לשלחנם. (עי' הכלל שהראתי לעיל ו', א)

(יז) שא נא פשע אחיך וחטאתם, ת' שבוק כען לחובי אחיך ולחטאיהון (סביוני) וכצ"ל. „נשא עון ופשע וחטאה“ (שמו' ל"ד; ו'). ת' „שביק לעווין ולמרוד ולחובין, ברוב הספרים: „חובי אחך וחטאיהון“ שבוק, ומסורה עליו „משחבשין בהון“. במסורת החרגום להח' המפוי דר' ברלינר, (בראשית ט"ו, ו'). יש מסורה: „לזכר ג' מלין דמשחבשין בהון, צדקה פשע. (שליחה ת"א) שפחה. ר"ל „ויחשבה לו צדקה“ (שם) ת' „לזכר“. „שא נא לפשע“ (כאן) ת' „לחובי“, „ללאה בתו שפחה“ (לעיל כ"ט, כ"ד) ת' „לאטאה“. ובהם הסופרים משחבשין וכותבים בלא למ"ד לפי שלא נמצא כעברי. ועוד כתב החכם הנ"ל שלא לפרש המלות שבמחברת, ולענ"ד הן משובשות וצ"ל (שלי תטאתם א) הכוונה שחשר (אחד בהמסורה „וחטאתם“ שגם בזה משחבשין. שלי תרג' שכח „לא שכח צעקת עניים“ (תהל' ט', י"ג) ת' „לא שלי קבלת עינוותנין“.

(יט) אל תיראו החתת אלקים אני, ת' ארי דחלא דה' אנא. שנה הלשון מפני כבוד כלפי מעלה וחרגם לפי הענין, „דחלא דה' אנא“ טעמו „ירא אלקים אני“. „ירא אלקים אתה“ (לעיל כ"ב, י"ב). ת' „ארי דחלא דה' את“ תרג' „תחת“ בחילוף האותיות כמו „תחת“, והחליף החמיה להחלטה כדרכו. — לעיל (ל', ב'). „החתת אלקים אנכי“ תרג' „המיני את בעיא הלא מן קדם ה' תבעין“, לא תרגם לפי המלות מפני הכבוד אלא פירש הכוונה, המיני את חבקש (בנים) הלא מה' יש לך לבקש ולהתחנן לפניו, וכאן לא רצה לתרגם „המיני אתון דחלין הלא מן קדם ה' תדחלו“, שלא יאמר כן לאחיו לפי שהיו יראי ה', אלא אמר להם לא תיראו כי את האלקים אני ירא כמו שאמר להם בתחלה „ואת עשו וחיו את האלקים אני ירא“ (לעיל ט"ה, י"ט).

(כו) וישיש בארון במצרים ת' וסמיהו בארונא במצרים. (כן בסביוניטה) בכל הספרים „ושמיהו“ בשי"ן: כתוב בפשחנן שגורם ג"כ „ושמיהו“ בשי"ן צ"ע למה לא לא חרגם „ושמיהו“ כמו שאר כל שיטה ופירש החרגם באריכות וזה תוכן דבריו: טעם „ושמיהו“ — „ושמיהו“, כמו שדרשו חז"ל ששקעו אותו בנילוס, וכן בתרגום

המיוחס ליב"ע. "ושמוהי" לשון טמינה, וגניזה, "נתן לכם מטמון" (לעיל מ"ג, כ"ג) ח' "סימן" ל"ר, היחיד "סימא", וכן "ולפני עור לא תתן מכשול" (ויק'. י"ט, י"ד) ח' "וקדם דלא חוי לא חשים תקלא" (בסביוניטה "חסים") הכוונה שלא יטמון מכשול לשום אדם כשאינו יכול לראותו שיכשל בו בין בדרך בין בעצה שאינה לטובתו. כל זה פירוש של בעל ספר פשתגן, והנה לפי הגירסאות שבסביוניטה "ושמוהי", "חסים" שניהם בסמ"ך, מבורר לגמרי שדברי הפתשגן שהוא לשון "סימא" נכונים ואמיחים. וכתיבה בסמ"ך נראית עיקר.

שמות.

א, (טו) למילדת העברית ת' לחיתא יהודיתא. בספר בראשית תירגם "עברי" "עברים" בלשון הכתוב "עֲבָרָה" "עֲבָרָי" ולא תרגם בשם "יהודא" "יהודאי", כי איך יקראו האבות כן על שם אחד מכני יעקב שלא היה עוד בעולם, אבל מכאן ואילך יחורגם בתנ"כ בכל מקום השם "עברי" רק בשם "יהודאי" כי בזמן המתרגם היתה האומה ישראלית נקראת בכל הארצות בשם "יהודים" ולא "עברים" ע"כ היה צריך לתרגמו בשם שהיה מפורסם בזמנו. רק אצל הדינים של עבד עברי תירגם "עבדא בר ישראל", אמתא בת ישראל. (שמו'. כ"א, ב'. דבר'. ט"ו, י"ב. ירמ'. ל"ד ט', וי"א) כדי לברר הענין על דרך שלא יהי אפשר לטעות בשום אופן. — ותמה שיונב"ע על התורה תירגם ברא'. ט"ג, ל"ב. "יהודאי" ועוד ת' שמות. א', י', "למילדת העיברית" "לְיֹלְדָתָא עִיבְרִייתָא" אחר שתירגמו בפסוק שלפניה "לחיתא יהודיתא", וי"ל כי מה שנאמר "כי לא יוכלון המצרים לאכל את העברים לחם" שהיו שם רק יהודה ואחיו, היה יכול לקראתם בשם "יהודאי" מפני שיהודה היה שר ושופט וגבור מכלם והיו סרים למשמעתו ובסדר שמות לא היה רוצה לכפול שני פעמים בשני פסוקים זה אחר זה המלות "לחיתא יהודיתא" ואמר בשניה ליפות הלשון "לְיֹלְדָתָא עִיבְרִייתָא".

(י"ט) וְיִלְדוּ — וְיִלְדוּן, בדפוס סביונטה יִלְדוּן בינוני ובלא וא"ו והוא לשון הווה לומר שהיה כן תמיד וזאת הכוונה האמיתית.

(כב) כל הבן הילד ת' כל ברא דיתיליד ליהודאי. הוסיף מלת "ליהודאי" ללמד שרק על היהודים היה גזור ולא על המצרים, מפני שאין דרכו של אונקלוס להגדיל הרעה כשידובר שנעשה על יד מי שיהיה, כדי שלא יאמרו המון עם כי רק החטאים הגדולים והנוראים מעניש השי"ת ולא אותם שבני אדם רגילים בהם. ע"כ הקטין בכל מקום בספור דבר של חטא בכל מה שאפשר. וכן לקמן ב', כ"ג, ויאנחו בני ישראל מן העבדה. ת'. ואתאנחו בני ישראל מן פלחנא דהוה קשיא עליהון. הוסיף ג"כ המלות "דהוה קשיא עליהון" להרחיק דרשת חז"ל שפרעה נצטרע והיה שוחט כמה מאות ילדים בכל יום לרחוץ בדמיהם לרפואתו, ופירש שהתאנחו רק מן העבדה קשה, שלא להגדיל הרעה שעשה פרעה.

ב, (ט) היליכית' אובילי, בכ"י ודפוסים ישנים ומדויקים הנוסח הָא לִיכִי (מצאתי

בספר (Prophetai chaldaice Paulus de Lagarde) בחוך חלופי נוסחאות תרגום ירוש' על פסוק (מ"א. י"ז, י"ג). "ולך ולבנך תעשי באחרנה" "וּלִיכִי וּלְיִבְרִיכִי תַעֲבִידִין בְּבִתְרִיתָא" ונראה לי שהנוסחא "הא ליכ" עקרית מפני הלשון דומה לגמרי ללשון הכתוב ודרכו של אונקלוס להשוות לשון התרגום למקרא, וגם חז"ל דרשו ש"ר. פ', א'. א"ר חמא בר חנינא נחבאת ולא ידעה מה נחנבאת היליכִי שליכִי הוא. ועי' רש"י. "אובילי" תרגום של "הוליכִי" בוא"ו ושעמו הולכה ממקום אחד עם ההבאה למקום אחר. "לכו הביאו" ברא'. ט"ב, י"ט. ת' "אוילו אובילו", ולכו — באו" שם ט"ה, י"ז. ת' "ואוילו אובילו". ת' "באו" כמו "הביאו".

(יב) כי אין איש ח' ארי לית אינש. נ"א: לית גברא. נראה לענ"ד שהנוסחא „לית גברא" עיקר. כי ע"י מלה זו יוכל התרגם להיות נדרש בכל ענינו לגמרי כלשון הכתוב, וכלל גדול הוא בתרגם אונקלוס שהתאמץ והתחכם לבחור לו המלות ע"ד שתהיו סובלות רבים ממדרשי חז"ל ככל מה שאפשר, והראתי זאת בכמה מקומות והנה מאחר שמדרשי חז"ל על הפסוק הזה נאמרים כלם לכבוד מרע"ה, ודאי לא התרחק המתרגם מהם. כי הקשה לחז"ל בעשותו הדבר ברגש קודש ואהבתו העזה לאחיו איך היה משה פונה כה וכה מפני היראה והיה רוצה להסתיר המעשה, ובוודאי אפילו אם היו אנשים אחרים שם לא יחדל להציל נפש אחיו הישראלי מיד מכהו ע"כ דרשו חז"ל ש"ר. פ' א': וירא כי אין איש. כי בן מות הוא: רבי יהודה אומר כי אין איש שיקנא להקב"ה ויהרגהו: רבי נחמיה אומר ראה שאין מי שיוכיר עליו השם ויהרגהו: ורבנן אמרו שאין תוחלת של צדיקים עומדות הימנו ולא מורעו עד סוף כל הדורות. — אבל הנוסחא „לית אינש" אינה סובלת המדרשים האלו למדרש חז"ל (שם) ויטמניהו בחול: שלא היה שם אלא ישראל טמנו בפניהם של ישראל שנמשלו לחול.

ג, (טו) אלקי אברהם אלקי יצחק ואלהי יעקב שלחני אליכם. ואלהי יעקב — — — — — שלחני לותכון. כאן תירגם השם בכנוי הקנין אלקיה דאברהם וכן ביצחק וביעקב. והנה אופן סמיכות זה יורה על ההתקרבות והתדבקות בייחוס שני הצדדים היותר אפשרי, לפיכך נמצא הסמיכות בכנוי הקנין לרוב בקרובים, כגון „אחתי דנחשון", „חמיה דמשה", „אבואה דמלכה ואבואה דיסכר", „אחיה דאשכול ואחיה דענר". „אלקיה דאברהם" טעמו כמו בעברי אלקיו של אברהם. הנה כמה שדבר משה אל בנה ישראל שהיה לו להודיעם שהקב"ה שהוא אלקיהם של האבות שלחו אליהם, ולייחוסם האבות יכול לומר שהיה אלקיהם הוא לבדו ואין עוד אחר. אבל לעיל פסקו' בדבור הקב"ה למשה „אנני אלקי אביך אלקי אברהם" וגו' לא תירגם בכנוי הקנין אלא בידוע „אלקא דאברהם" וגו' שטעמו בעברי „האלקים אשר לאברהם", כי בייחוס הש"ת להאבות לא היה יכול לתרגם אלקיו של אברהם כי הש"ת הוא אלקי כל העולם כלו ולא של אברם לבד. אבל לשון האלקים אשר לאברהם, ליצחק, כוונתו שהוא שהכירו בו האבות והתהלכו לפניו והוא שכתר עמהם הברית לתת להם הארץ והנה עתה באה העת למלאת הבטחתו.

ד, (כה) ותגע לרגליו. ת' וקריכת קדמוהי. מסורה: הקרבה דמיתרג' לקדמוהי ג' באורי'. ותגע לרגליו (כאן) להקריב (בפ' קרח להקריב אהכס אליו) והקריב אליו. (שם): ואת הקדוש והקריב אליו. נראה בעליל שבמקומות האלו תירגם „לקדמוהי" ללמד שטעמו רק הנשה ולא הקרבת קרבן „קרב קדם" משמע הקרבת קרבן.

(שם) כי חתן דמים אתה לי — ת' בדמא דמהולתא הדין אתיהיב חתנא לנא. כתב הרב ב"ם נתינה לגר וזה לשונו: ע' רש"י היטב. ולא ידעתי כוונת המתרגם מה הוא „אתיהיב" ולענ"ד הוא ט"ס וצ"ל אתחייב כמו בפ' שאח"ז שח' „אתחייב חתנא קטול" וכן מצאתי בכ"י. עכ"ל — ואני לא הבנתי דברי הרב, מה לייין ברש"י והנה רש"י ו"ל חולק על התרגום ופירש מלת „דמים" דמי הריגה, וכתב בסוף דבריו „ואונקלוס תרגם דמים על דם המילה" ומה הקשה לו והכריחהו לשנות נוסחא שלנו ולקיים נוסחא של כתב יד אחד שמהפכת הכוונה „אתחייב" תחת „אתיהיב" — וגם ב"ם לחם ושמלה רצה להגיה „יהדיב" עחיד, כדי להתמים התרגם עם מדרש ש"ר. פ' ה, „כי חתן דמים אתה לי: אמרה חתני תהיה נתון לי בזכות דמים הללו של מילה שהרי קיימתי המצוה", ע"כ. ואומר אני שאין צורך לשנות הנוסחא כי נכונה וישרה היא. אע"פ שכוונת הדברים שזה בתרגום ובמדרש יש

חלוק בזה שבמדרש האמירה למשה "חתני תהיה נתון לי", ובתרגום האמירה למלאך המשחית שבקש המיתו, גם תרג' יונב"ע ות' ירושלמי פירשו כן (עי' שם) שהאמירה למלאך. והנה כוונת התרגום כך היא "וקריבת לקדמוהי ואמרת בדמא דמהולתא הדין אחיהיב חתנא לנא". פירש שהגישה לפניו ותאמר למלאך הרף ידך! החתן נתון לי בדם המילה הוה עשיתי מצות ה', מיד "וירף ממנו", או אמרה חתן דמיס למולת" ת' "ונח מניה בכך אמרת אלולי דמא דמהולתא הדין אחחייב חתנא קטול". חרגם בקצרה מה שפירש יונב"ע בארוכה "ופסק מלאך חבלא מניה בכך שבחת צפורה ואמרת מה חביב הוא אדם גזורתא הדין דשויב ית חתנא מן ידוי דמלאך חבלא". ומה שחירגם אונקלוס "אחיהיב חתנא לנא", "לנא" ל"ר מפני שלא חירגם "בעלא" אלא "חתנא" כלשון הכתוב "חתן" שטעמו קרוב ע"י החתנות ובוה הייחוס אינו שלה לבדה אלא לכל המשפחה.

ה' (ט) בדברי שקר ת' בפחגמין במילין. אע"פ שהם דברי פרעה עכו"ם ורשע לא תירג' "שקרא" אלא הרחק התירוף וגורף על צד היותר אפשרי וחירגם "במילין".

וארא.

ו' (ו) והוצאתי אתכם מתחת סבלת מצרים והצלתי אתכם מעבודתם ת' ואפיק יתכון מנו דחוק פלחן מצראי ואשויב יתכון מפלחנהון. כתב ב"ם לחם ושמלה "מנו דחוק פלחן הוא תרגום מתוך לחץ עבודה והוא לפי הענין ולא לפי המלות" עכ"ל. וזה אינו נכון כי באמת שמר המתרגם ו"ל את המלות על צד היותר אפשרי. "סבלות" תרגומו "פלחן", "וירא בסבלתם" לעיל ב', י"א. תירג' "וחוא בפולחנהון" בלא הוספת מלת "דחוק", כי שם הכוונה העבודה ממש כי רק העבודה נראה לעינים ולא הלחץ. ומאחר שגם "עבודה" בעברי "פלחן" בארמית, אילו חירגם כאן "ואפיק יתכון מנו פלחן מצראי ואשויב יתכון מפלחנהון" היה הענין כפול לגמרי. לפיכך תירגם כאן "דחוק פלחן" שטעמו כמו "סבלת" "לחץ עבודה הפרך", ובוה הכתוב נפרד לשני ענינים שונים שיוציאם הקב"ה מקשוי עבודת הפרך ויצילם מעבודתם, כלומר מהשיעבוד, שיצאו מעבדות לחרות. רק מלת "מתחת" תירגם בשינוי קצת עפ"י דרכי לשון ארמית. "מתחת" תרגומו "מתחות" ואינו שייך לומר כן על קישוי עבודה מפני שאינו דבר שהוא מלמעלה, והיה צריך לתרגם "מנו" שהוא בעברי "מתוך", אבל בעברי "סבלות" שהוא לשון סבל, משא, שעליהם יכול לומר בו "מתחת".

(ט) ומעבדה קשה, ת' ומפלחנא דהות קשיא עליהון. לעיל ב', כ"ג. "ויאנחון בני ישראל מן העבדה" חירגם, "ואתאנחו בני ישראל מן פלחנא דהוה קשיא עליהון" (עמ"ש לעיל ב', כ"ב-) וגם כאן תירגם בזה הלשון להרחיק הדרוש ש"ר. פ' ו'. "היה קשה בעיניהם להרחיק מע"ז" כמו שדרכו תמיד בקודש להקטין כל סיפור של דבר עברה ולא להוסיף מה שאינו בכתוב.

ה' (א) נתחיק אליקים לפרעה ואהרן אחיך יהיה נביאך ת' מנתיח רב לפרעה ואהרן אחיך יהי מתורגמנך. כך היא דרשת חז"ל ש"ר. פ' ח. "כשם שהרודש יושב ורודש והמורא אומר לפניו כך אחה תדבר את כל אשר מצוץ ואהרן אחיך ידבר

אל פרעה. ובמדרש תנחומא הנוסחא כמו בחרגום, "כשם שהדורש יושב ודורש והמתורגמן משמיע" וכו'. ומלת "נתחיק" תירגם "מנתיק" שהוא כמו "הפקדתיך" לפי הענין

ה, (א) "על מימי מצרים", ת' "על מיא דמצראי", כלומר מימיהם של המצריים. לא ידעתי מדוע לא תירגם "מיא דמצרים" שטעמו ארץ מצרים

(ה) התפאר עלי, ת' שאל לך גבורא הב לי זמן. "נ"א והב לך זמן". סביוניטה: הב לך זמן. "ומן" תרגום של "מועד". "קראי מועד" במד'. ט"ו, ב'. "מערעי זמן". "מועד צאתך ממצרים" דבר'. ט"ו, ו'. "ומן מפקך". ואין לפרש "הב לי זמן", תן לי רוח", שלא יתה הדבר מהרה, כי זה בארמית "אַרְבָּא", "ארכא יהיב להון" ברא'. ו, ג'. — ונראה לקים הנוסחא "הב לי" מפני שהיא קרובה יותר ללשון הכתוב "התפאר עלי".

(כ"ב) הן נזכר את חזקת מצרים לעיניהם ולא יסקלנו, ת' הא נדבח ית בעירא דמצראי דחלין ליה ואינון יהון חזון הלא ייטרון למרגמנא. "לעיני" תירגם אונקלוס כמעט בכל מקום כבעברי "לעיני". — ויאסר אחו לעיניהם, ברא'. מ"ב, כ"ד, ה'. "לעיניהון". — למה נמות לעיניך, שם מ"ט, י"ט, ת' "לעיניך". אבל כאן בישרת לשונו הברור וצלול לא היה יכול לתרגם: "הא נדבח ית בעירא דמצראי דחלין ליה לעיניהון" כי לפי דרכי הלשון היתה מלת "לעיניהון" מוסב על הפעל "דחלין" הסמוך לו, ולא על הפעל "נדבח" שהוא רחוק ביותר. ולא היתה שום הבנה בדבריו אם תירג': "דמצראי דחלין ליה לעיניהון" לפיכך היה בוחר לתרגם "ואינון יהון חזון" שהוא הכוונה האמיתית של "לעיניהון". ולא תירגם "הא נדבח לעיניהון דמצראי ית בעירא דאינון דחלין ליה" לפי שדרכו חמיד לשמור סדר המלות בכל מה שאפשר. — "ולא יסקלנו" ת' "הלא ייטרון למרגמנא". הפך "שילת השאלה להחלטה כדרכו חמיד לברר הכוונה האמיתית. — ואמר "הלא ייטרון למרגמנא" ולא "הלא ירגמנא" לפי שאי אפשר להמית עם רב בסקילה.

ט, (ח) וורקו משה השמיטה לעיני פרעה, ת' ויורקינה משה לצית שמיא קדם פרעה, ת' "לעיני" "קדם" ולא "לעיני" (עי' ט"ש לעיל ח, כ"ב). מפני שאפשר לטעות שטעמו לעיני ממש, שידרוק משה הפיח בדרך שיכא גם קצח ממנו בחור עניו של פרעה.

(וכח) העתירו אל ה' ורב מהית קלה אלקים וברר, ת' צלו קדם ה' וסגי קדמוהו רוח דלא יהון עלנא קלין דלווט כאלין מן קדם ה' ובררא. (מפני הכבוד כלפי מעלה לא ת' "ורב" ענין די בלשון "מיסת" כמו "רב עתה הרף ירך" (ש"ב. כ"ד, ט"ו). ח"י "מיסת כען אנת ירך" אלא ת' בלשון "סגי" וכן "רב עתה ה' קח נפשי" (מ"א. י"ט, ד'). ת"י "סגי לי ארכא עד אימחי אנא מטרף כרין כען ה' סב נפשי". "ורב" לא תירגם בלשון "די" כשפירש"י, "די לי במה שהוריד כבר" אלא כהוראת בכל מקום "סגי" ומוסב למעלה, "העתירו אל ד' ורב" ת' "צלו קדם ה' וסגי קדמוהו רוח", פירש "ורב" לפי הענין "לה' שיש אצלו הרבה רוח והצלח", כמו שתרגם לפי הענין "רב עוד יוסף בני חיי" ברא'. מ"ה, כ"ח. "סגי לי חדוא עד כען יוסף ברי קים". "קלת אלקים" ת' "קלין דלווט האלין מן קדם ה'". "לווט" תרגום של "ועם", "וכלה ועם", ישע' י, כ"ה. "ויסופון לוויא". "עד כי יעבר ועם" שם כ"ו, כ'. "עד די יעובר לווט". והיה צריך להוסיף מלת "דלווט", כי רק על קולות של ועם אמר פרעה שיחפלו שלא יהיו עוד ולא על קולות הטבעים שהם לטובת הארץ שממטעים החום הנורא ומביאים גשמי ברכה. אבל צ"ע אחר שאמר "קלין דלווט" מה לו להוסיף "כאלין" כי וודאי רצונו שלא יהיו עוד קולות של ועם כלל יהיו איך שיהיו. — ע"כ נראה לענ"ד "דלווט", "כאלין" שני נוסחאות הנה, או זה או זה, כי אם נאמר "דלווט" אין נכון לומר אחריו "כאלין" כמי שפירשתי ואם נאמר "כאלין" אינו צריך למלת "דלווט". — ויונב"ע תיר' רק "קלין דלווט" בלא "כאלין".

ב.א.

י. (ב) אשר התעללתי במצרים, ת' ית נסין דעבדית במצרים. לשון „התעלול” הראותו עשיית רעה לוולתו באופן בויון וולוול ויהורגם חמיר לפי הענין. — כי התעללת ביי, במדב'. כ"ב, כ"א. ת', „ארי היכת ביי”, „ויתעללו בה” שופ'. י"ט כ"ה. ת"י „ויתעלבו בה” אבל כשהוא מוסב להשי"ב לא תירגם בלשון „חיד” או „עלב” מפני כבוד כלפי מעלה. — „כאשר התעלל בהם”, שמו' א' א', י'. שמוסב על הקב"ה, ת' „כד אחפרע מנהון”. וכאן הענין שצוה הקב"ה שיספרו לבניהם הנסים שעשיתי במצרים ואת אחתי אשר שטתי בם, מלת „בם” מוסב על פרעה ועבדיו האמור למעלה. לפיכך תירג' „התעללתי”, „נסין דעבדית”. ולא ת', „במצראי” אלא „במצרים” שכולל כל הנסים שנעשו שם.

(ה) ואכל את כל העץ הצמח לכם מן השדה, ת' דאצמח לכון מן חקלא. כחוב בס' יא"ר: „צ"ע למה לא תרגם דצמח” עכ"ל. נראה שתירג' „דאצמח” הפעיל כמו „מצמיח” כי בעץ טאכל הכתוב מדבר שנאמר בפסוק „ואכל את יתר הפלטה וכו' ובפסוק ט"ו כחוב בפירוש „ויאכל כל עשב הארץ ואת כל פרי העץ”.

(ט"ו) חטאתי לה' אלקכם ולכם, ת' חבית קדם ה' אלקכון ולכון, אם נאמרה פעולת אדם בייחוס לה' ואנשים ביה, הפעולה אינה שוה בייחוסה לה' לייחוסה לאדם ויורה לנו המתרגם תמיד ההפרש. וכאן דיו מה שתרגם „קדם ה'” תחת לה' כדרכו תמיד, כי במה שחטא פרעה לישראל שעשה להם רעה חטא לפני השי"ת. כיוצא בזה „כי עברתי את פי ה' ואת דבריך” שמואל א' ט"ו, כ"ד, (הם דברי שמואל לשמואל), ת"י „ארי עברית על מימרא דה' ובסרית על פתגמך. שכל שדבר לו שמואל היה בשם ה' ע"כ על ידי שבוה את דברי שמואל היה עובר על דברי ה', וכן „והיהם נקים מה' ומישראל” במדב'. ל"ב, נ"ב (אצל בני גד ובני ראובן), ת' „וההון וכאין (מן) קדם ה' ומישראל”, אם יעזרו בכבישת הארץ יהיו נקיים מעולה נגד ישראל ולפני ה'.

(כא) וימש חשך ת' בחר דיעדי קבל ליליא. במ"ם לחם ושמלה הקשה למה שחירגם „חשך” בל', „קבל” שהוא תרגם של „אפלה” כי בפסוק שלאחריו „חשך אפלה”, ת' „חשוך קבל”, וכותב בזה הלשון: „ולכן נראה בעיני כי מלת קבל צריך להיות במסגרת ולפי הא' יהיה בחר דיעדי ליליא ומלת קבל הוא פ' אחר על לשון וימש כפי רש"י ו"ל מלשון ויאמש ולפי"ו מלת בחר דיעדי מסוגרים, ויהיה החרגב רק ויהי חשוכא וגו' קביל ליליא שיפרש איך יהיה החושך חושך של אמש”, עכ"ל. מי לא ירגש דוחק הפירוש ובמח"כ ברוב חריצו החטיא המטרה וירה החצים ממנה והלאה. והטעם שתירגם כאן בל', „קבל” ולא „חשוך” מפני שלא רצה להשתמש בל' „חשוך” פעמים בפסוק אחד אחר שחירגם כבר „ויהי חשוכא” וגו' כי ידוע שדרכו תמיד שלא לדבר בכפל לשון בכל מקום שאפשר להביא מלה אחרת מפני יופי הלשון. והנה מזה הטעם תירגם לקמן פסוק כ"ג „ולא ראו איש את אחיו ולא קמו איש מתחתיו וגו'” „איש” הא' „גבר” והשני „אנש”. וגם בזה העיר הרב המח' הנ"ל ומוסב על מ"ש בספרו „עוטה אור” כלל ה' ציון ד', ושם הביא כמה פסוקים שנכפל בהם מלת „איש” ויחירגם הא' „גבר” והב' „אנש” והשתדל לבקש טעמים שונים לכל פסוק לפי ענינו והכל שלא לצורך. ועוד העיר בצדק על מה שחירג' „ולא קמו איש מתחתיו” „מתחתוהי” ולא תרגם „מאתריה” כמו „ואם תחתיה תעמד בההרת” ויקר'. י"ג, כ"ג, ת' „ואם באתרהא” וגו', וכן „וישבו תחתם”, דברים כ', י"ב, ת' „ויחיבו, באתריהון”, ולא פירש הטעם. ואומר אני שחרגם

„מתחוחתיה“ משמע תחתיו ממש, כלומר לא היו יכולים לזוז ממקומם, והוא לפי מדרש חו"ל ש"ר. פ' י"ד. „רכותינו אמרו ז' ימים של חשך היו כצד ג' ימים הראשונים מי שהיה יושב ובקש לעמוד עומד וגו'. ג' ימים אחרים מי שהיה יושב לא היה יכול לעמוד והעומד אינו יכול לישב. ומי שהיה רובץ אינו יכול לזקוף עליהן נאמר לא קמו איש מתחתיו ג' ימים“ עכ"ל המדרש, לפיכך לא היה יכול לתרגם „מאתריהון“ כי זה כמו „ממקומם“ שמשמע גם מעידם, מארצם, כמו „והיכו באתריהון“ (ע"י לעיל) שטעמו בארצם.

יא. (ב) וישאלו איש מאת רעהו, ת' גבר מחבריה, הנה תירגם כדרכו בכל מקום שנאמר „איש“ אצל „רע“, ואין בו שום מקום לפקפק, ואעפ"כ הקשה הנ"ל על שלא ת' בל', „רהיטיה“ כיב"ע, ובמאמרו מצא כלל דרש בדרכי אונקלוס וזה לשונו: וכן יתורגם כל ריע רק הסמוך אל עצם פרטי כמו וחירה רעהו הוא שמתרגם בלשון רמים ומוה ג"כ ואחות מרעהו שתרג' מרהמתי אבל כל הסמוך ללשון איש סתמי מתרגם בל' חבר עכ"ל ואינו נכון, „ויתנה לרעך לדוד“, שמו' א'. כ"ח, י"ז. ת"י לחברך לדוד, סמוך אל עצם פרטי ומתורגם בלשון „חבר“, ועוד „ואחות מרעהו“ שאינו סמוך אל עצם פרטי מדוע יתורגם בל', „מרהמתי“, ואצל שמשון, שופט'. ד', י"א. „ויקחו שלשים טרעים“ – חברין ת'. והנכון שלשון חבר שיק רק בין אנשים שוים במדרגה ולא על מלך ואנשיו. שיוכלו להיות אוהביו אבל לא חבריו על כן לא תרג' אצל אבימלך „חכירותי“, וכן חירה לא כנה „חבריה“ מפני כבוד יהודה שהיה הגדול בשבטים. ולשמשון שלא היה עדיין שופט ורצה לשא אשה מבנות פלשתים, היה יכול לתרגם בל' „חברין“. ועוד ראה מדרשו אבנר, (שמואל ב'. ג', ח') „עם בית שאול אביך אל אחיו ואל מרעהו“, ח' „ועם רחמיה“, אבל „ויאמר אבשלום אל חושי זה חסדך אח רעך למה לא הלכת את רעך“, ת' ב' פעמים „את רעך“ – „עם חברך“ (שמו'. ב'. ט"ז, י"ז) כי בעיני אבשלום לא היה דוד עוד מלך. ובפסוק הקודם וכן קפ"י ט"ז, ל"ז שהם דברי הכותב הקדש, „חושי רעך דוד“ מתורגם „שושבינא דדוד“. וכן שמואל אמר לשאול „לחברך לדוד“ כי היה כנר משוח למלך.

יב. (ו) ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו, ת' לא ינוק כלב בלשניה (נ"א לשניה) למנכת אין עוד להוסיף על מה שכתבו בתרגום הזה הגאון ב"מ נתינה לגר והרב החכם בע"ס לחם וצמלה, ושניהם הביאו הפסוק „לא חרץ לבני ישראל לאיש את לשונו“ יהוש'. י', כ"א. ת' יב"ע „לא הוה נוקא לבני ישראל למדחק גבר ית נפשיה“, וזה רחוק מאד מלשון הכתוב. ע"כ נלע"ד שלפי דעת יוב"ע לשון „לא חרץ לאיש את לשונו“ מליצה הוא ומטעה שלא היה איש אחד חולה מחמת הטירחה העצומה במלחמה ובדריפת האויב, ושאלתי רופא מומחה שהוא ראש מרופאי הצבא, ואמר לי שרבים מאנשי מלחמה שאין בכחם לרוץ זמן ארוך נעשו עיפים, ומתוך הטימות הגוף גרונם ניהר ולשונם יבשה כחרס. וזה שתירגם לא חרץ כמו לא חרס לאיש את לשונו, לא הוה נוקא – למדחק גבר ית נפשיה, שלא נעשה אחד מהם חולה ע"י שלחק ודחק את עצמו לעשות יותר ממה שבכוחו, „חרץ“ לשון חירוף ושינון והשחחה. והמתרגם לא פירש כשאר המפרשים לשון דבור רע ועירה, כי מה חידוש יש אחרי שכרחו כל האויבים ושבו בשלום אל המחנה שלא עמד איש כנגדם ואפילו בדבור. וגם מה שנאמר ששבו בשלום על כרחו טעמו בשלמות ובבריאות, כי עם האויבים לא יוכלו לכרות בריח שלום מפני שהיו משבע אוטות, ולפי התרגום היה נס גדול. ועוד י"ל שיב"ע דורש כאן כמו שנדרש בלקוט בא רמז קפ"ז: „לפי שנאמר כי בחפזו יצאת מארץ מצרים יכול חפזו לישראל ת"ל ולכל בני ישראל לא יחרץ כלב לשונו אמור מעתה למצרים היה חפזו ולישראל לא היה חפזו“ ותרגם כאילו נאמר לא חרץ כלב לאיש את לשונו שפירושן שבשובה

ונחת שבו אל המחנה ולא בחפזו, ותרגם לפי הכוונה לא הוה נוקא, למדחק גבר ית נפשיה.

(כא) משכו וקחו לכם צאן למשפחתכם. ת' אתנגידו וסכו וכו' נ"א נגידו.

לשון האוגר, "ברוב הספרים אתנגידו, והוא תרגם של ויגוע" עכ' — ועוד כתב "ובעל ס' יא"ר מפרש אתנגידו לפי המדרש משכו ידיכם מע", או משכו עצמכם ממקומכם, ודוגמתו וימשוך האורב (שופטים כ') ואתנגיד כמנא, וכל זה רחוק מן הפשט" עכ"ל. ולי נראה שנוסחא אתנגידו עיקר. "נגידו", "וסכו" ענינם שוה וכפל לשון. אתנגידו טעמו נחזק והפרשה כמו יהשוע ד', י"ה, נחזק כפות רגלי הכהנים, ת"י אתנגידו פרסת רגלי כהניא — ואלכה וירדתי על ההרים, שופט' י"א, ל"ז ת"י ואיהך ואיתנגיד על טורייא. וכן תרגם של "ויגוע" — "ואתנגיד" שטעמו נפרש ונתק מן העולם. והנה הראתי בכמה מקומות שדרך המתרגם לבחור המלות באופן שהלשון יכול להיות נדרש לדרשות הרבה כלשון הכתוב עצמו ואם אי אפשר שחיה המלה מספקת לכולן חספוק לכל מה שאפשר. ברוב דרשות חז"ל מוסב לשון משכו והרבקן במצוה. רבי ישמעאל אומר בא הכתוב ללמד על כל העוילים למנין על הפסח שמושכין את ידיהם ממנו עד שישחט וגו' (הטעם שיכולים לפרוש את עצמם מן התבורה עד שישחט הפסח) ר' יצחק אומר ללמדך על בהמה דקה שהיא נקנית במשיכה, ושחטו את הפסח, מצוה שישחטנו לשמו אבל שחטו שלא לשמו עבר על המצוה שומע אני יוכשר ת"ל משכו וקחו שנה עליו הכתוב לפסול, עכ"ל המכילתא. נראה שר' יצחק דורש משכו על שני אופנים, משכו והשח, וגם אם נשחט שלא לשמו משכו עצמכם ממנו וקחו אחר. ועוד במכילתא בא פ', ט"ו. כל עדת ישראל למה נאמר לפי שהוא או"ר משכו וקחו לכם צאן כשם שפסח מצרים אינו כשר אלא למשפחה אף פסח דורות אינו כשר אלא למשפחה ת"ל כל עדת ישראל מגיד שפסח דורות בא בערבוביא, עכ"ל, פירש אתנגידו ג"כ שיתפרשו למשפחותיהם לשחוט הפסח ולא בערבוביא. ועוד כיוצא בזה רוב המדרשים בשמות רבה.

(לא) ולכו עבדו את ה' כדברכם. ת' ואזילו פלחו קדם ה' כמא דהיחון אמרין. כתב בעמ' לחם ושמלה: לפי המלה היה צריך לתרגם כמא דהוויחון ממלליו, כחרגום של לשון דבור, אמנם מאשר לא אטר בזה כאשר דברתם כמו בפסוק השני אלא שהוא הווה שהיו אמרין בן חסיד, ומוסב על לשון הכתוב (לעיל, ה', א', וג'). שלא בקשו רק דרך שלושת ימים ורק לחוג במדבר וכמו שהוא שם בלשון אמירה ולא בלשון דבור, ולשון כדברכם על לשון עבדו ולא על לשון לכו, עכ"ל. יפה פירש מה שלא חירגם בלשון כמא דמללחון כמו בפסוק שלאחריו, "כאשר דברתם" כי לשון כדברכם לשון הווה שהיו אמרים בן חסיד. אבל מה שכתב: "ומוסב על לשון הכתוב לעיל ה', א', ג' וכו' וכמו שהוא שם בלשון אמירה ולא בלשון דבור", אינו נכון כי בכל מקם נאמר לשון אמירה בין משה ופרעה, ומה שנה אלו לעיל ה' א' ג' מכל האמירות. ועוד שלא נרמו בדברי פרעה כלל מענין שלש ימים ולא היה צריך לומר שילכו שלשת ימים כי אותה היו מבקשים, ומכל מקום הקושיא במקומה עומדת מדוע לא תרגם, "כמא דהוויחון ממלליו". והנכון שטעם "כמא דהוויחון אמרים", כמו שאתם רגילים לומר, וכן בלשון חז"ל, "הוא היה אומר" טעמו שהיה רגיל לומר כן, ובוה אין שייך לומר "כמא דהוויחון דוברים" כמו שלא שייך לומר "הוא היה דובר" כי לשון "דבר" יורה דק על בחינת הדבור עצמו ולא על מה שאמר. ודברי פרעה כאן מוסבים ומתאימים למה שאמר "נרפים אתם נרפים על כן אתם אומרים נלכה ונזבחה לה" לעיל ה', י"ו. (פסוק י"ח) "ועתה לכו עבדו ותבן לא יתן לכם" וגו' וכאן אמר "עבדו את ה' כדברכם", הכל כמו שאמרתם ולא כשאמרתיו אני כפרש"י. וגם משה אמר בכל פעם, "שלח את

עמי ויעבדוני", אבל "בצאנונו ובבקרנו נלך" אמר משה רק פעם אחת, על כן נאמר "גם צאנכם גם כקרכם קחו כאשר דברתם ולכו", וכן "גם אחת תתן בידינו זבחים ועולות" פעם אחת נאמר, לפיכך דרשו חז"ל "כאשר דברתם" מוסב גם על זה לפי שאמר פרעה גם נס שני פעמים לרבות.

(טג) זאת חקת הפסח ת' דא גזירת פסחא. וברוב שאר מקומות תרגם לשון "חק" אצל מצות ה' בלשון "קים". "חק" בעברי יתורגם בארבע לשונות: קים, גזירא, חולקא ניטוסא

(א) "קים". בכל מקום שנאמר לשון "חוק" בבחינת כלל על מצות הרבה כגון "שמע אל החקים ואל המשפטים" דבר'. ד', א', או על מצוה אחת כגון בכל מקום שנאמר "חקת עולם" וכן "לחק לך ולבניך" לעיל פסוק כ"ד. יתורגם בל' "קים" "שמע לקימא ולדינא" "קים עלם", כי "קים" גם כן תרגום של לשון "ברית" "ושבועה" לכן "שם שם לו חק ומשפט" — תירגם חסן גזר ליה קים ודין. ומאחר שהמצוה בכללה היא ברית בין השם יתב' ובין ישראל ואנו נשבעים לקימה לא שייך לשון קים על הפרטים, על כן

(ב) כל לשון "חק" הנאמר על פרטי המצות בלשון "גזירא" יתורגם. "זאת חקת הפסח" וכן "ככל חקותיו וככל משפטיו תעשו אותו" במד'. ט', ג'. שמוסב על פרטי מצות ק"פ, ואח חקת התורה אצל פרה אדומה שהיא מצוה פרטית ביחוס כל התורה ולשון "חקת" מוסב על הפרטים, שתהי הפרה אדומה חמיטה, אשר לא עלה עליה עול, וכיוצא בו ושרפה, וכל המצות התלויות בטי נדה, וכן "זאת חקת החזרה" שם ל"א, כ"א אצל פרטי מצות געולי נכרים, וכן "והיתה לבני ישראל לחקת משפט" במד' כ"ז, י"א. אצל פרטי דיני ירושת נחלה, וכן "והיו אלה לכם לחקת משפט" שם ל"ה, כ"ט. אצל פרטי דיני ירושת נחלה, וכן "והיו אלה לכם לחקת משפט" שם ל"ה, כ"ט. אצל פרטי דיני ערי מקלט. בכל אלו תרגם בלשון גזירא שהם כגזירת המלכות ועלינו לשמורם אף אם לא נדע טעמם. ועוד תרגם בלשון "גזירא" כל לשון "חק" שמוסב על צוואת מלכות, "וישם אוהה יוסף לחק" ברא' ט"ז, כ"ו. — "ושוי יתה יוסף לגזירא", "מדוע לא כליתם חקכם" שמו'. ה', י"ג. — מאדיון לא אשלמתחון גזירתחון.

(ג) "חולק". בזה יתורגם כל לשון "חק" שטעמו שכר קצוב שינתן לאדם בעבור משמרתו או עבודתו. "כי חק לכהנים" ברא' ט"ז, כ"ב. — "ארי חולקא לכומריא". וכן "כי חקך וחק בניך", ויק'. י', י"ג. — "ארי חולקך וחולק בניך".

(ד) "ניטוס". הוא חק של עכו"ט. "ובחקותיהם לא תלכו" ויק'. י"ח, ג'. — ובניטוסיהון לא תהכון. "מחקות התעבות", שם פסוק ל'. — מניטוסיו תועבתא.

בשלה.

יג, (כא) וה' הלך לפניו יומם בעמוד ענן לנחתם הדרך, ת' וה' מדבר קדמיהון ביטמא לדברותהון בארתא, (נ"א לאשריותהון). "הלך לפניו". ת' "מדבר קדמיהון" להרחיק בחינת התנועה ממי שטלא כל הארץ כבודו, שינה וחרגם "הולך" כמו "מוליך" פ"י ולפי זה טעם "בעמודא דעננא" על ידי עמוד הענן. כיוצא בזה תרגם "הוא ההלך עמך" דבר'. ל"א, ו', "ההלך לפניכם" שם ל', ול"ג, בלשון "מדבר"

אבל בפסוק „וילך ה' כאשר כלה לדבר" ברא' י"ח, ל', תרגם „ואסתלך יקרא דה" כמו „ויעל" והרחיק ההגשמה על ידי הספת מלת „יקרא". — „לנחתם הדרך" ת' „לדברותהון בארחא" כן הגירסה בכל הספרים, ובחומש דפוס ווילנא משנת תרל"ד (עם עשרה פירושים) מצאתי הנוסחא „לאשריותהון" וגם בפליגלאטטא הגדולה (Biblia Regia) משנת שי"ז. — השתוממתי עליה בתחלה ואחשבה לזרה, אבל אחר שעינתי קצת מצאתיה נכונה וישרה. הנה ידוע שדרך התרגום להשמר בכל מה שאפשר מהשתמש בלשון אחד פעמים בפסוק, על כן נרלענ"ד שהכפל בלשון יבענין: „מדבר" „לדברותהון" אינו שפת אונקלוס והגירסא „לאשריותהון" עיקר אעפ"י שלכאורה הטעם הפוך מענין „לנחתם". — „ה' בדד ינחנו" דבר' ל"ב, י"ב. ת' „ה' בלחודיהון עתיד לאשריותהון" כדרשת חז"ל שמוסב על העתיד, ותרגם „ינחנו" לשון מנוחה או כמו „ינחנו", וכן כאן „לנחתם" תרגם כמו „לחנחם", „לאשריותהון", הטעם שגם בנסעם יהיו שרוים בחוך עמוד הענן כדרשת חז"ל טכילחא פ', א. שהיו מוקפים בעננים מכל צד, ועוד הוראת מלת „לאשריותהון" גם כן לעשותם חונים על ידי עמוד הענן כמו שנאמר במדב' ט, י"ז. „ולפי העלות הענן מעל האהל ואחרי כן יסעו בני ישראל ובמקום אשר ישכן שם הענן שם יחנו בנו ישראל". — ועיקר הוראת „לאשריותהון" להנהיגם בדרך בסדר הזה שהם חונים במחנה, כמו שנאמר „כאשר יחנו כן יסעו", וגם בנסיעתם קרוים „מחנה". „בנסע המחנה", „מה המחנה הזה אשר פגשתי", וכן „ויסע עמוד הענן מפניהם ויעמוד מאחריהם" לקמן פסוק י"ט. תרגם „ושרא מבחריהון" פירש שלא עמד בטקומו אלא נסע עם המחנה מאחריהם.

יד, (יג) כי אשר ראיתם את מצרים היום, ת' ארי כמה דחיותון ית מצראי יומא דין. נוספת מלת „כמא" כאילו נאמר „כאשר" ואינו נכון, כי הלשון הזה משמע: באופן הזה אשר ראיתם את מצרים היום לא תוסיפו לראותם עוד, ובאופן אחר תסיפו לראותם, אבל בסביוניטה הנוסחא „ארי דחיותון" (בלא מלת „כמא") משמע: אתם אשר ראיתם את מצרים היום לא תסיפו לראותם עוד כלל.

(טו) ואתה הרם את מטך ונטה את ירך ת' ואת טול ית חוטרך וארים ית ירך. „טול" ג"כ לשון הרמה והשאה „קומי שאי את הנער" ברא' כ"א, י"ח. תרג' „קומי טול ית רביא". ולא תרג' „ארים ית חוטרך", לפי שלשון נטיה ביד תרג' אונקלוס בכל מקום בלשון „ארים" שלא יכפיל.

(כה) כי ה' נלחם להם במצרים, ת' ארי דא היא גבורתא דה' דעבד להון קרבין במצרים. פירש הרב הגאון ב"ם נתינה לגר „שינה כדרכו לכבוד ה'" עכ"ל, אבל יש לדקדק מדוע לא תרגם „מיטרא ד' עבד להון קרבין במצראי", למה הוסיף מלות „דא היא" ותרגם „במצרים" שטעמו במדינה, מזה נראה שכונתו: המצריים הכירו שזאת היא גבורת יד החוקה שהביאה עליהם המכות במצרים, כדרשת חז"ל במכילתא ויהי בשלח פ', ה'. „אמרו מי שעשה להם נסים במצרים הוא עושה להם על הים נסים". ודורש נלחם כמו נלחם, (וכן בת' ירוש' ולא בביב"ע). וזה ההפרש בין „אגח קרבא" ובין „עבד קרבא". אגח הושאל מן „נגח" בעברי והוראתו התפרצות החיילות להלחם באויבים חיל בחיל. „עבד קרב" הוא ההיפך מן השלום וכולל כל מה שנעשה בין עם ועם, משעה שהמלך או כל פעם כלו גומרים בדעתם לעשות מלחמה בעם אחר, להוים ולהשחיתם. לפיכך „נלחם להם במצרים" ת' „דעבד להון קרבין במצרים", כי במצרים לא היתה מלחמה נגד החיל אלא השחיתם ואבדם במכות, אבל בים שהיתה המלחמה נגד חיל פרעה תרגם „ה' ילחם לכם", יגיה לכון קרב.

כז. לפנות בקר ת' לעידן צפרא, כלומר לעת בקר שהיה משהאיר היום, לפי שנאמר „וילך ה' את הים ברוח קדים עזה כל הלילה וישם את הים לחרבה“, על כרחך צריך לומר שהשבת הים לאתנו היתה ביום, וכן בתהלי' מ"ו ו', „יעזרה ה' לפנות בקר“ תרגומו „יסעייניה ה' בזכותיה דאברהם דצלי לעידוני צפרא“, הטעם תפלת שחרית שתקין א"א שמצותה ביום ולא בלילה, אבל „וחכא האשה לפנות בקר וחפל וגו' — עד האור“ שופט' י"ט, כ"ח. אצל פילגש בגבעה, תרג' יונ' „למפני צפרא“ כי לא היה עדין יום. וכן „ויצא יצחק לשוח בשדה לפנות ערב“ ת' „ונפק יצחק לצלאה כחקלא למיפני רמשא“ כוונתו לפנות ערב מבעוד יום בומן הפלת מנחה, כיוצא בזה „והיה לפנות ערב ירחץ במים וכבוא השמש יבא אל תוך המחנה“ ת' ג"כ „למפני רמשא“, לפי שצריך למבול מבעוד יום הכלל: „לפנות“ שמשמעותו תחלת הפניה יחורגם „למיפני“, גמר הפניה תרגומו „בעידן“.

לז. וירא ישראל את מצרים מת על שפת הים ת' מִיתִין על כִּף ימא, ולא ת' מִתִּין שטעמו פגרים מתים מתו, אלא „מִיתִין בינוני פועל שהוראתו שראו אותם בשעת גועה כצאת נפשם. והוא כדרשת הו"ל במכילתא בשלח פ' ו. „כתיב מת על שפת הים וכי מתים היו אלא מתים ולא מתים כענין שנאמר והי כצאת נפשה כי מתה (בראשית לה) וכי מתה היתה אלא מתה ולא מתה“.

לח. ואמינו בה' ובמשה עבדו, ת' והימינו במימרא ד' ובנבואתיה (סביונ' ובנביות משה) דמשה עבדיה המחרגם מורה ההפרש שבאמונתם בייחוסה לה', וביחוסה למשה, בה' האמינו כאלקותו ובמשה בנבואתו. כיוצא בזה „וידבר העם באלקים ובמשה“ במד' „כ"א, ה' ת' ואתרעם עמא במימרא דה' ועם משה נצור“, ההפרש בדבורם באלקים מן דבורם במשה, שבמשה היו נצים ורבים מה שאי אפשר בה' בייחוס לה' היו דבריהם התרעמות והתלוננות. — (עי' מ"ש לעיל י', ט"ו אצל „חטאתי לה' ולכם“).

טז. (א) כי גאה גאה, ת' ארי אתנאי על גותניא וגותא דיליה, כן הגירסה בסביוניטה, בספרים שלנו הנוסחא „מתגאי“ לשון הווה — „וגותא“ תחת „וגותא“ החילוק רק במיבטא. ונראה לשון „אתנאי“ שהוא עבר עיקר כמו שבעברי גאה לשון עבר. ותרגם לפי המדרש מכילתא שירה פ', א'. ותנחומא: מתגאה הוא על המתגאים שבמה שאומות עולם מתגאים לפניו בו הוא נפרע מהם. והוסף „וגותא דיליה“ לומר שכן היה הווה והיה תמיד ואך לו הנאות ולא לוולתו.

(ב) עוי וזמרת יה ויהי לי לישועה. ת' חוקפי ותושבתתי דחילא ה' אמר במימריה והוה לי לפריק. „דחילא“ הטעם נורא. והוא כאן חרגם של יה כלקמן י"ו, ט"ז. כי יד על כס יה שתרגם (עי' מ"ש שם) מל' יה „מן קדם דחילא“, והוסיף השם ה' כמו שכתוב ישעי' י"ב, ב'. „יה ה'“. וכוונת המליצה: כשהקב"ה נורא לשונאינו הוא עוי וזמרתי, ומתנהג עמנו בשם ה' במדת הרחמים, שעלה במחשבתו לגאלנו ויהי לנו למושיע „אמר במימריה“ הוראתו כמו עלה במחשבתו, „וידע אלקים“ ת' „אמר במימריה למפרקהו ה'“, „לישועה“ תרג' לפי המכוון: „לפריק“, כמו „למושיע“.

(ד) ומבחר שלישיו. כתוב ב"ס יא"ר: „ומבחר“. נ"א „ושפר“ ואינה דוקא. ונראה הטעם כי „ושפר“ חרגם של „וויטב בעיני הדבר“ עכ"ל. ונכונים דבריו שחרגום „ומבחר“ עיקר „ונראה שנשמטו מעיני הרב החכם שד"ל ז"ל דברי אלה של מ' יא", ובס' אוג"ר מביא כל הספרים שבהם הנוסחאות „ושפר“ או „ומבחר“ ולא זכר הם יא"ר בתוכם ולבסוף כותב „ולא מצאתי הכרע“.

(ו) תהרם קמך, ח' חברתנון לדקמו על עמך מכלתא שירה פ' ו'. ,הרבית להחגאות נגד מי שקם נגדך ומי הם שקמו נגדך הם שקמו נגד בניך" ע"כ. ואפשר הטעם שבחר בלשון "קמו על עמך" מפני שבהברה הוא קרוב ללשון "קמין" יותר מלשון "בניך".

(ח) נערמו מים, ח' חכמו מיא. כת"ק דמכילתא, "נתת ערמה למים" וגו'. ד"א "עשאן כמין ערימות", והטעם שלא תרגם בל' ערימה אפשר לפי שערימה שהיא כר של תביאה שאין לה חיווק ואינה נצבת כמו נד, ועוד מכל מקום ערימה רפה ואינה חזקה, ונד חזק ולפי שנאמר אחריו, "קפאו תהומות", יהיה הסיפור שלא כסדר, קפאו לשון וכנבניה תקפאני (רש"י) והוא ג"כ אינו חזק, כנר, עכשיו הסיפור: נצבו כמו נד נולים אחר שקפאו תהומות בלב ים. לשון "חכים" הוראתו ג"כ שעושה מה שהוא מצווה לשוה, כמו, "עם נבל ולא חכם" (דבר' לב, ו'). ח' "עמא דקבילו אוריתא ולא חכמו", פירש לא עשו מצותיה, וכן בל' חז"ל בארבעה בניס "חכם, רשע" הטעם שרוצה לעשות מצות ה' ושואל מה העדות והחוקים וגו' וזה ההיפך מן "רשע" כמו "צדיק", אבל תפשו הלשון, "חכם" לפי שלא שיק לומר "צדיק" על הבן השואל שעודנו נער. והנה בעבור שתירגם, "נערמו" בלשון "חכמו" היה מוכרח לתרגם, "וברוח אפך" — "ובטימר פומך" ולא כלשון הכתוב, "וברוח מן קדמך" כמו ורוח אלקים מרחפת (ברא' א', ב.). שתירגם, "וירח מן קדם ד' מושבא", לפי שרוח לא היה מתכים המים אלא הרבור, שצוה להם הקב"ה לעמוד כנר ויהי כן

(ט) אמר אויב, ת'. דהוה אמר סנאה. הוסיף מלת, "דהוה" לרמוז שכל הנאמר בפרשה נעשה בשביל שאמר אויב ארדוף אשיג וגו' וה ששנינו במכילתא שירה פ' ו'. ,זוה היה תחלת הפרשה ולמה נכתב כאן שאין מוקדם ומאוחר בחורה". (רמב"ן אומרו בשם מדרש חוית).

(י) נשפת ברוחך כסמו ים, ח' אמרת במיטרך חפא עליהון ימא. נשפת ברוחך" נראה שלא תרגם, "אשבת ברוח מן קדמך" כיב"ע הטעם לפי שהשבת המים על המצריים והשבת הים לאתנו לא היו על ידי רוח אלא על נטית ידו של משה, כמו שנאמר, "ויאמר ה' אל משה נטה את ידך על הים וישבו המים" וגו', ויט משה את ידו וישבו המים" וגו' (לעיל י"ד, כ"ו וכ"ז).

(יג) נחית בחדך — נהלת בעוך, ח' דברהי בטבִּיחָךְ סוכרהי בחוקפך, בסביוניטה ועוד בכמה ספרים הנוסחא, "דברהי בחוקפך" ונראה שעיקר, "סוכרהי" מפני שתרגם, "נחית" בל', "דברהי" ואין דרכו להשתמש פעמים בפסוק בלשון אחד, ועוד לפי שנאמר, "בעוך" נלמד שמלת, "נהלת" יורה על פעולה שצריכה עוז וגבורא יותר מן "נחית" שטעמו נהגת, ועוד מצינו לשון, "נהל" בהוראת סיפוק צרכים "וינהלם בלחם" וגו' ברא' מ"ו, י"ז. ח', "ווינון", ע"כ תרגם כאן לפי הענין, "סוכרהי" שטעמו גם כן, "כלכלה", והוא כלכל את המלך" ש"ב. י"ט, ל"ג. ח"י, "והוא סוכר ית מלכא". ,ובכלכלתי אחך" שם פסוק ל"ד. ח"י ואסוכר יתך", ואף היא גירסה רש"י וכוונתו: ואונקלוס תרגם לשון נושא וסובל ולא דקדק לפרש אחר לשון עברית. עכ"ל, כוונתו שלא דקדק לפרש לפי המלה אלא שינה הלשון, ואין דעת רש"י ו"ל להעביר הנוסחא כי אם היה רוצה לשנות היה אומר, כמו אצל, "והאיש משתאה להו ברא' כ"ד כ"א. שכותב, "ואין לתרגם שחי", כיוצא בזה, "כאשר כלו לאכל את השכר" שם מ"ג, א'. שם כותב, "כל המתרגם ספיקו טועה" ועוד כדומה לאלה. גם בזה לא דקדק לפרש אחר לשון עברית, "נחית", "נהלת" לשון עבר, "דברהי" "סוכרהי" לשון תפלה על העתיד, ותרגם לפי הענין כמו שנאמר לקמן, "תביאמו ותטעמו" שהוא נבואה על העתיד.

טו. (ז) בשמעו את תלנתיכם על ה', ת': בדשמינ תורעמחון על ה', כן הגירסה ברוב ספרים מדויקים, ובקצת ספרים: „כד שמינ קדמוהי ית תורעמחון על מימרא דה'". הלשון „כד שמינ" אינו נכון שהוא חרגום של „כשמעו" וטעמו: בשעה ששמעו, ועוד „שמינ" ל"י וצ"ל ל"ר כמלת תורעמחון (קס"ע' הפ' סימן ל"ד). „כשמעו" ת', „בדשמינ" היא הכוונה האמיתית יען שנשמעו, ולוא לא צריך להוסיף „קדמוהי" לפי שלא נאמר בה השם בפירוש ולא נרמז בכנוי, כי טמילא ידענו למי נשמעו התלונות לפי שנאמר אחריו „על ה'", וגם אין צורך להוסיף מלת מימריה משום כבוד מפני שבלשון „מלינים עליו" (בפסוק הסמוך) „מלינים עליו" (במדב'. י"ד, כ"ו) „אשר הלינתם עליו" (שם פסוק כ"ט) התרגם „מתרעמין עליו", — „עליו", „דאיתרעמון עליו" ולא בלשון „קדמוהי" „קדמי" או „על מימריה", „על מימרי" גם מלת „ית" אין לא כאן מקום אעפ"י שנאמר „את" בעברי ועי' אוג"ר צד, 33 נ' 53) אבל „לא עלינו תלנתיכם כי על ה'" (בפסוק שלאחריו) תרג' „אלהין על מימרא דה'" לפי שהטעם לא עלינו תלנתיכם כי לא עשינו דבר מלבינו אלא על פי ה'.

(י"ד) דק ככפור, ת' דעדק דגיר (נ"א כגיר) כגלידא. רש"י גורם „כגיר" ופירשו באריכות ובדוחק, ואפשר שגירסת „דגיר" לא נודעה לו, אשר קימיה הרמב"ן וכל המפרשים. והנה לא יתכן שיפרש אונקלוס מלת „ככפור" שהוא לדמיון במלת „כגיר" שהיא עצמה דמיון, על כן נראה „כגיר", „כגלידא" שני תרגומים הם על מלת „ככפור", „כגלידא" כשמעו, „כגיר" פירש „ככפור" כמו כופר שכופרים בו הבתים, כן היה המן שטוח דק על הארץ, ורק כואת אפשר שיכול להיות הנוסחת „כגיר" או „כגירא" שהביא החי"ט (פאה פ'. ב', משנה ה').

(כ) ויתרו אנשים, ת' ואשארן גבריא. „גבריא" ידוע כמו „האנשים" נראה שכוונתו שדחן ואבירם היו, כדרש ריש לקיש בואלה שמות רבה פ', כ"ו. וכן ת' יב"ע ופירש רש"י.

יז. (טו) ויקרא שמו ה' נסי, ת' ופלח עלוהי קדם ה' דעבד ליה ניסין, „ויקרא" ת', „ופלח" לשון עבודה, שנתן שבח והודאה על הנסים וישועות במלחמת עמלק, וכן „ויקרא אברהם שם המקום ההוא" ת', „ופלח וצלי" על שהודה על הצלת יצחק והתפלל על העתיד ואמר „ה' יראה" שתרגם „הכא יהוה פלחין דריא", כיוצא בזה „ויקרא לו אל אלקי ישראל" ברא' ל"ג, כ', ת', „ופלח עלוהי קדם אל אלקי ישראל" שנתן יעקב תודה בשביל שניצל מיד עשו, ובשאר מקומות ת', „ויקרא" בלשון „וצלי". „נסי" ת', „דעבד ליה ניסים" ל"ר נראה שלדעתו יו"ד של „נסי" סימן לרבים כמו „הרדד עמי תחת" תהל' קמ"ד, ב'. שמעמו „עמים".

(טז) כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק מדר דר. ת' בשבועא אמירא דא מן קדם דחילא דשכנתיה על כורסי יקרא דעתיד דיתחג קרבא בדבית עמלק לשציותהון מדרי עלמא. „כי יד" ת', „בשבועא אמירא דא", ענין נשיאת היד כמו „אשר נשאתי את ידי" במדב'. י"ד, ל' שתרגם „דקיימית במימרי". ולא תרג' כאן כלשון „קים" או „מוטחא" לפי ששבועה זו היא חרם שנשבע הקב"ה להחרים את עמלק ולמחות זכרונם ולהכריחם כמו שתרגם „לשציותיה מדרי עלמא", המלחמה תהיה לעתיד, אבל החרם חל מיד, והיא שיטת ר"א במכילתא דעמלק „רבי אליעזר אומר נשבע המקום בכסא הכבוד שלו שאם יבא מכל האומות שיקבלוהו ומעמלק ומכיתו לא יקבלוהו שנאמר (ש"ב. א') ויאמר דוד אל הנער המגיד לו אי מזה אתה ויאמר בן איש גר עמלקי אנכי נזכר לדוד באותה שעה מה שנאמר למשה אם יבא מכל האומות וכו' מיד ויאמר דוד דמך על ראשך וגו' לכך נאמר מדור דור. ע"כ. ולשון „שבועא" בארמית (ד"ל השם ולא הפעל) הוראתו „חרם" (עי' מ"ש לקמן על הפרש בלשונות „קים", „מוטחא", „שבועא" בארמית). וכן הובא בילקוט שופטים

רמז כ' על פסוק „כי השבועה הגדולה הייתה לאשר לא עלה אל ה' במצפה לאמר מות יומת" שם כ"א, ה'. (פרקי ר"א) „וכי שבועה נשבעו כל ישראל אלא להודיעך שהחרם היא השבועה" ע"כ. וגם הרמב"ן כתב על פסוק „כל חרם אשר יחרם מן האדם" במד' כ"ו, כ"ט. וזה לשונו „תני רבי עקיבא אומר החרם הוא השבועה והשבועה הוא החרם" עכ"ל. „על כס יה" ת', „מן קדם דחילא דשכנתיה על כורסי יקרא" כאילו נאמר „יה על כס". „דחילא" תרגום של מלת „יה" ומעמו „הנורא" עי' רש"י „השם נחלק לחציו נשבע הקב"ה שאין שמו שלם ואין כסאו שלם עד שימחה שמו של עמלק". ואפשר שמלת „דא" רומז על זה שנאמר כאן הלשון „כס יה" חסר, שהיה יכול לתרג' „בשבועה אמירא מן קדם" וגו' בלא מלת „דא".

יחרו

יח, (א) כהן מדין, ת' רבא דמדין. פלוגתא היא במכילתא : „רבי יהושע אומר כומר היה, רבי אלעזר המודעי אומר שר היה, נראה שאונקלוס לא תירגם כר"י „כומר" שטעמו כהן לע"ו, כמו „אדמת הכהנים" בדא' מ"ו, כ"ה. וכ"ו, שת"א „ארע כומריא", אלא תירגם כאן „רבא" שהוראתו „שר", מפני כבוד משה. וכן „פוטפרע כהן אן" ת' „רבא דאון" מפני כבוד יוסף. ויב"ע ת' „אונים מדין" שהוא בל' „מושל".

(ב) אחר שלוהיה ת' בחר דשלחה (סביונ' וספרים מדיוקים) נ"א „דפטר" במכילתא יש פלוגתא בזה „רבי יהושע אומר אחר שנפטר בגט, רבי אלעזר המודעי אומר לאחר שנפטר ממנו במאמר — וכו' — שאמר לציפורה לכו לבית אבוך" ע"כ. וכן בתרגם המיוחס ליוב"ע „בחר דשלחה מלותיה כד הוה אויל למצרים", וגם רש"י פירש כדעת רבי אלעזר המודעי, וזה הפרש בנוסחאות „בחר דפטר" לשיטת רבי יהושע, לשון „דפטר" הוראתו גירושין בגט, כמו „וכתב לה ספר כריתות וכו' ושלחה מביתו" דבר' כ"ד, א'. ת' „ויכתוב לה גט פטורין וגו' ופטרינה מביתיה" והנוסחא „בחר דשלחה" כדעת רבי אלעזר המודעי, ולענ"ד יש לקיים הגירסה „דשלחה" שסובלת דעת שניהם, ומפני כבוד משה (כדלעיל) שיכול להיות דבר גנאי בעיני המון עם שמשנה גירש ציפורה והחזיר גרושתו. ומה שכתב הרב הגאון ב"ס נתינה לגר : „בחר דפטר" הוא כדעת המכילתא שהובאה ברש"י ששלחה לבית אביה עכ"ל, במח"כ נראה שהוא טעות.

(ד) כי אלקי אבי בעורי, ת' ארי אלקיה דאבא הוה בסעדי. כתוב באוג"ר (עד 50, נ' 157) „ברוב ספרים ארי אלקיה דאבא הוה בסעדי, וקשה כי דרך אנקלוס להוסיף בכיוצא בזה מלת מיטרא. כמו בפסוק באשר ה' אתו, וכן ויהי אלקים את הנער, וכן למטה ויהי אלקים עמך" עכ"ל והביא ב' נוסחאות, א' „ארי מימר אלהיה דאבא", ב' „ארי אלקיה דאבא מימריה הוה בסעדי", וגם הרב הגאון ב"ס נתינה לגר הלך אחר האוג"ר. ויש לתמיה שלא הרגישו שבפסוקים שהביא האוג"ר וכן בכולם כיוצא בהם שנוספה מלת „מימר" לא נמצא בעברי לשון „עור" אלא „ה' אתו", „ויהי ה' את הנער", „אלקים עמך" ולשון „מימרא דה' בסעדיה" שינוי להרחיק בחינת הקירבות להש"ב כמו בכל מקום שנאמר „את" או „עם" אצל ה', כגון „את האלקים התהלך נח" ת' „בדחלתא דה'", „ויהי שם עם ה'" שמו'. לר', כ"ח. ת' „קדם ה'".

וכן „וה' הוא ההלך עמך“, (דבר'. ל"א ו'. ת' „וה' מיטרה מדבר קדמך“ (עי' מסורה של החכם המפורסם דר'. ברלינר (ברא'. ל"ט, כ"ב). אבל בכל מקום שנאמר אצל השי"ת „ההולך לפניך“ תרגם בלא הוספא מלת מיטרה. עי' סביוניטה ושאר ספרים מדויקים בפסוקים דבר'. א', ל'. שם ל', ח'. ישע'. נ"ב, י"ב. וגם כן לשון „עזר“ אצל ה' אין בו הגשמה ואין צריך להוסיף בו מלת מיטרה כגון „אשרי שקל יעקב בעזרו“ תהלי. קמ"ו, ה'. ת' „טוביה דאלקא דיעקב בסעדיה“ וכן „אל תירא כי עמך אני אל חששע כי אני אלקיך אמצחך אף אורחך“ ישע'. מ"א, י'. ת"י „עמך אני“ — „ארי בסעדך מיטרי“ וסיפא דקרא תירגם „אנא אלקך אִימְקִינִיךְ אף אסעדינך“ בלא הוספת לשון „מיטרי“. ואציגה פה הכתובים בתורה ובנביאים שנמצא בהם בעברי לשון „עזר“ ונוספה מלת „מיטרי“ בתרגום, ואין מהם ראייה שצריך להוסיפה גם כאן. ואלו הם: „מאל אביך ויעזרך“ (ברא'. מ"ט, כ"ח). ת' „מיטרי אלקא דאביך יהי בסעדך“ לפי שלא נאמר „אַל אביך“ אלא „מַאֲל“ טעמו דבר הבא מכה ה' והוא „מאמרו“, כיוצא בזה „כי בי בעזרך“ (הוש'. י"ג, ט') ת"י „מיטרי הוה בסעדכון“. לשון „בי“ יורה על דבר שהוא אצלו לפיכך תר' מיטרי. ועוד נמצא: „אני עזרתך“ וישע'. מ"א, י"ג, וי"ד. ת"י „מיטרי בסעדכון“, לפי שלשון „אני“, „אנכי“ שמסב על הקב"ה מתורגם כמה פעמים בלשון „מיטרי“, ובלא מלת „אנא“, „או אנכי“ לא נוספה לשון מיטרה כגון „אנכי מגן לך“ ברא'. ט"ו, א'. ת' „מיטרי תקוף לך“ אבל „מגן הוא לכל החסידים בו“ ש"ב, כ"ב, ל"א. ת"י „תקוף הוא לכל דמתרחצין עלוהי“, „וגנתי על העיר הזאת“ מ"ב, י"ט, ל"ד, ת"י „ואגן על קרתא דהא“, כיוצא בזה „אנכי אדרש מעמו“ דבר'. י"ח, י"ט. ת' „מיטרי יתבע מיניה“, „ואך אז דמכס לנפשתיכם אדרש מיד כל חיה אדרשנו“ ברא'. ט', ה'. ת' — „אתבע“ — „איתבעיניה“, ולא „מיטרי יתבע“, „מיטרו יתבעיניה“, וכן תרבה. לכן נראה ברור שהנוסחא שלפנינו בלא הוספת מלת „מיטרי“ עקרית וראיה גמורה שבנוסחאות האחרות המלות „מיטרי“, „מיטריה“ הוספות מאוחרות הנה, שמתחלפות בסדר המלות, כי מלת „מיטרי“ מחדש באה ולא ידעו איה מקומה, האחד הציגה קודם „אלקיה דאבא“ והאחד לאחריו.

יכא) שנאי בצע ת' דסנן לקבלא ממון במכילתא: „שנאי בצע, אלו שהם שונאים לקבל ממון בדין דברי רבי יהושע, רבי אלעזר המודעי אומר שונאי בצע ששונאים ממון עצמם ואם ממון עצמם שונאין קל וחומר ממון אחרים“. ואונקלוס ת' „דסנן לקבלא ממון“ והשמיט מלת „בדין“ משמע שיהיו שונאי מתנות מכל מקום, והוא דרך הממוצע בין שני הדעות.

יב, (יא) לצאת ת' למיפק. כתב ב"ם לחם ושמלה: „למיפק הוא תרגם של לצאת ובח"י לאפקות ונכון“, עכ"ל, והנה הוציא משפט מעוקל במה שכתב, „לאפקות ונכון“, אדרבא „לאפקות“ טעות סופר, כי הוא תרגם של „להוצאת“ כמו „לאפקא“ תרגום של „להוציא“ (שמו'. ו', כ"ו) — בפסוק „ויעל אהרן וגו' בשנת הארבעים לצאת ב"י מארץ מצרים“ במדבר ל"ג, ל"ח. ת' יב"ע אף הוא „למיפק“ ונמצא עוד פעם אחת הלשון „לצאת ב"י מ"ט“ (מ"א, ו', א'). ותירגם גם יב"ע היתאי „למיפק“, וגם „לצאתם מארץ מצרים“ שמו'. ט"ו, א' ובמד'. א', א'. ח"א בשניהם „למפקהו“ ובתרגום המיוחס לרב"ע הראשון „למפקהו“, והשני „לומן מפקהו“. ואשר לא תירג' „לצאת“ — למפקנות, כמו לקמן כ"א, ד'. „כצאת העבדים“ ת' „כמפקות וסבינו“ „במפקות“ עבדיא“ נראה שלשון „מפקות“ יורה על דרך או משפט הוציאה ולא על זמן הוציאה

(יד) ואשא אתכם על כנפי נשרים ואבי אתכם עלי, ח' ואטילית (ברוב ספרים.

ובסביו' „ונטלית“) יתכון כיד – על גדפי נשראן וקריבית יתכון לפולחני „ואשא אתכם“ ת' „ואטלית יתכון“ כן הגירסה ברוב הספרים ורש"י, שכותב: „ואונקלום חרגם ואשא כמו ואסיע אתכם ואטלית יתכון חיקן את הדבר דרך כבוד למעלה“ עכל. ובחומשי-דו"ה הגירסה „ונטלית“ שטעמו כמו „ונטלית“ בסביו' והוראתו כפשוטו „ונשאתי“ נטילת משא כיב"ע „וטענית יתכון“. והגירסא „ואטלית“ נראה עיקר. „על כנפי נשרים“ ת' „כיד-על גדפי נשרין“, הוסיף מלח „כיד“ שהוראתה דומה לכ"ף הדמיון לפי הכוונה האמיתית כעל כנפי נשרים ולא על כנפי נשרים מטש. אבל מלח „כיד“ נמצאת רק בטקוס שאין בעברו כ"ף הדמיון וטעמו „כמו“ „כאשר“, כגון „והיה במחשך מעשיהם“ ישעי' „כ"ט, ט"ו. ת"י „והיו כיד בקבלא עובדיהון“ כאשר במחשך בסתר ובחשאי, וכן „במסחרים חבכה נפשי“ ירמ' „י"ג, י"ו. ת"י „כיד בסיתרא“ ענינו כמו „כאשר במסחר ביחידות שנפשו מרה ואין לו מנחם וכן כאן „כיד על גדפי נשרין“ בקלות ובמהירות ובטה. „ונסו מנסת חרב“ ויק'. כ"ו, ל"ו. תרגם בדפוס סביוניטה: „ויערקין מיערק כיד-מן-קדם דקטלין בחרבא, וכן שם פסוק ל"ו „כמפני חרב“ ת' כיד-מן-קדם דקטלין בחרבא הטעם שיכשל איש באחיו במנסות חרב הזכרת למעלה.

(ה) סגלה ת' חביבים, וכן הלשון במכילתא „מה סגולת של אדם חביבה עליך כן תהיו חביבין עלי“.

(ו) ממלכת כהנים וגוי קדוש ת' מלכין כהנין ועם קדיש, „ממלכת“ לא תירגם כפשוטו „ממלכות“ אלא „מלכין“ שהוא בעברי „מלכים“, והכוונה כדברי רבי יוסא הגלילי במכילתא „מנין שכל אחד ואחד מישראל עתיד להיות לו בנים כיוצאי מצרים שנאמר תחת אבותיך יהיו בניך, יכול יהו דוים וכסופים ת"ל תשיתמו לשרים בכל הארץ אי שרים יכול פרגמיטיוטין (פירש סוחרים גדולים) ת"ל ממלכת אי מלך יכול יהי חוזר ומכבש ת"ל כהנים וכו' גוי קדוש, קדושים ומקודשים פרושים טאומות העולם ומשקוציהם“, וכן בתרגום המיוחס ליב"ע מלכין קטירי כלילא ובהנין משמשין ועם קדיש.

(ז) וישם לפניהם ת' וסדר קדמיהון הגיד להם הדברים כסדר ששמעם מפי הגבורה ראשון ראשון אחריון אחרון וכן מפורש במכילתא וכן „ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם“ לקמן כ"א, א'. ת' „די הסדר קדמיהון“ שפירש"י כשולחן הערוך ומוכן לאכיל לפני האדם. לשון „שום“ בעברי יתורגם לרוב בלשון „שוי“ ובקצת מקומות תירגם לפי הענין, כמו „שם שם לו חק ומשפט“ שמו' ט"ו, כ"ה. ת' „חמן גור ליה קים ודין“, „שום תשים עליך מלך“ ת' „מנאה תמני עלך מלכא“ דבר' י"ז, ט"ו.

(יד) ויקדש את העם ת' וזמין ית עמא. וכן במכילתא: „ויקדש את העם ומנן“.

(יז) לקראת האלקים, לקדמות מימרא דה'. בענין כיוצא בזה התגלות השם במראות שכבודו נראה לעינים נאמר בתרגום חמיד לשון „יקרא“, כגון „הר האלקים“, „טורא דאיתגלי עלויה יקרא דה“, „ויראו את אלקי ישראל“ לקמן כ"ד. י"ה, ת' „והווי ית יקרא דה“, ונראה שמה שהירגם כאן „לקדמות מימרא דה“ הכוונה ללמד שהוציא משה את העם לשמוע הדברות מפי ה' כמו שאמרו „כל (אשר) דבר ה' נעשה ונשמע“.

(כ) וירד ה' על הר סיני אל ראש ההר ת' ואחגלי ה' על טור דסיני לריש טורא, ככל הספרים „אל ראש ההר“ ת' „לדיש טורא“ והוא שבוש, לפי שחירגם

„ואחגלי“ משמע „לריש טורא“ שנגלה הקב"ה לראש ההר ביחוס שאליו, וגירסת הסביוניטה „בריש טורא“ נכונה מאוד. ויב"ע ח' „על הורא דסני על ריש טורא“, גם כן נכון אבל לא חש לכפל הלשון „על על“.

ב, (ב) מבית עבדים ת' מבית עבדותא, וכן בכל מקום תרגומו. לא תרגם „מבית עבדין“ שהוראתו בית של עבדים או שהעבדים דרים בו וטעמם בית ממש ועבדים ממש, אלא חירגם „בית עבדים“ דרך מליצה, והכוונה האמיתי היא מהשיעבוד מתחת יד פרעה, כמו „מכור הברזל מטצרים“ דבר' ד', כ'. וראיה גמורה מפסוק „ויפדך מבית עבדים מיד פרעה מלך מצרים“ שם ו', ח'. וגם במכילתא נדרש מפסוק הזה שטעם „מבית עבדים“ מהיות עבדים לפרעה. וכוונת המלות „מבית עבדותא“, „ממקום השיעבוד“, „בית“ בארמי נסמך לשם נגזר מפעל הוראתו מקום מוכשר וראוי ומוכן לפעולה הזאת, כגון „כי כלה משקה“ ברא' י"ג, י'. ת' „ארי כוליה בית שקיא“, „שפך הדשן“ ויק' ד', י"ב. ת' „אתר בית מישד קיטמא“, וכן בל' חו"ל „בית השחיטה“, „בית קיבול“ ומלת „עבדותא“ שם מופשט וטעמה שיעבוד.

ג) לא יהיה לך ת' לא יהיו לך (ברוב ספרים מדויקים) וכן עיקר, נ"א „לא יהו לך“. במסורת התרגום של הח' המפורס' דר' ברלינר נמצאו שתי מסורות שונות, הראשונה: (עמוד 18. ברא' י"ח, י"ח.) יהיה דמתרג' יהיו ג' באוריתא. ואברהם יהיה. (שם.) וחברו. (אינו שייך למנין ג' ולא נרשם איה מקומו). ברוך תהיה (דבר' ו', י"ד.) טוסב לטה שנאמר אחריו: „לא יהיה בך עקר“. למען הקים אתך (דבר' כ"ט, י"ב.). נאמר אחריו: „והוא יהיה לך לאלקים“. השניה: עמוד 56 על פסוק „ברוך תהיה מכל העמים לא יהיה בך עקר“ (דבר' ו', י"ד.) יהיה דמתרג' יהיו ה' באוריתא. ואברהם היו. (ברא' י"ח, י"ח.) „היו יהיה“. וחלק לא יהיה. (במד' י"ח, כ'). וחברו. (גם כאן לא נרשם מקומו אבל הוא שייך למנין ה'). למען הקים אתך. (דבר' כ"ט, י"ב.) „והוא יהיה לך לאלקים“ כדלעיל. ודין. (דברים ו', י"ד) „לא יהיה בך עקר“.

בפסוק וחלק לא יהיה (במד' י"ח, כ'). לא נמצא בשום ספר הגירסה לא יהיו רק לא יהי, ולדעת הח' דר' ברלינר המסורה הראשונה מדויקת יותר, אבל מ"מ אינה מדויקת לגמרי, ולענ"ד יש לחקן השניה בנקל, כי המספר יהיו ה' באוריתא הוא נכון, כי חוץ מג' פסוקים (ברא' י"ח, י"ח. דבר' ו', י"ד. ושם כ"ט, י"ב.) יש עוד בעשרת הדברות שתי פעמים לא יהיה (שמות כ', ג'. — דבר' ה', ז.) מתורגם לא יהיו (סביוניטה בולגריי ש"ח ורוב ספר' מדויקים), מזה נראה בעליל שרק מלת „וחלק“ במסורה שניה טעות, וברור אצלי שהיה כתוב בתחלה דבר' ק (ראשי תיבות של „דבר' קא קידשאי“) לא יהיה. וחברו. (כמשנה תורה.) ואיזה סופר לא ידע לפתור ר"ת דבר' ק, או שהיה קצת מחזק והיה כותב וחלק לא יהיה שהוא פסוק מלא בתורה. — ואם נעייין היטיב בפסוקים שבהם מתורגם יהיו, יתבאר לנו שלשון יהיו בוא"ו נראה, הוא כעין בנין כבד להורות על שלמות ההיות מכל הצדדים, ולשון לא יהיו על שלילת היות לגמרי. „ואברהם היו יהיה לגוי גדול ועצום“ וגו' כוונתו גדולה ועצמות שלמה שאין למעלה ממנה, וכן „והוא יהיה לך לאלקים“, וראי הויה שלמה, ת' יהיו. כנגדם, „גם הוא יהיה לעם וגם הוא יגדל“ (ברא' ט"ח, י"ט) ת', „גם הוא יהי“ לפי שגדולתו אינה שלמה כיון שנאמר אחריו „אולם אחיו הקטון יגדל ממנו“. כיוצא בזה „עבד עבדים יהיה לאחיו“ (שם ט', כ"ה) ת' „עבד פלח יהי לאחיו“, שאינו עבד גמור שגופי קנוי לרכו

אלא עבד לעבודה כשכיר (עי' מ"ש שם). לא יהיה בעשרת הדברות ת' לא יהי, לפי שכוונתו שלילה לגמרי, לא יהיה לך, לא שלך ולא של אחרים ולא בשום מקום, וכן "לא יהיה בך עקר", כנגדם: "לא יהיה בך אביון" (דבר'. ט"ז, ד. ת' "לא יהי" שאינה שלילה גמורה, כנאמר בסמוך "כי יהיה בך אביון" (שם פסוק ו'). וכן "לא יהיה לך בכיסך אבן ואבן" (דבר'. כ"ה, י"ג). ת' "לא יהי לך", שכוונתו רק אבנים למשקל אבל לא שאר אבנים. ומה ראייה שמה שכתוב במסורה שניה וחלק לא יהיה (במד'. י"ח, כ'). טעות, שלא שיד שם לשון יהי, לפי שאינה שלילה לגמרי, כיון שרק בארץ לא יהיה לכהנים חלק, אבל יהיה להם חלק בקרבנות ושאר קדשים, ונכון כמו שהגהתי.

(שם) אלהים אחרים, ת' אלה אוהרן (סביו' ורוב ספרים מדויקים) נ"א "אלהא אוהרן" שבוש. "אלהא" לשון ידוע וצריך להיות התואר, אוהרנא" גם כן לשון ידוע, ועוד שזה משמעותו כפשוטו אלקים אחרים, כפרש"י: "ולא יתכן לפרש אלהים אחרים וולתי שגנאי הוא כלפי מעלה לקדושתם אלהות אצלם" עכ"ל, אלה אוהרן הוא לשון סמיכות אלהיו של אחרים, כמו אלה שכו' (דניאל ב', י"ח), וטעמו כמו שנדרש במכילתא: "וכי אלהות הן וכו' — ומה תלמוד לומר אלהים אחרים אלא שאחרים קוראים אותם אלהות", וכן פרש"י.

(כד) בכל המקום אשר אוכיר את שמי אבוא אליך וברכתך. ת' בכל — אחר דאשרי שכנתי לחמן אישלת ברכתי לך ואיברכיך. כן פסוק הטעמים בדפ' סביוניטה, הוקף על מלת "שכנתי", ומלת "לחמן" מוסבת למטה, בשאר ספרים שהתרגם בהם מוטעם הוקף על מלת "לחמן", וזה אינו נכון, לפי כשימסבת למעלה על מלות "דאשרי שכנתי" צ"ל "חמן" בלא למ"ד, כי לשון "שרא" בארמית שטעמו "שכן" או "חנה" אינו משמש בלמ"ד אחריו. (כמו דבר'. י"ב, ה'. י"א. וכו' א). בכל המקום, ה' "בכל אחר" (סביוניטה ורוב ספר' מדויק) וכן עיקר, נ"א "בכל אחרא". מסודת עליו: המקום דמיתרג' אחר ב באוריתא. זה חסדך. (ברא' כ', י"ג). אל כל המקום אשר נבוא שמה". אשר אוכיר. (כאן). — טעמו, כי באלו הכוונה יותר ממקום אחד, כמו "כל המקום אשר נבוא שמה", גם כאן משמעות "בכל המקום" כמו בכל מקום. "אשר אוכיר את שמי" ת' "דאשרי שכנתי", הוא כמו "אשר יבחר ה' אלקיך לשכן שמו שם" (דבר'. י"ב, י"א) וכן "לשום שמו שם" (פסוק כ"א) ת' "לאשראה שכנתי חמן". "אבוא אליך וברכתך" ת' "לחמן אישלת ברכתי לך ואיברכיך" הכוונה: שם במקדש, כהומר באהל מועד שבמדבר, בשילה ובית עקמים, אין רשות לכהנים לברך בשם המיוחד, ובגבולין בכנני, (עי' סוגית הגמרא סוטה ל"ח, א' ומכילתא, "וברכתך" הוא כמו בפסוק, ושמי את שמי על בני ישראל ואני אברכם" שנדרש בספרי: שלא יהיו ישראל אומרים ברכותיהם חלויות בכהנים, ושלא יהיו הכהנים אומרים אני נברך ישראל תל, ואני אברכם" אני אברך את ישראל, וכוה התיישב קושיה הג' ב"ס נתינה לגר ע"ש).

משפטים

כא, (ו) והגישו אדוניו אל האלהים והגישו אל הדלת. כתוב בפחשגן: „והגישו קדמאה וְיִקְרְבִינֶיהָ חנינא וְיִקְרְבִינֶיהָ” עכ”ל וכן בסביוניטה וְיִקְרְבִינֶיהָ — וְיִקְרְבִינֶיהָ. — יש לחטוא מדוע לא חרגם „והגישו” השני בלשון פִּעִיל כראשון, ועוד שצ”ל מנוקד וְיִקְרְבִינֶיהָ, קו”ף פה’ הפעל בשוא כמשפט בנין אִפְעִיל, ולא בחירק, והנה בסביוניטה נמצאו עוד כיוצא בזה: „וְעַבְדֹם” (ברא’ ט”ה י”ג) ת’ „וְיִפְלִחוֹן בהון”, „אֲשֶׁר יַעֲבֹדוּ” (שם פסג י”ד) ת’ „דִּיפִלְחוֹן בהון”, סִפְּנֵי נִשְׁשִׁי (לעיל ג’ ו’) ת’ „מִן קדם מַפִּילְחִיוֹן”, „מַעֲבָדִים אֲתָם” (שם ו’ ה’) ת’ מַפִּילְחִין בהון. — לענ”ד הרחבת השוא לחירק סימן לחיווק הפעולה, שעבדו בהם בפרך ובלחץ, (ע’ מ”ש לעיל כ’ ג’) על המסורה יִהְיֶה דמחרג’ יִהְיֶה. וכן „והורתם את בני ישראל מטמאתם ולא ימותו בטמאתם” (ויקרא ט”ו, ל”א) ת’ וְתִפְרָשׁוֹן (סביוניטה) ג”כ לחווק הפעולה, כיוצא בו „ופרשו את השמלה” (דבר’ כ”ב י”ו) ת’ „וְיִפְרָסוֹן שושיפא” שיהי הענין מפורסם ומחזור שהיא בחולה), וכן כאן, „והגישו אדוניו אל האלהים”, כפשיטו שוליוכו לב”ד וימלך במוכריו עי’ רש”י שטא ישוב מדעתו וצא לחפשי, אבל „והגישו אל הדלת” משמעו שישמכוהו בחוקה אל הדלת להרצע להיות עבד עולם, והגישו השני כוונתו בבית הארון שאינו נרצע בב”ד, אלא בינו לבין עצמו (מכילתא)

(שם) „ועבדו לעלם”, ת’ „ויהי ליה עבד פלה לעלם”, משמעהו עבד לעבודתו כשכיר יום, (ע’ מ”ש ברא’ ט’ כ”ה).

(שם) או אל המוזה, ת’ דלות דשא (סביוניטה ורוב ספרים מדויקים) נ”א „או לות דשא” „דלות דשא” עיקר שטעמו אל הדלת אשר אצל המוזה, כדרש חז”ל: הקיש דלת למוזה מה המוזה טעומד אף הדלת מעומד, ואין הכוונה לזה או לזו כי המוזה אינה כשרה לרציעה עי’ רש”י.

(ו) נצאת העבדים, ת’ במפקנות עבדיא (סביוניטה וכ”י מינכן N. 1.) ס”א „במפקנות”, „במפקנות עבדיא” בב”ת נראה עיקר, שטעמו במה שיוצאים העבדים, והוא בשן ועין, כלשון חז”ל (ע’ רש”י).

(ח) אם רעה בעיני אדוניה, ת’ אם בִּישַׁת (סביוניטה פחשגן ועוד. כ”י מינכן 2. 114. 148). נ”א „אִים בִּישָׁא”, „בִּישַׁת” פעל עבר לנקבה כמו „סיבת”, והטעם שנעשתה רעה בעיניו, „והלשון מבורר יותר ממה שהוא בגירסת האחרונים אם בישא” (אוג”ר עמוד 51 חזרה 164).

(שם) אשר לא (לו קרי) יעדה, ת’ דִּיקְיָמָה לִיהָ (ברוב ספרים) נ”א דִּיקְיָמָה „דִּיקְיָמָה” לשון עתיד עיקר ונכון, כוונת החרגום; „אם בִּישַׁת בעיני ריבונה דיקימה ליה”, אם זו שהיה לו לקיימה נעשה רעה בעיני אדוניה, כפרש”י „אשר לא יעדה. שהיה לו ליעדה”, (ע’ פ’ הרא”מ), „ייעוד” בחרגום „קיום”, הוא שאומר לה: הרי את מיועדת לי בכסף קנייתך, ובוה הוא מעד (מקיים) אותה לאשתו, לפי זה הגירסה דִּיקְיָמָה לִיהָ, לשון עבר, אינה נכונה לפי שאחר שקימה היא אשתו וצריכה גט. מסורת עליו (ברלינר עמוד 82) דִּיקְיָמָה דאיק לסור’ ולנהרד’. הח’ דר’ ברלינר

כותב שהוא לשון עבר, כי אם יהיה לשון עתיד צ"ל דיקימינה. ואינו נכון, כי כבר בארתי בראיות ברורות (לעיל י"ג, י"א), כי תוספות הנ"ן אינה אלא בעתיד וודאי ומוחלט, וכאן העתיד במקום מקור, מלות „אשר לו יעדה" כוונתן אשר לו ליעדה, כמו שפירשתי, ובלא ספק מלת דְּקִימָה נכתבת שלא בדיוק וצ"ל דְּקִימָה כי ידוע שהדל"ת במחובר לתיבה משפטה שתהי מנוקדת בשוא קודם תנועה, ורק כשאחריה יו"ד או שוא היא מנוקדת בחירק. הקו שתחת ה' אינו מהק, כי אין הנחת טעמים נוהג במסורה, והקיום הנמצאים לפעמים אצל אות או נקודה הם לסימן כי האות או הנקודה הוא העקר למה שהמסורה מוסבת, והנה כאן בא הקו לציין כי הדל"ת בחירק דאיק. לפי זה מסתברא מאליו שצ"ל יו"ד אחר הדל"ת, משום זה לא חש הכותב לכתבו בדיוק והשמיט היו"ד כמו שהשמיט הדגש בדל"ת והמפיץ בה"א, כי במדויק הכתיבה דְּקִימָה, כמו שהוא בסביוניטה ורוב ספרים.

(יא) ואם שלש אלה, כתוב באוג"ר (עמוד 51 הערה 165): „בכל הספרים ואם תלת אליו, ובדפוס ליסבונא ואם מתלת אליו, כלומר אחת משלש אלה, והוא לפי ההלכה", עכ"ל, ובגירסה זו גם כן לא עלתה ארוכה, ואף אם נאמר „ואם חדא מתלת אליו לא יעבד לה", יכול להיות הכוונה ואם אחת משלש אלה ימנע מלעשות ואפילו עשה שחיס ויצאה חנם אין כסף, אלא הנכון שאונקלוס הניח לשון הכתוב, לפי שאין כאן מקום למעות, שאי אפשר לו לעשות יותר מאחת מאלה, שיעדנה לו או לבנו, או שהפדה.

(שם) חנם אין כסף, ת' מגן דלא כסף, וכן עיקר (עי' אוג"ר עמוד 35 הערה 34). נ"א „בלא כסף" אינה נכונה. לא חרג' „לית כסף" כמו „כי אין איש" (לעיל ב', י"ב). ת' „לית אינש", לפי שאין הכוונה שלילת הכסף, אלא הנם שלא יקבל האדון כסף, וזה שחרגם, „דלא כסף" בעברי „אשר אין כסף", וכן דרשו חז"ל אין כסף לאדון זה אבל יש כסף לאדון אחר וקדושין ג', ע"ב. והגירסה „בלא כסף" משמעותה שחצא עניה בלא כסף כמו „וילכו בלא כח" (איכה א', ו'). וזוהי יתיישבו כל קושיות הח' בערקעוויין ו"ל בחליפות שמלות ומה שהסיג על האוג"ר בלחם אבירים.

(יב) מכה איש ומת ת' ויקטלינה. לא ת' כלשון הכתוב „וימות" כי זה תהיה משמעותו שמת אחר כך ואינו ידוע בברור אם מת מתוך הכאה זו, „ויקטלינה", טעמו בברור שהוא המית אותו, אולם אצל שור הנסקל „ומת" (לקמן פסוק כ"ח) ת' „וימות". פירש הר' הג' ב"ם נתינה לגר „אפשר משום דהכא בבר דעת שייך שפיר הפעל „קטל" שהוא הריגה בדעת אבל שם בשור חם בבלי דעת, חרג' „מיתה", והנה במח"כ תשובתו בצדו, שם בפסוק שלאחריו אצל שור מועד נאמר „והמית איש או אשה" ת' „ויקטול", והיה לתרגם „וימיתה", לענ"ד אצל שור חם שאין בו דין נפש האדם לפי שסמוך לו „ובעל השור נקי", ולא חש לשנות עוד הפעם לשון הכתוב, וסומך על מה שחרג' כאן, כדרכו בכמה הלכות, עי' לקמן ל"ד כ"ה אבל בפרשת ערי מקלט (במד'. ל"ה, י"ו. כ'. כ"א.) שמירי בדיני נפשות, תרגם בכלם מלות „וימות" — „וקטליה", עמ"ש שם.

(יג) והאלקים אנה לידו, ח' ומן קדם ה' אחמסר לידה פירש שהיה מסוכב מהקב"ה שזה שחייב מיתה יהרג על ידו של זה שחייב גלות, כפרש"י.

(יד) וכי יויד איש ת' וארי יויד גבר (כ' מינכן 114. 148. סביוניטה, פחשגן,

וליסבונא.) נוסחת הספרים „ירשע". כתוב בפחשגן: „יויד תרגום. ויש מסורת קרא ותרגום. ועוד כתב כענין זה: ונראה כדי לרמוז מה שדרשו בו חז"ל (סנהדרין מ"א. א.). „דכי חוקיה תנא וכי יויד איש על רעהו להרגו בערמה שהתרו בו ועדיין הוא

טויד, לפיכך לא תרג' "וארי ירשע", שגם ההורג בלא התראה מרשיע, ועוד דרשו מלשון "וכי יויד" (שם ס"ט, א.) דבי חזקיה תנא וכי יויד איש איש מויד ומוריע ואין קטן מויד ומוריע — (פרש"י מדאפקיה בלשון מויד ולא כתוב כי ירשיע) — האי מויד לישנא דבשולא הוא דכתיב ויוד יעקב נויד.

(טז) וגונב איש, ת' ודיגנוב נפשא מן בני ישראל, ת' "איש" — "נפשא" לפי שרוב הנגנבים הם קטנים (עי' מ"ש הרמב"ן בשם ר' ס"ג בפסוק הסמוך) ולפי שהוא מוכרח לשנות לשון הכתוב "איש" תרגם "נפשא" ולא "גברא", אין לו עוד לסמוך על הדרוש, וצריך לברר הכוונה כהלכה לפיכך מוסיף "נפשא מן בני ישראל" כי לשון "נפשא" סתם משמעותו נפש כל אדם אפילו נכרים.

(יז) ומקלל אביו ואמו, ת' אבותי ואמיה. "מכה אביו ואמו" (פסוק ט"ו) ת' "לאבובי ולאמיה" בלמ"ה, (סביוניטה וספרים מדויקים). הטעם לפי שהכאה בגוף האדם עצמו צריך לתרגם בייחוס שאליו, וכן בכל כיוצא בו, כגון "וגונב איש" (פסוק ט"ו) "או בן יגח או בת יגח" (פסוק ל"א), "עכד או אמה" (פסוק ל"ב) בכלם התרגם בלמ"ה, אבל המקלל חייב אף שלא בפניו ואפילו לאחר מיתה לא שייך בו ייחוס שאליו.

(יח) וכי יריבון אנשים ת' וארי ינצון. מסורת עליו (ברלינר עמוד 83) סימן יריבון ינצון תרג' ינצו יצון תרג' פירש כאן "כי יריבון" כוונתו שיש מחלוקת ביניהם, שמריבים בדברים, ומתוך כך יקום האחד ויכה את רעהו, תרג' "ארי ינצון" ככל לשון "ריב" שאין משמעותו משפט, אבל לקמן פסוק כ"ב "וכי ינצו אנשים ונגפו אשה הרה", וכן "כי ינצו אנשים יחדיו" (דבר. כ"ה, י"א) ת' "ארי ינצון" צד"י עיין הפעל דגושה לסיומן בנין הכבד, שמורה על חזק הפעולה, לפי שהכוונה שהם כבר נלחמים יחדיו בחזקה בנגיפה ודחיקה. ועי' פתשגן.

(כ) נקם ינקם, ת' אחדנא יתדן, לא תרגם בלשון אחפרעא או אחנקמא כדי שלא יבינו המון עם שיפגע בו כל מי שירצה, אלא שיהו נדון על פי ב"ד, וכן "באדם דמו ישפך" (ברא. ט', ו.). ת' "בסהדין ממיטר דיניא" וגו', ועוד שהדין אינו נעשה לשם נקמה אלא לשם מצוה לקיום העולם.

(כח) ובעל השור נקי, ת' יהי זכא, וכן לעיל (פסוק י"ט) "ונקה המכה" ת' ויהי זכא (סביוניטה וכי"י מינכן 114. 148) גרסת רוב ספרים זכאָה שבוש, "יהי זכא" עיקר כי הוא לשון זכר, זכאָה לשון נקבה, "ונקתה" (במד. ה', כ"ח) ת' "ותיפיק זכאָה". כיוצא בו "ונקית משבועתי זאת" (ברא. כ"ד, ח') "אז חנקה" "והיית נקי" (שם פסוק מ"א), וכן "ונקה האיש מעון" (במד. ה', ל"א) בכלם התרגום בסביוניטה זכא וצריך להגיהו בכל המקומות. לשון "דם נקי" (דבר. כ"א, ח'). וכ"ו, כ"ה) ת' "דם זכאי", תואר למי שהוא נקי מכל פשע, והוא גם תרגום של "צדיק", "איש צדיק תמים" (ברא. ו', ט') ת' "גבר זכאי שלים", אמנם זכא טעמו שנעשה נקי מדבר פרטי משבועה או מדין עונש, "נקי יהיה לביתו" (דבר. כ"ד, ה') תרג' לפי הענין "פני יהי" לפי הענין.

(לא) או בן יגח או בת יגח, ת' או לבר ישראל יגח חורא או לבת ישראל יגח. כיון שילפינן מלשון הכתוב אף גדולים ובנו ובתו של הטויק, וטוטטום, ואנדרוגיניוס, וגרים, (מכילתא פ' י"א) לפיכך תרג' "בר ישראל", "בת ישראל" משמעותו כל שאינו נכרי.

(לה) וגם את המת יחצון, ת' ואף ית דמי מיתא יפלגון. צריך להוסיף מלת "דמי" ללמד שלא יחצון הנבלה אלא ששמינ דמיה כשהיתה שוה בשעת הנגיחה, לפי שמשמחה היא לניוק והפחת שלו, והוא מטפל בה, וכשיום בדמים הכתוב מדבר (מכילתא וע' רש").

כב (ב) אם זרחה השמש עליו ת' אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי. לשון "אם זרחה השמש" הוא משל לכל הדעות, ואין כוונתו זריחת השמש ממזל, אלא אם הדבר ברור, ואונקלוס מבאר דמין זריחת השמש, לראות עיני העדים שהם מפיצים אור בדבר הדין כמו שהשמש מאיר לעולם. "אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי" מעט אם הדבר יש להתברר על ידי עדים, והנה לא פירש אונקלוס מה הוא הענין שיתברר על ידי העדים, הטעם שיהי התרגום סובל כל הענינים ולמודים שדרשו רבותינו על לשון הכתוב, כמו שביארתי בכמה מקומות. — בגמרא "סנהדרין ע"ב, א." יש שתי ברייתות, לפי הראשונה, מלות "אם זרחה השמש עליו" מחוברות לפסוק הקודם ולפי השניה הן מחוברות למטה, וזה לשון הברייתות: "ת"ר אין לו דמים אם זרחה השמש עליו, וכי השמש עליו בלבד זרחה, אלא אם ברור לך שאין לו שלום עמך הרגהו, ואם לאו (בסתם) אל תהרגהו. תניא אידך אם זרחה השמש עליו דמים לו, וכי השמש עליו בלבד זרחה, אלא אם ברור לך כשמש שיש לו שלום עמך, אל תהרגהו, ואם לאו (בסתם) תהרגהו, קשיא סתמא אסתמא, לא קשיא, כאן באב על הבן, כאן בבן על האב." — ע"כ סוגית הגמרא, ופרש"י על מה שמסיק הגמרא "כאן באב על הבן כאן בבן על האב, אב הבא על הבן במחתרת מספק אל יהרגהו בנו דודאי רחמני האב על בנו ואפילו הוא מציל את מטנו לא יהרגנו הלכך דמים לו עד שיועד לך כשמש שהוא אכזרי עליך ושנאך: בן על האב, וכ"ש איניש דעלמא הרגהו מספק דודאי אדעתא דהכי אתא דאי קיימת ליה לאפיה קטיל לך עד שיועד לך כשמש שהוא רחמני עליך כאב על הבן." ע"כ לשון רש"י. והנה גם התרגם אונקלוס יש להדרש לשני הצדדים כברייתות הנ"ל, כברייתא הראשונה במוסב למעלה: "לית ליה דם אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי", באב על הבן אין לאב דם, והבן פטור אם הרגו, אם נתברר על ידי העדים שלא בא האב לשלום, וכברייתא שניה במוסב למטה: "אם עינא דסהדיא נפלת עלוהי דמא ליה", בבן על האב איניש דעלמא, דמים לו, וחייב הבעל הבית אם הרג את הגנב, אם נתברר על ידי העדים שלשלום בא ולא להרוג את בעל הבית. ומה שהרגם יוב"ע, "אין ברור פתגמא דלא למקטל נפש אעל וקטליה חובת שפיכת אדם דכי עלוהי" אינו מחזור, לפי שמשמעו דוקא אם הוברר שבא לשלום דמים לו, אבל בסתם מותר להרגו, והרי באב על הבן בסתם אל יהרגהו. וגם מה שנדרש במכילתא פ' י"ג נכלל בדברי אונקלוס, שאין חלוק בין ביום ובין בלילה, ואם היו לו מושעיו הימנו חייב, כי העדים הם מושעיו. ועי' עוד רש"י והרמב"ן שפרשו כוונת התרגום בענינים שונים, אבל באמת אינו מדבר אונקלוס כלל בענין פרטי אלא ההחכם בתבונתו הגדולה שהתרגום יהי להדרש כלשון הכתוב עצמו לכל הצדדים. ויש עוד לדקדק, לשון "אין לו דמים" ת' "לית ליה דם" בלא לשון ידוע, כלומר אין לו דם כלל, כפרש"י, "אין זו רציחה הרי הוא כסת מעיקרו", ולשון "דמים לו", ת' "דמא ליה" לשון ידוע, מעטו יש בו כל דם, כחי הוא חשוב וההורגו שופך דמים, וכן "שופך דם האדם" (ברא' ט', ו.) ת' "דייטוד דמא דאינאשא".

(ג) חיים, ת' אינון חיין, (סביוניטה פתשגן וש"ח), ברוב ספרים, "כד אינון חיין", וי"נ "דאינון". הגירסה, "אינון חיין" בלא מלת, "כד" נראה עיקרית לפי המכילתא ופירש"י, "חיים שנים ישלם. ולא ישלם לו מתים אלא חיים או דמי חיים" עכ"ל,

ולשון „כד אין חיין“ משמעותו דקא כשהם חיים ישלם, וכס' פתשגן הובאה מסורת: נ"א כד אינון ואינה דאיך. ובגירסה „דאינון“ הדל"ת ודאי אך למורת.

(ה) כי תצא אש, ת' ארי יתפק נור. טרם שאפרש התרגום צריך להקדים שהשם „אש“ בעברי יש לו בארמית שני לשונות „אישא“, „נורא“. ב"ס פתשגן העריך בפרושו לברר ענין שני הלשונות ולא בררו כל צרכו, ולענ"ד ההפרש כך הוא: „אישא“, בידוע, „אישתא“, לשון נקבה, טעמו האש בבחינת השלהבת לבד. ונוהג: אצל אש מן השמים, כגון „הסנה בוער באש“ (שמו' ג', ב.), „אשר ירד עליו ה' באש“ (שם י"ט, י"ה) ת' „באישתא“, „והצא אש מלפני ה'“ מתורג' בכל מקום „ונפקת אישתא“, „בעמוד אש“ — „בעמודא דאישתא“, „ותהלך אש“ (שם ט', כ"ג). ת' „ומהלכא אישתא“, „ואש מתלקחת“ (שם פסוק כ"ד). ת' „ואישתא מטלהבא“. וכן אצל אש של גהינם (עי' לקמן). אש אצל המזבח נקראת בכל מקום „אשתא“, „ונתנו בני אהרן הכהן אש על המזבח“ (ויק' א', ו'). ת' „אישתא על מדבחא“, וכן הנחלים שנקנו במחתה להקטיר קטורת, „ויתנו בהן אש“ (שם י', א.), „ואת האש

ורה הלאה“ (במדב' י"ז, ב'). ת' „אישתא“. כיוצא בו אבוקה או מכונה להוליד אש שמוצאת בידים להדליק בה אש אחרת נקראת „אישתא“, כגון ויקח בידו את האש ואת המאכלת, „הנה האש“ (ברא' י"א, י"ג). ת' „אישתא“, „ויבער אש בלפידים“ (שופ' ט"ז, ה'). ת' „ואדליק אישתא בבעוריא“. „וכלפיד אש בעטיר“ (זכר' י"ב, ו') ת' „וכבעור דאישא בעטירא“. וכן אש היוצאת מאליה להדליק כגון „תצא אש מן האטד“ (שופ' ט', ט"ג). ת' „היפוק אישתא מן אטרא“ (ושם פסוק כ'), ומה שתרג' בפסוק שלפנינו „כי תצא אש“ בלשון „נור“ אפרש בסוף המאמר. — „נור“, בידוע „נורא“, לשון זכר, טעמו אש בבחינת החומרים ששורפים במקום המוקד, כגון בכבשן, בתנור, על אה, בכור, מערכת עצים ששורפים וכדומה, כמו „נשרפה לשרפה“ (ברא' י"א, י"ג). ת' „ונשרופינון בנורא“, „צלי אש“ (שמו' י"ג, ח) ת' „טוי נור“, „קלי באש“ (ויק' ב', י"ד). ת' „קלי בנור“, „האש אשר אל האה“ (ירמ' ל"ג, כ"ג). ת' „נורא דעל גומרא“, „אל תוך כור לפחת עליו אש“ (יחז' כ"ב, כ'). ת' „לגו כורא לאתקפא עלוהי נורא“, „והאבות טבערים את האש“ (ירמ' ו', י"ח). ת' „מדלקין ית נורא“, „כי בנשק יבערו אש“ (יחז' ל"ט, י'). ת' „במאני זינא ידלקון נורא“, כיוצא בזה שרפת עיר או בית, כמו „עריכם שרופות אש“ (ישע' א', ו'). ת' „קירויבון יקדת נור“. „היה לשרפת אש“ (שם ס"ה, א'). ת' „הוה ליקידת נור“. בפסוק „תשלח הרוגך יאכלמא קש“ (שמו' ט"ג, ו'). ת' „שלקת רוגוך שיצינון

כנורא לקשא“, לא תרג' „כאישתא לקשא“ לפי שאין הכוונה אש מן השמים אלא הוא משל ודמיון שהחרון אף היה מאבד אותו מהרה בקש שנאחו מאש, ולפי שאין אדם יקח אבוקה בדעת להדליק קש, מפני הסכנה, אלא או שהנושא הקש לא נשמר ונקרב למקום האש ונשרף, או שעושה אדם מדורת אש בשדה לצרכו ולא הרחיק כראוי מן הקש ואחזה בו המדורה. (בפסוק „כאכל קש לשון אש“ (ישע' ה', כ"ד). ת' „ויתאכלון קשא באשתא“ לפי שהכוונה לדעת המהרגם שיתאכלון באש של גהינם, כמו שנדרש כגמרא (סוטה ט"א, ע"ב): „ואמר רבי אלעזר כל אדם שיש בו חנופה נופל בגהינם שנא' הוי האומרים לדע טוב ולטוב רע וגו' מה כתוב אחריו לכן כאכל קש לשון אש וחשש להבה ירפה וגו'“). וכן „כפשחים אשר בערו באש“ (שופ' ט"ז, י"ד). ת' „ככיתנא דאדח ביה נורא“, כיוצא בזה „מכות אש“ (ויק' כ"ג, כ"ד). ת' „כוואה דנור“, וכן „כאשר ינתק פתיל הנעורת בהריחו אש“ (שופ' ט"ג, ט'). ת' „דאדח ביה נורא“, לפי שאין אדם יקח אש לעשות לו כויה, אלא שלא נשמר ונכוה במקום האש, וכן לא יקח אדם אש לשרוף פתיל הנעורת המונח במקומו, אלא יקח הפתיל למקום האש וישרפנו. ויש עוד מקומות שלפי משפט הלשון יהיה תרגומם

בלשון „אישא“, ותרגם בלשון „נור“ לפי הענין כדרשת חז“ל, כגון „ושרף אותו על עצים באש“ (ויק. ד', י"ב) ת' „ויקוד יתיה על אעיא באישתא“, הוא כמו ששנינו (פסחים ע"ה, א.), „באש ולא בסיד רותח ולא בגפסים רותח“, שצריך לשרפו בשלהבת, (ולא קשיא „צלי אש“ ת' „טוי נור“ ורבותינו דרשו ג"כ באש מטש, הטעם שאצל „צלי אש“ לא דרשו זאת מלשון „אש“ אלא כיון שנאמר „צלי אש“ שתי פעמים. עי' שם). כיוצא בזה „ותחת כבודו יקד יקוד אש“ (ישע. י', ט"ז). ת' „יקדון כיקידת אישא“, ובשאר מקומות (כמו ישע. א', ו'. וס"ה, י"א). ת' „כיקידת נור“, הטעם שתרגם כאן „אישא“ הוא לפי שדרשו חז"ל שמוסב על מפלח סנחריב (סנהדרין צ"ד, א'). רבי אלעזר אומר תחת כבודו מטש כשרפת בני אהרן שרפת נשמה וגוף קיים“ (עי' עוד פרש"י ורד"ק על הכתוב) ולכל הדעות לא שיד בו לשון נור, שלא נשרפו באש חומרי. כיוצא בו „והבאתי את השלישית באש וצרפתים“ וכו' (זכר. י"ג, ט.). ת' „ואעזול ית תלתא בכור דאישתא“, לא תרג' „בכור דנורא“, כמו „ככיר אש בעצים“ (שם י"ב, ו'). ת' „כלבוש דנור באעיא“ („כלבוש“ פירושו „ככור“) לפי שהכוונה לדעת חז"ל באש של גהינם (ר"ה, י"ז, א'). „בינונים יורדים לגהנם ומצפצפים ועולים שנא“ והבאתי את השלישית באש וצרפתים“ וכו'. ודע שההפרש בין שני הלשונות הוא רק בחרגומים, אבל בארמית שבספר דניאל נוהג לשון „נור“ לכל הענינים, ומלח „אשא“ נמצאת רק פעם אחת (דניאל ו', י"א). לשון „גחלי אש“ מתורגם פעם „גומרין דנור“ ופעם „גומרין דאשא“, „גומרין דנור“ טעמו גחלים מן חומרים נשרפים, כגון „גחלים אתה חותה על ראשו“ (משלי כ"ה, כ"ב). ת' „גומרין דנור“, ועוד „גחלים בערו טמנו“ (ש"ב. כ"ב, ט.). „בערו גחלי אש“ (שם פסוק י"ג) ת' בשניהם, „מופיתיה כגומרין דנור דלקא ממיטריה“ הכתוב מדבר ממפלח פועה על הים, וטעם התרגום: ע"י עמוד הענן ועמוד האש נשרפי המרכבות והגלגלים ונעשו גחלים, כפרש"י (שמו. י"ד, כ"ה, וכו'). „עמוד ענן יורד ועושה אותו כשיט ועמוד אש מרחיחו וטלפי סוסיהם משתמטות, ויסר את אופן מרכבותיו, טבח האש נשרפו הגלגלים והמרכבות“ עכ"ל, וכן בתהלים (י"ח, ט'). י"ג. וי"ד) שמדובר הענין הזה, התרגום בכלם „גומרין דנור“, וגם אונקלוס בפסוק „תשלח חרנך יאכלטו בקש“ (שמו. ט"ו, ו'). ת' „כנורא לקשא“ (ע"י מ"ש לעיל) ולא השתמש בלשון „אישא“ בענין הזה. לשון „גומרין דאשא“ נמצא רק בפסוק „ולקח הכהן גחלי אש מעל המזבח“ (ויק. י"ז, י"ב) לפי שאש שעל המזבח נקראת בכל מקום „אישתא“, כמו שבארתי לעיל, וכן במעשה מרכבה, „מראיהם כגחלי אש“ (יחז. א', י"ג). „מלא חפניך גחלי אש מבינות לכרובים“ (שם י', י"ג). ת' „גומרין דאישא“ לפי שהכוונה אש של מעלה. בפסוק שלפנינו: כי תצא אש ומצאה קוצים, ת' אדי יִפְסֵק נור, נ"א „ארי יִפּוֹק נור“, לשון „תצא אש“ תרגמו בכל מקום „תיפוק אישתא“, וכאן תרגם בלשון „נור“ שטעמו דליקה הבוערת במקומה, לפי שהכוונה כי יבעיר איש תבערה לצרכו במקומו ולא ישמרנה ותוקי וזו נקרא בארמית נור כמו שפירשתי, והגירסא — „יתפק נור“ נראה עיקרית ולא „יפוק“ לפי שהכוונה שהדליקה מוצאת על ידי קוצים ובזה חייב תמיד, כמו ששנינו במכילתא „אם יש קוצים אין שיעור ואם אין קוצים יש שיעור. (לפי הגסות הגר"א).

(שם) ונאכל גדיש או הקמה או השדה, ת' וייכול גדישין או קמא או חקל. „ונאכל“ לשון נפעל תרג', „וייכול“ פעל לפי הענין, נראה הטעם לפי שתרג', „גדיש“ „גדישין“ לשון רבים כדי לרמזו לדרש חז"ל — במכילתא „גדיש הכל במשמר סואר של קנים ושל קורות“ וכו', והיה צריך לשנות מכל מקום יחיד לרבים „ויתאכלון“, בחר לו בלשון היותר ברור, כי „וייכול“ מוסב רק על „נור“ ולא תרג', „ויתאכלין“ שיכול להיות משמעותו שנאכלו ע"י דבר אחר. „הקמה או השדה“ ת' „קמא או

חקל" (סביוניטה) שניהם בלא ידוע וכן נכון, אע"פ שהם בכתוב בה"א ידוע, והספרים מתחלפין יש שגורסים, "קטתא או חקל", ויש, "קטא או חקלא", אחד ידוע ואחד אינו ידוע, וי"ג, "קטתא או חקלא", שניהם בידוע, ואין כאן כלל מקום ללשון מפרט. כי תמונת המפרט ביחיד הוראתה דבר אחד בשלמותו לא פחות ולא יותר, וכאן חייב, אף כשנאכל מקצתם או שדות וכרמים הרבה.

(ו) במלאכת רעהו, ת' במא דמסר ליה חבריה מצינו לשון מלאכה ועשיה בענין שאדם נותן חפצים לוולתו לשמרם ולעבדם, "ואת כל אשר יעשה הם ועבדו" (במד. ד', כ"ו). ת' "וית כל דיתמסר להון ויפלחון" (עי"ש).

(יב) יבאהו עד, ת' ייתי סהדין, (סביוניטה ורוב ספר' מדויק') נ"א "ייתניה סהיד". הגירסה, "ייתי סהדין" היא כפר"שי וכדעת רבי יוחנן בר יאשיה (מכילתא) "יביא עדים שנטרפה ויהי פטור מלשלם", ומעם "יבאהו" כמו, "ותראהו את הילד" (לעיל ב', ה'). שחרג', וחזות ית רביא, וגירסה, "ייתניה סהיד" נראה שהיא כדעת אבא שאול (ב"ק. י"א). יביא עדידה לב", ולע"ד יש לקיים הגירסה, "ייתי סהדין" שהוא מסמכת גם למה שלמדו, מה מיתה שאין יכול להציל אף שבר ושביה שאין יכול להציל", וזה אין לברר אלא בעדים.

(ט"ו) ואם טאן יטאן אביה לתתה לו, ת' ואם מיצבא לא יצבי אבוהא וגו' הטעם שלא תרגם כפשוטו, "ואם סרבא יסרב" נראה לפי שלשון סרב ענינו שמונע את הנחבט ממנו, ואם המפתה לא יחפוך לקחתה ואינו חובע שתנתן לו, וגם האב אינו רוצה לתתה לו, אין שייך לומר: אם סרבא יסרב אבוה, לשון, "מיצבא לא יצבי" שייך בין שהמפתה חובע אותה בין שאינו חובעה, הכל תלוי באב אם הוא רוצה צריך שיקיימה לאשה, ואם אינו רוצה, כסף ישקול כמזהר הבתולות.

(כד) אם כסף תלוה את עמי את העני עמך, ת' בעמי לעניא דעימך. לא תרגם, "לעמי לעניא", שמפני יופי הלשון מונע תמיד הכפל ואף באותיות השימוש וכן בפסוק, "ויצחק בא מבוא באר לחי ראי" (ברא'. כ"ד, ס"ב). תר', "על במיתוהי מבירא" וגו' (עי' מש"ש).

כג (ד) כי תפגע, ת' ארי תפגע. נ"א "ארי תערע" ואינה עיקרית. מסורת עליו: "תפגע קרא וחרגום", רוב לשון "פגע" שהוראתו פגיעה מתורגם בלשון "ערע", "ויפגעו בו מלאכי אלקים" (ברא'. ל"ב, א'). ת' "וערעו ביה" וכו'. אבל לשון "ערע" בארמית משמעותו פגיעה ממש בקרוב, כמו "פן הדבקני הרעה" (שם י"ט, י"ט). ת' "דילמא תרעיני ביטחא", "ויפגע במקום" (שם כ"א, י"א). ת' "וערע באחרא". וכאן דרשו חז"ל (מכילתא וגמרא ב"מ. ל"ג, ע"א). פגיעה כעין ראייה אחד משבעה ומחצה במיל והוא ריס, לפיכך תרגם בלשון הכתוב, "ארי תפגע".

(ה) וחדלת מעוב לו, ת' וחתמנע מלמשקל ליה. (כך הגירסה ברש"י, ובכתבי יד, ובדפוסים קדמונים). נ"א מלמשבק ליה. אינה עיקרית. שאלת תמיה היא והכוונה שמה תתמנע מליטול משאו ממנו (רש"י) וכן בתרג' סורי, "ובעא אנת דלא תשקל עמה". ואע"פ שדרך אונקלוס תמיד אצל תמיה לבררה ולהפכה לטוחלט, כגון, "כי איש הרגתי לפצעי וילד לחבורתי" (ברא'. ד', כ"ג). ת' "לא גברא קטלות-דואף לא עולימא חבליית", (עמש"ש) כאן לא תרגם, "לא תחתנע מלמשקל ליה" אלא כלשון הכתוב, לפי שאי אפשר לטעות כיון שחרגם בסמוך, "וחפריק מיניה, וכדי לרמוז על דרשת רבותינו, וחדלת פעמים שאתה חודל ופעמים שאתה עוזר. (רש"י ומכילתא).

(שם) עוב תעוב עמו, ת' משבק תשבוק מא *בליבך עלוהי וחפריק עימיה. יש לדקדק מדוע לא תרגם, "משקל חשקול עימה" כפירש"י, "עויבה זו לשון עזרה", ועוב

דרך הפשוט ופירש „עוב תעווב“ ענין סליחה, תעווב מה שיש בלבך עליו, וצריך מתוך כך לתרגם מלת „עמו“ — „ותפרק עימיה“, ונל”ד שהטעם ללמד שבשונא ישראל הכתוב מדבר, ושהוא שונא לו לפי שהיה עושה עמו רעה, או שהוא עבד אסורא, וגם בשנים אחד אוהב שונא יעזור לשונא חללה כדי לכוף את יצורו הרע. (פסחים ק”ג, ב’, מציעה ל”ב, כ’. רמב”ם ה’ רוצח פ’, י”ג. הל’, י”ד).

(ו) ונקי וצדיק אל תהרג. בתרגום של מלת „וצדיק“ יש חלופו גרסאות הרבה. באוג”ר עמוד 52 הערה 179 כתוב בזה”ל: „ברוב ספרים ודיוכי ודנפק דכי ולא ידעתי מה ענין טהרה לכאן, (דכי תרגום של טהור), וברע”ח ודינפק זכאי, וכן בתיב”ע, וכן נראה לי עיקר; ויש נוסחאות ודנפק ידך, ויש ודנפק דך, ויש ודנפק זך“, עכ”ל. אבל גם על הגירסה „ודינפק זכאי מן דינא“ יש להקשות שהיא כפל ענין עם לשון „ודיוכי“ שהוא תרגום של מלת „ונקי“, והנוסחאות „זך“, „דך“ הן ורות בלשון ארמית וגם שוות בטעם עם מלת דיוכי“. — התחלפות הנוסחאות תבוא במקום שהגירסה העיקרית סתומה קצת ואין לבוא בנקל על עומק פשוטה, מתוך כך שנו אותה הסופרים זה בכה וזה בכה בלתי מציא הנכון. — בסביוניטה ובכ”י מינכן N. 148 כך היא הגירסה „ודוכי ודינפק ידך מן דינא לא תיקטול“, לכאורה היא יותר קשה להלמה מכלן, אבל אם נעיין הטיב נמצא שהיא נכונה והיא לבדה תסכים לדרשת חו”ל. בסנהדרין פ’ ד’. משנה א’. דיני נפשות מחזירין לזכות ואין מחזירין לחובה“, וכן במכילתא: „הרי שיצא מבית דין חייב ומצאו לו זכות לאחר מלאן שומע אני יהא חייב ת”ל ונקי (וצדיק) אל תהרוג, הרי שיצא מבית דין זכאי ואחר כך מצאו לו חובה שומע אני יהא חייב ת”ל וצדיק אל תהרוג יכול כשם שיצא מבית דין כך יצא מבית דיני ת”ל כי לא אצדיק רשע“. וזו כוונת התרגום „ודוכי“ הוא מי שזכאי באמת ונתחייב בטעות, „ודינפק ידך מן דינא“, טעמו שיצא מן ידך מן דינא כלומר שאתה פוטרנו מן דינך בטעות ואינו פטור ממיתה בידי שמים, (ויש לחמוה על חיוב”ע שפירש „ונקי וצדיק“ וגם, „כי לא אצדיק רשע“ בהיפך מסוגית הגמרא והמכילתא). ותרגם „ודנפק ידך“ ולא „מן ידך“ לטנוע הכפל מפני יופי הלשון „מן ידך מן דינא“, וכן מדויק לפי משפט הלשון, לפי שמצינו בכמה מקומות שמלת „מן“ נופלת אחר הפעל „יצא“, ובארמית אחר „נפק“, כגון „יצאי החבה“ (ברא’ ט’, י’). ת’ „נפקי תבותא“, „יצאי שער עירו“ (שם ל”ד, כ”ד) ת’ „נפקי תרע קרתיה“, לא אצא פתח“ (איוב ל”א ל”ד). ת’ „לא אפוק מעלנא“, „יצאי ירכו“ (שם מ”ג, כ”ו) ת’ „נפקי ירכיה“, ולפי ענ”ד גירסה זו נכונה ועיקרית, ואינו תרגם כלל בלשון „זכאי“, „רכי“, „דך“, „זך“ לפי שבאמת אינו זכאי ואינו פטור מדיני שמים. — בכ”י מינכן N. 114 מצאתי עוד נוסחא „ודיפוק לך זכאי מן דינא“, בתוספות מלת „לך“ נרמז שאינו זכאי בדיני שמים, אבל הלשון אינו מווקק, „ונקי וצדיק“ צ”ל מתורגם כלשון הסביוניטה „ודוכי ודנפק“ לשון הווה כככתוב, ובענין כזה אין דרך אונקלוס לשנות ללשון עתיד: „ודיוכי ודיפוק“, וגם לשון „לך“ לא שייך לכאן לפי שאינו יוצא לבית דין, אלא מן הבית דין.

(יח) ולא יליון חלב חגי עד בקר, ת’ ולא יביחון בר מן מדבחי תרבי נכסח חגא עד צפרא. „ילין“ ת’ „יביחון“ ומלת „חלב“ ת’ „תרבי“ לשון רבים, הוא כמו ששנינו במכילתא „בא הכתוב ללמדך על החלבים שהן נפסלים בלינה, ומטעם זה תרג’ מלת „חגי“ בלא כנוי חָגָא, לפי שבכנוי „חגי“ תהיה משמעותו שמוסב על „פסחים“.

(יט) לא תבשל גדי חלב אמו, ת’ לא תיכלון בשר בחלב. כבר הקשו הקדמונים למה תרגם בכל שלשה המקומות (כאן ולקמן ל”ד, כ”ו, ודבר’ י”ד, כ”א).

בלשון הזה ולא הזכיר אסור כישוף בלא אכילה (עי' מ"ש הגאון ב"ם נתינה לגר). דעת חכם אחד שמעתי שהרגם לשיטת רבי אליעזר שהובא בילקוט דמו שני"ט "אבא חנן משום רבי אליעזר אומר מפני מה נאמר בשלושה מקומות אחת לבהמה גסה ואחת לבהמה דקה ואחת לחיה. — אבל מ"מ קשה שהיה דעת רבי אליעזר שהביטול לבד אינו אסור מן ההורה.

(כא) אל חמר בו, ה' לא חסרוב לקבליה, "וימרו בי" (יחזק'. כ/ פסוק ה'.

י"ג. כ"א) ה' "סריבו על מימרי", וכאן לפי שנמצא שתי פעמים בכתוב לשון "סריבה", חרג, "לקבליה" שלא להכפילו עוד הפעם.

(שם) כי שמי בקרבך, ה' ארי בשמי מימריה. לשון "קרב" עברי הוראתו

לפעמים מושב כוחות הרוחניות ושכליות כמו לב, כליות, וכדומה. כגון בפסוק, "הכמת אלקום בקרב לעשות משפט" (מ"א. ג' כ"ח) ה' "במימריה", וכן "ובקרב ישיבת מרטה" (משלי כ"ו כ"ד). ה' "ובנה", אבל אצל המלאך ה' "במימריה" מפני ההגשמה, כיוצא בו "ויאמר ה' אל לבך" (ברא' ח' כ"א). ה' "במימריה", ואצל בני אדם "ויאמר בלבך" (שם י"ז, י"ח), "ויאמר עשו בלבך" (שם כ"ג, מ"א). חרגי "בליכיה", ומלח "שמי" טעמה כמו בפסוק, "ליראה את השם הנכבד והנורא הזה את ה' אלוקיך" (דבר' כ"ח, נ"ח), לפי זה "שמי בקרבך" כוונתו שפעולותיו ומחשבותיו ודבוריו של המלאך הם כמו מהש"ס בכתבו וביעמו, וזה שחרג, "ארי בשמי מימריה". וכן נאמר בפירוש בכתוב הסמוך, "כי אם שמעו חשמע בקל ועשו כל אשר אדברי", שדרשו חז"ל (ואלה שמות רבה פ' ל"ב). "ידבר אין כתיב כאן אלא אדבר אם מקבלים אתם הימנו כאלו לי אתם מקבלים".

(כו) משכלה, ה' תִּכְלָא (מבוינסה וכו' 114, 148. ועוד ספר מדרג). נ"א

מתכלא. תִּכְלָא, ה' של "שכולה", "שכולה וגלמודה" (ישעי' מ"ט, כ"א). ה' "תכלא ויחידא", "מתכלא" הרגום של "משכלה", "והארץ משכלה" (מ"ב. ב' י"ט). ה' "ואריא מתכלא", "ומשכלת גוים היית" (חזק' ל"ז י"ג). ה' "ותכלא עמית היות", ונראה שהגדרסה תִּכְלָא עיקר, כי לשון "מתכלא" פעל יוצא וטעמו משכלת אחרים.

(כו) והטתי את כל העם, ה' ואיתבר (ברוב ספרים). נ"א, "ואשגש" וזו גירסת

רש"י. לשון "המם" מהורגם לרוב בלשון "שָׁגַשׁ" אבל רק כשהכוונה הריסו הסדר של מערכת צבת המלחמה, ואם השאל לכוונה אחרת חרגם לפי הענין, כמו "להורגם מקרב המחנה" (דבר' כ/ ט"ז). ה' "לשציזותהו" וכן "אכלני הממני" (ירמ' נ"א, ל"ד). ה' "ויציני", וכאן הכוונה שאעשה אותם נמוגים שמוסב על את אימתי אשגל לפנך והמתי וגו', נמוגו כל יושבי כנען "לעיל ט"ז, ט"ז). ה' "איתברו".

(כח) ושלחתיו את הצרעה לפניך, ה' "ואשלח", עי' מ"ש דבר' ה' כ'.

(ל) עד אשר חפרה, ה' עד הריסו: כתוב בפחשגו: "וצ"ע למה לא חרגם דחפוש כמו פרו ורבו, פישו וסנו והפרתי אתכם. ואפיש יחפון. ועוד ופרתו בארץ (ברא' כ"ז, כ"ב). ה' ופשיגנא, למה לא חרגם ויסגננא". עי'ל. ונראה הטעם שלשון "סגנ" בארמית הוראתו החרבות גדולה, ולשון "נפש" וכן לשון "פחד" כעבר מודה רק הולדת פרי בטן כיון שיש ענין וכו' הרבה, לפיכך נאמר אצל ברכה "פרו ורבו", "והפרתי והרבותי", וכאן ענינו החרבות גדולה, כאילו נאמר "חפרה וחרבה" וכן פרש"י: "חפרה: ה' בה יצא יצחק חרגם ופריציניו פשו, ולא "ויסגננא" לפי שהוא כעין חפלה, ואין דרך הצדיקים לבקש יותר מדי. (ועל דרך זה פירשתי לעיל מ"ו, י"ג.) "דברתי" הרגום של "נהלח".

כד (י) כמעשה לבנת הספיר, ת' כעובד אבן טבא. תרגם, "לבנת", "אבן" לשון לבנה כדעת רוב המפרשים ומדרשים, עי' תרג' המיוח' ליוב"ע. ומה שחרגם, "לבנת הספיר" — "אבן טבא", וכן תרג' יונתן (ביחזקאל א', כ"ו. וי'. א'). "אבן ספיר" — "אבן טבא", ולא "שכביו", כמו אצל אבני החושן (לקמן כ"ה, י"ט. ול"ט, י"א). אינו למעט ההגשמה, כדעת הרב הגאון ב"ם נתינה לגר לפי שגם בפסוק, "ויסדתיך בספירים" (ישע'. נ"ד, י"א). ת"י, "ואישכללינך באבנין טבין", שאין שייך בו הגשמה כלל. ואפשר י"ל שבתרגם אונקלוס יוב"ע על נביאים לשון, "ספיר" שם כולל לאבנים טובות משום חשיבותן כגון, "לחם ומים" לכלל המאכלים ומשקים, כמו, "וברך את לחמך ואת מימך" (שמו'. כ"ג, כ"ה). ת' "מיכלך", "מישחך" ורק בחושן שודאי "ספיר" שם אבן פרטי תרגם בשם, "שכביו".

(שם) וכעצם השמים, ת' וכמיוחיו שמיא. "וכעצם" תרג' לפי הענין לשון מראה כפרש"י, וכן, "הגישו עצמתיכם" (ישע'. ט"א, כ"א). ת"י, "אעילו חיוזחוכין", וכן, "אדמו עצם מפנינים" (איכה ד', ו'). ת' "סמיקו חיו יתיר מן גוהרין".

(יא) ואל אצילי בני ישראל לא שלח ידו, ת' ולברכבי בני ישראל לא הוה ניוקא. אונקלוס לא זו מדרכו בקודש להרחיק כל המדרשים שענינם ספור מעשה חטא שלא נאמר בפירוש בכתוב, (עי' הכלל שביארתי ברא'. ד', כ"ג). לפיכך לא תרג' כהמיוח' ליוב"ע: "ולנדב ואביוה וכו' לא שדר מחתיה בההיא שעתא ברם אתנטרא להון ליום תמניא לאשלמותא לאסערא עליהון", שהוא לפי דרשת חז"ל, אלא תרגם, "ואל אצילי" לשון גדולים (עי' רש"י), "ולברכבי בני ישראל" כלומר הוקנים ובני אהרן, ומלות, "לא שלח ידו" לא תרגם, "לא שדר מחתיה" שמשמעותו שלא ענשם על החטא, אלא תרג', "לא הוא ניוקא", טעמו שזכו לראות ויו כבודו של הקב"ה ולא מתו.

(שם) ויחוו את האלקים ויאכלו וישתו לא תרג' כפרש"י שהיו מסתכלין בו מתוך אכילה ושתייה, אלא תרג', "והו ית יקרא דה' והו חדן בקורבניהון דאתקבלו ברעוא כאילו אכילין ושתין" בקצת ספרים חסר מלת, "ברעוא" ויען שלפי הת"א לא חטאו ודאי אין צורך להשמיטה. אכילין ושתין, כך הגירסה בסביוניטה ופתשגן, והטעם אכולים ושתיים, הכוונה שעמדו ברגש קודש בשעת המראה הגדול בלא אכילה ושתייה, והיתה נפשם שמחה על שנחקבלו קרבנותיהם ברצון כאדם שהוא שמת וטוב לב ונותן הודאה להקב"ה אחר שאכל ושתה והשביע נפשו השוקקה וכן קראו חז"ל למי שתהה שתי, אל יתפלל שחוי יין והוא שם תואר (פתשגן) כשאר ספרים הגירסה אכילין ושתין הטעם כאלו אוכלים ושתיים, והראשון יותר דרך כבוד.

(יו) ומראה כבוד ה' כאשר אכלת בראש ההר, ת' וחיו יקרא דה' כאישא אכלא. (סביוניטה בולוניא וכ"י. 118. 148.) נ"א "כחיו אישא אכלא" כפל הלשון "והיו", "כחיו" אינו עולה יפה.

תרומה

כה, (יט) מִקְצָה ב' פעמים, ת' מִפִּיטְרָה (ברוב ספרים) נ"א מִפִּיטְרָא. מִפִּיטְרָה במפיק ה"א עקר אעפ"י שבעברי בלא מפיק לפי שהכרובים נעשו מן צדה עצמה ולא בצדה, כמו "מקצה במחברת" (לקמן ל"ו, י"א). שחרגם, "מסיטרא בית ליפי", לפי שכוונתו אצל הקצה. וכן בתיב"ע כאן מציטרה, ושם מסיטרא.

(כב) ונועדתי לך שם, ת' וְאַיִמִּין מימרי לך חמן". לא תרג' "ואימין שכנתי" או "יקרי" אלא "מימרי" ששטעטו דבורי, לפי שנאמר אחריו "ודברתי אהך מעל הכפרת". (עי' רש"י כאן ולקמן ל', מ"ב, ומ"ג) וכן "ויצא משה את העם לקראת האלקים" (לעיל י"ט, י"ז) ת' "לקדמות מימרא דה", שכוונתו לשטוע הדברות.

(כט) אשר יסך בהן ת' דיתנסך בהין, לקמן (ל"ו, י"ט) ת' דמנסכין בהין. אצל הצווי צ"ל "דיתנסך" לשון עתיד, ואצל הספור שכבר נעשו יתכן "דמנסכין" לשון הווה שמורה על תמידית הפעולה, שמנסכין בהן תמיד, כיוצא בו אצל המשיחה תרג' בספר ויקרא שבו הצוויים תרג' בלשון עתיד, ובספר במדבר אצל העשיה בלשון עבר, לפי שאין במשיחה תמידית, (עי' מ"ש בריש ספר ויקרא).

(לג) משקדים ת' מציירין וכן בכל הפרשה. נראה שפירש שיעשו הגביעים מציירים בתמונות מפותחות כחותם וכן בתרג' המיוח' לויב"ע "משקעין בצוריהון". לשון "ציר" בארמית עקר הוראתו עשיית צורה שאינה בולטת, (ועי' לקמן כ"ו, ב.) ולא עלתה בידי לקרב לשון "מציירין" ללשון "משקדים", ושטעתי מפי חכם מופלג ומפורסם שלדעת המתרגם הוא כלשון "נשקד על פשעי" (איכה א', י"ד). ובתלמוד "סקד" שענינו חקיקה ונעיצה, ועי' גיועניוס שורש שְׁקַד, ובוקסטארץ אוצר השרש' לתלמוד שורש סקד.

(לד) וכפתר תחת שני הקנים ממנה, (ג' פעמים) ת' וחזור תחת תרין קנין דְּמִינָה. דמינה בדל"ת (סביוניטה בולוניא ועוד סמ"ד וכ"י מינכן 148, 114, וכן ביונב"ע) נ"א "מינה" ומשמעותו צווי שיהיו הכפתורים מן המנורה, וזה סותר דעת הברייטא של מלאכת המשכן שהגביעים והכפתורים לא היו נעשים מן המנורה, אלא מלקחיה ומתותותיה, ולדברי ר' יהודה אף הנרות (עי' הירוש' ברמב"ן פסוק ל"ט). תחת תרין קנין דמינה" כוונתו תחת הקנים אשר ממנה, כלומר מן המנורה כמו שנאמר בפירוש אחריו "לששת הקנים היוצאים מן המנורה". ומסור' עליו: ממנה דמתרג' דמנה ו' באורי' וסימנ' וכפתר קדמא ג' בו וכפתר תנינא ג' בו. כלומר ג' פעמים כאן וג' לקמן בפ' ויקהל (ל"ח, כ"ה).

(לו) והעלה את נרותיה והאיר על עבר פניה ת' ותדליק ית בוצינהא וידון מנהרין על קביל אפהא. (סביוניטה וכ"י 148, 114 ועוד ספר' מדויק) נ"א "ואדליק". "על קביל" שזה ללשון הכתוב, על עבר, ברוב ספרים "לקביל". ואינו נכון, לשון "מאיר על" משמעותו שמאיר על איזה מקום כמו "להאיר על הארץ", "מאיר" בלמ"ד מוסב על אדם כמו "להאיר להם". "העלה" ת' "ותדליק", צווי לנוכך כמו "ועשית" בתחלת הכתוב, וכן "והאיר" ת' "וידון מנהרין" לשון רבים לפי הענין שהכוונה אור הנרות יאיר על עבר פניה.

כו, (א) כרובים מעשה חשב, ת' צורת כרובין עובד אומן. אצל היריעות

והפרוכת הוסיף מלת „צורת“ לפרש שתהיו נארגות בהן תמונת כרובים שאינן בולטות, לשון „צורה“ מורה בארמית לרוב דמות שנחקק או שנעשה על ידי צבעים או מעשה אורג ורוקם שאינו בולט, ואצל הכפורת חרג' „כרובין“ לכד לפי שהיו בולטים.

(שם) תעשה אחס, ת' תעביר יתהיו (סביוניטה), ברוב ספרים „יתהון“ לשון זכר שבוש. „יתהין“ לשון נקבה עקר שמוסב על היריעות (עי' ראב"ע). ומסורת עליו „יתהין“.

(ד) ועשית ללא תכלת, ת' ותעביר ענובין דתכלא. יש כאן מסורת: תכלת דתכלא חרג' ג' ענובין פרסאי פרוכתא. — בספרו על המסורה של הח' דר' ברלינר נרשמו ג' מקומות שבהם בתרגום דתכלא, שמו. כ"ו ד'. ול"ד. ול"ו. ואין זאת כוונת המסורה, אלא שרק אצל שלש מלאכות האלו נמצאת מלת „תכלת“ מתורגמת „דתכלא“ בכל המקומות. ענובין הם הללאות, (כאן ולקמן ל"ו, י"א.), פרסאי הם מסך פתח האהל ומסך שער החצר (לקמן פסוק ל"ו. — וכ"ז, ט"ו — ל"ו, ל"ג. — ול"ח, י"ח.), פרוכתא הפרכת (לקמן פסוק ל"א. — ול"ו, ל"ה). לפי שהללאות היו של תכלת לבד תרגם בהן „דתכלא“, הפרכת והמסכים היו בהם ארבעה מינים, ולפי שהתכלת נאמרה בהם ראשונה תרגם דתכלא והדל"ח נמשכה אל כל שאר המינים. חוץ מפסוקים האלה לא נמצא בת"א עוד לשון „דתכלא“. אצל האפור והחושן נאמר „זהב תכלת“ וגו', ת' „דהבא ותכלא“ הדל"ח אצל מלת „זהב“ שנוכר בראש המינים ונמשכה גם על האחרים. — אצל המעיל נאמר תמיד „כליל תכלת“ תרגומו „גמיר תכלא“. — לשון „בגד תכלת“ (במד' ו' ו"ט. וי"א. וי"ב) תרגומו „לבוש תכלא“ בסמיכות כמו בעברי, וכן „רמוני תכלת וארגמן“ וגו' (לקמן ל"ט, כ"ד). ת' „רמוני תכלא וארגנא“ מפני הסמיכות. אבל לשון „פתיל תכלת“ תרגומו „חוטא דתכלתא“ בלשון ידוע שהוראתו חוט אחד, כמו „ותקשר על ידו שני“ (ברא' ל"ח, כ"ה). ת' „והוריתא“ לשון ידוע, חוט אחד, כיצא בו „ואתכם יהיו איש איש למטה“ (במד' א' ד'). ת' „גברא גברא לשבטא“ טעמו איש אחד איש אחד לכל שבט ושבט, ובשאר מקומות „איש איש“ ת' „גבר גבר“, וכן רבים שלשון ידוע מורה על אחדות הדבר.

(ו) ועשית יריעות עוים לאהל על המשכן, ת' לפרסא על משכנא. וכן לקמן (ל"ו, י"ד) (סביוניטה ופתשגן) וכן עקר, „לפרסא“ מקור כפרש"י: „לאהל על המשכן, לפרוס אותן על הירעות התחתונות“, עכ"ל, וכן בתרג' המיוח' ליב"ע „למפרס“ מקור מבנין הקל, וכן דרכו לפעמים להחליף שם לפעל כגון „גר וחושב וחי עמך“ (ויק' כ"ה, ל"ה). ת' „ידור ויחותב ויחי עמך“, (עי' אוגר עמוד 50 הערה 230), „לו משפט הבכורה“ (דבר' כ"א, י"ז). ת' „ליה חויא בכורותא“. וכן „שבת שבתון יהיה לארץ שבת לד'", ת' „ניח שמיטתא יהי לארעא דתשמיט קרב ה'“. וטעם השנוי הוא לפי שבארמית למלות „אהל“, „משכן“ רק שם אחד: „משכן“, ואין שייך לוטר „למשכן על משכנא“. בעברי יריעות העליונות של עוים קרויות „אהל“ והתחתונות „משכן“ ובתרגם שניהן „משכן“ בידוע „משכנא“, כן לקמן פסוק י"א, וי"ב. רק במקום שנאמרים ביחד כגון כאן ולקמן ל"ה, י"א. ול"ז, י"ה. ת' „אהל“ בלשון „פרסא“, בקצת דפוסים חדשים „מכסה לאהל“ (פסוק י"ד) „חופאה לפרסא“ אינו נכון וצריך להיות כמו, בפרשת ויקהל (ל"ו, י"ט). בכל הספרים „חופאה למשכנא“, מזה נראה בעליל שהגירסה „למשכנא“ מוקדמת ועקרית, שהסיפור שחשב לתקן, שנה רק כאן בפרשת חרומה ולא בפרשת ויקהל.

(יח) לפאת נגבה תימנה, ת' לרוח עִיבֵר דרומא. „עִיבֵר“ ענינו צד כמו

„משני עבריהם“ ולקמן ל"ב ט"ג. ת' „מהרין עיבריהון“. לשון „נגבה תימנה“ שם כפול לדרום, ולפי שבארמית אין לו אלא השם „דרום“ לבד הכפיל התרגום של מלת „לפאת“ – „לרוח עיבר“ כדי להשוות התרגום ללשון הכתוב במספר המלות בדרכו, ובלשון „לפאת קדמה מזרחה“ (לקמן כ"ו, י"ג). שיש לו אף בארמית שתי תבות הכפיל כמו בעברי ותרגם „לרוח קידומא מדינתא“. כיוצא בזה „חולעת שני“, „שני חולעת“, ת' „צבע והורי“ בשני שמות כלשון הכתוב, אעפ"י שיכול לחרג' בלשון „והורי“ לבד, כמו „שני“ (ברא' כ"ח, כ"ד), שחרג' „והוריהא“, לפי שבעברי יש שני שמות לצבע והב, שמצינו השם „חולע“ לבד „ושני“ לבד.

(כג) לַמִּקְצֵעָה המשכן בירכתים, ת לְוִיִּת משכנא בסופהון. „בירכתים“, ת'

„בסופהון“ בכנוי לרבים לפי שהמקצעות היו בסוף הקרשים של שני צלעי המשכן ובקצות ששת הקרשים שבצד מערב. ואע"פ שמלת „למקצעת“ אינה בכנוי, לשון „סוף“ בחרגום צריך לכנוי לפי שהשם סוף אינו נוהג ברבים בנפרד אלא רק בנסמך או בכנוי.

(כד) ויחדיו יהיו תמים על ראשו אל הטבעת האחת, ת' על רישיהון בְּעִיּוֹקְתָּא חדא. (סביניטשה וכולונייא כ"י מינכן 2. 114) וכן נכון לפי הכוונה האמיתית שהקרשים יהיו יחדיו מחוברים על ראשיהם בטבעת אחת, ברוב ספרים: „על רִישֵׁיהָ לְעִיּוֹקְתָּא חדא“, השוה התרגום ללשון הכתוב, אבל הכוונה אינה מבוררת יפה. בעברי „על ראשו“ מובן על ראש כל אחד ולא כן בארמית. וגם לשון „לעיוקתא חדא“ משמעוהו רק טבעת שנותן על הקרשים למעלה במקום שהיו חרוצים שלא יפרדו זה מזה, אבל בבריתא דמלאכת המשכן נדרש לשון „אל הטבעת האחת“ לשתי פנים, וזה לשון הבריתא: „היה חורץ את הקרש מלמעלה אצבע מכאן ואצבע מכאן ונותנו בחוך טבעות של זהב כדי שלא יהיו נפרדים זה מזה שנאמר ויהיו תמים מלמטה ויחדיו יהיו תמים על ראשו אל הטבעת האחת, שאין תלמוד לומר אל הטבעת האחת ומה תלמוד לומר אל הטבעת האחת, מקום שנותנים בו את הברית, וכל קרש וקרש היו בו שתי טבעות של זהב אחת מלמעלה ואחת מלמטה שבהן היו נותנין את הבריתים“ ע"כ והנה לפי זה לשון „בעיוקתא חדא“ בבי"ת נכון מאוד שמשמע שניהם, בחוך הטבעת, וגם אצל הטבעת, כמו „בשפת היריעה“, אצל שפת היריעה.

(כה) והברית התיכון מברית בתוך הקרשים מן הקצה אל הקצה, ת' בְּנו

דְּפִיא מַעְבַּר מִן סִפֵּי לְסִפֵּי. „מן הקצה אל הקצה“ לא תרגם כלשון הכתוב „מן סופא לסופא“ לשון יחיד ובידוע, לפי שזה תהיה משמעוהו דוקא כמ"ד הברית התיכון בנס היה עומד (שבת צ"ח, ב.) כלומר שהיה מסבב ג' רוחות, ודרכו של אונקלוס בכל מקום שאפשר לבחור בלשון שסובל מדרשי רבותינו כלשון הכתוב עצמו, לפיכך תרגם „מִן סִפֵּי לְסִפֵּי“ לשון רבים וסמיכות, והנסמך מוסב על מלת „דְּפִיא“, ושיעורו מעבר מן ספי דפיא לסיפי דפיא, (עי' מ"ש לעיל פסוק כ"ג). „בירכתים“

ת' „בסופהון“ יש לפרשו מן קצות הקרשים לקצות הקרשים של שלשה הכתלים כל אחד לעצמו כמו שטפורש במלאכת המשכן וקפרש"י, וסובל גם דעת המ"ד שבנס היה, ופירש „מן ספי לספי“ של הקרשים לשלשת הכתלים ביחד.

כו, (י) והובא את בדיו, ת וָעֵיל. לדעת הרב הגאון בעל נתינה לגר הוא

ט"ס וצ"ל ויחל שהוא מבנין הפעל, ואינו טעות. אצל פועל סתמי דרכו לחרגם הפעל בלשון רבים, כמו "ויקח נא" (ברא'. י"ח, ד'). ת' "יסבון כען", "ויושם לפניו" (שם כ"ד, ל"ג) ת' "ושויאו" וכו' רבים, וכאן ת' ויעיל לשון יחיד לפי שהבאת הבדים במטעות דבר קל ונעשה ע"י אחד, כיוצא בו "והובר" (לקמן כ"ח, ו'). ת' "ויתלפץ" לשון יחיד לפי הענין שמוסב על האפור. כנגדו "ונשא בם את השלחן" (לעיל כ"ה, כ"ט) ת' "ויהון נטלין בהון", לפי שאינו נטול אלא בשנים.

(ט) "מאה באמה", ת' "מאה אמי", הבי"ת של "באמה" בהוראת "אמות" אינו נוהג כלל בארמית, בכמה ספרים נמצא כאן ובהרבה מקומות בתרגום "באמין" והוא טעות. "לפאה האחת", ת' "לרוחה חדא" וכן עיקר כמו "לפאת נגב תימנה" (כאן בפסוק) ת' "לרוח". לשון "פאה" שכוונתו אחת מרוחות העולם חרומו בכל המקרא בלשון "רוח". בדפוסים חרשים הנוסחא "לעיבר חד" והוא שבוש.

כח, (ג) אל כל חכמי לב אשר מלאחיו רוח חכמה, ת' דאשלימית עימהון רוח חוכמא. "מלאחיו" ל"י ת' דאשלימית עימהון ל"ד לפי שמוסב על "חכמי לב". יש כאן מסורת: חכמה קרא ותרג' ה' באורי'. מלאחיו ואמלא. וימלא. וכל הנשים. ויהושע בן נון. כן לסוראי אבל לנהרדעי חוכמא קבוץ. פירש בחטשה מקומות בחורה מלת חֲכָמָה מתורגמת כלשון הכתוב חֲכָמָה שלא בלשון ידוע, כן בתרגומים הסוריים אבל בנהרדעי כתוב חֲכָמָה בקבוץ. וכן בסביוניטה בקבוץ. ואלה הם "מלאחיו רוח חכמה" (כאן), "ואמלא אחו רוח אלקית בחכמה" (לקמן ל"א, ג'). "וימלא אחו רוח אלקים בחכמה" (שם ל"ה, ל"א), "וכל הנשים אשר נשא להן אחנה בחכמה טו את העזים" (שם פסוק כ"ו). "ויהושע בן נון מלא רוח חכמה" (דבר'. ל"ד, ט). (בסביוניטה אצל יהושע בן נון הנוסחא "חֲכָמָה" לשון ידוע נגד המסורה). והנה מלת חכמה נמצאת עוד בתורה בשלשה פסוקים (לקמן ל"א, ו'. - ל"ג, א'. וב'). ומתרגמת חֲכָמָה לשון ידוע, ההפרש ביניהם, הוא, שהמקומות שתרגם בלשון אינו ידוע חֲכָמָה מוסבים על בצלאל

ואהליאב שנחנה להם חכמה פרטית ויחירה על חכמה העוקרית, לחשבות מחשבות ולהטצא תחבולות המלאכות ולהורות לאחרים איך יעשו אותן, וגם חכמת הנשים שטו את העזים היחה חכמה יחירה כפרש"י, "שמעל גבי העזים היו טוין אוהם", אבל במקומות האחרים שמדובר בהם בשאר חכמי לב שהיו עושים על פי בצלאל ואהליאב, שהיתה בלבם החכמה העיקרות והכללית שהיא בלב כל אדם משכיל להבין דבר טחוך דבר וללמוד לעשות בדעת ובכשרון מה שהורו להם, באלו תרג' חֲכָמָה לשון מפרש, מפני החשיבות כי הוא מקור ויסוד לכל פעולות הנפש ולכל המדעים וכשרונות. וזה שחרגם אצל חכמה פרטי "אשר מלאחיו", "ואמלא אוחו", בלשון "אשלימית עימהון", "ואשלימית עימיה". שענינו תוספות חכמה פרטית על החכמה שהיתה להם מעיקרא ולא תרג' "ומלחי יתיה" שזה משמע מלאחי אוחו בחכמה הפרטית לבדה. ולפי זה יש ליישב גירסת הסביוניטה בפסוק, "ויהושע בן נון מלא רוח חכמה" (דבר'. ל"ד, ט). שת' "איתמלי רוח חוכמתא" בלשון ידוע, שהכוונה רוח הנבואה שקבל סמשה, והיא חכמה העקרית במעלת השלמות היוחר אפשרי.

(ד) חשן ואפד ומעיל וכחנת תשבץ ואכנט, ת' חושנה ואיפודא ומעילא וכיחונין מרמצן מצינפן והימינין, כך הגירסה בסביוניטה וכ"י מינכן 2. 114. 148.

ובתרג' המיוח ליב"ע. ועיקר שלשה הראשונים לשון יחיד ושלשה האחרונים לשון רבים כיון שנעשו אף לבני אהרן כמו שנאמר בפסוק, "ועשו בגדי קדש לאהרן אחיך

ולבניו. ואע"פ שככתוב לשון "מצנפת" רק באהרן ואצל בניו הן נקראות "מגבעות" ובתרגום "קובעין", בלשון חכמינו גם של כהן הדיוט נקראה "מצנפת", (יומא כ"ה, א. וע"א, ב.) ואף למי שאומר שמוסב רק על בגדי אהרן צ"ל לשון רבים לפי שכתנת מצנפת ואכנט חוץ לשמונה בנדים צריך לעשות עוד אחרים לארבעה בנדים לעבודת יה"כ בק"ק. ובספרים שלנו גרסאות מתחלפות יש שכלם ל"י, ובקצתם "כיתונין מרטצין" וכרובם רק "המינון" ל"ר.

(ח) וחשב אפרהו, ת' והמין תקוניה. "אפרהו", ת' "תקוניה" לפי שאין בארמית פעל נגזר משם "אפר", וכן "ואת אפרת מסכת זהבך" (ישע'. ל', כ"ב.) ת"י "ויה חקון מתכת דהבכון", "ואפרת לו" (לקמן כ"ט, ה'). "ויאפר לו" (ויק'. ח', ו'). ת' "ותחקין", "ואחקין", וכן פרש"י "וחשב אפרהו: וחגור שעל ידו הוא מאפרו ומתקנהו לכהן ומקשטו".

(י) ואת שמות הששה הנותרים על האבן השנית, ת' וית שמהת שְׁתֵּה דְאִשְׁתָּאָרוּ תְּגִלְוָהּ על אבנא חניתא. (סביוניטה ופתשגן) הוסיף מלת "תגלוף", שמוסב על "ופתחת עליהם שמות בני ישראל" הנאמר בפסוק שלפניו. וכן דרכו אצל מאמר שמוסב על חיבה שהיא קצת רהוקה לשנותה כדי לברר הכוונה ביותר. כמו בפסוק "או בן יגח או בת יגח" (לעיל כ"א, ל"א.) ת' "או לבר ישראל יגח תורא או לבת ישראל" וגם לדעת ב"ס האוג"ר היא תוספת נכונה מאוד (עמוד 52, הערה 174). ובפתשגן כתוב: ולא הוסיף בראשון לפי שסמוך לו בפסוק הקודם, "ותגלוף עליהן שמהת בני ישראל".

(יא) פתוחי חותם, ת' כתב מפרש כגלף דעיוקא. "מפרש" טעמו חרות, וכן "חרות על הלחות" (לקמן ל"ב, ט"ו.) ת' "מפרש על לוחיא", והוא מלשון "וכצפוני יפריש" (משלי כ"ג, ל"ב.) שענינו עקיצה, וכן בארמית, "במלמד הבקר" (שופ'. ג', ל"א.) ת"י "בפרש תוריא" שהוא הדרכן, מטה שבראשו ברזל חד שהחורש מכה ועוקץ בו הבקר, וכן "ללמשו את מחרשתו" (ש"א. י"ג, כ'). ת"י "לחרפא ית פרשיה", לפי זה "כתב מפרש" הוא כתב שנעשה ע"י חקיקה בעיט ברזל, יבין שהכתב נחקק ועמוק כחותם, וזה שהוסיף אצל האבנים "כגלף דעיוקא", או שנחקק החומר סביבות הכתב והכתב בולט, (גם הרב המפורסם דר' לעזר שהיה אב"ד בסעגדין פירשו כן בספרו מכשירי הכתיבה) ולפי שהכתב על הציץ היה בולט (רמב"ם ה' כלי המשכן פ'. ט, ג'). שהיה תחת הציץ מאחוריו, כלומר שהיה דוחק באחורי הציץ והוב במקום הכתב עד שהאותיות בולטות מלפניו (הראב"ד), ותרגם אצל הציץ (כ"ה, ל"א. ול"ט, ל'). בלשון "כתב מפרש" לבד בלא תוספת "כגלף דעיוקא". ויש מסורת כתב מפרש כגלף (מסורה בגלף בסביוניטה ורוב ספרים כגלף) דעוקא ב' דמשחבשין בהון, והאבנים ודומיה. כוונת המסורה הספרים שבהם המלות "כגלף דעיוקא" אצל הציץ (כ"ה, ל"ו, ול"ט, ל'). ובפסוק "ויעשו את אבני השם מסכת משבצות זהב מפתות פתוחי חותם" (לקמן ל"ט, ו'). משחבשים, והסימן: והאבנים ודומיה כלומר במקום שבו הלשון והאבנים או האבנים (כ"ה, י"א. כ"ח, כ"א. ול"ט, י"ד) באלה יש בתרגם "כגלף דעיוקא" ולא בשאין בו לשון האבנים שהוא אצל הציץ, ואצל לשון "את אבני השם" (ל"ט, ו'). אבל צ"ע מדוע לא נוסף שם, ואפשר "ל" לפי שנאמר שם מפתות פתוחי חותם שתרגם "גלפן כתב מפרש" מלת "גלפן" מחוברת עם מלות "כתב מפרש", משמעוהו ביותר שהכתב נגלף ואינו צריך להוסיף "כגלף דעיוקא". אבל בפסוק "מעשה חרש אבן פתוחי חותם חפתח את שני האבנים" (ל"ה, י"א.) ת' "כתב מפרש כגלף דעיוקא חגלוף ית תרחין

אבניא צריך להוסיף לפי שמלת „תגלוף“ מחברת למלות „ית חרתין אבניא“ שאפשר להבין שגלוף האבנים ולא הכתב, ועוד ביותר (כ”ח, כ”א. — ול”ט, י”ד). שבהם הלשון „והאבנים תהיין וכו’ — — פתוחי חותם“, וחרגומו „ואבניא יפויין — — כתב מפרש כגלף דעיוקא“, אילו לא הוסיפו בסוף לא היה נמצא בהרגום הכתוב פעל „גלף“ כלל, לפי שלא כתוב בעברי „מפותחות פתוחי חותם“, ומכל מקום היה צריך להוסיף בתרגום לשון „גלף“, כיון שלשון „כתב מפרש“ לבד הוא סתום ואינו מורה בבירור על מלות הכתב, וכדי שלא לשנת לשון הכתוב בלשון „תגלוף כתב מפרש“: שהוא מוסיף פעל שאינו בכתוב, בחר לא לתרגם מלות „פתוחי חותם“ כמו שתרגם אותן בתחלה: „כתב מפרש כעלף דעיוקא“ לברר הכוונה האמיתית באופן שלא ישנה בנין הכתוב כלל. — ומה שכתוב במסורה ב’ משתבשין ובאמת הם ג’ מקומות הוא לפי שבציץ בשניהם לשון אחד „פתחי חותם קדש להי“ וענינם אחד, אינו חושבם לשנים.

(שם) מַסְבָּחַת משבצות זהב, (וכן לקמן ל”ט, ו’. ויג’.) ת’ משקען מרמצן כדהב (סכיוניטה וכ”י מינכן 148. 114) ברוב ספרים דדהב. „מסבה“, ת’, „משקען“ ולא כפשוטו „מקפן“, כמו „מוסבת שם“ (במד’, ל”ב, ל”ח). „מקפן שמהן“, לפי שאין דרך עשייתו שמקוף האבנים במשבצות, אלא אחר שגמרו המשבצות משקעים האבנים בהן. „מרמצן כדהב“ עיקר, פירש מלת מַסְבָּחַת כמו מַשְׁבָּצוֹת בינוני פעול, כמו שמופדש (לקמן פסוק כ’). „משבצים זהב יהיו במלואתם“, וכן מוכח בברור מהמסורה כאשר אבאר בע”ה, וגם בפירוש הרמב”ן (לעיל כ”ה, ז.) משמע שהכוונה משובצות ע”ש. בנוסחא „משקען מרמצן דדהב“ מלת „מרמצן“ שם והיה צריך להיות משקען במרמצן דדהב. מזה נראה בעליל שהגירסה מרמצן דדהב מאוחרת ואינה עיקרית. ויש כאן מסורת: משבצות דמהרג’ מרמצן ב’ באורי, ועשית. ויעשו. ושאר מרמצתא תרג’: מה שכתוב במסורה „מרמצן ב’ באוריתא“ קשה, הלא מצאנוה ה’ פעמים: (כ”ח, י”א. — כ”ח, י”ג. — ל”ט, ו. — (שם בסכיוניטה מרמצין וצ”ע) ל”ט, י”ג. — ול”ט, ט”ז. —) כוונת המסורה שלשון מרמצן שם בנפרד ב’ באוריתא, ועשית משבצות זהב (כ”ח, י”ג). ויעשו שתי משבצות זהב (ל”ט, ט”ז). ובהם התרגום מרמצן דדהב, משבצות של זהב, השם בנפרד, ושאר מרמצתא תרג’: השם בלשון ידוע כמו שהוא בכתוב „המשבצות“ בה”א ידיעה (כ”ח, י”ד. — וכ”ח, כ”ה. — ול”ח, י”ח). בטקומות האחרים (כ”ח, י”א. — ל”ט, ו’. — ול”ט, י”ג. —) הלשון „מוסבות משבצות זהב“ ובהרגום „מרמצן כדהב“ הכוונה משובצות בזהב בינוני פעול כמו שפרשתי לעיל, ומסורת עליו מרמצן דדהב ב’ באוריתא, ועשית. (כ”ח, י”ג.). ויעשו. (ל”ט, ט”ז.) ושאר בדהב מתרגמ’, והוא כמקום שנאמר בכתוב „מסבת משבצות זהב“. (כ”ח, י”א. — ל”ט, ו’. — ול”ט, י”ג.) הטעם לפי שהוא סמוך למלת „מסבות“ שהיא פעל תרגם גם השם „משבצות“ בפעל לזווג המלות, וכן דרכו בכמה מקומות.

(כה) ואת שתי קצות שתי העברתה, ת’ וית חרתין גדילן דעל חרין סטרוהי. צ”ע מדוע שנה סדר המלות, הרמב”ן כתב (ויק’. א’. ט”ו). „הפך התרגום לצורך דבר שיודע בו“. ולענ”ד אפשר י”ל שהטעם שלא תרגם כפשוטו „וית חרין ספיי דחרתין גדילן תיתין על חרתין מרמצתא“ לפי שהיה ידוע בזמן שנעשה התרגום שרבותינו חולקים בדבר, ואילו תרגם כזה הלשון היה מכריע לדעת אחת, לפיכך בוחר בלשון שסובל שחיהו. — מלות „דעל חרין סטרוהי“ הן תרגום של לשון „ואת שתי קצות“ שכוונתו לפי התרגום קצות החשן הנוכחות בסמוך למעלה, בסוף הפסוק

הקודם: „אל קצות החשן“, ומלת „ואת“ טעמה ואם, ואצל, כמו „הקטן את אבינו“ (ברא'. מ"ב, י"ג). ת' „עם אבונא“, ושיעור הכתוב כמו ואצל שתי קצות (החשן) שתי העבותות, כלומר שתי העבותות שעל שתי קצותיו וזה שתרגם „וית תרתין גדילן דעל תרין סטרוהי“.

(כו) לעמת מחברתו, ת' לקביל בית לופיה (סביוניטה) וכן ל"ט, כ'. והוא נכון. בשאר ספרים הגירסה „בית לופי“ וזה תרגום של „מחברת“ בלא כנוי. יש כאן מסורת: ממול דואלה שמות מלקביל תרג'. ממול דויקרא מקביל תרג'. ר"ל כאן, וכן לקמן ל"ט, כ'. ממול פניו תרג' מלקביל, אבל ממול ערפו (ויק'. ה', ח'). מקביל תרג'. לענ"ד ההבדל שלשון מלקביל טעמו זה נגד זה ממש, „ונתת (הטבעות) על שתי כחפות האפד מלמטה ממול פניו“ כוונתו שיתן מלמטה נגד פניו של האפד ממש, כיוצא בו „והוא ישב ממלי“ (במד'. כ"ב, ה'). ת' „מלקבילי“, אבל „ומלק את ראשו ממול ערפו“ כוונתו „מול הרואה את העורף והוא אורך כל אחורי הצואר“ (רש"י), ועורף הוא גב הראש שהוא קצר ולא כל אורך הצואר נגדו ממש לפיכך תרגם שם מקביל קדליה. כלומר שמלוק ממול ערפו בבחינת שמקום המליקה יראה את העורף ולא שיהי מצומצם כנגדן

(ל) יש כאן מסורת בספרו של הח' דר' ברלינר עמוד 42. לפני ד' דמתרג' לקדם ד' ג' בפרשה (צ"ל ד' באורי') וסימני' ונתת אל חשן קדמא דפסוק. בכאו והקרבת: — הח' דר'. ברלינר הצטיין אלו הפסוקים: שמו'. כ"ח, כ"ט (ר"ל פס'. ל'). לפני ד' ראשון שבפסוק. בכאו (כ"ח, ל"ה). והקרבת (במד'. ח', ח', וי'). וזה טעות כי שם פסוק ח' לא נמצאו מלות לפני ה' והנה ראינו שעלו קמטונים במסורה זו ואין לסמוך עליה. עינתי בדפוס סביוניטה ועוד ספרים מדויקים ומצאתי ששה מקומות לפני ד' תרג' לקדם ד'. וא'. בכאו לפני ה' (שמו'. כ"ח, ל'). וב'. בכאו אל הקדש לפני ה' (לקמן פסוק ל"ה). ג'. וכבא משה לפני ה' (לקמן ל"ה, ל"ו) (ד'). והביא את הפר אל פתח אהל מעד לפני ה' (ויק'. ד', ד'). (ה'). ובא לפני ה' (ויק'. ט"ו, י"ד). ויביאו את קרבנם לפני ה' (במד'. ו', ג'). מזה יוצא הכלל ברור שאצל לשון ביאה או הבאה שכוונתו ביאה ממקום אחר למקום קדוש לאהל מעד או לחצר המשכן תרגם לפני — לקדם כמו „אל פני“, ואצל כל שאר לשונות שמורים על פעולה שנעשה שם תרגם קדם וכן אצל לשון קרב שטעמו אינו דוקא ביאה ממקום אחר, אלא הקרבה על הטובח או התקרבות לדבר שבקדושה כגון „קח את הלויים“ (במד'. ח', ו'). תרג' „קרב ית לואי“. ובדואי בפסוק „והקרבת את הלויים לפני ה'“ (שם פסוק י') אין הכוונה הבאה ממקום אחר לחצר המשכן לפי שכבר נאמר בפסוק הקודם „והקרבת את הלויים לפני אהל מעד“, אלא הקריבום שם לסמיכה ולתנופה הנאמרות בענין בסמוך, לפיכך לא שייך בו לשון לקדם, כיוצא בו „קרבנו לפני ה'“ (לעיל ט"ז, ט'). ת' „קָרְבו קדם ה'“, לפי שהיו חונים במדבר ולא הלכו למקום אחר המיוחד לכך, כמו שנאמר „ויפנו אל המדבר והנה כבד ה' נראה בענני“ (שם פסוק י'). ולענ"ד אפשר שמעקרא היה כתוב במסורה לפני ד' דמתרג' לקדם ד' ו'. באורי' ונכתב ג' בשבוש. ועוד אפשר שצ"ל ג' בספרא ותחת והקרבת צ"ל ובכא (לקמן ל"ה, ל"ד). וזה יוחר קרוב. ולשמחת לבי קבלתי מכתב מהח' דר' ברלינער שהודעתי לו השערתי, שהיה עוד הפעם בארץ איטאליעו וחפש בכ"י של אמבראזיא בעיר מיילאנד ומצא השערתי מקוימת, שכתוב בו לקדם ג' בספרא.

(לב) והיה פי ראשו כחוכו ת' ויהי פומיה כפיל לגווה יברוב ספרים). נ"א „פום רישיה“. לדעם ב"ס אוג"ר (עמוד 52 סימן 176) הנכון „פום רישיה“ שאין

שום טעם להשמוט מלת „ראשו“, אולם לענ"ד הטעם: כיון שצירים להוסיף מלת „כפיל“ לברר הכוונה האמיתית של מלת „בחוכו“ השמיט תיבת „ראשו“ תחתיה, כדי להשוות מספר המלות, והענין ברור ומובן אף בלא מלת „ראשו“, לפי שבעשייה נאמר „ופי המעיל בחוכו“ (לקמן ל"ט, כ"ג) בלא מלת „ראש“.

(לג) ופעמוני זהב בחוכם סביב, ח' וזגין דדהב ביניהון סחור סחור. „בתוכם“ ח' „ביניהון“ כפרש"י: בין שני רמונים פעמון אחד, ולא כדעת הרמב"ן שהפעמונים היו ממש בתוך הרמונים, שלא תרגם „בגויהון“. (עי' רא"מ שהקשה על רמב"ן) לפי שמסוגים הגמרא (זבח. פ"ח, ע"ב) מוכח כדעת רש"י.

(לח) ונשא אהרן את עון הקדשים ח' ויטול אהרן ית עוית קודשיה. פרש"י: „ונשא אהרן לשון סליחה“ עכ"ל, ואונקלוס לא תרג' „וַיִּסַּח עַל“ כיון שהציץ עצמו מרצה (יזמא ד', ב'). ואהרן אינו עושה מעשה, אבל „לשאת את עון העדה“ (ויק'. י', י"ז) ח' „לסלחא על חובי כנשחא“ וכן בפסוק „אתה ובניך וביח אביך אחך תשא את עון המקדש ואתה ובניך אתך תשא את עון כהנתכם“ (במד'. י"ח, א'). ח' „תַּסְלִיחוֹן עַל חוֹבֵי מִקְדָּשָׁא — — — תַּסְלִיחוֹן עַל חוֹבֵי כְהֻנָּתוֹן“, לפי שהם מכפרים על ידי מעשה בעבודתם ובשטרם את משטרת הקודש ושם פרש"י בענין אחר וצ"ע, ועי' עוד מ"ש שם ב"ם פחשגן.

כט, (ב) סלת חטים תעשה אחם, ח' סלת דחיתין תעביד יתהון (סביונ'), ורוב ספרים) מסורת עליו סלה קרא ותרגום. ר"ל שמלת סלה בחרגום ג"כ בנסמך ולא בלשון ידוע, נ"א „סולחא דחיתין“, הטעם נראה לע"ד לפי שרבותינו למדו מכאן שכל סלת שנאמר במנחות היא חטין, (ספרא ויקרא דבורא דחובא פרק יוד מ"א עי' התורה והמצוה שם סימן צ"ו) ולפי זה עיקר המאמר מלת „חטים“ ולא מלת „סלת“ לפיכך לא תרג' „סולחא“ בל' ידוע (עי' מש' לקמן ל"ה כ"ד. ויקרא ב', א'). שם בארתי הכלל באריכות.

(יב) ואת כל הדם תשפך וגו' ח' תשפוך (סביוניטה וכ"י 148) וכן „ואת כל הדם ישפך“ (ויק'. ד', ז'. י"ח. ל'. ול"ד), „ואת דמו ישפך“ (שם פסוק כ"ה). ח' „ישפך“ ושם כתוב בפתשגן: „ישפך אל יסוד המזבח. ישפוך קרא ותרגום. ברוב ספרים הגרסה באלו „תישוד“, „ישוד“. — לשון שפיכה בחרגום נראה עיקר לפי שלשון „שָׁדַר“ מחובר עם „דמא“ אינו נמצא אלא בהוראתו הריגה או שחיטה.

(יג) והקטרת המזבחה, ח' וחסיק למדבחה. הרב הג' ב"ם נתינה לגר כותב: „כל הקטרה תתורגם בלשון העלא (ר"ל „אַסְקָא“) חוץ מקטרת הסמים יתורג' „ויקטיר“ אבל בכחבי הקדש מצינו בכמה מקומות „אסקא בוסמין“. עכ"ל. במח"כ נשמט ממנו הפסוק „למען אשר לא יקרב איש זר אשר לא מורע אהרן הוא להקטיר קטרת לפני ה'" (במד'. י"ז, ה'). ח' „לאסקא קטורת בוסמין“. (עי' מסורה לקמן ל', א.) הכלל בזה הוא: רק אצל הקטרת סמים במקום מצויה וכראוי תרגמו אונקלוס ויונתן ב"ע על נביאים בלשון „אקטרא“, ולא אצל הקטרה בעברה כגון בור (במד'. י"ז, ה.). ולפי שרוב לשון הקטרת סמים בנביאים מוסב על הקטרה בעבירה, בור או על במה נמצא בהם לרוב התרגום בלשון „אסקא“, אבל כשהכוונה הקטרה כהלכה תרגם יונתן בלשון „אקטרא“, כגון „להקטיר קטרת לשאת אפור לפני“ (ש"א כ"ח). וכן „והקטיר אתו אשר לפני ה'" (מ"א ט', כ"ה) ח' „לאקטרא קטורת בוסמין“ — „ומקטיר עלוהי קטורת בוסמין דקדם ה'“. ורק בשני פסוקים „ויעל על המזבח להקטיר“ (מ"א י"ב, ל"ג). „עמד על המזבח להקטיר“ (שם י"ג, א'). ח' „בשניהם „לאקטרא“, אעפ"י שהוא בעבירה. בראשו לא תרג' „לאסקא“ מפני כפל הלשון שכבר תרג'

בפסוק „ואסיק על איגורא – וסליק על איגורא“ ובשני לא היה יכול לחרגם „קאים על איגורא לאסקא“ לפי כשעמד על המזבח להקטיר, כבר היה הקטרת בידו למעלה, ואין שיק לומר „לאסקא“ שטעמו להעלות.

(לג) אשר כפר, ת' דאיתכפר בהון (סביונטה ועוד ספר' מדויק), נ"א „דיתכפר“ אינה דאיק, ויש בו מסורת דאיתכפר ושאר דיתכפר: ואיני יודע מה הוא ושאר. לשון „אשר כפר“ אין לו דע, ואיה ימצא בתרגום מלת „דיתכפר“, ואפשר שתחת ושאר צ"ל נ"א. (היום י' ד' ב' מרחשון שנה תרל"ב לפ"ק קבלתי איגרת מברלין מהח' דר' ברלינר, אחר ששב מארץ איטליא, כי עיין עוד הפעם בכ"י אסבראויא בעקד ספרים בעיר מיילאנד ומצא כחוב דאיתכפר וא"ד דיתכפר, וא"ד ר"ח ואית דגורס).

(מג) ונקדש בכבדי ת' ואחקדש ביקרי „ואחקדש“ טעמו „ונקדשתי“ מוסב על הקב"ה, כדרשת חז"ל שכאן מרומז מה שאמר משה לאהרן „הוא אשר דבר ה' לאמר בקרובי אקדש“ (ויק' י', ג'). עי' רש"י שם.

ל' (א) ועשיית מזבח מקטר קטרת, ת' וחעביד מדבחא עלוהי קטורת בוסמין. מסורת עליו: סימן מדבחא לאקטרא אהרן לאסקא: פירש כאן אצל מלת מדבחא חרג' לאקטרא, אבל בפסוק „לא יקרב איש זר אשר לא מורע אהרן הוא להקטיר“, (במד' י"ז. ה.) ת' לאסקא כמו שפירשתי לעיל (כ"ט, י"ג. ע"ש). עוד יש כאן מסורת: קטרת דמתרג' קטורת בוסמין י"ד באורי: (מסורה גדולה של הח' דר' ברלינר עמוד 48) במסורה ר"ל מסומנים י"ד פסוקים שהשאר מתורג' בוסמין לשון ידוע, אבל הפסוק „ויקטר עליו קטרת סמים“ (שמו' מ, כ"ז) לא נמצא בחוכם, ושם בכל הספרים התרגום קטורת בוסמין, אפשר שהסימן האחרון וישימו עליהן שהוא ודאי משובש צ"ל ויקטר עליו ולא כדעת הח' דר' ברלינר ישימו קטרה (דבר' ל"ג, י'). כי המסורה מדברת רק מלשון „קטרת“ ולא „קטרה“ אעפ"י שגם זה מתורג' „קטורת בוסמין“ או שצריך להגיה המספר ט"ו תחת י"ד ד"ה. ב', י"א.

(ז) בהיטיבו את הנרות, ת' בשפּרוּתִיה (סביונטה) בשאר ספר' בַּאֲתָקְנוּתִיה. „בשפרותיה“ טעמו כשטיפה ומנקה את הנרות כפרש"י: „בהיטיבו: לשון נקוי הבויכין של המנורה מרשן הפחילות שנשרפו בלילה“ עכ"ל ויש בו מסורת באתקנותיה נ"א בשפרותיה וצ"ע למה לא אמר „בַּאֲשַׁפְרוּתִיה“.

(י) על קרנותיו, ת' על קרנתיה. „קרנותיו“ תרגומו בכל מקום „קרנהי“ חוץ מזה, וביחזקאל מ"ג, כ'. „על ארבע קרנותיו“ שתי „קרנתיה“, ואיני יודע הטעם.

כ י ת ש א

(טו) העשיר לא ירבה והדל לא ימעט, ת' דעתיר – ודמיסכנ. לא חרג' „עתירא“ – „מיסכנא“ כדרכו לרוב בה"א ידיעה לפי שאין כוונתו עשיר ידוע עני אלא כל מי שהוא עשיר, כל מי שהוא עני. ה"א ידיעה בעברי אצל תואר הוראתה כמו „אשר הוא“ כגון „הרך בך והענוג“ (דבר' כ"ח, נ"ד). ת' „דרכיך בך

ודמפננ. וכן בה"א ידיעה אצל פעל, „הנגע" ת', „דיקרב", „והעמיד הכהן המטהר את האיש המטהר" (ויק'. י"ד, י"א). ת', „דמדבני" — „דמדיבני". אבל „המכה אשר הכה" (במד'. כ"ה, י"ד). ת', „קטילא דאיתקטיל", ליופי הלשון לא רצה לתרגם „דקטיל דאיתקטיל". בזה יפלו כל ההשערות וקושיות של ב"ם לחם ושטלה וגם מה שהעיר אחריו ב"ם נהינה לגר.

(כג) מר דרור ח' מוֹדָא דכיא (סביוניטה). בכ"י מינכן 114 מוֹלָא, ורוב ספר' „מוֹדָא דכיא". ובספרי חכמינו נוכר כמה פעמים התרגו', „מירא דכיא", מ"מ הנוסחאות מוֹדָא מוֹלָא, שהן בספרים המדוקים מאד, צריכות עיון אם שגיאות הן אם לא.

(כד) ושמן וית הין, ת' ומשח ויתא מוֹלָא הינא (סביוני' ועוד) נ"א מוֹלָא. על מלת מוֹלָא יש מסורה לעיל י"ו, ל"ב. ושם פירשתי ע"ש. לכאורה חיבת, „מלו" הוספה שלא לצורך, ונל"ד שכשם שהוסיף (כאן), „וקדה חמש מאות בשקל הקדש" תרגו' „וקציעתא מִתְקַל חמש מאה בסילעי קודא" וכן בכל הבשמים בפסוק הקודם, הוסיף מלת מתקל כך הוסיף אצל שמן וית מוֹלָא הינא, שיעור מדה של הין, להשוות הענינים.

(כט) כל הנגע בהם יקדש, ת' כל דיקרב בהון יתקדש, כלומר יהי מקודש, עיי' רש"י.

(לב) על בשר אדם לא ייסך, ת' יתסך, משורש „סוך" והוא עקר. נ"א „יתנפך" שבוש שהוא לשרש „נסך" שענינו יציקה יין לקרבן.

(שם) ובמתכנתו לא תעשו כמותו ת' כותיה. „איש אשר ירקח כמותו" (בפסוק הסמוך) ת' דכותיה, בדל"ת, ההפרש: לפי שנאמר כאן „ובמתכנתו", מוסב לשון „כמותו" על המתכונת, והכוונה לפי התרגום שלא יעשו שמן כמתכנתו של שמן המשחה, אבל „איש אשר ירקח כמותו" הכוונה כשמן המשחה עצמו, צריך לומר „דכותיה", כלומר איש כמותו, כנוי הייחוס מוסב דוקא על העצם הנדמה. ולשון „כותיה" בלא כנוי הייחוס יכול להיות מוסב על ענינים חצוניים, לאו דוקא על הדבר עצמו. כיוצא בזה „נביא מקרבך מאחריך כמוני" (דבר'. י"ח, ט"ו). ת' „דכותי", „נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך" (שם פסוק י"ח) ת' „כותך" בלא דל"ת, עיי' ט"ש שם ותמצא הענין מבואר ביותר.

(לה) ממלח טהור קדש, ת' מערב דכי לקודשא (סביוניטה פתשגן, כ"י 148.114). הגירסה „דכי לקודשא" נכונה ומעטה שהקטרת חיו מרקחה ומעורבת בטהרת הקודש החמורה מטהרת תרומה כמו „כל טהור יאכל בשר", ת' „כל דרכי לקודשא ייכול בסר קודשא" (ויק'. ו', י"ט). ברוב ספרים „מערב דכי קודשא" ומפרש"י: „ממלח יהיה וטהור יהיה וקדש יהיה" משמע שגורם כן, אבל קשה כי אין צורך לאשמעין שהקטרת יהי קדש כיון שנאמר בפסוק הסמוך „קדש קדשים תהיה לכם", ובפסוק שלאחריו „קדש תהיה לך לה". ולשון זכר „ממלח", „מערב דכי" מוסב למלות „רקח מעשה רוקח", ולא על הקטרת שהיא לשון נקבה.

לא (ג) ואמלא אוחו רוח אלקים, ת' רוח מן קדם ה'. (סביוניטה ועוד ספר' טדויק') ברוב ספר' „רוח נבואה". וכן לקמן לה', ל"א. לענ"ד הגרסה „רוח מן קדם ה'" בלא חוספוח מלת „נבואה" עיקר, לפי שלא מצינו בתלמוד ובמדרשים אצל

בצלאל לשון נבואה אלא חכמה ורוח הקודש, ולזה אין צריך להוסיף לפי שמפורש בכתוב „רוח אלקים בחכמה ובתבונה ובדעת“ וכו'. כיוצא בזה „ויאצל מן הרוח אשר עליו“ (במד'. י"א, כ"ה) ת' „מן רוחא דעלוהי“, לפי שמוכן מאליו שהכוונה מרות נבואה של משה, ורק כשאינו מובן מלשון הכתוב או מאליו, הוא מברר הכוונה באמיתית, כגון „ותהי רוח יעקב“ (ברא'. ט"ה, כ"ז) ת' „ושרת רוח קודשא על יעקב“, וכן „כי יתן ה' את רוחו אליהם“ (במד'. י"א, כ"ט) ת' „ית רוח נבואתיה“.

(ד) לחשב מחשבות, ת' לאלפא אִימְנוֹן, וכן לקמן ל"ה, ל"ב. כל לשון חושב אצל מלאכת המשכן חרג' לפי הענין בלשון אומן, ולשון „מחשבות“ וכן „מלאכת מחשבת“ (לקמן ל"ה, ל"ג) ת' שניהם „אומנוֹן“ אומנות רבות אעפ"י שמתל מחשבת' לשון יחיד, לפי שהיה צריך למלאכת המשכן אומנות הרבה, ובמחבור חרג' פעל „חשב“ ענין למד, לפי שאין בארמית פעל בלשון אמן. „לחשוב מחשבות“ כאן ולקמן ל"ה, ל"ב, ת' „לאלפא“ פירש להורות, „ותושבי מושבות“ (שם) פסוק ל"ה, ת' „ומלפ"י“: ומורי, כמו שמפורש בכתוב „ולהורות נתן בלבוי“. ולא חרג' כפשוטו „למילף“, „ומילפ"י“, ללמוד, ולומדי, כיון שבצאל ואהליאב לא היו צריכים ללמוד, לפי שהקב"ה טלא אותם רוח אלקים בחכמה וגו' כמו שמפורש בפסוק הקודם.

(ה) את שבתות, ת' יומי שַׁבְּתָא דילי. כ"ס פתשגן הקשה ובריש פ' קדשים: צ"ע למה תרגם דילי מה שלא עשה גבי מצותי חוקותי ותורותי עכ"ל. ויותר קשה „מועד" (ויק'. כ"ג, ב) ת' „מועדי“ כמו בעברי, מדוע לא תרג' יומי מועדיא דילי. לענ"ד ההפרש בזה, לשון שבת עיקר ענינו שביחה ומנוחה, ואם תרג' שַׁבְּתָא ים לטעות ולהבין שהוא כביכול שובת בהם, כמו „שבחכם“ (שם כ"ו, ל"ב) ומעמו שאתם נחים בו, לפיכך ת' „שביא דילי“, הוראתו השבתות המקודשים לה כמו „כל פטר רחם לי“ (שמו'. ל"ד, י"ט) ת' „כל פחה ולדא דילי“, „כי לי כל בכור וימדי“ ת' ט"ו) ת' „ארי דילי כל בוכרא“, אבל בלשון „מצותי חקותי ותורת"י אין טקום לטעות כע"ז. וכן „מועדי“ אין בו ענין מנוחה ושביתה, אלא טעמו יעודי זמן שאני עשיתי, כמו „וישם ה' מועד“ (לעיל ט', ה') ומה שהוסיף מלת „ויט“ הוא לברר שהכוונה השבתות שקדושתן הולה ביום, ולא המועדים שחולם בקדוש החדשים ועבור שנים.

(טו) שבת שבתון ת' שַׁבָּא שַׁבְּתָא (סביוניטה וכ"י מינכן 114. 148 ורוב ספרים מרויקים) וגרסות הספרים מתחלפות לכמה שנים אולם הגרסה שלפנינו עיקר. שַׁבָּא תרגום של שַׁבְּתָא כנפדר, „עולת שבת בשבת“ (במד'. כ"ח, י"ז) ת' „עולת שַׁבָּא התעביר קַשְׁבָּא“, „ומדי שבת בשבת“ (ישע'. ס"ו, כ"ג) ת' „ובזמן שַׁבָּא קַשְׁבָּא“, „שבתון“ תרג' שַׁבְּתָא, טעמו שביתה מכל מלאכה ואפילו אוכל נפש והבערת אש לפיכך כל לשון „שבתון“ שמוסב על שבת ועל יום הכפורים תרגם „שבתא“ וכאן – לקמן ל"ה, ב. – ויק', ט"ז, ל"א – כ"ג, ג. – וכ"ג, ל"ב, אבל אצל שמיטה (ויק'. כ"ה, ד') „שבת שבתון יהיה לארץ“, ת' „ניח שמיטתא“ ואצל המועדים (ויק'. כ"ג, כ"ד. ול"ט) ת' בלשון „ניח“, „ניחא“, ולא בלשון שבתא, כיון שבי"ט אסור רק מלאכת עבודה, ואין בו שביתה מכל מלאכה והטעם שתרגם פעם „ניח“ ופעם „ניחא“ אפשר בע"ה במקומו.

שמות כי חשא לב

לב, (ו) ויגישו שלמים, ת' וקריבו נכסין (סביניטה, בול, פתשגן ועוד) וכן עיקר. „נכסין נכסתא“ לשון נקיבה הוראתו שלמים, ובחים. בהרבה ספרים הנוסחא נכסין לשון זכר וטעמו נכסים, רכוש וקנין. ואינו נכון.

(יב) והנחם על הרעה לעמך, ת' ואחבי מן בישתא דחשיבתא למעבד לעמך. „ואחבי“ טעמו והשב. הכוונה השב דעמך מן הרעה וגו' כפרש"י, והנחם: התעשת מחשבה אחרת להיטיב להם. אולם צ"ע מדוע תרג' כאן, „ואחבי מן בשתא“, וכן „ויהנחם ה' על הרעה אשר דבר“ (פסוק י"ח) ת' „ואחבי ה'“ בלא תוספות מלת „במימר“ ובמקומות אחרים כגון „ויהנחם ה' כי עשה את האדם“ (ברא' ו' ו') ת' „ותב ה' במימריה“ וגו', וכן „נחמתי כי עשיתם“ (שם פסוק ו') ת' „תבית במימרי“. הה' בערקוויין ו"ל בספרו עוטה אור מאריך בזה הענין, וזה תוכן דבריו: הנחמה תתכן באדם בשתי פנים, האחת שחזור מדעתו כיון שרואה שלא טוב עשה ומתחרט, והשנית שידוע שכל מה שעשה או חשב לעשות הוא בעצמו טוב ונכון, אבל הענין נשתנה אחר כך מצד המקבל הפעולה וזה יגרום לו לשוב ולהנחם. והנה הענין הראשון לא שייך לוטר על הבורא יחב, אבל השני יכול לוטר בלשון בני אדם גם על הבורא יחב שמו כי זה כל עיקר החפלה אליו יחב, ואין זה חסרון בחוק השי"ת, כי שומע חפלה הוא, כי גם סוף מעשה במחשבה תחילה אשר אם ישוב האדם ונחם על הרעה ויתחנן אל אלקים ורפה לו, ובוה יובן ההפרש, כאן בתפלת משה רבינו ע"ה לא הוצרך להוסיף טאוטה אשר טעם הנחמה מבואר שהיה ע"י תפלת משה, אבל אצל דור המבול שלא הוזכר שם שום ענין אשר יגרום הנחמה אליו יתב' כי אם באשר הרעו את מעשיהם ויהיה חלילה חסרון בענין הידיעה לכן הוסיף אונקלוס שם מלת מימרא. — — — והנה פירושו אינו נכון, כי הוא סותר את עצמו באמרו אצל דור המבול שלא נזכר שם ענין אשר יגרום הנחמה כי אם באשר הרעו את מעשיהם, איך למצוא השתנות מצד המקבל גדולה מזו כאשר הרעו את מעשיהם וגם קושיית חסרון הידיעה אינה מתיישבת כלל בתוספות מלת „במימריה“, ולראיה, (בירמ' י"ח פסוק ט') „ורגע אדבר על גוי ועל ממלכה לבנות ולנטוע, ועשה הרע בעיני לבלתי שמע בקולי ונחמתי על הטובה אשר

אמרתי להיטיב אותו“, ת"י „ואחבי מן טבתא דאמרתי לאיטבא ליה“, ולא הוסיף לשון מימר ליישב חסרון הידיעה. לענ"ד מלת „במימר“ נוספת לבאר שהכוונה השבה שכלית במקום שאינו מבואר הענין מלשון הכתוב עצמו. לשון „הנחם“ אצל בני אדם ענינו החזרה ממה שהיה בדעתו לעשותו לפי שרואה עכשו שאינו לטובתו, או ענינו חרטה על מה שכבר עשה, כגון „ובן אדם כי ינחם“ (במד' כ"ג, י"ט) ת' „בני אינשא גורין למעבד תיכין ומתמלכין“, וכן „ויהנחמו בני ישראל“ (שופ' כ"א, ו') „והעם נחם“ (שם פסוק ט') ת"י „ואיתנחמו“. אולם בייחוס להקב"ה שאין לפניו חרטה או שנה בעצה תרג' לשון „נחם“ תמיד בפעל „תוב“ שענינו השבת המחשבה לפי הנאות להשתנות הסיבות. ויען שלשון תוב בארמית שוה ללשון „שבה“ בעברי שקר הראתו השבה מקומית, או השנות הפעולה פעמים, כמו „וישב אברהם“ (ברא' כ"ב, כ"ט), או „וישב יצחק ויחפר“ (שם כ"ג, י"ח) תרג' „ותב אברהם“, „ותב יצחק“, וגם מצינו בייחוס להקב"ה לשון „תוב“ בהשבה מקומית, „שובה ה'“ (במד' י"א, ל"ז) ת' „ותב ה' שרי ביקרד“ וגו', לפיכך מוכרח להוסיף לשון „מימר“ בכל המקומות שאין מוכח מלשון הכתוב שהכוונה השבה מחשבת. כגון „ויהנחם ה' כי עשה את האדם“ (ברא' ו' ו') ת' „ותב ה' במימריה“, וכן „נחמתי כי עשיתם“ (שם פסוק ו') ת' „תבית במימר“, כי אילו ת' „ותב ה' ארי עבד ית אינשא“, „תבית ארי עבדתינו“ ענין ההשבה אינו מבואר, כיוצא בזה „נחמתי כי המלכתי את שאול“

(ש"א ט"ו, י"א) ת"י, "חבית במיטרי", "וה' נחם כי המליך" וגו' (שם פסוק ל"ה) ת"י, "וה' תב במיטריה", וכן, "העל אלה אנחם" (ישע' נ"ז, ו) ת"י, "העל אילין יתוב מיטרי", "ונחם על הרעה" (יואל ב', י"ג, יונה ד', ה) ת"י, "ויתוב מיטרי מלאיחאד בישא", בכל אלה הכוונה אינה מבוארת בלא חוספות מלת, "מיטר", אבל כאן שחרגם, "ואחביב מן בישחא דחשיבתא למעבד לעמך", אינו צריך לחרג', "ואחביב במיטרך" לפי שנאמר, "דחשיבתא", וכן, "וחב ה' מן בישחא דמליל למעבד" (פסוק י"ה). לפי שהדבור הוא המחשבה, כיוצא בו, "ונחמתי על הטובה אשר אטרת להיטיב אותו" (ירמ' י"ח, י') ת"י, "ואחביב מן טבתא דאמרי"ת" וגו' ולא, "ואחביב במיטרי" כיון שנאמר בו, "דאמרי"ת", וכן, "שוב מחרון אפך" (כאן) ח', "חוב מתקוף רוגוך" ולא, "חוב במיטרך" לפי שחרון אף הוא המחשבה לענוש אונם.

(כה) לשמצה בקמיהם, ח' לאסבותהון שום ביש לדריהון, נ"א, "לאפקא" פירש, "לשמצח" ענין שמץ ודופי ודבה (הראב"ע), "לאסבותהון" מקור מבנין אפעל משרש נסב כלומר עשה אותם לוקחים שם רע שאהרן גרם להם להעמיס עליהם שם רע לדורותם לעולם. — "בקמיהם" לא תרגם, "בדקמן עליהון", כמו, "תהרם קמך" (לעיל ט', ו) שחרג', "לדקמו על עמך", לפי שמעשה העגל לא היה להם לחרפה בעיני העמים שהיו כלם עובדי אלילים, לפיכך תרג', "לדריהון" לשון, "בניכם אשר יקומו מאחריכם" (דבר' כ"ט, כ"ב). — לפי המסורה של הח' דר' ברלניר לאסבותהון דאיק, ולא לאפקא שטעמו להוציא, כיון שאהרן לא הוציא השם רע אלא עשו אותם ראויים לכך.

(כט) מלאו ידכם היום לה' ת' קריבא ידיכון יומא דין קורבנא קדם ה' (סביוניטה ובלונייא). ברוב ספרים הגירסה, "קריבוידיכם קורבן" וגו' הרב הח' שד"ל ז"ל (אוג"ר עמוד 58 הערה 184) רוצה לקיים גירסת קצת ספרים, "קריבו קורבנכם יומא דין", "קריבו" צווי ובלא מלא, "ידיכון", וכן בחרג' יב"ע: "קריבו קורבנכם על שפיכות אדמא די בדיכון ויתכפר לכון קדם ה'". ולא כן דעת אונקלוס, כי הלויים אינם צריכים קרבן לכפרה, כי לא שפכו דם נקיא, ומה שעשו היה על פי ה' ביד משה, אלא תרגם קריבא (לשון עבר לנקבות רבות) ידיכם קורבנא לה' (וגירסת זו נכונה ועיקרת) הכוונה: המעשה אשר עשו ידיכם היום הוא קרבן לה' לכפר על בני ישראל להשיב חמתו מהשחית. ומה שהקשה הר' הח' שד"ל ז"ל שלשון, "מלוי יד" לא יתכן לתרגם, "קריבא ידיכון", יש ליישב שלשון, "מלוי יד" מתורגם בלשון הקרבת קרבן אצל הכהנים כיון שטלואם וחנוכם היה רק בהקדחת קרבן כמו שנאמר מ"ב י"ג, ט'. לפיכך התרגם בכלם חמיד "קריב קורבנא" ואין בו לשון "יד" אבל כאן לא הקריבו הלויים קרבן ממש אלא מעשה ידיהם היה הקרבן, מטעם זה הוסיף כאן מלת, "ידיכון", וכן פירש הרשב"ם, "מלאו" לשון עבר.

(לב) אם תשא חטאתם ואם אין, ת אם שבקת לחוביהון ואם לא. (עי' מ"ש ברא' י"ח, כ"א).

(לה) על אשר עשו את העגל אשר עשה אהרן, ח' על דאשתעבדו לעיגלא דעבד אהרן. "את העגל" ח', "לעגלא", "את" במקום למ"ד וכן, "ועשה את דמו כאשר עשה לדם הפר" (ויק' ט"ו, ט"ו) ח', "ויעבד לדמיה", ומה עשו לעגל, השתחוו לו, וכן חייב"ע דגחנן לעגלא ואונקלוס אומר, "דאשתעבדו" שכולל אף אלו שלא עשו מעשה אלא שמחו בלבם או בלא עדים והתראה שנעשו בהדרוקן (יומא ס"ו, ב'), ואי אפשר לפרשו כפשוטו עשן את העגל לפי שנאמר אחריו, "אשר עשה אהרן".

לג, (ג) כי לא אעלה בקרבך ת' ארי לא איסליק שכינתי מבינך. שנה הענין להרחיק הרעיון שקרבת השית"ב תהי הלילה רעה לישראל והרחקתו טובה להם. לכן פירש מלך „אעלה“ כמו „ויעל מעליו אלהים במקום אשר דבר אתו“ (ברא' ל"ה, י"ג) ת' „ואיסתלק מעלוהי יקרא דה“, ולשון „יקרא דה“ כוונתו החזיון, הוא עלה מעליו, ולא השכינה שהיתה תמיד עם האבות, אבל כאן תרג' בלשון „לא איסליק שכינתי מבינך“ („בקרבך“ טעמו מקרבך כמו „במקום אשר דבר“, ממקום), סלוק השכינה הוא הסתר פנים ועויבה לגמרי, שאין רעה גדול מזה, כמו „ועובתים והסתרת פני מהם והיה לאכל“ וגו' (דבר', ל"א, י"ז). ת' „וארהיקינון ואיסליק שכינתי מנהון“, ולפי זה הכוונה שאמר לו בקב"ה ושלחתי לפניך מלך ושכנתי לא תלך עמהם, אבל לא אעובם, ולא אסתיר פני מהם, „פן אכלך כדרכך“ ת' „דלטא אישיצינך בארחא“ כלומר כי בהסתר פנים שלי הייתי עושה אתכם כלה, „אכלך“ לשון כליה (רש"י) וכן הכוונה לקמן פסוק ת' „רגע אחד אעלה בקרבך וכליתיך“, ת' „שעה חדא איסליק שכינתי מבינך ואישיצינך“. וכן מפורש באריכות בתרג' המיוחס ליב"ע

(ח) והביטו אחרי משה, ת' ומסתכלין אחורי משה. לפי משפטי לשון ארמית הפעל „מסתכל“ שהוראתו הבטה מושכלת על איזה דבר משמש בבי"ח, כגון „ונחמד העץ להשכיל“ (ברא' ג', י') ת' „לאיסתכלא ביה“, „והאיש משתאה לה“ (שם כ"ה, כ"א) ת' „וגברא שהי בה מסתכל“, וכן בלשון המשנה „הוי מסתכל בשלשה דברים“ וצריך לדקדק מדוע תרג' כאן „אחורי“ בלא בי"ח. בגמרא (קדושין ל"ג, ב): והביטו אחרי משה ר' אמי ור' יצחק נפחא חד אמר לגנאי וחד אמר לשבח, וכן במדרש תנחומא (כי חשא פ', כ"ז) „רב אמי דרש לשבח טובא לינוקא דהא כדון ינקין“ וכפרש"י כאן בכ"י: אשרי ילוד אשה שכך מובטח שהשכינה תכנס אחריו לפתח אהליו רבי יצחק דרש לגנאי היו מסתכלין מאחוריו ואמרין ראו כמה עבים שוקין כמה צוארו שטן אוכל משלנו ושותה משלנו. בתרג' המיוחס ליב"ע הוא מפורש לגנאי: „ואסתכלו בעינא בישא אחורי משה“, אבל אנונקלום אינו רומז על דרשות שמוספים דבר של גנאי שאינו מפורש ומבואר בכתוב (עי' הכלל הגדול שבארתי (ברא' ד' כ"ז). והנה מבואר אצלינו שלשון „אחורי“ שהוא תרגום של „אחרי“ בעברי, הוא או שם עצם שהוראתו צד האחור (ההפך מן „פנים“) או הוא תואר מקומי המורה על מציאות איזה דבר נגד צד האחור של דבר אחר, (עי' היטיב הכללים שביארתי ברא' י"ח, י'). אצל התרגום של „והוא אחריי“. בלשון „ואיסתכלו אחורי משה“ מלת „אחורי“ תואר, והכוונה שהיו נמצאים בשעת ההבטם נגד אחורו של משה, כמו שנאמר „והיה כצאת משה אל האהל יקומו כל העם ונצבו איש פתח אהליו והביטו אחרי משה, שהיו עומדים במקומם והסתכלו בדעתם על מדותיו וגודל קדושתו ואומרים אשרי ילוד אשה וכו', וזו הבטה לשבח, ולא שהביטו על אחורו של משה, על תמונת גופו, כמה הוא שטן כמה עבים שוקין, לפיכך לא תרגם „ואיסתכלו באחורי משה“ בבי"ח, שהסתכלו בגופו ויהיה לגנאי.

(ט) ירד עמוד הענן ועמד פתח האהל ודבר עם משה ת' ומתמלל עם משה. „ודבר ה' אל משה פנים אל פנים“ (לקטן פסוק י"א) ת' ומתמלל ומסורת עליו (עי' פתשג, וברלינר עמוד 44) נראה הטעם כי בפסוק הקודם לא נזכר כי השם הוא המדבר, ואילו תרג' „נחית עמודא דעננא וקאים בתרע משכנא ומתמלל עם משה“ תהיה משמעו שהענן היה מדבר, „ומתמלל“ לשון נפעל, משמע שאמר שעמד עמוד הענן בפתח האהל או נהיה מדובר עם משה מפי הנבוכה, כיצא בו בפסוק „וישמע את הקול מן ה' אליו מעל הכפרת וגו' וידבר אליו“ ת', „וישמע יח קלא דמתמלל עמיה וגו' ומתמלל עמיה“, לא יכול לתרגם „יח קלא דמתמלל“, כי

הקול איננו המדבר, אלא המאמר המדובר, וזה משמעות לשון דמתמלל, וגם מצינו לשון „מתמלל“ מפני הכבוד, „ואל ידבר עמנו אלקים“ (שמו'. כ', ט"ו) ת' „ולא יתמלל עמנו מן קדם ה'", ואצל „וחקרא שם ה' הדובר אליה“ (ברא'. ט"ו, י"ג) ת', „וצליאת בשמא דה' דמתמלל עימה“, הטעם לפי שהיה מדובר אליה על יד מלאך, ועי' רש"י שם פסוק ט').

(טו) אם אין פניך הלכים, ת' אם לית שכינתך מהלכא ביננא — בפסוק הקודם „פני ילכו“, ת' „שכינתי תהך“ ולא הוסיף „ביניכון“, וכאן אומר „מהלכא ביננא“, נראה כישום הקושיא איך אמר משה אם אין פניך הלכים וגו' אחר שהבטיח לו הקב"ה „פני ילכו“, אלא מלשון פני ילכו אינו יוצא בכבוד שילך ביניהם, לפיכך לא הוסיף שם „ביניכון“, לכן בקש משה אם אין פניך הלכים בינינו אל תעלנו מזה, כמו שהוא בפירוש בכתוב הסמוך: ובמה יודע איפה כי מצאתי חן בעיניך אני ועמך הלא בלכתך עמנו.

(טז) ונפלינו אני ועמך מכל העם אשר על פני האדמה, ת' ויתעבדן לנא פרישו לי ולעמך מִשְׁנֵי מכל עמא דעל אפי ארעא. „משנ"י כך הגירסא ברוב ספרים, נ"א „משנ"י“, „משנ"י“. „ונפלינו“ פירושו לדעת אונקלוס הפרשה ע"י נפלאות, „ויתעבדן לנא פרישו“, טעמו וַיַּעֲשׂוּ לָנוּ נִפְלְאוֹת לִי וְלַעֲמִי. „מכל העם אשר על פני האדמה“, ת' משני מכל עמא, הכוונה אשר אין כן לכל עם, או שטלת מִשְׁנֵי לשון רבים כמו „מסמקי“ (לעיל כ"ח, ה') ומוסבת על „ולעמך“ שיהיו משונים מכל עם, והיה צריך להוסיף לשון „משנ"י“ כי בלא זה היה משמעות „מכל העם“ יותר מכל העם, וכוונה האמיתית היא שהקב"ה לא יעשה נפלאות כלל לאומות עכו"ם הנוסחא „משנ"י“ לשון נקבות רבות, שיכול להסב רק על מלת „פרישו“ משמעותו שהנסים שנעשים לנו יהיו משונים מן הנסים שַׁיָּעֲשׂוּ לאומות וזאת נגד הכוונה כמו שפירשתי.

(כב) ושכנתי כפי עליך עד עברי, ת' ואנין בטימרי עלך עד דאיעיבר. „כניו הוא לדרך כבוד של מעלה שאינו צריך לסוכך עליו בכף ממש“ (ולשון רש"י).

(כג) והסירותי את כפי, ת' ואעדי ית דברת יקרי. מפני כבודו של משה לא תרגם „והסירותי את כפי“ בלשון גנון, כיון שאינו רוצה לומר שיסיר הקב"ה שמירתו ממשה, לפיכך אומר הסיבה תחת הפעולה הנאמרת. בדרך שהראתי בהרבה מקומות, ממה שנאמר „והשכנתי את כפי עד עברי“ ידענו שהסרת הכף תהיה בסיבת הסרת המראה, וזה שתרגם „ואעדי ית דברת יקרי“ טעמו „כשתסתלק הנהגת כבודי מנגד פניך ללכת משם ולהלך“ (רש"י).

לך, (א) שני לחות אבנים כראשונים, ת' תרין לוחי אבניא כקדמאי. בת' המיוח' ליב"ע „אבנין“. „אבניא“ לשון ידוע, אולי מטעם לשון ידוע שיהיו ממין האבנים של לחות הראשונים (לחם ושמלה). ולענ"ד נראה שתרגם „אבניא“ לפי שכל לוח היה מאבן אחת ואינו דומה לשון „טובח אבנים“ (לעיל כ', כ"ב). ת' „טובח אבנין“ שהיו בו אבנים הרבה.

(ז) ונקח לא ינקח ת' סלח לדתיבין לאוריתא ולדלא תיבין לא מוכי. לא תרג' כפשוטו „וכא לא יוכי“ כפי הראשון של רש"י, אלא כדרשת חז"ל מנקה לשבים ולא ינקח לשאינן שבים, הוא לפי הכלל שביארת כי דרכו תמיד להוסיף התנאי של חשובה אצל אזהרת פורענות, ומה שתרגם אצל השבים בלשון סליחה הטעם שעל ידי התשובה סר העון לגמרי, ולא יובא לדין אבל אצל שאינן שבים תרגם בלשון

„לא מוכי“, שמורה שיביאם לדין ולא יזכה אותם, וכן בח' המיוח' ליב"ע „לא מוכי ה' יית חייבא ביום דינא רבא“.

(ט) ונחלתנו ת' ותחסנינא (סביוניטה וספרים מדויקים) וכן עיקר, נ"א „ותחסנינא“ אינו מדויק משפט לשון עתיד בכנוי בנו"ן נוספת.

(מו) קנא שמו, ת' קנא שמו (סביוניטה ופתשגן) וכן הוא לפי המסורת התרגום „קנא שמו“, קרא ותרגום. (עי' מ"ש לעיל ט"ו, ג'). נלע"ד שהניח מלך „שמו“, כמו שהיא בכתוב, ולא אמר בלשון ארמית „שמיה“ שאין בכחו להמליך כוונת הנסתרות שבה, וכן „אהיה אשר אהיה“ וברכת כהנים וכיוצא בזה הניח כלשון הבחוב מזה הטעם.

(מז) וזנו בנותיו — — והזנו את בניך, ת' ויטעין בשניהם, (סביוניטה וקצת ספרים מדויקים) ברוב ספרים וזנו מתורגם ויטעין. וכן נכון לפי פשוטו.

(יח) תאכל מצות אשר צויתך ת' דפקידתך (סביוניטה, בולוניה וכל כ"י במינכן). ברוב ספרים „כמא דפקידתך“ וזה תרגום של „כאשר צויתך“. (עי' מ"ש שמו, י"ד, י"ג).

(כב) תקופת השנה, ת' מיפקה דשחא (סביוניטה, פתשגן ובולוניה) ברוב ספרים במיפקא דשחא, והבי"ת שלא לצורך שכן דרכו להשמיט בי"ת השמוש כשנשמטה בכתוב, כגון „שכי אלמנא בית איבך — — וחשב בית אביה“ (ברא' ל"ח, י"א) וכן רבים.

(כה) ולא ילון לבקר זבח חג הפסח, ת' ולא יביתון לצפרא חרבי נכסת חגא דפסחא. (כך הגירסה בסביוני', פתשגן (שהובא בפ' משפטים) ודפוס פראג ישן וכ"י מינכן 1. 2.), ברוב ספרים „ולא יביתון לצפרא בר מטרבחא“ וגו' כמו שנוסף לעיל בפ' משפטים (ב"ו, י"ח), לענ"ד אין צורך לחזור ולשנותו כיון שכבר אמר הלכה זו, וכן מצינו בהלכות שסומך על הראשון, וכן „בבית אחד יאכל לא תוציא מן הבית“ (לעיל י"ב, מ"ו) ת' „בבית“, „בבכורא“, „הבית“ ת' „ביתא“ אע"פ שמשמעותו ג"כ חבורא, וכן „גרש כמל" (ויק'. ב', י"ד) ת' „פידוכן רכיכין“, ואצל „מגרשה“ (שם פסוק ט"ו, ת' „מפידוכה“ לבד בלא „רכיכין“ עי' מ"ש שם) כיוצא בזה „גאל הדם הוא ימית את הרצח בפגעו בו“ (במד'. ל"ה, י"ט) ת' „כד אתחייב ליה מן דינא“ ובפסוק כ"א שם תרג' „בפגעו בו“ — „כד אתחייב ליה“ בלא תוספות „מן דינא“ (סביוניטה, בולוניה, אנווירשה וכ"י מינכן 148 ועוד) אבל מלות „כד אתחייב ליה“ צריך להוסיף לפי שנאמר בו „אם בשנאה יהדפנו“ — „או באבה הכהו“, לומר שגם בזה אין גאל הדם רשאי להרגו קודם שנחתיב כמו בראשון שכבר אמר בו „מן דינא“.

(כח) עשרת הדברים, ת' עשרה פיתגמין. „עשרת“ לשון סמיכות ת' „עשרה“ בנפרד, כי כן דרך לשון אונקלוס ויונתן על נביאים, שאין נוהג לשון סמיכות בשמות המספר לזכרים מן „שלשה“ עד „עשרה“, בעברי: „שלשת“, „ארבעה“, „עשרת“, בהרגום: „חלחה“, „ארבעה“, „עשרה“, ורק בזה מתחלפים, פעם בסוף ה"א פעם אל"ף ומה שנמצא בספרים באלו בנסמך אינו מדויק. כנגדם שמות המספר לזכרים, מן שלשה עשר עד חשעה עשר, אשר בעברי כמעט כלם בנפרד, הם בארמית תמיד בלשון נסמך, ארבעתעשרא, חמישית — שיפת — שבעת — תמנת — חשעת עשרא או עשרה בדפוס סביוניטה ובתרג' יונתן על נביאים בפרט בכ"י רייכלין שנעתק

מהפרופ' De Lagard שמדויק ביותר לא מצאתי אף אחד מהם שיוצא מן הכלל.

(כט) כי קרן עור פניו, ת' ארי סגי וזו יקרא דאפוהי, "קרן" ת' "סגי", התרבה והצמיח. "עור פניו" ת' זו יקרא דאפוהי, וכן בפסוק, "ולא נם לחה" (דבר', ל"ד, ו') ת' "ולא שנא וזו יקרא דפוהי", מזה ראה נגד קצת מפרשים האומרים שהחליף מלת "עור" באור, אל"ף תחת עי"ן, אלא ת' לשון "עור פניו" ומלת "לחה" בשוה לפי הענין. לשון "זיו" ענינו הוד, "ונתת מהודך עליו" (במד', כ"ו, כ) ת' "מזיוך", ומעם "סגי וזו יקרא דאפוהי", שנתרבה הוד כבוד פניו, ולא דוקא שצאו קרני אור מן פניו, כתמונת צורת קדושיהם, שאילו היה אונקלוס רוצה לפרש כזה היה מחרגם בלשון "זיהוד יקרא" (כמו דבר'. ל"ג, ב).

ויקהל.

ל"ה, (כא) כל איש אשר נשאו לבו וכל איש אשר ידבנו רוחו, ת' כל גבר דאיחרעי ליביה וכל דאשלימת רוחיה עימיה. ב"ם נתה"ש חמה על שחרג' כאילו כחוב כל איש אשר נדבה לבו ואשר מלאו רוחו אותו, וכותב, "לא ידעתו כוונתו". לע"ד הטעם שלשון "נשאו לבו" שוה בהוראתו ללשון "ידבנו לבו", כמו נדיב, נשיא, שטעם שניהם גדולה והתרוממות במעלה, וכן "ואשר נשא לבן אותה" (לקטן פסוק כ"ו) ת' "דאיחרעי ליביהין עימיהין" וכן "כל אשר נשאו לבו" (כ"ו, ב) ת' "כל דאיחרעי ליביה", ומפני יופי הלשון הרחיק הכפל כדרכו ותרג', "אשר ידבנו רוחו" בלשון "דאשלימת" וק"ל. מלת "אותו" תרג', "עימיה", (סכיוניטה וכ"י מינכן N. 1) וכן עיקר, אצל לשון "אשלימת רוחיה" צ"ל אחריו מלת "עימיה", כמו "ואמלא אותו רוח אלקים" (לעיל ל"א, ג') ת' "ואשלימת עימיה", "מלא אותם חכמת לב" (שם ל"ה, ל"ח) ת' "אשלים עמהון" וכן בכלם. ברוב ספרים "דאשלימת רוחיה יתה" אינו מדויק.

(כב) ויבאו האנשים על הנשים ת' ומיתן גבריא על נשיא. "ויבאו", ת' "ומיתן" כמו "והביאו", לשון נקיא ולפי הענין כי תכלית ביאתם הייתה להביא. "על הנשים" פירושו לדעת אונקלוס כמו "ויקה את מחלת וכו'" — — על נשיו לו לאשה", כלומר נוספת על הנשים שהיו לו מקודם, וכן כאן הכוונה שהביאו האנשים נוסף על מה שהביאו הנשים, שהן באות ראשונה וסמוכים אליהן האנשים. ונראה שגם רש"י ו"ד כיוון לזה בפירושו: "עם האנשים וסמוכים אליהן" עכ"ל, והרמב"ן פירש ג"כ "כי טעם על הנשים שהן היו שם בראשונה והאנשים נמפלו להן, וכן מוכח מלשון הכתוב, רישא דקרא: "ויבאו האנשים על הנשים" הוא מאמר בפני עצמו ומפורש בסופא: כל נדיב לב הביאו חו ונום ומבעת וכמו כל כלי זהב", הכל תכשיטי נשים, שהוא הרוב ועיקר, ואחר כך נאמר, "וכל איש אשר הניף תנופת זהב לך" (עי' רמב"ן). וההערה שנוספה כאן ברש"י "שכוונת התרגום שהביאו חו ונום בעודן על הנשים", אשר גם ב"ם נתה"ש נמשך אחריה, אינה נכונה כלל, כי הבאה כזו אין ליחס להאנשים, ועוד שאין דרך צניעות שחביאנה הנשים כמו בעודו על אחר מקום (עי' רש"י).

(כד) כל מרים תרומת כסף ונחשת הביא את תרומת ה' ת' כל דארים ארומת

כסף ונחש איתאיו ית אפרשותא דה'. „דאריב ארמות“ הוא תרגום של „אשר הניף“. חנופת“ (לעיל פסוק כ"ב), ושלל תרגם „דאפריש אפרשות“ ככל לשון תרומה אצל מלאכת הטשכן וכמו „חרימו תרומה“ (במד. ט"ו, י"ט) ת'. „תפרשון אפרשותא“ נראה הטעם שלא ישלש לשון הפרשה בכתוב אחד. „תרומת כסף ונחשה“ ת' „כסף ונחש“ בלשון נפרד, ולעיל „חנופה והב“ (פסוק כ"ב) ת' „ארמות דהבא“ במפריט, הטעם כי שם מלות „וכל איש אשר הניף חנופת והב לה“ „מאמר בפני עצמו, ובו מלת „והב“ עקר, אולם כאן בא הכתוב לספר ענין ההבאה, ומלת „דהבאו“ עקר המאמר והיא נכפלת בפסוק, ומלות „כסף ונחשה“ מפל, לפיכך תרגם אותן בנפרד. וכן לעיל פסוק ח' „ובשמים לשמן המשחה“ ת' „ובוסמיא למשה רבוחא“ שהיא עיקר בלשון ידוע ומלות „לשמן המשחה“ שם צורך הבשמים ת' „למשחה רבוחא“ בלא לשון ידוע, אבל, „ואה שמן המשחה“ (פסוק טו) ת' „ויהי משחא דרבוהא“ בלשון מפריט לפי שהוא עקר המאמר, וכן „סלת יהיה קרבנו“ (ויק. ב', א') ת' „סולתא“, כנגדו „סלת בשמן תעשה“ (שם פ' ו') ת' „סולת במשה“ (סביוניטה) לפי שעיקר — הכוונה שתעשה בשמן.

(כו) טוו את העוים ת' עולן ית מעויא, „טוו“ תרג' כאן עולן בינוני ובפסוק הקודם „עולא“ לשון עבר, נראה שרומז לדרשת חז"ל בכתוב הזה מלשון „אשר נשא לבן אותנה בחכמה“ (שבת צ"ט, א.) „שטוף בעוים וטוו מן העוים“ פרש"י: „נשא לבן: יחירות חכמה משמע“, וטעם עולן שהן יודעות לטוות מעל גבי העוים, (עי' רש"י).

לו (ו) ורמלאכה היתה דים: ת' הות מיסת. טעמו היתה ד, בלא כנוי, כיון שאינו מבואר למי היתה ד, והט"ם נוספת כמו „בהדרם שעיר“ (ברא'. י"ד, ו') ת' „בטוריא דשעיר“, „העודם חיים“ (לעיל ד', י"ח.), ת' „העד כען קיטין“ (עי' ט"ש שם), „הלא יגנבו דים“ (עובד. א', ה.) ת' „עד דגנבו מיסתהון“, כיון שמוכח למי מוסב הכנוי של מלת „דים“.

(שם) והותר ת' ויתרת, בת' המיוח' ליב"ע, „וכרם שיירו“, אבל אונקלוס מפריש בלשון „יתר“ שני ענינים, אם הכוונה מה שנוחר ממנו אחר שכלה רובו או מקצתו ת' בלשון „שאר“, כמו „אשר הותר הברד ולא נותר ירק“ (לעיל י', ט"ז.), ת' „דאשאר“ — „ולא אשתאר“, „ויתירו אנשים ממנו“ (לעיל ט"ו, ב'), ת' „ואשאר“ וכן רבים, אולם כשהכוונה שאיזה דבר שהוא עדיין בשלמות בנמצא, יש לו יתרון מולד או שהוא יותר מן הצורך ת' בלשון „יתר“, וכן כאן „והותר“ טעמו לא לבד שמה שהביאו היה די אלא אף היה יותר ממה שהוא צריך למלאכה לעשות אותה, וכן „אל תותר“ (ברא'. ט"ט, ד'), ת' „חולק יתיר לא תיסב“, הכוונה שיוחלק עם אחיו אבל לא יהי לו יתרון הבכורה, כיוצא בו „והותרך ה' לטובה“ וכו' (דברים כ"ח, י"א), ת' „ויתרינך“ הטעם שיתן לך יתרון בכל טוב במדה גדושה.

(לח) וצפה ראשיהם וחשקיהם והב, וַחֲפִי רישיהון וכבושיהון דהבא, וכן לקמן ל"ח, כ"ח. (סביוניטה רוב ספר' קדמונים וכן בתרג' המיוח' ליב"ע) בקצת ספרים וַחֲפִא. „ואה הקרשים צפה והב“ (פסוק ל"ד), ת' „חֲפִא דהבא“ פעל עבר כפשוטו, אבל כאן לא תרגם לשון וצפה פעל עבר כי יהיה הטעם שצפה ראשיהם וחשקיהם, והחשוקים היו של כסף ולא מצופים, ונראה לע"ד שלפי התרגום מלת

וַצִּפָּה שם במשקל „מִטָּה” והוא בנסמך כמו „מעונה אלקי קדם” (דבר' ל"ג, כ"ו), שתרג' „מְדוֹר אלקא דמלקדמיך”. השם בלשון ידוע חֲפִיָּא, (עי' אוצ' השרש' להח' דר' לעווי). ובנסמך חֲפִי, והכוונה וַצִּפָּה ראשיהם וחשקיהם זהב.

ל'ה (ח) במראות הצבאות אשר צבאו פתח אוהל מועד, ת' במחנות נשיא דִּאֲתִין לצלֹאָה בחרע משכן ומנא. הגאון כ"ם נתל"ג נ"י בונה וסיתר עי"ש, ובעל שטלה לגר אומר שמלת „דִּאֲתִין” תרגום של „הצבאות” לפי שלא אמר „דאתו”. לע"ד מלת „נשיא” ודאי תרגום של „הצבאות” שטעמה הנשים הצובאות, וכן מפורש בכתוב (יש"א. ב', כ"ב), „הנשים הצבאות פתח אוהל מועד”, ות"י מלה במלה כלשון אונקלוס כאן, ומלת „אשר צבאו” נראת לכאורה כיתדות, אמנם הכתוב מפרש מי הן הצבאות, הן הנשים אשר צבאו אחר שהוקם המשכן פתח אוהל מועד, כי אי אפשר שיהי מוסב על שלעבר טרם שהוקם, הרמב"ן פירש „אולי יאמר שהביאו הנשים הנדבה ההיא אל אוהל משה שקראו אוהל משה עכ"ל, אבל לא כן דעת אונקלוס לפי שלא תרג' „משכן בית אולפנא” כדלעיל (ל"ג, ו'), לפיכך ת' „אשר צבאו”, דִּאֲתִין לצלֹאָה לשון כינוני כלומר אשר באות עכשה,

הכוונה הנשים הבאות לטהר מטמאתן, כמו שמפורש בתרג' המיוח' ליב"ע באריכות: „בן אספקלורי נחשא נשיא צניעותא ובעידן דאתין לצלֹאָה בחרע משכן ומנא האן קייטין על קרבן אדמותהון ומשבחן ומודן וחייבין לגובריהון וילידן בנין צדיקין בומן דמידכן מן סואבות דימהון”. לפי הנראה הת' יב"ע משובש ומסורס, בפרט מלות האחרונות „בדמן דמידכן מן סואבות דימהון” יתירות ואינן במקומן, ולע"ד שייכות בסוף התרגום ירושלמי: „בחיות נשיא צניעותא ההון צניען בחרע משכן ומנא” בומן דמידכן מן סואבות דימהון) ועיקר הכוונה, שבמצרים היו בנות ישראל אחר שנטהרו מטמאתן צריכות להתכשט בתכשיטין ולראות במראות אם הן מתקנות יפה, כדי לעורר תאות בעליהן שהיו יגיעים בעבודת פרך, וזאת היתה מטובת האומה כדי שיפרו וירבו, וכשנאלו שהאנשים היו בני תודין וטובי לב ושמוחים, לא היו הנשים עוד מוכרחות להתכשט כל כך, והביאו המראות לנדבה, ונוהגות בצניעות, והן המטהרות שמביאות עכשן קרבניהן לפתח אוהל מועד ומתפללות שיהיו להן בנים צדיקים מהוגנים. (עי' רש"י ורמב"ן).

ל"ט (א) ויעשו את בגדי הקדש אשר לאהרן ת' לְאַהֲרֹן בְּהִנָּא (סביוניטה) והוא נראה טעות, וצ"ל לְאַהֲרֹן כמו בכל הספרים, והטעות נתהוה משגרת הלשון מדלעיל ל"ה, י"ט. ולקמן פסוק מ"א ואין לומר שבא לרמוז שהבגדים אינן שלו, כי לזה היה די שיאמר לאהרן בלא דל"ח, ולא להוסיף עוד מלת בְּהִנָּא שהיא יחידה לגמרי, ואין דרכו להוסיף חיבה בלא צורך גדול.

(ד) וישם אותם, ח' ושוי יתהון, לשון נקבה (סביוניטה) שמוסב על האבנים. בכל שאר ספרים הנוסחא ושוי יתהון ל"ז אינו מדויק

(כה) ויהנו את הפעמנים בתוך הרמונים על שולי המעיל סביב בחוך הרמונים, ת' ויהבו ית זגיא בנו דימוניא על שיפולי מעילא סחור סחור בנו דימוניא. „ופעמני זהב בתוכם” (לעיל כ"ח, ל"ג) ת' „ביניהון” ולא כדעת הרמב"ן, שפעמונים טמונים ברמונים (עי' מ"ש שם), וכן כאן לשון „בנו דימוניא” משמעותו בין הרמונים, כמו „בחוך הבאים” (ברא'. מ"ב, ה'), ת' „בנו עליא”, „ומטה אהרן

בתוך ממונתם" (במד'. י"ו, כ"א.), ת' "בגו חוטיהון", "וכנוני ימא יסגון בגו בני אינשא" (ברא'. מ"ח, ט"ו.), ומאחר שכבר ברר הענין בצווי לא חש לחרגם, כיני רימוניא, אלא הניח תרגום של "בתיך" כעיקר תרגומו "בגו", וגם מלשון התרגום משמע שנהנו הפעמונים בין הרמונים, כי אלו היתה דעת אונקלוס בתוך הרמונים ממש היה אומר "בגו רימוניא דעל שיפולי מעילא", כמו "ואת היתרת על הכבד על הכליות יסירנה" (ויק'. ג', י'), ת' "וית הצרא דעל כבדא" וגו'. ובוה חתישכ קושית סתירה הגדולה של הח' רי' ייטלש ו"ל שהוכאה בהקדמת ספרו מכוא הלשון.

ויקרא

א, (א) יש כאן מסורה: סימן ספרא דויקרא דירבון. ספרא דוידבר דרבא (ברלינר מסורה קטנה עמוד 85) לדעת הרב הח' שד"ל ז"ל כוונתה שבפסוק „הכהן אשר ימשח אותו“ (ויק' ט"ו, ל"ב) תרג' דירבון, ובפסוק „אשר משח אותו“ (במד' ל"ה, כ"ד) ת' דרבא. אולם אינו אוסר על מה השערות הטבעה, רק מודה ואומר כי בדפוס סביוניטה הנוסח בראשון דִּירְבִּי ובשני דִּרְבִּי. וכן הוא ברוב ספרים, ואין למצא שום טעם להשערות. יען לא נמצאת במסורה זו מלה מפורשת שעליה תהי מוסבת ונשללה ההשערה שמוסבת על מלה מיוחדת, אבל זה ברור מלשון הנסורה ומחזקתה שהיא מודיעה לנו הכלל שהפעל „משח“ מתורגם במקומות ידועים בספר ויקרא דִּירְבִּון בלשון עתיד, הטעם לפי שמוסב על צווים לענין משיחת אהרן ובנין והמשכן וכל כליה, שעדיין היא עתידה להעשות, ובספר במדבר שבו מדובר ממה שכבר נעשה, הפעל „משח“ מתורגם בלשון עבר, (עי' שמו' כ"ה, כ"ט) ועתה נמצא בנקל המקומות האלה. הוברר אצלינו שמסורת החרגוס אין לה עסק במקומות שהלשון אינו משונה מלשון הכתוב ולא במלה שחרגוטה שזה בכל המקומות ואינה מתורגמת לפעמים. בלשון אחר: המקומות שהפעל „משח“ מתורגם בשני דברים: במדבר ויקרא „ביום הַמִּשָּׁח אותו“ (ו', י"ג), „ביום מִשְּׁחוּ אותם“ (ו', ל"ו) בשניהם תרגם דִּירְבִּין לשון עתיד, כנגדם בספר במדבר „ביום המשח אותו“ (ו, י' — וז', פ"ד), „אחרי המשח אותו“ (שם פסוק פ"ח) בכל אלה תרג' דִּרְבִּי לשון עבר. ואין ספק שתיבת „דרבא“ במסורה היא טעות סופר וצריך להיות דרבינו שהיה כתוב כן מעקרא ותחתיו, נכתב, א. ואין לומר שמוסב על „אשר משח אותו“ (במד' ל"ה, כ"ד) כדעת שד"ל ז"ל כי אין בו שני כלל ואינו מקום למסורה, ועוד שלא מצאתי בשום ספר דרבא רק דרבי. הטעם שתרגם באלו המקומות דִּירְבִּין דִּרְבִּי בלשון רבים, לפי שמוסבים על המשיחה בימי המלואים והחנוך, ומשיחה זו לא נעשה בשמן המשחה ע"י משה לבדו, אלא גם על ידי כל עדת ישראל שכלם סייעו בה בקרבנותם שהביאו, שבהם התחננו לכהונה, שהיו מקטירים האמורים וזוכים במחנות, כמו שנאמר „כי את חזי התנופה ואת שוק התרומה לקחתי מאת בני ישראל ואתן אותם לאהרן הכהן ולבניו לחק עולם מאת בני ישראל. זאת משחת אהרן ומשחת בניו מאשי ה'“ (לקמן ו', ל"ד, ול"ה), וזה ששנינו בת"כ „ר' יהודה אומר יכול יהיו אהרן ובניו צריכים לשמן המשחה ת"ל ואת משחת אהרן ובניו“ (עי' באור נחמ"י שם), ועוד נאמר בת"כ מאשי ה' מלמד שאף האשים סייעו. אבל „אשר יִמָּשֶׁח אותו“ (ויק' ט"ו, ל"ב) ת' „דִּירְבִּי יתיה“, לשון עתיד ויחיד בלא שני ולא „דירבון“ כדעת הרב שד"ל ז"ל לשון רבים, לפי שמוסב על כהנים גדולים לדורות שמשיחתם אינה ע"י כל ישראל, אלא ע"י כהן המיועד לכך או הנשיא, ולדעת המבאר בנחמ"ש ע"י נביא.

(סז) והסיר את מראתו בנוצתה, ח' ויעדי ית זפקיה באוכליה. בת"כ שנינו :

„והסיר את מראתו בנוצתה זה הופק, יכול יעקר בסכין ויטלנו ת"ל בנוצתה יטלנו עם הנוצה, אבא יוסי בן חנן אומר נוטל את הקרקבן עמו", וכן בגמרא (ובחים ס"ה, א') „ה"ר והסיר את מראתו בנוצתה" וכו'. מלשון התרגום „זפקיה באוכליה" אין נכר לכאורה איזו מלה תרגום של „מראתו" ואיזו של בנוצתה, ואם התרגם כסדר המלות „בנוצתה" תרגמו „באוכליה" שהוראתו רעי ופרש, ולא כפשוטו, ועוד צ"ע שענין הסרת הנוצה לא נתפרש כלל. רש"י פירש: „מראתי, מקום הרעי זה הופק, בנוצתה. עם בני מעיה, ונוצה לשון דבר המאוס, כמו כי נצו גם נעו, וזהו שחרג אונקלום באוכליה והוא מדרשו של אבא יוסי בן חנן שאמר נוטל את הקרקבן עמו" עכ"ל. והרמב"ן ז"ל טען ואמר: „ואיננו נכון שאין נוצה בשום מקום אלא נוצה ממש, ולא ימצא כדברי הרב, ומדרשו של אבא יוסי שצריך ליטול אף הקרקבן עמה מפני שהופק והושט עם הקרקבן כלי מאכל בכלל מוראתו ולא חלק אבא יוסי כלל למטה שאמר חנא קמא יטלנו עם הנוצה שהרי שנינו במשנה במסכת זבחים (ס"ד, א') בא לו לגוף והסיר את המכאה ואת הנוצה ואת בני המעים היוצאים עמה והשליכם לבית הרשן ומשנה זו משנת אבא יוסי וקתני נוצה", עכ"ל. וכן פסק הרמב"ם הל' מעה"ק ה"ל, כ"א. (ועי' עוד בפירוש על ספרא של הרב הגאון מלבי"ם ז"ל פרק ח'. מש' ט'. סימן פ"ד) ועוד כתב הרמב"ן: „דעת אונקלום כדעת חכמים שאינו מסיר רק הופק בנוצתו עם האוכל הכנוס בו שהוא המוראה ולפי שהיה הופק בופק ומסיר בו את המוראה אמר ית זפקיה באוכליה כאלו הוא אוכליה בופקיה, כי אוכליה תרגם מראתו וזפקיה תרגם נוצתה" עכ"ל, והנה לדעתו תרגם שלא כסדר המלות שכן מצינו לפעמים, אולם במקום ששנה הסדר יש למצא הטעם, וכאן מרוע יאמר „ית זפקיה באוכליה" כאלו הוא „אוכליה בופקיה" נגד הסדר, הלא מוטב שיאמר כסדר „אוכליה בופקיה", ועוד דרך אונקלום לחרגם לפי ההלכה. והוא שצריך ליטול גם את בני המעים היוצאים עמה. כבר בארתי בכמה מקומות שדרך אונקלום לבחור בלשון שדומה לתכנית הכתוב ולענינו באופן שיוכח מהתרגום מה שמוכח מהכתוב ושהוא להדרש כמוהו לכמה צדדים ושיסבול רובו או כלו ממה שדרשו רבותינו ז"ל על הכתוב עצמו, וזו גם תכונת התרגום שלפנינו, לפיכך כל הוגיעות לפרש לאיזו דעת מהתנאים התרגום נוטה הן אך לריק. ורק במקום שפקרו המינים, צדוקים, וביסוטים כחשו בהם ובחרו להם פירושים העולים על רוחם (נתינה לגר הקדמה כוללת), או שההעתקה לפי המלות תהי סותרת לדרשת חז"ל ולהלכה, ובמקומות שהמון עם יכולים למעות אם שומעים הדברים ככתבם ולכא לדי ממשול, או הוא מוסיף או מברר בשנוי לשון קצת ובקצור נמרץ הענין לפי הכוונה האמיתית כיאות להכליתו לענ"ד יש לפרש התרגום בלא שנוי הסדר ושיסבול כל הדעות. לשון „ית זפקיה" הוא תרגם של מלות „מראתו בנוצתה" כדברי חז"ל בספרא ובגמרא „מראתו בנוצתה זה הופק", ומה שמוסיף „באוכליה" יכול להיות משמעותו המוראה שבופק לבד כדעת התנא קמא, וגם כדעת אבא יוסי בן חנן שנוטל את הקרקבן עמו וחרה משמעות מלת „באוכליה" בבני המעים היוצאים עמה, שגם הם מלאים פרש, כמו ששנינו במשנה ובהלכה. ומה שאינו מוכיר בפירוש הנוצה אינו סותר ההלכה, כי כל חלק הגוף של יונים שאצל הצואר, כלומר הנוצה והעור והקרב שבו המאכל נקרא זפק (כמו בל"א (Der Kropf der Taube) וגם הקרב שבמקום הזה נקרא כן אף בלא העור והנוצה. כיצא בו מלת „מעא" משמעותו הגחון, „על גחך הלך" (ברא'. י"ג, י"ד) ח' „על מעך תיזיל", והוא הבטן כלו עם הבני מעים, ובפסוק „וישפוך מעי ארצה" (ש"ב. כ', י') ח"י „וישפך מעוהו לארעה" והם הבני מעים לכר. ויש הרבה שמות כזה בארמית, והנה גם אין להכריע אם לדעתו מלת „בנוצתה" משמעותה נוצה ממש או דבר המאוס כפרש"י.

(שם) אל מקום הדשן, ח' באחר דְּמִקְדֵּיִן קִיטמא (סביוניטה וקצת ספרים, וברובם, "לאחר דמוקדין קיטמא", נ"א דְּמִקְדֵּיִן ועוד י"נ, "לאחר דמושדין קיטמא", (ליסבונא ואנוירשא). הרב הח' שד"ל ו"ל (באוג"ר עמוד 55 הערה 194) כותב בזה הלשון: לאחר דמושדין קיטמא, כלומר למקום ששופכים הדשן, ואע"פ שאין זה המקום הנקרא שפך הדשן, כי הוא מחוץ למחנה, הוא דבר הלמד מענינו, כי כאן כתוב אצל המזבח, ולא הוצרך הסתרגם ע"ה להבדיל בלשונו בין זה לזה, וגרסה זו בעיני מחוקנת ישרה ואמינות בלא פקפק, ובמדרומה אני כי כל אנשי לב יודו ויסקימו כי גרסת הספרים דמוקדין, אשר בדין נתקשה בו החכם המפורסם ר' יהודה ייטלס, משוכשה בלי ספק עכ"ל. (עי' עוד ההקדמה לאוג"ר עמוד XIV, XV) גם הרב הג' ב"ם נתינה לנר שי' והח' בערקאוויץ ו"ל הלכו אחר האוג"ר. מקום הדשן הוא מקום דישון מובה החיצון ודישון מובה הפנימי ודישון המנורה (עי' במשנה תמיד כ"ה, ב') והוא סמוך למזבח. ויש הבדל בין לשון, "אל שפך הדשן" (לקמן ד', י"ב) כי דשן מובה לא היו שופכים אלא מניחין אותו בנחת שלא יפור כמו שכתוב בספרא צו פ', ב', מ', ד', ופסחים דף כ"ו, א וכו', ב'. והמורה ל"ה, א', "ושמו בנחת ושמו שלא יפור ושמו כלו", ולא יצדק לומר, "דמושדין" שענינו שפיכה בלא השגחה, (עי' החזקת והמצוה להרב הגאון מלבי"ם ו"ל ספרא ויקרא פ', ה', מ', ה. סימן רל"ו). ושפך הדשן הוא המקום שבחוץ למחנה ובו היה הדשן נשפך. והנה ברור שהגרסה, "דמושדין" אינה נכונה לפי שסותרת ההלכה, וגרסה, "דמוקדין קיטמא" יש לפרש על נכון בלא דוחק. מלת קיטמא הוראתה מה שנקרא בעברי דשן וגם מה שנקרא אפר, ההבדל שביניהם הורה לנו בצדק הרב הגאון מלבי"ם ו"ל (התורה והמצוה, ספרא צו פ', ב', מ', ד', סימן י"א), שהשם דשן מורה על להלוחית השומן שבכשר ובחלב והוא משמש עם הפעל דשן על מציאות השומן והפוכו העדר השומן, דבר שמן שהסירו ממנו את הדשן, ודשן המזבח הם החלקים שהוסר מהם הלהלוחית ע"י האש, והשם אפר כולל כל הנשרף גם דבר בלתי דשן ושמן, וכשכא שם אפר על דבר דשן שנשרף, מובדל משם דשן במה שדשן מורה על האכרים והחלבים ששלט בהם האש להחין הלהלוחית הגם שלא הורקו לאבק רק הוקשו כעץ אבל כשם אפר לא נקראו עד שנעשו כאבק, שכן בפרה דכתיב ואסף את אפר הפרה היה צריך להובטה בטקלות עד שתכשף וכברין אותה בכבדות. והנה למי שסובר שטעם "קיטמא" כאן אפר, לשון "דמוקדין קיטמא" אין לו ענין, אולם באמת כאן טעמו הדשן שהורס מן המזבח והוא דשן מן האכרים והחלבים שנשרפו עד שנעשו גחלים ולא עד שנעשו לאפר, כמו ששנינו במשנה תמיד דף כ"ה עמוד א' "נטל מחתת הכסף ועלה לראש המזבח ופנה את הגחלים הילך והילך חתה מן המאובכות הפנמיות וירד הגיע לרצפה הפך את פניו לצפון הלך למזרחו של כבש כעשר אמות צבר את הגחלים על גבי הרצפה רחוק מן הכבש שלשה טפחים מקום שנתנין מוראות העוף ודישון מובה הפנימי והמנורה". והמפרש כותב: צבר את הגחלים על גבי הרצפה: צבר דכתיב ושמו ואמרנין ושמו שלא יפור". לפי זה לשון "לאחר דמוקדין קיטמא" כוונתו למקום שנתנים בו הדשן שהיה גחלים לוחשות, והוא גמר היקירה שנבלע במקומו כדעת רש"י ורוב המפרשים. ועל גרסת סביוניטה דְּמִקְדֵּיִן אמר לי ידידי החכם והמושלם כהר"ר שטחה אברהם לינדערמאן שלדעתו היא עיקרית כי בלשון סורי שורש קדא, קדי ענינו אחיה, אסיפה וצבירה, ולשון "באחר דמקדין קיטמא" כוונתו המקום שצוברין הדשן או שהוא לשון הגמרא (ובחים צ"ח, א', ומנחות פ"ג, א'), "ואיכתוב רחמנא בחטאת משום דבשר אגב דשמן קדיר" פרש"י, "שנבלע ביותר" וגרסת הערוך קדר, עי' ערך קדר שכתוב בו "עי' קד קמא". לפי זה מְקַדֵּיִן טעמו שמונים שם הדשן

שיהי נבלע במקומו. וענ"ד זה יותר נכון. הגרסה דַּמְקְרִין הביא ב"ם פתשגן ולא עלה בידו לפרשו, ואין ספק אצלי שגרסה דמקדין מוקדמת ונתחלפה הדל"ת ברי"ש ע"י טעות סופר. (מקדין משורש קִדָּה, על משקל וַיִּקְלֹן מִיָּנָן (שמו'. י"ח, כ"ב) אפעיל משורש קָלָל).

(יז) ושסע אהו בכנפיו ת' ויפרק יתיה בכנפיהו (סביוניטה ופתשגן) ברוב ספרים „בגדפוהי“ הגרסה „בכנפוהי“ עיקר ומעטו בנוצחו כפרש"י „בכפיו, עם כנפיו אינו צריך למרוט כנפי נוצחו, בכנפיו. נוצה ממש (Pluma) וכן נדרש ויקרא רבא פ' ג'. לשון „כנפין“ מצינו בתרגום בהוראת נוצה לבדה, „גדול הכנפים ארך האבר מלא הנוצה“ (יחז' י"ג, ג'). ת"י „רב גפין אריך אברין חפי כנפין“, וכן „גדול הכנפים ורב הנוצה“ (שם פסוק ו'). ת"י „אריך אברין חפי כנפין“, ולשון „בגדפוהי“ לא נמצא בתרגום אלא בהוראת הכנף כלל, אבר הגוף, עצם וכשר עם הנוצה שעליו. כמו „ואשא אחכם על כנפי נשרים“ (שמו'. י"ט, ד'), ת' „כיד על גדפי נשרין“, „הכרובים פרשי כנפים“ (שם כ"ה, כ'). ול"ה, ט"ז, ת' „פרים גדפיהון“, וכן רבים במקרא. לפיכך לא תרגם או שישסע במקום כנפיו כדעת הרמב"ן, אבל רכותיו לא שיאחו בכנפיו וישסעהו או שישסע במקום כנפיו כדעת הרמב"ן, אבל רכותיו לא דרשו כן, לשון הספרא: „בכנפיו להכשיר את העור“ ע"כ, הכוונה שאינה טעונה הפשט (נראה שדעת רבותינו שהחורה לא צותה כלל באיזה אופן תהי השסעה שייסע בכל מקום שירצה, ומלת בכנפיו מיותרת, אלא טעמה שיניח הכנפים כמו שהן עם הנוצה, ואי אפשר שיניח הנוצה כשיפשיטנה) וזה שאמרו בכנפיו להכשיר העור. הערה: גם ביונתן בן עוזיאל בתרגם הנביאים לשון גרפא הוראחו כנף ממש, ולשון כנפא מעטו נוצה או קצה, כנפות כמותן בפסוק „כי הכרובים פורשים כנפים אל מקום הארון“ (מ"א. ח', ו'). ת' „פריםין גדפיהון“ כי הכוונה הכנפים ממש והאבר בכלל. אבל בפסוק הקודם, „ויביאו הכהנים את ארון ברית ה' וכו' אל תחת כנפי הכרובים“, ת' „לתחת כנפי כרוביא“. הטעם לפי שהארון היה באמת תחת הנוצה ולא תחת האבר, אורך הארון היה שתי אמות וסחצה, נמצא אמה ורביעית לכל צד, ומדת הכנף היתה חמש אמות, ולא הגיע הארון רק עד רביעית הכנף ולא הגיע עד מקום האברות, — ויש עוד שני כתובים בענין מעשה הכרובים, „וחמש אמות כנף הכרוב האחת וחמש אמות כנף כרוב השנית עשר אמות מקצות כנפיו ועד קצות כנפיו“ (מ"א. ו', כ"ד), „ויתן את הכרובים בתוך הבית הפנימי ויפרשו את כנפי הכרובים ותגע כנף האחד בקיר וכנף הכרוב השני נגעת בקיר השני וכנפיהם אל תוך הבית נגעות כנף אל כנף“ (שם פסוק כ"ו), והקשו בגמרא (ב"ב. צ"ט, א'. מנילה י', ב'). חמש אמות כנף וכתוב עשר אמות מקצות כנפיו ועד קצות כנפיו גופיהם של כרובים היכן היה, ומשני מדת הכרובים אינה מן המנין, והנה לפי זה מה שנאמר וחמש אמות כנף הכרוב אין כוונתו מדת כנף ממש אלא המרחק מן אמצע גוף הכרובים עד קצה הכנף שהיא הנוצה, לפיכך תרגם יונתן בפסוקים האלו הכל בלשון כנפא ענין קצה או נוצה ולא בלשון „גדפא“ שטעמו כנף ממש, ולפי תרגומו לא קשיא מדי. וכן בנבואת ישעיה ויחזקאל תרגם אצל כנפי הכרובים חמיד בלשון גרפא או גפא, חוץ מפסוק „וקול כנפי הכרובים נשמע“ (יחז'. י', ה'). ת' „וקל כנפי כרוביא אשחמע“, לפי שהקול בא ע"י תנועת הניצות הגדולה, וכן בפסוק „וכל בשרם וגבהם וידיהם וכנפיהם והאופנים מלאים עינים סביב“ (שם פסוק י"ב, ח' „וכפיהון“ לומר שגם הנוצה היתה מלאה עינים, כיון שנאמר בתחלה „וכל בשרם“ הייתי אומר שרק במקום הבשר היו עינים. אבל צ"ע „ואשמע את קול כנפיהם“ (יחז'. א', כ"ד), ת' „קל גפיהון“ ובתרגום על הכתובים אין הפרש בין הלשונות.

ב (א) סלת יהיה קרבנו, ת' סולֶתָא יהי קורבניה. בדפוס סביוניטה יש לבד כאן (בפרשה זו) סולֶתָא לשון ידוע ובשאר מקומות (פסוק ד', וה', וו'). סלת בלא ידוע. גם יש מסורת על אלו שהם קרא ותרגום (ברלינר עמוד 58). וכן נכון לפי דקדוק הלשון (ולא כמו שהוא ברוב ספרים שבכלם סולֶתָא).

בפסוק א'. מלת סלת היא עיקר המאמר, כי הכוונה מי שנודר מנחה סתם מביא סלת ונקמצה כשהיא סלת בלא אפיה, רש"י. ועוד למדנו "סלת יהי-קרבנו": שלא יתנדב ויביא אלא סלת שהיא מן החטין (ספרא ויקרא פרק י', א'). ובשאר מנחות עיקר המאמר מה שמורה על אופן עשייתן ולא מלת סלת. מנחת מאפה תנור (פסוק ד'). שחיי "חלות מצות כלולות בשמן ורקיקי מצות משוחים בשמן", מנחה על המחבת (פסוק ה', ו'). הפתיחה, ומנחת מרחשת, "סלת בשמן תעשה" (פסוק ו') מלמד שהיא טעונה מתן שמן בכלי קודם לעשייתה (ספרא פרק י"ב, ו'). מה שאינו בשאר מנחות שנותן תחלה סלת בכלי ואח"כ השמן. (ועי' מ"ש בענין לשון ידוע בשם שהוא המאמר ואינו ידוע בטפל שמו'. ל"ה, כ"ד).

(ח) והבאת את המנחה וכו' לה', ת' לקדם ה'. מסורת עליו: לד' דמתרג' לקדם ו' בפרשת ויקרא (עי' מ"ש שמו'. כ"ח, כ"ט).

(שם) והקריבה אל הכהן והגישה אל המזבח, ת' ויקרבינה לכהנא ויקרבינה למדבחא (סביוניטה פחשגן ועוד ספ' מד') וכן עקר. נ"א — — לות כהנא — — למדבחא, ובקצת ספרים, "לות" בשניהם, וזו אינה נכונה, כי אצל מובח לא שייך "לות" שנוהג בכללו רק אצל בעלי חיים. הרב הח' שד"ל ז"ל (אוג"ר עמוד 55 הערה 196) כותב שהגרסה, "לות כהנא" — למדבחא עקר, כי כן בכל מקום אל הכהן לות כהנא, עכ"ל. וזה לאו דוקא ואינו ראיה, כי רק אצל לשון ביאה או הבאה התרגום תמיד "לות כהנא", אבל בשאר לשונות התרגום, "לכהנא", כגון "אהרי הראתו אל הכהן" (לקמן י"ג, ו'), ת' "לכהנא", וכן "ונתנם אל הכהן" (לקמן ט"ו, י"ד), ת' "ויתנינו לכהנא", כלומר שיחנם לידו, ולא שייך בו לשון לות שטעמו אצלו, וכן כאן, "והקריבה אל הכהן" הכוונה שיחננה ליד הכהן, והכהן יגישנה אל המזבח לפי שההגשה עבודה וצריכה כהן, והזר הקרב יומת, (וכן פי' הג' המבאר בנחה"ש: "לפי שכבר תקנה ונאפה בכלי שרת, ועכשו נתנה לכהן להעלותה לריח נחות, הרי ההבאה מצרכי הקרבן", עכ"ל) והוא כמו, "אשר יקריבו לכהן לו יהיה" (במד'. ה', ט'), ת' "לכהנא", וכן, "הקריבוהו נא לפחתך" (מלא'. א', ח"ו, ת' "לשילטונך" הכל ענין נתינה ולא שייך בהם לשון "לות").

(יב) קרבן ראשית, תרג' קורבן קדמי. הרב הג' ב"ם נתינה לגר הקשה: "לא ידעתי למה לא ת' "רישיחא" כמו שח' (שמו'. כ"ג, י"ט), עכ"ל. לע"ד יש ליישב כי יש הפרש בהוראת מלת ראשית אם היא בנסמך או בנפרד. בנסמך ענינה הראשון ממין המדובר בו כמקום או כמעלה או בוטן, כגון, "ראשית בכורי אדמתך" (שמו'. כ"ג, י"ט), ת' "ריש ביכורי ארעך", "ראשית קצירכם" (לקמן כ"ג, י'), ת' "ריש חצדכון", וכן "כל חלב יצהר וכל חלב תירוש ודגן ראשיתם" (במד'. י"ח, י"ב), ת' "רישיחהון", אבל "ראשית" בנפרד טעמו רק הקדמה בכחינת הזמן ומתורגם תמיד בלשון "קדם", כגון, "בראשית ברא", ת' "בקדמין", "מגיד מראשית אחרית ומקדם אשר לא נעשו" (ישע'. מ"ו, י'), ת' "מחוי מן אוולא לסופא דמלקדמין לא איחעבידא". לפי שמלות "מראשית", ו"מקדם" שוות בהוראתן תרג' "מראשית", מן אוולא מפני יופי הלשון, ואין הפרש בטעמו. וכן "והטבתי מראשיתכם" (יחז'. ל"ו, י"א), ת' בענין הקדמה בוטן וכן "וה' ברך את אחרית איוב מראשיתו" (איוב. מ"ב, י"ב).

"מן קדמותיה", וכן כאן "קרבן ראשית" הכוונה קרבן המוקדם בזמן לפיכך תרג' "קרבן קדמי" והוא תואר, כמו "ראשון הוא לכם לחדשי השנה" (שמו' י"ב, ב'), ת' "קדמי הוא לזמן", וכן "כעת הראשון" (ישע' ח', כ"ג), ת' "כעידן קדמאי", והכוונה שתי הלחם של עצרת שנקראים מנחה חדשה והם חמץ, ובכורים שבאים מן חאנים שהם דבש עי' רש"י. ושתי הלחם קרויות קרבן ראשית שהיא ראשית לכל המנחות (ת"כ) ר"ל שלא יביא מנחה מן החדש קודם לשתי הלחם. (עי' פיר' החזרה והמצוה להרב הגאון מלבי"ם ו"ל ויקרא סימן קל"ז).

(יד) גרש כרמל, ת' פירוכן רכיכין. מלות גרש, כרמל, הוראתן שוות, גרש ענינו גרגרים שבורים ע"י כתישה וזחינה וכן גם "כרמל", ותרגומן שוה. "מגרשה" (פסוק ט"ז), חרג', "מפירוכה", (נ"א "מגרסה" סביוניטה וחומשי רוו"ה, והיא היא) ולשון כרמל תרג' בשאר מקומות "פירוכן", (לקמן כ"ג, י"ד — מ"ב, ד', ט"ב), וכאן שנה ותרג' "כרמל" — רכיכין, לפי ההלכה שצריכות להיות רכות, כמו ששינוי (ספרא) ויקרא פרשה י"ג, ח'), ולקמן "מגרשה" ת' "מפירוכה" לבד בלא הוספת "רכיכין", לפי שכבר אמרו בראשון, וכן דרכו בהלכה (עי' מ"ש שמו' ל"ד, כ"ה).

ג (א) זבח שלמים, ת' נכסת קודשיא. כל שמות הקרבנות מתורגמים כלשון הכתוב, עֲלֵתָא, מִנְחָתָא, חֲטָאתָא, תוֹדָתָא, חוץ משלמים. הטעם כי הוראת מלת שלמים, היחיד שלם, (עי' באור נתה"ש) רחבה מאד, והמפרשים חלוקים בדעותיהם אם היא לשון שלום או שלימות או תשלומים, (רש"י, רמב"ן ורשב"ם), וכאמת פניה מאירות לכלנה ביחד. ויען כי לשון "שלם" בארמית אין בכתו לכלול כל הוראות האלו, לא שיד' לתרגם "נכסת שלמין" שמשמעותו רק תמימים, לפיכך תרגם לפי תכונת הקרבן ומשפטו, "נכסת קודשין", טעמו זבח הנשחט לשם קדשים לבד, לאפוקי קדשי קדשים וכל שאר הקרבנות שיש להם שם פרטי, והנה מצונו לשון "זבח" לבד שכוונתו זבח קודש שתרגם, נכסת קודשין, כגון "כי זבח היום לעם בבמה" (ש"א. ט', י"ב), וכן "כי זבח משפחה לנו בעיר" (שם כ', כ"ט), ת' "ארי שירו נכסת קודשיא" וגו', כיוצא בו "ושלם מריאכם" (עמו' ה', כ"ג), ת' "וניכסת קודשיכון", כאלו נאמר "ושלמיכם", וגם מלת "שלמים" לבד, ת' נכסת קודשיא, חוץ במעשה עגל, "ויגישו שלמים" (שמו' ל"ב, ו'), ת' "וקריבו נכסין".

ד (ז) ואת כל דם הפך ישפך, ת' ישפוך (סביוניטה פחשגן ועוד) וכן בכל הפרשה (פסוק י"ח. כ"ה. ל'. ל"ד) ברוב ספרים "יישור". ומסרת ישפך קרא ותרגום. וכן בפסוק "ואת כל הדם תשפך" (שמו' כ"ט, י"ב), ת' "תשפוך", ובפסוק "ודם זבחיך ישפך" (דברי' י"ב, כ"ז), ת' "ישתפך", ושם כתב ב"ם פחשגן בזה הלשון: הטעם כי כל שפיכה שאינה לזנות דבר אלא לזרוק כמי שזורק לאבוד לשון שדייה תרגום, אבל אותה שהיא לזנות דבר מצוה כגון זה לא רצה לתרגם בלשון שדייה והניחו על לשון הקדש, עכ"ל. לענ"ד י"ל שהטעם לפי שלשון "שרי" אצל דם, לא נמצא בארמית אלא רק בהוראת רציחה או קטילה.

(יג) אל שפך הדשן (ב' פעמים בפסוק), ת' לאתר בית מישד קיטמא. לשון "בית מישד" לבד משמעותו מקום שפך, כמו "כי כלו משקה" (ברא' י"ג, י'), ת' "ארי כוליה בית שקיא" וכן "במבושיו" (דברי' כ"ה, י"א), ת' "בבית בהתחיה", וגראה לענ"ד שהוסיף מלת "לאחר" לרמוז על דברי ר' אליעזר בר יעקב שהיה מקומו משופך (ספרא בכורה דחובא פרק ה', מ"ה. ובחים דף ק"ו, א'). פרש"י שהוא מקומו מדרון שהיה דשנו משתפך עכ"ל. ובמדרון עצמו אין יכול לשרוף הפר אלא במקומו ובמוך לו. כיוצא בזה "ויצג אח המקלות ברהמים בשקחות המים" (ברא'.

ל"א, ל"ח) ת', ברטיא באחר בית שיקיא דמיא הכוונה סמוך לו שהרהטים היו אצל שקחות המים. ועוד צריך לומר "באתר" ללמד שרק המקום מעכב ולא הדשן, שישורף שם אעפ"י שאין שם דשן. (ספרא שם משנה ו').

ה, (ג) לכל טמאחו אשר יטמא בה, ת' דיסתאב בה. יש בו מסורה (ברלינר עמוד 46) יטמא דמתרג' דיסתאב ו' באורי' לכל טמאחו (כאן). כל אשר בחוכו (ויק'. י"א, ל"ג). או איש (ויק'. כ"ב, ה). וחבירו (שם). ואיש אשר יטמא (במד'. י"ט, כ). ולא יטמא כל (ויק'. י"ד, ל"ו). הכוונה באלו ו' מקומות יטמא תרג' יסתאב ובשאר מקומות יהי מסאב. ב"ס פתשגן הביא מסורה זו לקטמן י"א, ל"ג, וכתב "לא הבנתי החלוק", וגם הח' בעדקאוויץ ז"ל (עי' חות יאיר) לא מצא פשר הדבר. רובא דרובא של לשון יטמא בא בהוראת צווי, שהדבר יהי טמא ואו חרגומו יהי מסאב, כגון ויק'. י"א, כ"ד. וכ"ו. וכ"י. ועוד רבים, וכן לשון וטמא תרג' ויהי מסאב, ויק'. י"א, כה. וכ"ח. ול"ב. ובכל שאר מקומות, חוץ מן ויק'. י"ג, מ"ה. רק בחמשה מקומות מלת יטמא אין לה הוראת צווי אלא עתיד, וגם תרגומה לשון עתיד יסתאב, ואלה הם המסומנים במסורה: לכל טמאחו אשר יטמא בה (ויק'. ה', ג). אשר יטמא לו (ויק'. כ"ב, ה, פעמים בפסוק). ואיש איש אשר יטמא (במד'. יט, כ), באלו אשר יטמא תרג' דיסתאב, ועוד ולא יטמא כל אשר בבית (ויק' י"ד, ל"ו) ת' ולא יסתאב. אולם בפסוק כל אשר בחוכו יטמא (ויק'. י"א, ל"ג) ודאי מלת יטמא היא בהוראת צווי ואעפ"כ ת' יסתאב לשון עתיד. הרב הג' ב"ס נתינה לגר (ע"ש) כותב: "ואפשר באשר פה אינו טמא מעצמו רק נעשה טמא מהכלי, ע"כ שנה לתרג' באתפועל" עכ"ל. והנה הטעם אינו מספיק כלל, כי בכל הטומאות שאינן מעצמן כגון טומאת מגע תרג' יהי מסאב (ט"ו, ד. וט'. וי'). ועוד רבים למד, ובפרט בפסוק "וכל אשר באהל יטמא" (במד'. י"ט, יד) שבו חמונת המאמר שוה לגמרי ואינו טמא מעצמו ותרג' יהי מסאב. לע"ד היה מוכרח לתרג' כאן יסתאב מפני לשון הכתוב: וכל כלי חרש אשר יפל מהם אל חוכו כל אשר בחוכו יטמא, אילו תרגם כל דבגויה יהי מסאב חזיה משמעותו שרק אוכלים ומשקים (לבד אלו נטמאים מכלי חרס) שהם בכלי בשעת נפילת השרץ אל חוכו ושבים לחוכו כל זמן שהשרץ בעין הם טמאים ולא מה שיבוא אחר הרהקת השרץ, כמו אהל שמטמא רק כל זמן שהמת בו ולא אחר שנשל מתוכו, ושם תרג' וכל דבמשכנא יהי מסאב, כלומר עכשו הוא טמא, ולא להבא, ולא כן אור כל חרס כי הוא נטמא עולמית לפיכך תרג' כל דבגויה יסתאב לשון עתיד, ללמד שמה שיהיה בחוכו אף להבא כשהשרץ כבר נרחק יעשה טמא.

(שם) והוא ידע ואשם, וכן בפסוק הסמוך, ת' והוא ידע בחירק תחת היו"ד (סביוניטה) ביארתי הטעם במסורת התרגום (ברא'. ד', א) ע"ש.

(ו, וז) והביא את אשמו ת' וייתי ית הובתיה. כאן תרג' "חובתיה", ולקטמן (פסוק ט') "והביא את אשמו" ת' אשמיה כלשון הכתוב, הטעם מצינו שם במסורה (ברלינר עמוד 46) כל היכא דאיכא איל אַשְמִיָּה תרג'. פירש רק אם הקרבן איל, ובר, (אשם מצורע שהוא כבש וזר תרג' ג"כ אשמא (לקטמן י"ד, י"ב. וכ"א). תרג' בלשון אַשְמָא, וכאן קרבנו נקבה מן הצאן, ואם אין ידו מגעת צפרים או מנחת עני, תרג' בלשון חִבָּא, כוונתו הקרבן שהוא מחוייב להביא. כיוצא בו "ואת הטאתם" (במד'. ט'. כ"ה) ת' "וית חובתהון" ע"ש, ועי' עוד במד' י"ה, ט'.

(ז) אם לא תגיע ידו די שם, בסביוניטה: אם לא תימטו כִּידֵיה כמיסת אימרא.

גרסת הספרים „תימטי ידיה“ כלשון הכתוב. הגרסה בידה נראה לכאורה כשגגה, ויש ליישב כי לפי משפט הלשון היה צ"ל „לידי“ בלמ"ד, כמו „אם לא תשיג ידו לשתי חורים“ (פסוק י"א), והתרגום אינו משלים הלמ"ד במלת „די“, לפי שאינו רוצה לומר „לכמיסת“ מפני יופי הלשון מונע מלהכפיל אותיות השמוש כשאינו כן במקרא, לפיכך אומר „אם לא תמטי בידיה“, הטעם אם לא תגיע מה שבידו להיות די שה.

(ח) ממול ערפו, ת' מקביל קדליה. (סביוניטה ורוב ספרים), בחומשי רו"ה וקצת ספרים מלקביל אינו נכון כי הוא נגד המסורה שהבאתי וביארתי (שמו כ"ח, י"ז) עי' מ"ש שם.

(יט) אָשֶׁם אָשֶׁם לה', ת' על חובתיה דהוא חב אשמה יקריב קדם ה'. אָשֶׁם אָשֶׁם המקור עם הפעל לא תרגם כפשוטו „מיחב חב“ כמו „שָׁאֵל שָׁאֵל“ (ברא'. מ"ג, ז) ת' מִשָּׁאֵל שָׁאֵל לפי שזה משמעותו שוראי חטא, והכתוב מדבר באשם תלוי שבא על הספק, כגון שאכל אחת משתי חתיכות ואחר כך נודע לו שאחת שומן ואחת חלב, ואינו יודע אם שומן אכל או חלב, לפיכך תרגם — „על חובתיה דהוא חב“, שהיה צריך לשאול ולחקור קודם שאכל אם הוא חלב או שומן שלא יבוא לידי ספק (עי' באור נח"ש) שבוה האשים בנפשו. והנה לפי התרגום שיעור הכתוב „אָשֶׁם אָשֶׁם לה“ תרגם בתחלה העבר „אָשֶׁם“, „על חובתיה דחב, ולשון „אָשֶׁם אָשֶׁם יקריב“ הוא תרגום של „אָשֶׁם“ מקור, כמו לֹא־שׁוֹם לה', נחתיב להביא קרבן אשם לה'.

צו

ה (ב) הוא העלה על מוקדה על המזבח, ת' הוא עלתא דמיתוקדא על מדבחא. „על מוקדא“ ת' „דמיתוקדא“ בינוני פעול, מדלא תרג' „על יקדתא על מדבחא“ כת' המ' ליב"ע נראה שתרגם לפי ההלכה שהיא כרבי יהושע (ובח' פ"ט, מ"א): „המזבח מקדש את הראוי לו. רבי יהושע אומר כל הראוי לאישים אם עלה לא ירד שנאמר הוא העלה על מוקדה על המזבח מה עולה שהיא ראוי לאישים אף כל דבר שהוא ראוי לאישים אם עלה לא ירד. רבן גמליאל אומר הראוי למזבח אם עלתה לא תרד אף כל דבר שהוא ראוי למזבח לא ירד, ומפלגין בדם ונסכים שלר"ג לא ירד ולר"י ירדו“ ע"כ, והלכה כרבי יהושע. לר"ג העליה מקדשת, עליה על המוקד שהיא עליה על המזבח, ולר' יהושע השריפה באש מקדשת ולא העליה על המזבח, וזה שתרגם „דמיתוקדא על מדבחא“ פירש הנשרפת, כל הראוי להשרף על המזבח. (עי' רמב"ן).

(ו) הקרב אתה בנו אהרן, ת' דיקרבון יתה. מסורת עליו הקרב יקריב הקריב דמתרג' דיקרבון ג' באורי. הקרב (כאן). מן הבהמה אשר יקריב ממנו אשה לה' (לקטן ו', כ"ה). ביום הקריב אותם לכהן לי (שם פסוק ל"ה). בכלם תרג' „דיקרבון“ ברל"ת ולשון רבים ועתיד כמו אשר יקריבו. (עי' מ"ש שם) הטעם שתרגם בלשון רבים, לפי שהקרב האשים למזבח בקרבנות צבור לא היתה ביחיד אלא ע"י כהנים הרבה, כדאיל ביומא פ', ב', מ'. ה, ו', ו', ועי' בפר' ע"ב, ולשון עתיד טעמו לפי שכלם מוסבים על לעתיד שהכתובים נאמרו קודם הקמת המשכן וימו המלואים.

(ח) והקטיר המזבחה ריח ניחח ת' לאיתקבלא ברעוא. כל לשון "ריח ניחח לה" מתורג' בלשון קבלה ברעבא להעביר ההגשמה. ויש לדקדק שהרגס פעם "דמתקבל ברעוא" ופעם "לאיתקבלא ברעוא". ואלה הכללים: בכל מקום שנאמר בכתוב "לריח ניחח", ודאי צריך לתרגם "לאיתקבלא", אולם הוא מפרש בלשון "ריח ניחח" בלא למ', שבכל מקום שנאמר "אשה ריח ניחח" ת' "קורבן דמתקבל ברעוא". לפי שמלות "ריח ניחח" הן תואר "לאשה" (ויק'. א', ט. י"ג, וי"ד) ועוד רבים, אבל אם אינן מחוברות למלת "אשה" ומסוכות לצווי שלפניהן כגון כאן "והקטיר המזבחה ריח ניחח" ת' לאיתקבלא ברעוא שהוא תכלית הצווי שיקטיר כדי שיהי ראוי להתקבל ברצון, וכן "תקריב ריח ניחח לה" (פסוק י"ד) ת' "תקרב לאיתקבלא ברעוא", וכן (במד'. ט"ו, ג), ועוד כל לשון "לה" ריח ניחח", כגון "עולה הוא לה" ריח ניחח" (שמו'. כ"ט, י"ח), וכן "אשה לה" ריח ניחח" ת' "קורבנא קדם ה' לאיתקבלא ברעוא" שאינו יכול לתרגם "קדם ה' דמתקבל ברעוא", כיון שלפי משפט הלשון יהי מוסב על השם שהוא אשר נתקבל ברצון, וזה יהיה חידוש וגידוש, "לאיתקבלא ברעוא" מובן בבדור שמוסב על הקרבן.

(יג) זה קרבן אהרן ובניו, ת' דין קורבנא דאהרן ובניו, לשון מפרש, כן היא ברוב ספר' ועקר, לפי שמוסב על קרבן פרטי שנצטוו עליו אהרן ובניו, עי' רש"י ורא"ם.

(יט) הכהן המחטא אתה, ת' כהנא דמכפר ברמה. תרגם לפי הכוונה האמיתית, הכהן שעושה אותה לחטאת כלומר שתהי מכפרת על הבעלים, כיוצא בו "וישחטו ויחטאוהו כראשון" (לקמן ט', ט"ו) ת' "וכפר בדמיה", כי אין כפרה בלא דם.

(כ) ואשר יזה מדמה על הבגד, ת', וְדִידֵי מַדְמָה עַל לְבוּשָׁא. תרג' יזה כמו יזה בפתח, כפ' הראב"ע, יזה שבע פעמים (לקמן ט"ו, י"ד) ת' יזה תרג' לפי ההלכה, אשר יזה הכהן בי אין צריך כבוס רק הדם שהכהן מזה שנחבל בכלי וראוי להזאה, ולא דם שנחו מצואר הבהמה ולא הנשאר אחר ההזאה, עי' היטיב באור נחיה"ש וספרא.

(שם) "אשר יזה עליה תכבס", ת' ידידי עלה תחור. ת', דִּידֵי עֲלָה "ל"נ כמו שהוא בעברי, שמצינו לפעמים בגד ל"נ, כמו "את בגדי עשו בנה החמודות" (ברא'. כ"ו ט"ו) ת' "דכִּיִּתָּא" ג"כ ל"נ. "תכבס", ת' "תחור" צווי לנוכה, בת' המיוח' ליב"ע וכחומשי רוו"ה "תתחור" אינו נכון כי הוא נגד ההלכה, "תתכבס" טשטעותו שתתכבס הבגד, ואין הבגד כלל טעון כבוס רק מקום הדם. (רש"י, ת"כ, וגמרא יבחים צ"ו, א).

(כא) ואם בכלי נחשת בשלה, ת' תחבשל. "תחבשל" לשון עתיד, ולא תרג' אִיתְחַבְּשַׁל לשון עבר, לפי שנאמר בתחלת הכתוב, "וכלי חרס אשר תבוסל בו" לשון עתיד השווה לו האחרון לפי שענינם שוה. בשניהם הכוונה לעתיד. וכן, וכל מנחה אשר תאפה בתנור וכל נעשה במרחשת" וגו' (לקמן ו', ט) תרג' שניהם לשון עתיד "תתאפי" – "תתעבד".

ה' (ז) הכהן אשר יכפר בו לו יהיה, ת' כהנא דמכפר בו. בחומשי רוו"ה וקצת ספרים "דיכפר" ואינו נכון. "דמכפר" בינוני פועל עיקר, "יכפר" משמע שהחטאת הדין לכהן המזה הדם לבדו, ואינו כן אלא כל בית אב שעובדים באותו

יום חולקים בה, „דמכפר“ לשון הווה מורה על התמידות, „הראוי לכפר חולק פרט לטבול יום ומחוסר כפורים ואונן“ (לשון רש"י, ת"כ).

(י) וכל מנחה בלולה בשמן וחרבה לכל בני אהרן תהיה, ת' וכל מנחתא דפילא במשח ודלא פילא וגו'. הרב הג' ב"ס נתינה לגר הקשה מדוע לא תרג' „ומנגבא“ כיב"ע, ופרשו בדרך רחוק ורחוק ע"ש, ולענ"ד הטעם פשוט מאד, אונקלוס לא תרג' „דפילא במשח ומנגבא“ כי זה יכול להיות משמעותו, שהיתה בלולה בתחלה ונעשה חרבה, כמו „חרבו פני האדמה“ (ברא'. ח', י"ג) ת' „נגבו אפי ארעא“, ואפשר לטעות שכוונת הכתוב שרק מנחות העשויות בשמן ואף אלו שנחרבו על ידי אפיה הן לכהנים, ולא מנחת חטא ומנחת קנאות שאינן טעונות שמן כלל, והנה בוחר בלשון ברור שאי אפשר לטעות „דפילא במשח ודלא פילא“ משמעותו הטעונה שמן ושאניה טעונה שמן (עי' רש"י).

(יב) וסלת מרבכת וגו' ת' וסלת רביכא (סביוניטה) ברוב ספרים „סולתא“. ומסורת עליו שהוא קרא ותרגם ר"ל בנפרד כמו שהוא בכחוב. (עי' הכלל שבארתי לעיל ב', א. ושמו'. ל"ה, כ"ד).

(יג וט"ו) ובח תודת שלמיו, ת' נכסת תודת קודשוהי. כן הוא ברוב ספרים. נ"א נכסת תודת נכסת קודשוהי הופלה מלת „נכסת“, לפי שתרגם של „שלמים“ לבר הוא ג"כ „נכסת קודשיא“, אבל הוא שלא לצורך, כי מלות „תודת קודשוהי“ הן ענין אחד.

(טו) ובשר זבח תודת שלמיו, בסביוניטה „ובסר נכסת קודשוהי“, חסרה מלת „תודת“, נראה שהיא שגגה וצ"ע.

(יט) והבשר אשר יגע בכל טמא לא יאכל באש ישרף והבשר כל טהור יאכל בשר. ת' ובסר קודשא דיקרב וכו' — — — ובסר קודשא כל דרכי לקודשא ייכול בסר קודשא. ד' פעמים נוסף בפסוק הזה בתרגום לשון „קודשא“. „והבשר אשר יגע“ תרג' „ובסר קודשא דיקרב“, לברר שאינו מוסב על בשר פיגול הסמוך לו אלא על זבח השלמים דקודם בענין. וכן „והבשר“ השני תרג' „ובסר קודשא“ מטעם זה, „כל טהור“, ת' „דרכי לקודשא“ כוונתו רק מי שהוא בטהרות הקודש מותר לאכול קדשים לאפוקי מחוסר כפורים אעפ"י שמוחר לאכול בחרוטה. „יאכל בשר“, ת' „ייכול בסר קודשא“, לא תרגם „ייכול ביסרא“ כלשון הכתוב, כי זה תהיה משמעות כל בשר אפילו חולין, לפי שלא נאמר „יאכלנה“, והוא פשוט, ועוד רומז „בשר קודשא“ לדרשת חו"ל (עי' רש"י) „יכול לא יאכלו שלמים אלא הבעלים לכך נאמר כל טהור יאכל בשר“.

ב"ס לחם ושמלה הקשה מפסוק „כל טהור בביהך יאכל אוהו“ (במד'. י"ח, י"א) ת' „כל דרכי בביתך“ וכו' וזה מיירי במתנות כהונה, המורס מן החודה ומהשלמים ומאיל נזיר (רש"י), מדוע לא תרג' שם „כל דרכי לקודשא“ כמו בכאן, ומתרגו באריכות ודוחק גדול, ולא קשיא מדי, לפי שאחר שאמר הלכה זו כאן בבשר קדשים קלים אינו צורך לשנותה עוד הפעם, (עי' ס"ש שמו'. ל"ה, כ"ד) ועוד כאן שהאוכלים הם הבעלים וזרים אחרים שהבעלים קוראים לזבחם (עי' באור נח"ש) צריך לברר ההלכה של טהרות הקודש, אבל שם שהאוכלים הם כהנים ודאי אינו צריך לשנותה לפי שכהנים זריון ויודעים הלכות טהרות.

(לה) ואת משחת אהרן ומשחת בניו מאשי ה' ביום הקריב אותם לכהן לה, ת' דִּיקְרְבוּן יתהון. וכן בפסוק שלאחריו: ביום משחו אותם מאת בני ישראל, ת' ביום דִּיקְרְבוּן יתהון, שניהם לשון רבים ועתיד. הרב הח' מוהר"ר שד"ל ז"ל

(אוג"ר עמוד 55 הערה 200) כותב: תחת דירבון ראוי להגיה דרבי לשון יחיד (כמו שהוא בת' יב"ע) וכן בפסוק שלפנינו ביום הקריב אותם לכהן דיקרבון צריך לומר דקריב יתהון עכ"ל. ואינו נכון, כי שניהם מקוימים במסורת. הקריב דמתרגם דיקרבון נמצא במסורה (לעיל ו' ז) עי"ש, ומלת משחו שהיא מתורגמת דירבון מוכח מהמסורה בתחלת ספר ויקרא ושם פירשתי.

ה. (ב) קח את אהרן ואת בניו, ת' קריב ית אהרן וית בנוהי. לשון קיחה לדבר קודש מתורג' תמיד בלשון קריב, (עי' הכללים שבארתי ברא' ב' ט"ו). בת' המיוח' ליב"ע, "קריב ית אהרן דאתרחק על עובדא דעינלא", וכן נדרש בספרא (צו) מכלילתא דמילואים פרק א' מ"א) ואגב אעיר שבת' יב"ע נשמט בספרינו התרגום של מלות, "ואת בניו".

(ז) ויאפר לו בו, ת' ואתקין ליה ביה. (פירשתי שמו'. כ"ח, ת' עי"ש). (לא) כאשר צויתי לאמר, ת' כמא דאיהפקדית (סביוניטה, פתשגן, ש"ח, ועוד) נ"א "דפקידת" אינו עיקר. מסורת עליו דאתפקדית יפה. כתב ב"ס פתשגן: "ואפשר שהוא חלוק שיש ספרים שיש צויתי בקבוץ שפתים. או אפשר שאע"פ שהכתוב הוא צויתי החירק הצד"י. לא ראה לתרגמו אחר לשון המקרא שלא לתלות משה הצואה בעצמו. כי הכל היה מפי הגבורה. עכ"ל. —

(לג) שבעת ימים ימלא ידכם, ת' יתקרב קורבנכון (סביוניטה ורוב ספר' מדויק') בקצתם, "יקריב ית קורבנכון" מסורת עליו קורבנכון אין בו ית, מזה מוכח שהפעל הוא בבנין אחפעל, כי רק אצל לשון פעול יכול לשמוט מלת ית ולא אחר הפועל יקריב. — "ימלא ידכם" לא נאמר מי ימלא, לפיכך ת' יתקרב לשון סתום מצד הפועל ולא ת' "יקריב" בפועל יחיר, הטעם שאע"פ שמשא לבדו היה משמש בעבודה כל שבעת ימי המילואים, הלא גם הם התחנכו בעבודה, ששטרו משמרת ה' ולא יצאו מפחה אהל מועד כל שבעה ואכלו בשר אילי המלואים ומסל המצות, ולמדו ממשא איך יעשו עבודתם, כדאיתא בת"כ, והכל ביחד היו עסוקים במלואת ידיהם וחונכם, יתקרב משמעותו בין על ידי אחר ובין על ידי עצמם. וכל לשון, "מלוי יד" אצל הכהנים מתורגם כלשון "קרב קורבנא" לפי שהנכם הוא רק בהקרבת קרבן. (עי' מ"ש שמו'. ל"ב, כ"ט).

ש מ י נ י

ט. (ב) קח לך עגל בן בקר לחטאת, ת' סב לך. וכן קחו שעיר עזים לחטאת, ת' סבי. לשון לקיחה בב"ח שכוונתו הנהגה ממקום למקום מתורגם בלשון, "דבר", וכאן הכוונה שיקחו יוזמינו כל אחת מהבהמות לקרבן הראויה לו, הנאמרים בענין, יע"י הכללים שבארתי ברא' ב' ט"ו) (ובזה צריך להרגם כלשון, "נסב").

(ה) ויקחו את אשר צוה משה אל פני אהל מועד, ת' וקריבו (סביוניטה, אבל

הנקוד בו בטעות וקריבו פעל עומד, וצ"ל וקריבו פעל יוצא), בכל שאר ספרים הנוסח „ונסיבו“ אינו מדויק. „ויקחו את אשר צוה משה“ מוסב על הקרבנות, ומטה שנאמר אחריו „אל פני אהל מועד“ מוכח שהכוונה שהביאו הקרבנות לאהל מועד לפיכך לא שיק בו לשון „ונסיבו“ כי זה טעמו לקיחה בידים ולא דרך הולכה, והיה ראוי לתרגם „ודברו“ ולפי שהלקיחה היא לקדושה צ"ל וקריבו כמו שבארתי (ברא' ב', ט"ו ע"ש).

(יח) וישחט את השור ואת האיל זבח השלמים אשר לעם, ת' לנכסת קודשיא דלעמא. (סביוניטה פתשגן ועוד), ברוב ספרים „נכסת“ בלא למ"ד. „לנכסת“ עקר, הכוונה ששחטם לשם שלמים לצבור, ורומז למה ששינינו בת"כ „מכאן למדו שלמים לצבור“ כלומר שיש שלמים לצבור שהם קדשים קלים ונאכלים בכל העמר לכל אדם לשני ימים ולילה אחד, כי לא מצינו בתורה שלמים לצבור רק שלמי עצרת, והם קדשי קדשים ונאכלים לפנים מן הקלעים לזכרי כהונה ליום ולילה. ורק אלו היו שלמי צבור וקדשים קלים (ע"י ספרא שמיני פרשה א', א', י"א) על פסוק „ואת חזה התנופה ואת שוק התרומה“ וגו' (לקמן י"ד).

י. (יח) וידבר ה' אל אהרן, ת' לאהרן. יש כאן מסורת: מלולא בלמד ד' באורי' דיין ושכר. ושלאחריו. נתתי לך. ושלאחריו. (ע"י המסורה ברא' כ"א, ב'. ברלינר עמוד 20) הכוונה: לשון דבר שאחריו ל' או „אל“ רכזו לתרגם בלשון „מלל עם“ ובאלה ד' מקומות, תרג' מלל ל' בלמ"ד. „וידבר ה' אל אהרן יין ושכר“ (כאן). ושלאחריו „אשר דבר ה' אליהם ביד משה“ (פסוק י"א) ת' להון. „וידבר ה' אל אהרן ואני הנה נתתי לך“ (במד' י"ח ח'). ושלאחריו, לדעת הח' דר' ברלינר מוסב על פסוק כ', אבל הוא אומר בעצמו ששם נאמר „ויאמר“ ולא „וידבר“ והנה לפי זה הם רק שלשה מקומות. ודע שבכל המקומות שנאמר „וידבר ה' אל משה ואל אהרן“ ת' „עם משה ולאהרן“, כמו שתרגם „וידבר ה' אל אהרן“ (ויק' י', ט' — במד' י"ח, ח'). „ומליל ה' לאהרן“ (סביוניטה וספרים מדויקים) ויש מסורת (שמו' ו', י"ג) בכל דוקא ולאהרן וכן עקר, ומקדם ולא תקון של האחרונים כדעת האונג'ר עמוד 56. הטעם שלא תרג' בלשון „עם“ אצל דבור מאת הקב"ה לאהרן, יסודו במה ששינינו בריש מכילתא: ויאמר ה' אל משה ואל אהרן בארץ מצרים לאמר (שמו' י"ב, א') שומע אני שהיה הדבר לאהרן ולמשה. כשהוא אומר ויהי ביום דבר ה' אל משה (שמו' ו', כ"א) למשה היה הדבר ולא לאהרן. א"כ מה ת"ל אל משה ואל אהרן. אלא מלמד כשם ששם היה כלל לדברות כך היה אהרן כלל לדברות (פירש שאף אהרן היה ראוי לדברות) ומפני מה לא היה מדבר עמו מפני כבודו של משה נמצא מטעם אהרן מכל הדברות שבתורה הוין משלשה מקומות מפני שאפשר. ע"כ לשון המכילתא. (וע"י ספרא ויקרא פ"ב). דעות המפרשים מחולקות מה הם שלשה המקומות, ולענ"ד הם ג' מקומות שבהם נאמר „ויאמר ה' אל אהרן“ (שמו' ד', כ"י במד' י"ח, א'. וי"ח, כ'), וטעם מלח „מפני שאפשר“, שלפי המכילתא רק כל הדברות היו מיוחדים למשה לפיכך אפשר ששלש האמירות היו מאמירה, ולא כל האמירות מיוחדות למשה לפיכך אפשר ששלש האמירות היו מיוחדות לאהרן לפי שהיה נביא. וזה הטעם שלא תרג' אונקלוס „עם אהרן“ שזו משמע שדבר ה' אליו ממש, „ולאהרן“ משמעותו על ידי משה, כמו „אשר דבר ה' אליהם ביד משה“ (במד' י', י"א) ת' „דמלילה“ להון. (וע"י עוד נתינה לגר).

(ט) יין ושכר אל תשת, ת' חמר ומרוי. „מיינן ושכר ויור“ (במד' ו', ג') ת' „מחמר חדת ועתיק“, לפי שבכהנים עיקר האזהרה משום שכרות, ת' „יין“, חמר“ סתם ולא „חמר חדת“, כיון שיש מ"ד שאינו חייב על יין חדש מגתו, ומלח „ושכר“ תרג' „ומרוי“ כל דבר שמשכר, אבל בנויך שאסור מכל אשר יעשה סנפן היין, צריך

לתרגם „טיון“ „מחמר חדת“ אפילו מנתו, ומלת „ושכר“ ת' „ועתיק“ יין ישן חי שאינו מזוג, אעפ"י שאין דרך לשותתו חי, ולא תרג' „ומרוי“, כי תהיה משמעותו כל דבר שמשכר, ואינו אסור אלא בכל שנעשה מגפן היין.

(טו) על אשי החלבים יביאו להניף תנופה, ת' יתיתון. (סביוניטה ופחשגן) בשאר ספרים „יתיתון“. יתיתון לשון הפעל נכון, לפי שמלת „יביאו“ פעל סחוס שלא נאמר מי הם שיביאו, ולפי שכל המאמר בלשון נוכח, והיה ראוי שיאמר „תביאו“ לפיכך תרגם „יתיתון“ כאלו נאמר „יובאו“, הכוונה שיובאו על ידי הבעלים והם מניפים ויד הכהן תחת ידיהם, (עי' ספרא צו פרשה י"א, מ"ה. על פסוק „ידיו תביאנה“ לעיל ד', ל').

(יו) לשאת את עון העדה, ת' לסלחא על חובי כנשתא. כל לשון נשיאת עון וסליחה בייחוס להשי"ח מתורגם בלשון „שבק“. „גדול עוני מנשוא“ (ברא' ד', י"ג) ת' „מלמשבק“, „וסלחא לעונינו“ (שמו' ל"ד, ט') ת' „ותשבוק לחובנא“, ולפי שאצל הכהנים אי אפשר לוטר כן, תרגם „לסלחא על“ הכוונה שעל ידי זריקת הדם והקרבנות האימורים ואכילת בשר החטאת במקום קודש הם גורמים סליחה על החטא. וכן בפסוק „ואתה ובניך אחך תשא את עון המקדש ואתה ובניך תשא את עון כהנתכם“ (במד' י"ח, א') ת' בשניהם „תסלחון על חובי“. אבל אצל ציץ הקודש „ונשא אהרן את עון הקדשים“ ת' „וישול אהרן ית עוית קודשיא“, פרשתי הטעם במקומו ע"ש ושמו' כ"ח, ל"ח).

(יח) את דמה, ת' מדמה. הוא כמו ששנינו בח"כ (שמיני פרק ב', מ"ב): אמר להם שמה נכנס מדמה לפניו מפני שחטאת שנכנס מדמה לפניו פסולה. וכן ההלכה שחטאת חיצונה נפסלת אפילו בטקצת דמה שנכנס לפניו (ובחים פ"ב, א'. ספרא צו פרק ח', מ"ב).

(שם) אל הקדש פנימה, ת' לבית קודשא גואה. „פנימה“, ת' „גואה“ הפנימי וכן בת' המיוח' ליב"ע, נראה שלא תרג' „לבית קודשא לגוא“, לפי שזה משמעותו לפני ולפנים, וגם אם תרג' „לקודשא גואה“, בלא מלת „לבית“, יהיה טעמו לקודש הפנימי, היותר פנימי, „לבית קודשא גואה“ משמעותו כל הבית שבו קודש הפנימי, והוא ההיכל, וכן היא בספרא (שמיני פרק ב', מ"ו) „פנימה אין לי אלא לפני ולפנים מנין אף בהיכל ת"ל אל הקדש“.

(יט) את חטאתם ואת עלתם ת' ית חטותהון וית עלותהון. יש כאן מסורת: חטאתם דמתרג' חטותהון ב' באורי' הן היום הקריבו (באן). זה יהיה לך מקדש וכו' ולכל חטאתם (במד' י"ח, ט'). — כאלו שני מקומות חטאתם תרג' חטותהון לשון רבים, הכוונה קרבנות הרבה של חטאת, מהרבה מינים, וכן העולות, ועי' מ"ש (במד' י"ח, ט'). בשאר מקומות הטעם חטאים שלהם ותרג' חוביהון. הח' דר' ברלינר (מסורת התרגום עמוד 47) הקשה על פסוק „והם הביאו את קרבנם אשה לה' וחטאתם לפני ה'“ (במד' ט"ו, כ"ה) תרג' וחובתהון ולא וחטאתהון אעפ"י שוראי טעמו קרבן, החשוכה על קושיא זו תמצא שם במקומה ע"ש.

יא, (ג) כל מפרסת פרסה ושסעת שסע פרסות, ת' כל דסדיקא פּרסָתָהּ וּמְטָלְפִין מְטָלְפִין פּרָסָתָהּ, כך הגרסה בסביוניטה והיא נכונה לפי הענין ומוזקקה בלשון יותר משאר ספרים שמתחלפים בנוסחאות לכמה וכמה שנויים. „מפרסת פרסה“,

בינוני פועל ת', "דסדיקא פרסחה" תואר, הטעם שהפרסות סדוקות מעצמן ולא הבהמה סודקתן כי בורח אונקלום מלייחס פעולה למי שאינה שלו, אוג"ר. ואומר "פרסחה" בכנוי הקנין להטעים הענין כיאות בלשון ארמית, כי בלא זה היה לו לומר "דסדיקא פרסחה היא", כמו "כי מפריס פרסה הוא" (פסוק ו'), ח' "סדיק פרסחה הוא". (בכמה ספרים כתוב "פרסחה", שבוש שוה לשון רבים, ואין כאן צורך לשנות המספר יחיד לרבים). "ושסעת שמע פרסות" "שסעת" מוסב על הבהמה, ואונקלס אינו נותן פעולת השמיעה לבהמה אלא להפרסות "ומטלפן טילפין פרסחה" כאלו נאמר "ושוסעות" מאחר שהפרסות סדוקות לגמרי הן מתחלקות מעצמן כל אחת לשני טילפין, ואומר על הפרסות "ומטלפן טילפין" כמו על המטה "ויציץ ציץ" (במד' י"ח, כ"ג), ח' "ואניץ ניץ". "ושסע שמע פרסה". (פסוק ו) תרגם מטעם זה ג"כ לשון רבים, "ומטלפן טילפין פרסחיה" לפי הענין אע"פ שבכתוב לשון יחיד.

(טו, וטו) ואת כל ערב למינו. ואת בת היענה. ת' וית כל עורבא לונה. וית בת נעמיתא. ככל שאר עופות השמיט מלת "ית", וב"ס האג"ר (עמוד 56 הערת 204) אומר שצריך למוחקא אף באלה, ואין הכרח לזה, כי "ואה כל ערב למינו" הוא פסוק בפני עצמו, והוא שם כולל לכל המין, שכן מצינו אצל ארבעה שמות של חגבים טהורים (לקמן כ"ב) הוכיף מלת "ית" לארבעתם. "ואת בת היענה" לפי שהוא תחלת הפסוק וראשון לכל המינים שבאים אחריה נכון לומר "וית".

(מב) לא תאכלום ת' לא תיכלונונון (סביוניטה ופתשגן). עי' אג"ר עמוד 56 הערה 209, ועמוד 76 הערה 397.

תזריע.

יב, (ב) כי תזריע, ת' ארי תערי. "הזריע" טעמו שחקבל הזרע בפתיחת רחם ותתעבר, וזה שתרג' "תעדי" ולא יכול לתרג' בלשון "זרע" כי הפעל זרע בארמית אינו נוהג בו לשון הזרעה ואינו מורה על ענון גדול והצמחה (עי' ס"ש ברא' א', א"א).

(שם) נדת דותה, ת' ריתוק סאובתה. לשון "דוה" באשה מתורגם חמיד בשם מופשט "טומאה" או "סאובא", "והדוה בנדתה" (לקמן ט"ו, ל"ג) "ולדסאובתה בריחוקה" עימש"ש. "אשה דוה" (לקמן כ', י"ח) ת', "איתא טומאה", "תורם כמו דוה" (ישע' ל', כ"ב) ת' "טומאתא" טעמו הטומאה במפריט.

(ה) ואם נקבה תלד, ת' ואם נוקבתא תלד. כאן תרג' "נוקבתא" לשון ידוע, לקמן (פסוק ו') "לזכר או לנקבה", ת' "לזכר או לנוקבא" בלא ידוע, הח' כ"ס לחם ושמלה פירשו באופן רחוק מאד, אמנם הדבר פשוט כי כן משפט לשון ארמית במאמרים כזה שהפעל בא אחר השם שהוא בלשון ידוע לפי שעיקר כוונת המאמר מוסב על השם, כמו "אם אחרת יקח לו", (שמו' כ"א, י') ת' "אם אחרתא יסב ליה"

(הנפרד „אוחר“), „אם כסף תלוה“ (שם כ”ב, כ”ד), „אם כסף חוֹף“, „ויתד תהיה לך“ (דבר. כ”ג, י”ד) ת’, „ותיכחא“, „וחרמש לא תניף“ (שם כ”ד, כ”ז) ת’ „וטגלא“ וכן רבים.

(שם) וטמא שבעים כנדה ת’ ויהי מסאבא ארבעת עשר כריחוקה.

שבעים חסר כתיב בלא וא”ו, ומסיק בספרא וצו פרק ב’, מ”ב) שני שבועים שהם י”ד יום. עי”ש ואין צריך להוסיף מלת „יומין כיון שנאמר אחריו וששים יום וששת ימים. ולא אמר תרין שבועין כי זה יכול להיות משמעותו שבועות מקוטעים.

(ו) ובמלאת ימי טהרה לבן או לבת, ת’ לברא או לברתא שניהם לשון ידוע, כבר בארתי שהידוע ביחיד טעמו לפעמים כמו אחד, אחת וכאן הכוונה שחייב להביא על כל אחד, כמו ששנינו בספרא (פרק ג’, מ”א), „לבן לחייב על כל בן ובן, לבת לחייב על כל בת ובת, והוא כשתלך אחר מלאת שמונים (עי’ שם).

יג, (ב) שאת או ספחת ת’ עמקא או עדיא. לשון שאת וספחת עקר הוראתם הרמה והוספה, וכאן הם שמות של נגעים (עי’ רש”י) שמראתם לבן ועמוק מן העור כמוכה מהכתוב, וזה יסוד מוסד לדעת חז”ל שכל מראה לבן נראה לעין עמוק כמראה וריחת החמה עמוק מן הצל. (הערה. נשאלתי: איך אמרו קדמונינו שאור החמה עמוק מן הצל, הלא בימינו הכל יודעים שהבולט מבהיר יותר מן העמוק. ודעת חכמינו בזה אינה אלא טעות. וזאת תשובתי: לפיכך „שאת“ ת’ „עמקא“ ומלת „מספחת“ ת’ „עדיא“ שטעמו הסרה ושלילה, „וסר מהם הנגע“ (פסוק נ”ח)

ת’ „ויעדו“, ולשון „שלל“ חרגומו „עדא“, ובעברי יש לוטר שנקראו שאת או ספחת בבחינה הסביבות שהם גבוהים נגד העקמימות של לובן הנגע. דע ידידי כי גם אנכי הקשתי בדבר הזה, וחשבתי כתחלה שהוא שני הטבע בעיני מין אנושי, והוא קרוב למה שאמרו קצת מחכמי הרופאים שבזמן הקודם לא היו יכולים לבחון ולהכיר איוז צבעים ידועים, אבל אחר שתפשתי היטיב על הענין מצאתי כי יש הבדל בין מראה כהם לבן על עור האדם ובין מראה הבהירות של דבר הבולט. הנה ידוע כי לצייר תמונה בולטת צריך מלאכת מחשבת וכשרון גדול לעשות שאור הבהרת של מקום הבולט יהי מתמעט והולך אחת אחת לפי רגלי חכמת מעשה הציור עד מקום היותר עמוק, וזאת התחבולה שתופשת עיני הרואה כאלו באמת תמונה בולטת עומדת לפניו. לא כן כהם לבן אם הוא מוגבל וקצוב בלי שום תערובת מראהו עם סביבותיו שהם מצבע עור, בזה קשה להכריע אם מראהו עמוק או לא, אבל אבותינו הכריעו בימי קדם שהוא עמוק, ויש להם על מה שיסמוכו. אותיות שחורים כתובים על טבלא לבנה נכרים יותר מאותיות לבנים על טבלא שחורה, מכאן שפטו שהשחור על לבן בולט במראה ולבן על שחור עמוק למראה, וכן הוא בבחינת החמה נגד הצל. עתה נבין גם מה שכתוב „ואם בהרת לבנה היא בעור בשרו ועמוק אין מראה מן העור“ וגו’ (פסוק ד) שנראה כסותר להשערת חז”ל, ועליו אומר רש”י ז”ל: ועמוק אין מראה מן העור „לא ידעתי פירושו“, עכ”ל. הרמב”ן ז”ל רוצה לפרשו, והמבאר בנחה”ש אומר: „אין לקבל דברי הרמב”ן“ עי”ש, והוא מפרש הכתוב כענין אחר והאריך למעניתו בדרך רחוקה ורחוקה, אבל לפי מה שבארתי שכתם לבן נראה עמוק רק כשהוא מוגבל וקצוב, יש לפרש הכתוב שהוא בא ללמד שאע”פ שהבהרת לבנה אין מראה עמוק מן העור, כגון שהיא לבנה באמצע כשיעור אבל בגבולתיה סביב מתמעטת הלבנונית ונכרית מעט מעט עד שתתערב בצבע עור הבשר, וכתם לבן כזה וודאי אין מראה עמוק, אעפ”כ „והסמיר הכהן את הנגע שבעת ימים“, כי החמעטת הלבנונית בסביבת הבהרת יכול להיות התחלת רפאות לבשר אבל גם אפשר שהוא תחלת הפסיון, ואחר שבעת ימים יתברר הדבר אם כזה הנגע טהור ואם פשה תפשה המספחת ושמאו הכהן צרעת הוא.

(שם) יש כאן מסורת: מכחש סגירו י' באורי' וסימנ' אדם (כאן). באדם (פסוק ט') והבגד (פסוק ט"ז). ואת (פסוק ט"ט). ואת (לקמן י"ד, ל"ב). כי חבאו (שם פסוק ל"ד). כי יפלא ממך ב' בפסוקא (דבר'. י"ו, ח', ב' פעמים). ונגשו הכהנים (שם כ"א, ה'). השמר (שם כ"ד). פירש באלה עשרה פסוקים תרגם מכחש סגירו בנפרד ובשאר מקומות מכחש סגירותא בלשון ידוע. בששה פסוקים הראשונים (ויק'. י"ג, ב'. וט'. ומ"ו, ומ"ט — וי"ד, ל"ב) לשון הכתוב נגע צרעת, בלא ה' ידיעה ת' מכחש סגירו בלא ידוע. וכן דבר', י"ג, ח'. שנאמר שם בין נגע לנגע תרג' בין מכחש סגירו למכחש סגירו, ועוד בפסוק, ועל פיהם יהיה כל ריב וכל לנגע" ת' וכל מכחש סגירו אע"פ שלא נמצא בעברי לשון „צרעת“ צריך להוסיף מילת „סגירו“, כי לשון „מכחש“ מורה גם לשאר מכות או נזקים, כגון „עוד נגע אחד“ (שמו'. י"א, א') ת' „מכחש חד“, וכן „נגעים גדולים“ (ברא'. י"ב, י"ו) ת' מכחשין רבובין ובפסוק „השמר בנגע הצרעת“ (דבר'. כ"ד, ח') ת' מכחש סגירו בלא ידוע, אע"פ שבעברי ה' ידיעה, הטעם מפורש במסוק. המקומות שבהם תרג' מכחש סגירותא הם: ויק'. י"ג, ג', וי' וכ"ה. וכ"ו. ומ"ט. לפי שבאלו נאמר נגע צרעת היא, שכבר בארתי כי שם שאחריו „הוא“, „הוא“ יכונו לרוב בלשון ידוע, ועוד ויק'. י"ד, ג. וי"ד. באלו בעברי נגע הצרעת לשון ידוע ובכלם הכוונה נגע צרעת ידועה ומחלטה, אבל בפסוק „השמר בנגע הצרעת“ (דבר'. כ"ד, ח') תרג' בלא ידוע לפי שהוא אוהרה שלא יקצץ סמני טומאה אפילו בתחלה ביידיה הסגר קודם ההחלטה ואפילו מקצת הנגע (ע' פפרי שם), מכחש סגירותא תהיה משמעותו דוקא צרעת וודאית ומחלטה.

(ג) ושער בנגע הפך לבן, ת' וסערא במכחשא אתהפיך למיחור. כתוב בפחשגן: „צ"ע למה לא תרגם לחיור“ ע"כ, ועוד יש לדקדק מדוע ת' „הפך“ — „אתהפיך“ אחפיעיל ולא כפשוטו „הפך“, כמו „והיא הפכה שער לבן“ (פסוק י') ת' „והיא הפכה שער למחור“. הטעם לפי שלשון „הפך“, „למחור“ יכול להיות משמעותו שהשער הפך מעצמו, וההלכה שאין שער לבן סימן טומאה אלא כשנהפך מחמת הנגע ולא מעצמו, וכן שנינו בספרא (תוריע פרק ב', מ"ב) „בנגע הפך לבן, לא הקודם, מכאן אמרו אם בהרת קדמה לשער לבן טמא, ואם שער לבן קודם לבהרת טהור“. לפיכך אמר „אתהפיך“ נהפך מחמת הנגע. ועוד שנינו בספרא מיעוט שער שחים (פרק ב', מ"ג. ונגעים מ"ה, פ"ד) „שתי שערות עקרון משחיר וראשן מלבין טהור, עקרון מלבין וראשם משחיר טמא“. הטעם כשעקרון מלבין הוא מחמת הנגע וטמא, ראשם מלבין הוא מעצמו וטהור, וזה מוכח גם מלשון „והנה שאת לבנה בעור והיא הפכה שער לבן“ (לקטן פסוק י') ת', „והיא הפכה שער למיחור“, שם נאמר בפירוש שהשאת הפכה את השער, והטעם שלא תרגם „לחיור“ הוא לפי שהוא נגד דרכי הלשון לומר על השער שהוא גושם שנהפך ללבן לצבע, והיה צריך לומר אתהפיך למיהוי חיור, לכן בוחר לתרגם בפעל „למיחור“ שטעמו להתלבן, והוא יותר מווקף בלשון ואינו צריך להוסיף חיבת „למיהוי“, ועוד יש יתרון ללשון „למיחור“ שאין משמעותו דוקא שהתלבן לגמרי, וסובל דרשת חז"ל עקום מלבין וראשם משחיר טמא, כי לשון „אתהפיך למיחור“ יכול להיות משמעותו גם שנשתנה להעשות לבן כלומר שהתחיל להתלבן, שרק עקום של השערות לבנים וראשם עדיין שחורים וזה ג"כ סימן טומאה אע"פ שלא הלבנו לגמרי, אבל „אתהפיך לחיור“ או „למיהוי חיור“ משמעותו שהתלבן לגמרי.

(ה) והנה הנגע עמד בעיניו, ת' קם כד הוה. „בעיניו“ לא תרגם „במחזורי“, לפי שההסגר אינו תולה במראה לבד, אלא גם בשיער לבן ובפיסיון, שאם היה בתחלה לבן עז כשלא נחלש הלובן קרום ביצה טעון ג"כ הסגר, אעפ"י שנשתנה המראה, ורק אם נחמט הלובן פחות מקרום ביצה טהור, ואם פשה או נתלבן השיער הוא טמא מוחלט ואינו טעון הסגר. לפיכך תרגם „כד הוה“ שמשמעותו

שעמד כמו שהיה בתחלה לכל עניניו, (ועי' רא"ם) כלומר שהוא עדיין בכלל נגעי.

(כג) ואם תחתיה תעמד הבהרת, ת' ואם באתרה קם בהרא. (סביוניטה ופתשגן) בכל הספרים, "באתרהא". כתוב בפתשגן: "ואם באתרה לשון יחיד, פי' במקומה, אבל באתרהא יהיה לשון רבים פי' במקומתיה". ועוד כתוב שם פסוק כ"ה. "ומראה עמוק. ומחזהא לשון רבים. וכן ומראהו. וכן לשון חז"ל מראיו שוקעים" עכ"ל. ב"ם האוג"ר (עמוד 87 הערה 210) משיג עליו וז"ל: "ונפלאתי עליו איך לא העיר במה שבכל הספרים ומחזהא עמוק, ומחזהא מכין, התאר לשון יחיד היה ראוי להגיה עמיקין מכיין כלשון רז"ל שהביא, מראיו שוקעים" עכ"ל. ואינו נכון, כי לשון חכמינו לחוד ולשון התרגום לחוד, ולפי משפט לשון התרגום התאר לשון יחיד אע"פ שמלת מחזהא ל"ר, כמו שהוא בעברי, וכן, "ומראהו רע" (ברא'. מ"א. כ"א) ת' ומחיהוין ביש" לשון יחיד. אבל ודאי שלשון, "באתרהא", הוראתו מקומותיה רבים, ואין לבהרת אלא מקום אחד, לפי זה הגרסה, "באתרה" ל"י עקר. ולא תרגם, "תחתיהא", (כמו שמו'. י', כ"ג) לפי שבהרת רק מראה ואין בה טמש, ואך אצל דבר גופני שיש בו טמש, אפשר לומר שיש לו דבר אחר תחתיו, עיר הבשר שהתלבן אינו תחת הבהרת, רק מראהו נעשה לבן, והכוונה האמיתית של מלת "תחתיה" היא "במקומה", כלומר במקום השחין, כמו שנאמר, "והיה במקום השחין שאת לבנה או בהרת לבנה" וגו' (פסוק י"ט).

(מה) וטמא טמא יקרא, ת' ולא תסתאבו ולא תסתאבו יקרי (סביוניטה ופתשגן "תסתאבו", ברוב ספרים תסתאבונו'ן). במסורה של הח' דר' ברלינר שמו'. י"ו, י"ב. עמוד 35, הדין מלין דמוספים מ"ן ברוש דלא כתיבין מוסב הסימן וטמא לכאן שגסר בשני צ"ל ולא תסתאבונו' וכן ברוב ספרים, "ולא". "ולא" שתהין בו"ו, באוגר (עמוד 57 הערה 211) כתוב: ולא תסתאבונו לא תסתאבונו יקרי, (לסבונא ואנוירשא וגם בולוניא), השני בלא ו", כי הטמא הולך וקורא לא תסתאבונו! לא תסתאבונו! עכ"ל. אבל בספרא (פרק י"ב, ט"ו) אמרו, "וטמא טמא יקרא אומר פרוש משמעותו שהטמא יאמר שהוא טמא, וכן נוטה דעת בעל הטעמים שנתן פסיק ביניהם הכוונה בזמן שהטמא רואה בני אדם באים בקרבתו אומר פרוש ולא שיהי הולך וקורא תמיד, ומדלא כתיב, "והטמא" דרשו שלא לבד המצורע אלא גם שאר טמאים חייבים לקרוא, "וטמא" משמע כל טמא, ולא למדו שצריך תדיר לקרוא טמא טמא, לפיכך נאמר בתרגם גם בשני, "ולא תסתאבונו" בו"ו לחלק הענין לשתי פעולות, שבכל פעם שיראה בנו אדם באים אליו יכרוז, "לא תסתאבונו"! ויפה פירש הגאון ב"ם נתינה לגר שבחר אונקלוס לשון נקי, משום "לעולם אל יוציא אדם דבר מגונה מתוך פיו" ולא תרג' כיב"ע, "רחוקו מן מסאבא" ולדעתו רומז גם למה שלמדו רבותינו שאף שאר טמאים צריכים לקרוא, "לא תסתאבונו", וכן דעת ב"ם פתשגן, אבל לשון, "ולא תסתאבונו לא תסתאבונו יקרי" השני בלא ו", מוסב רק על הצרוע ומשמע שתמיד יהי הולך וקורא, סוחר דברי חז"ל לגמרי.

(נא) צרעת ממארת, ת' סגירות מחסרא (סביוניטה, בולוניא, ש"ח ורוב ספרים) נ"א, "מחורא". לפי הנוסח, "מחסרא" ממארת לשון מארה, "שהיא קללת אלקים בכגד ובבית" (לשון הרמב"ן), ורבותינו דרשו בת"כ "צרעת ממארת, תן בו מארה ולא תהנה בו", והנוסח, "מחורא" הוא גרסת, הרמב"ן ולפי פירושו לשון סלון ממאיר שכן קורין בארמית לקוצים המכאיבים חזירי. ולענ"ד הראשון עקר שהוא כדעת חז"ל וגרסת רוב ספרים.

(נה) לא הפך הנגע את עינו, ת' לא שנא מן כד הוה. כאן לא תרג' בלשון „הפך” כדלעיל (פסוק ד' ו"י). כיון שלא נאמר בו לאיוו מראה הפך, ולשון הפך בארמית סחם הוראתו השחתה והשבתה וכדומה, כגון „ויהפך את העדים” (ברא' י"ט, כ"ה). ת' „והפך ית קריוא”, ואינו מורה לענין השתנות לדבר אחר, „הפך מן כד הוה” תהיה משמעותו שהפך הוייתו מיש לאין. „את עינו” ת' „מן כד הוה”, הטעם כמו שפירשתי (לעיל פסוק ה').

(שם) פחתת היא בקרחתו או בגבחתו, ת' תברא היא בשחיקותיה או בחדרותיה. „פחתת” פרש"י לשון גומא כמו באחת הפחתים (ש"ב. י"ד ט') כלומר שפילה היא עכ"ל, ובת"כ: „שיהיו כל מראה שוקעים” ע"כ, לא אמרו עמוקים שטעמו גם עמוק למראה שאינו עמוק ממשי, שוקעים משמעותו דוקא עמוק ממשי, שהמראה מעמיק ויורד לחוד עובי הבגד או העור וכן דעת הגאון מוהר"ר מלבי"ם ו"ל (עי' התורה והמצוה תזריע סימן קע"ב), (לשון „שקע” ענינו צלילה וטביעה, „צללו כעופרת” (שמו"ט, י'). ת' „אשתקעו כאברא”, „אבני מלאים לאפר ולחשן” (שם כ"ה, ו') „לשקעה באפודא ובחושנא”, „וחשקע האש” (במד' י"א, ב'), ת' „ואשתקעת אישחא”, פירש שקעה בטקומה, עי' רש"י שם, וכן ת' יב"ע „באתרה”, „ושקעה כיאר מצרים” (עמו"ט, ה') ת"י „ותשתקע”. לפיכך הוא טמא אע"פ שלא פשה, ולא כנגעי אדם שהם טהורים אם לא פשו אחר ההסגר, כי זה לא פשה לרוחבו על פני הבגד, אבל פשה לתוכו בעוביו ובעומקו, והוא שחרגם „חברא” טעמו שבר, נגע החופר ושוקע בבגד כשבר בדופני הכלי שהבקיע נכנס בכל עוביו (עי' משל' פסוק ל"ו). „בקרחת או בגבחתו”, ת' בשחיקותיה או בחדרותיה וכן נשנה בת"כ „בקרחתו אלו השחקים בגבחתו אלו החדשים”, פירש הרא"ם בשם המפרשים קרחת משמע שנקרת מן המוכין שעליו, שהוא ישן, וזה בשחיקותיה, וגבחתו חדש שעדיין המוכין גבוהין עליו, כמו בגבחתו ה"א וחי"ת מתחלפין. ויש מפרשים בענינים אחרים, ואין כאן מקום להאריך.

מצורע.

יד, (ו) בדם הצפר השחטה, ת' בדמא דצפרא דנכיסא. נ"א „דנכיסחא” אינה מדויקת בלשון. יש כאן טעות: סימן השחטה קדמא דנכיסא. בתרא נכיסחא. סימן ד"ן. פירש כאן תרג' „השחטה” — „דנכיסא”, לקמן פסוק נ"א „בדם הצפר השחטה” ת' „נכיסחא” הטעם, כאן הלשון „בדם הצפר השחטה על המים החיים” מלת השחטה מוסבת למטה, הכוונה שיטכול בדם של הצפור אשר נשחטה על המים החיים, ובוה מלת השחטה פעל וחרגומה „דנכיסא”, אשר נשחטה וגו' אבל לקמן פסוק נ"א הלשון „בדם הצפר השחטה — ובמים החיים”, מלת „השחטה” מוסבת למעלה והיא תאר לצפור, חרגומה „נכיסחא” שם תאר. והו"ל דרשו בת"כ וסוטה ט"ו, ב': „צפור השחטה על המים החיים, אין כלי חרס על מים חיים” הכוונה לפי שנאמר בפסוק הקודם „ושחט את הצפור האחת אל כלי חרס על מים חיים יכול שהכלי יהי על המים החיים, ולשון „בדם הצפר השחטה ובמים החיים” (פסוק נ"א) דרשו שהדם יהי נכר במים, שיערו חכמים רביעית. (עי' התורה והמצוה להרב

הגאון מלבי"ם ו"ל, מצורע סימן כ"ב). הנוסח "דנכיסתא" דל"ת בתחלה וסמן הידוע בסופו הוא כאן נגד דרכי הלשון, כי טעמו כמו בעברי "בדם הצפור אשר השחיטה" או של השחיטה, שהוא כפל לשון שאין בו הבנה

(ל) שקערורות ירקרקות אדמדמות, ת' פחתין ירקן וסומקן. "פחתין" טעמו גומות, (עי' אוצה"ש להח' דר' לעזרי שרש פִּחִית), כמו שדרשו חו"ל בת"כ "שקערורות שוקעות במראיהן", ולשון הרב"ם (ה' ט"ז. פ"ט. מ"ב) "בשיבוא הכהן ויראה הנגע שוקע ורקק או אדמדם", ע"כ. נראה שפירשו שקערורות לשון שקע, כמו שדרשו אצל נגעי בגדים, "פחתת היא כל מראהן שוקעות", (עי' מ"ש לעיל י"ג, נ"ה. ובהערה), בשניהם הכוונה שהנגע יורד וחופר לתוכן ממש, ויב"ע ת' בשניהם בלשון "שקע" אבל אונקלוס חרג' כאן "פחתין" גומות ירקרקות או אדמדמות, ולשון "פחתת" ג"כ ענינו גומא אולם אצל בגד לא היה יכול לתרגם, "פחתת היא", לפי שבגד עובי דק ואי אפשר שתהי בו גומא כי כל מה שחותר בו פולש מיד לצד האחר, וזה שחרג' בו "תברא" שבר, שהולך מצד זה לצד זה ובוקע כל עוביו, אבל אצל אבנים שיק' לומר "פחתין" גומות, פי' שהאבנים עבות והנגע בהן נעשה כבחורק גומא ואינו פולש לצד האחר.

(מא) ושפכו את העפר, ח' וירמון. לשון "שפך" בעברי תרגמו לרוב, "אַשַׁד" או "שפך", אולם רק בייחוס חוורים דקים כגון אפר או נוזלים. אבל אצל עפר הבית שהוא רגבים ת' "וירמון" כמו "והשליכו" בפסוק הקודם שמוסב על האבנים.

(טח) אחרי הטות את הבית, ת' בתר דאיתושע ביחא (סביניטת ופתשגן) ברוב ספרים, י"ת ביחא". ב"ם פתשגן כותב בזה הלשון: "דאיתושע ביחא. ויש מסורת יפה (כצ"ל ולא יתה שהוא טעות המדפיס). ולא מפני שאין בפסוק את. אלא מאחר שתרגמו בלשון התפעל אין צריך למלת את הבא להורות על הפעול כי הוא עצמו פעול וכן מנהגו בהרבה מקומות" עכ"ל. ועי' עוד מ"ש הנ"ל בפסוק "ויושב את משה ואת אהרן" (שמו'. י', ח'). במסורה של הח' דר' ברלינר עמוד 86 נדפס דִּאֲתִישַׁע יֵת בִּיחָא יִפֶּה. והנה שתי מסורות המכישות זו את זו, ואין בידי להכריע ביניהן, אולם נראה כי הראשונה נכונה, שלפי דרכי הלשון אין צורך למלת "יית".

טו, (לג) והדוה בנדחתה, ת' וְלִדְסְאוּבְתָּהּ בריחוקה (סביניטת ועוד) ברוב ספרים וְלִדְסְאוּבְתָּהּ בלא כנוי. ב"ם לחם ושטלה רוצה להגיה, "ולדססאבא" שם תואר כמו ולטמאה בנדחתה, ואינו נכון, למה שביארתי (לעיל י"ב, ב') שלשון דוה הוא לדעת המתרגם שם מופשט טומאה ולא תואר. והכנוי של ולדסאובתָּה מורה

שהכוונה טומאת נדה שהיא טומאתה הרגילה בטבע האשה, ולא זיבה שמפורשת בסמוך, "והוב את זובי לזכר ולנקבה". "והוב" ת' וללדאיב (סביניטת ופתשגן), וזה לשון ב"ם פתשגן, "וללדאיב בשני למדיין, ואפשר שלא יכבד על הלשון סמיכות שני דלתי"ן" עכ"ל, ובאמת באה לפעמים למ"ד תחת דל"ת לייחוס ההצטרפות בהוראת "של" כנוי, "לזכר ולנקבה" שחרג' "לדכר ולנקבא" והכוונה של זכר ושל נקבה.

אחרי

טו, (ב) ואל יבא בכל עת, ולא יהי עֲלִיל. מסורת עליו יבא דמחרג יהי עליל ב' באורי', ואל יבא בכל עת, (כאן). ושלאחריו, (פסוק ג') בואת יבא אהרן, ובכל שאר מקומות יבא מחרג בלשון עתיד. "יהי עליל" לשון הווה עם בינוני פעל מורה על תמידית הפעולה, והכוונה שלא יבא תמיד בכל עת, וכן "בואת יבא אהרן" תמיד בכל שנה ושנה ביום הכפורים.

(שם) כי בענן אראה, ת' ארו בעננא אנא מיחגלי, ג"כ הכוונה תמיד אני נראה שם עם עמוד ענן כפרש"י.

(שם) על הכפרת, ת' על בית כפורי. (סביוניטה ועוד ספר' מדויק', עי' אצה"ש ארמית להח' ד"ר לעווז). "בית כפורי" תרגום של "דביר", (מ"א, ח', ו') "אל דביר הבית אל קדש הקדשים" ת"י, "לבית כפורי דמתקנן ליה בנו ביתא לקדש קודשא", וכן "ובית הכפרת" (ד"ה, א', י"א) ת' "ובית כפורי". ברוב ספרים הגרסה, "בית כפורתא", ונראה שהגרסה "בית כפורי" עיקר שתמיד מצינו במחובר כמלת "בית" לשון "כפורי" ולא "כפורתא".

(ד) ובאבנט בד יחגר ובמצנפת בד יצנף, ת' והמינא דבוצא ייסר ומצנפתא דבוצא יחית ברישיה. כך הגרסה בסביוניטה: "והמינא", "ומצנפתא" שניהם בלא בי"ת, ברוב ספרים: "ובהמינא", "ומצנפתא" השמיטו רק הבי"ת של "ובמצנפת", ולע"ד יש להשמיט גם הבי"ת של "ובאבנט" כי משפט אחד להם והכוונה לפי התרגום ואבנט בד יחגור ומצנפת בד יצנף על ראשו, ולא ובאבנט בד יחגור את עצמו. מה שחרגם כאן אצל אבנט, "ייסר" ובמקומות אחרים, ת' בלשון "ורו", כגון "ויחגר אתו באבנט" — ויחגר אתו כחשב האפד", ת' "ורו יחית בהמינא — וורו יחית בהמין איפודא" (לעיל ח', ו'), לדעת ב"ם לחם ושמלה ההפרש כשהוא פעל עומד (כאן) ת' בל' אסר וכשהוא פעל יוצא חרג' בל' ורו, ואינו נכון הרב הג' ב"ם נתינה לגר מסיג עליו מפסוק, "ולא יחגרו ביוע" (יחו'. מ"ד, י"ח) שחרגם, "לא ייסרון" שהוא ג"כ פעל יוצא, אבל באמת אין סתירה שהכוונה לא יחגרון האבנט במקום היוע ולא את עצמם, אבל בזה יש סתירה על דברי ב"ם לחם ושמלה, "איש חגורו כלי מלחמה" (שופ', י"ח, י"א) ת"י, "גברא מורו במאני קרבא", "נער חגור אפוד בד" (ש"א. ב', י"ח) ת"י, "עולימא אסיר כרדור דבוין", שענינם שזה ותרגם האחד בל' "ורו" והשני בלש' "אסר", אמנם מבואר כי בכל המקרא הפעל "חגר" בעברי אצל כלי וין ונשק מחרגם תמיד בלשון "ורו", אבל אצל מלבושים כגון אבנט, אפוד, שק חרגומו בכל מקום בלשון אסר, "ולא יחגרו ביוע" (יחו'. מ"ד, י"ח) שמוסב על אפוד, ת' "ולא ייסרון על חרציהון אלהן על לובביהון ייסרון", "ודור חגור אפוד בד" (ש"ב. ו', י"ח) ת"י, "אסיר" בחוצותיו חגרו שק (ישע'. ט"ז, ג') ת"י "ייסרון", ורק כשהוא פעל יוצא לשלישי חרגם אצל אבנט בלשון "ורו" הטעם שבכתוב "ויחגר אתו באבנט" — ויחגר אתו כחשב האפד" (לעיל ח', ו') לא חרגם, "ואסיר יח" כי בזה תהיה בלשון ארמית משמעוהו אסירה ככחבלים, כמו, "ואסר אותו לעניהם" (ברא' מ"ג, כ"ד) ת' "ואסיר יחיה לעניהון", ועתה ברור כשמש כי רק גרסת הסביוניטה, "והמינא" בלא בי"ת נכונה ועיקרית, כי בלשון "ובהמינא דבוין ייסר" הפעל הוא יוצא לשלישי, יאסור את עצמו וצ"ל "יורו" כמו שפירשתי, שלא יהי משמעוהו יאסור את עצמו כמו בויקים ונחושתיים. בת' המיוח' ליב"ע, "ובקמורא דבוין מילת יצר", לשון אוצר וענינו אחיזה וקשירה, שהכתונת והמכנסים יהיו אחוים וקשורים באבנט.

(ח) גורל אחד לה' ת' לשמא דה'.

(ט) אשר עלה עליו הגורל לה' ת' קדם ה'. (סביוניטה ופחשגן) ברוב ספרים ג"כ "לשמא דה'". ועקר בשני "קדם ה'" לדעת ב"ס פחשגן מוסב "קדם ה'" על והקריב אהרן, וזה דוחק גדול. — לענ"ד ההפרש שבלשון "גורל אחד לה'" מוסבת מלת "לה'" על הגורל ומעטו שיהי כחוב עליו "לה'" וזה תרג' "לשמא דה'". והנה כבר מכאן שבכל המקומות שנה לשון "לה'" מפני הכבוד וחרגם "קדם ה'" שטעמו בעברי לפני ה', כגון "שבת לה'", וכן בכל הקרבנות, "קרבן לה'", "ריח ניחוח לה'", ולפי שהגורל עצמו לא היה מקודש לה' אלא סימן לברך שהשעיר אשר יעלה עליו יהי מקודש ומיועד להקרב לה' לא תרג' ביחוס להגורל בלשון "קדם", אלא שנה מפני הכבוד ללשון "לשמא דה'" כלומר שכתוב עליו "לה'", אבל בלשון "השעיר אשר עלה עליו הגורל לה'" מוסבת מלת "לה'" על השעיר והטעם השעיר אשר הוברר על פי הגורל שיהי לה' חטאת, בזה תרג' "קדם ה'" כמו בכל הקרבנות.

(יג) ונתן את הקטרת — וכסה ענן הקטרת, ת' ויתני ית קטורת בוסמיא — ויחפי ענן קטורתא. ת' הראשון כדרכו תמיד "קטורת בוסמיא". והשני שמחובר למלת "ענן" ת' "קטורתא", וכן "ועתר ענן הקטרת ע"ה" (יחז' ח', י"א) ת"י "ויטור ענן קטורתא סליק", נראה שלשון קטורתא הוראתו ההקטרה, נחנית הקטורת על הגחלים, "ואיש מקטרתו בידו" (שם) ת' "וגבר מחתיתיה דקטרתא בידיה".

(טו) ועשה את דמו, ת' לרמיה. בעברי "את" במקום למ"ד, וכן "אשר עשו את העגל" (שמו' לב, לה) ת' "לעיגלא" (עי' ט"ש שם) וכן "והראה את הכהן" (לעיל י"ג, ט"ט) ת' "ויפחזי לכהנא".

(טז) השכן אתם בחוך טמאחם, ת' דישרי עימהון (סביוניטה בולוניא ועוד) ברוב ספרים "דשרי", "דישרי" נכון לפי הענין שהוא הבטחה שהשכינה תשרי חמיד ביניהם אף כשהם טמאים, "דשרי" משמע רק עכשו.

(כב) ושלח את השעיר במדבר, ת' וישלח ית צפירא במדברא. ב"ס פחשגן אומר: צ"ע כי לפי משמעות הלשון היה לו לתרגם למדברא, עכ"ל. אמנם כוונת המאמר ככתבו, שהאיש עתי ישלח את השעיר בחוך המדבר למיתה ע"י וריקה ודחיפה, וכן פירש המבאר בנתה"ש בראיות ברורות ע"י"ש. וכן בת' המיוח' ליב"ע שיסודו בסוגית הגמרא (יומא ס"ו, א' וב').

(כז) ואת חלב החטאת, ת' וית תרבי חטותא (כ"י מינכן 114. 148. ועוד) ברוב ספרים "תרבא דחטאתא", "תרבי דחטותא" לשון רבים נכון לפי הענין לפי שהיו שתי חטאות כפרש"י: אימורי פר ושעיר.

(כו) יוציא אל מחוץ למחנה, ת' יתפקון (סביוניטה ועוד ספרים עתיקים, ות' יב"ע) ברוב ספרים "יפק". "יתפקון" כמו בעברי יוצאו רוסו למה ששינו (יומא ס"ו, ב') קלען במקלעות, פרש"י כמין קליעה ארבעה בני אדם נושאים שני מוטות ושנים לאחר, וכן בת' המיוח' לוב"ע "מתפקון באסלון על ידיהון דטלא דכהניא". להרב הח' שד"ל ז"ל שפירש שתרג' יתפקון כי לא היה כהן גדול עצמו מוציא אותם (אוג"ר צד 57, הערה 214), אולם צ"ע מדוע לא תרגם יפקון נראה לע"ד לפי שנאמר יוציא הפועל ביחיד כלומר בצווי לא רצה לשנות לפעולה לרבים, אלא סותם הפועל

ותולה הפעולה בהנפעלים, ולשון יתפקון רומז עוד שיהיו מוצאים כמות שהם שלמים בלא נחוח כדמסיק בסוגית הגמרא (שם ס"ח, א').

יג, (ד) דם יחשב - דם שפק, ת' דמא יתחשב - דמא אַשד. "דמא"

במפריט, אם אין ענין לידוע הוא מורה על ענין רציחה, שפיכת דם נקי, (עי' מ"ש שמו'. כ"ב, ב') אבל "אשר יאכל כל דם" (פסוק י'), "לא תאכל דם" "לא אכל דם" (פסוק יב) תרג' "דם" בנפרד כלשן הכתוב, וכן עקר.

(ח) "אשר יגור בחוכם", וכן "הגר הגר בתוכם" (פסוק י'. וי"ג), ת' ביניהון (סביוניטה וכולוניא) ברוב ספרים "בניכון" שהוא תרגום של "בתוכם", נראה שהוא מטה שנאמר "ואליהם תאמר" אבל בספרא (פרשה ו' משנה ב') שנינו: "זה הדבר אשר צוה ה' מלמד שהפרשה נאמרה בכה אמר". לפי זה הגרסה "ביניהון" כלשון הכתוב "בתוכם" עיקר ואין לשנות, כי הוא צווי למשה שידבר לישראל בלשון ששמע מפי הגבורה.

(י) ונתתי פני, ת' ואיתין רוגיו. תרגם "פני" כמו "אפי", שהם נרדפים, "ויפל אברם על פניו" (ברא'. י"ז, ו'), "וישתחו אפים" (שם י"ט, א') "וישתחו לו על אפיו" (ש"ב, י"ד, ל"ג) בכלם התרגום "על אפוהי", ורבותינו פרשו בת"כ "ונתתי פני פונה אני מכל עסקי ועוסק בה", וכן בת' יב"ע "ואתן ית פנוייתא למעסוק בבר נשא ההוא", אבל אונקלוס הרחיק כדרכו דרשות כוז מפני ההגשמה.

(יג) אשר יצוד ציד חיה או עוף, ת' דיצוד צידא חיתא או עופא. לשון "צידא חיתא" איננו סמיכות אלא טעמו ציד שהוא חיה או עוף, אע"פ שבעברי הלשון בחמנות סמיכות מ"ט לפי הענין אינו סמיכות, כי אין דרך הלשון לוטר צידה של חיה.

יד, (ד) את משפטי חעשו ואת חקתי תשמרו ללכת בהם, ת' להלכא בהון. נ"א "למהך" אינה עיקר. "ללכת" בהוראת הליכה מוסרית מחודגם בשאר מקומות "למהך", בנין הקל, כגון "ללכת בכל דרכיו" (דבר'. י', י"ב. וי"א כ"ב). ושם פסוק כ"ח. בכלם התרגום "למהך", אולם כאן אצל האזהרות החמורות תרג' "להלכא" בנין הכבד, כי היא אזהרה לעשות ולשמור מצות ה' וחוקותיו ולהרחיק מחוקות העמים, כפרש"י "אל תפטר מחוכם" וכן שנינו בת"כ "תשמרו זו המשנה. ללכת בהם זה המעשה. תשמרו ללכת בהם לא המשנה נגיד אלא המעשה נגיד", פירש שמצוה עלינו ללמוד כדי לשמור ולעשות. ולשון "להלכה בהון" ענינו כמלת הלכה בלשון רבותינו שעיקר הוראתה הלכה למעשה.

(ה) אשר יעשה אותם האדם וחי בהם, ת' דאם יעביד יתהון אינשא ייחי בהון בחיי עלמא (סביוניטה וכולוניא) וכן ביחזקאל כ', י"א. וי"ג. וכ"א. ת"י בזה הלשון, רק יש בהם פעמים "ויחי", ופעם ייחי, ומ"ט אין צורך לז"ו של ויחי. ברוב ספרים הגרסה "דיעביד יתהון אינשא ויחי בהון", אמנם לשון "דאם יעביד" — "יחי" ישר ונכון מאד ונראה עיקר, לפי שמלות "אשר יעשה" אינן עתיד או צווי אלא תנאי, כמו "אשר נשיא יחמא" (לעל ד', כ"ב) "את הברכה אשר תשמעו" (דבר'. י"א, כ"ו) בשניהם תרג' "אם", וכן גם בת' המיוח' ליב"ע. יש כאן מסוימת בחיי עלמא ב' באורי' יחי ראובן. ודין. (דבר'. ל"ג, וכאן) בקצת ספרים הנוסח "לחי עלמא" בלמ"ד, וזו משטעותה לעולם הבא, כמו שנדרש בספרא "וחי בהם לעולם הבא" עי' רש"י, וכן דעת ר' אליעזר (סנהד'. כ"ו, ב'). שבע"ז יהרג ואל יעבור. אולם רבותינו דרשו (יומא פ"ה ב'), וחי בהם ולא שימות בהם, ועוד שנינו (ע"ה, כ"ה, ב') היה רבי ישמעאל אומר מנין אתה אומר שאם אמרו לו לאדם עבוד ע"א

ואל תהרג שיעבוד ואל יהרג ת"ל וחי בהם. (וזה רק בינו לבין עצמו אבל בפרהסיא ברבים יהרג ואל יעבור). והנה כבר מבואר שדרכו של אונקלוס במקום שאינו מוכרח להכריע לצד אחד, הוא בוחר בלשון שהתרגם יהי להדרש כלשון הכתוב עצמו לכל הדעות או לרובן, על כן התרגם "בתי עלמא" עיקר, שיכול להיות משמעותה עוה"ב ועוה"ב, כמו "יחי ראובן ואל ימות" (דבר' ל"ג, ו) ת' יחי ראובן בחיי עלמא וטוחא תנינא לא ימות" (סביוניטה ש"ח ועוד, ומסורת עליו עי' לעיל), ופרש"י: "יחי ראובן. בעולם הזה: ואל ימות. לעולם הבא", ובה התרגום סובל כל הדעות ולא היה יכול להניח כלשון הכתוב, "יחי בהון" בלא הוספה, לפי שכל השומעים יודעים שסוף אדם למות וילעיגו ויכחישו באמיתת התורה.

(ו) עֵיֹת אֲבִיךָ, ת' עֵיֹתִי אֲבִיךָ, ערות אביך היא (פסוק ח') ת' עֵיֹתִיךָ דֹאֲבֹן עי' מסורה ברא' ט', כ"ג. ומש"ש.

(יג) שֶׁאָרָה הִנֵּה, ת' קָרִיבִי אֵינִי (סביוניטה, פתשגן ועוד ספרים רבים) נ"א קָרִיבִי, ב"ס פתשגן כחב: צ"ע איך לא תרגם קריבין לשון נקבה, ובאמת לכאורה הוא קשה מאד, אמנם אין להכריע שטלת קריבין ל"ה היא משובשת, כי מצינו שהשם קָרִיב בתרגום, שטעמו שאר בשר נוהג בין לזכר ובין לנקבה. "איש איש אל כל שאר בשרו" (פסוק ו') ת' "לכל קריב בשריה", ויב"ע ת' "קריב בשריה" וכן, "את שארו הערה" (לקמן כ' י"ט), ת' "ית קריביה גלי", ויב"ע, "ית קריביה בשריה בן" וכן, "לשארו הקרוב אליו" (לקמן כ"א, ב'), ת' "לקריביה דקריב ליה", פרש"י אין שארו אלא אשתו (ח"כ) ויב"ע ת' "לאנחיה דקריבא לגופיה". שֶׁאָרָה טעמו נפשות רבות שהן שאר זו לזו כמו "חברה" אנשים שהם חברים זה לזה, וחרגם "קריבין אינין" שיעורו קרובי בשר הנה, כי לשון שאר בעברי אין לו לשון רבים

(שס) זֶמָה הִיא, ח' עֵיצָה חִטָּאִין הִיא. לשון רש"י, "זמה. עצה כתרגומו עצת חטאין שיצרך יועצך לחטוא" עכ"ל. הרמב"ן ז"ל תמה עליו ואמר: ולא ידעת טעם לזה שכל העריות גם העבדות האחרות היצר יועצו לחטוא" עכ"ל והוא מפרשו באריכות בענין אחר ובררך רחוקה מאד, עי"ש והמבאר בנחה"ש כתב שפה שאל על רש"י אבל סותר פירש הרמב"ן ואינו נותן כלל טעם מדוע התורה קוראה כאן בלשון זמה אלא אומר שהשם יודע יצר לב האדם והתורה מעידה שמתחשבות זמה מתגברות במשכב אשה ובתה ואשה ואמה, והנה אף הוא לא העלה ארוכה לא לאונקלוס ולא לרש"י, שהיה לו לתרגם, "מחשבת חטאין" ולא "עיצת" שפירש "זמה" לשון זמם ענין עצה ותחבולה וערמה לרעה, כמו "הוא זמות יעץ" וכו' (ישע' ל"ב, ו') שח"י, "ואינן על עצת חטאין מתמלכין" וכו'. ונלע"ד לפי שלא אסרה התורה אשה ובתה אלא ע"י נשואי הראשונה, כיון שנאמר "לא תקח" לשון לקיחה, זאת התחבולה והעצה שיצרו יועצו לחטוא שמערים ונשוא האחת כדי שתהי האחרת מסורה לידו ושחיה תמיד אצלו למלא תאוותו עמה כחפצו. ולא דמי לשתי אחיות, כי לרוב הנערות מושאות מאביהן והשניה יש לה מקום לישיב בבית האב, אבל אשה אלמנה או גרושה ובתה נקשרות ותלויות זו בזו, ולפי שהתורה עשאה ערוות חל האסור אף לאחר מיתת הראשונה.

(כא) וּמֹרֶעֶךָ לֹא תִתֵּן לְמֶלֶךְ, ת' וּמֹרֶעֶךָ, נ"א "ומבנך". "ומורעך" עיקר לפי ההלכה, עי' הכללים שבארתי על שנויי התרגום של השם, "ורע" (ברא' ט', ט'). ציון ה'.

(כב) תּוֹעֵבָה הִיא, ת' תּוֹעֵבָא הִיא. וכן לקמן כ', י"ג. תועבה עשו, ת' תועבא

עבדו סביוניטה ופתשגן. כרוב ספרים הנוסח „תועבתא“ לשון מפרש, ועיקר גרסת סביוניטה „תועבא“ בנפרד, לפי הכלל שנתבאר (ברא' ט', ח') כי המפריט ביחיד מורה על יחידת הדבר, לשון „תועבתא“ משמעותו תועבה אחת, ובוה שתי תועבות שכל אחד מהם עשה תועבה. יש בפסוק זה מסורת (ברלינר עמוד 48): אשה דמורג' אִיקָא ו' באורי: ואת זכר „לא חשכב משכבי אשה“ (כאן) וחבירו „את זכר משכבי אשה“, (לקמן כ', י"ג). אשה דוה (לקמן כ', י"ח). לא יהיה כלי גבר ב' בפסוקא, „לא יהיה כלי גבר על אשה ולא ילבש גבר שמלת אשה“ (דבר' כ"ב, ה'). וכל: איש או אשה (שמו'. כ"א, כ"ט. ויק'. י"ג, כ"ט. ל"ה. וכו'. כ"ו במד'. ה', ו'. ו', ב'. דבר'. י"ו, ה').: פירש באלה המקומות השם אשה מתורג' אִיקָא בנפרד וככל שאר מקומות, אִיקָא בתמונת המפריט.

לטדנו על ידי מסורה זו כי השם אשה מתורג' תמיד „איתחא“ במפריט, אף במקום שבשמות אחרים נוהג הנפרד. כגון איש ואשה (שמו', ל"ה, כ"ט. ול"ו, ו'). ח' גִּבֵּר וְאִיקָא, „גבר“, בנפרד, „ואיתחא“ במפריט. וכן „איש מאת רעהו ואשה מאת רעותה“ (שם י"א, ב'), ח' „גבר, ואיתחא“ וכן רבים. והטעם שבכתובים המסומנים במסורה התרגום של אשה יוצא מן הכלל, לפי שיש בהם בחינות שונות נגד תכונת לשון מפריט והוראותיו. כבר בארתי שהמפריט מורה על יחידת העצם ואינו נוהג לעולם כשהכוונה דוקא רבים, ולפי שמורה גם על הידוע כה"א הידיעה בעברי, אינו יכול לבוא בענין שלילת הסוג. אצל לשון משכבי אשה במשכב זכר, אינו מדובר כלל מן האשה, אלא מלת „אשה“ היא תואר למלת „משכבי“, וכמו שאי אפשר לוטר בעברי „משכבי האשה“ בידוע כך אי אפשר בארמית איתחא, האזהרה „לא יהי כלי גבר על אשה“ כוללת כל הנשים, שלא יהי על שום אשה שבעולם, ואצל לשון „ולא ילבש גבר שמלת אשה“, ח' „ולא יחקן גבר בתקוני איתא“, מלת אִיקָא היא תואר למלת „בתקוני“, כדלעיל אצל משכבי אשה, ולא סמיכות הקנין. אשה דוה ח' אִיקָא טומאה. לשון „איתא טומאה“ הוא בעצמו מליצה ורה והוא גם תרגום של מלות „טמאת הנדה“ (יחזק'. כ"ב, י'. ול"ו, י"ו), ונראה שלא אמר „איתחא“ לפי שהמפריט הוא גם סימן לחשיבת הדבר וזו מאוסה ובוזיה (כיוצא בו „ולא יהי הקדש“ (דבר' כ"ג, י"ח), ח' „ולא יסב גברא מבני ישראל אִיקָא אָמָא“ לשון ביוון, (עי' מ"ש שם). ולא הובא במסורה לפי שלא נמצא לשון „אשה“ בכתוב). וכן לשון „אשה זונה“ במשמעות זונה מטש, מופקרת, מתורגם בנפרד, לסימן ביוון „ומצח אשה זונה“ (ירמ'. ג', ג'), ח' „וחוצף כאיחא נפקת ברא“, וכן „מעשה אינה זונה“ (יחזק'. מ"ו, ל') ח' כעובדי איתא נפקת ברא“. ולשון איש או אשה אי אפשר לתרגם בלשון ידוע לפי שמלת „או“ עֶשֶׂה שניהם תלויים ולא ודאיים, אבל „איש ואשה“ שניהם ודאיים שין לוטר ואיתחא במפריט כמשפטה תמיד.

וכט) הנפשות העשות, ח' נפשחא דיעבדן, לשון נקבות רבות וכן עיקר, וכולל זכרים ונקבות. אצל כרת נאמר תמיד „הנפש ההיא“ לשון נקבה יחידה והכוונה זכר ונקבה, ותרגומו „אינשא ההוא“ תמיד לשון זכר וכן כל הכנויים (ומה שנמצא בספרים ל"נ „וחשתיצי אינשא ההיא“ הכל משובש. השם „אינשא“ בארמית הוא תרגום של שם המין „אדם“, זכר ונקבה; ולפי שהשם „אדם“ אינו נוהג בו לשון רבים גם בארמית השם „אינשא“ רק בתמונת יחיד מורה על המין זכר ונקבה.

ותמונת הרבים „אנשין“ מעמו זכרים רבים, כמו „אנשי השם“, (ברא' ו', ד') ת' „אנשין דשמא“, „אנשי מדות“ (במד' י"ג, ל"ב), „אנשין דמשחא“, לפיכך „הנפשות“ ל"ר תרג' „נפשחא“, כמו „ואת הנפש אשר עשו בחרן“ (ברא' י"ב, ה') ת' „וית נפשחא“ וכן רבים.

ק ד ש י ב.

י. ט. (ג) איש אמו ואביו תיראו, ת' מן אימיה ומן אבוייה תהון דחלין. כבר בארתי (שמו' א', י"ז) עיי"ש, שלשון יראה אצל בני אדם מתורג' תמיד „דחיל מן“ שענינו יראה, ופחד מנוק ומעונש, שלא יקניט ולא יכעיר את אביו ואת אמו, כמו ששנינו בת"כ, איזהו מורא לא יושב במקומו ולא מדבר בטקומו ולא סותר את דבריו, ולא תרג' „ית אימיה וג' תהון דחלין“, לפי שלשון „דחיל ית“ מורה על יראה מעליתא של קדושה שיאתה רק להשי"ת (כמו שביארתי שם). ולא כשהוא מפורש בנתינה לגר.

(שם) את שבתותי תשמרו, ת' יח יומי שביא דילי, (עי' שמו' ל"א י"ב).

(ד) אל תפנו אל האלילים, ת' לא תהפנו בחר טעון, „אל“ ת' „בחד“ כמו „אחר“, לפי שהכוונה פניה מוסרית ושכלית לנטות אחריהם כפירש"י „לעובדם“. וכן „כי פנה אל אלהים אחרים“ (דבר' לא, י"ח) ת' „ארי איתפניאו בחד טעות עממיא“ ועי' הפפרש בין לשון „בחד“ ללשון „אחורי“ שבארתי ברא' יח' י'), ובשאר מקומות כשהכוונה פניה גופנית למראה תרג' איתפני בלמ"ה, כמו „ויפנו אל המדבר“ (שמו' ט"ז, י') ת' „ואתפנין למדברא“ „ויפן אהרן אל מרים“ (במד' י"ח, י') ת' „לות מרים“.

(ו) ביום זבחכם יאכל, ת' ביומא דיתנכם. „ביום זבחכם“, כוונתו ביום שאותו זבח יהי נשחט, לא בכל יום שזיבחו זבחים אפילו אחרים, וזה שתרג' „דיתנכם“ ולא ת' „דחכסוניה“ מפני יופי הלשון לפי שנאמר קודם בסמוך „חובוהו“ שתרגם חכסוניה.

(יא) לא תכחשו ולא תשקרו איש בעמיתו, ת' אינש בחבריה, צ"ע מדוע כאן תרג' „אינש“ בלשון „אינש“ ובכל שאר מקומות תרג' בלשון „גבר“. נראה הטעם לפי שהכחשה ושקריות מצויות בשוה באנשים כבנשים, אולם מקומות האחרים ענינם דברים שנוהגים לרוב בין אנשים, כגון „אל תונו איש את אחיו“ (לקמן כ"ה, י"ד), „אינש את עמיתו“ (שם פסוק י"ז), הם אוהרות על הונאת דברים בעצה שאינה הגונה, והונאת ממון כמקח ובממכר (עי' רש"י שם), וכן לשון „אינש את דעהו“ (שמו' כ"א, י"ד. י"ח. ול"ה. — כ"ב, ו'. ט' וי"ג), כלם נאמרים בענינים שדרכם לנהוג רק בין אנשים, טובין שהכתוב מדבר בהווה והניח כלשון הכתוב „אינש“ — „גבר“.

(יג) ולא תלין פעולת שכיר אתך, ת' לא תבית אגרא דאגרא לוחך. „תבית“ אפעל לשון זכר לנוכח, לא תניח להלין, פירש לא תעקב בלילה שכר שכיר אצלך, ולא כפירש"י, עי' באור נח"ש.

(יד) לא תהן מכשל, ת' לא תסיס. (סביניטה) בשאר ספרים „חשים“ בשו"ן שטאלית. „סיס“ בארמית לשון „סימא“, רבים „סיסן“, שהוא תרגום של „מטמון“ (עי' מ"ש ברא' נ', כ"ו).

(יט) ובגד כלים שעטנו לא יעלה עליך ת' לא יסק עלך. לשון „לא יסק“ משמע לא יעלה אפילו מאליו, הוא לפי מה שאסרו חז"ל להציעו תחתיו שמת כבוד לו נימא על בשרו. (ספרא, יומא ס"ט, א' בוצה י"ד, ב'). אבל „ואל המזבח לא יעלו“ (לעיל ב', י"ב) ת' „לא יתקון“, לפי שאין עולין מאלהים.

(כ) שפחה נהרפת לאיש, ת' אָמָא אחידא לגבר, „אחידא“ לדעת רוב המפרשים מיוחדת ומסורה לעבד עברי, ובשפחה כנענית הכתוב מדבר, כפירש הרשב"ם: ודומה לו „עם חרף נפשו למות“ עכ"ל, ת"י „מסרו נפשיהון לקטלא“ (שופ', ה', י"ח).

(שם) בקרת תהיה, ת' בקורתא תהי בה, הניח לשון הכתוב „בקורתא“ שמשמעו חקירה ופשפוש, וגם מלקות, והוסיף מלת „בה“ שהיא לוקה ולא הוא (עי' רש"י) ובת' המיוח' ליב"ע „פשפוש יהוד בדנינה למלקי היא מחיבא ולא הוא“.

(כג) שלש שנים יהיה לכם ערלים, ת' יהי לכון מרחק לאבדא, הוסיף מלת „לאבדא“ ללמד שאסור אף לאחר שלש שנים, כמו ששנינו בת"כ: יכול בחוך ג' שנים הוא אסור ולאחר ג' שנים יהי מותר ת"ל יהיה, ולא כדעת הרב ב"ס נהינה לגר „שב“ פירושים התערבו בת', הא'. „מרחק“ (והוא כמו שחרג, „וערלתם“) זהב' „לאבדא“ ואפשר שכללם יחד לאשמועינן שאסור בהנאה עכ"ל, כי לא נמצא בת"א אסור הנאה מפורש בפרטית בשום מקום.

(כט) ומלאה הארץ זמה, ת' ותחמלי ארעא עיצת חיטאין פירש כל מוזמות בני אדם תהינה לתת עצה ותחבולה לחטוא בכל עת ובכל מקום (עי' מ"ש לעיל י"ח, י"ו), אם האב, תחת שיהי שומר את בחו הוא בעצמו מוסר אותה לזנות, נופל גדר ערוה לגמרי, והחטא של ג"ע מהפשט בכל הארץ.

(ל) ומקדשי תיראו, ת' ולבית מקדשי חהון דהלין (פירשתיו שמו' א', י"ג. בסוף המאמר ע"ש).

(לב) מפני שיבה תקום והדרת פני זקן, ת' מן קדם דסבר באורייתא תקום וחדרד אפי סבא. עי' רמב"ן שמביא פלוגתא רבותינה, ואומר שלשון ההרגם סובל כל הדעות, ואנכי באדתי כבר שכן דרכו של אונקלוס ברוב המקומות, אולם צ"ע מדוע חרג' „דסבר באורייתא“ אצל „שיבה“ ולא אצל „זקן“ שהוא חכם לכ"ע. וי"ל הטעם לפי ששיבה היא הדור ותפארת בעצמה, כמו שנאמר „עטרת תפארת חפארת שיבה“ (משל' ט"ז, ל"א), „והדר זקנים שיבה“ (שם כ', כ"ט), ועוד נאמר „בישישים חכמה ואורך ימים תבונה“ (איוב י"ב, מ"ב), ושיבה היא אריכת ימים יותר מזקנה, אולם לשון „זקן“ נמצא בכמה מקומות אצל מי שנעשה חלש או סומא מחוך זקנה, „ואדוני זקן“, (ברא' י"ח, י"ב), „ועיני ישראל ככדו מזוקן“ (שם מ"ח, י'). „והמלך דוד זקן“ וגו' (מ"א. א' א') וכן רבים, לפיכך נאמר „והדרת פני זקן“ שהיו מהדרים אותו אם איננו מהודר בעצמו, שלא יכווהו מפני חלשו, ולשון „והדרת“ יש במשמעותו חנינה ורחמנות, „ודל לא תהדר בריבו“ (שמו' כ"ג, ג') ת' ועל מסכינא לא תרחים.

(לד) כאורח מכם יהיה לכם הגר הגר אתכם, ת' גיורא דיחגיר עמכון. יש כאן מסורת (ברלינר עמ' 48) כל הגר הגר דאיק גיורא דיחגירין תרג', בר מן כאורח גיורא דיחגיר תרג'. — פירש לשון הגר הגר תרגומו בכל מקום דוקא גיורא דיחגירין לשון רבים ומפריט, חוץ מכאן חרג' גיורא דיחגיר לשון יחיד. הטעם לפי שבשאר המקומות (ויק'. י"ז, ח'. י'. וי"ג. — וכ', ב') נאמרו אצל מצוות ואזהרות

שמוטלות על הגרים, שכלם חייבים עליהן תרג' גִּיּוּרָא דִּיתְּנִידִין לשון רבים ובמפריט, שמורה על כלם בכלל, (כמו שביארתי שמו' י"ב, ב' וט"ו, י"ח, רק כאן היא מצוה שבני ישראל מצווים על הגרים, "ואהבת לו כמוך", אי אפשר לומר שהכוונה שיאהב כל הגרים כן, אלא למי שמכירו ונושא ונותן עמו או למי שנצרך לעזרתו. לפיכך תרג' כאן גִּיּוּרָא דִּיתְּנִידִין לשון יחיד. ובוה החברר גם המסורה (לקמן כ"ב, י"ח) "איש איש מבית ישראל ומן הַגֵּר בישראל אשר יקריב קרבנו לכל נדריהם ולכל נדבותם וגו'", ח' "ומן גִּיּוּרָא בישראל". מסורה כל הַגֵּר יחיד גִּיּוּרָא תרג', בר מן נדבותם גִּיּוּרָא תרג'. ר"ל לשון הַגֵּר שאין אחריו תיבת הַגֵּר או אֲשֶׁר יָגֵר תרג' בשאר מקומות גִּיּוּרָא לשון יחיד, רק כאן הוא מתורגם גִּיּוּרָא לשון רבים במפריט, הטעם לפי שהוא אצל מצוה שמוטל על כל הגרים ועל כל ישראל צ"ל גִּיּוּרָא, אבל בשאר המקומות, וגר לא תלחץ ואתם ידעתם את נפש הַגֵּר" (שמו' כ"ג, ט'), "ואהבתם את הַגֵּר" (דבר' י', ט'), שהן מצוות לישראל על הגר ח' גִּיּוּרָא לשון יחיד, כמו שפרשתי ומה שמוסיף הח' ד"ר ברלינר שבפסוק "הגר אשר בקרבך יעלה" וגו' (דבר' כ"ח, ט"ג) ח' "תותב ערל", הטעם משום הַגֵּר הַגֵּר אין להבין. — כידוע לשון "גיורא" הוראתו ככל מקום גר צדק, שהוא כישראל לכל הענינים, ושם הכוונה גר חושב שהוא נכרי, לפיכך הוא מוכרח לתרג' "ערל תותב", כיוצא בזה "וכי תשיג יד גר ותושב — ונמכר לגר תושב" (ויק' כ"ה, מ"ז) ח' שניהם "ערל ותותב", אולם "גר ותושב אנכי עמכם" (ברא' כ"ג, ד') ח' "הִיךְ", "כי גרים הייתם בארץ מצרים" (שמו' כ"ג, ט') ח' "הִיךְ" לשון דירה

(לה) לא תעשו עול במשפט, ח' בדין, בלא ידוע, ברוב ספרים ובסביוניטא לעיל פסוק ט"ו "לא תעשו עול במשפט" ח' "בדינא" לשון ידוע (סביוניטא), אולם שם ברוב ספרים "בדין", לענ"ד הנכון לעיל פסוק ט"ו "במשפט" — "בדינא" במפריט, כי שם הכוונה משפט ממש, על ידי דינים, בזה נוהג המפריט מפני החשיבות, כגון "לא תכירו פנים במשפט" (דבר' א', י"ז) ח' "בדינא" וכן בפסוק "כי יהיה להם דבר בא אלי" (שמו' י"ח, ט"ו), ח' "כד הווי להון דינא", וכאן הכוונה מה שראוי לעשות לפי הצדק וישר בדברים שנוהגים בין אדם לחבירו, במדה במשקל ובמשורה. (עי' רש"י ות"כ) וכעין זה ביארתי ההפרש בין "חוכמא" ובין "חוכמתא" (שמו' כ"ח ג') עי"ש.

כ, (ב) עם הארץ ירגמוהו, וכן לקמן פסוק ד'. ואם העלם יעלימו עם הארץ, ח' עמא בית ישראל. בפסוק "ואם נפש אחת תחטא מעם הארץ", (לעיל ד', כ"ז), ח' "מעמא דארעא". אצל קרבן חטאת (לעיל ד', כ"ז) תרג' "מעמא דארעא", כי שם "מעם הארץ" משמעותו פרט מכהן המשיח וסנהדרין שטביאים פר לחטאת, ופרט מנשיא שמביא שעיר עזים זכר, ושאר עם הארץ שעיר עזים נקבה. אולם כאן הכוונה כל בית ישראל בכלל, וזו מוכח ממה שנדרש בת"כ על "ואם העלם יעלימו עם הארץ": "ומנין שאם העלימו ב"ד א' סוף שבתי דינים אחרים מעלימים ח"ל העלם יעלימו, מנין אם העלימו בסנהדראות של ישראל סוף שסנהדרין גדולה מעלימים" וכו', מזה ראינו שלדעת חז"ל לשון "עם הארץ" כאן כולל אף בתי דינים וסנהדראות, לכך תרג' "עמא בית ישראל" שמשמעותו כל ישראל, ומציא נכרים ותושבים הגרים בארץ שאינם רשאים לדון, ואינם מצווים לסייע.

(טז) אל כל בהמה ח' לוח בעירא (סביוניטה פתשגן, בולונייא ועוד) נ"א, לכל בעירא". מסורת עליו (ברלינר עמוד 86) לכל בעירא, ח' (ל"ד הם ר"ת של "חרגום וקיק", פירש מזוקק ומדויק) לוח בעירא, ב"ס פתשגן מביא נוסחא מחרגום ספרדי "לוח כל", ואינה עקר, כי מלת "כל" תהי מיוחדת, ואין דרך אונקלוס להוסיף חיבה על כתוב בלא צורך, (עי' ט"ש ברא"י י"ד, י'. בסוף המאמר) כיוצא בו (במד' כ"ו, ב') "וכל העדה" ח', "וקדם כנשתא", ולא, "וקדם כל כנשתא" (עי' ט"ש שם).

(יח) אשר ישכב את אשה דוה, ח' ית איתא טומאה (סביונ', בולונייא פתשגן ועוד ספ' מדויק') ברוב ספרים, "מסאבא". כתוב באוג"ר (עמוד 58 הערה 219) והאחרונים הגידו מסאבא, ולא עשו יפה, כי יש מסאבא שאין בעילתה אסורה, כגון שנמאה למת או בשרץ, אבל טומאה אצל האשה הוא לשון הדיוט הרומו על נדת דוותה עכ"ל. ונכון מאוד, שכן מצינו, "תורם כמו דוה" (ישע' ל', כ"ב) ח"י, "חרחיקינן כמו דמרחקין ית טומאתא", טעמו האשה בנדת דוותה, וכן, "טמאת הנדה" (יחז' כ"ב, י'. ול"ג, י"ו) ה"י, "איתא טומאה", החליף שם המופשט לשם מוחלט לפי הכוונה האמיתית. ומה שחרג', נדת דוה" (לעיל י"ב, ב') "ריחוק סאובתה", "והדוה בנדתה" (שם ט"ו, ל"ג) ח', "ולדסאובתה בריחוקה" (עי' ט"ש שם), בלשון "סאובת" ולא, "טומאה", הטעם כי שם מוכח מלשון הכתוב שהכוונה טומאת נדה, אולם כאן נאמר, "דוה" לבד, צריך לפרש ענין הטומאה בלשון ברור שאי אפשר לטעות.

(שם) את מקורה הערה והיא גלתה את מקור דמיה, ח' ית קלנה גלי והיא חגלי ית סאובת דמהא. יב"ע חרג' מלות מקור שחיהן בלשון, "מבוע דם", ואונקלוס הרחיק כדרכו הדמיון של לשון, "מקור" ושנה לפי הענין לכל אחד למנוע הכפל, "מקורה" ח', "קלנה" כלומר ערותה, כמו "לכסות ערותה" (הוש' ב', י"א), ח"י "לכסאה קלנה", ולשון, "מקור דמיה" ח', "סאובת דמהא", כפשוטו, וכן לעיל י"ב, ו'.

(כו) להיות לי ח' למחוי פלחין קדמי. כמו, "וחיו לי הלוים" (במד' ח', י"ד) ח' ויהיו משמשין קדמי לויא.

א מ ר

כא, (ד) בעל בעמיו, ח' בַּרְבָּא בעמיה (סביוניטה פתשגן וכ"י מינכן 148), ברוב ספרים רַבָּא. "רבא בעמיה" משמעותו הגדול מכלם והוא הכהן הגדול, "ברבא" בבי"ת נראה שמשמעותו מי שהוא עם הגדול או אצל הגדול וזה כהן הדיוט, או שטעם, "ברבא" כמו "בירבי" בהלמוד שהוראתו אדם גדול כפרש"י. ועי' ט"ש על הפסוק הזה בהקדמה בענין ההלכה.

(ו) אשה ונה וחללה, ח' איתחא טעמיה ומחללא (סביוניטה ועוד) ברוב ספרים, "ומחללא". ונה ח' כאן, "מטעמיה" שנבעלה שלא כדת, והמפקדת עצמה לרבים נקראת בשם כנוי, "נפקת ברא" (ברא' ל"ד, ל"א. ול"ח, ט"ו). ואצל אזהרה, "לא תביא אתנן וזנה" (דבר' כ"ג, י"ט), ח' "אגר וניתא" בלשון מבואר ביותר. ורק בת"א ויונת' על נביאים נמצא זה ההפרש, אבל בשאר חרגומים השמות מתחלפין, "וחללה" ח' "ומחללא"; לקמן (פסוק י"ד) אצל כ"ג חרג', "וחללה" — "וחלילא". הטעם

שאצל כהן הדיוט יש שחי משמעות למלח, "וחללה", שנולדה מן הפסולים שבכהונה כגון בת אלמנה לכהן גדול או בת גרושה וחלוצה מכהן הדיוט וכן שנתחללה מן הכהונה על ידי ביאת אחד מן הפסולים לכהונה (רש"י), את שנולדה מן הפסולים לא עשתה מעשה אלא נתחללה מלידתה, והנבעלת לאחד מן הפסולים היא מתחלת את עצמה, וזה שתרנגם אצל, כ"ה טחלא, אפעל או לנרסת הספרים, "מתחללא" פעיל והוא משמע בין שנתחללה ובין שחיללה, לפי שבכנינים הללו אין הפרש בלשון נקבה בכינוי בין פועל לפעול, אולם אצל כהן גדול שמצווה ליקח אך בחולה לא שייך מתחללה על ידי ביאה, אלא רק שהיא נתחללה מלידתה, משום זה פירש רש"י שם: "וחללה. שנולדה מפסולי כהונה". לבר, ואונקלוס תרג', "וחלילא" כינוי פעול קל, שמשמע רק נתחללה, ולא שמתחללה את עצמה, כי בבנין הקל יש הפרש בכינוי לנקבה בין פועל לפעול, ולשון, "ומחלא" אפעל, נראה יותר מווקס מהגרסה, "מתחללא" לפי שלרוב הפעל, "חלל" בהוראת הוצאה מקדושה לחולין נמצא בסבינויטה ובספרים היותר מדויקים מתורגם בלשון אפעל.

(יו) לא יקרב להקריב לחם אלקיו, ת' לקרבא קורבנא קדם אלקיה (סבינויטה, פחשגן, בולוניא ועוד) נ"א, "קורבן קדם אלקיה", "קורבן אלקיה". לדעת ב"ם אוג"ר (עמוד 58 הערה 220) אין צורך למלח קדם, ואינו נכון. מסורת עליו: כל לחם למטומא קורבן מתרג' בר מן איש מורען לקרבא קורבנא קדם מתרג'. פירש הח' דר' ברלינר (מסורה גדולה עמוד 48) כל לחם אצל בעלי מום מתורג' קורבן (בלשון סמיכות) לקמן פסוק כ"א. וכ"ב וכ"ו לקמן כ"ב, כ"ה. לבר כאן תרג' לקרבא קורבנא קדם. (לשון ידוע ובחוספות מלח קדם). אבל יש עוד בשני מקומות לחם דמתרג' קורבן בשאינם בעלי מום, "לחם אלקיהם הם מקריבים" (לעיל פסוק ו'), "כי את לחם אלקיך הוא מקריב" (פסוק ח'). על כן ברור אצלי שמלח למטומא מ"ם וצ"ל למקום והכוונה כל לחם להשי"ת כלומר כל לשון לחם אלקים מתורג' בסמיכות קורבן אלההון, קורבן אלהיה, רק כאן תרגם לקרבא קורבנא קדם אלהיה לפי שהיא עיקר האוהרה לבעל מום שלא יקרב כלל לעבודה לפני ה' כמו ששנינו בח"כ אפילו לשאינה עבודה חמה כגון יציקה ובלילה.

(כ) או גבן או דק או תבלל בעינו, ת' "או גבין או דוקא או חילין בעיניה. "תבלל", ת' חילין (סבינויטה חומשי רות, והומש דווילנא תרל"ד) ברוב ספרים חילין, לשון רש"י: "ותרגום תבלול חילין לשון חלון וכ' וכן כוונה חכמי ישראל במוטי הבכור חלון כחש עינב" עכ"ל. אולם בח"כ: "דק זה הדוק, חלון נחש, עינב טנין ת"ל או דק, תבלול לבן נכנס בשחור" וגו'. והנה רבותינו למדו חלון מן או דק ופרשו תבלול ענין בלילה כניסת השחן בשחור, וגלע"ד מלח, "חילין" מורה על זה, והוא מלשון, "חילוני" שהוא תרגום של "ור", שהלבן הנכנס בשחור ורות בו, או מלשון, "וקרבו וכרעו ירחץ במים" (לעיל א', ט'). ת' "יהליל במיא", ענין בלילה ושפשוש שיכלכל הצואה במים (הצלצל" (דבר" כ"ה, מ"ב) ח' יב"ע חלנונא בלא דגש בלמ"ד והחית"ת פתוחה, ואין לומר שלשון חילין מורה כזה, לפי שאונקלוס תרג' שם סקא, ועוד שהיה כאן צ"ל חלנון. בעינו' ת' "בעיניה" (סבינויטה ורוב ספרים). והטעם שתרג' "בעיניה" ל"ר הוא לענ"ד לרמוז למה שנדרש בח"כ, "בעינו להביא את שבעינו, שחי עינו למעלה ושחי עינו למטה, עינו אחת למעלה ועינו אחת למטה" וגו', ולפי זה הוא מום בפני עצמו (ומלוח, גבין דוקא חילין" מטילא משמעותן בעלי מומי העין, ואין צורך למלח, "בעיניה" לפרש מקום המום, כמו אצל, "יבלת" (לקמן כ"ב, כב) שח' "חזון" והוא ג"כ בהמה בעלת מום העין, כת'

יב"ע, "דעיני לקיין" (ועי' התורה והמצוה להגאון מלבי"ם, ו"ל סימן קי"ד), כיוצא בו, "ומעון וכתות ונחוק וברות" (שם פסוק כ"ד) שהם מומין באברי הזכרות ולא נאמר בהן מקומן, וכן מוכח מפסוק הטעמים בדפוס סביוניטה שמלת "חילין" נפרדת בטפחא ממלת "בעיניה" אורחילין בעיניה ולא כטעמי הכתוב או ככלל בעיניו, (עי"ש) ובמ"ג ובדפוס ווניצא שנת ש"ח או חילין בעיניה לשון יחיד וכפסוק הטעמים שבמקרא, אמנם כבר הראתי בכמה מקומות שגם בטעמי התרגום דפוס סביוניטה מדויק ומוקק יותר מכל הספרים.

כב, (ב) וינורו, ת' ויפרשו. נראה לפרש יפרישו את עצמם (פתשגן). ולי נראה שמשמעותו יפרישו עצמם ואחרים

(ג) כל איש אשר יקרב מכל זרעכם, ת' מכל זרעכון (סביוניטה ובלוניא) וכן עיקר. ברוב ספרים, "מכל בניכון" כמו בשאר מקומות (ברא' ט', טז. שמו' ל"ב, י"ג), אולם כאן מוכרח לתרגם, "זרעכם", לפי שנאמר, "כל איש אשר יקרב" אילו תרגם, "מכל בניכון" תהיה משמעותו רק זכרים, והאזהרה אף לנקבות, וכן שנינו בת"כ: "איש אין לי אלא איש, אשה מנין ח"ל מכל זרעכון". (עי' מ"ש ברא' ט', טז. ציון ב').

(יא) וכהן כי יקנה נפש קנין כספו, ח' וכהן ארי יקני נפש קנין כספיה. "כי תקנה עבד עברי" (שמו' כ"א, ב'), "תקנה מאת עמיתך" (לקמן כ"ה, ט"ו), ח' "חובון" וכן כל לשון, "מקנת כספו" (ברא' י"ז, י"ב) ח', "ובין כספיה". ההפרש ידוע, כי לשון "ובן" הוראתו קנין ע"י מקח וממכר, ולשון "קני, קנא" טעמו כמו רכש בעברי, מה שבא ברשותו בירושה, במלחמה, בעבודת אדמה, שכר מלאכה וכדומה. וכאן צריך לתרגם בלשון "יקני" לפי מה ששנינו בת"כ: "מנין לכהן שנשא אשה וקנה עבדים שיאכלו בתרומה ח"ל וכהן כי יקנה נפש קנין כספו, יכול אפילו קנה עבד עברי יאכל בתרומה ח"ל כסף יצא עבד עברי שאין כסף". והנה לפירוש ח"ל אשה ועבד כנעני קרואים קנין כספו לפי שהם אצלו קנין עולם כמו כספו, ולא עבד עברי שיוצא בשש וביובל ואינו אלא כשכיר שנה. וזה ההפרש בין "מקנת כסף" "לקנין כסף", "מקנת כסף" הוא מה שקנה בכסף, ותרגומו "ובין כספא", "קנין כסף" משמעותו קנינו כמו כספו ותרגומו "קנין כספיה". אבל תמה על תרג' המיוח' ליב"ע, "וכהנא ארום יקני בר נש נוכראה קנין כספיה", פירש עבד כנעני לבד ולא אשתו.

(יג) וזרע אין לה, ח' ובר לית לה, לשון "בר" בארמי כמו "בן" בעברי משמעותו זכר ונקבה, כגון, "אותו ואת בנו" (לקמן פסוק כ"ח), "ובן אין לה" (דבר' כ"ח, ה'). והיה מוכרח לתרגם "ובר", שלא יכול לתרג' "ובנין", לשון רבים, כמו בפסוק, "ביצחק יקרא לך זרע" (ברא' כ"א, כ"ב), לפי שנפסלת אף באחד, ואף לא בלשון "וזרעא" כבעברי או "וולד", כמו בפסוק, "לי לא נחת זרע" (שם ט"ה, ג'), לפי שחיה משמעותו, אף וולד מן השפחה ונכרית, כגון בת כהן שנשאת לישראל שילדה בן והוא נכבש על השפחה או נכרית וילדה ממנו בן, הולד הזה אינו פוסל אותה, ואם מה האב היא אוכלת בתרומה, לפי שהולד נכרי ואינו בנו (ת"כ). בת' המיוח' ליב"ע: "וולד לית לה מניה", צ"ע כי מלת "מניה" מיותרת, שאם יש לה בן מבעלה הראשון ולא מן האחרון הוא פוסלה מלאכול בתרומה.

(טז) והשיאו אוהם עון אשמה באכלם את קדשיהם. ח' ויקבלון עליהן עון וחובין במיכלהון בסובא ית קודשיהון, כדרכו בכל התרגום כל מה שדרשו רבותינו

בפסוק, „ויקבלון עליהון עוין וחובין“ משמעותו על עצמם כדרשת רבי ישמעאל על מלח „אותם“ (עי' רש"י), ויכול לפרש הכוונה שמוסב למעלה, „ולא יחללו את קדשי בני ישראל“ יש בכתוב אזהרה לורים שלא יאכלו תרומה וקדשים, כדעת רש"י ות"כ, ומה שכתב רש"י ז"ל „ואונקלוס שפר' במיכלהון בסואבא שלא לצורך חרגמו כן“ נכון לפי שימתו שמוסב על ורים לבד, אולם אונקלוס מוסיף מלח „בסואבא“ שהתרגום יהי סובל השיטה שהכתוב אזהרה לכהנים שמוזהרים רק בטומאה, כמו שנדרש בגמרא (סנהדרין צ', ב') הנותן תרומה לכהן עם הארץ כו' ר' יוחנן אמר אף גרם לו מיתה ר' אליעזר בן יעקב אמר אף משיאו עון אשמה שנאמר והשיאו אותם עון אשמה באכלם את קדשיהם, והנה לפי שיטת ר' אליעזר בן יעקב הכתוב אזהרה אף לכהנים ותוספות מלח „בסואבא“ אינה סותרת השיטה שהיא אזהרה לורים, כיון שתורה ושלמים ופסח ומעשר נאכלים לבעלים רק בטהרה. — „עון אשמה“, ת' „עוין וחובין“ לשון רבים ולא בסמיכות, וכן פירש"י שם בגמרא: „עון אשמה“ עונות הרבה מטעין עליו: באכלם את קדשיהם. ומתרגמינין במיכלהון בסואבא יח קודשיהון“. ועי' נתינה לגר שחמה על רש"י ז"ל, ועי' בפתשגן שפירש בענין אחר באריכות ומביא גם הגמרא דסנהדרין.

(יח) ומן הגר, ת' „ומן גיוראי“. עי' מ"ש על המסורה לעיל י"ט, ל"ה.

(יט) לרצונכם חטים וזר בכבד בברך בכבשים ובעזים, ה' בחוריא באימריא ובעיוויא. כאן ת' „בבקר“ — „בתוריא“ לשון מפרט, ובפסוק הסמוך „ואיש כי יקריב וכו' בבקר“ ח' „בתוריא“ הטעם לפי שבכתוב הראשון מדובר מהמינים שהם כשרים לקרבן בכלל, מלח „בבקר“ משמעותה כלם שהם ממין הבקר וכבר בארתי (שמו"י ב') שלשון מפרט משמע כל שבנמצא ממין המדובר. אולם בפסוק „ואיש כי יקריב“ ביחיה, הכוונה שיקריב משלו בקר או צאן מעדרו, וכן „אדם כי יקריב וגו' מן הבהמה מן הבקר“ (לעיל א, ב') ת' „מן תורי“ בלא לשון ידוע.

(כג) ושור ושה שרוע וקלוט, ת' יתיר וחסיר. „או שרוע“ (לעיל כ"א, יח) אצל מוטי אדם, ת' „או שרוע“, לשון „מהשתרע“ (ישע"י כ"ח, כ'), ענין השתתחות, הכוונה שאחד מהאברים גדול ביותר מחבירו, לפי שאדם נפסל רק ע"י מום בגופו שנראה לעינים, אולם אצל מוטי בהמה שנפסלת גם בחסר בו יתרון בבני מעים, כשנמצאת טריפה או אפילו שאינה טרפה, כגון שניטל הטחול או כוליא אחת כיון שאינה תמימה, (עי' רמב"ם ה' איס' המזב' פ"ב ה' י"א), ת' „שרוע וקלוט“ כלשון „יתיר וחסיר“ שמשמע כל המומין החיצונים ובנימיים, אולם התרגום המיוח' ליב"ע אצל מוטי בני אדם ת' „שרוע“ — „דמישתמיט יריכיה“ וכאן „שרוע וקלוט“, ת' „יתיר כוליא ודחסיר כוליא“, חופש בשניהם רק מום אחד ומניח כל האחרים.

(כו) והיה שבעת ימים תחת אמו, ת' בתר אימיה. „תחת“, ת' „בתר“, כמו „תחת אבותיכם“ (במד' ל"ב, י"ד) ת' „בתר אבהחכון“, ולשון בתר מבואר (ברא' י"ח, י') שמורה על איחור ומני, וגם הליכה ונטיה זה אחר זה, ואי אפשר לוטר שכוונת התרגום איחור ומני לכדו כלומר שיעמוד כל שבעת ימים אחר מיתת האם, אלא הכוונה שיעמוד שבעת ימים, ובתוך שבעת הימים יהיה איוור וזמן קצר נטוי לכרך אחר אמו. כדרש רבתינו (ספרא וגמרא חולין ל"ח, ב'): תחת אמו פרט ליחוס (פירש שמתה האם בשעת לידה) וכריה"ג שאומר „מה ת"ל והיה שבעת ימים תחת אמו. לפי שנאמר שבעת ימים יהיה עם אמו (שמו"כ כ"ב, כ"ט) יכול עד שתחי עם אמו כל שבעה ת"ל תחת אמו. או תחת אמו יכול אפילו יצא ממנה כשהיא מתה ת"ל עם אמו הא כיצד אפי' נחקימה לו אמו שעה אחת“. ואינו יכול

לתרגם, "תחת אימיה" שזה משמעותו ענין חליפין, אף כשמתה אמו בשעת לידה והולד בא במקומה, כמו "וימלך תחתיו" (ברא'. ל"ה, לג) ח' "ומלך תחתוהי", או תחת אימיה ממש שתהי שוכבת עליו, והכל נגד ההלכה, "בחר" מורה על איתור ומני ועל נמיה וכריכה אחר האם ביחד, כמו שפירשתי.

(כח) ויור או שה אוחו ואת בנו לא תשחטו וגו', ת' וחורתא או סתא (סבינוטה ברוב ספרים, "שיתא") לה ולברה לא תכסון וגו'. ב"ם פתשגן ואחריו הח' שד"ל ו"ל אומרים שלשון שה ושיתא איננו בארמית, ורוצים לקיים הגרסה "רחילא" כמו שהוא בת' יב"ע. אולם הח' דר' לעווין באוצ' השרש' של לשון כשדי הראה לרעת שנמצא בת' יב"ע ובת' ירושלמי על פסוק הקודם: "בגין למדכרא וכוותיה דשייה דאתעקד". ובהמשתדל חזר מטה שכתב באוגר (עמוד 68 הערה 223) ואומר כי טעם אונקלוס שבחר בלשון שיתא מפני שרצה לכלול בו שה כשבים ושה עזים שלא מצא בלשונו לשון שיכלול שניהם, כי "שה כשבים ושה עזים" (דברי י"ד, ד'), ת' "איטרין דרחלין וגדין דעווין". וזה נכון. ועל שהקשה עליו ב"ם לחם ושמלה ממה שתרגם, "שה תמים" (שמו' י"ב, ה') "אימר שלים" אף שמפרש אח"כ מן הכששים או מן העזים, יש ליישב שזה עצמו הוא הטעם שאינו צריך לתרג' שם "שה שלים" כדי לכלול שניהם לפי שהכתוב עצמו אומר בפירוש שיכלולם ליקח אף מן העזים. "ויור או שה", תרג' "וחורתא או סתא", פירש נקבחה, וזו כרבנן (בת"כ וחולין ע"ח, ב') "אוחו ואת בנו נוהג בנקבות ולא בזכרים מ"ט דרבנן וכו' ת"ל אוחו אחד ולא שנים, (באם ולא באב) והרי הוא אומר בנו מי שכנו כרוך אחריו יצא וזכר שאין בנו כרוך אחריו" (עי' רש"י ורמב"ן). "אוחו ואת בנו", ת' "לה ולברה" לכאורה צ"ע מדוע לא תרג' יתה וית ברה, לפי שלרוב ייחוס הפעול בלמ"ד יבוא בתרגום במקום שחסרה מלת אח בעברי, כגון "מכה איש" (שמו', כ"א, יב) ת' "דיפחי לגבר", "ומכה אכיו ואמו" (שם פסוק ט"ו) ת' "לאבוהי ולאמיה" (בספרים מדויקים) וכן רבים, אבל כשיש מלת אח בכתוב נמצאת לרוב גם בתרגום מלת ית. ונראה לענ"ד שלא תרג' "יתה וית ברה" כדי שיהי התרגום סובל גם דעת חנניה שאית ליה חוששין בבהמה לורע האב ודין אוחו ואת בנו נוהג בין בזכרים ובין בנקבות (עי' חולין ע"ט א.) כי אם תרגם "יתה וית ברה" תהיה משמעותו דוקא האם ולא האב, כמו שדרשו רבנן לעיל אוחו אחד ולא שנים, לפיכך אומר "לה ולברה" בזה הוא רומז שהאסור תלוי בייחוס החולדה שביניהם, וממילא למ"ד חוששין לורע האב חל האסור אף באב ובנו, ואינו יכול לתרגם "וחזר או שה" וכו' כלשון הכתוב, לפי שבוה יזיה מכריע לצד מ"ד חוששין לורע האב, ועי' הכלל שביארתי בהקדמה שאין דרך אונקלוס להכריע לצד אחד, אלא משתדל חסיד לומר התרגם בלשון שהוא להדרש כלשון הכתוב עצמו, ושיתו סובל כל דרשות חז"ל.

בג, (ב) מועדי ה' ת' מועדיא דה' — אלה הם מועדי ת' אילין איננו מועדי. לשון "מועד" מתורג' ככל מקום בלשון "ומן", ולמועדים" וברא'. א', י"ד, ת' "ולויטנין" פירש ליעודי ומנים, "אהל מועד" ח' "משכן וימנא", ייעוד מקומי, לכד מועדי ה' ת' בלשון מועד כבעכרי להפלת הענין מפני חשיבתם וקדושתם, כיצא בו "שבחון" אצל שבת תרג' "שבחא" שמורה על שביחת שבת החמורה, וכן אצל יום הכפורים, אבל אצל ר"ה וחג האסיף (לקמן פסוק כ"ד. ול"ט) ת' "ניחא", "ניחא". (עי' מ"ש שמו'. ל"א, ט"ו)

(ד) אלה מועדי ה' מקראי קדש, ח' מערעי קדיש. לשון "מקראי קדש" נמצא בפרשה שלש פעמים לעיל פסוק ב'. כאן, ולקמן פסוק ל"ו. ברוב ספרים בכלם

התרגום „מערעי“ לשון רבים, אולם בסביוניטה ופחשגן רק כאן „מערעי“ ובשנים האחרים „מערע קדיש“ לשון יחיד. ב"ם פחשגן פירש שהשני תולה בלשון הכתוב, אצל „מועדי ה' מקראי קדש“ שיד „מערעי“ ל"ר לפי שהוא נסמך למלות „מועדי ה'“ שהן ל"ר, אבל בשאר מקומות נאמר „אשר תקראו אותם מקראי קדש“, כיון שנאמר תחלה תקראו אותם יתכן לבוא אחריו לשון יחיד מערע, כלומר הקריאה שתקרא מקרא קדש תהיה עכ"ל ולע"ה יוחר נכון שכוונת התרגום „דתערעון יתהון מערע קדיש“ שיקראו כל אחד מהמועדים מקרא קדש לפי שלעולם לא יקראו שני מועדים בבת אחת, אבל אצל לשון „אלה מועדי ה' מקראי קדש“ מלות „מקראי קדש“ הם תואר למועדי ה' וצריך להיות בלשון רבים.

(י) והבאתם את עמר ראשית קצירכם וכו', ת' ית עומר (סביוניטה) (שמו' ט"ו), ט"ו. וי' ח' ול"ב. ול"ג. ול"ו) ברוב ספר' „ית עומרא“ לע"ד הגרסה „עומר“ בלא ידוע נכונה. „עומרא“ במפריט הוראתו מלת מלא העומר, וכבר בארתי שהמפריט מורה על אחדות הדבר, ולשון עומרא מעמד עומר אחד, ולא הביאו לעורה עומר אחד, אלא שלש סאין בשבילים שקצרו בלילה והעמירו אותן ע"י תקונים הרבה על עומר אחד סולת לתנופה, וכל שלש סאין הללו שהוציאו מהם את עומר התנופה נקרא על שם זה עומר ראשית הקציר (ע"י באור נתה"ש). אולם „והניף את העמר“ (פסוק י"א) „ביום הניפכם את העמר“ (פסוק י"ב) ת' „ית עומרא“ לפי שבשעת התנופה הוא עמר במדה לא פחות ולא יותר.

(יד) עד עצם היום הזה, ת' עד כרן יומא הדין (סביוניטה ובולוניא) ברוב ספרים „עד בכרן“ בבית, ואינו נכון כי הוא תרג' של „בעצם“, „עד עצם היום הזה“ (יהוש' י', כ"ו. יתו' ב' ג') „את עצם היום הזה“ (יתו' כ"ד, ב') כלם ת"י „כרן יומא הדין“.

(טו, וטו) שבע שבחות תמימות תהינה. עד ממחרת השבת השביעית. ת' שבע שבועות שלפני יהוין. עד מבחר שבועתא שביעיתא. כאן תרג' שבועות, שבועתא לשון נקבה, לפי שבכתוב לשון „שבתות“, „השבת“ לשון נקבה, לפי „שמלות“ „שבתות“, „השבת“ כאן משמעותן שבועה (בל"א Wochen, Woche), אולם „שבעה שבועות חספר לך“ (דבר' ט"ו, ד'), ת' „שבעה שבועות“ לשון זכר, לפי שבכתוב „שבועות“ ל"ו. בבחינת מספר שבעה ימים שבע פעמים, ל"ט יום. כיוצא בו „זימנא“ אם הוא תרג' של „מועד“ משמש בל"ו, „למועד הוה“ (ברא' י"ו, כ"א) ת' „לזימנא הדין“, ואם היא תרג' של „פעם“, או „רגלים“ משמש בלשון נקבה, „זאת הפעם“ (ברא' ב', כ"ג) ת' „הדא זימנא“, „פעמים“ (שם כ"ו, ל"ו) ת' „תרתין זימנין“, „שלש רגלים“ (שמו' כ"ג, י"ד. במד' כ"ב, כ"ח) ת' „תלת זימנין“. וכן „תול כטל אמרתי“ (דבר' ל"ב, ב') ת' „תתקבל כטלא מיטרי“ ל"נ (סביוניטה ובולוניא) לפי שבעברי „אמרת“ כונתו שירתי, ע"י מ"ש שם, ודע שבאלו המלות, טעמן נשתנה בהתחלפות המין, אולם רוב שמות המשותפים בעברי שומרים מינם בתרגום ורק מעט מועד נמצאו המשותפים גם בארמית, (ועי' עוד לקמין כ"ה, ה').

(יו) לחם תנופה שמים ת' לחים ארמוחא תרתין גריצן (גרסת הספרים), כיון שטובס על „לחם תנופה“ שהוא ל"ו ונאמר, „שחים“ ל"נ, הוסיף מלת „גריצן“ שחסרה שהיא ל"נ, ושיעור הכתוב „לחם תנופה חלות שחים“, ולא אמר „גריצן תרתין“ שלא לסמוך „תרתין“, למלות „תרין עשרונין“ מפני יופי הלשון. בסביוניטה „תרין גריצן“. נראה שהוא ט"ם.

(כב) לא תכלה פאת שדך בקצרך, ת' בהצרך (סביונ'), ברוב ספר' בהצרך,

אינו מדויק בנקוד, בקצת ספר, "במחצרך". "במחצרך" מקור מבנין הקל מדויק כמו "ובקצרך" (כאן) ח', "ובמחצרך". הגרסה בחצרך צ"ע כי הוא תרגום של "קצירך" שם, ויש ליישב בדוחק לפי שבתורה אסרה לקצור הפאה אינו אומר, "במחצרך" פעל שמשמעותו בשאתה קוצר, הלא אינו רשאי לקצור עוד כשמוע לפאה, "בחצרך" טעמו בזמן קצירך.

(כד) בחדש השביעי באחד לחדש הזה יהיה לכם שבחון, ח' יהי לכון נִיחָ, לשון נפרד, ולקמן פסוק ל"ט, ביום הראשון שבחון, ח' נִיחָא, בחמנות המפריט סבוניטה ופתשגן. הטעם במה שמבואר שהמפריט בלשון יחיד משמעותו כאילו נאמרה בו מלת אחד, ונכון לומר אצל יום טוב, "ניחא". כלומר יום אחד של שבחון לפי שבזמן התרגום נעשה יום ראשון של סכות ושמיני עצרת רק יום אחד אולם אצל ר"ה אינו אומר, "ניחא" לפי שבזמן המקדש עשו ר"ה בגבולין חמיד שני ימים מפני הספק, ואף במקדש אם באו העדים ממנחה ולמעלה (משניות ר"ה. פ"ד, ט"ד) ועי' עוד מ"ש במד' ט"ו, ל"ח.

(לב) שבת שבחון הוא לכם וענינם וכו' — תשבחו שבתכם. ח' שבא שבחא — — תנוחו ניחכון. "שבת שבחון" בתחלת הכתוב תרג', "שבא שבחא" כמו בשאר מקומות אצל שבת, לפי שמוסב לפסוק הקודם, "כל טלאכה לא תעשו", ללמד ששביחת י"ב היא חמורה כשביחת שבת לענין אוכל נפש והבערה (עי' ט"ש שמו, ל"א, ט"ו) אולם, "תשבחו שבתכם" מוסב גם אל הענין שביחת ממאכל ומשקה שאינה של שבת, ועוד, "שבתכם" אינו מוסב על שבת בראשית, כי היא לא תקרא שבת ישראל כי אם שבת ה', (עי' ראב"ע).

(לו) עצרת היא, ח' כנישין תהון. לשון, "עצרת", "עצרה" מתורג' כמעט בכל מקום ענין כנישה, וכן בספרי אין עצרת אלא כנישה, ואומר, "כנישין תהון" לפי הענין, כי לשון "עצרת היא" כוונתו שחדי ביום השמיני עוד עצרת, כלו' שיהיו בו נאספים, וכמו שנאמר בפ' פנחס (במד' ל', ל"ה), "ביום השמיני עצרת תהיה לכם" שת' ג"כ, "כנישין תהון לכון". (הערה; בלשון התרגום (שם) "כנישין תהון לכון" נראה לכאורה תיבת לכון מיותרת, אמנם לע"ד הניח מלת "לכון" לפי שעליה מוסדה דרשת ר' אליעזר ור' יהושע (פסחים ס"ה, ב'. ביצה ט"ו, ב'). כתוב אחד אומר עצרת תהיה לכם (שם) ופסוק אחד אומר עצרת לה' אלקיך (דבר', ט"ו, ח') ר"א סובר או כלו לה' או כלו לכם ור' סובר חלקהו חציו לה' וחציו לכם". (כעין זה פירשתי לקמן כ"ד, ה'. עי"ש).

(מג) כי בסכות הושבתו, ח' בַּמִּטְלָה ענני פלוגתא בת"כ ר"א אומר סוכות

ממש ור"ע אומר ענני כבוד. אע"פ שאין דרך אונקלוס להכריע לצד אחד, כאן אי אפשר בלא הכרעה לפי שלא נמצא לשון שסובל שתי הדעות, כי אילו אמר במטליא לבד, היה מכריע כר"א, ועתה הוא מתרגם לפי דעת עצמו וסברתו, "במטלת ענני", וכן דעת רש"י ז"ל, פירש הרא"ם שטעמו מפני שמלת הושבתו מורה על פועל אלקי שהן ענני הכבוד לא פועל אנושי דאם כן בסכות ישבו אבותיכם בהוציאי אתכם מארץ מצרים מביאי ליה

(מד) וידבר משה את מועדי ה' אל בני ישראל, ח' ומליל משה ית סדר מועדיא דה' ואליפניון לבני ישראל, הוסיף מלת "סדר" למלאות קצור לשון הכתוב, כי המועדים עצמם אינם נדברים אלא ענינם, ועוד מוסיף, "ואליפניון", לפי שלא אמר סדר המועדים בלבד, אלא למד להם הלכות הפסח בפסח ה' עצרת בעצרת והלכות החג בחג כמו שנדרש בת"כ, (ועי' נתינה לגר).

בה, (ג) יערוך אותו והיה מערב עד בקר, ת' יסדר יחיה, מלת "אותי" לשון יחיד פוסב בעברי על "נר חמיד" כפסוק הקודם, אולם לפי שחזר, "בוציניא" לשון רבים, היה ראוי להיות "יתחזן", אלא, שרומז לפי דרשת רבותנו על נר המערכי שהיה דולק מערב עד בקר.

(ה) שני עשרונים יהיה החלה האחת, ת' תִּהְיֶה הוּא גריצתה הרא. (פתשני סביוניפה וכי. מעבן 114, 148.) הוּא לשון הוזה, כמו "ד' ה' יהיה" (שמו' ט', ג'), ת' "הוּא" (עי' רש"י שם), ולשון הוזה בארמית מורה על התחדות הענין, שכל חלה וחלה היה שני עשרונים, וכן בה"כ: שני עשרונים שיהיו שוים, כיצא בו: "שלושים ונאה הקערה האחת" (במדבר ו', פ"ה), "עשרה עשרה הכף" (שם פסוק פ"ו) ת' "תִּהְיֶה מתקלה דמניסחא חדא", "תִּהְיֶה מתקלה דבזיכא" לפי זה היה מוכרח להוסיף מלת הוּא אף אם בכתוב לא נאמרה מלת "יהיה", והנה מלת "תהי" לכאורה מיותרת, אולם גם בעברי מלת "יהיה" מיותרת, כי היה יכל לומר "שני עשרונים החלה האחת", כמו "שש המערכות" (פסוק ו') וכדלעיל, "שלושים ונאה הקערה", "עשרה עשרה הכף", שלא נמצא בהם הפעל היה. אבל אונגלוס הניח היתרון לפי שהוא יסוד לדרשת רבותנו בה"כ "החלה האחת כל לשונה ועריכתה לא היה אלא אחת אחת, ומנין שאף שתי הלחם לשתן ועריכתן אחת אחת ת"ל יהיה החלה האחת", יהיה משמעותו שיהי כן חמיד.

(ו) שש המערכת, ת' שית סדרא. האונ' (עמוד 59 הערה 226) רוצה לקיים הגרסה, "בסידרא", ואינו נכון, לפי שכבר ביארתי כי ברוב המקומות שבי"ת השמוש חסירה בעברי היא נשמטה אף בתרגום וכאן אין צורך להוסיפה לפי שדענו ברור אף בלא בי"ת השמוש, אולם "וידעמו אחו אבן" ו"לקמן פסוק כי"ו) ת' "באבנא" (כולוניא וסביוניטה) ברוב ספרים, "אבנא" בלא בי"ת אנו מדויק לפי שאין בו הכנה בארמית, ויש לחמסה שדה"ל ו"ל לא העיר שם כלל.

(ז) ונתת על המערכת לכינה ובה, ת' ותיחין על סדראי. (סביוניטה וכולוניא ועוד) ברוב ספרים, "על סידרא" לשון יחיד, ועקר "על סדראי" ל"ר, שיתן שתי המערכות.

(ח) והוא בן איש מצרי, ת' גבר מצרי הטעם שלא תרג' כמו בכל מקום "מצראה" פירשתי שמו, ב' י"א. ע"ש.

(ט) לפרש להם על פי ה', ת' על גיורת מימרא דה'. מסורה עליו (ברליגר עמוד 49) פי ד' דמחרג' גיורת מימרא דה'. ד' באורי, וניהוה (כאן). והוא לא הצלח (כסד' י"ד, מ"א). לעבר את פי' ד' (כסד' כ"ב, י"ח). וחברו (כסד' כ"ד, י"ג). פירש: פי ה' תרגומו בכל שאר מקומות מימרא דה' ובארבע מקומות האלה גיורת מימרא דה' הטעם למע שהוסיף באלו המקומות תיבת "גיורת" הוא לענ"ד לפי מה שבארתי (שמו' י"ב, מ"ג. כלל ב'), שלשון "גורא" אצל הקת השי"ת מורה על פרטי המצות, וכן כאן, "לפרש שהם על פי ה'", הכוונה הדין הפרטי מה שיהי עונשו של המקלל ובאזיו מיתת יהי נדון, ובשלישה מקומות האחרים נמצא ההפך כלשונו, לשון "עבר את פי ה'", אינו קשה כל כך כלשונו, מרה אח פי ה', וכן בתרגום "עבר על גיורת מימרא דה'", קל מלשון "מסריב על מימרא דה'", לשון "עובר את פי ה'", משמע אפילו בשונג ומצוה קלה, אולם, מרה את דבר ה', משמע שעושה במיד נגד רצון הבורא, וכן בדברי בלעם ודאי הכוונה שלא יכול לעבור בשום דבר, וכן נאמר, "לא אוכל לעבר את פי ה' לעשות קטנה או גדולה" (במד' כ"ב י"ח),

וכן במעשה המרגלים, בשעת מעשה, כשהתחילו לעלות כהר, קודם שאמר „אל תעלו כי אין ה' בקרבכם“ (במד'. י"ד, ט"ב) היה אומר „למה זה אתם עוברים את פי ה' והוא לא תצליח“, תרגם „על גזירת מיטרא דה“ לפי שהיו עדיין שונגים, אבל כשהעפילו אעפ"כ לעלות נעשו מוידים, לפיכך בדברי התוכחות ודבר' א', כ"ו. וט"ב, זט', כ"ד) נאמר „ותמרו את פי ה'“ מתורגם „וסרבחון על מיטרא דה“, שהיו מסורכין נגד הקב"ה, שעשו הדבר במזיד, דוק ותשכח כי בכל המקרא לשון „מרה את פי ה'“ מתורג' בלשון „סרב על מיטרא דה“, בלא חסופות מלת „גזירת“.

(טז, וכג) כגר כאורח ת' גיורא כיציבא (סביונטה וכולוניא) ברוב ספר' „כגיורא כיציבא“. לע"ד הנכון על פי טהרת לשון ארמית שחבוא כ"ף הדמיון רק באחד ולא בשניים, וכן „ככם כגר“ (במד'. ט"ו, ט"ו) ת' „כוחכון גיורא“ (סביונטה), וכן „כגר כאורח“ (יהוש'. ח', ל"ג) ת"י „גיורא כיציבא“, וראיה ברורה מפסוק „והיה כעם ככהן כעבד כאדוניו כשפחה כנכרתה כקונה כמוכר כמלוה כלוה כנושה כאשר נשא בו“ (שע'. כ"ד, ב') ת"י „ויהי חילונאה ככהנא עבדא כריכוניה אמחא כמרתא זבנא כמזבנה יופא כמופא רשיא כמן דרשן ביה“.

(כ) כאשר יתן מום באדם כן יתן בו, ת' כמא דיהב (סביונטה וכולוניא ועוד) וכן עקר. מסורת עליו (ברלינר עמוד 49) כל אורי' יתן קרא ותרג' כר מן דין דיהב. פירש בכל התורה העתיד יתן גם בחרגום יתן חוץ מזה שמתורגם „דיהב“ עבר, הטעם לפי שבפסוק הקודם נאמר „כאשר עשה (לשון עבר) כן יעשב לו“: „שבר תחת שבר וכו' כאשר יתן“ וכו' ודאי ג"כ הכוונה כאשר נתן, עתיד במקום עבר.

ב ה ר

כה, (ב) ושבתה הארץ שבת לה, ת' ותִשְׁמִיט ארעא שמיטחא קדם ה'. ב"ם פתשגן הקשה: צ"ע מפני מה לא תרג' ותִשְׁמִיט בקל כמו „אשר לא שבתה (לקמן כ"ו, לה) ת' דלא שְׁמִיטת“, הטעם כי במקום שהפעל „שבת“ יוצא תרג' בל' אפעיל „והשביעית תשמיטנה ונטשתה“ (שמו' כ"ג, י"א). ת' „תִשְׁמִיטנה ותִרְמִיטנה“ וכן, כאן „תִשְׁמִיט שמיטחא“, וכן בפסוק „כל ימי השמה תשבות את אשר לא שבתה בשבתוהיכם“ (לקמן כ"ו, ל"ה), תרג' „כל יומין דצידיאת תִשְׁמִיט ית דלא שְׁמִיטת בשמיטיוכין“, תִשְׁמִיט פעל יוצא, שתשבות את השנים אשר לא שבתה מלת שבתה פעל עומד לפי שנאמר „בשבתוהיכם“ ולא „את שבתוהיכם“, לפיכך תרגומה שְׁמִיטת קל.

(ד) שבת שבחון יהיה לארץ שבת לה, ת' ניח שמיטחא יהי לארעא דתִשְׁמִיט קדם ה', „שבת שבחון“ ת' „ניח שמיטחא“, „שבת לה“, ת' „דתשמיט“ בפעל כמו דחשבת מפני יופי הלשון, שלא יכול לתרג' „שמיטחא שמיטחא יהי לארעא שמיטחא קדם ה'“ וכן מצינו שהחליף שם לפעל „גר ותושב וחי עמך“ (לקמן פסוק ל"ה) ת' „ידור ויתותב“ וחי עמך“ (עיי"ש).

(ה) ואת ענבי נזירך, ת' ענבי שבקך, וכן „ולא תבצרו את נזיריה“ (פסוק י"א) ת' ית שבקאה, פירש הענבים שצמחו על הגפנים שאתה צריך להזיר מהם ולערוב אותם בלא זמירה וכצירה, כלומר שיצמחו מאליהם והם לכרם מה שהמפית לשדה, והוא כדעת הרמב"ן ולא כרש"י.

(שם) שנת שבתון יהיה לארץ, ת' שנת שמיטתא יהי לארעא. כתוב בפחשגן „צ"ע איך חרג' לשון זכר ועל מה הוא מוסב, כי שנת ושמיטתא לשון נקבה“ עכ"ל. אמנם מסורת עליו יהי לארעא יפה, פירש שהוא נכון וכצ"ל. הח' דר' ברלינר אומר (מסורה קטנה עמוד 86) שהטעם לפי שבעברי לשון זכר „היה“, עכ"ל, אולם התרגום דרכי תמיד לשמור המין אעפ"י שנתחלף בכתוב, אלא הנכון שלפי התרגום הכוונה מנוחת שנת שבתון, ושיעור התרגום „ניח שנת שמיטתא יהי לארעא“, אע"פ שלא נאמרה מלת „ניח“ ומוסב לפסוק הקודם „שבת שבתון יהיה לארץ“ ת' „ניח שמיטתא יהי לארעא“.

(ו' וי"א) שנת החמשים שנה, ת' שנת חמשים שנים. עמ"ש ברא', ו', י"א. אמנם מה שכתב הח' בערקוויץ ו"ל (בס' חליפות שמלות במאמר השלישי הנקרא כסף נבחר ציון ו') „וצ"ע להפריד בין הלשונות ואולי הוא מפני שבלשון ארבעה עשר יום הוא על התחלת היום מה שאין כן לשון שנה ולשון עשתי עשר חודש הוא על סוף השנה וסוף החודש העשתי עשרי“ עכ"ל, זה במח"כ כאשר ימשש העור באפילה, הלא נאמר בפירוש „בעשתי עשר חדש באחד לחדש“, והרי בסוף החדש ושנת הארבעים כבר היה מ"ר ע"ה נאסף על עמי, ואף כל מה שנאמר משנת החמשים ביובל מוסב על תחלת השנה וביום הכפורים ולא על סופה. וגם מה שאומר מפני שבלשון ארבעה עשר יום הוא על התחלת היום אינו נכון, כי מה יעשה בפסוקים „בארבעה עשר יום לחדש בערב תאכלו מצות“ (שמו'. י"ב י"ח), „עד ארבעה עשר יום לחדש הוזה ושחטו אותו כל קהל עדת ישראל בין הערבים“ וכן בכל המועדים הכוונה כל היום עד סופו.

(יד) וכי תמכרו ממוכר לעמיתך, ת' וארי תִּזְבְּנוּן ובינין. (כן הוא ברוב ספרים). לכאורה נראה שצ"ל תִּזְבְּנוּן בבנין הכבד שמורה על מכירה, כי הקל הוראתו תמיד קנייה, (עי' אוג'ר עמוד 59, הערה 228). אמנם יש ליישב כיון שלשון ובינין משותף לקנייה ולמכירה „ממכרו“ (פסוק כ"ג, כ"ח, וכ"ט) ת' „ובינהי“, וכן „מקנתו“ (פסוק ט"ו. כ"ה. ונ"א — וכ"ו, כ"ב) ת' ג"כ „ובינהי“, הכל לשון רבים בבחינת שאין מכירה בלא קנייה, גם הרבים של מלת „תִּזְבְּנוּן“ מוסב על שניהם, וגם הרבים של „וכי תמכרו“ אפשר לפרש על המוכר והקונה, כיון שנאמר „לעמיתך“ לשון יחיד משמע לקונה או למוכר אחד, ובאמת שניהם מוזהרים על האונאה (עי' רש"י ורמב"ן בפסוק הסמוך).

(שם) או קנה מיד עמיתך, ת' „מן יד“, מלת „מיד“ תרגומה רק „מיד“ או „מידא“ (עי' ברא'. ט', ח' ומה שפרשתי שם על המסורה), ולבד כאן חרג' „מן יד“ שתי תיבות, הוא לרמוז על מה שדרשו רבותינו כאן: דבר' הנקנים מיד ליד והם מטלטלים, וכן בחרג' המיוח' ליב"ע עסקא דמיטלטלא מן יד חבריכו.

(טז) במספר שנים אחר היובל, ת' במנין שניא. „שנים“ נפרד חרג' „שניא“ בחמינית המפריט, ובפסוק „ועשת את התבואה לשלש השנים“ (פסוק כא) ת' „לחלת שנים“ בלא ידוע אע"פ שבעברי בה"א ידיעה, כבר פירשתי (ברא'. מ"א, כ"ו) שלשון „שניא“ מפריט מורה על השנים בבחינת חבואות השנים והנפרד „שנים“

בבחינת משך הזמן, "לשלוש השנים" (פסוק כ"א) הכוונה שתספיק התבואה של שנה הששית לזמן שלוש שנים, לפיכך חרג, "שנין". אולם, במספר שנים" (כאן) טעמו שני תבואות כמפורש בכתוב, וכן, והיה כסף ממכרו במספר שנים" (פסוק נ') ת' "במנין שניא" לפי שאין הכוונה במספר משך זמן שנים, אלא במספר שבר של השנים, כמו שנאמר אחריו, "כימי שכיר יהיה עמו", פרש לפי חשבון המגיע לכל שנה ושנה יחשוב וכו'.

(ל) וקם הבית אשר בעיר אשר לא (לו קרוי) חומה, הִלֵּיה שורא. חרג' כדרכו אחר הקרי, אולם לכאורה היה לו לומר דִּלֵּה ל"נ כיון שסמוך למלת "בעיר" שהוא ל"נ. אמנם כדעת חז"ל שאינו מוסב על העיר אלא על הבית, והם שמשו בענין הזה חמיד בל"ו. (מגילה ג', ב') "בית מושב עיר חומה שהוקף ולבסוף ישב ולא שישב ולבסוף הוקף", וכן (שם י', ב') "אשר לו חומה אע"פ שאין לו עכשו והיה לו קודם לכן", ובת"כ "אשר לו חומה פרט הבנוי בחומה", פרש הרב הג' מלבי"ם ז"ל (התורה והמצוה סימן נ"ו) "מלת לו היא כנוי לבניה, שצריך שיהיה חומה לבית מבחוץ לא אם הבית קבוע בחומה". הערה לפי פירושי מה שנמצא בחומשים שלנו כפרש"י הוספה במסגרת (אשר לו חומה וכו') ועי' נקבה היא והוצרך לכתוב לה אלא מתוך שצריך לכתוב לא בפנים תקנו לו במסורת זה נופל על (זה) ע"כ, הדברים האלה הם אך למותר, כי מלת לו אינה מוסבת על עיר אלא על בית, ובלי שום ספק ההספה מאוחרת ולא דברי רש"י ז"ל, כי לא נמצאת בדפוס בולוניא משנ' רמ"ב ולא בדפוס וויניציא משנת ש"ח, וגם לא בחומש ישן דפוס פראג.

(לג) ויצא ממכר בית ועיר אחותו ביובל, ת' ויפקון זביני ביתא וקרוי אחסנתיה (סביוניטה, בולוניא ועוד), "ויצא" ת', "ויפקון" ל"ד לפי שמוסב על זביני ביתא שהוא בתרגום ל"ה, ואף מלת "ועיר" חרג, "וקרוי" ל"ה, לפי שהוא מחובר עם פסוק הקודם, "וערי הלויים" וגו', וכן בת' המיוח' ליב"ע, "וקידוי אחסנתהון", ועוד שאצל הלויים נאמר חמיד "ערי" ל"ה, לפיכך פירש כאן, "ועיר" שם כולל.

(לה) והחזקת בו גר ותושב וחי עמך, ת' יְדוּר וַיְתַּחֲב ויחי עמך, (גרסת הרמב"ן, כ"י מינכן 148. 114, סביוניטה, פתשגן ועוד ספרים מדויקים) נ"א דִּיר וַיְתַּחֲב ויחי. הח' שד"ל ז"ל כתב (אוג"ר עמוד 59 הערה 280) כי מתוך גרסה זו הגיע להבנת טעמי הכתוב הזה שהם זרים מאד, כי בא האתנה תחת, ומטה ידו עמך", ולפי פירוש המפרשים שהמקרא כולל שני צווים, אחד וכי ימוך אחיך והחזקת בו, והשני על הגר, גר ותושב וחי עמך, היה ראוי לבוא האתנה תחת, והחזקת בו"; והורות השנית כי באו מלות גר ותושב בדרגא חביר, והיה משפטן בטונת ווקף קטון אם הוה "גר ותושב" נושא המאמר, ומלות וחי עמך הנשוי, עתה מובן כי דעת אונקלוס היא עצמה דעת בעל הטעמים, והוא שאין הכתוב הזה כולל אלא צווי אחד: וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו יגור ויתישב ויחי עמך. ומלות "גר ותושב" שיעורן יהי גר ויהי תושב (כידוע בלה"ק שהשטטת פעל היה רגילה מאד. וזה לבדו עומק משמעות הכתוב, ע"כ. אולם בהמשתדל פירש הכתוב הזה בענין אחר לפי שקשה בעינינו כי מלות גר ותושב שמות הן ולא פעלים, אבל על החרגום לא קשיא מידי לפי שבמקומות הרבה נחלף השם לפעל, כגון "שבת לה" (לעיל פסוק ד') ת', "דחשמיט קדם ה'" (עי' ט"ש שמו"ל כ"ו ז'). והנה נוסחא "ידור ויתחב" מסכמת לדעת בעה"ט אך לא שמה ששנינו בת"כ גר זה גר צדק תושב זה

אוכל נבלות, אולם הנוסחא "דיר ותותב" היא דלא כמאן, לת"כ היה לו לתרגם "גר", "גירא" שמשמעותו גר צדק, ומלת "וחושב" - "ותותב ערל" שהוא אוכל נבלות (עי' מ"ש פסוק ט"ה).

(טב) לא ימכרו ממכרת עבד, ח' לא ידבנון ויבון עבדין. (סביוניטה בולוניא ועוד ספר' מדויק') נ"א "וביני עבדין". ויבון הוראתו אופן מכירת עבדים, דרך בזיון וחרפה, שלא תהי המכירה בהכרזה, יש כאן עבד למכור, ולא יעמידנו על אבן (עי' רש"י). הגרסה "לא ידבנון וביני עבדין" אינה נכונה, כי לשון וביני משמע ממכר וקניין בכלל, והתורה לא אסרה למכור ולקנות עבד עברי בכלל, אלא אסרה רק מכירה שהיא דרך בזיון.

(טז) מאת הגוים אשר סביבתיכם, ת' דבירווי סתריכוון. הוסיף מלת בקירווי כלומר אשר בערים בסביבות ארצכם, ולא הגוים שבחוץ גבול ארצכם שהם בכלל לא תחיה כל נשמה (רש"י).

(מה) וגם מבני החושבים, ח' הותבניא ערליא, הם נכרים הגרים בארץ שאינם ע"ג ושוטרים מצוות ב"נ אבל לא מצוות התורה, שאוכלים נבלות, וכן "לגר אשר בשעריך תתנה ואכלה" (דבר', י"ד, כ"א), ח' לתותב ערל דבקירור, וכן לשון גר חושב (פסוק מז), ח' "ערל תותב".

(שם) וממשפחתם אשר עמכם אשר הולידו בארצכם, ח' דאיתילידו בארעכון (סביוני', פתשגן, ועוד ספר' מדויק') נ"א דאיתילידו, דאיתילידו שטעמו אנשים שנשאו להם נשים והולידו בנים, וכן "ובני ישראל פרו וישרצו" (שמו', א', ז') ח' "נפישו ואיתילידו", ורומז למה ששינוי בת"כ: "וממשפחתם אשר עמכם מה ח"ל מנין אתה אומר אחד מכל משפחות האדמה שבא אל אחת מן הכנעניות וילדה ממנו בן מותר אתה לקנותו עבד ח"ל וממשפחתם אשר עמכם, יכול אחד מן הכנענים שבא אל אחת מכל משפחות הארצות מותר אתה לקנותו עבד ח"ל אשר הולידו בארצכם" עכ', הטעם כי באלה הבן הולך אחר האב (עי' רש"י) ורק אם האב ממשפחות שאר האומות אתה יכול לקנות הבן לעבד אע"פ שהאם כנענית, לזה מורה לשון דאיתילידו שטעמו אשר הולידו האבות אבל לשון דאיתילידו משמע שנולדו מן האם, "ולדו על ברכי יוסף" (ברא'. נ', כ"ו), ח' "איתילידו ורבי יוסף", "שור או כשב או עז כי יולד" (לעיל כ"ב, כ"ו) ח' "ארי יתיליד" (ב"ם לחם ושמלה היה לפניו דאיתילידו ופירש שמוסב על האם והיא נגד פשט הכתוב).

(טז) או לעקר משפחת גר, ח' או לארמי מורעית גירא לא תרג' לארמא כי זה משמעותו איש מארץ ארם, כמו "איש מצרי הצלנו" (שמו'. ב', יט) גברא מצראה, ארמי תואר ושטעמו איש שעושה מעשה ארמיים שעובד ע"ז, וכן "גירא איש מצרי" (שם פסוק י"א), ח' גבר מצרי משמעותו רשע שעושה מעשה מצריים (עי' מש"ש). "גר" ח' "גירא" שהוראתו כידוע גר צדק, ולא תרג' "ערל תותב" לפי שזה כבר פעמים בכתוב, ובאמת אין הפרש בין משפחת גר צדק למשפחת ערל וחושב כי משפחות שניהם עובדי ע"ז הם, ופירש "לעקר" לשורש משפחת הגר שהוא בח"ל. ואינו רומז על הדרוש שנמכר לע"ז עצמה כמו שמרומזו בחרג' המיוח' ליב"ע לפי הכלל שביארתי (ברא'. ד', כ"ו) שבכל דבר חטא ומעשה שלא כהוגן

הרחיק כל המדרשים שמגדלים הדבר, ואינו אומר אלא מה שנאמר בכתוב בפירוש.

(מח) אחרי נמכר גאולה תהיה לו, ת' בתר דיודבן, "נמכר" עבר ת' "דיודבן" עתיד, הכוונה מיד אחר שימכר, כפרש"י ות"כ, "אל תניחנהו שיטמע עד שנת היובל".

בחקתי

כו, (ה) ובציר ישיג את זרע ת' וקטפא יערע לאַפּאָקי בר זרעא. הרב הג' ב"ס נתינה לגר הקשה מדוע לא תרג' "לזרעא", כמו "זרע וקציר" (ברא'. ח', כ"ב) ת' "זרעא והצדא", ע"כ, וי"ל לפי שלשון "זרעא" כולל גם התרישה שהיא צריכה ומן רב קודם הזריעה, כגון "אשר אין חריש וקציר" (שם ט"ה, ו') ת' ג"כ, "זרעא וחצדא", לפיכך תרג' "לאפוקי בר זרעא" להרחבת הברכה, שהבציר ישיג לזריעה ממש, וכן בתיב"ע "אפקות בר זרעא".

(ו) וחרב לא תעבר בארצכם, ת' ודקטלין בחרבא לא יַעיבֿרון בארעכון (סביוניטה) ברוב ספר' "לא יַעידון" והוא משמע עברה כמו "אשר עבר בין הגורים" (ברא'. ט"ו, ט"ז) ת' "עָדא בין פלניא", אולם לע"ד לשון "לא יעיברון" רמוז יותר על דרשת רבותינו, אפילו דרך שלום ממדינה למדינה (רש"י ות"כ), כי לשון "עדא" משמעו עובר ושב במדינה לעשות עסקיו ולא עברה מגבול לגבול, כגון "עליך יעבורוֹ בויקים יעבורו" (ישע'. מ"ה, י"ד) ת"י "יעידון", וכן "מבלי איש עובר" (ירמ'. ט'. ט') ת' "מבלי אינש דעדי", ועוד כשהעברה היא בעצמה התכלית הנרצה, כגון "שהי ונעבורה" (ישע'. נ"א, כ"ג) ת' "אמאיכי ונעדי" שהעברה להכנעה, כיוצא בו "אשר עבר בין הגורים" העברה לאות ברית, אבל "לא יעברון" משמע רק תנועה ממקום למקום, כגון "ויעבר אברהם בארץ" (ברא'. י"ח, א') "אעברה בארצך" (במד'. כ"א, כ"ג), "בעברו בירדן" (יהש'. ד', ו') בכלם בתרג' לשון עָבַר, וכנגדם "ואמרתיו חרב תעבר בארץ והכרתי ממנה אדם ובהמה" (יהו'. י"ד, י"ז) שהיא לרעה ת"י "דקטלין בחרבא יעדון בארעא", וזו ראייה ברורה שגרסת סביוניטה "יעיברון" עיקר.

(ז) ורדפתם את אויביכם ת' ית בעלי דבביון. יש כאן מסורת (בלינר עמוד 49) בעלי דבביון ט' בפרשה: ורדפתם את אויביכם (כאן). ונפלו אויביכם (פסוק ח'). ונגפתם לפני אויביכם (פסוק י"ח). ושמתו עליה אויביכם (פסוק ל"ב). אותרצה הארץ וכו' — ואחם בארץ אויביכם (פסוק ל"ד). וכשלו וכו' — ולא תהיה לכם תקומה לפני אויביכם (פסוק ל"ז). ואבדתם בגוים ואכלה אתכם ארץ אויביכם (פסוק ל"ח). והבאתי אותם בארץ אויביהם (פסוק ט"א). ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם (פסוק ט"ד). מסורה זו היא מעוטה בחזקת לפי שאינה מוסבת על התורה כלה רק על הפרשה ואינה מחוורת כי בשני סמנים האחרונים הלשון בעלי דבביון. אולם יותר יקרת הערך היא המסורה לקמן פסוק ט"ז (ברלינר עמוד 49) שהיא מוסבת על כל התורה. אויביכם אויביהם דמתרג' מנאיכון סנאיהון (ה' צ"ל ד' באורי': ואכלהו אויביכם (פסוק ט"ז). והנשארום בכם והבאתי מורך בלבכם

בארצות אויביהם (פסוק ל"ו). וחבירו והנשארים ככם ימקו בעונם בארצות אויביכם (פסוק ל"ט). ונושעתם מאויביכם (במדבר י', ט'). רק באלה ד' מקומות לשון רבים, אויביכם, אויביהם מחורגם סנאיכון, סנאיהון, וכל השאר מחורגם בעלי דבכיון, בעלי דבכיהון. אבל לשון יחיד אויב עם כל הכנויים חרגם אונקלום חמיד בלשון סנאה (ע' בסמוך). — הרב הג' ב"ם נתינה לגר בפירושו על פסוק ל"ו כותב: „ואולי כוונת המתרג' הוא כ"ש קצת מבעלי הלשון כי השם „אויב" בא בעברית רק על האיש המגלה שנאתו, והשם „שונא" גם על המסתיר שנאתו, וכן יחשוב המתרג' להבדיל בין „בעלי דבבא" שהוא תרגום של „אויבים" ובין „סנאה" שהוא תרג' של „שונא", ולואת בכל דברי הקללות ח' „בעלי דבכיון" לא כן בפסוק זה שאמר „זהבאתי מרך בלבכם ונפלו ואין רודף" ת' „סנאיהון" יען כי לא הראו שום שנאה אליהם, ובכל זאת יפחדו ויחתו מהם" עכ"ל. והנה טעם זה מספיק בפסוק ל"ו וגם בפסוק ל"ט „ימקו בעונם בארצות אויביכם וכו' שהחמאים יכלו אותם אע"פ ששונאיהם אינם עושים להם מאוטה, אבל הטעם אינו מספיק בפסוק ט"ז: ואכלוהו אויביכם, ואף לא בפסוק „וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצר אתכם והרעותם בחצוצרות ונוכרתם לפני ה' אלקיכם ונושעתם מאויביכם" (במד' י', ט') באלה תרג' סנאיכון, אע"פ שמוסב על שונאים שמגלים שנאתם, ונראה לע"ד הנכון כי השם „סנאה" כולל שניהם המסתיר השנאה וגם המגלה, והשם כעיל דבבא מורה רק על המגלה שנאתו שהולך לנגדו בחרב ובחנית ללחום עמו ולהטותו לפיכך בפסוק „וזרעתם לריק וזרעם ואכלוהו אויביכם" תרג' „שנאיכון, הכוונה כל שונאיכם אף אלה שאינם מגלים שנאתם ואכלוהו, וכן בפסוק „וכי תבאו מלחמה בארצכם על הצר הצר אתכם וכו' ונושעתם מאויביכם" (במד' י', ט'), ת' „מסנאיכון", להרחבת טובת ההבטחה שיושעו מכל שנאיהם אשר סביבותיהם בין שמגלים בין שאינם מגלים השנאה. וכן „וירש זרעך את שער אויביו" (ברא' כ"ב, י"ו), ת' „יתקרו סנאיהון", „ויכחשו אויביו לך" (דבר' ל"ד, כ"ט), ת' „ויכדבין סנאך לך" לפי שהכוונה כל השונאים בכלל, אבל דוק וחשכת שחרג' אונקלום „אויב" לשון יחיד בכל מקום „סנאה", (ולא כיונתן על נביאים שמשמש ברוב בלשון „בעיל דבבא"), „תרעץ אויב" (שמו' ט"ו, ו'), „אמר אויב" (שם פסוק ט') ונתחם ביד אויב (ויק' כ"ג, כ"ה) בכלם ת"א „סנאה", וכן „יתנך ה' נגף לפני אויביו", שהוא לשון יחיד כיון שנאמר אחריו „בדרך אחד תצא אליו וכו' תנוס לפניו" (דבר' כ"ח, כ"ה), וכן „אשר יציק לך אויבך" (שם פסוק נ"ג. נ"ה ונ"ו) בכלם תרג' סנאך, אפשר הטעם לפי שאונקלום צריך להשתדל ביותר לדבר בלשון קצר ולא רצה לעשות שתי תבות מתיבא אחת קטנה, אבל בלשון רבים „אויביכם", „אויביהם" ת' „בעלי דבכיון" לפי שההפרש אינו מורגש כל כך.

(ט) ופניתי אליכם וכו' ת' ואיתפני במיטרי לאיטבא לכו. הוסיף „במיטרי" מפני הגשמת החנועה, ומה שמוסיף „לאיטבא" הוא ללמד שהוא ברכה בפני עצמה, כמו ששינונו בת"כ ופניתי אליכם בטובה, והפריתי אתכם בפו"ר וכו'.

(י) ואכלתם ישן נושן ת' עתיקא דעתיק. (סביוניטה ופתשגן) גרסת המפרים „דעתיק" — פירש ב"ם פתשגן „דעתיק כלומר שנתישן, אבל עתיק תרג' של ישן" עכ"ל, אולם לפי זה יהיה שלא לצורך, כי אין ישן אלא מה שנתישן, ולע"ד ההפרש בין „עתיק" ובין „עתיק" הוא שעתיק טעמו ישן, ועתיק הוראתו יפה וחוק, והוא תואר במשקל „עבוף" (דבר' י"ב, ב'), ת' של „רענן" ומלות, „עתיקא דעתיק" משמעותן שנחתקו ונשתבחו ע"י שנתישן ורומז למה שנדש בת"כ: „ואכלתם ישן נושן מלמד שכל המתישן מחברו יפה מחברו" וכו'. ומצינו לשון „עתיק" בארמית שהוראתו איתן וחוק, „בירח האיתנים" (מ"א. ח', ב'), ת' „בירחא דעתיקא", „והאתיקים סביב

לשלשתם" (יחז'. מ"א, ט"ו), ח' "ועתיקא", פרש"י, "ואומר אני שהם כמין עמודים מרובעים בולטין בחומה לחיזוק". וכן "לב רגו" (דבר. כ"ח, ס"ה), ת' "לב דחול" עי' מ"ש שם.

(יט) ונחתי את שמיכם ככרול ואת ארצכם כנחשה, ח' יח שמיא דעילויכון תקיפין ככרולא מלאהתא מיטרא וארעא דתחתיכון חסינא כנחשא מלמעבד פירין. מברר כדרכו הענינים שעליהם מוסב הדמיון, "ככרול", "כנחשה", שהמכוון מניעת הגשמים וצמיחת התבואה ואומר, "שמיא דעילויכון, ארעא דתחתיכון", כמו שטפורש (דבר. כ"ה, כ"ג) "שמין אשר על ראשך", "והארץ אשר תחתיך", אולם לא יוסיף שלא לצורך כלל, ונראה שהכוונה שרק האדמתם ושדותיהם יהיו כן, ולא בשדות של נכרים הגרים אצלם, כמו שנאמר (שם פסוק ט"ד) "הגר אשר בקרבך יעלה עליך וכו'".

(כא) ויספתי עליכם מכה, ח' ואוסיף לאיתא עליון מכה. צדין להוסיף מלת "לאיתא", שגם בעברי הוא לשון קצר והכוונה האמיתית ויספתי להביא עליכם מכה, ובפרט בתרגום שבו הלשון "ואוסיף", "עליכם" הפעיל שמשמעותו ארבה אתכם, כמו "ה' אלקי אבותיכם יוסף עליכם" וגו' (דבר. א' י"א) ת' ג"כ "יוסיף עליון", ודאי צריך לומר "לאיתא עליון".

(כג) ואם באלה לא תוסרו לי, ח' לא תיתרדון למימרי (כן הוא ברוב ספרים) נ"א "קדמי" ואינו נכון, "לא תוסרו לי" כוונתו אם לא תקחו מוסר לשוב עלי ולמצותי, לזה מורה לשון "למימרי", לשון "קדמי" הוא כמו "לפני" ואינו מורה על התקרבות כי כל מה שנעשה הוא לפני ה'.

(כד) והנחתי אתכם, ח' ואלקי יתכון. לשון אלקי מתורג' לרוב, "מחא" ולפעמים בלשון "לקי" והוא קשה ממחא, "והפשחה והשערה נכתה" (שמו'. ט', ל"א), ח' "לקי" כלומר נשברו לגמרי, ומורה גם על מכות מרדות, כמו "ארבעים יכנו לא יוסיף פן יוסיף להכתו" (שם כ"א, ג') ח' "ארבעין ילקיניה לא יוסיף דילמא יוסיף לאלקויה", ואף כאן הכוונה מכות מרדות.

(כז) ושלחתי דבר בתוכם ח' ואיני מותנא. (עי' מ"ש דבר. כ"ח, כ'). וב"א).

(כח) והלכתי עמכם בחמח קרי, ח' בחקוף רגו. מסורת עליו (ברלינר עמוד 50) סימן כל קרי בקרי (קשיו) (לשון קרי לא נמצא בשום מקום מתורגם, "קשיו" רק "בקשיו", ומלה קשיו במסורה אינה אלא טעות סופר) בקשיו תרג' בר מן בחמת קרי בחקוף רגו תרג'. פירש לשון קרי לבד תרג' בקשיו, אבל בנסמך לחיבת "בחת" התרג' "בחקוף רגו" שמעמו בחרון אף. "קרי" לשון מקרה וערעי, והוראהו הליכה ופגיעה בהתנגדות, כמו "אשר קרך בדרך" (דבר. כ"ה, י"ח) וזה שתרג'. "בקשיו" לפי הענין בקשי עורף ובקושי הלב, ואצל הקב"ה משמע "בקרי" בקורות קשות ורעות, אולם במחובר למלת "בחת" אינו יאות התואר קשה כי אין רוגו של הקב"ה שאינו קשה (כיוצא בזה "דבר כבד מאד" (שמו'. ט', ג'), ת' "מותא סגי לאחר", פירש שיטות הרבה מטקניהם, ולא כנרסם קצת ספרים, "מותא חקוף" לפי שאין מות שאינו תקוף, כמו שאין לאחר אש חם, מים לחים) ושיך רק לאחר רוגו חזק או גדול, לפיכך תרג' לפי הנאות הלשון "בחקוף רגו" והמאוחר קודם, כמו "רקועי פחוס" (במד'. י"ט, ג'), ת' "טסין רדידיו" וכן רבים.

(ל) על פגרי גלוליכם, ח' על פגור טעוחכון. לא תרג' "על פגרי" שתהיה משמעותו נבלות גלוליהם, ואין שייך לשון נבלה רק על בעל חיים שמת ולא על עץ ואבן, "פגור" טעמו הירוס וכתיתה כמו "כי הרס תהרסם" (שמו'. כ"ג, כ"ד) ח'

„פגרא פגורינון“ הכינה שיפלו פגריהם על הרום וחרכה גלוליהם ובתי ע"ו שלהם, וכן „ושאיה יבת שער“ ת"י „ואיתרגושא בפגור תרעין“ (ישע' כ"ה, י"ב).

(לא) ונתתי את עריכם חרבה, ח' חורבא. בקצת ספרים „צָרָא“ שבוש כי הוא תיזם של „שַׁמְמִי“ (פסוק ל"ג) והיה צ"ל „צִדְיִין“. ובפסוק ל"ג „ועריכם יהיו חרבה“ בכל הספרים „חרבא“.

(שם) ולא אריח בריח נחתכם, ת' ולא איקביל ברעוא קורבן כְּנִישְׁתְּכוֹן. לשון „ריח נחת“ מתי"ג חמיד בענין קבלה ברצון (עי' מ"ש לעיל ו', ח'), „ורח ה' את ריח הנחת“ י"א, ח' / א' / ה'. וקביל ה' ברעוא ית קורבניה, שדיה קרבן יחיד, אבל כאן „נ“ (ס' מוודי על קרבן צבור ביריבו, וזה שחר' ס' קורבן כְּנִישְׁתְּכוֹן) (עי' מ"ש לעיל ב"ה, ל"ב), וצ"ע „כ" עתכו"ן“ כִּי־יִשְׁמְצוּ בְּיָדֵיהֶם או כשקראו עצרה ביריבה למה ע"י"ו ואמר בשם הרב השלם מוהרר יהודה בעהאק (שהובאו דבריו בספר לחם ושלל) כי מלצ"ת „ולא אריח בעצותיכם“ (עמו' ה', כ"א) היתה נגד ענין המיתוסים ה' וכן ת"י שם ע"כ, ושם פרש"י קורבן כְּנִישְׁתְּכוֹן כשאתם קוראים עצרה, ולא חרג' כפשוטו „ולא איקביל ברעוא קורבנכו"ן“ שזה משמע תמידים ומיטפס וזם קרבנות יחיד.

(לב) ושַׁמְמוּ עֹלֹת אויביכם ת' וַיִּצְדָּון עלה (מבויניטה ורוב ספרים) ב"ם אוג"ר כתב (עמוד 60 הערה 234) שהוא שבוש, כי תהיה המלה פעל יוצא וצ"ל וַיִּצְדָּון בנין הקל, אולם במח"כ אינו שבוש, כי בנין הכבד וַיִּצְדָּון מורה כאן רק על חווק הפעולה ואינו פעל יוצא, וכן „ונשמו דרכיכם“ (פסוק כ"ג), ת' „וַיִּצְדָּון אורח־תְּכוֹן“, וכוונת וַיִּצְדָּון שהאויבים הדריכ בארץ ישומו עליה הפך משוש כל ארץ (הראב"ע). וכן „ונשמו הכהנים ירמ' ד' / ט' ת"י „וַיִּצְדָּון כהניא“, „ונשמו איש ואחיו“ (יח' ד' / י"ו, ת' „וַיִּצְדָּון גבר ואחות“). שלשון „צדי“ בארמית נוהג בין בבחינת שטמות ארצות ובין בבחינת השחממות של בני אדם.

(לד) או תרצה הארץ את שבתתיה — ת' „תרעי“ וכן „והרצת“ (כאן), „ותירץ“ (פסוק ט"ג) ת' „תרעי“ וכן „ירצו את עונם“ (פסוק ט"א, ומ"ג) ת' „יכעון“, כלם לשון אפעיל. ב"ם פתשנן הקשה (לעיל ב"ה, ב') „צ"ע מפני מה לא תרג' תרעי, ותרעי, ירעון, ע"כ. ותמה איך הקשה על ענין פשוט כזה, „תרעי“, „ירעון“ בנין הקל תהיה משמעותו שיהיו חפצים בכך, כמו „לא חפצתי לקחתה“ (דבר' כ"ה, ח'), ת' „לא רעינא למיסכא“, וכן „אם חפץ אחה“ (מ"א, כ"ו, א'), ת"י „אם רעי אח“, לשון אפעיל „תרעי“, „ירעון“ טעמו התרצות ופיוס וכפרה והשלמה, וכפרש"י: או תרצה. תפיים את כעס המקום שבעם על שמתותיה: ופרצת למלך את שבתותיה: ירצו את עונם. יכפרו על עונם ביסורים, עכ"ל, וכן פ' הראב"ע ישליטו ויפרעו.

(לט) ואף בעונות אבותם אתם ימקו, ח' ואף בחובי אבהתהון בישיא דאחידין בידהון יחמסון. מוסיף כדרכו בענין פקידת עון האבות על הבנים התנאי כשאותוין מעשיהם בידיהם, מפני הכלל לא יומהו אבות על בנים ולא בנים על אבותם, ואין צריך לתרגם, „ועימהון יחמסון“ כמו שנמצא בקצת ספרים לפי שטלות „דאחידין בידהון“ הן פירש של מלת „אתם“, כפרש"י כשעונות אבותם אחם, אולם הרמב"ן בהערה על הטבאר אומר שהוא נגד פסוק הטעמים לפי שהטפחה תחת מלת „אבותם“, ומלת „אתם“ מחוברת למלת „ימקו“ במורכא. אבל מכל מקום אינו נגד

כוונת בעל המעשים, כי אין לומר שכוונת „אחם ימקו" שימקו עם האבות שכבר נאבדו מן העולם, אלא דאי הטעם עם העונות, והוא שפרש"י, "כשעונות אבותם אחם," עכ"ל.

(ט) במעלם אשר מעלו כי, ה' דשקרו קדמי (סביו) פחשנו ורוח ספרים) בקצתם, „דשקרו במימרי". כ"ס אוג"ד רוצה לקיים הגרסה „במימרי" (עמוד 60 הערה 286) ומביא לדוגמא „על אשר מעלתם כי" (דבר). ל"ב, נ"א, שחרגומו בכל הספרים, „דשקרתונו במימרי", אבל אינה ראייה משם שנאמר אצלו „על אשר לא קדשם אותו בחוך בני ישראל", מלמד שהיה החטא להשי"ת לבדו ולא נגד בני אדם, בזה שיד לשון „במימרי", אבל כאן הכוונה כל החטאים בכלל נגד המקום ונגד בני אדם, נכון לומר „דשקרו קדמי", כיצוא בו „נפש כי חטאת ומעלה מעל בה' וחדש בעמיתו וגו' ונשבע על שקר" (ויק'. ה', כ"א), ה' „ישקך שקר קדמ' ה'", וכן בפסוק „כי יעשו מכל חטאת האדם למעל מעל בה' (במד'. ה', ו'), ה' „לשקרא שקר קדם ה'", ושם הכתוב ג"כ מדבר בגול ושבעות שוא, שהם חטאים בין אדם לחברו ונגד המקום.

(מג) יען וביען ה' לוישין חלף בידכן אותי עליהיו. וכן הלשון בה' המיוח' ליב"ע, אבל הוא מוסף עוד פירש אחר „מיכלא כל קביל מיכלא", מדה כנגד מדה, כי בלשון „לושין חלף בידכן" וכו' אין למצוא ענין מדה כנגד מדה. ולענ"ד פירש אוינקלוס לשון „יען וביען", יען חחת יען הכי"ת של וביען בהוראת „חחה", כמו „נפש בנפש עין בעין שן בשין" וכו' (דבר). י"ט, כ"א) שח' „נפשא חלף נפשא" וכן בבבל, ולשון „יען" פירש משרש „ענה" וטעמו עניה ואמירה, שכן מצוינו שהחליף לשון „ירא", „בראה", כגון „במוראים גדולים" (דבר). ד', ל"ד) ה' „ובחווני רבירכי", וכן „המורא הגדול" (שם ל"ד, י"ב), ה' „חיונא רבא", „מורא" כמו „מראה". וכן „קרא" עם „קרה" שמתחלף בהם ובעברי, ולפי זה היה הכוונה עניה ומירה של הקללות חחת ענית ואמירת הברכות אבאי עליהם, ואפשר שמוסב על הברכות והקללות בהר גריזים שנאמר, „וענו הלוים ואמרו אל כל איש ישראל קול רם" (דבר). כ"ו, י"ד). ונראה שהיא ג"כ כוונת הדגוש ידושלטי, „וסדרין חלף סדרין" פירש סדרי קללות חחת סדרי הברכות.

(מד) ואף גם זאת ה' ואף ברם ברא. מסורה עליו (ברא'. כ', י"ב). ברלינר עמוד 20) שכאן מלת „גם" מחוץ „ברם" לפי הכלל רבוי אחר רבוי מעוט, ונראה שהכוונה אף בהיותם בארץ אויביהם רק בזכות האבות לא ימאסם לכלותם ולהפר בריתו אחם, אף שאם אינם ראוים לכך ינאלם הקב"ה בעבור ברית הראשונים.

כז, (ב) בעורכך נפשות ה' בפורסן נפשחא. מלת „בעורכך" וזה בעברית (עי' רש"י וראב"ע) ואינה מקבלת כנויים והנמשך לא נשתנה מן הנפרד, אמנם בתרגום השם „פורסן" יבוא בכנויים לפי הענין לזכר ולנקבה, ולענ"ד טעמו כמו פרש בחילוף וסמריץ. שהעורך קצוב ונקוב, כמו „נקבה שוכר" (ברא'. ל', כ"ח), ה' „פירש אנדך", וזה נראה בעליל בפעל „יפרסו", יפרסניה, שהדבק יפרש סכום הפדיון -- הג' ב"ס נתינה לגר כותב, ולא אדע מה לחץ אותו לה' תמיד „פורסניה" בכנוי חחת אשר בעברית איננו בכנוי, וביותר בפסוק ה'. ו', „והיה עורכך הזכר" שמלות „ערכך" באות בנסמך לפי הטעם והענין. גם שם ה' בכנוי שלא כמשפט הלשון? וכן בפסוק כ"ה, ששם הכנוי שלא לצורך כלל, עכ"ל. הנה מה שרקשה על פסוק ה'. ו', הוא בצדק לפי הגרסה שהיתה לפניו, „והיה פורסניה דכורא", שהוא משובשת ואין לה הכנה, הגרסה העקרית „והיה פורסניה בולגניא ש"ה ורוח ספרים

מדויקים) הנסמך בכנוי הקנין שרגיל מאד בתרגום לציון שבחינת הסמיכות היא היותר קרובה, וכאן טעמו ערכו של הוכר הנערך, כנגדו "כערכך הכהן" (פסוק י"ב), ת' "כפורסן כהנא" בסמיכות פשוטה, לפי שאין הכוונה ערכו של הכהן אלא הערך שהוא יקצוב לחפץ הנערך, וכן, "בערכך נפשות" (פסוק ב'), ת' "כפורסן נפשחא", ולא בלשון מפריט, "פורסנא דנפשחא" לפי שמדבר מנדר ערך נפשות בכלל ולא על נפש פרטית, אבל אצל "ערכך הוכר" הוא פורט המין. ומה שהקשה על פסוק כ"ה "וכל ערכך יהיה בשקל הקדש" שח' "וכל פורסניה" ולא "פורסנא", כי תהיה משמעותו כל הערכין בכלל הכנוי מוסבם על הכהן, כלומר כל ערך כהן של הקדש יהיה בשקל הקדש לאפוקי ערך ב"ד בקנס ונוקין. ודע שאצל ערך נפשות ושרה אחוה שערכם קצוב בתורה הכנויים בתרגום מוסבם על הנערכים, "ואם נקבה היא והיה ערכך" (פסוק ד'), ת' ויהי פורסניה ל"ו וכן בפסוק ו', ובפסוק ז' "ואם זכר והיה ערכך" ת' ויהי פורסניה ל"ו, אולם בשאר ערכין שהם רק על פי כהן, הכנוי תמיד לשון זכר ומוסבת על הכהן, וראיה ברורה מפסוק י"ג "ואם גאל יגאלנה ויסף חמישיתו על ערכך" ת' "ואם מפרק יפרקניה" ל"ג שמוסב על הבהמה, ומלות "על ערכך" ת' על פורסניה ל"ו שמוסב על "פורסן כהנא" בפסוק הקודם.

(ד) יש כאן מסורת (ברלינר עמוד 50) נקבה ולנקבה דמחרג' נקובחא ב' באייר' ובפרשה ובכל שאר נקבה נוקבא חרג'. לשון המסורה אינו מתחורר כלל, ונראה שר' ל נקבה דמחרג' נוקבחתא (במפריט) ב' באורי' (לעיל י"ב, ה) ואם נקבה תלד. ואם נקבה היא (כאן). ולנקבה דמחרג' ולנוקבחתא ג' בפרשה (בפסוק ה' ו' ז'). ובכל שאר נקבה נוקבא חרג'. בפסוק "ואם נקבה תלד" (לעיל י"ב, ה), פירשתי במקומו טעם המפריט (ע"ש), אצל "ואם נקבה היא" (פסוק ד') צריך להיות נקובחא במפריט כמו בכל שם שנאמר בו "הוא", "היא" כמו שמבואר בכמה מקומות, ואצל ולנקבה בפרשה ת' ולנוקבחתא במפריט, לפי שבכלם הכוונה ולנקבה אחת כמבואר (ברא' ט, ה) ובכל שאר מקומות מלח "נקבה" אינה אלא תואר למין כגון "זכר ונקבה בראם" (ברא' א', כ"ו), או שם כולל כמו "החיתים כל נקבה" (במד' ל"א, ט').

(ח) על פי אשר תשיג יד הנדר ת' על פום דתדביק יד נדרא (סביוניטה וכולוניא: בהרבה ספרים, "על מיטר דתדביק". על פום נראה עקר כי הטעם השיעור והמדה כמו "על פי השנים הנותרות" (פסוק י"ח) ת' ברוב ספרים "על פום שניא", "על פי הגורל" (במד' כ"ו, נ"ו), ת' "על פום עדבא" וכן, "לפי הטף" (ברא' ט"ז, י"ב), ת' "לפום טפלא", "לפי אכלו" (שמו' ט"ז, י"ח), ת' "לפום מיכליה", "כפי שניו" (לעיל כ"ה, נ"ב) ת' "לפום שנהי". לשון "על מיטר" משמעותו דבור ואמירה, כגון "על פי הדברים האלה" (ברא' ט"ג, ו'), "על פי פרעה" (שם ט"ה, כ"א) וכן בכל מקום, "על פי ה'" ורבים כמותן בכלם חרג' בל' "על מיטר", אבל לענין השגת יד לא שייך לשון "מיטר". "יד הנודר" ת' יד נדרא (סביוניטה והרבה ספרים) אולם צ"ע כי נדרא הוא תרגום "נדר", ג"א "נדרא" בקצת ספרים, "ידא דנדרא" צריך להיות, "יד נודרא" הנסמך בלא ידוע, כמו "וכי תשיג יד גר וחושב" (לעיל כ"ה, מ"ו), ת' "יד ערל ותותב", ואין בידי להכריע בין משקלי השם.

(ט) ואם בהמה אשר יקריבו ממנה קרבן לה' כל אשר יתן ממנו לה' יהיה קדש. מסורת (ברלינר עמוד 50): אשר יקריבו ממנה מנחה אשר יתן ממנו מנחה

דאיק. כלומר הראשון לשון נקבה והשני לשון זכר כמו שהוא בכתוב מדויק, נראה שלדעת בעל המסורה מלת „ממנו“ מוסבת על מלת „קרבן“. אולם בסביוניטה ועוד הרבה ספרים מדויקים התרגום בשניהם מִנֶּה לִנֶּה, ויש ליישב הגרסה מִנֶּה, כי באמת אין הכרח שמלת „ממנו“ תהי מוסבת על מלת „קרבן“, אלא שמוסבת על הבהמה וחילוף המין רגיל מאד בעברי כידוע, אבל לא בתרגום, וגם מלשון הברייחא „אמר רגלה של זו עולה“ לשון נקבה, מוכח שמוסב על הבהמה (עי' ת"כ וגמרא חולין ס"ט, ב).

(י) לא יחליפנו וכו' ת' לא יחלפניה, בכל הכתוב לשון זכר בתרגום כמו בעברי לפי שמוסב „על כל אשר יתן לה“ יהיה קדשׁ.

(שם) „ולא ימיר אותו“ ת' „ולא יַעֲבֹר יתיה“, ענינו שני וסיבוב כמו „והעברה

כל פטר רחם לה“ (שמו. י"ג, י"ב) ת' „ותעבר“ העברה ושנוי מחול לקדש, וכן לשון „בעבור“ ענינו בסיבת „לכען ייטב לי בעבורך“ (ברא'. י"ב, י"ג), ואזכרה בעבור תברכך נפשי“ (שם כ"ו, ד) אולם רק כאן נדחק המחרגם כיון שלא היה לו לשון אחר שהוא נדרף עם „יחלפניה“ כי „ואם המיר ימיר וכו' והיה הוא והמורתו“, ת' „חלפא יחליף וכו' והיו הוא וחילופיה“, בתרג' המיוח' ליב"ע „ולא יפחגו“, „הוא ופירוניה“, הוא שפת ירושלמי ונמצא רק בתרגומי הכתובים אבל לא בת"א ויונתן על נביאים.

(כג) וחשב לו הכהן את מכסת הערכך ת' ית נסיב פורסניה, „מכסת“ טעמו חשבון ומנין ויש הפרש בתרגום, אם הוא לנכות ולקח ת' בלשון „נסיבא“ לקיחה. כמו כאן, וכל לשון „מכס“ בסדר ממות ובמד'. ל"א, כ"ח ל"ז. ל"ח. ל"ט. מ'. מ"א), אולם „במכסת נפשות וכו' תכוסו על השה“ (שמו. י"ב, ד) ת' „במנין נפשחא וכו' תזמנן על אימרא“, לפי שהוא חשבון לקבוע המספר ולא לנכות ולקח להקדש תרגם בלשון מנין, ומה שפירש כ"ס לחם ושמלה „מאשר לא תרג' בל' מנין כמו במכסת נפשות, נראה שבא ללמד על הדרש של ר' אליעזר רבו בת"כ שיתן חמשים שקל כסף, ולכן תרג' בלשון נסיבא דבר הקצוב שהוא תרגום והרמות מכס לה' אחד אחוז וכו'“ ע"כ, אינו נכון, ר' אליעזר אינו דורש מלשון „מכסת“ אלא לומד ג"ש וחשב וחשב משדה אחווה, ולשון „נסיבא“ אינו מורה על דבר הקצוב אלא על דבר הניקח, ומה שמביא לראיה שלשון נסיבה הוא תרגום. והרמות מכס לה' אחד אחוז וגו', הוא שבוש, „והרמות מכס לה' וכו' אחד נפש מחמש המאות“ נאמר בפסוק כ"ח, ובפסוק ל', נאמר „ומטחצית בנו ישראל תקח אחד אחוז מן החמשים“, מזה ראה שלשון „והרמות מכס“ שזה כאן בהראתו ללשון „תקח אחוז“ ששניהם ענין חשבון הניקח, ועוד ראה שלשון „מכס“ אינו דבר הקצוב אלא חשבון מפסק, והיה המכס לה' מן הצאן שש מאות חמש ושבעים“ (במד'. ל"א, ל"ז), וכן כל חשבונות ומספרים שונים הנוכרים בפרשה שנאמר בהם „ומכסם לה“ לא היו קצובים מתחלה כמה יהיו, אלא היו תלואים בגודל מספר השבי והמלקוח, ואונקלוס אינו מכריע לצד אחד תופס כדרכו בלשון שסובל דעת תנא קמא דת"כ ודעת ר' אליעזר.

(כה) עשרים גרה יהיה השקל ת' עשרין מעין יהי סילעא, „יהי“ ל' זכר „סילעא“ ל' נקבא, וצ"ל שהכוונה סכום עשרין מעין יהי סילעא.

(כו) אם שור אם שה לה' הוא ת' דה' הוא. פירש של ה' הוא כלומר שהוא קדוש טאליו (עי' לקמן פסוק ל) בקצת ספרים „קדם ה' הוא“, שיבוש.

(כג) ואם בבהמה טמאה וכו' ואם לא יגאל ונמכר בערכך ת' ואם לא

יִתְפָּרֵק ויודבן כפורסניה הכתוב כלו בלשון זכר אע"פ שמדבר בבהמה טמאה שהיא ל"נ וכן הוא בתרגום, לכאורה הוא מחובר לפסוק הקודם ומדבר בכבוד בהמה טמאה בדעת הרמב"ן והמבאר בנתי"ש, אבל אין לומר כן כי הוא נגד דרשת רבותינו בת"כ ובגמרא שפסוק י"א, "ואם כל בהמה טמאה" וכו' מדבר בפסולי המקודשים שיפרו על מום קבוע, וכאן פסוק כ"ו, "ואם בבהמה טמאה" מדבר במקדיש בהמה טמאה לבדק הבית, עי' רש"י ורא"ם, וצ"ע על מה מוסב הלשון זכר, וי"ל שמוסב למה שנאמר קודם בסמוך, "אם שור אם שה לה' הוא" שמדבר ממין הבהמה, כך בכחוב הזה הכוונה המין, "ואם בבהמה טמאה (אם חטור אם סוס או גמל) ופרה כערכך ואם לא יגאל ונמכר בערכך".

(ל) וכל מעשר הארץ מזרע הארץ, ת' וכל מעשר ארעא מורעא דארעא, "מעשר הארץ" ת' בסמיכות פשוטה, "מעשר ארעא", הנסמך בנפרד, כיון שטעמו רק מעשר ממה שתוציא הארץ ולא של הארץ עצמו, "מורע הארץ", ת' "מורעא דארעא" הנסמך במפריט ואחריו ד' משמע המעשר מן התבואה עצמה, אולם, "וכל מעשר בקר וצאן" (פסוק ל"ב), ת' "וכל מעשר חורין ועז", ולא, "וכל מעשרא דחורין", לפי שיחיד הנסמך לרבים יבוא לרוב בנפרד.

במדבר.

א. (ד) איש איש למטה איש ראש לבית אבתיו הוא, ת' גברא גברא לשבטא גבר ריש לבית וכו', „גברא גברא לשבטא“ טעמו תמיד איש אחד איש אחד לשבט אחד, כמו שזכר שבארחי בט"א שהמפריט מורה על אחדות הדבר, „איש ראש לבית אבתיו“ ת' „גבר“ בנפרד כוונתו כל איש מהם הוא ראש בית אב.

(טז) קרואי העדה ת' מערעי כנשתא. אין להכריע הנראת מלות „מערעי כנשתא“ אם הכוונה קרואי או קוראי, כי בכינוני של בנין פֻעֵל אין הפרש בין פועל לפעול בפרט בכנוי הרבים, וכן „קרואי מועד“ (לקמן ט"ז, ב') ת' „מערעי זמן“, ובת' המיוח' ל"ב כאן „מומני עם כנישחא“ ושם „מערעי זמן למיטל ולמישרי“ פירש בשניהם, קוראי העדה, קוראי זמן, אולם מסתברא שאונקלוס פירשו כלשון הכתוב „קרואי“ והכוונה הנקראים לכל דבר חשיבות שבעדה, כרש"י ולא השתדל לבררו ביותר לפי שבאמת היו קוראים ונקראים.

(כא) פקודיהם, „אלה הפקודים“ (פסוק מ"ד), „כל פקודי בני ישראל“ (פסוק מ"ה) ת' „מְנִינֵיהוּ“, „מְנִינֵיא“, „מְנִינֵי“, כלם בלשון „מְנִינֵי“ שהוא חרגום של השם „מספר“, מכל מקום נראה שהרבים של לשון „מְנִינֵי“ טעמו מנויים.

(נא) ובנסע המשכן יורידו אותו הלויים ת' יִפְרְקוּן יתיה. „יורידו“ ת' „יפרקו“ לפי הענין לשון הסרה והעתקה, ולא ת' יחתון יתיה, כי זה משמע הורדה ממקום גבוה למקום נמוך, וכן פרש"י כאן „כחרגומו מפרקין אותו מהקמתו“, אבל „והורידו את פרכת המסך“ (לקמן ד', ה') תר' ג"כ „ויפרקו“ אע"פ שטעמו הורדה ממש ממעלה למטה, שנה הלשון שלא רצה לומר לשון ירידה אצל פרכת הקדש, ושם לא פירש רש"י כלום, שהמובן פשוט כלשון הכתוב.

(שם) ובחנות המשכן, ת' וּבְמִישָׁר מִשְׁכָּנָא יסביוניטה) גרסת הספרים וּבְמִשְׁרֵי המקור כפשוטו. מלת וּבְמִישָׁר אינה מקור אלא שם וטעמו ובחניית המשכן, „ובנוחה יאמר“ (לקמן י"א, לו) ת' „ובמִשְׁרוּהי“ מקור.

(נב) וחנו בני ישראל איש על מחנהו ת' גבר על מִשְׁרוּהי. לא חרג' „על מִשְׁרֵיתיה“ כי זה משמע כל המחנה של רגל לשלש ממות, מִשְׁרוּהי טעמו מקום חנייתו והוא אצל שבטו, ונראה שדייק ממה שנאמר אחריו „ואיש על דגלו“ שהוא המחנה שלו, וכן בחרג' המיוח' ליב"ע „גבר על בית מִשְׁרוּהי“ משמעותו על מקום

חנייתו, ותרג', "מחנהו", "מישרוהי" תמונת רבים לפי דרכי לשון ארמית, כמו "למינהו" ת', "לנוהו", וכן "בא מבוא" (ברא'. כ"ד, ס"ב) "על במיתוהי" טעמו "בא בבואו" (עי' ט"ש שם)

ב, (ב) איש על דגלו באותות, ת' בַּאֲתִין (סביוניטה) נ"א בַּאֲחוּן, שניהן לשון נקבה, לפי שמוסב על המפות הצבועות והצורות אשר עליהן, עי' רש"י וראב"ע, וכן בתרג' המיוח' לב"ע, בַּאֲתִין דמסחטנן על טיקסיהון, ואע"פ שהשם "אות" לרוב ל"ו, אמנם אם עצם האות הוא לשון נקבה משתמשין הכננים בל' נקבה, כגון, ואת אות הכרית" (ברא'. ט', י"ב, וי"ג), ת' "דא את קיים", והיתה לאות" (שם פסוק י"ג), ת' "ותהי לאת", כיון שמוסב אל הקשת שהיא ל"נ, וכן "אות היא" (שמו'. ל"א, י"ג, וי"ו), ת' "את היא", שמוסב על השבת, אבל ב"ס פתשגן ואחריו ב"ס אוג"ר רוצים לקיים הגרסה, באחין" ל"ו, לפי שטלת, "אחין" הוא תרגום של "שבע שנים באות" (שמו'. ט"א, כ"ט) שט', "אחין", וטוה אינו ראהו כיון שיש הרבה תבות שמשמשות בהוראות שונות, כגון, "אם חפץ אתה" (מ"א. כ"א, ו'), ת' "אם רָעִי את", וגם "רעה צאן" תרגומו, רָעִי ענא'.

(ה) והחנים עליו ת' וְדִישְׁרֵן סמיכין עלוה. וכן פסוק י"ב. כ'. כ"ו. דברו בו כל המפרשים ולא אחד בהם העיר על מה שהכריח המחרגם להוסיף מלה, "סמיכין", שהוא גם בת' יב"ע, ולא תרג', "ודישרן עליוהי" שמשמעוהו אצלו, כמו "לכל הנצבים עליו" (ברא'. ט"ה, א'), ת' "דקימין עלוהי", "והוא עמד עליהם" (שם י"ח, ח') ת' "והוא משמש עליוהיון", וכן רבים ונל"ד שאצל "והחנים עליו" מוכרח לומר "ודישרן סמיכין עלוהי" לפי שלשון "חנה עליו" סתם, וכן בארמית "שרי עלוהי" משמעוהו שונא שחונה עליו לצור אותה, כגון, "אם חחנה עלי מתנה" (תהל'. כ"ו, ג') ת' "אם תשרי עלי משריתא", "והן עליה וילחם בה" (יהוש'. י', ל"א), "והחנה עליה" וכו' (שם פסוק ל"ד) שט', "ושרא עלה", "ושרו עלה".

(ט) ראשונה יסעו ת' בקדמיתא נטלין. הוסיף ב"ת השמוש כמו בראשונה, וכן "ושנים" (פסוק ט"ו) "ושלשים" (פסוק כ"ד), ת' בַּתְּחִיתָא, "בַּתְּחִיתָא" כאילו נאמר "שנית", "שלישית", הסיב מספר הסדורי מהנוסעים אל מערכות המסעות. לפי הכוונה האמיתית ללמד שהשבטים היו שקולים ואין בהם מוקדם ומאוחר במדרגה ורק סדר נסיעתם היה כן, "לאחרונה" (פסוק ל"א), ת' "בבחריתא" בב"ת ולא "לבחריתא" כי זה תהיה משמעוהו בארמית אל האחרונה. יסעו ת' "נטלין" וכן בפסוק ט"ו וי"ו. וכ"ד: "ונסעו" (פסוק י"ו), ת' "ונטיל", "נסעו" (פסוק ל"ה), ת' ג"כ "נטלין", "יחננו" (פסוק י"ו) וכן "חננו" (פסוק ל"ד) ת' "שָׁרְן", בכלם לשון הווה, רק בפסוק ב': "איש על דגלו וכו' יחננו" — סביב לאהל מועד יחננו, ת' יִשְׁרֹן בצווי, כי רק צוות החנייה על הדגלים נאמרה בפירוש בכתוב, אולם מכאן ואילך הכתוב מספר איך ובאיוה סדר נסעו למסעיהם, ולבסוף (פסוק ל"ב) הכתוב מודיע שעל פי הדבור עשו כן: "ויעשו בני ישראל ככל אשר צוה ה' את משה כן חנו לדגליהם וכן נסעו", וזה שחרגם הפעלים האלו בלשון הווה שמורה על התמדת והתורת הפעולה בכל פעם. ולא תרג' בלשון עתיד או עבר כמו שהוא בעברי, לפי שבארמית במאמר ספורי לשון עתיד ועבר הוראתו שיהיה או שהיה כן פעם אחת. אבל צ"ע איך תרגם תמיד "והחונים", "ודישרן" לשון עבר (פסוק ה'. י"ב. וכו' וכו') ולא

"וְדִשָּׁן" לשון הוזה, "לִדְ" הטעם לפי שחנייתם זה אצל זה הוזה בין בחניה ובין בנסיעה בלא הפסק, המתרגם חשכה לפעולה אחת ומשמש בלשון עבר. ואם תחמה שלשון "שרי" יהי משמע אף נסיעה, על זה אשיב כי באמת כן הוא, מחנה בארמית משריתא נקראת כן בחנייתה כבנסיעה, כמו "המחנה הזה אשר פגשתי" (ברא' ל"ג, ה'), "ובנסוע המחנה" (במד' ד', ה'), "ויבא בין מחנה מצרים ובין מחנה ישראל" (שמו' י"ד, כ') בכלם מדובר בשעת נסיעהם וכן רבים, ואף הפעל "שרי" נמצא בהוראת "נסע", "ויסע עמוד הענן מפניהם ויעמוד מאחריהם" (שם פסוק י"ט, ת'), "ושרא מבחריהון", והכוונה נוסע מאחריהם.

(יג) ונסע אהל מועד מחנה הלוי בתוך המחנות, ת' בגו משריתא וכן פסוק ל"ב "כל פקודי המחנות לצבאותם" ת' משריתא, באלו השנים ת' לשון יחיד נגד הכתוב שהוא רבים, לפי שהכוונה מחנות כל השבטים שכלם ביחד הם מחנה אחת שנקראת מחנה ישראל, אבל "ולמסע את המחנות" (לקמן י, ב) ת', "ולאטלא ית משריתא", וכן "מאסף לכל המחנות" (שם פסוק כ"ה) ת', "מכניש לכל משריתא" לשון רבים, כי שם הכוונה כל שלש מחנות מחנה שכינה מחנה לוייה ומחנה ישראל וכן, "ולא יטמאו את מחניהם אשר אני שכן בתוכם" (לקמן ה', ג') ת' ית משריתא ל"ד, שהכוונה כל שלש מחנות (עי' רש"י וספרי), אולם, וגרך אשר בקרב מחניך" (דבר' י"ט, ת'), בגו משריתא ל"ז, לפי שכוונתו מחנה ישראל לבד). אמנם, "המחנות החנים קדמה", (שם פסוק ה') "המחנות החנים תיטנה" (שם פסוק ו') חרג' ג"כ "משריתא" לשון רבים, לפי שהכוונה המחנות של שלשה שבטים ולא כל מחנה ישראל. הר' הח' שד"ל ז"ל (אוג'ר עמוד 60 הערה 239) רוצה לקיים הגרסא משריתא אף באלו שני מקומות ואינו נכון.

(יו) איש על ידו, ת' גבר על אתריה. "ידו" פרש מקומו, עי' רש"י, כיוצא בו, "ויד תהיה לך" (דבר' כ"ג, י"ג) ת', "ואתה מתקן יהי לך" וכן, "ויד ברא בראש דרך" (יחז' כ"א, כ"ד) ת"י, "ואתרא אתקין", וכן, "יד אבשלום" (ש"ב. י"ח, י"ח) ת' אתרא ראבשלום.

ג, (ב) אשר טלא ידם לכהן, ת' דאיתקרב קורבנהון. כל לשון מלוי יד מתורג' בלשון "קרב קורבנא" אצל המקדש, לפי שהחנוך נעשה תמיד על ידי קרבן (עי' מ"ש שמו' ל"ב, כ"ט). "מלא" ת', "דאיתקרב", לפי שהפועל סחום ולשון יחיד, והמלואים לא היו על ידי יחיד אלא ע"י משה וישראל ובהם בעצמם, (עי' פירושי על המסורה בריש ספר ויקרא ומ"ש שם ח', לג), ת', "דאיתקרב" לשון נפעל שהפועל סחום ומשמע בין יחיד ובין רבים.

(ט) נתונים נתונים המה לו ת' מסירין יהיבין. חרג' בשני לשונות להסיר הכפל כדרכו.

(י) ואת אהרן ואת בניו תפקד ת' תמני (סביוניטה פתשגן שח"ו ועוד) ג"א תמני. תמני לשון פקידות כדעת רש"י ורוב המפרשים, אמנם הגרסא תמני יש ליישב שהקשה למתרגם איך נאמרה כאן הצווי לפקידת אהרן ובניו הלא כבר נצטוו משה בהר סיני בטלאכת המשכן לעשות הבגדים לאהרן ולבניו ולמשות אותם ולמלא את ידם, וגם בפרשה זו (לעיל פסוק ג') נאמר, "אלה שמות בני אהרן המשוחים אשר מלא ידם לכהן", ע"כ דעת אונקלוס שהכוונה צווי למנות אהרן ובניו עם הלויים.

(יב) והיו לי הלויים ת' ויהיו משמשין קדמי לואי. לא ת' „והיו דילי לואי“ לפי שכבר נאמר בכתוב „ואני הנה לקחתי את הלויים“ וגו' אלא תרג' לפי הכוונה האמיתית, שתהי העבודה ללויים תחת אשר היתה עד הנה לבכורים (ע' רש"י).

(כ) אלה הם משפחות הלוי ת' לוי וסביונ' ובולוניאי ע' לקמן פסוק ל"ב במסורה) ברוב ספרים „ליואי“ אינו עיקר.

(כד) ונשיא בית אב לגרשוני תרג' לבית גרשון, לפי שלא נאמר כאן „למשפחות גרשוני“ כמו „למשפחות הקהתי“ (פסוק לה) לא תרג' „לזרעית גרשון“, אלא אמר „לבית גרשון“, כמו „נשיא בית אב לשמעוני“ (לקמן כ"ה, י"ד) ת' „לבית שמעון“ ע"ש, ולא יכול לתרג' „רב בית אבא דגרשון“ כי תהיה משמעותו בית אביו של גרשון עצמו, והוא בית לוי.

(כה) המשכן והאהל, ת' משכנא ופרסא (ע' ט"ש שמו'. כ"ה ו').

(לב) ונשי נשיאי הלוי וכו' פקודת שומרי משמרת הקדש ת' ואמרכלא דמטנא על רברבי ליואי וכו' דמתחות ידוהי ממנן נטרי מטרתא דקודשא. לדעת המתרגם מלת „ונשיא“ מושכת עצמה ואחרת עמה ושיעור הכתוב שאלעזר יהיה נשיא נשיאי הלוי ונשיא פקודת השומרים ר"ל לצותם על עבודתם ועל משמרתם (ע' באור). „הלוי“ ת' „ליואי“. יש כאן מסורת (ברלינר עמוד 51) הָלֹוּ דמתרג' לִיּוֹאִי ג' באורי' ועבר הלוי (לקמן י"ח, כ"ג) ואלה פקודי הלוי (לקמן כ"ו, נ"ו), ודין (כאן). פירש רק בשלשה מקומות האלו הָלֹוּ מתורג' לִיּוֹאִי לפי הענין כמו הָלֹוּם, ובשאר מקומות תרגומו לִיּוֹאִה כפשוטו כגון „אהרן אחיך הלוי“ (שמו'. ד', י"ד). „ובא הלוי“ (דבר'. י"ד, כ"ט), אמנם „אלה הם משפחות הָלֹוּ“ (לעיל פסוק כ') ת' „לָלוּ“ כלמר משפחות לוי בן יעקב, שמוסב על פסוק י"ח „והיו בני לוי בשמותם“ וגו', ברוב ספרים הגרסא וְרַעֲיָה לִיּוֹאִי אינו נכון, וכן מוכח מן המסורה שלא נמנה בין אלו שמתרג' לִיּוֹאִי.

(לו) ופקודת משמרת בני מררי, ת' ודימסיר למיטר לבני מררי. מלת „פקודת“ מורה על שני ענינים הראשון פקידות הפקיד כמו „פקודת שומרי משמרת הקדש“ (ע' לעיל פסוק ל"ב) והשני בבחינת הדבר שהוא נמסר תחת יד הפקיד, כאן „ופקודת משקת בני מררי קרשי המשכן ובריהיו“ וכו', ובפסוק: ופקודת אלעזר בן אהרן הכהן שמן המאור וקטרת הסמים וכו' פקודת כל המשכן וכל אשר בו (לקמן ד', ט"ו) נמצא שניהם „ופקודת אלעזר“ ת' „ודימסיר לאלעזר“, „פקודת כל המשכן“ וכו' ת' „מטרת כל משכנא“ וכו' לשון „משמרת“.

(מ) פקד כל בכור וכו' ת' מני כל בְּכִרְיָא דִּבְכִרְיָא (רק כאן הנקוד בסביוניטה בְּכִרְיָא, בכל שאר מקומות בּוֹכְרְיָא ונראה שהיא שגיאה אגב שוחפא של דְּבִכְרְיָא ואולי הוא כדי להשוות הלשון). מסורת עליו (ברלינר עמוד 51: בכור דמתרג' בְּכִוְרְיָא ד' באורי' פקד כל בכור וכו' (כאן) ויהי כל בכור וכו' (פסוק מ"ג). מבכור בני ישראל (פסוק מ"ו). מאת בכור וכו' (פסוק נ'), ר"ל באלו ד' פסוק' בְּכִוְר' לשון יחיד מתורגם בְּכִוְרְיָא לשון — רבים במפריט. כבר הוברר שהמפריט בל' רבים אם אין מקום ללשון ידוע הוראתו כלם בכלל, והנה כאן ופסוק מ"ג ופסוק מ"ו

מוכח מן הענין שהכוונה כל הבכורים מבין עשרים ומעלה, אולם מאת בכור בני ישראל לקח את הכסף (פסוק נ'), אין הכוונה כל הבכורים אלא הבכורים הדיועים ומדוכרים בענין והם רע"ג העודפים על הלויים.

(שם) "ושא את מספר שמותם" ת' "וקבילית חושבן שמהההו" (סביוניטה פחשגן ובולוניא) ברוב ספרים "ית מנין", בפחשגן כתוב "צ"ע למה לא תרגם מנין" עכ"ל. "מספר" מתורג' תמיד "מנין", "חושבן" הוא תרגום של "ראש" וי"ל לפי שנאמר "שא" שאינו נמצא אלא אצל "ראש", חוץ מכאן ובפסוק "ולא נשא דויד מספרם" (ד"ה. א. כ"ו, כ"ג) תרגם כאן "חושבן", וכן שם התרגם "ולא קביל דויד חושבנהו", כיון שמוכח מלשון "נשא" שהכוונה מספר הראשי.

(מו) ואה פדויי ת' וית פורקו, וכן פסוק מ"ח פדויי העודפים ת' פורקן דיתירין. משמעות לשון "פדויי" אי אפשר שתהי באלו כמו בפסוק שלאחריו "מאת העודפים על פדויי הלויים" שת' "על פריקי ליוזאי", כי עדיין לא היו פדויים לכך תרגם לפי הענין "פורקן" שם כמו "פדיון", ומבואר היטיב בביאור נתח"ש עי"ש.

(מט) את כסף הפדיוס ת' ית כסף "פורקנהו". תרגם "פורקנהו" בכנוי כדרכו לתוספות באור וכן "שם העיר", "שם המקום" תרגמו לרוב "שמה דקרתא", "שמה דאחרא", (ברא'. כ"ח, י"ט), כן בסביוניטה ושאר ספרים מדויקים ברוב המקומות, כגון "הים הגדול וגבול" (לקמן ל"ד, ו') וכן "תוך הנחל וגבול" (דבר'. ג', ט"ו) ת' "ותחומיה". בספרים שלנו הגרסא "ותחום" ואין בו הבנה.

ד, ולחם התמיד עליו יהיה, ת' ולחמא תדירא (סביוני' בולוניא ועוד) ברוב ספרים "ולחים" בנפרד, "ולחמא" בחמונת המפריט נכון, כיון שטלת "לחם" היא עיקר המאמר שהצווי מוסבת עליו, שלחם הפנים יהיה תמיד על השלחן אף בשעת הנסיעה. (והוא לפי הכלל שבארתי שמו' ל"ה, כ"ד. ויק'. ב', א'. עי"ש).

(ט) ואת כל כלי שמנה ת' מני שימושה, במפיק כמו בעברי (סביוניטה ופחשגן) ברוב ספר' "שמושא" ובקצת "מני משחא", לענ"ד לא תרג' אונקלוס "מני משחא" לפי שאפשר להבין הכלים עם שמן המאור, והשמן לא היה נתון על המוט, אלא ניטל רק בידים כמו שמוכח מפסוק ט"ז, "ופקורת אלעזר בן אהרן הכהן שמן המאור וקטרת הסמים" וכו', פרש"י "שהוא טמונה עליהם לשאת אותם" ולדעת הרמב"ן והראב"ע היה אלעזר נותן אותם מידו ליד בני קהת והם ישאום, וגם בת' המיח' ליב"ע "מאני שמושא", ונראה שטלות, ואת כל כלי שמנה אשר ישרחו לה בהם" כוונתן לדעת המתרגם פכים קטנים בשיעור לצורך הנרות לצקת השמן לתוכן, ובהעלות הנרות היה מטלא את הפכים מן כד הגדול ולא יצק מן הגדול לנרות כרי שלא ישטוף השמן וישפך.

(כ) ולא יבאו לראות כבלע את הקדש ומחו, ת' כד מכסן ית מני קודשא ולא ימותון. "את הקדש" ת' "ית מני קודשא" לפי הענין, שאין רשאים לבוא אלא אחר התכסות כל הכלים, כמו שנאמר לעיל (פסוק ט"ו), "וכלה אהרן ובניו לכסות את הקדש ואת כל כלי הקדש וכו' ואחר כן יבאו בני קהת" וגו'.

נ ש א

(כד) לעבוד ולמשא, ח' למפלח ולמיטל (סבינו, פתשגן ועוד) נ"א ולמיטל שם. "ולמיטל" מקור עקר, לפי שהוא סמוך למלח, "לעבוד" שהיא מקור תרג' גם השם, "ולמשא" מקור לזווג המלות, כיוצא בו "מסבות משבצות והב" (שמו. כ"ח, י"א) ת' "משקען מרעצן בדהב" כמו "משבצות והב" (עי' מ"ש שם).

(כו) ואת כל אשר יעשה להם ועבדו ת' וית כל דית מסר להון ויפלחון, וכן הוא בת' המיוח' ליב"ע. ח' לשון עשיה מסירה, וכן מצינו לשון מלאכה "אם לא שלח ידו במלאכת רעהו" (שמו. כ"ב, ז) ת' "בטא דמסיר ליה חכריה". והנה לפי התרגום מלת "להם" מוסבת על בני גרשון כרש"י, אולם הרמב"ן כחב "והנכון יותר כל אשר יעשה להם למשכן ולמזבח כי כלים רבים להם", וכן דעת הראב"ע, ומה שלא כן פירש התרגום, אפשר הטעם כי בזה היה ראוי לומר "כל אשר יעשה להם יעשו" ולא "ועבדו" כמו "ואת כל אשר עושים שם הוא היה עשה" (ברא'. ל"ט, כ"ב), מלשון "ועבדו" מוכח שמלות "ואת כל אשר יעשה להם" מוסבות למעלה, ונשארו את יריעות המשכן וגו' ואת כלי עבודתם ואת כל אשר יעשה להם, "ועבדו" פירש זאת עבודת משאם ועוד יעבדו עבודת עבודה, כמו שטפורש בפסוק שלאחריו, "על פי אהרן ובניו וגו' לכל משאם ולכל עבדתם" וכן (פסוק מ"ו) "כל הבא לעבד עבדת עבודה ועבדת משא".

ה, (ג) תשלחום, ת' תשלחונון (סביניטה ופתשגן) ברוב ספרים, "תשלחונון". עי' מ"ש ויק'. י"א, מ"ב. ועי' אוג"ר עמוד 56 הערה 219.

(שם) ולא יטמאו את מחניהם ת' ית משיריתיהון ל"ר לפי שהכוונה כל שלש מחנות, עי' מ"ש לעיל ב', י"ג.

(ז) ונתן לאשר אשם לו ת' לדחב ליה (סביניטה ופתשגן) ברוב ספרים לדחב ליה, לדחב ליה עקר, כי הכוונה שיתן המטון למי שנתחייב לו עכשו לתתו ליורשי הנגול או לבע"ח שלו או לשליח ב"ד, כך שנינו בספרי ובגמרא פסחים ל"ד, א'. ובכ"מ וכן פרש"י "מי שנתחייב לו", (עי' רא"ם), וכן בת' המיוח' ליב"ע "למאן דאיתחייב ליה". לשון הגרסא "לדחב ליה" טעמו בעברי לאשר חטא לו (חב תרגום של חטא), ומשמע רק להנגול עצמו והוא נגד דרשת חז"ל!

(ח) האשם המושב, ת' דמתיב, "הכסף המושב בפי אמתחתיכם" (ברא'. מ"ג, י"ב) ת' "דאיתחב" עבר לפי שהכוונה שכבר הושב, אולם כאן האשם עדין לא הושב, אלא מושב עכשו ת' "דמסיב" בינוני לשון הווה.

(י) ואיש את קדשיו לו יהיו ת' וגבר ית מעשר קודשוהי דליה יהון. "קדשיו" ת' "מעשר קודשוהי" הטעם כי מדרשים רבים דרשו רבותינו על זה הפסוק בספרי (עי' רש"י) ותפש רק המעשרות לבד לפי שאי אפשר לפרוץ כל המדרשים מבלי לצאת מגדר העתקה, ואע"פ שבכיוצא בזה רגיל לתרגם הכתוב כלשוננו כדי שיהי להדרש לכל הענינים, כגון "לא תאכלו על הדם" (ויק'. י"ט, כ"ו) עי' מ"ש שם ובקהרטה, אולם כאן לא יכול לתרגם כלשון הכתוב, וגבר ית קודשוהי דליה יהון" מפני המון עם, שיבינו שכל הקדשים הם שלהם ויבואו לידי מכשול למעול מעל בקודש, ובמעשרות אין לחוש כל כך.

(יג) ונסתרח והיא נטמאה, ת' ומטמא והיא מטמא. „ואם לא נטמאה“ (פסוק כ"ח) ת' „אסתאבת“, עבר, וכאן ת' „מטמא“ בינוני, שהוא בעברי „טמאה“, ב"ס פתשגן כותב: „ו"ל שלכך לא תרגמו אסתאבת לפי שהיה נראה לשון עבר כאלו אינה עכשו ועדיין טמאה היא עכ"ל, וזה דחוק ורחוק מאד ושעמו אינו מספיק, כי בפסוק הסמוך „והיא לא נטמאה“ ת' ג"כ „מטמא“ ולא „אסתאבת“, ולענ"ד יכול להיות הטעם שלא תרג' „אסתאבת“ בנין אתפעיל לפי שעיקר הוראתו היא נפעל ויש במשמעות לשון „אסתאבת“ שנטמאת ע"י אחר ואפילו נאנסה כמו „כי טמא נורו“ (לקמן פסוק י"ב) ת' „אסתאב“ שמיירו באונס וזו פטורה לגמרי, לפיכך תרג' בלשון „מטמא“ שמשמעותו שהטמאה תלויה בה לבדה, אמנם לקמן (פסוק כ"ח) „ואם לא נטמאה האשה וטהורה היא“ וכו' היה צריך לתרג' „ואם לא אסתאבת“ לפי הפלוגתא של שני התנאים בספרי: „ואם לא נטמאה האשה ר' ישמעאל אומר וכי מי טמאה שהכתוב מטהרה, ומה צ"ל ואם לא נטמאה האשה וטהורה היא אלא מגיד הכתוב כיון שיצא עליה שם רע אסור לבעלה“ (עי' התורה והמצוה סימן ע"ד), לפי דעתו טעם „אסתאבת“ שנטמאת ע"י שם רע והיא טהורה, — „ור' שמעון ב"י אומר וכו' ואם לא נטמאה האשה וטהורה היא טהורה לבעל וטהורה לבעל וטהורה לתרומה“ ע"כ, והנה לפי דעת ר' שמעון ב"י משמעות „ואם לא נטמאה אפילו לא נאנסה, לפי שאשת כהן שנאנסה נאסרת לבעלה ולאכול בתרומה לעולם“ (עי' התורה והמצוה שם ודוק היטיב אז תבין ואכמ"ל).

(יד) ועבר עליו רוח קנאה וקנא וכו' או עבר עליו וכו' „וקנא“ ת' הראשון „ויקני“ והשני „וקני“. לפי שנאמר בראשון „ועבר“ בוא"ו שיכולה להיות וא"ו ההפוך ת' וייעבר עתיד ת' „ויקני“ ג"כ לשון עתיד. אולם אין הכרח שהוא"ו מהפכו לעתיד, וכן נראה מלשון רש"י „ועבר עליו קודם הסתירה“ ע"כ, שהכוונה כבר עבר ומצנו בכמה מקומות שתרגם לשון עבר עם וא"ו בלשון עבר כגון „וקנא“ השני, וכן „ועשה בצלאל“ (שמו"ל ל"ו א') ת' ועבר (סביונ' ורוב ספרים), אמנם מספרי מוכח שהיא לשון עתיד: „ועבר עליו רוח קנאה וקנא את אשתו רשות דברי ר' ישמעאל ר' אליעזר אומר חובה“ והלא רק בלשון עתיד אפשר לפלוג אם הוא צווי או לא אבל העבר ודאי אינו צווי, ומלת „וקנא“ השנייה ת' „וקני“ לשון עבר לפי שהי חזורת על „או עבר“ שתרג' „או עבר“.

(יו) מים קדשים ת' מי כויר. כדברי חו"ל מים שנתקדשו בכיור, עי' רש"י. (יז) חחת אישך, ת' בר מבעליך כמו שמפורש לקמן (פסוק כ') „מבעלדי אישך“ וכן בכלם, בתרג' המיוח' ליב"ע „כר מן רשואא דבעליך“ אינו מחזור, כי יכול להיות משמעותו חוץ לרשות הבעל במקום שאינו שלו או שלא נתן לה רשות. (שם) הנקי ממי המרים, ת' הוֹאִי וכאה (סביוניטה) וכן עקר. הוֹאִי צווי לנקבה, ברוב ספרים הוֹי לשון זכר אינו מדויק, ולא תרג' „תהוי דכיא“ עתיד כיב"ע וכדעת הראב"ע, לפי שהיא צווי ממש כדרשת ר' ישמעאל בספרי „אם טהורה את שתי ואל תמנעי“ פירש הרב הגאון מלבי"ם ו"ל (התורה והמצוה סימן ס"א) שמצוה לה שאם היא טהורה תנקה א"ע מן החשד ע"י שתיית המים המרים ולא תמנע מלשחות. (כג) ומחה אל מי המרים, ת' וימחוק. כחוב בפתשגן, וימחוק. שכן נשתמשו רז"ל בענין זה בטמ' סוטה, וכשאר מקומות לשון „מחה“ תמיד בתרג' „מחא“. (כד) וכו' ובאו בה המים המאריים למרים, ת' לָלוּט נ"א אחד לָלוּט ואחד למרירו והנכון בשניהם לָלוּט (עי' אוג"ר עמוד 61 הערה 246), כי מלת „למרים“ כוונתה לרעה ולקלקול ולשון „למרירו“ הוראתו בארמית למעם מרורות.

(כה) ולקח הכהן מיד האשה את מנחת הקנאות, ת' ית מנחתא דקנאתא (סביוניטה ובולונייא) ברוב ספר, "מנחת קנאתא". כאן נכון לחרג' מלת "מנחת" הסמיכות בחמנות המפריט ואחריה דל"ת, לפי שהיא עיקר המאמר כי הכתוב מדבר לבד מן המנחה שיקחנה הכהן לתנופה ולהקטרה, אולם, כי מנחת קנאות הוא מנחת וכוון מוכרת עון" (פסוק ט"ו) ת', "מנחת קנאתא מנחת דוכרנא", מלת "מנחת" שלא במפריט ומלות "קנאתא", "דוכרנא" במפריט לפי שאלו הן עיקר המאמר, שהכתוב מודיע הטעם שלא יצוק שמן ולא יתן לבונה. וכן פסוק י"ח. "והעמיד הכהן את האשה לפני ה' ופרע את ראש האשה ונתן על כפיה את מנחת הוכרון מנחת קנאות היא" ת', "מנחת" שלא במפריט לפי שאינה עיקר המאמר ג"כ, כי הכוונה שיעשה עמה כל המעשים הללו כדי ליגעה אולי תטרופ דעתה ותודה ולא יטחה שם המיוחד (רש"י) ואז גם לא תקרב המנחה ולפי שלא נחקרשה עדיו בכלי אלא נותנה לה בתוך סל מצרי (עי' ספרי וגמרא סוטה ו' ב').

(כח) ונקתה ונורעה ורע, ת' ותיפוק וכאה ותיפוק עידיו. "ונקתה" ת' ותיפוק וכאה כלומר שחצא מיד הכהן נקיה לעיני כל רואיה וידעו שהיא טהורה, ולא חרג' "ותהי זכאה" כמו "ונקה האיש" (פסוק לא) שח' "ייהי זכא" לפי שאם לא נטמאה היא נקיה מתחלה. "ונורעה ורע", ת' ותיפוק עידיו טעמו תתעבר (עי' מ"ש ויק'. י"ב, ב', ברא'. א'. י"א).

(ל) ונקה האיש ת' ויהי זכא גברא (סביוניטה ועוד ספרים מדויקים ברוב ספר, "זכאה", "זכא" עיקר שהוא לשון זכר, גרסת הספרים, "זכָּאָה" שבוש כי "זכאה", לשון נקבה "ונקתה" (לעיל) ת' "ותיפוק זכא ה", (עי' מ"ש שמו'. כ"א, כ"ח).

ה' (ג) מייין ושכר יויה, ת' מחמר חדת ועתיק יִזֵּר, "מייין ושכר אל תשת" (ויק'. י', ט') ת' "חמר ומריו" (עי' מ"ש שם).

(ד) מחצנים ועד וג, ת' מפורצנין ועד עיצורין. "פורצנין" אלו הגרענין (עי' ערוך) "עיצורין" הם הקליפות הסחוטם, "ואשחט אותם" (ברא'. מ', י"א) ת' ועצירת יתרון, כפירש"י וזו דעת ר' יוסי (משנת ב', פ' ו', נזיר) שפליג על ר' יהודה שאומר החרצנים אלו החיצונים הוגים אלו הפנימים, ובגמרא (שם ל"ט, א') "אמר ר' יוסף כמאן מתרגמינין מפורצנין ועד עיצורין כר' יוסי" אע"פ שאין דרך אונקלוס להכריע לצד אחד כאן הוא מוכרח לפי שאין בכח הלשון להשמיע שתי דעות שמתנגדות מהיפוך להיפוך כאחת, ובת' יוב"ע, "מגופנין מקלופין ועד זגין גוואין" כדעת ר' יהודה, ומדברי ר' יוסף מוכח שחכמי התלמוד לא היו מתרגמין כן.

(ה) קדש יהיה גדל פרע, ת' יִרְבֵּי פירוע (סביוניטה ובולונייא) ברוב ספרים מִרְבֵּי פירוע. הגרסא, "יִרְבֵּי" עיקר, "גדל" מקור בהוראת צווי, כי זאת הכוונה האמיתית, לפי הגרסא "קדיש יהי מִרְבֵּי פירוע" חסר סימן הצווי, כי מלת "יהי" מוסכת למעלה, "קדיש יהי", וכן פסוק הטעמים במקרא.

(ו) כי נזר אלקיו על ראשו, ת' נזרא דאלקיה (סביוניטה ובולונייא) ופחשגן (ועוד) נ"א, "כלילא דאלקיה". בפסוק, "נזר שמן משחת אלקיו עליו" (ויק'. כ"א, י"ב) ת', "כליל משח רבוחא", שם אצל כ"ג שיר לחרג' כליל לשון עטרה, כי שמן המשחה יוצק בתחלה על ראשו ואח"כ נותן בין ריסי עיניו ומשך באצבעו מזה לזה (עי' רש"י ויק'. ת', י"ב). והוא היה כעין עטרה שמגדלת במעלה, מה שאינו בנוי, ומסתברא שלשון "נזר" כאן אינו יוצא מן הכלל של כל לשון נזר שבפרשה זו שחרגם כלם בלשון נזירות.

(ט) בפתע פתאם ת' בתכיף שלו. „בפתע פתאם“ פירש הראב"ע: שניהם קרובים בטעם וכן אדמת עפר (דניאל י"ב, ב') עכ"ל, ויש פלוגתא בזה בספרי: „בפתע להביא את האונם פתאם להביא את השונג דברי ר' יאשיה ר' יונתן אומר בפתע זה שונג פתאם זה אונם“, ולפי שמלת „שלו“ היא לפעמים תרגם של שונג סוברים המפרשים שאונקלוס מכריע כדעת ר' יאשיה וזה אינו, כי כמו שטעמי מלות „בפתע פתאם“ בעברי קרובים כן גם בארמית טעמי מלות „בתכיף שלו“ קרובים, כלומר שהוראתן כמעט שווה לגמרי, כי „בתכיף“ הוא תרגום של „בפתע“ וגם של „פתאם“, בלא הפרש בין אונם לשונג, „ואם בפתע הדפו“ (לקמן ל"ה, כ"ב) ת', „ואם בתכיף“ ושם הכוונה בשונג, כי אונם גמור פטור מגלות, (ורש"י שסובר בפתע זה אונם דוחק שם לפרש „שהוא סמוך לו ולא היה לו שהות להזהר עליו“ עכ"ל והוא שונג שיש בו קצת אונם, ועי' שם להם ושמלה שבו הענין מבוואר היטיב), ובמקום אחר „וואמר ה' פתאם“ (לקמן י"ב, ד') ת' ג"כ „ואמר ה' בתכיף“, שאין בו ענין שונג כלל רק כאונם גמור, וגם לשון „שלו“ הוא תרגם של „פתע“ ואף של „פתאם“, פתאם יבוא אידו פתע ישבר“ (משלי י', ט"ו) ת' מן שְׁלִיָא ניהי תבריה ומן שְׁלִיָא ניתבר“, וכאן ששני הלשונות „בפתע פתאם“ באים ביחד מוכרח לתרגם ג"כ בשני לשונות, כיוצא בו „פתע לפתאם יבוא שברו“ (ישע' ל', י"ג) ת"י „דבתכיף שלו יחי תבריה“, גם שם נעדר כל ענין שונג לגמרי, מזה ראייה ברורה ששניהם מורים על ענין אחד, מעשה או מקרה שבא בחפזון ובחריצות, ואין בדינו להכריע איזה אונם ואיזה שונג.

(י) מאשר חטא על הנפש ת' מדחב על מיחא, לשון רש"י שלא נוהר מטומאת המת ר' אלעזר הקפר אומר על שציער עצמו מן היין ע"כ, ואונקלוס מכריע כלשון הראשון והיא דעת ר' ישמעאל בספרי, לפי שאי אפשר בלא הכרעה, כי אלו חרג' „מדחב על נפשא“ יהיה מכריע כד' אלעזר הקפר, והרי נזירות לשם שמים מצוה גדולה כמעשה אצל שמעון הצדיק (נדרים י"ב, ב' נזיר ט', ב'), ועוד אמרו הראה סוטה בקלקלה יזיר עצמו מן היין.

(כג) אמור להם, ת' כד יימרון להון (סביוניטה ורוב ספרים) נ"א „כד הימרון להון“. הראשון עקר לפי שסובל כל הדרושים, וכן מפורש בפתשנן: כתוב בספרי מנין שחון צריך לומר להם אמרו ת"ל אמור להם ובגמרא (סוטה ל"ח א') לשנים קורא כהנים לאחד אינו קורא, ועוד דרשו אמור להם בקול (עי' רש"י), אמור להם פנים כנגד פנים, מזה נראה שמלת „אמור“ נדרשה לשתי פנים שהקהל יאמרו או שהכהנים יאמרו, והנה לשון „כד יימרון“ אפשר להדרש לשתי הפנים אבל לשון „כד תימרון“ נוכח, משמעתו הכהנים לבד.

(כד. כה. כו) יברכך, יאר, ישא. שלשת הפסוקים האלה אין בהם תרגום (סביוניטה, בולוניאי, ועוד), וכן נכון לפי ההלכה ברכת כהנים נקרא ולא מיחרגם. (אוג"ר עמוד 61 סימן 247). והטעם כמו שכתבתי (שמו, ט"ו, ג'; ושמו' ל"ד, ט'), כי בענינים נשגבים בחורה, לשון הקדש לו הסגולה להסתעף ולכלול ענינים הרבה אשר אין בכח לשון ארמית לרמוז עליהם בקצרה, הניח אונקלוס לשון המקרא בלי שום העתקה. ובפרט הברכה המשלשת שכוונתה רחבה עד למאד, ורבותינו דרשו אותה בכמה וכמה פנים, בספרי ובמדרשים, ולרמוזו אך על מקצתם יהי מוכרח לצאת רחוק מגדר העתקה. והחרגום הנמצא בספרינו מעיד על עצמו שמפי אונקלוס לא יצא. „יאר ה' פניו אליך ויחנך“ (פסוק כ"ה) בחרג' „ינהר ה' שכנתה לותך וירחם יתך“, אין הכוונה מבווארת כלל וגם הלשון אינו מווקף, הפעל „אנהר“ משמשה אחריו מלח „על“ או למ"ד, והיה צ"ל „ינהר עלך או לך“, ולא „לותך“, שטעמו „אצלך“. לשון „וירחם יתך“ הוראתו רק יאהב אותך, לפי שפעל רַחַם שאחריו „ית“,

ענינו אהבה, ולענין רחמנות צ"ל אחריו „על“ והיה לו לומר „וירחם עלך“. (עי' אוצ' השר' לארמית להח' דר' לעזיז), ובפסוק הסמוך „ישא ה' פניו אליך“ בתרגום „יסב (נ"א יקבל) ה' אפיה לותך“, מלבד שגם בו אין הכוונה מבוארת, תיבת „אפיה“ היא הגשמה, והיה לו לומר „אפי שכנתיה“, כמו „את פני“ (שמו' ל"ג, כ') ת' „ית אפי שכנתיה“, ועוד כל לשון „נסב אפין“ בארמית טעמו נשיאת פני וולתו ולא פני עצמו לזולתו, ואלו היה רוצה אונקלוס לפרש כענין הזה יאמר בלשון „יתפני ה' במימריה לאיטבא לך“, כמו „ופניתו עליכם“ (ויק' כ"ו, ט') ת' „ואיתפני במימרי לאיטבא לכוך“.

(כו) ושמו את שמי ת' וישוון ית ברכת שמי הוא כפי שנדרש בספרי: במקדש בשם המפורש במדינה בכנוי, עי' ט"ש שמו' כ', כ"א.

ה' (ב) ויקריבו נשיאי ישראל, ת' וקריבו. כל שאר לשון „ויקריבו“ שבפרשה תרג' וקריבו פעל יוצא מוסב על הקרבנות, וכאן ת' וקריבו פעל עומד, משמע הקריבו את עצמם כמו „ופרעה הקריב“ (שמו' י"ד, י') שתרג' קריב, נראה שרומז לדרשת הו"ל מטה שנאמר „ויקריבו נשיאי ישראל“ ולא פירש מה הקריבו, ובפסוק הסמוך נאמר „ויביאו את קרבנם לפני ה'“ וגו', וזה כפל לשון כי היה לו לומר „ויביאו נשיאי ישראל וכו' את קרבנם לפני ה'“ לפיכך דרשו (במדבר רבא פ' י"ב) מלת ויקריבו ענין קדומה וזריזות, „כיון שנגמר המשכן הקדימו והביאו בזריזות קרבן, הדא הוא דכתיב ויקריבו נשיאי ישראל“ ע"כ, ועשו זאת כיון שהתאחרו להביא נדבות למלאכת המשכן. (עי' רש"י), וקרוב לזה הוא מפורש בפתשגן.

(ג) שש עגלות צב, ת' כד מחפין. שנינו בספרי „אין צב אלא מטוקסים (פירש מטוקרים ומתוקנים) ורבי אומר אין צב אלא מחופים“. והרמב"ן פירש שהעגלות היו מלאות וטעונות בקרבנותיהם, והכל בכלל לשון „כד מחפין“, כי אין מחפין עגלה שהיא למשא רק אחר שהיא טעונה ומסודרת כל צרכה.

(ה) קח מאתם, ת' סב מנהון (סביון, בולוני. ש"ח כ"י מינכן 148 ועוד) נ"א „קביל מנהון“, „קביל מנהון“ הוא לשון רבותינו שלא קבל משה מידם עד שנאמר לו מפי הגבורה, אולם לשון קביל בארמית בבחינת לקיחת חפץ נמצא רק בשלוקחו לו לעצמו, ולא לתתו לאחר כמו „והם יקחו חלקם“ (ברא' י"ד, כ"ד) ת' „יקבילון חולקהון“, „ושחד לא תקח“ (שמו' כ"ג, ח') ת' „ושחדא לא תקביל“ וכן בכלם, ולשון „נסב“ נמצא אצל נדבות למשכן שלקחן משה למסרן להקדש, כגון „תקחו את תרומתי“ (שמו' כ"ה, ב') ת' „תיסבון“. ומה שתרג' „הנה בדרך לקחתי“ (לקטן כ"ג, כ'), „הא ברכן קבילית“, כבר ביארחי (עי' ברא' ב', ט"ו, כלל ד') כי בדברים הנשמעים לשון „לקח“ מתורג' לבד בלשון „קביל“ ולא בלשון „נסב“.

(ו) ויקח משה את העגלות, ת' „ית עגלתא“ נ"א „ית עגלן“, „עגלתא“ בחמנות המפריט עיקר לפי שהכוונה כל שש העגלות כמו שבארתי כבר כי המפרש בלשון רבים אם אין מקום לידוע הוא מורה על כלל המין, אולם „את שתי העגלות“ (פסוק ו') „ואת ארבע העגלות“ (פסוק ח') ת' „עגלן“ בנפרד כמו „ארבעת הבקר“, „שמנת הבקר“ (שם ושם) ת' „חורין“.

(יג) שלשים ומאה משקלה, ת' מאה ותלחין סילעין, בעברי חסרה פעם מלת „שקל“ ופעם מלת „משקל“ והתרגום ממלא כדרכו קצור לשון הכתוב, כאן הוסיף מלת „סילעין“, ובסמוך „מורק אחד כסף שבעים שקל“ ת' „מורקא חד

דכספא מתקליה שבעיין ותלתין סילעין" הוסיף מלת "מתקליה" שחסרה בעברי, ובפסוק שלאחריו "כף אחת עשרה זהב" ת' "בויכא חדא מתקלה עשר סילעין" שתיהן חסירות ונוספות בתרגום. "משקלה" ת' "הוי מתקלה" (סביוניטה בולונייא וכ"י מינכן 148 ועוד) ברוב ספרים "היה מתקלה". הוי לשון הוזה עיקר שמשמעותו שעכשו כך משקלה, אולם הוזה משמע שלעבר היה כן ואינו מבואר שהוא עכשו. אמנם צ"ע מדוע הוסיף כאן מלת הוי ולא אצל "ושני צמידים על ידיה עשרה זהב משקלם" (ברא'. כ"ה, כ"ב), וי"ל שלשון הוזה כאן מורה על חמידית הענין ורומז לדרשת חז"ל בספרי (ס' פ"ה) "שלא בכלי הדיוט כלי בית עולמים כלי הדיוט שקלן כאחד וחזר ושקלן אחד אחד או ריבה או מיעט אבל אלו לא ריבה ולא מיעט, ר' נתן אומר כלי בית עולמים שקלן כלים וחזר ועשאן סימון (פירש שיתכנו ועושאן חתיכות מתכות) חזר ועשאם כלים לא ריבה ולא מיעט.

(שם) "מורק אחד כסף שבעים שקל, ה' "מורקא חד דכספא מתקליה שבעיין סילעין (סביוניטה, כ"י מינכן 148 ועוד) ברוב ספרים דכסף, מתקלא. וכן בפסוק הסמוך מתקלה (בספרים הנוכחים) וברוב ספרי מתקלא. "קערת כסף אחת" תרג' "מגיסתא דכסף חדא", ולא "מגיסתא דכספא חדא" אפשר מפני ששלש חיבות רצופות עם תנועת דא בסופן אינו עולה יפה וקשה למבטא, אבל "מורקא חד דכספא" יכול לומר בהתמנות המפריט לפי דרכי הלשון, והנוסח מתקליה, מתקלה בכנוי יותר מחזור לברר שהוא משקל הכלי.

(יד) כף אחת עשרה זהב ת' בויכא חדא מתקלה עשר סילעין היא דדהב. הוספות תבות "מתקלה", "סילעין" פירשתי למעלה. "זהב" ת' "היא דדהב", לברר הכוונה כמו שטפורשת בספרי (לקמן פסוק פ"ו) "היא של זהב ומשקלה של כסף, אחת אומר היא של זהב ומשקלה של כסף או היא של כסף ומשקלה של זהב ת"ל" וכ' כי שקלי זהב אין משקלם שוה לשל כסף (רש"י שם).

(פו) ושעירי עזים, ת' וצפירי בני עזי (סביוניטה וכולונייא) ברוב ספרים "וצפירי בר עזי", "בר" לשון יחיד ואינו אלא טעות, וצ"ל "בני" ל"ר כמו "פרים בני בקר" (במד'. כ"ח, יא) ת' "תורי בני תורי".

(פח) עתודים ששים ת' "גדי" (סביוניטה וכ"י מינכן 148) ברוב ספרים "גדי", וכן בכלם, וזה לשון הקדש ולא ארמית, צ"ע מדוע תרג' בכל הפרשה תמיד. "עתדים" בלשון גדי ובמקום אחר "העתדים העלים על הצאן" (ברא'. ל"א, י'. ו"ב) ת' "תַּיִשְׁיָא", נראה ששם הכוונה עתודים זקנים וחוקים שעומדים לגדל ולדות תרג' "תישיא" אבל להקרבה צריכים שיהיו צעירים וזכים לפיכך ת' כאן "גדי", וכן "ודם פרים וכבשים ועתודים" (ישע'. א', י"א) ת' "וגדאין". לפי שכצאן מקריבים עד שתי שנים, יותר מזה הוא זקן ואין מקריבין אותו (רמ"בן ה' מעשה קרבנות פ"א, ה', י"א).

(פט) וישמע את הקול מִבְּרַר אליו וכו' וידבר אליו, ת' "מתמלל עמיה" — ומתמלל עמה, לענ"ד הטעם לפי שהקול שהוא הרכור אינו מדבר מעצמו אלא הוא

מדובר מהדובר ת' "מתמלל" לשון נפעל וכן, "וידבר אליו" מוסב לדעת אונקלוס על הקול שהוא מדובר אליו לפיכך תרג' ג"כ, "ומתמלל עמיה". (קרוב לענין זה הכתוב מבואר בנחה"ש עי"ש). וכן בת' המיוח' ליב"ע, "ומתמן הוה דְּבִירָא מתמלל עמיה", כלומר מדובר אליו.

בהעלחך.

ח, (טז) נתנים נתנים המה לה, ת' אפרשא מפרשין אינון קדמי, וכן בת' יוב"ע. לעיל (ג', ט') ת' "מסירין יהיבין" (עי' מש' שם) לפי שהכוונה לאהרן ובאן להקב"ה לא שייך לומר כך מפני הכבוד, (נתינה לגר). אבל אחמה שהמפרשים לא העירו כלל על השנוי הגדולה, כי בעברי, "נתנים נתנים" לשון פעולים ותרנם, "אפרשא מפרשין" לשון פועלים והיה לו לומר "אחפרשא אֲתַפְרִישוּ", ע"כ נל"ד שלא תרגם בלשון פעולים לפי שהלויים לא נפרשו ע"י אחרים, אלא הם הפרישו את עצמם מן בני ישראל לה' במעשה העגל, כמו שנאמר "מי לה' אלי ויאספו אליו כל בני לוי" (שמו'. ל"ב, כ"ו), ונאמר "מלאו ידכם היום לה' כי איש בבנו ובאחיו" (שם פסוק כ"ט), הכוונה לפי התרגום (עי"ש) היום מלאתם ידכם לה' כלומר במעשה ידיכם נעשים אחם ראויים לעבודה. וגם במצרים הפרישו את עצמם שלא עבדו ע"ז וקימו מצות מילה, וכן שנינו בספרי (הברכה סימן ט'): "כי שטרו אמרתך זו עבודת כוכבים, ובריתך ינצורו זו מילה, ד"א כי שטרו אמרתך במצרים, ובריתך ינצורו במדבר". (ועי' עוד במדבר רבא פ', טו. ותנחומא פ', ח'). שכיין שעמדו בכל הנסיונות האלו אמר הקב"ה, "והיו לי הלויים" (פסוק י"ד) שתרגמו, "ויהיו משמשין קדמי לויאי", וזה שתרנם, "אפרשא מפרשין אינון קדמי", הטעם שהם מפרישים את עצמם לי, כמו, "וינורו מקדשי בני ישראל" (ויק'. כ"ב, ב') ת' "ויפרשון" פידש ב"ם פתשגן, "יפרישו את עצמם". — ועתה מתוך התרגום נבין כוונת הכתוב לאמיתתה, כיון שנאמר בתחלה "כי נתנים נתנים המה לי מתוך בני ישראל", ואחריו נאמר "לקחתי אותם לי", מי נתנם וממי לקחם? אלא הכוונה לפי שהם היו נבדלים לפני חמדי מתוך בני ישראל, שעמדו בצדקתם ששטרו אמרתי ובריתי ינצורו, לקחתי אותם לי תחת פטרת כל רתם בכור כל בבני ישראל.

ט, (ג) ככל חקתיו וככל טשפטיו ת' ככל גְּיִירְתִּיהּ וככל דְּחִי ליה, וכן "ככל חקת הפסח" (פסוק י"ב) ת' "גְּיִירְתִּיהּ פיסחא". "חקותיו" ת' בל' גיירה ולא בלשון "קים" ככרוב המקומות, (עי' הכללים שבארחי שמו'. י"ב, מ"ג). "משפטיו" ת' דְּחִי ליה" הכללים לשנויי התרגום אצל לשון "כמשפט" חמצא מבוארים (ברא'. מ', י"ו). (ה) ויעשו את הפסח בראשון, ת' בניסן. פירשתיו (שמו'. י"ב, י"ח) עי"ש.

(ו) ויהי אנשים, ת' והוּו גבריא, ת' "גבריא" במפריט לפי שהכוונה האנשים אשר היו טמאים כלם באו בעצמם לפני משה. ומוסב לפסוק הסמוך, "ויאמרו האנשים ההמה וכו', וכן שנינו בספרי: שהיו אנשים כשרים וחרדים על המצוה", לפיכך וכו' שתאמר פרשה זו על ידם (עי' רש"י).

(ח) עמדו ואשמעה, ת' אוריכו עד ראשמע. פירש "עמדו" המתנינו והתעכבו (עי' באור), "ואשמעה" ת' "עד ראשמע", ולא כלשון הכתוב, "ואשמע" בוא"ו החבור לפי שאין שום התחברות בשתי הפעלות בעמידה שלהם ושמיעתו של משה, לפיכך חרג' "עד ראשמע" לפי הענין, כיוצא בו, "וינחהו במשמר לפרוש להם" (ויק'. כ"ד, י"ב) ת' "עד דיתפרש לה"ן" ולא "לפרשא להון", כי פרשת הדין אינה תולה כלל בהנחה במשמר

(שם) מה יצוה ה' לכם ת' מא דאיתפּקיד מן קדם ה' על דילכוּן. נ"א "דיתפּקד" עתיד. כתוב באוג"ר (עמוד 61 סימן 249) "נ"א דיתפּקד, וכן עקר; וכרוב הספרים דאיתפּקד, והוא תרגום של "אצוה". עכ"ל, ולא הבנתי מה הכרחו לומר שלשון "דאיתפּקד" הוא עתיד למדבר בעדו בפעל, שהוא דוחק גדול, ולענ"ד יותר נכון שמתל "איתפּקיד" לשון נסתר ועכר; והחליף העתיד "יצוה" לעכר שלא רצה לתרג' "מא דיתפּקד" עתיד שלא יהי נראה כאלו מתדש הקב"ה בתורה דבר לצורך השעה, לפיכך חרג' "דאיתפּקד" משמעוּתו מה שהוא מצווה כבר בתורה על זה הענין ולא שמענו עדיין. — "לכם" ת' "על דילכוּן" פירש מה שהוא מצווה לכל ישראל ולדרות על הענין שאתם שאלתם, ולא אמר "לכוּן" לפי שהצווי אינה להם לבדם, וכן נאמר (פסוק י') "איש איש כי יהיה טמא וכו' לכם או לדורותיכם", בפחשגן נמצאת הגרסא (שמו. כ', ט"ו) "מה דמתפּקד מן קדם ה'" בינוני, וזה ג"כ נכון שמורה על תמידית הצווי.

(טו) וביום הקים את המשכן ת' וביומא דאיתקם משכנא (סבינויטא ובולוניא) ברוב ספרים, י"ת משכנא, "דאיתקם משכנא" אין בו י"ת" לפי שהוא לשון נפעל שבו נשמטה בתרגום לרוב מלת "י"ת" אע"פ שנמצא בעברי "את" (עי' אוג"ר עמוד 38 סימן 53).

(כא) או יומם ולילה ת' ולילי. "לילי" אינו לשון רבים, אלא "לילה" בלא ידוע בארמית, "לילי" ובידוע, "ליליא". (עי' מ"ש שמו. י"ב, מ"ב).

י' (ב) מקשה תעשה אתם ת' נגיד תעביד יתהון. אצל המנורה תרגם "מקשה" "נגידא" ל"נ לפי שיכול להיות תואר למנורה, אולם כאן אם תהיה מלת "מקשה" תואר לחצוצרות היה צ"ל "מקשות" לשון נקבות רבות, אלא ודאי היא תואר הפעל שלא נשתנה למדן ולמספר, וזה שתרגם "נגיד" שמוסב על "תעביד יתהון", שעשיתן תהי בניגדה.

(שם) ולמסע את המחנות. יש כאן מסורת (ברלינר עמוד 52) ולא־מָלֵא וידבר ולמסע, דברים לְמָטוּל למסע. פירש וְלִמְסַע את המחנות תרג' ולא־מָלֵא לשון הפעיל שטעמו להסיע, ובספר דברים (י' י"א) "קום לך לְמַסַּע לפני העם" ת' לְמָטוּל. שהוא שם הפעל (עי' ראב"ע שם) וטעמו לנסיעה לפני העם, כמו "לכל משאם" (לעיל ד', כ"ו) ת' ולכל מטולהון, כי "נשא", ונסע" שניהם בארמית, נטל".

(ה) ותקעתם תרועה, וכן פסוק ו'. ותקעתם תרועה שנית, ת' בשניהם יִבְבְּתָא, אולם "תרועה יתקעו למסעיהם" ת' יִבְבְּא. ההפרש כי בראשונות הכוונה תרועה אחת לנסיעה אחת לכל דגל, תרג' יִבְבְּתָא במפריט שמורה על יחידת המוסב, אבל "תרועה יתקעו למסעיהם", למסעות רבות צריך לתרגם יִבְבְּא בנפרד שמשמעות תרועה סתם בין אחת ובין רבות.

(ט) על הצר הצרר אתכם, ת' על מעיקי דמעיקין לכוון. ממה שתרג' "מעיקי" לשון רבים ולא כלשון הכתוב "מעיקא דמעיק", כמו "אין שלום מן הצר" (וכר'). ח' (י) ת"י "מן מעיקא", נראה שהוא כדעת ר"ע (ספרי סימן ט'): "אין לו אלא מלחמה שדפון וירקון וכו' מנין ת"ל על הצר הצורר אתכם על כל צרה וצרה שלא תבוא על הצבור והרעוכם בחצוצרות" וגו'.

(שם) ונוכרתם לפני ה' אלקיכם, ת' וייעול דוכרניכון לטבא קדם ה' אלקכון. הכוונה שיקבל הקב"ה ברצון את תפלותיכם, ויסיר מכם הצרה, וזה שמוסיף מלת "לטבא" (ע' בראשית ל', כב. שם פרשתי הענין באריכות).

(כט) דבר טוב, ת' מליל לאיתאה טבתא (סביוניטה ורוכ ספרים) נ"א "טבא". צריך להוסיף מלת "לאיתאה" לברר כוונת לשון "דבר טוב" דפה, לפי שבמקום אחר (אסתר ו', ט') יש לו כוונה אחרת. — הגרסה "טבתא" לשון נקבה איני יודע טעמה, כי בסמוך "והיה הטוב ההוא" (פסוק ל"ב) ת' "ויהי טבא ההוא" בלשון זכר, ולכאורה הוא מוסב על הראשון.

(לא) ידעת תנתנו במדבר והיית לנו לעינים, ת' ידעָתָא כד הוינא שרן במדברא וגבורן דאתעבידא לנא חזיתא בעינך. מליצת "והיית לנו לעינים" לא רצה לפרש שמשא יאמר שיתור יורה להם הדרך ילכו בה, אלא תרג' כדרשת חז"ל (ספרי סימן ל"א) "א"ל אלו אחר שלא ראה נסים וגבורות במדבר וכו' אתה שראית תניח ותלך אל נא תעזוב אותנו". ומה שלא תרגם כפשוטו לשון הווה, "ידעָתָא מִיִּשְׂרָאֵל במדברא", אתה יודע חנותנו, אלא אומר "ידעָתָא כד הוינא שרן" וכו', ידעָתָא לשון עבר, ומלת "כד" הוראתה כמו "בזמן", "בשעה", ולפי זה משמעות התרגום: אתה ידעת (איוה דבר) בזמן שהיינו חונים במדבר, נראה שרומז על ענין ואתה תחווה מכל העם, והיא ג"כ לפי דרשת הספרי, שהיה יודע לתת עצה והסכים לו הקב"ה.

(לו) שובה ה' ת' חוב ה' שרי ביקרך. לשון "חוב" הוראתו או תשובה מקומית, או השנות הפעולה, כפירש הג' ב"ם נח' לגר (ע"ש) אולם מה שכתוב בלחם ושמלה, נראה שהרכיב בזה לשון תשובה עם לשון שובה ונתח כ"ש רש"י ו"ק בשם מנחם" עכ"ל, לא יתכן כי אף אם בעברי לשון "שובה" אפשר לפרש כדעת מנחם ענין מרגוע, אבל לא כן לשון "חוב" בארמית שאין לו כלל הוראה כזו, ולשון "שרי ביקרך" נלענ"ד שמוסב על ענן הכבוד כמו שנאמר "כבוד ה' נראה בענן" (שמו'). ט"ו, ו' (י), וכן לעיל (פסוק ל"ד) "וענן ה'" ת' "וענן יקרא דה". ורומז למה שמפורש באריכות בח' יב"ע: "וכד הוה בעי למישרי ארונא, עננא מקפל וקאים ולא הוה פרים עד דהוה משה קאים בצלו" וכו'.

יא, (א) ותאכל בקצה הטתנה ת' ושיציאת. כתוב בפתשגן, ומסורת עליו דאיק לפי שהוא לשון אכילה של פורענות, אבל אשר תאכל האש את העולה, ותאכל על המזבח, לשון אכילה בחרגום" עכ"ל, אבל צ"ע כי מצינו לשון אכילה גם בשל פורענות, "ותאכל את החמשים ומאתים איש" (לקמן ט"ו, ל"ה) ה' וְאֶכְלָתָּ.

(ב) ויצעק העם אל משה ת' על משה לא ת' "למשה" כי תהיה משמעותו שהתפללו אליו, "על משה" טעמו אצל משה, כמו "עומד על היאר" (ברא' מ"א, א') ת' "על נהרא", הכוונה שהתקבצו עליו וצעקו שיתפלל עליהם, וכן כתיב"ע "וצוח עמא על משה דיבעי עליהון", וכן נדרש בספרי ע' רש"י.

(ד) החאו תאוה ת' שאילו שְׁאִילָתָא (סביוניטה ופתשגן) ברוב ספרים שְׁאִילָתָא לִי, „בכל אות נפשך“ דבר' י"ב, ט"ו), „כי תאוה נפשך“ (שם פסוק כ') ת' „בכל רעות“, „ארי חרעִי“, שם הכוונה תשוקה בלב, ובאן לִפִּי שתבעו ושאלו בדבור ובתרעומות תרג' בלשון שאלה, ונוסח „שְׁאִילָתָא“ לשון רבים עיקר, „כי הרבה שאלות שאלו כמו שהוכירו, דגה וקשואים ואבטימים“ וכו' (לשון פתשגן).

(ה) את הקשואים ואת האבטימים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים ת' ית בוצינא וית אבטיחא וכרתי ובוצלי וחומי. בשני הראשונים תרג' כלשון הכתוב „ית“ — „וית“ ובמפרט מפני השיבתם לפי שהם גדולים וטובים ונאכלים כדי שבעה, ובשלשה האחרונים השמיט מלת „ית“ ותרגם השמות בלשון סמיכות לפי שהם רק מיני ירקות וטפל ואינן נאכלים לשובע.

(ח) שטו העם ולקטו ת' נפקו עמא (סביוניטה בולוניה ועוד) ברוב ספרים „שִׁטִּין עמא“. לענ"ד „נפקו“ עקר שהוא כמו שטפורש ב"א, „ויצא העם ולקטו“ (שמו' ט"ו, ד'), „שטין“ לשון „משוט בארץ“ (איוב א', ו') ת' „משוט בארעא“ שטעמו הליכה במרחקים אנה ואנה, ולדעת רבותינו היה המן מונח סמוך למחנה ולא היו צריכים ליגיעה ולהביאו מרחוק.

(יב) כי תאמר אלי שאהו בחיקך וכו' על האדמה וגו' ת' דאמרת לי סוברתי בתוקפך. כפירשׁ: „שאתה אומר אלי וגו' והיכן אמר לו כן „לך נתת את העם אל אשר דברתי לך“ (שמו' ל"ב, ל"ד), לפיכך לא תרגם „בחקך“, „בעיטפך“, כמו „הבא נא ירך בחיקך“, אלא „בתוקפך“ לשון בחוקך לפי הכוונה האמיתית.

(כ) עד אשר יצא מאפכם והוא לכם לזרא ת' עד דתקוצון ביה ויהי לכון לחקלה. „יצא מאפכם“ ת' „תקוצון ביה“ באכילתו, „לזרא“ ענינו הרחקה יתירה כפרשׁ וראב"ע, „אלף חתת ה"א, כלשון „ויוור על פני המים“ (שמו' ל"ב, ב') ולשון „לחקלא“ טעמו שיהי נמאס ונתעב להם כל כך שתהי נפשם בחלה בו אפילו במגע ובראייה, והוא כלשון רבותינו „נכנס ונתקלה בה יוצא ונתקל בה“ (עי' רש"י וספרי דבר' כ"א, י"ג).

(כב) „ומצא להם“ ב' פעמים ת' שניהם היספקון להון. פירש הרמב"ן שדעחו של אונקלוס כר"ע שאמר דברים כמשמען, אפי' אתה מכנים להם כל צאן ובקר ספקין הן להם? אולם כבר בארתי (עי' הקדמה) שאין דרך אונקלוס להכריע לצד אחד, ובאמת החרגום סובל גם דעת ר' שמעון שאומר: וכי מפני שאין להם בשר הם מתרעטין והלא כבר נאמר ביציאתם ממצרים (שמו' י"ב, ל"ח) וגם ערב רב עלה אחס וצאן ובקר מקנה כבד מאד, יכול שאכלם במדבר, ת"ל (במד' ל"ב, א') ומקנה רב היה לבני ראובן ולכני גד עצום מאד, אלא שמבקשים עלילה איך לפרוש מאחרי המקום, וכן כדגים (עי' ספרי) והנה לשון „היספקון להון“ יש ג"כ לפרש הטעם שלא יספיק להם בבחינת להסיר חלונתם ולהשתיק העלילה, ומה שהובא ברש"י בשם ר"ש אינו מפרש לשון „ומצא להם“ אלא דורש כוונת כל המאמרים בענין אחר ואינו לפי פשוטו של מקרא, וכיון שהתרגם מתאים עם לשון הכתוב לגמרי אינו מוחר אף לזה.

(כג) ה' תצור ת' המיטרא דה' יתעכב. הרחק שאלה חסרון יכולת מפני הכבוד, ופירש ענין קוצר יד בבחינת שלא יתאחר דברה לבוא ודייק מטה שסמוך לו „עתה תראה“ וכו' כלומר שיחקיים מיד. ומה שתרג' „ה' ה'“ — „המיטרא דה'“ „נל"ד שפירשו אונקלוס כמו „וחהי עליו יד ה'“ (מ"ב, ג', ט"ו), „וחפל עלי שם יד ה'“

(יחוק'. ח', א') וכל כיוצא בו שענינו רוח נבואה ודבור מאת הקב"ה, וכן „אשר נשאתי את ידי" (לקמן י"ד ל') ה' „דקימית בטימרי".

(כה) ויאצל מן הרוח אשר עליו — כנוח עליהם הרוח, ה' מן רוחא דעלוהי — כדשרת עליהון רוח נבואה לשון „הרוח אשר עליו", וכן „מן הרוח אשר עליך" (לעיל פסוק י"ז) ת' „מן רוחא" בלא תוספות מלת נבואה, ואצל „כנוח עליהם הרוח", וכן „והנח עליהם הרוח" (פסוק כ"ו) ת' „רוח נבואה", לא כתיב"ע שהוסיף בכלם לשון „נבואה". נראה דעת אונקלוס שעל ידי האצילות הרוח מן משה עליהם הוכשרו לקבל שפע הנבואה ולא התנבאו עד אחר ששרתה עליהם רוח הנבואה, (קרוב לזה פירש הח' בערקוויץ ו"ל בספר חליפות שמלות)

(ושם) ויחנכאו ולא יספו ת' ומתנבן ולא פסקין. „קול גדול ולא יסף" (דבר'. ה', י"ט) תרג' ג"כ „ולא פְּסִיק, ושם גם לרבותינו הכוונה שלא פסק (סנהדר. י"ה,

א, סוטה יו"ד, א') אולם כאן אמרו שלא נתנבאו אלא אותו היום לבדו (עי' רש"י וספרי), ויחנן שטעם „ולא פסקין" שהתנבאו כל היום ולא פסקו מזה אלא השלימו נבואתיהם, וכן לשון „ולא פְּסִיק" אצל מתן תורה טעמו בכל אותו הומן. וגם מה שלא תרג' בלשון עבר כמו שהוא בכתוב „ואיתנבאו ולא פסקו", הבינוני פְּסִיק,

מתנבן, „פסקין" מורה שהיה רק בזמן המדובר כמו „ויתרוצצו הבנים בקרבה" (ברא'. כ"ה, כ"ב) ת' „ורחקין בניה", וכן „כי לא ידעו מה הוא" (שמו'. מ"ו, ט"ו) ת' „ארי לא ידעין" בלשון בינוני שהיה כן בעת ההיא

יב, (א) כי אשה כושית לקח ת' ארי איתתא שפירחא הנסיב רחיק. „כושית" תרג' „שפירחא" והוסיף מלת „רחיק", הוא כדרשת רבותינו בספרי שדברו במשה על שפירש מן צפורה.

(ב) הרק אך במשה דבר ה' ת' הלחוד ברם עם משה, הניח שני מעוטים כליון הכתוב, שהכוונה הברם במשה בלחודוהי מלול ה', וכפרש"י „הרק אך עמו לבדו" וכו' אבל בשאר מקומות תרג' רק במיעוט אחד, „בלעדי רק אשר אכלו הנערים" (ברא'. י"ד, כ"ד) ת' „בר מדאכלו עולימיא", „המכלי אין קברים במצרים" (שמו'. י"ד, י"א) ת' „המדלית קברין", ולא כפירש הראב"ע. „במשה" ת' „עם משה" וסביר, בול. ש"ח (ועוד) נ"א „במשה" אינה מדויקת. הכוונה עם משה דבר כפרש"י, ומה שפירש הח' בערקאוויץ (עי' לזית חן במד'. כ"א, ה') שחרגם „במשה מליל" כוונתו כענין שכניה מדברת מתוך גרונו, אינו נכון, כי בארמית שמוש הבי"ת אצל „מליל" מורה רק על דבור קשה בהתנגדות, כמו „ותדבר מרים ואהרן במשה" ת' במשה, ועוד תשובתו בצדו „הלא גם בנו דבר" ת' „עימנא", ואם יהי לדעת אונקלוס „במשה": על ידי משה, היה צ"ל „הלחוד ברם משה ברוח נבאה מן קדם ה' ממליל", כמו „רוח ה' דבר ביי" (ש"ב כ"ג, ב') ת"י „ברוח נבואה קדם ה' אנא אימליל".

(ו) אם יהיה נביאכם ח' אם יהון לכוון נְבִיין (סביוניטה) וכן נכון, יחיד נְבִיָא רבים נְבִיין, ברוב „ספר", „נביאין". תרג' כל הכתוב בלשון רבים לפי שהכוונה תמיד בכל עת שיהי לכם נביא, ולשון „נביאכם" כמו „ידיהם ולא ימיושון רגליהם ולא יהלכו" (תהל'. קט"ו, ו') שטעמו ידים להם, רגלים להם, (עי' פירש על התורה להר' הח' שד"ל ו"ל).

(שם) כמראה בחלום ת' בחיוון — בחילמין לשון רבים כיון שמדבר מכל הנביאים, אולם „ומראה" (פסוק ח') שמוסב על משה ת' „בחיוון" לשון יחיד (עי' שם).

(ו) בכל ביתי נאמן הוא ת' בכל עמי, וכן בתיב"ע, "בכל בית ישראל עמי". הכוונה שהוא רועה נאמן לישראל ומה שעשה הוא לצרכם ולטובתם.

(ח) ומראה ולא בחידות ת' בחיונו. ב"ח תחת ו"ו בחילוף בוט"ף שמוסב למעלה, "אדבר בו במראה" כדרשת חז"ל בספרי, "ומראה זו דבור", וכפירש"י, "שאינו מפרש לו דבורי במראה פנים שבו ואינו סוחמו לו בחידות".

(שם) וחמונת ה' יביט, ת' ובחמונת יקרא דה' הוא מסתכל. (סביוניטה פתשגן ועוד) ברוב ספרים, "ורמות" אינו מדויק, הפעל "מסתכל" משמש בבי"ת חסיד בת' אונקלוס ויב"ע על נביאים שהם מוקקים בלשון יותר מכל שאר התרגומים (עי' מ"ש שמו. לג, ח').

(יב) אל נא תהי כמת אשר בצאתו מרחם אמו ויאכל חצי בשרו ת' לא כען תתרחק דא מביננא ארי אחתנא היא צלי כען על ביסרא מיחא הדין דבה ויחסי. מפני כבוד התורה הרחיק דמיון המכוער לעובר שמת ונרקב במעי אמו, ופירש הכוונה האמיתית שאהרן מבקש משה שיחפול שחסיר הצרעת ממרים, ולפי שמצורע דומה למת שהוא מנודה ומרוחק מחברת אנושי חרגם, "אל נא תהי כמת" — "לא כען תתרחק דא מביננא". "אשר בצאתו מרחם אמו" ת' "ארי אחתנה היא", פירש "אמו" כמו "אמך", נסתר במקום נוכח, שהוא דרך כבוד, כמו "יקום אבי ויאכל מציד בנו" (ברא'. כ"ט, ל"א) וכן רבים, והוא קרוב לדעת רבותינו "אמנו היה לו לוטר אלא שכנה הכתוב" (רש"י וספרי). "ויאכל חצו בשרו", ת' צלי כען על ביסרא מיחא הדין דבה ויחסי, לפי התרגום הוא עקר הבקשה, ולשון "אל נא" מושך עצמו ואחר עמו ושיעור המאמר: ואל נא יהי נאכל חצי בשרו, כמו "אף לא אל ארץ ובת חלב ודבש הביאתנו ותתן לנו" וכו' (לקמן ט"ו, י"ד) שטעמו אף לא הביאתנו ואף לא נתת לנו. וחוספות מלת "הדין" היא להשמיע שכדי לחוק פעולת הדבור, הוא מראה באצבע על נזק הצרעת ואומר: החפול נא על הבשר הנשחת הזה אשר בה ויתרפא. כיוצא בזה נוספה מלת "הדין": "ובן משק ביתי הוא דמשק אליעזר" (ברא'. ט"ו, ב') ת' "ובר פרנסא הדין דבביתו הוא" וכו', וכן "רק הכסא אנדל מטך" (שם ט"א, ט') "לחוד כורא מלכותא הדין איהי יקיד מנך".

ש ל ח

יג, (כ) ומה הארץ השמנה היא אם רזה ת' העתירה היא אם מסכינא. לשון "שמן" שמוסב על ארץ מתורג', "טבא", "משמני הארץ" (ברא'. כ"ו, כ"ח, ול"ט) ת' "מטובא דארעא", "מאשר שמנה לחמו" (שם ט"ט, כ') ת' "טבא ארעיה", וכאן כיוון שכבר חרג' "הטבא היא אם בישא" (בפסוק הקודם) הוכרח לתרג' "עתירה" כמו "וישמן ישורון" (דבר. ל"ב, ט"ו) ת' "ועתר ישראל", לשון "העתירה היא" טעמו אם הארץ רויה היטיב במים כי ע"ז היא נעשית עשירה, שכן בכתוב "פקדת הארץ ותשוקק רבת תעשרנה" (תהל'. ס"ה, י') ת' "העתירה". לפי פירש הרמב"ן כוונת ההרגום על יושבי הארץ, וזה יהיה דוחק גדול, ממה שנאמר אחריו "היש בה עץ אם אין" מוכח בבירור שעל הארץ הוא שואל ולא על היושבים.

(כט) עמלק יושב בארץ הנגב, יתיב בארעא דרוטא סביוניטה) גרסא

הספרים „בְּאֶרֶץ“ לשון סמיכות. אולם מסורת עליו בארעא נ"א בארע ואינו דאיק. „ארץ הנגב“ חרגומו לפי משפט לשון ארמית בכל המקרא „אַרְעַ דְּרומא“, כמו „ארץ פלשתים“ ת' „אַרְעַ פלשתאי“, „ארץ המוריה“ „ארע פולחנא“, „ארץ ובה חלב ודבש“ ת' „ארע עבדא“ וכו' „ארץ אוכלת יושביה“ ת' „אַרְעַ מקטלא יתבהא“, וכל כיוצא בהם, אך אם אחריה דל"ת או היא במפריט אַרְעָא כנון „ארץ מצרים“ ת' „אַרְעָא דמצרים“, וכן „ארץ אשר היא ובה חלב ודבש“ (קמן י"ד, ח') ת' „אַרְעָא דהיא עבדא“ וכו' אמנם בכל מקום שמלת אַרְעַ בנסמך, השם או התואר שלאחריה הוא שמה או תואר שלה, אבל בגרסא „בְּאֶרֶץ דְּרומא“ המפריט בטלח בארעא סימן שמלת „דרומא“ אינה מוסבת למלח בארעא אלא למלח „יתיב“ והכוונה שעמלק יושב בארץ בדרום בגבול שהם צריכים להכנס לארץ, והוא כדרשת רבותינו (במד' רבה פ' ט"ו) „שישב על הספר על דרך כניסתן של ישראל“ והמרגלים אמרו כן כדי להפחידם ולהמים לבבם, כפרש"י: „לפי שנכונו בעמלק ככר הזכירה תחלה ליראם“. ומעם „דרומא“ כמו בדרומא, וכבר הראיתי שחסרון בי"ת השמוש נהג מאד בחרגום ובפרט כשחסירה בכחוב, וכאן נשמטה מפני הכפל שלא יאמר „בארעא בדרומא“.

(ל) ויהם כלב את העם אל משה ת' ואצית. „ואצית“ טעמו והאזין, שיהיו נוטים אונם למשה, כמו „האזנה אמרתי“ וברא' ד', כ"ג) ת' „אציתא למימרי“, וכן רבים ולא תרגם ואשחיק כת' יב"ע, לפי שהעם לא דברו עדיין מאומה ורק אחד שהוציאו דבת הארץ „ארץ אוכלת יושביה היא“ (פסוק ל"ב) וגו', נתנו קולם בבכי והתחילו להתלונן.

(לג) את הנפילים בני ענק מן הנפילים ת' יח גיבריא בני ענק מן גיבריא, רק כאן נמצא בתרגום „בני ענק“ ולא עוד, ויש כאן מסורת ענק קרא ותרגום (ברלינר עמוד 59 ובפחשגן, (בחומש ווילנא שנת תרל"ד כותב המעתיק את ספר פחשגן: „ובאזהב גר בשם יא"ר הנוסח גברא“, וזה טעות כי הערת האוגר (עמוד 62 סימן 259) מוסכת למעלה פסוק כ"ה, וב"ס פחשגן מביא הנוסח „גברא“ (כאן ודברים א', כ"ח, ו"ט, ב') ועי' מה שכתבתי דבר' ט', ב'). נראה הטעם שלא יאמר לשון „גיבר“ שלש פעמים ביחד, אבל בכל שאר מקומות „לפני בני ענק“ (דבר' ט', ב'), „ילידי הענק“ (במד' י"ג, כ"ב, וכו'), וכן בפסוק „וגם בני ענקים ראינו שם“ (דבר' א', כ"ח) בכלם בסביוניטה ובפחשגן מתורג' „בני גיברא“ לשון יחיד, וכן נכון, כי בכלם הכוונה אחימן ששי וחלמי שהיו בני איש אחד (עי' פחשגן דבר' א', כ"ח), אבל „עם גדול (ורב) ורם כענקים“ (דבר' ט', ב' וי' וכו'), וכן „רפאים יחשבו אף הם כענקים“ (שם ב', י"א) ת' „כגבריא“ ל"ד לפי שמוסב על כלם בכלל, וברוב ספרים התרגום „גיבריא“ בכל המקומות, לשון רבים, אינו מדויק, אלא העקר כמו שכתבתי לפי גרסת סביוניטה ובפחשגן.

יד, (ו) מן התרים את הארץ ת' מן מאללי ארעה (סביוניטה) גרסת הספרים „ית ארעא“. „מן מאללי ארעא“ בלא „ית“ יותר מוזקק ועקר. אילו תרגם „התרים“ „דמאללין“ בינוני פעל, היה יכול לומר „ית ארעא“ כמו „הנשאים את ארון ברית ה'“ (דבר' ל"א, ט') שחרג' „דנטלין ית ארון קיטא“, אולם לא חרגם כך בלשון הווה לפי שעכשו אינם תרים אלא כבר תרו את הארץ, וגם לא תרג' „דהרו“ לשון עבר, לפי שבכתוב „התרים“ שהוא שם, לפיכך תרג' „מאללי“ ג"כ בשם ובלשון סמיכות ובוה לא שיק לומר „ית ארעא“ כי אינו נוהג בארמית לשון „ית“ אצל סמיכות, כמו

„נשאי המשכן“ תרגומו „נטלי משכנא“ וכן רבים, והסופרים הוסיפו מלת „ית“ לפי שמצאוהו בכחוב, והוא נגד דרכי הלשון

(יב) ואורישה, ת' ואישיצניון ת' לפי הענין לשון כליון, כמו „פן תורש“ (ברא'. מ"ה, י"א) ת' „דלמא תשת צי“ (עי' פתשגן שם, ואוג"ר עמוד 46 סימן 112), וכן „תורישמו ידי“ (שמו'. ט"ו, י') ת' „תשיצניון ידי“. יש כאן מסורת (ברלינר עמוד 62) לגוי גדול מחרג' לעם רב ב' באודי' וענות ואמרת (דבר'. כ"ו, ה'). ודין (כאן). ככל שאר מקומות חרג' לעם סג' פירשתי טעמו (ברא'. י"ב, ב') עי"ש.

(יד) אשר עין בעין נראה אתה ה' ת' דבעיניהון חוו שכינת יקרח ה'. (סביוניטה פתשגן ועוד ספרים מדויקים) וכן עקר, כי הכני במלת „יקרח“ היא תרגום של „אתה“, ולא כגרסת הספרים „שכינת יקרא דה“. (עי' אוג"ר עמוד 62 סימן 260). ואשר לא חרג' מלת „נראה“ בלשון „איתגלי“ כדרכו תמיד, הוא לדעת הג' ב"ם נהינה לגר משום כבוד, אבל במח"כ אדרכא לשון „איתגלי“ וראי יותר מעולה בבחינת הכבוד מלשון „הוא“. וב"ם לחם ושמלה אומר „כי לא יתכן לשון איתגלי על המראה רק על הכבוד עצמו“ עכ"ל, וזה טעות גמור, כי בפסוק „במראה אליו אחודע“ (לעיל י"ב, ו') ת' „בחייון אנא מתגלי ליה“, ומה שפירש שלשון „עין“, הראשון מוסב על מראה השכינה ולשון „בעין“ על עיניהם של ישראל, זה דוחק גדול ורחוק מן האמת. לער"ד הנכון שחרג' „עין בעין נראה“, בעיניהון חוו, הוא כמו „קול צופיך וכו' כי עין בעין יראו“ (ישע'. נ"ב, ח') ת' „בעיניהון יחוו“, כי הכפל מורה על חזק פעולת הראיה, שהיא ראויה ברורה וודאית, והנה עקר כוונת דברי משה להפליג גדול אוהות האהבה שהראה הקב"ה לישראל, שמתוך כך לא יאמרו הגוים בשביל שחטאו המיתם אלא „מבלתי יכלת“ וגו' ולפי שהאות הגדול מכלם הוא שנראה לישראל בשעת מתן תורה באופן שכל העם היו רואים את כבודו יתב' אמר בלשון אשר עין בעין נראה אתה ה' להפלת הראיה מצד בני ישראל, ולפי זה טעם „נראה אתה ה'“ נראה ממש, משום זה לא חרג' בלשון „איתגלי“, והיה לו לומר „דלעיניהון איתחוי שכינת יקרח, אמנם משום הכבוד הסיב הנפעל „איתחוי“ אל הפועלים, „דבעיניהון חוו“, ועוד אשר בזה בחינת הראיה מופלגת ביותר.

(שם) ועננך עומד עליהם ת' מַטְלַל עֲלֵיהֶוּ, בקצת ספרים קאים עלויהון. מסורת עליו מַטְלַל מטעין ביה (ברלינר עמוד 87) הכוונה שיש שמתרגמין קאים כמו „הנני עומד לפניך“ (שמו'. י"ו, ו') שח' „קאים קדמך“, והוא טעות, כי הענן לא עמד במקומו אלא היה מגין עליהם בנמסם, כמו שנאמר „וענן ה' עליהם בנמסם מן המכתה“ (לעיל י', ל"ד) וגם שם מתורגם „מַטְלַל עֲלֵיהֶוּ“.

(טו) ואמרו הגוים ת' ויימרון כל עממא (סביוניטה ופתשגן) ברוב ספרים לא נוסף „כל“, נראה שגם להראב"ע הגרסא „כל עממא“, לפי שפירש: „מצרים גם כנענים גם אחרים“ עכ"ל.

(שם) אשר שמעו שמעך ת' דשמעו ית שַׁמְעַ גבורתך. הוסיף „גבורתך“ מפני הכבוד כמו בפסוק „ולמען ספר שמי בכל הארץ“ (שמו'. ט', י"ד) ת', „ובדליהון משתען גבורת שמי“.

(יו) ועתה יגדל נא כח ה' ת' וכען סַגִי כען חילא קדם ה'. „יגדל“ ת' סַגִי לשון הווה, כלומר גדול כח ה', מפני הכבוד לא ת' „יסג“, כי לה' הכח והגבורה עולם ועד. בחרג' המיוח' ליב"ע: „וכדון יסג“ וכו' לשון עתיד כוונתו שחגבר מדת הרחמים כדרשת חו"ל, אבל אונקלוס התרחק תמיד מלרמוז על דרוש שיש בו ענין הגשמה.

(יח) ונקָה לא ינקָה ת' סָלַח לדחיבין לאוריתא ולדלא תיבין לא טובי. עי' מ"ש שמו'. ל"ד, ו'.

(כא) ויטלא כבוד ה' את כל הארץ ת' ויטלא יקרא דה' ית כל ארעא. ויטלא טעמו כמו ויטלא (עי' נתה"ש כאן ושמו'. ת', י"ז ד"ה וטלאו) הכוונה שהכבוד יהי מטלא את הארץ, ואף כאן אמר "ומלא" לשון הווה מפני הכבוד כדלעיל (פסוק י"ג); ושנה לשון זכר לנקבה לפי שאומר שהארץ היא מלאה מכבוד ה', ולא כלשון הכתוב שכבוד ה' מטלא את הארץ, שלא יטעו השומעים שכן שיעורו כביכול ולא יותר.

(כד) וזרעו יורישנו ת' ובנוהי יתרכינה (רש"י בולונייא, ש"ח, סבינויטה ועוד) נ"א ייתנה, ב"ם אוג"ר רצה לקיים "ירחנה" כיון שלא אמר "יתרכון יתבהא". ואין הכרע מזה כי מצינו אצל ערים בחרגום לשון "תרך" בלא תוספות מלת יתבהא, "והורשתם את העיר" (יהוש'. ח', ו') ת"י, "ותחרכון ית קרתא", ולא הוריש מנשה את בית שאן ואת בנותיה ואת תענך ואת בנותיה" (שופ'. א', כ"ז) ת"י, ולא חריכו דבית מנשה ית בית שאן וית כפרנהא וית תענך וית כפרנהא, וכן "והנה ה' יורישנה" (זכר'. י', ט', ד') ת"י, "מתרך לה", וכאן מוסב "יורישנה" על חברון שזיריש משם את הענקים כמו שנאמר "וירש משם כלב את בני הענק" וכו' (יהוש'. ט', י"ד) אבל צ"ע מה שחג"ר, "יתרכינה" לשון יחיד אצל "ובנוהי" לשון רבים, וי"ל הטעם לפי שנאמר בפירוש שהוא בעצמו הוריש, וטעם "ובנוהי" עם בניו, הוא ובניו יורישנה, לפי שהיה ראש ומנהיג, ועל פיו נעשה ההורשה היא נאמרת על שמו.

(כו) אשר המה מלינים עלי, ב' פעמים בכחוב, ה' דאינון מתרעמין עלי, "מתרעמין" פעל עומד, שהם עצמם מתלוננים, כמו בפסוק "אשר המה מלינים עלי" (שמו'. ט"ו, ח') שח' "מתרעמין עלוהי" ושם הכוונה הם עצמם, ולא כפרש"י שהמרגלים מליכים את ישראל, לפי שלא חג"ר, "מַרְעִיטִין" כמו וַיִּלְוֵנוּ (לקמן פסוק ל"ו) שח' "וּמַרְעִיטִינוּ", אולם צ"ע לדעת רבותינו מוסב לשון "לעדה הרעה הואת" על המרגלים, שלמדו מכאן לעדה שהיא עשורה, ויש ליישב שרבותינו דייקו ממה שנאמר כאן "לעדה" ולא "לכל העדה", כמו לקמן (פסוק ל"ה, ול"ו), ולפי זה רישא דקרא "עד מתי לעדה הרעה הואת אשר המה מלינים עלי" מוסב על המרגלים לבד, שאף הם היו מתלוננים, וסיפא דקרא "את תלונות בני ישראל" וגו' מוסב על ישראל, וכן נראה דעת בעל הטעמים שנחן האתנה במלת "עלי" ולא במלת "ישראל", וכן בח' יב"ע "לעדה הרעה הואת אשר המה מלינים עלי" ת' "דמתחברין עלי", פירש המרגלים שהתחברו בעצה נגד ה', ולא שהם מלינים את ישראל.

(שם) את תלונות בני ישראל וכו' שמעתי ת' ית תורעַמַת — — שמיע קדמי. "תלונת" ת' "תורעַמַת" לשון יחיד כמו "תלונת", "שמעתי" ת' שמיע קדמי" לשון זכר, לפי פשוטו היה צ"ל "תורעַמַת" — "שְׁמִיעִין" לשון נקבה ורבים, כוונת התרגום הדבור והענין של התלונה שמעתי, והוא מה שאמרו בתחלה "לו מתנו בארץ מצרים או במדבר הוה לו מתנו" (פסוק ב'), ומוסב על פסוק שלאחריו "אמר אליהם וכו' אם לא כאשר דברתם באוני כן אעשה לכם" וכל הענין עד פסוק ל"ו "במדבר הוה יתמו ושם ימותו", (ועי' עוד מ"ש שמו'. ט"ו, י"ב).

(לג) ובניכם יהיו רועים וגו' ת' יהון מאחרין. וכן "וינעם במדבר" (לקמן

ל"ב, י"ג) ת' ,ואחרינו", שלא יהנו תמיד במקום אחד, אלא הקב"ה יסיעם ממקום למקום כדרך הרועים ויעצור אותם במדבר מ' שנה מלהכנס לארץ.

(לד) וידעתם את תנאותי ת' ותדעון ית דאיתרעמתון עלי, פירש ,תנאותי" לשון ,הואנה" (שופ'. י"ד, ד') ענין עליה, כמו ,תנאות עלי ימצא" (איוב ל"ג, י') שתרגומו ,חרעומתא עלי ישכח" (עי' רש"י שם), ומפני הכבוד מסבב העלילות לישראל ופירש ,תנאותי" תנאותם עלי, כמו ,יראתי אתן בלבבם" (ירמ'. ל"ב, מ') שטעמו ליראה אותי.

(מ) הננו ועלינו ת' הא אנחנא סלקין. ,ועלינו" ת', ,סלקין" בינוני ולא אמר ,וניסק" עתיד, לפי שכבר נאמר ,ויעלו אל ראש ההר" (שם) והכוונה שהתחילו לעלות, וכן ,ותהינו לעלות ההרה" (דבר'. א', מ"א) ת', ,ושריתון למיסק לתורא".

(מג) כי על כן שבתם מאחרי ת' תבתון מבתר פולחני. ,ויטלא אחרי" (לעיל פסוק כ"ד) ת' ,ואשלים בתר דחלתי", דע כי בכל המקרא אצל לשון ,מלא אחרי ה'" התרגום ,אשלים בתר דחלתי דה", ואצל לשון ,שוב מאחרי ה'" ,תוב מבתר פולחנא דה", וכן אצל לשון ,סור", ,כי יסיר את בנך מאחרי" (דבר'. ז', ד') ת' ,ארי יטעין ית בנך מבתר פולחני". הטעם שאצל לשון ,מלא אחרי ה'" ת' ,אשלים בתר דחלתי דה" הוא לפי שלשון ,מלא" הוראתו השלים, והכוונה שנשאר תמים ביראת ה' ועמד בצדקתו, כמו שנאמר ,נח איש צדיק תמים וכו' את האלקים התהלך נח" (ברא'. ו', ט') ת' ,גבר זכאי שלים בתר דחלתי דה" הליך נח", אולם לשון ,שוב מאחרי ה'" או ,סור מאחרי ה'" הוא לגמרי ההפוך מלשון ,התהלך לפני ה'", שתרגם תמיד ,פלח קדם ה'", כי ענינו הקדמה להקב"ה בעבודה וקרבן ושאר מעשים טובים (עי' מ"ש ברא'. ה', כ"ד), לפי זה לשון ,שוב מאחרי ה'" או ,סור מאחרי ה'" ענינו הסרה והרחקה מעבודת ה', ע"י עבירות ומעשים רעים, לפיכך תרגמו בלשון ,תוב (טעי) מבתר פולחנא דה". דוק ותשכח כי בכל המקרא לשון ,שוב מאחרי ת'" ,סור מאחרי ה'" ,נדה מאחרי ה'" מתורגם תמיד בלשון ,מבתר פולחנא דה".

(מד) ויעפילו ת' וארשעו. ,וארשעו" טעמו ויידו, אחר שהתרו אותם. ,אל תעלו" וגו' (פסוק מ"ב) היתה העליה בודון, וכן במשנה תורה (דבר'. א', מ"ג) ,ותזידו ותעלו ההרה" ת' ,וארשעתון".

(מז) מנחה סלח עשרון כלול ת' הפילא. ,כלול" מתורג' תמיד ,דפיל" (לקמן פסוק טז. שמו'. כ"ט, מ'. ויק'. י"ד, כ"א). ,דפילא" הוא תרגום של ,כלולה", לדעת ב"ם פתשן מוסב ,דפילא" כאן על המנחה, אבל לא ידעתי מה הכרחו לשנות כאן, ובפסוק מ'. ,מנחה סלח שלשה עשרנים כלול בשמן" ת', ,דפיל" מוסב על הסלת כלשון הכתוב.

(טז) ככם כגר ת' כותכם גיורא (סביוניטה) גרסת הספרים ,כוחכון כגורא" שניהם בכ"ף. על פי טהרות לשון ארמית אין צורך להכפיל כ"ף הדמיון (עי' מ"ש ויק'. כ"ד, מ"ז).

(כ) חלה תרימו ת' חלתא. לשון חלה מתורגם בכל מקום ,גרצחא", אולם הוראתו עונה אפויה, ולפי שהחלה נפרשת מן העיסה ת' ,חלתא" כלשון חכמינו בשם שמצוה זו מפורסמת וידועה אף להמון עם.

(שם) כתרומת גרן כן תרימו אתה ת' כמא דמפרשין מן אידרא כן תפרשון

יתה. הכוונה כשיעור שטפרישין תרומת גורן, כמו ששינוי בספרי.

(כה) ואת חמאתם ת' וית תובתהון. ה' דר' ברלינר (ויק'. י', י"ט. מסורה

עמוד 47) וב"ס פתשגן הקשו "איך לא תרגם, וחמאתהון" שהרי על קרבן החמאת הוא אומר כדאיתא בספרי" עכ"ל. — הוברר אצלנו שאונקלוס משתדל חמיד לתרגם בלשון שסובל כל הדעות ואין דרכו להכריע לצד אחד (עי' הקדמה). לפי דעת רבותינו בעבודת כוכבים הכתוב מדבר (עי' רש"י) שב"ד טעו והורו בשוגג על אחת מן העבודות שהיא מותרת לעבוד ע"א בכך, וכשחטאו ע"י הוראה זו בשגגה, יש פלוגתא חד אמר כל השבטים מביאים ביחד פר ושעיר לכלם, וחד אמר כל שבט ושבט מביא לעצמו והרי י"ב פרים וי"ב שעירים (עי' ספרי ופירוש התורה והמצוה סימן ל"ו). לפי זה אם תרגם בלשון "חמאתהון" ל"י או "חמאתהון" ל"ה, היתה הכרעה לצד זה או לצד זה, לפיכך בחר בלשון "חובתהון" שמשמע סתם הקרבן שהם מחויבים להביא, כיוצא בו, והביא את אשמו" (ויק'. ה', ו'. וו'. ת' וייהי ית תובתיה" משמעותו ג"כ סתם הקרבן שהוא חייב להביא, לפי שלא יכול לתרג' "ית אשמיה" (עי' מש"ש).

(כט) האזרח בכני ישראל ולגר הגר בתוכם ת' יציבא בכני ישראל ולגוריא דיתגורין ביניהון. צ"ע איך לא תרגם יציביא מאחר שתרג' ולגוריא (פתשגן). לענ"ד הטעם במה שכבר בארתי כי תמונה המפריט בלשון רבים אם אין מקום לענין ידוע הוראתו כלם (עי' מ"ש שמו'. י"ב, ב') ומאחר שנאמר "האזרח בכני ישראל" אילו תרגם "יציבא" שטעמו כל בני האזרחים ומשמע כל בני ישראל, אין צורך למלות "בכני ישראל" בפסוק הסמוך מן האזרח ומן הגר שייך שפיר "מן יציבא ומן גוריא". (עי' עוד מ"ש ויק'. י"ט, ל"ד).

(לה) רגים אותו ת' רגומו יתיה. (כן ברוב ספרים ובקצתם, "מרגם יתיה"). לשון "מרגם" ודאי אינו מדויק, כי המקור במקום צווי מתורגם חמיד בלשון צווי כמו "וכור", "שמור" ת', "הוי דכיר", "טר" וכן בכלם, אולם יש לדקדק איך תרג' "רגומו" צווי לרבים, והמאמר למשה לבדו, והיה לו לומר "ירגמונו יתיה" כמו "אמור להם" (במד'. ו'. כ"ג). ת' "כד ימרון להון", "שמוט" (דבר'. ט"ו, ב') ת' "דישמיט", והנלע"ד שרדמו למטה ששנינו בספרי: "מות יומת האיש לדורות רגום אותו באכנים לשעה", פירש מה שנידן המקושש במקילה היתה הוראת שעה, כיון שלא התרו אותו על הסקילה שהיא מיתה חמורה (לפי שלא ידעו עדיין באיזו מיתה יומת) (עי' רש"י והתורה והמצוה סימן נ"ח) ולפי הדין היה משפטו להיות נדון במיתה קלה, וזה שאמרו "מות יומת האיש לדורות" שכן הדין לדורות כשהתרו במיתה סתם בעברה שחייב עליה מיתה חמורה שנדון בקל, "רגום אותו לשעה" פירש סקילתו של זה היא בהוראת שעה לפיכך לא תרגם "ירגמונו" לשון עתיד, אלא "רגומו" כצווי, שמורה על ההווה ולא על העתיד שהיא הוראת שעה.

(לח) על ציצת הכנף ת' על כרוספד כנפא (סביוניטה) גרסת הספר, "כרוספדא דכנפא". לפי הענין ודרכי לשון ארמית הגרסה, "כרוספד כנפא" נכונה יותר מלשון "כרוספדא דכנפא" במפריט, כי זה משמעותו דוקא אחד והכוונה על ארבע, הנפרד כרוספד משמעותו סתם, אחד או יותר. (עי' מ"ש ויק'. כ"ג, כ"ד).

(לט) והיה לכם לציצת ת' ויהי לכון לכרוספדין. (סביוניטה ובולוניא) ברוב ספר' ויהון ל"ר. מסורת עליו ויהון נ"א ויהי ואינו דאיק. אולם איני יורע טעם השנוי ועל מה מוסב לשון "ויהון", גם צ"ע מה שתרג' "וראיתם אותו" — "ותחזון יתיה" לשון יחיד, וב"ס פתשגן כותב: ואפשר לפרש הדבר הזה ואעפ"י שלא הזכיר בפסוק דבר, או על הכנף עכ"ל, אבל הגרסה, ויהי לכון לכרוספדין" יש לפרש

בפשוט שמוסב על פתיל תכלת שינתן על ארבע ציציות, ואף מלת „יחיה“ מוסב על הפתיל

(שם) וזכרם את כל מצות ה' ת' וְיִדְכְּרוּן (סביוניטה) בספרים וְיִדְכְּרוּן. וְיִדְכְּרוּן טעמו כשתראו אותו תהיו נזכרים על ידו את כל מצות ה', וכן שנינו בספרי: ראה מצוה זו וזכור מצוה אחרת וזו קריאת שמע שיש בו קבלת מלכות שמים ומעוט עכו"ם.

קרח

טו, (א) ויקח קרח ת' ואתפלג. כלשון חכמינו פלגתא, שהוא פרושה ופרוד הרעות, וטעם „ואתפלג“ שהיה חולק על משה ונתפרש ממנו, וכן מצינו לשון לקיחה מתורגם פרישה: „ויקחו לי תרומה“ (שמו' כ"ה, ב') ת' „ויפרשון קדמי“.

(ב) ויקמו לפני משה ת' וקמו לאפי משה. „לפני“ תרגומו המיד „קדם“, והוא דרך כבוד, אולם כאן לפי שלא נאמר „ויעמדו“ אלא „ויקמו“, תרגם „לאפי“ שמשמעותו נגד פניו, בעווה לחלוק עליו, וכן מצינו לשון „קום“ ואחריו למ"ד שענינו התנגדות, כגון „ויקם קין אל הבל אחיו“ (ברא' ד', ח') ת' „להבל אחוהי“ (עי' ט"ש שם) ושם הבאתי עוד כתובים לראיה על זה.

(ה) ויודע ה' את אשר לו ת' ית דכשר ליה. לא תרג' כדרכו הייחוס שאליו שמוסב להקב"ה בלשון „קדמוהי“, מפני יופי הלשון, לפי שבסמוך „והקריב אליו“ — תרג' „לקדמוהי“.

(שם) ואת הקדוש והקריב אליו ואת אשר יבחר בו יקריב אליו ת' ויקריב לקדמוהי — יקריב לשימושיה. כבר בארתי בפירושי על המסורה (שמו' ד', כ"ה) עי"ש כי לשון „לקדמוהי“ בלמ"ד מורה רק על ביאה וגישה לפניו, כמו „להקריב אחכם אליו“ (פסוק ט') שתרג' „לקדמוהי“, ולשון „קרב קדמוהי“ מורה על הקרבת קרבן, כגון „קחה לי“ — „ויקח לו“ (ברא' ט"ו, ט') ת' „קרב קדמי“ — „וקרב קדמוהי“, „להקריב לו בטועדו“ (במד' כ"ח, ב') ת' „לקרבא קדמי“, לפי זה כוונת התרגום לכל עניניו היא כפרש"י „ויודע ה' את אשר לו“ — „ית דכשר ליה“, לעבודת הלויים, „ואת הקדוש“ — „וית דקדיש“, לכהונה, כמו שנאמר „ויבדל אהרן להקדישו קדש קרשים“ (ד"ה. א', כ"ג, י"ג), „והקריב אליו“ — „ויקריב לקדמוהי“, יגיש אותם אליו, קרת ועדתו ואהרן מכה, או „ואת אשר יבחר בו יקריב אליו“ — „יקרוב לשימושיה“, יקריב אתו לעבודת כהונה, (עי' רא"מ).

(ז) ושימו עליהן קטרת ת' וְשִׁינֵי (סביוניטה), פתשנן ועוד ספרים הרבה, נ"א וְשִׁינֵי וזה נכון לפי משפט הצווי (עי' אוג"ר עמוד 63 הערה 265). בפתשגן כתוב בזה"ל: וְשִׁינֵי אבל ושיואו (באל"ף) הוא תרגום וישימו, ואפשר שהיה יכול לתרגם ג"כ ושימו ושון, עכ"ל, נראה שלדעתו הצווי וְשִׁינֵי אינו נגד דרכי הלשון, אולם בסביוניטה הצווי של פעל „שוי“ חסיד שו ליחיד, שו לרבים, רק אצל קטרת נמצא

„ושימו” (כאן) וְשִׁוּיָהּ, וכן „וישים קטרת” (לקמן י”ו, י”א) וְשִׁוּיָהּ, ע”כ נראה לענ”ד שמשקל זה הוראתו והשתטחות, כמו „ויבחר אותם בתוך” (ברא’ ט”ז, י’) ת’, „ופלג יתהון בְּשִׁוּיָהּ” (סביוניטה ופתחשן) פירש שחלק אותם על פני שטח כל הנוף באמצע (ע’ מ”ש שם), וכן השם שְׁוִיָּה שטעמו מְטָה או מצע להשתרע ולהשתטח עליה, וכן הקטרת צ”ל שטוח על כל המחתה בשוה ולא במקום אחד כדי שלא יכבו הגחלים. וכן מצינו במקומות אחרים לשון „שום” מתורגם לפי דרך הנתינה „ויישים בארון במצרים” (ברא’ נ’/כ”ו) ת’, „וסמיה” לשון טמינה (ע’ מ”ש שם), וכן „אשר תשים לפניהם” (שמו’ כ”א, א’) ת’, „דחסדר”.

(ט) המעט מכס ת’ הועיר לכוך. „המעט מכס” בעברי לשון קצר, ומעטו המעט הוא ממה שלדעתכם ראוי לכם, ושלא להוסיף בלשון תרגם בייחוס שאליו „הועיר לכוך”, האין די לכם, והיא הוא.

(יא) הנועדים על ה’ ת’ דְּאוֹרֵמִיתוֹן על ה’. „הנועדים”, נסתר ובינוני, תרגם בלשון נוכח ועבר „דאודמיתון” כמו „הנועדתם”, כיון שהוא מדבר עמם כשכבר היו נאספים. — ומה שהקשה הר’ הג’ ב”ם נתינה לגר „מדוע לא הוסיף פה מלת „קדם” או „מימרא” משום כבוד של מעלה”, כבר נחבאר (שמו’ ט”ז, ו’) שלא נוספה מלת „מימרא” משום מקום אצל תלונת על הקב”ה, וכן כאן „הנועדים על ה’” כוונתו הנועדים להלונן על ה’, ואף בפסוק „בהצותם על ה’” (לקמן כ”ה, ט’) ת’, „באתכנושיתון על ה’”, ומה שתרגם „והשכתי מעלי” (לקמן י”ו, כ’) „ותכל תלונתם מעלי” (שם פסוק כ”ה) בשניהם „מן קדמי” ולא „מעלי” פירשתי במקומם.

(שם) כי חלינו עליו ת’ אֲדִי מִתְרַעֲמִיתוֹן עלוהי. „חלינו” עתיד, ת’ „מתרעמיתון” לשון הווה מלינים אתם כיון שעכשיו הם מתלונים.

(יד) אף לא ת’ אף לא (סביוניטה ורוב ספרים) נ”א „ברם לא” אינו נכון. מסורה עליו אף קרא ותרגום. וכן בכלם חוץ „האף תספה” (ברא’ י”ח, כ”ג. וכ”ד) ת’ „הברגו” (ע’ מ”ש שם) ומה שכותב הח’ דר’ ברלינר אצל מסורה זו (עמוד 59): חוץ מאלו המסומנים במסורה ברא’ כ’, י”ב הוא טעות, כי המסורה דשם אינה מדברת מלשון „אף” אלא מלשון „גם”.

(שם) העיני האנשים ההם תנקר ת’ העיני גבריא האינן תְּשַׁלַּח לַעֲזָרָא. מלשון „תשלח” נראה שהכוונה כמו שמפורש באדיכות בת’ המיוח’ לב”ע: „העיניהון דגובריא האינן דבארעא הדין תסנוור ותנצח יתהון”.

(כב) הָאִישׁ אֶחָד יִחְטֵא ת’ גברא חד ייחוב. נ”א „הגברא חד” רק בקצת ספרים. ב”ם אוג”ר (עמוד 63 הערה 269) רוצה לקיים „הגברא” בה”א התימה, כי כן נכון לפי הענין אם לא לפי הנקודה, עכ”ל, ולענ”ד טעם הנקדן והמתרגם כיון שהיו מתפללים על הצלתם של ישראל לא ידברו דרך תמימה אלא דרך רחמים ותחנונים „איש אחד אשר יחטא” וגו’ לא כן מדרת.

יז, (ב) מבין השרפה ת’ מבין יקדיא. החליף שם המקרא „שרפה” לשם תואר שרופים, הג’ ב”ם נתל”ג אומר: „אולי בעבור שלמד מהמפורש אחריו בפסוק ד’ „אשר הקריבו השרופים” עכ”ל, ומעמו אינו מספיק, כי מ”מ לא ישנה אם יכול לתרגם כלשון הכתוב, ובפסוק „יבכו את השרפה אשר שרף ה’” (ויק’ י’ ו’) ת’ „יקדתא” כפשוטו, ולא כמפורש במקום אחר. ולענ”ד מפני שנאמר שם „אשר שרף ה’” מבואר שהכוונה נדב ואביהו, כי הם נשרפו לכדם מהשם, אולם כאן

נאמר סחם „מבין השרפה“, משמע כל מה שנשרף והאש והקטרת בכלל, בזה צריך לומר „יקדיא“, שיפריש המחתות והאש מבין השרופים, וכן משמע מלשון „מבין“ שיוציא מבין גופים רבים, אצל השרפה היה לו לומר מהשרפה או מתוך השרפה.

(שם) ואת האש וזה הלאה ת' ארחיק להלא. מסורת עליו ירחיק יפה. ר"ל שלשון ירחיק צווי לנסתר נכון, (כי „זרה“ לשון נוכח ותרנום „ארחיק“) לפי שהכוונה שירחיק בצווי לאלעזר, ומוסב למעלה „אמר לאלעזר“ וגו', עי' באור נה"ש. ועוד יפה שלא תרגם „יוריי“, כמו „ויזר על פני המים“ (שמו'. ל"ב, כ') ת' „וורא“, שענינו פוור, והגחלים של דישן הקודש צריך להניחם צבור במקומם בנחת שלא יתפורו. (עי' מ"ש ויק'. א' ט"ו). אולם מה שפירש הח' דר' בדלינר (מסורה עמוד 87) „יפה“ שלא תרגם ירחיק בנין הכבד, אין בו טעם

(ד) וירקעום ת' ורדידונין לשון רבים, כלומר האומנים כמו שנאמר „ועשו אותם רקועי פחים“ (בפסוק הקודם).

(ה) להקטיר קטרת ת' „לאסקא“. מסורת יש כאן סימן לאהרן לאקטרא. קרח (בתורף משה) לאסקא. ר"ל להקטיר (כאן) ת' לאסקא. מקטיר קטרת (שמו'. ל' א') ת' לאקטרא: ומסורה ללשון „לאקטרא“ — „לאסקא“ נמצאת בסיגנון אחר (שמו'. ל' א'). שם פירשתי שאצל קטרת שהוא כמצותו תרגום אקטרא ושלא כמצותו אסקא (עי' ש). והנה לשון המסורה כאן מסייע לפירושי, לאהרן כלומר אצל קטרת של אהרן שהוא כמצווה תרג' לאקטרא ואצל קטרת קרח שהוא בעבירה ת' לאסקא.

(יט) והשכותי מעלי, וכן לקמן פסוק כ"ה: ותכל חלונותם מעלי ת' מן קדמי, כבר מבואר (עי' שמו'. מ"ו ו'. ולעיל פסוק י"א) שאצל לשון חלונה „על ה“ לא ת' „קדם“ ואף לא מוסיף מלח „מימרא“, מפני הכבוד, אבל כאן הכוונה חלונות על הכוונה על משה ואהרן כמו שנאמר אחריו „אשר הם מלינים עליכם“, צריך לתרגם „מן קדמי“, ולא „מעלי“, ואינו דומה לשאר חלונות, באמרו „למה זה העליטונו מטצרים“ כיון שידעו שהקב"ה הוציאם, וכן במן שהיה מן השמים.

(כה) לבני מרי ת' לעמא סרבנא. לא תרג' כת' המיוח' ליב"ע „לבניא סרבניא“ כי זה משמע לשעתא, „לעמא סרבנא“ משמע גם לדורות הבאים (עי' רשב"ם).

(כו) הן גוענו אבדנו כלנו אבדנו ת' הא מננא קטילח חרבא הא מיננא בלעת ארעא הא מיננא מיחו במותנא. כדרכו בכל מקום אצל כפל הענין במלות שונות, פירש כל אחת ענין בבני עצמו על המאורעות שבאו עליהם לפני זמן קצר, בחרב: המעפילים, בליעת הארץ: משפחות קרח רחן ואכירם, במגפה: המתלוננים שאמרו „אתם המיתם את עם ה““ (פסוק ו'), ולא הוכיר הנשרפים כי הם בכלל „כל הקרב הקרב אל משכן ה' ימות“ (בפסוק הסמוך), ומה שלא נמצא תרגום על מלח „כלנו“ פירש הרב הג' כ"ם נתינה לגר: ואולי דעתו לפרש קָלְנו מלשון כליון, כמו קָלְנו עכ"ל, וזה נראה דוחק, כי אז יהיו ארבעה מיני מיתות ובתרג' שלשה. לענ"ד מלות „מיננא“ הן תרגום של „כלנו“, כיון שלפי התרגום מלח „גוענו“, „עבדנו“, „אבדנו“ מוסביות לשלש סבות שכבר עברו, אי אפשר לפרש מלח „כלנו“ כמשמעה, אלא כעין גזומא, והכוונה הרבה מאד מאתנו מתו ע"י סבות הללו, וזה מרומז בהשונות לשון „מיננא“ שלש פעמים.

יה. (א) תשאו את עון המקדש — תשאו את עון כהונתכם ת' תַּסְלִחוֹן על

חובי מקדשא - חסלתון על חובי כְּהֻנֹּתָכוֹן. לא יכול לחרגום, "תשבקון" כמו, נושא עון" (שמו'. ל"ד, ו') ת' "שביק לעוין", כיון שאין ביד הכהנים למחול, "תסלחון" טעמו תכפרו, שיהיו גורמים הסליחה. אולם קשה מדוע לא תרגם, "תקבלון ית חובי" כח' יב"ע ופרש"י, שישאו העונש אם לא יזהירו הורים, וכן בספרי דרשן שהיא אוהרה לכהנים, נראה שהוא לפי הכלל שביארתי שאונקלוס הרחיק מכל דרוש שמוסיף ענין עונש או פורענות שאינו מבורר בכתוב בפירושו, ולפי שלשון נשיאת עון המקדש נמצא בכהנים בהוראת סליחה, כגון, "ונשא אהרן את עון הקדשים" (שמו'. כ"ה, ל"ח) עי' מש"ש, וכן, "לשאת את עון העדה" (ויק'. י', י"ז) ת' "לסלחא על חובי כנשתא", תרג' אף כאן לענין סליחה וכפרה, אבל אצל הלויים, "והם ישאו עונם" (לקטן פסוק כ"ג) מוכרח לתרג' "יקבלון חוביהון" לפי שעבודת הלויים אינה לכפרה, "כהונתכם" ת' כְּהֻנֹּתָכוֹן (סביוניטה), וכן פסוק ו' ב' פעמים, וכן, "ושמרו את כהונתם" (לעיל ג', י'), ת' ית כְּהֻנֹּתָהֶון. ברוב הספרים כְּהֻנֹּתָכוֹן כְּהֻנֹּתָהֶון. באלו ד' מקומות שהכוונה עבודת הכהנים יתכן לשון כְּהֻנֹּתָ שטעמו פעולות הכהונה, והשמוש, אולם בשאר מקומות לשון כהונה טעמו מעלת הכהונה, ותרגמו, "כהונתא", כגון, "והיתה להם כהונה לחקת עולם" (שמו'. כ"ט, ט') ת' "כהונתא", "משחתם לכהונת עולם" (שם ט', ט"ו) ת' "לכהונת".

(ב) וילוו עליך ת' ויתוספון עליך, וכן פסוק ד': ונלוו עליך. לשון, "לווי על" או, "אל" מתורג' בכל המקרא בלשון, "אתוסף על", רק, "הפעם ילוה אישי אלי" (ברא'. כ"ט, ל"ד) ת' "יתחבר לי" לפי הענין, כי האיש אינו הוספה לאשה, וכן, גם אשור נלוה עמם" (תהל'. פ"ג, ט') ת' "אתחבר עמהון" לפי שאהריו "עם". ומה שתרג' יב"ע, "יתחברון לותך" הוא נגד דרכי הלשון ונגד דרשת הספרי: "הכהנים מפנים והלויים מבחוץ", פי' שלא יהיו מחוברים בעבודה, שהלויים טפלים לכהנים. עי' התורה והמצוה סימן ד'.

(ט) מן האש ת' מותר מן אישתא, פירש, "מן האש" מה שנתר אחר הקטרת האשים, שאין הכהנים זוכים במתנות אלא אחר הקטרת האיטורים, עי' רש"י.

(שם) כל קרבנם לכל מנחתם ולכל חטאתם ולכל אשמם ת' כל קורבנהון לכל מנחותהון ולכל חטותהון ולכל אשמהון. יש לדקדק מדוע תרגם, "קורבנהון", "אשמהון" לשון רבים פשוט וטלות, "מנחותהון", חטותהון בהרחבת לשון, כבר בארתי שהרחבת הלשון מורה לפעמים על חזק הענין, והנה לשון קורבנהון אינו צריך להרחיב לפי שכל מה שינתן לנבזה נקרא "קורבן", וטלת, "קורבנהון" כלל, ובשאר נפרטים כל מיני המנחות לכהנים, לפי זה אצל "מנחותהון", "חטותהון" הרחבת סימני הרבים מורה על דברים הרבה ממינים הרבה, מתנות מהרבה מיני מנחות והרבה מיני חטאות, מנחת צבור ויחיד, כלולה בשמן וחרבה, מנחת סולת, מנחת מאפה תנור, על המחבת, ומרחשת. וכן חטאות צבור ויחיד, חטאות בהמה, וחטאות עוף, וטלת, "אשמהון" היא בלא הרחבה, לפי שבתרגום לשון, "אשם" נאמר רק על איל לבד שהוא מין אחד, (עי' ט"ש ויק'. ה', ו') ורק יחיד מביא אשם ולא צבור, ועי' עוד לקטן כ"ט, ל"ט.

(י) בקדש הקדשים תאכלנה ת' בקודש קודשיו. "והיה לך מקדש הקדשים" (בפסוק הקודם) ת' "מקודשיא", וכן, "לחם אלקי מקדשי הקדשים" (ויק'. כ"א, כ"ב) ת' "מקודשי קודשיא", כלשון הכתוב בלשון ידוע, כיון שמוכת מן הענין שהכוונה הקרבנות, אולם כאן, "בקדש הקדשים" אפשר לטעות ולחשוב שהכוונה בבית קודש

הקדשים ת' "בקודש קודשין" שיאכלו בקדושה יחירה, של זבחי קדשי קדשים. בספרו של הח' דר' ברלינר (עמוד 87) יש מסורה: קודשין נ"א קודשיא ואינו דאיק. והיא נרשמת על פסוק הקודם אמנם אין ספק ששייכת למטה לפסוק י'.

(כ) אני חלקך ת' מתנן יהבית לך אינו חולקך (סביוניטה ופחשגן) ברוב ספרים דיהבית, לדעת ב"ם אוג"ר (עמוד 64 הערה 274) הנוסח יהבית טעות, אמנם יש ליישב כיון שכל הפרשה נאמרה מפי ה' בלשון, "הנה אני נתתי" תרגם לפי הענין מלת "אני" כמו "אני נתתי" כלומר עכשו, אולם במשנה תורה, "ה' הוא נחלתו" (דבר', י', ט. וי"ח, ב') שהם דברי משה שכבר נתן לו חרג', "מתנן דיהב", וכן מצינו בכמה מקומות שנשמט הדל"ת אף במקום שבכתוב נאמרה מלת "אשר", "וזאת אות הברית אשר אני נותן" (ברא', ט', י"ב) ח' "אנא יהב" (סביוניטה) כלומר עכשו, לפי שהוא תחלת המאמר, ובסוף המאמר (פסוק י"ו) "וזאת אות הברית אשר הקמותי" (עבר) ח' דאקומית בדל"ת, כיוצא בו "והנה תנור עשן ולפיד אש אשר עבר" (שם ט"ו, י"ו) ח' "עדא" (סביוניטה ופחשגן). כלומר עכשו בשעת מעשה, "דעדא" משמע אשר עבר כבר.

(כט) את כל תרומת ה' ח' אפרשותא קדם ה' (סביוניטה וכולוניא) ברוב ספרים "אפרשותא דה'", "קדם ה'" נראה עקר, לשון "תרומת ה'" מתורגם בכל מקום "קדם ה'", ואין טעם לשנות בזה, לשון "דה'" נמצא בתרגום רק במה שהוא מקודש מעקרו כגון "מועדי ה'" (ויק' כ"ג, ב'), ח' "מועדיא דה'", "מלבד שבחות ה'" (שם פסוק ל"ח) ח' "בר משביא דה'".

(שם) מכל חלבו את מקדשו ממנו ח' מכל שופריה. מסורת עליו וברלינר (עמוד 87) קודשיה נ"א מקדשיה ואינו דאיק ואינו יודע טעם המסורה כי לשון "מקדשיה" נראה נכון, שרמזו לדרשת הספרי "שאם נפל לחוכו הוא מקדשו מכאן אמרו" וכו' (עי' החזרה והמצוה שם סימן ס"ח).

ח ק ת

יט, (א) זאת חקת התורה ח' גזירת אוריתא. ביארחי אצל הכללים על התחלפות הלשונות בתרגום של "חק" (שמו', י"ב, י"ג) ע"ש.

(יב) הוא יחטא בו ח' הוא ידי עלוהי, כל לשון "יחטא" אצל מי נדה ח' בל' "ידי", ענין הווייה, ולא בלשון "ידי" ענין טהרה, כמו "יחטא את הבית" (ויק' נ"ד, י"ב) שחרג', וודכ"י, לפי שהבית טהורה בהווייה לבד, וטמא טח אינו טהור אלא אחר שטבל, ובמה שחרג', "הוא ידי עלוהי" תפש לשון הכתוב "יחטא" שחזור על הפועל, ואין להבין שהוא יזה על עצמו, כי בזה היה צ"ל "ידי על נפשיה", "הוא ידי עלוהי" משמעותו כלשון "יחטא" שעליו מוטל לסבב הווייתו. אולם צ"ע שהשמט מלת "בו", ולא כת' המיוח' ל"י"ב: "הוא ידי עלוהי טי קיטמא", נלע"ד הטעם לפי שהמים אינם נקראים כך בשום מקום, אלא בעברי "מי נדה" ובתרגום "מי אדיוהא", ומאחר שאמר "ידי עלוהי" יהיה לשון "מי אדיוהא" הוספה שלא לצורך, כיון שמוכן מאליו שמוסב על מי נדה הנזכרים בענין (לעיל פסוק ט').

(טו) וכל כלי פתוח אשר אין צמיד פתיל עליו ח' וכל מן דחסף פתיח דלית

מגופת שִׁיעַ מקף עלוהי. „כלי" ת' „מן דחסף" לפי שלכל הדעות הכתוב אינו מדבר אלא מכלי חרס, שאינו נטמא מגבו אלא מתוכו, „מגופת שיע" מהטעמים מוכח שהוא תרגום של „צמיד פחיל", ששניהם לשון דבוק וחבור, ותרג' לפי הענין מגופה של טיט, ותיבח „מקף" נוספה ר"ל שחדי מקפת על פי הכלי וסוּחַמַת אותו לגמרי שלא יכנס אויר הטומאה „שִׁיעַ" הוראתו טיט „והיה להם החמר לחומר" (ברא'. י"א. ג') ת' „לְשִׁיעַ". ונראה שסובר שהמגופה צריכה להיות מדבר שאינו מקבל טומאה, שאם הכלי מכוסה בבגד או במתכות אי אפשר שלא יכנס לתוכו כמליא ניטא והוא נטמא, לפיכך ת' „מגופת שיע".

(יו) ונתן עליו מים חיים אל כלי ת' ויתין עלוהי מי מבוע למן. הקשו המפרשים על שתרגם נגד ההלכה בפלוגתא (סוטה ט"ז, ב'. תמורה י"ב, ב') הקדים אפר למים לרבנן פסול ור' שמעון מכשיר, ופסקינן כרבנן, והאריכו למעניתם ליישב שמה שאמר „ויתין עלוהי" משמע כרבנן שיערב המים באפר עד שהם עליו, אמנם האמת שהשכיל אונקלוס כדרכו להשוות התרגום ללשון הכתוב, והוא סובל כל הדרשות ואינו מכריע כלל לצא אחד, כפי הכלל שבארתי בהקדמה.

(כ) ואיש אשר יטמא ת' דיסתאב. מלח „יטמא" תרג' לרוב „יהי מטאב", אך בששה מקומות התרגום „יסתאב" וזה אחד מהם עי' מסורה ויק'. ה', ג' ושם פירשתי הטעם.

(כא) וטוה מי הנדה יכבם בנדיו, ת' ודמדי מי אדיותא (סביוניטה ובולונייא) ברוב ספר' „ווידוי". רבותינו אמרו שהטוה טהור והכתוב בא ללמד שהנושא מי חטאת טמא טומאה חמורה לטמא בגדים, והתורה אומרו בלשון „וטוה" לומר לך שהנושא או הנוגע אינו טמא לטמא בגדים אלא כשיש במים שיעור כדי הווייה, וסיפא דקרא „והנוגע במי הנדה יטמא עד הערב" מיירי בפחות מכדי שיעור הווייה שמשמא במגע טומאת הגוף ולא הבגדים (עי' רא"ם). והנה לכאורה צ"ע מדוע לא תרגם „ודיטול" מי אדיותא" כדרשח חו"ל שכא ללמד שהנושא טמא ולא הטוה, אמנם לפי שלמדו מלשון „וטוה" שיהי כדי שיעור הווייה צריך לתרגם „ודמדי" כי מלשון „ודיטול" ה"א אף בפחות מכדי שיעור, וגם אין צריך להוסיף בלשון כדי לברר שהטוה טהור, כי אי אפשר למעוה ולחשוב שהטוה יהי טמא, כיון שנאמר בסמוך „ולקח אוזב וטבל במים איש טהור והוה על האהל ועל כל הכלים ועל הנפשות אשר היו שם" (פסוק י"ח) ונאמר אחריו „והוה הטהור על הטמא" (פסוק י"ט) ואם הטוה יהי טמא איך יכול להיות כל האות הללו, הלא בהואה הראשונה כבר נטמא, אלא ודאי הכוונה „וטוה מי הנדה" שלא לצורך, והוא הנושא כדי שיעור הווייה שלא לצורך, (עי' רמב"ם פ', ט"ו. ה' פרה ה"א). וגם מה שאמרו רבותינו שהטוה טהור אינו דרך דרוש אלא רק מטעם סברה.

ב, (ג) בנוע אחינו תרג' במותא דאחנא. פירש „בנוע" שם דבר, במיתת אחינו, ולא כת' המיוח' ליב"ע „כד מיתו אחנא" שאם כן היה לו לינקד בְּנוֹעַ (עי' רש"י ובאור).

(ה) לא מקום ורע וחאנה וגפן ורימון ת' לא אתר כשר לבית זרע ואף לא חנין וגופנין ורימונין. פירש שהמקום אינו ראוי לזרע בו וגם אין בו חאינים וגפנים ורימונים, ולא כתיב"ע: „ואוף לא למנצב תינין וגופנין" וכו', שאינו ראוי לנטוע בו חאינים וכו', כיון שגם אם אפשר לנטוע לא יועיל, לפי שלא יוכלו להטחין עד שיעשו פרי חבואה.

(יא) מים רבים ת' מיא סניאי. „שחים עשרה עינות מים“ (שמו. ט"ו, כ"ז) ת' „מבועין דמין“, „במים אדירים“ (שם פסוק י') ת' „במין תקיפין“ נראה שאצל מעינות רבות שהם נפרדות תרג' „מין“, וכן „במים אדירים“ שהם משברי הים וגליו, ונראים גם כן כנופים נפרדים, אולם אצל הסלע שהוא מוצא אחד, ת' „מיא“, ומטעם שלא אמר מין ג"כ ל"א אמר „סניאין“ אלא „סניאי“. וב"ס פחשגן האריך כאן בפירושו, אבל דבריו סתומים מאד ונראה שנפלו בהם שגיאות בכתב.

(יז) לא נשתה מי באר' ת' מי גוב. שיעורו כמו „מי בור“ לפי שבארות נמצאות רק מעט מועד בארץ הוואת ועיקר משתייהן מן בורות נחצבים וכן איתא במדרש רבת: „מי בורות היה צריך לוטר“ (עי' רש"י, אולם צ"ע מדוע לא תרג' כלשון הכתוב „מי בירא“ לפי המדרש שאמר לו משה: הבאר עמנו אבל לא נשתה ממנה כי אם מימך בכסף נשתה, נלע"ד הטעם לפי שהוא נגד פשט הכתוב, ממה שנאמר אחריו „ואם מימך נשתה“ וגו' (פסוק י"ט) משמע שבתחלה אמר שלא ישחו כלל ממימי הארץ, אלא רק מן הבאר אשר עמם או שיעברו כומן קצר ויספיק להם מה שיכינו בחמטים.

(כא) ויטאן אדום נתן את ישראל עבור בגבולו ת' וסריב אדומא לא שבק ית ישראל למיעיבר בתחומיה (סביוניטה ופחשגן ועוד, כ"י מינכן 148) והנוסחאות מתחלפות „למשבק“, „שבק“ והרוב „ולא שבק“. לדעת ב"ם האוגר' „למשבק“ עקר. אולם במח' כבודו אני אומר אלמלא לא אמרו אונקלוס לא יעלה על דעת הסופרים לכתוב „לא שבק“, וגרסא זו לענ"ד מוקדמת ועקר, ואין ספק שהנוסחא השנית „שבק“ נחתמה שהסופר חשב שמלת „לא“ מיותרת והשמיטה, כי „שבק“ לשון עבר ומשמע שנחת לעבור, ואי אפשר שהיה שבוש גדול כזה כתוב בתחלה, ולא תרגם „למשבק“, מפני יופי הלשון, שלא רצה להכפיל המקור „למשבק“ — „למעבר“, ומ"ט לשון „לא שבק“ מבואר יותר מלשון „למשבק“, ומרומו בו שלא לכד שמיאן בדבור גם היה מונע אותם מלעבור ע"י מעשה, שיצא לקראתם למלחמה, והוא מה שנאמר בפסוק הקודם „ויואמר לא תעבור ויצא אדום לקראתו“ וגו'.

בא, (ג) ויקרא שם המקום הרמה ת' וקרא שמא דאתרא. מסורה עליו: וקרא שטא מטעין ביה, כל חרגום שם המקום שטיה דאתרא (ברלינר מסורה גדולה עמוד 53). ועוד יש מסורת: שם המקום שטיה בר מן דין שטא. וברלינר מסורה קטנה עמוד 88) פירש לשון „שם המקום“ מתורגם תמיד שטיה, רק כאן לכד התרגום שטא. הטעם כי בכל שאר מקומות הוא שם של המקום ממש, תרג' שטיה בכנוי הקנין, שמורה על סמיכות היותר קרובה, אולם כאן אין הכוונה שקראו כך המקום בשם, אלא קראו כל הסחו הרמה, בבחינת שיהי חרם כפי נדרם, „והחרמתי את עריהם“.

(ד) ותקצר נפש העם בדרך ת' ועקת נפשא דעמא באורחא (סביוניטה פחשגן ובלוניא) ברוב ספר' „ועקת נפשא דעמא“. עיקר „נפשא“ בלמ"ד לפי שמוש הפעל „עיק“ בענין כזה כגון „ויקיצו מפני בני ישראל“ (שמו. א' י"ב), „ויקץ מואב מפני ב"י“ (לקמן כ"ב, ג') ת' „ועקת למצראי“ — „ועקת למואכאה“, שהכוונה שטורה הדרך היה מיצר לנפשם, וכן אימחם מפני בני ישראל היחה מיצר למצרים ולמואבים, אולם

(ה) ונפשנו קצה בלחם הקלקל ת' ונפשנא עקת בלא למ"ד, לפי שלא היה המן מה שהציק לנפשם, אלא האוח נפשם בעצמה פועלח שקצו ומאסו בדגן שמים.

(ה) וידבר העם באלקים ובמשה ת' ואיתרעם עמא במיטרא דה' ובמשה נצו. כבר בארתי שאצל פעולה המכוונת נגד השם ואדם ביחד, נעשה הבדל בלשון לפי השתנות הפעולה בייחוס להקב"ה ובייחוס לאדם, כיוצא בו, "ויאמנו בה' ובמשה עבדו" (שמו'. י"ד, ל"א) עי' מ"ש שם, וכן, "חטאתי כי עברתי את פי ה' ואת דברך" (ש"א. ט"ו, כ"ד) ת"י, "חבית ארי עכרית על מיטרא דה' ובסרית על פיתגמך", כיוצא בו, "ורונוים נוסדו יחד על ה' ועל משיחו" (תהל'. ב'. ב') ת', "ושלטונוי יתחברון כחדא למרדא קדם ה' ולמינצי על משיחיה". (ועי' עוד בחבורו של הרב מזה"ר דר' פראנקל ו"ל על תרגם יונתן על נביאים).

(ו) הטאנו כי דברנו בה' ת' חבנא ארי איתרעמנא קדם ה'. הקשו המפרשים על שחרגם לעיל (פסוק ה') "ואיתרעם עמא במיטרא דה', וכאן "קדם ה'", נלע"ד שאצל המעשה שחטאו נגד הקב"ה עצמו, שהשוו עבד לקונו באמרם למה העליחוני, שנייה שוים (רש"י), יהכן "במיטרא דה'" ועי' מ"ש ויק'. כ"ו, מ'), אולם אצל הוודוי שעקר המאמר מלת "הטאנו", תרג' "קדם ה'" ככל לשון "חטא לה'", ושיעורו "חבנא קדם ה' ארי איתרעמנא".

(יא) בעיי העברים ת' במגיות עבראי. "מגיות" משרש "גוו" ועניני העברה, "נגוו ועבר" (נחל'. א', י"ב) ת"י, "ויגזון ית דגלת ויעיכרון ית פרת" (עי' רש"י שם), לפי זה "מגיות" "ועברים" שמות נרדפים, ומעם "מגיות עבראי" מעברי העברים כפרש"י, ומלת "עיי" לענ"ד לשון "גיי" בחלוף גימ"ל לעי"ן, שהם קרובים בהברה ומעטו גאיי העברים, וכן בת' המיו' ליב"ע, "במישרי מגותא", "וצעקי מעברים" (ידמ'. כ"ב, כ') ת"י, "וצוחי על מגותא", והמקום נקרא ג"כ "עיים", "ויסעו מעיים" (לקמן ל"ג, מ"ה) ת', "ונטלו מעיים" (סביוניטה ובולוניאי) עמ"ש שם.

(יד) על כן יאמר בספר מלחמת ה' את והב בסופה ואת הנחלים ארנון, ת' על כן יתאמר בסיפרא קרבין עבד ה' על ימא דסוף וגבור, על נחלי ארנונא, כן הגרסא בסביוניטה, ובספרים: "דעבד ה'" — "דעל נחלי" הצד השווה שבהן שמלת "בספר" ת', "בסיפרא", במפריט ולא בסמיכות, מזה מוכח שמלות "מלחמת ה'" אינן שם הספר, אלא ששייכות למטה, הענין שנאמר בו, והנה לפי גרסת סביוניטה הוא הלשון עצמו, סיגנון השיר על הנסים שנעשו שם, הנאמר ברגש קודש ובהתלהבות גדולה ועצומה על כן הדברים סתומים ועמוקים, וכוונתם: מלחמות עשה ה' על ים סוף ונפלאות על נחלי ארנון, והוא כמו שנדרש במדרש רבת, "מלחמות ה' את והב בסופה, שעשה להם הקב"ה אותות ונסים בנחלי ארנון כנסים שעשה להם בים סוף" אולם לפי גרסת הספרים "קרבין דעבד ה' וכו' וגבורין דעל נחלי ארנונא", הכתוב מודיע שבספר הוה נאמרים המלחמות אשר עשה ה' על ים סוף והנפלאות אשר על נחלי ארנון, ואינו הלשון עצמו ולא שיר, ואיך יודיע זאת בדברים סתומים ועמוקים כאלה, והנה לפי זה מסתברא שגרסת הסביוניטה נכונה ועקר.

(טו) ואשר הנחלים וגו' ת' ושפוך לנחליא (סביוניטה) גרסת הספרים, "נחליא", הפסוק הוה שייך עוד להשיר ובו מסופר ענין הנס כדרשת חז"ל בתנחומא ובמדרש רבת (עי' רש"י ות' יב"ע ות' ירושלמי) שהאמוריים נהרגו בין ההרים ונשפך הדם להנחלים ולפי זה נכון "לנחליא" בלמ"ד.

(כא) מלך האמרי ת' מלכא אימוראה (סביוניטה ופחשגן) ברוב ספר', "מלכא דאימורא", "מלך" בנסמך לאומר או למדינה מתורג' חמיד, "מלכא ד" — "רק אצל מלך האמורי" בסביוניטה ובכל המקומות "מלכא אימוראה" בלא דל"ת, ב"ם פחשגן הקשה מדוע לא אמר "דאמוראה" ומיישבו בדוחק גדול. לע"ד הטעם כי כל המלכים היו כל אחד לבדו מלך על כל האומה והמדינה, אולם האמוריים אומה

גדולה נחלקת להרבה מלכים, כמו שנאמר, "וידיו כשמוע כל מלכי האמורי" (יהוש'. ה', א'), לא אמר "מלכא דאימוראה", המלך של האמורי, אלא, "מלכא אימוראה", שמלת "אימוראה" כעין תואר ומעטו Emoritischer König.

(כה) ויקח את כל הערים ת', "ונסיב" נ"א, "וכבש", וכן במסורת (ברלינר עמוד 88) ונסיב נ"א וכבש. ולע"ד יש לקיים הנוסח ונסיב, שלא היו צריכים לכבוש הערים אלא לקחו אותן בלא יגיעה, כדאיחא במדרש רבת: "הרגו את כל גבוריו שיצאו לקראתן וחורו על הנשים ועל הטף שלא ביעוה לכך כתיב ויאסוף סיחון וגו' ויקח את כל הערים האלה".

(כח) כי איש יצאה מחשבון ת' ארו קידום חקיף כאישא נפק מחשבון. "קידום" הוא רוח עזה במדברות ארצות הקדם שהוא חם ורוחה ביותר ומזיק לבעלי חיים ולצומח, "שדופות קדים" (ברא'. ט"א, כ"ג) ת', "שקיפן קידום", וכן, "כי איש קדחה באפי" (דבר'. ל"ב, כ"ב) ת', "ארי קידום חקיף כאישא נפק מן קדמי ברגו" כיוצא בו ירמ'. ט"ו, י"ד. וי"ו, ד'. לפי שהכוונה דבר היוצא ומזיק בארץ שטח גדול ורחב, לכך לא אמר, "אישא נפקת" וכו', כלשון הכתוב, כי אין בטבע האש להזיק כל כך במרחקים.

(שם) בעלי במות ארננו ת' כומריא דפלחין בית דחלת רמחא דארננו (סביזניטה בולוניא וכו' מינכן 148) וכן עיקר, ברוב ספרים, "בית דחלא רמחא" אינו מדויק.

(כט) עם כמוש ת' עמא דפלחין לכמוש. כמוש אליל של מואב, לכן קרא אותם עם כמוש, ולא בבחינת שהם עמו, כי אין בו ממש.

(שם) פליטים ת' צירין. לדעת המפרשים ענינו שלוחים אולם רק בלשון עברי, "ציר" שלוח, ובארמית נקרא "איוגד", ולע"ד "צירין" מעטו צרורים, כלשון "וצרת הכסף בידך" (דבר'. י"ד כ"ה) ת', "ותצור", ותרגם לפי הענין, כי לשון, "נחן בניו פליטים" מחובר למטה למלות ובנוחיו בשבית למלך אמורי סיחון הכוונה שנתן בניו הנסים במלחמה צרורים בחבלים וזיקים ובנוחיו אשר בבית שכניהם למלך אמורי וכן בה' ירושלמי "מסרחון בנוכון כפותין בקולריא".

(ל) ונרים אבד חשבון עד דיבון ת' פסקת מלכו מחשבון עדח שולטן מדיבון (סביזניטה בולוניא וכו' מינכן 148), ברוב ספרים, "ומלכו פסקת" וכו'. בגרסה הראשונה נשחחו שני המאמרים בלשון, והמליצה יוחר יפה בארמית מהשניה, מלת "ונרים" מושכת עצמה ואחרת עמה ומעמה מלכות כפרשי, "עד" לשון, "עדה" שענינו הסרה והעברה, ושיעורו אבד ניר מחשבון סר ניר מדיבו, ובתרגום, "מלכו", "שולטן", להרחיק הכפל.

(שם) ונשים עד נופת ת' וצדיו עד נפת. "וצדיו" מעטו, "ונשמו", נעשו שממה (עי' הראב"ע), "צדי" פעל עומר, היוצא, "אצדי", ולא כפרשי: "ונשים אותה, השמונום".

(שם) אשר עד מידבא ת' דסמיך על מידבא (סביזניטה ופתשגן) ברוב ספרים, "עד מידבא" ואינו נכון. מסורת יש כאן: עד מידבא קרא על מידבא תרג'. עד צידון קרא על צידון תרג'. פירש הח' דר' ברלינר (מסורה עמוד 58) כי כאן, וכן ברא'. ט"ט, ג', עד בכחוב על בתרגום, ותמה שלא הרגיש שחלק השני של המסורה משובש, וצ"ל איפכא על צידון קרא עד צידון תרג', כי שם במקרא, "ורכתו על צידון" ות' ותחומיה יהי מטי עד צידון, וכן יתכן לפי משפט הלשון אצל, "דסמיך" (כאן) צ"ל "על מידבא", ואצל, "יהי מטי" צ"ל "עד צידון". (ועי' אוג"ר שם עמוד 46 הערה 119, וכאן עמוד 64 הערה 280).

(לב) וירש אח האמורי ת' וחריך. לפי דרכו היה לו לתרגם, "ותריכו" ל"ר

כיון שהכתוב מדבר ברבוב, "וילכדו את בנותיה", ונראה שרומז שהקב"ה מסיעתם כדרש חו"ל (מדרש רבת), "אמרו לא נעשה כראשונים בטוחים היו בתפלתו של משה להלחם" רש"י, לפי שבדרך הטבע מרגלים מעטים לא יוכלו לעשות מלחמה ונצחיים. ומסורת עליו (ברלינר עמוד 58) וַיִּזְרַשׁ דַּמְתָּרְג' וַתְּרִיךְ ב' באורי' וילכו בני מכיר. (לקמן ל"ב, ל"ט), ודין (כאן), אולם בסביוניטה ועוד קצת ספר' הגרסה שם ואריתו (עי' שם).

ב ל ק.

כב, (ב) אשר עשה ישראל לאמרי ת' לאימוראי. "לאימוראי" לשון רבים, הכוונה לשני מלכי האמורי סיתון ועוג, עי' רש"י.

(ג) ויגר מואב וכו' ויקץ מואב ת' ודחיל מואבאה וכו' ועקת למואבאה וכן, "ויאמר מואב" בפסוק הסמוך, ת' "ואמר מואבאה" (סביוניטה ועוד) ובמפרים "מואבאה", "למואבאי", "מואב". עיקר בכלם "מואבאה" לשון יחיד כלשון הפעלים, והטעם, "המואבאי", אומה המואבית או המלך.

(ד) ילחכו הקהל — — כלחוך השור ת' ישיצון קהל — — כמא דמלחך תורא. תרג' הראשון "ישיצון" לפי שאינם מלחכים מטש בלשונם כמו השור. (לשון פתשגן).

(ה) פחורה אשר על הנהר ת' לפחור ארם דעל פרת, "ארם דעל פרת" הוא חרגום של "ארם נהרים" (ברא'. כ"ד, י'), וכן נאמר (דבר'. כ"ג, ה') "מפחור ארם נהרים". ומטה שלא תרג' כלשון הכתוב, "לפחור דעל פרת", נראה שהמקום לא היה אצל פרת אלא במחוז הנקרא על שמו, וכן בתרג' המיוח' ליב"ע: "והיא מתבניא בארם דעל פרת" וגו' עי"ש.

(ו) אולי אוכל נכה בו ת' לאגחא ביה קרב. פירש "נכה" כמו "לנכה", מקור, עי' ראב"ע ובאור, ונל"ד שטמה שנאמר "בו" ולא "אותו" דייק שהכוונה, "להלחם בו", כמו שאמרו בלעם לקמן (פסוק י"א), לפיכך לא תרג' בלשון הכאה.

(ז) וקסמים בידם ה' וקיסמיא בידהון, "קיסמיא" במפריט משמע כל מיני קסמים, כפרש"י לפי מדרש רכותינו.

(ט) ויבא אלקים אל בלעם ת' ואחא מימר מן קדם ה'. מבואר בפסוק "ויבא אלק" אל אבימלך" (ברא'. כ"א, ג').

(י) הנה העם היוצא ויכס וכו' ת' הא עמא נפק ממצרים וחפא וכו'. (סביוניטה) גרסת הספרים, "דנפק", ל"ד עקר, "נפק ממצרים" בלא דל"ת, כיון שאמר, "וחפא", אצל לשון, "דנפק" צ"ל "חפא" בלא ו"ו החבור. וגם בת' המיוח' ליב"ע "נפק".

(יג) מאן ה' לחתי להלחך עמכם ת' רעוא קדם ה' דלא למישבקן (סביוניטה פתשגן כ"י מינכן 148) ברוב ספרים, "לית רעוא קדם ה' למישבקן". לענ"ד כשם שלא תרג' בלשון, "מסרב ה'" טפני הכבוד כך לא אמר כאן בשלילה הרצון (עי' לקמן כ"ג, י"ט. וכ"א) מהקב"ה, וב"ס פתשגן פירש: שלא תרגם, "לית רעוא קדם

ה' למישבקי', שהיה משמעו שלא בא לו מענה מאת ה', אבל עתה משמע שבא לו מענה ומיחה בידו.

(יד) טאן בלעם הלך עמנו ת' למיתי, וכן פסוק ל"ו: למה לא הלכת אלי ת' אחיתא. עי' מ"ש ברא' כ"ד, ה'.

(יח) לעבור את פי ה' ת' על גזירת מיטרא דה', מסורת עליו (ויק'. כ"ד, י"ב) עי' מ"ש שם.

(כב) לשטן לו ת' לשטן ליה. (בכל הספרים) „יצאתי לשטן“ (פסוק ל"ב) ברוב ספרים „למסטן“, בסביוניטה בולוויי וז"י מינכן 148 „לשטן“ כבראשון וביב"ע שניהם „למסטן“, לענ"ד עקר בשניהם „לשטן“ בשם, כמו „ולא יהיה לנו לשטן“ (ש"א. כ"מ, ד'), „כי תהיו לי היום לשטן“ (ש"ב. י"ט, כ"ג) ת"י „לשטן“.

(כד) גדר מזה וגדר מזה ת' אחרא דגדירא מכא וגדירא מכא. חוסיף מלת „אחרא“ למלאות קצור לשון הכתוב.

(כה) ותלחץ אל הקיר ת' ואדחיקת עם כותלא (סביוניטה) גרסת הספרים „לכותלא“ לשון עם כותלא משמע התדבקות בנגיעה, כמו „חמש הירעות תהיון חוברות אשה אל אחותה“ (שמו'. כ"ו, ג') ת' „חרא עם חדא“.

(שם) ותלחץ את רגל בלעם אל הקיר ת' „בכותלא“ (סביוניטה) רוב ספרים „לכותלא“, „בכותלא“ ג"כ משמע נגיעה כמו עם, והשנוי ליופי הלשון, „לכותלא“ יכול להיות משמעותו המשכה והתקרבות לצד הקיר, ולא דוקא נגיעה.

(לא) וישתחו לאפיו ת' וסגיד לאפיה. חרגום של „וישתחו לאפיו“ בשאר מקומות (ברא'. מ"ח, י"ד. — ש"א. כ', מ"א. — ש"ב. י"ח, כ"ח) „וסגיד על אפיה“, נראה שפירש כאן לאפיו של מלאך, כמו שנדרש (במדבר רבת), ויקד וישתחו לאפיו עדבר עמו" (עי' מ"כ). ואפשר שדייקו מדכתיב כאן „לאפיו“ לבד ובשאר מקומות נאמר „לאפיו ארצה“.

(לב) יצאתי לשטן לך כי ירט הדרך לנגדי ת' ארי גלי קדמי דאת רַעִי למיזל באורחא לקבלי, ברוב ספרים „רַעִי“. מסורת עליו רַעִי יפה, שהוא לשון עבר, הכוונה: ידעתי כי מתחלה היה רצונך להלון לנגדי, כדרשת חו"ל (מדר' רבת), „וילך בלעם עם שרי מואב (פסוק כ"א) שהיה שמח בפורענות של ישראל, ויחד אף אלקים כי הולך הוא ויחיצב מלאך ה' לשטן לו (פסוק כ"ב) מלאך של רחמים היה ונעשה לו לשטן, פירש למנעו מלחטוא שלא יחטא ויאבד“ (לשון רש"י שם). „ירט“ פירש לשון רצון, (עי' באור).

(לט) ויבאו קרית חצות ת' ואעליה לקרית מחוויי (כך ברוב ספרים מדויקים) נ"א „ואחו“, „ואעליה“ משמע שהביאו לשם להראות לו המקום, בפי מדרש רבותינו „שעשה שווקים של מקח וממכר להראות לו אוכלסין לומר מה אלו באין להרוג בני אדם ותינוקות שלא חטאו להם, ומשום זה לא ת' „חצות“, „מחווין“ כפשוטו, אלא „מחוויה“ בכנוי, לומר שהוא עשה והחקין השווקים האלו.

כג, (ב) פר ואיל במזבח ת' על כל מדבת, וכן בכלם (סביוניטה ובולוויי) ברוב ספרי „מדבתא“ ואינו מדויק. הטעם על כל מזבח ומזבח, ואין מקום ללשון ידוע.

(ג) ודבר מה יראני ת' ופיתגמא דיחוינני, מלות „מה יראני“ מחוברות במקף והטעם אשר יראני.

(שם) וילך שפי ת' יחיד. דיק משאמר „החיצוב על עולתיך ואלכה” שהלך בדד שלא יהי נטרד משום אדם ושלא חטרף דעחו. ואפשר שפירש „שפי” שהלך בדד כראשי ההרים שהם נפרדים ובדודים זה מזה, כמו „כי במקלי עברתי את הירדן הזה” (ברא' ל"ב, י') ת', „ארי יחידי עברית”. ועוד י"ל שטעמו בשלוח והשקט באין מחריד, „על הר נשפה” (ישע' י"ג, ב') ת", „על כרכא יחבא שליוא”.

(ד) ויקר אלקים אל בלעם ת' וערע מימר מן קדם ה' לוח בלעם, לקמן פסוק ט"ז ת' בבלעם, (סביניטה ועוד ספרים רבים), ויש שמתחלפין הראשון „לבלעם” והשני „בבלעם”, ובקצתם שניהם „לבלעם” או „בבלעם”. לע"ד חרג' כאן „לוח” כדלעיל (פסוק ט'), לרמוז שבא אצלו לדבר עמו, ולא נאמר מה שאמר לו, כי לא יתכן שבלעם יתחיל בדבור, וכן דרשו רבותינו (סנהד' ק"ה, ב'). ומדרש רבת), „ויקר אלקים אל בלעם אמר לו רשע מה אתה עושה אמר לו את שבעה המזבחות ערכתי וכו'” וישם דבר בפיו שיעקם פיו ופיקטו (פירש נתן בו רסן) כאדם הקובע מסמר בלוח ר"א מלאך היה מדבר” (מתוך פיו), וכן משמע מלשון התרגום שהקב"ה לא אמר לו מה שידבר, אלא שהדבור היה נתון בחוך פיו, „וכה תדבר” (כאן ופסוק ט"ז חרג', „וכדין המליל”, דוק ותשכח כי בכל מקום שנאמר בו לשון וסיגנון המאמר חרג', „כדנן”, ובמקום שלא נאמר בו הסיגנון חרג', „כדיו”, כגון „כה תאמרו ליסוף” (ברא' ג', י"ד) ת', „כדין תימרון”, לפי שיעקב לא אומר (עי' רש"י), אבל שם (פסוק ט"ז) לא התחיל הקב"ה לדבר עמו, אלא מיד „וישם ה' דבר בפיו”, כמו שמפורש לעיל, בזה יתכן לתרג' „וערע מימר מק"ה בבלעם”, כמו „ויפגשוהו ה' ויבקש המיתור” (שמו' ד', כ"ד) ת', „וערע ביה מלאכא דה”.

(ז) ולכה זעמה ישראל ת' איתא חריך לי. לשון „אדרר”, „זעם”, „קבב” לכלם בארמית רק לשון „לוט”, ולמנוע הכפל צריך לתרג' השני ענין גרושין והכרתה. והוסיף מלת „לי” להשוותו ללשון „ארה לי” כדרכו בהרבה מקומות, כגון „וחטטו להון” (ברא' ג', ו'), „ופטיר אפא להון” (שם י"ט, ב'), עי' אוג"ר עמוד 37 הערה 48.

(ט) הן עם לבדד ישכן ת' הא עמא בלחודיהון עתידין דיחשנון עלמא. לעתיד לבוא, כעין נבואת משה „ה' בדר ינחנו” (דבר' ל"ב, ת'), ה' בלחודיהון עתיד לאשריותהון בעלמא דהוא עתיד לאתחדתא” (עי' ילקוט שם).

(שם) ובגוים לא יתחשב ת' וכעממא לא יחדנון גמירא. „ובגוים” ת' „וכעממא” (סביניטה, פחשגן, וכ"י מינכן 148) ומסורת וְכַעֲמִיָּא יפה (ברלינר עמוד 88), גר' הספרים „וכעממא”. „יתחשב” פירש לשון דין וחשבון. כמו „והושב עליכם מחשבות” (ירמ' י"ח, י"א), וכעממא כוונתו שאינן נדונים ככל הגוים, שהם נדונים בכליה וישראל ביסורים, כאשר ייסר איש את בנו, כמו שכתוב (ירמ' ט"ו, כ"ו) „כי אעשה כלה בכל הגוים אשר הדחתיו שמה ואחך לא אעשה כלה ויסרתיו למשפט ונקה לא אנקך”, לשון רש"י.

(י) מי מנה עפר יעקב ת' מן יכול למיטני דַּעֲדָקִיא דבית יעקב דאמיר עליהון דיסגן כעפרא דארעא. „עפר יעקב”, משל לרבו עצום לאין מספר של חלקים דקים, והם „דַּעֲדָקִיא דבית יעקב”, הקטנים הנולדים, באופן שאף טחנה אחת מארבע הדגלים שלהם אי אפשר למנות, ורומז אונקלוס למה שנתברך יעקב אבינו: „והיה ורעך כעפר הארץ ופרצת ימה וקדמה וצפונה ונגבה” (ברא' כ"ה, י"ד), וזה שחרג' „ומספר את רבע ישראל”: „או חדא מארבע מַשְׁרֵיתָא דִּישְׂרָאֵל”, שהיו מכוונות לארבע רוחות העולם. — לשון „מן יכול לממני” מושך גם למלות „או חד מארבע משריתא”, לפיכך לא תרג' כלל מלת „ומספר” כדי למנוע הכפל „מן יכול לממני

מנין חרא וכו', ולא כדעת ב"ם נחל"ג שחסר מלת „סכום“, כי לא נמצא לשון „סכום“ בח"א ובחיב"ע על נביאים, אלא רק בתרג' של כתובים ובהמיוחס ליב"ע.

(יג) לך נא אחי ח' איתא כען עימי. תרג' בלשון ביאה, שעקר ההליכה לבוא עמו אל המקום להיות שם אצלו (עי' מ"ש ברא' כ"ה, ה').

(שם) וקבנו לי, וכן פסוק כ"ו: וקבותו לי ח' ותלוטיה. לא תרג' כלשון הכתוב בצווי „ולוטיה“, לפי שאין יכול לצוותו אחר שאמר לו פעמים, „אשר ישים ה' בפי אותו אשמור לדבר“ (פסוק י"ב), „כל אשר ידבר ה' אוהו אעשה“ (פסוק כ"ו), והכוונה האמיתית אולי תוכל לקוב אותם משם, וכמו שנאמר בפירוש „אולי ישר בעיני האלקים“ וגו' (פסוק כ"ו). וזה שתרג' „ותלוטיה“ לשון עתיד, אבל בלא נו"ן נוספת כמשפט העתיד עם כנוי, חסרון הנו"ן מורה שאינו עתיד מוחלט, (עי' הכלל שכתבתי שמו"ג, י"ג, י"א).

(יו) והנו נצב ח' והוא מעתה. מפני יופי הלשון לא תרג' „והא הוא“.

(יט) לא איש מל ויכוב ח' לא כמילי בני אינשא מיטר אלקא בני אינשא אמרין ומכדיבן. מפני הכבוד העכיר השלילה מהקב"ה ותולה אותה בכני אדם, ואף הדמיון הרחיק מהש"ת לעשותו בבחינת ההפרש שיש אצל הרברים והמחשבה, מלות „לא כמילי בני אינשא מיטר אלקא“ תרגום של מלות „לא איש אל“, ומה ההפרש, „ויכוב“, מוסב לפי תרגום על מלת „איש“, „בני אינשא אמרין ומכדיבן“, והטעם שחוזר עוד הפעם המלות „בני אינשא“, ולא אמר בלשון קצר „לא כמילי בני אינשא דאמרין ומכדיבן מיטר אלקא“, לפי שאינו מבואר ומחזור כל כך, כי אפשר לטעות שהכוונה בני אדם אמרין ומכדיבן אמרי אלקים, שנופרים בהם ואומרים שאינו אמת.

(שם) ובן אדם ויתנחם ח' ואף לא כעובדי בני ביסרא דאינו גורין למעבד ח' יבין ומתמלכין „ותיבין“ (סבינוטטה, בולוניא וכ"י 148) ברוב ספרים „ותיבין“, נראה שהשמיט הו"ו למונע הכפל שאינו רוצה לומר „ותיבין ומתמלכין“. והלשון מחזור אף בלא ו"ו הראשונה). אמר כאן „בני ביסרא“ שלא לשלש לשון „בני אינשא“ בפסוק. ואינו צריך לומר „ואף לא כעובדי בני ביסרא עובד אלקא“, כמו שאומר „לא כמילי בני אינשא מיטר אלקא“ לפי שמאמר הקב"ה הוא המעשה, מושכות מלות „מיטר אלקא“ גם לכאן.

(שם) ההוא אמר ולא יעשה, ח' הוא אמר ועבד (סבינוטטה, פתשנן וכ"י מינכן 148) ברוב ספרים „דהוא“. עקר „הוא“ בלא דל"ת לפי שהיא מיותרת לגמרי, והסיפורים הוסיפוה תחת ה"א של „ההוא“, אמנם לפי שה"א לחמיה, ואונקלוס הפך כדרכו לשון התמיה למוחלט, נכון להשמיט הה"א בתרגום.

(כ) הנה ברך לקחתי וברך ולא אשיבנה ח' הא בירכן קביליח איבריכיניה לישראל ולא אחיב ברכתי מיניה „איבריכיניה“ (סבינוטטה) גרסת הספרים „ואירבריכיניה“, הו"ו נשמטה בשביל ו"ו של „ולא אחיב“. — נ"א ואירבריכנון — מינהון ל"ד). „לקחתי“ ח', „קביליח“, כל לשון לקיחה אצל דברים הנשמעים מתורגם כלשון קבלה (עי' הכללים שכתבתי ברא' ב', ט"ו כלל ד'), ולפי שלא שייך קבלה אצל פעולה, לא תרג' „בִּרְךְ׃“ כפשוטה „לְבַרְכָּא“ מקור אלא בשם: „בירכן“. „ובִּרְךְ׃ ח' „איבריכיניה לישראל“ לדעת המתרגם אינו לשון עבר, ולא כרש"י וראב"ע, לפי שלא נאמר וּבִרְךְ, אלא מקור תחת צווי או צווי, והכוונה ברכות לקחתי, צוה עלי שאברך את ישראל.

(כא) לא הביט און ביעקב ת' אסתכלית לית פלחי גילולין בדבית יעקב. גם בזה הסדר השלילה מהקב"ה, ופירושו לא הביט המביט סתם והוא בלעם עצמו, ולא תרג' "לא סכיתי פלחי גילולין" וגו' כי לא ראינו אינו ראינו, אלא אמר "אסתכלית" בלשון ברור הבטתי וחפשתי היטיב ויודע אני הדבר בברור, "און" ת' "פלחי גילולין", צ"ע מדוע לא אמר "פלחי טעון" כבשאר מקומות.

(שם) ולא ראה עמל בישראל ת' ואף לא עבדי לאוח שקר בישראל, חיבת "ראה" לא תרגם כלל, לפי שהוא מחובר למאמר שלפניו, "אסתכלית" מושך עצמו ואחר עמו. "עמל" תרג' "ליאות", טעמו יגיעה, והוסיף מלת "שקר" לפרש ענין היגיעה של עול ומעל ששניהם בחרגום, "שקר".

(כב) כחועפות ראם לו ת' חוקפא ורומא דיליה. שנה טפני הכבוד בהסרת הדמיון, כי לו לבדו הכח והרוממות ואין לשערו לשום בריה, כיוצא בו אמר, "וגיותא דיליה היא" (שמו. טו, א') עי' מה שנכתתי שם. "חועפות" ת' "חוקפא" כפי ד"א בפרש"י ולא ענין עטיפת גובה כפירש הראשון, כיון שתרג' "ראם" לשון רום.

(כג) כי לא נחש ביעקב ולא קסם בישראל ת' ארי לא נחשיא צבן דייטב לדבית יעקב ואף לא קסמיא רען כרבות ישראל. פירש לא המנחשים רוצים שחבוא טובה ליעקב ולא הקוסמים חפצים בגדולת ישראל, החליף שטות הפעולה, "נחש" — קסם לפועלים כדלעיל "און" — "פלחי גילולין", "עמל" — "עבדי ליאות שקר", וכן "את הברכה" — "ואת הקללה" (דבר. י"א, כ"ט) "ית מכריא — וית מלטיא". ונל"ד שלא תרג' כפשוטו שאין מנחשים וקוסמים בישראל, לפי שמצינו צדיקים גמורים שהיו מנחשים בסמנים, כדאמר רב (חולין צ"ה, ב') "כל נחש שאינו כאליעו עבד אברהם ויונתן בן שאול אינו נחש", וגם לא פירש שאין מנחש וקוסם יכול להזיק להם, כי זה אין צריך לומר, אחר שכבר אמר "מימרא דה' אלקהון בסעדהון ושכינת מלכהון ביניהון", וגם ממה שאמר אחריו "כעת יאמר וכו' מה פעל אל" מוכח שרומז על פעולה נפלאה מאד, ואומר אני שכוונת התרגום שבלעם אוטרו על עצמו, לא הוא וכל הדומים לו רוצים והפצים בטובת וגדולה ישראל ואעפ"כ הוא מוכרח לברכם נגד רצונו, זה הנס הגדול אשר כעת מה פעל אל בתורה ובנביאים וכתובים, כמו שנאמר, "ויהפך ה' אלקיך את הקללה לברכה כי אהבך ה' אלקיך" (דבר. כ"ג, ה'. ו'. וכן מיכה ו', ה'. נחמ'. י"ג, ב').

(כד) כלביא יקום וכארי יתנשא ת' כליתא שרי וכאריא יחנטל. "יקום" ת' "שרי" ענין חניה במערכת וסדר במחנה, כיוצא בו "יקים סערה לדמטה" (תהל. קו, כ"ט) טעמו משיב ומקים חים הסוער לאיתנו (סערה משמע סערת הים ולא הרוח לפי שלא נאמר בו "רוח" כמו בפסוק כ"ה). כיוצא בו, "ויקם השדה והמערה" וכו' (ברא. כ"ג, ב'). שנמקים אצלן למקנה לאחות קבר. וכן, "ויעטד מאחריהם" (שמו. י"ד, י"ט) ת' "ושרא" ג"כ לשון חניה עי' מ"ש שם. ומה שלא תרגם כפשוטו "כליתא יקום" הוא לפי דרכו תמיד אצל מליצה של ענין אחד במלות שונות לפרשה לשני ענינים, ובוזה גם נתרבה תפארת הדמיון, כיון שראה קצת מן המתנה אמר שעתה הם חונים בטח ושליו כלביא, וכשיתנשאו לנסוע לכבוש הארץ יהיו מתגברים ומנצחים כאריא, "לא ישכב עד יאכל טרף ודם חללים ישתה" ת' "לא ישרי בארעיה עד דיקטול קטול ונכסי עמטיא ירח". "ישכב" ת' "ישרי בארעיה" להסיר הסתירה, שבהתלה אמר "שרי", זה טעמו במחנה, "לא ישרי" בארצו. "יאכל טרף" פירש שניהם ענין הריגה כמו, "וחרבי תאכל בשר" (דבר. ל"ב, ט"ה) ת' "וחרבי תקטיל בעמטיא", "טרף טורף יוסף" (ברא. ל"ז, ל"ג. וט"א, כ"ח) "מיקטל קטיל", "עד

במדבר בלק כד

דיקטול קטול" מעמו עד שיעשו הרג רב, כמו "הרגו איש" (ברא'. מ"ט, ו') ת' "קטלו קטול" מוסב על הריגת אנשי שכם, עי' מ"ש שם. "ודם חללים ישחה" ת' "ונכסי עממיא", פירש "דם" כלשון "דמין" בארמית, ממון ונכסים.

כד, (א) ולא הלך כפעם בפעם לקראת נחשים ת' אלהין לקדמות נחשיא, הוסיף מלח אלהין להטעים הענין, שבתחלה הלך אחר נחשים לבד, ועכשו הלך גם אחר דברים אחרים, להזכיר עונותיהם ולהכניס בהם עין רעה כפרש"י.

(שם) וישאל המדבר פניו ת' ושוי למדברא אפוהי. רש"י ו"ל פירש "וושם אל המדבר פניו: כתרגומו" שהיה לפניו הגרסה, "ושוי לקביל עגלא דעברו בני ישראל במדברא אפוהי" ועליו כתב הרמב"ן, "ואין כן בנוסחאות מדוקדקות מדרגומו של אונקלוס אבל הוא כהוב בקצחן שהגזה בהן מן התרגום ירושלמי, ועי' אונ"ר עמוד 64 הערה 290) שמביא עוד נוסחאות שונות כענין הוה שמתחלפות כלשונם, וכתב: "ואני לא אכריע". אמנם לע"ד התחלפות הלשון ובפרט השתנות סדר המלות סימן שהנוסחא מאוחרת, כמו שפירשתי במקום אחר, והגרסה הפשוטה כלשון הכתוב עקר.

(ה) מה טבו אהליך יעקב משכנותיך ישראל ת' מא טבא ארעך יעקב בית מיישרך ישראל. לא תרגם הענין שמוסב על מחנה ישראל במדבר, אלא שמדבר בשבת הארץ שעתידיה לנחל, לפי שלדעת אונקלוס מכאן ואילך הם דברי נביאות על העתיד, כמו שנאמר "ותהי עליו רוח אלקים" תרג' "ושרת עלוהי ריח נבואה מן קדם ה'", וכן מוכח מפסוקים הקודמים (ג'. וד').

(ו) יול מים מדליו וזרעו במים רבים ת' יסגי מלכא דיתרבא טבנהי וישלוט בעממין סגיאין דייק שמליצה זו מוסבת על מלך ישראל סמא שאומר אחריו "וירם מאגג מלכו" וכו', וכן דרש ר' יוחנן (סנהד'. ק"ה, כ') בחוק הדברים שמברכותיו אנו למידין מה שהיה בלבו לקללם, "לא יהי להם מלך בן מלך, יול מים מדליו", וקשה לקרב הענין ללשון הכתוב, כרוב תרגומים על מליצות שירים ונביאות, ואפשר י"ל שתרג' "יול", "יסגין" כמו "ידל" ענין החרומות לשון "דליתני" (תהל'. ל', ב'), "מים" ת' "מלכא דיתרבא" אשר ימשה, לפי שמשיחת המלכים אצל מים, כמו

ששנינו (הוריות י"ב, א'): "ת"ר אין מושחים את המלכים אלא על המים כדי שחמשוך מלכותם, "מדליו" ת' "מבנהי" כמו "לפנות דליותיו אליו" (יחו'. י"ז, ו') ת"י "לכופא עוברתיה ליה" לשון זמורה וענפים, "וזרעו" ת' כמו "וזרעו", וגם נמצא אצל ודע "כחי וראשית אונ"י" (ברא'. מ"ט, ג'), "במים רבים" ת' "בעממין סגיאין", כמו "כי היה שרשו אל מים רבים" (יחו'. ל"א, ו') ת"י "ארי הות אימתיה על עממין סגיאין", וכן "כי שפע ימים ינקו" (דבר'. ל"ג, י"ט) ת' "ארו נכסי עממיא יכלון".

(ח) יאכל גוים צרוי ת' יכלון בית ישראל נכסי עממיא סנאיהון, "יאכל גוים" מוסב לפי ה"א על ישראל, ולא כתיב"ע ורש"י שמוסב על "אל מוציאו ממצרים", ופירש שיאכלו רכושם, ולא תרג' "שיצון עממיא", לפי שכבר אמר אצל הכבוש "לא ישרי בארעיה עד שיקטול קטול" (לעיל כ"ג, כ"ד) עמ"ש שם, ועכשו הוא מדבר בישבחם אחר הכבוש שאכלו תבואת הארץ.

(שם) ועצמותיהם יגרם ת' ובכיות מלכיהון יתפנקון, כאלו נאמר ובעצמותיהם פירש בתעצמות מלכיהם בעשירות שבאוצרות המלכים "יגרם", "יתפנקון" פירש שיחננו בהם, ידשנו עצמותם מרוב התענוגים.

(שם) וחציו יחפץ ת' וארעתהון יחסנון. "וארעתהון" לשון רבים והמעם

וארצותם ינחלו, "והציו" פירש ענין חציצה, כלומר מחיצות וגבולות הארצות, "ומחץ" לשון מחץ, רציצה והריסה, והכוונה ע"י שינחלו הארצות יהרסו הגבולים של ל"א מלכים ותתחלק הארץ ל"ב שבטים, וכן נראה מפרש".

(ט) מי יקימני ת' לית דיקימיניה. ברא'. מ"ט, ט'. ת', "לית מלכו דתיוועוניה", אצל מלכות יהודה ומלכות אחרת שיש לשון התדעויות ענין חרוד וטרור והרגזה אולם כאן הכוונה שישכבו בטח ושאנן בארצם בלי שום טרדה.
(יא) ברח לך אל מקומך ת' איול לך. בת' יב"ע "ערק לך". עי' מ"ש ברא'. ל"א, כ'.

(יז) דרך כוכב ת' כד יקום מלכא. "כד" מלת החבור בבחינת הזמן, "אראנו ולא עתה אשורנו ולא קרוב" הזמן אשר יקום מלך וכו'.

(שם) וקרדך כל בני שת ת' וישלוט, ממה שלא תרג' ענין שכירה והשתתה נראה שפירשו כמו וקדקד בחלוף דל"ת ורי"ש וכן בתרג' שומרני "קדקד", הכוונה שיהי ראש לכל בני שת "בני אינשא", עי' רש"י.

(יט) וירד מעקב ת' וייתחת חד מדבית יעקב. תרגמו לפי הענין לשון ירידה, כיוצא בו "אז ירד שריר" (שופ'. ה', י"ג) ת"י, "בכין נחית חד משיובי ישראל", ונראה שאצל החרצה במלחמה על האויב יתכן לשון ירידה ונחיתה, כמו "הארד אחרי פלשתים" (ש"א. י"ד, ל"ז), "עתה ירדו פלשתים אלי" (שם י"ג, י"ב), "החורידנו אל הגדוד הזה" (שם ל', טו), "אז במלחמה ירד" (שם כ"ו, י'), עי' פחשגן.

(כא) ושים בסלע קנין ת' וישו בכרך תקיף מדורך (סביוניטה) גרסת הספרים "ושו" לשון עבר. וישו צווי, כפי מדרש חז"ל (סנהד'. ק"ו, א') וכמו שמפורש באריכות לשון בת' יב"ע, שאומר ליתרו "איתן מושבך" לפי שהתגירה, "ושים בסלע קנך" דרך עצה כפיר' הרמב"ן, שיעשה כן אף לעתיד, וכן היה שוכו בני בניו לישוב בלשכת הגזית (עי' סנהד' שם, ורמב"ן).

(כב) עד מה אשור תשבך ת' אתוראה ישיביך, בהשמטת מלות "עד מה" (סביוניטה ועוד) ע"י אוג"ר, ברוב ספרים "עד מא אתוראה ישיבונך". השמטת מלות "עד מא" יש ליישב שפירש "עד מה" כמו "על מה" בחלוף למ"ד ודל"ת וטעמו למה, אם יהיה לבער קין למה אשור תשבך, ואונקלוס החליף כדרכו השאלה להחלטה, המאמר מחובר למעלה למלות "ושים בסלע קנך", שיחבר יתרו תמיד לישראל כמו שפירשתי, והכוונה שאם לא תעשה כן אשור ישיביך עם שאר הקני בזמן שיהיה לבער, ולשון "עד מא" אינו לפי דרכי הלשון של אונקלוס, וצ"ל "עד לאן", לשון "מא" לא שייך אצל שאלה על התנועה לאיזה מקום, ולפי שמלות "עד מה" רק מליצה להטעים הענין, השמיטן אונקלוס.

(כד) וצים מיד כתיים ת' וסיען יצטרחן מרומאי. (בדפוס סביוניטה נפקד מקום האותיות של מלת מרומאי ונדפסו רק הנקודות מוראת הכומרים שכרומא). "וצים" פירש גדודים הבאים באניות, "סיען" טעמו אגודות, "ואחוזות מרערו" (ברא'. כ"ו, כ"ז) ת' "וסיעת רחמיה", "יצטרחן" לשון "יריע אף יצריח" (ישע'. מ"ב, י"ג) טעמו שיהיו נקראים ונוקעים, "מיד כתיים" ת' "מרומאי", "כתיים" הוא איטליה (עי' ערוך "אטלק") כוונת התרגום שיקראו חילות מרומא והם יכבשו אשור ועבר הנהר של פרת שהוא א"י ולעתיד לבוא מאבדו גם הם. נראה לע"ד שרומא למה שכתות כשהיו מריבים זו בזו היו קוראים הרומיים לעזרה, ומתוך כך נשתעבדו להם ונפלו בידם.

כה. (ג) ויצמד ישראל לבעל פעור וגו' ת' לבעלא פעור (סביונ'. כ"י מינכן 427, ועוד) ברוב ספר, "לפלחי בעלא פעור". מלת "לפלחי" מיוחסת, שמוסב למה שנאמר למעלה בסמוך, "וישתחו לאלהיהן", החרון אף היה בעבור שעבדו ע"ו, ולא בשביל שזנו בבנות מואב, וכן לקמן "הרגו איש את אנשיו הנצמדים לבעל פעור" (פסוק ה') בכל הספר, "לבעל פעור" בלא תוספות מלת "לפלחי".

(ח) וידקר את שניהם ת' ובוע. לשון "דקר" תרגומו לרוב "קטל", (שופ'. ט'). נ"ד. ד'. ישע'. י"ג, ט"ו) וכאן ת' "ובוע" ענין בקיעה ופציעה, לרמוז שלא מתו תחת ידו, כדאיתא במ"ד רבה ששמר הקב"ה רוחותיהם שלא ימותו ויטמא. וזה אחד מ"ב נסים שאירעו לו. עי' ת' יב"ע

פינחס.

(טו) צרור את המדינים והכיתם אותם ת' אעיק למדינאי ותקטיל יתהון. צ"ע

מדוע לא תרגם, "ותקטלון" כמו, "והכיתם" ל' רבים, וכן כל הענין נאמר בלשון רבים (בפסוק הסמוך), "צורחם" לפי שתרנ', "צרור", "אעיק" ל' יחיד, תרג' גם מלת "והכיתם" בל' יחיד להשוות הלשון, כי עוד יש להקשות שהיה לו לתרגם, "אעיקו" ל' רבים כמו, "רגום" (לעיל ט"ו, ל"ה) שתרגם, "רגומו", עי' מ"ש שם. וי"ל שדייק ממה שנאמר אצל הצווי על מלחמת מדין (לקמן ל"א, ב'. וג') "נקם נקמת בני ישראל מאת המדינים אחר תאסף אל עמך, וידבר אל העם לאמר החלצו מאתכם" וגו' שמשה היה מצווה לעשות הנקמה ע"י שהוא יצווה אותה לישראל, וכן דרשו חז"ל אע"פ ששמע שמתתו תלויה בדבר עשה בשמחה ולא איחר, עי' רש"י.

כו. (סד) ובאלה לא היה איש מפקודי משה ואהרן ת' לא הוה גבר. לשון "איש" בנשלל סתורג' לרוב, "אינש", כמו ולא נותר מהם איש (בפסוק הסמוך) וכן, "ולא נפקד ממנו איש" (לקמן ל"א, מ"ט) ת' "אינש", וכן רבים, אמנם כאן השליה איננה בבחינת האיש אלא הכוונה: באלה הפקודים הנמצאים לא היה אחד מן אלה הראשונים.

כו. (ב) ותעמדה לפני משה וכו' וכל העדה ת' וקדם כנשתא (סביוניטה ופתשגן) ברוב ספר, "וכל כנשתא". הגרסה, "וקדם כנשתא" יותר מבוארת מלשון "וכל כנשתא" כי אפשר למעות שהכוונה שבנות צלפחד וכל העדה עמדו למשפט לפני משה ואלעזר והנשיאים, וכן בתר' סורי, "וקדם כל כנשתא". כ"ס פתשגן הקשה איך לא אמר, "וקדם כל כנשתא". אמנם כן דרך אונקלוס שלא להוסיף תיבה בלא צורך, והשמיט מלת, "וכל" לפי שאומר תחתיה, "וקדם", כיצא בו, "בארת בארת חמר" (ברא'. י"ד, י') ת' "בירין מסקן חימרא", השמיט האחת מפני מלת "מסקן" עי' מ"ש שם. וכן, "ואשה לא תקרב אל כל בהמה" (ויק'. כ', ט"ו) ת' "לוח בעירא" ולא, "לוח כל" עי' מ"ש שם.

(ט) ונתתם את נחלתו לאֶחָיו במביוניטה לאֶחָיו ל' יחיד, גרסת הספרים לאֶחָיו כפשוטו. בתחלה חשבתיו למעות המדפים, אבל מצאתיו עוד בחומש משנת

תפ"ד דפוס וולצבאך ותדלתי מלהגיה, כי אפשר שתרג' לאחיה, שאם אחד מהאחים מיבם יורש הוא לבדו.

(יא) לחקת משפט ח' לגזירת דין, עי' שמו'. י"ב, מ"ג. כלל ב'.

(יד) כאשר מריחם פי ח' כמא דסרבחון על מיטרי. לפי דרשת הספרי ורוב המפרשים הטעם כמו "באשר", "על אשר", וכן בת' המיוחס לוב"ע, "מטול דסרבחון", אולם אונקלוס הניחו כלשון הכתוב, ואפשר שהכוונה כמו שמריחם פי ביחד, כן תשוה לו בעונש, ומוסב למעלה, ונאספת אל עמיך גם אתה כאשר נאסף אהרן אחיך, כאשר מריחם פי" וכו'.

(ית) איש אשר רות בו ח' נבר דרוח נבואה ביה. הוסיף מלת "נבואה" לפי שהיה נביא, כמה פעמים נאמר בספר יהושע שהיה לו דבר ה'.

כח, (כ) את קרבני לחמי לאשי ח' ית קורבני לחים סדור לקורבני. לדעת המפרשים לשון "לחים סדור" מורה על לחם הפנים (עי' נתינה לגר וספר לחם ושמלה, ודעת הח' ר"י בעהאק שהובא שם בהערה 1, שחשבו שמלת "סדור" מורה דוקא על לחם הפנים). וכן מפורש באריכות בת' ירושלמי ובת' המיו"ח ליב"ע, אולם הוא סותר דרשת חכמינו בספרי: "קרבני זה הדם, לחמי אלו אמורים", ולמדו מפסוק, והקטירם הכהן המובחה לחם אשה לריח ניחח לה" (ויק'. ג', ט"ז), וכן בספרא (שם פסוק יא) "לחם אשה לה" לימד על החלבים שהן קרואין לחם, ואונקלוס תרג' באלו "לחם אשה" כפשוטו "לחים קורבנא" בלא תוספות מלת "סדור" לפי שמוכח מהענין שהכתוב מדבר רק באמורים אולם כאן צ"ל "לחים סדור לקורבני" שמטעמו לחם המסודר לאשים וזה האמורים שנקרבים בסדר קבוע, עי' יומא פרק ב', משנה ג', עס פיר' ר"ע. שאם תרג' "לחים לקורבני" לכד, יש לטעות שמשמעותו המנחות, וזו ראייה ברורה שאין כוונתו לחם הפנים, שאם כן היה לו לומר "לחים סידריא" לשון רבים, כדרכי תמיד אצל לחם הפנים, כיון שנעשו מהם שתי מערכות של ששה ששה, ווערכת את ערכו" (שמו'. מ', ד') ת' "ית סידרוהי", ויערוך עליו ערך לחם" (שם פסוק כ"ג) ת' "סידרון דלחים", ונתח על המערכת לבונה וכה" (ויק'. כ"ד, ו') ת' "על סידריא" ועוד איך יאמר על ל"ה "לחים סדור לקורבני", "לקורבני" תרגום של "לאשי", ול"ה לא היו כלל לאשים אלא רק לאכול לכהנים. הנה גם במד' תנחומא ורבת: "אמר ר' יהודה בר סימן כל מה שצויתי לכם להקריב קרבני לחמו לא שאני צריך לאכילה שאין לפני לא אכילה ולא שחיה", יגעת ופשתי ולא מצאתי בשום מקום שלשון "קרבני לחמי" יהי רומי על ל"ה, ונראה שהמתורגמים האחרונים טעו בדבר אונקלוס ופרשו מלות "לחים סדור" בלחם הפנים.

(ג) עולה תמיד ח' עלתא חדירא. כאן שנאמר "עולה" בנפרד, מלת "תמיד" תואר, ותרנומו "עלתא חדירא", בתמונת המפריט הנוהג לרוב אצל הקרבנות, אולם בכל מקום שנאמר "עולת חמיד" בנסמך, גם בתרגום הנסמך, "עֲלָת" (ברוב ספרים עתיקים) וכן עקר, כי מלת "תמיד" באלו היא שם קבוע של הקרבן שנקרא כך במקדש ובשלשון חכמינו, וצ"ל "עֲלָת חדירא" כמו אצל "עולת שבת", "עולת החדש" וכדומה, והספרי מתחלפין פעם עֲלָת ופעם עֲלָתא, ונכון להגיהם לפי לשון הכתוב. (ד) את הכבש אחד וכן לכבש האחד (פסוק, כ"ח) ת' חד. מה שטפורש בנתינה לגר על מה שלא תרג' "חדא" מפני ה"א הידיעה, אין לו יסוד, כי כבר בארתי (ברא'. כ"ב, י"ג) שחמנות המפריט אינה נוהגת כלל אצל לשון "אחד"

„האחד“ שתרגמו בכל מקום „חד“, „חַדָּא“, היא תרגום של „אחת“, „האחת“ ל”נ, עי’ מ”ש שם).

(ו) העשויה ת’ דאיתעבדת (סביוניטה ורוב ספרים עתיקים) נ”א „דאיתעבדא“ שבוש. „דאיתעבדת“ לשון עבר ונסתר לנקבה יחידה, „דאיתעבדא“ לנקבות רבות. (יד) עולת חדש בחדשו ת’ עלת ריש ירח באיתדדוהיה (סביוניטה ואנוירשא) ברוב ספר, „באיתחדותיה“. אפשר שלא רצה לומר „באתדתותיה“ מפני כובד הלשון שלש תוי”ן בחיבה אחת, והחליף התיכונה בדל”ת, מ”ט הכוונה בהתחדשו, ותרגם כן מפני יופי הלשון, שלא יאמר „ריש ירחא בריש ירחא“.

(שם) לחדשי השנה ת’ כן לכל רישי ירחי שתא, הוסיף מלות „כן לכל“, לפי מה ששינונו בספרי: לחדשי השנה למה נאמר לפי שהוא אומר ובראשי חדשים תקריבו עולה ל”ר שומעני מיעוט חדשים שנים ת”ל לחדשי השנה.

(כא) לכבש האחד לשבעת הכבשים ת’ לאימרא חד כן לשבעה אימריין. הוסיף מלת כן לפי שנאמר „לכבש האחד“ אפשר למעוה ולומר שהכוונה לאחד מהשבעה, וכן הוסיף לקמן פסוק כ”ט. — וכ”ט, ד. וי’. — אולם לקמן כ”ט, טו. „לכבש האחד לארבעה עשר כשבים“ לא הוסיף מלת „כן“. והקשה ב”ס פתשגן: צ”ע למה לא תרגם בזה „כן לארבעה עשר אימריין“ כמו שהוסיף מלת „כן“ בכל המועדים עכ”ל. אמנם לע”ד יש להקשות גם בפסוק הקודם „שלשה עשרונים לפר האחד לשלשה עשר פרים שני עשרונים לאיל האחד לשני האלים“ מדוע לא הוסיפה באלה, אלא ודאי בשביל שהוא ידוע משאר מועדים שהמנחה נעשית לכל פר ואיל, לא יטעו כאן בכשבים במלת „האחד“, כיון שכן נאמרה גם בפרים ואלים.

(כו) בשבועותיכם ת’ בעצרתכון. בכל המקומות שנאמר „חג שבועות“ ת’ „בחגא דשבועיא“, אולם כאן שאין בכתוב מלת „חג“ לא הוסיף אותה אלא אומר שם החג שהיה מפורסם ומורגל בפי העם ובלשון חכמינו „עצרת“, כיוצא בו „בראשון בארבעה עשר יום“ (שמוי. י”ב, י”ח. במד’ ט, ה’) ת’ „בניסן“, ולא „בירחא קדמאה“, שלא להוסיף.

כ ט, (ו) כמשפטם ת’ כדחוי להון. עי’ כללי התרגום של לשון „כמשפט“ שבארתי ברא’ מ, י”ג.

(לה) עצרת תהיה לכם ת’ כנישין תהון לכון. פירשתי בפרשה אמור (כ”ג, ל”ו), ועי’ עוד מ”ש בכאן ב”ס לחם ושטלה שתמה בצדק על ב”ס אוג”ר שדעתו להשמיט מלת לכון.

(לט) לעלתיכם ולמנחתים ת’ לעלותכון ולמנחתכון. הקשה בס’ פתשגן למה לא תרג’ לעלתכון שהוא מורה ג”כ על הרבוי עכ”ל, אבל כבר בארתי במקום אחד (ויק’. י’, י”ט. במד’. י”ח, ט’). כי הכפלת סמני הרבים מורה על דברים הרבה מהרבה מינים, לעולות הקריבו פרים ואלים וכבשים, ולמנחות רקטין אחד, סלת בלולה בשמן.

מ ט ו ת

ל, (ג) לא יחל דברו ח' לא יבטיל פיתגמיה, לא תרג' בלשון חלול כת' יב"ע :
 „לא יפס“, כי אין חלול אלא בדבר שבקדושה, ואפשר למעות שהכוונה אם נשבע
 בשם הקודש לבד, ועוד „לא יבטיל“ סובל דרשת רבוהינו שהכם לא יפר לו לעצמו,
 ומשמע גם לא יאחר כדעת רשב"ם, „תפריעו את העם ממעשיו“ (שמו. ה', ט')
 ת, „חבטלון“.

(שם) ככל היוצא מפיו יעשה ת' כל דיפוק (סביוניטה) בשאר ספרים „ככל“,
 אין להכריע שחסרון כף הדמיון הוא בטעות, וצ"ע עוד בספרים.

(ו) ואם הניא אביה אותה ת' ואם אעדי אביו יתהון, בקצת ספרים „יתה“,
 ואינו נכון. מסורת עליו : אֶת־הָהוּא דהדין פסקא כלהו מתורג' יתהון דוקא. (ברלינר
 עמוד 54). פירש מלת אותה של כל הפרשה הוואת מתרג' יתהון לשון רבים וזכר,
 לפי שהפעל „אעדי“ שטעמו הסיר, חוזר על הנדרים.

(שם) וה' יסלח לה ת' ומן קדם ה' ישתכין לה, לא מצינו אצל סליחה
 בתרגום חוספות לשון „מן קדם“ חוץ בהפרת נדרים מצד האב והבעל, אולי הטעם
 לפי שסליחה זו היא כעין סיוע והסכמה לדבריהם, כביכול שגם מהקב"ה נמחל
 לה הנדר.

(י) יקום עליה. מסורת עליו קיים נ"א יקום : בסביוניטה ורוב ספרים קים
 עלה. „קים עלה“ משמעותו שהנדר קיים מיד באלמנה וגרושה שאין מי שיפיר, אולם
 אצל נערה ואשת איש (פסוק ה'. וי"ב) ת', „יקומון“ לשון עתיד לפי שהכוונה אם
 יהיה לה האב או הבעל ביום שמעו יהיו הנדרים מקוימים, וכן תרגם בפסוקים
 האלה „ושמע“, „והחריש“, — „וישמע“, „וישחק“, הכל לשון עתיד.

(יא) בשבועה ת' בקיום, וכן „וכל שבועת אסר“ ת' „קיומת“ ולא, „קים“,
 „קִימַת“ כבשאר מקומות, עי' הכללים של שנוי התרגום אצל לשון שבועה ברא'.
 כ"ד, ג'. כלל ב'.

לא, (ג) לתת נקמת ה' במדין ת' למיתן פורענות דין עמיה דה' במדין,
 בקצת ספרים נשמטה מלת „דין“. רש"י ו"ל פירש „נקמת ה', לפי שעמדו כנגד
 ישראל נחשב להם כאילו עמדו כנגד הקב"ה עכ"ל, לפי זה היה די לומר „פורענות
 עמא דה'“ כמו „כי נקמת ה' היא“ (ירמ'. נ', ט"ו) ת"י „ארי פורענות עמא דה'
 היא“. אולם לשון „פורענות דין עמיה דה'“ משמעותו נקמה על שגרמו שעשה
 הקב"ה דין בישראל וענשם בשבילם, והוא לפי דרשת רבוהינו (במד'. רבה פ', כ"ב.
 ופד' תנחומא) „לתת נקמת ה' במדין. הקב"ה אמר „נקמת בני ישראל“ (פסוק ב')
 ומשה אמר „נקמת ה' במדין“, אמר הקב"ה להם אינו אלא דיקו (פירש דין) שלכם,
 שגרמו לי להזיק אותם, ולא כפר' הגאון ב"ם נתינה לגר שהוסיף מלות „דין עמיה“
 מפני הכבוד, לפי שמצינו אצל לשון „את נקמת ה' אלקנו“ (ירמ'. נ', כ"ח) — ונ"א,
 י"א ת"י „ית פורענותא דה' אלקנא“ בלי שום שנוי מפני הכבוד, וכן בהרבה
 מקומות במקרא בבחינת נקמה אצל הש"ת, ועי' עוד מ"ש לקמן (פסוק ט"ו).

(ה) וימסרו ת' ואתבחרו. לא תרג', ואחמסרו, לפי שאינו למי שימסרו, וכן

בחרג' סורי, "ואיחגביעו", (ועי' לקמן פסוק ט"ט) שאין שייך לשון מסירה באנשי צבא.

(י) ואת כל טירוחם ת' וית כל בית סגדתהון. וכן בספרי, "ואת כל טירוחם זו ע"ג שלהם", "בבצריהם ובטירוחם" (ברא' כ"ה, ט"ו) ת', "בפצחיהון ובכרכיהון", אולם כאן הכרכים בכלל, "ואת כל עריהם בטושבותם": ויש עליו מסורת (ברלינר עמוד 54) טירוחם דראשי המטות, משכיותם דאלה מסעי בית סגדתהון: פירש טירוחם (כאן), משכיותם (לקמן ל"ג, נ"ב) תרג' שניהם בית סגדתהון, "ואבן משכית" (ויק' כ"ו, א') ת', "ואבן סגדא".

(יא) ויקחו את כל השלל ואת המלקוח ת' ושבו ית כל עדאה וית כל דברתא. "ויקחו" ת', "ושבו", לפי שמוסב על שלל ומלקוח ביחד, שלל הוא בית כלים וחפצים שנקחים בידים, ולקחה בידים מדוברת בארמית בלשון, "נסב", מלקוח הוא בית אדם ובהמה, שדרך לקיחתם בהנהגה, שבה נוהג לשון, "דבר", ושטמנו נגזר השם, "דברתא", (עי' הכללים של שנוי התרגום על לשון לקח ברא' ב'. ט"ו), והיה צריך לומר, "ונסיכו ית כל עדעא ודברו ית כל דברתא", כמו בפסוק, "ומשנה כסף לקחו בידם ואת בנימין" (ברא' מ"ג, ט"ו) שתרג', "וכספא על חד תרין נסיבו בידהון ודברו ית בנימין", וכדי שלא להוסיף ת', "ושבו" שנוהג בכלם, אע"פ שלכאורה לשון, "ויקחו" וגו' מוסב למטה, ויקחו את השלל וגו' ויביאו אל משה וגו' עי' רש"י, אולם לדעת התרגום הפסוק הסמוך, "ויביאו אל משה" וגו' הוא מאמר בפני עצמו, שנאמר בו עוד הפעם, "את השבי ואת המלקוח ואת השלל", שהוא מיותר.

(טו) ותחי טגפה בעדת ה' ת' והות מחתא בכנשתא דה'. (סביונ' ופתשגן) ברוך ספרי, "מותא". לענ"ד הגרסא, "מחתא" נכונה, שמשמעותה עונש כמו, "ויגוף ה' את העם" (שמו' ל"ב, ל"ה) ת', "ומחא ה' ית עמא", כי הכוונה שעקר הנקמה היא לפי שגרמו מכת עונש בעדת ה', (עי' מ"ש לעיל פסוק ג').

(כג) במי נדה יתחמא ת' במי אדיוחא יתדי. הוא לפי פשוטו שחטוי זה לטהרו מטומאת טח שאחר הגיעול לטהרו מן האיסור, עי' רשכ"ם, ורבותינו דרשו מכאן שאף להכשירן מן האיסור הטעין טבילה לכלי מתכות ומי נדה הכתובים כאן דרשו מים חראים לטבול בהם נדה וכטה הם מ' סאה, לשון רש"י (עי' גמרא ע"ו). ע"ה, ב'), ואונקלוס אינו מוציא לשון, "במי נדה" מפשוטו, כי מכל מקום היו כלי טרין טעונים טבילה וגם הויה, ומלשון הספרי מוכח שלא לבד כלי מתכות אלא אף כל מה שלא יבוא באש טעונים טבילה והויה, ותנא דספרי אינו מוציא לשון הכתוב מפשוטו, רק לומדו מקל וחומר, ולפי שאי אפשר להביא בתרגום כל ההלכות פרטיות של הענין טביל שיוצא הרחק מגדר העתקה, הניח לשון הכתוב כפשוטו לגמרי בלי שום שנוי, וסומך על סברת הקל וחומר, וכעין זה פירשתי לעיל (כ"ט, כ"א) עי"ש. והנה בתי' המיוח' ליב"ע נשתנה הלשון: "בחר כן במאו דכשרין לאידיכאה בהון דוחא יתדי" אין בו הבנה כלל, ואפשר שצ"ל "יתדכ", אולם מכל מקום לא נאמר העיקר שצריכים הויה.

(לב) אשר בזוו עם הצבא ת' עמא דנפקו לחילא. צריך להוסיף, "דנפקו", לפי שלשון, "עמא דחילא" לבד תהיה משמעותו כל העם של ששים רבוי מבין עשרים ומעלה, שכלם היו אנשי צבא.

(מט) אנשי המלחמה אשר בידינו ת' דעימנא. תרג', "עימנא" לפי הענין, לפי שאנשי מלחמה אינם נמסרים בידי שרי הצבא (עי' לעיל פסוק ה') שמוטל עליהם לעשות רק מה ששרי הצבא מצוים לצורך חכמי המלחמה.

(נ) וצמיד ת' ושיבין (סביוניטה ורוב ספרים) נ"א "ושיבין". עי' אוג"ר

עמוד 67 הערה 305 ופתשגן.

ל"ב, (ג) עטרת ודיבן וכו', בסביוניטה ורוב ספרים עתיקים כל השמות שבפסוק לא נשתנו בתרגום, וכרוב ספריו יש תרגום אולם הגרסאות מתחלפות מאד, ובאמת אין בפסוק הזה תרגום כלל. (עי' אוג"ר עמוד 67 הערה 306), וגם יש כאן מסורת: בפסוק עטרת אין בו תרגום (ברלינר עמוד 54) ועוד כתוב במסורה זו: וזה תרגום מדויק ירושלמי שכללת ומלבשת שופן ובית נמדי ובית חושבנא ובעלי דבבא וסיעה ובית קבורתא דמשה ובען. תרגום אחר ירושלמי שכללת ולמבשת (צ"ל ומלבשת) וכומרין דבית נמדין ובית חושבנא עד דיבן וסימא דבית קבורתא דמשה ובען. וזה ראה לדברי האוג"ר שהתרגום אשר בספריו אינו מאונקלוס אלא חוספות לקוחה מתרגום ירושלמי. ומה שכתב הח' דר' ברלינר (מסורה עמוד 60) שמטה שהובא בגמרא (ברכות ח', ב') "אפילו עטרת ודיבן" ולא ראובן שמעון שהוא ג"כ קרא ותרגום, מוכח שבימי ר' אמי היו משלימים הפסוק הזה מן תרג' ירושלמי, איננו מחוור, אדרבא יש ללמוד מלשון הגמרא, ואחד תרגום ואפילו עטרת ודיבן" שמלות עטרת ודיבן הן הן לשון התרגום, לפי שלא נאמר ואפילו של עטרת ודיבן, והוכיח שמות הערים ולא ראובן שמעון, לפי שאין להם תרגום אחר, ולערים יש תרגום ירושלמי.

(ו) ולמה חניאון ת' תונן, וכן פסוק ט'. ויניאו ת' ואניאו. תרג' שניהם לשון אונאה, והכוונה אונאה בדברים, שמבטלים ומטרפים רצונם ודעתם וממסים לבם בדבריהם.

(ז) ויניעם במדבר ת' ואחריו. הוא לשון עכבה, כמו "ובניכם יהיו רועים במדבר" (לעיל י"ד, ל"ג) ת' "יהיו מאחריו", וכן "להניחו במדבר" (לקמן פסוק ט"ו) ת' "לאחרותהו", כל הפעלים האלה עיקר כוונתם עכבה במדבר כדי לאחרם לבוא אל הארץ, ולא תרג' כיב"ע "וטלטלינו" שטעמו נע ונד בלי מרגוע, לפי שלא היו כן בני ישראל במדבר, אלא על פי ה' יסעו ועל פי ה' יחנו, ועי' רש"י ורמב"ן בריש סדר מסעי.

(יד) תרבות אנשים חטאים ת' תלמידי גבריא חייביא. תרבות ענינו גדול,

כמו "אשר טפחתי ורבותי" איכה ב'. כ"ב, ואונקלוס תרגם תלמידי גבריא חייביא לפי שהתלמיד גדולי הרב הוא (באור).

(טו) חשובון מאחריו ת' תחובון מבחר פולחניה. מסורת עליו (ברלינר עמוד 88) פולחניה משחבשין ביה: ר"ל נוסח דחלחיה שבוש, הטעם פירשתי (לעיל י"ד, ט"ג) ע"ש.

(כב) והייתם נקים מה' ומישראל ת' ותהון וכאין קדם ה' ומישראל (סביוניטה וכולוניא) ברוב ספרים "מן קדם ה'", מלת "מן" מיותרת וראוי להשמיטה, ולא תרגם כלשון הכתוב "מה" ומישראל", כפי הכלל כשפעולה אחת מיוחסת להשם ואדם יחד, דרכו לשנות הלשון כפי ההבדל שיש בפעולה בייחוסה להקב"ה ובייחוסה לבן אדם (עי' שמו"י, ל"א. ובמד. נ"א, ה'). וכאן הכוונה לפי התרגום שתהיו נקים לפני הקב"ה מכל חטא ועון, ומישראל שלא תהי מהם שום תרעומת עליכם, מאחר שעשיתם כל מה שמוטל עליכם בכבוש הארץ.

(לג) הארץ לעריה בגבולות ת' לקרוהא בתחומהא (סביוניטה פתשגן ועוד) ברוב ספרים "בתחומין", ב"ס פתשגן כותב: אפשר שתרגמו כן לזווג המלות עכ"ל, ואין זה הטעם, אלא כך הוא נכון לפי הענין, כי ודאי מסתברא שהכוונה האמיתית

בגבולות הארץ, כיוצא בזה „הים הגדול וגבול“ (לקמן ל"ד, ו') ת', „ותחומיה“, (כן הוא ברוב ספרים); וכן „חוק הנחל וגבול“ (דבר' ג' ט"ז) ת', „ותחומיה“ (בהרבה ספר' עתיקים), וכן (שם פסוק י"ז) „והערבה והירדן וגבול“ מתורגם „ותחומיה“ בכל הספרים. עי' „אוגר“ עמוד 68, הערה 316.

(לט) וילכדה ויורש את האמורי אשר בה ת' וכבשׁוּהָא וְאֶרְצוֹ (סביוניטה, פחשגן וכ"י מינכן 427), ברוב ספרים וְתִרְיָהּ, וכן גורם רש"י. בפסוק „וילכדו בנותיה ויורש את האמורי אשר בה“ לעיל כ"א' ל"ב, בכל הספרים „ותרין“, ולפי המסורה (עי"ש) גם כאן התרגום וְתִרְיָהּ. לפי דרכי התרגום היה לו לומר „ותריכו“ לשון רבים בשניהם, והנה מה שתרגם שם „ותרין“ לשון יחיד הוא לפי דרשת הו"ל שמוסב על משה הנוכח בכתוב, וכמו שפירשתי שם, אולם כאן „וילכו בני מכיר בן מנשה גלעד וילכדה ויורש“ וכי, אין למצוא טעם ללשון יחיד „ותרין“, ולשון ואריתו יש ליישב על נכון, כי מצינו כמה פעמים בתרגום לשון ירש שמוסב על עמים, ואז הוראתו אחיזה וירושה של ארצם וקנינם ע"י שגרשו או הכריתו אותם, כגון „אשר אתה בא שמה לרשת אותם מפניך וירשת אותם“ (דבר' י"ב כ"ט) ת' למירת יתהון מן קדמך ותירת יתהון, וכן „הגוים האלה אשר אתה יורש אותם“ (שם י"ח, י"ד) ת', „ראת ירת יתהון“, וכן „וירשתם וישבת בעריהם“ (שם י"ט, א') ת', „ותירתנינו“ אבל לעיל (כ"א, ל"ב) לא שייך לתרגם בלשון ורת, לפי שמלת „וירש“ מוסבת על משה, שלא היה יורש את הארץ, לפיכך צריך לתרגם שם „ותרין“, וכאן אתי שפיר „ואריתו“, שהורישוהו לעצמם.

מ ס ע י

לג, (ז) וישב על פי החירת ת' וחב. צ"ע שתרג' בלשון יחיד אע"פ שהכתוב בראשו ובסופו לשון רבים, ולא כן מנהג התרגום, וי"ל שהניח לשון יחיד „וחב“ כלשון הכתוב כמו אצל „ויעלו בנגב ויבא עד חברון“ (לעיל י"ג, כ"ב) שחרג' „ואתה“ ל' יחיד אע"פ שהכתוב בתחלה מדבר ברבים, לפי דרשת הו"ל שמוסב על כלב, עי' רש"י, ובודאי גם כאן יש לו טעם כמזכיר, ולדעת בעל הטורים הוא בא ללמד שכלם היו לב אחד לעשותו כן על פי צווי של משה.

(ח) ויסעו מפני החירת ת' מן קדם חירתא (סביוניטה, כי"י מינכן 148, 427, בולוניה ואנוירשא ועוד) ברוב ספרים „מן פום חירתא“. לענ"ד הנכון כלשון הכתוב „מן קדם“ לפי שעקר שם המקום בכללו „חירת“ ע"ש שנעשו שם בני חורין, ומלח „פי“ נוספה ע"ש הגי שהיה שם בין הסלעים (עי' רש"י שמו' י"ד, ב'), ובת' יב"ע „ונטלו מפורקי חירתא“.

(שם) במדבר אתם ת' במדבר אתם (סביוניטה) ובכ"י 427 „במדבר אתם“, בשאר ספרים „במדברא דאיתם“ — העקר לפי טהרת הלשון „במדבר אתם“ כנרסת סביוניטה, כי רק חלק המדבר שסמוך לאתם אשר בקצה המדבר (פסוק ו') נקרא כן ולא כל המדבר, כיוצא בו „במדבר באר שבע“ (ברא' כ"א, י"ד) ת', „במדבר באר שבע“ נ"א „במדברא באר שבע“, והראשון עקר, כי אין צורך להמפריט לפי שאין אחריו דל"ת, ולשון במדברא ד' — אוצל השם, משמעותו חמיד שכל המדבר

נקרא כן, כי כבד הוברר אצלנו שתמונת המפריט ביחיד הוראתה דבר אחד בשלמות לא פחות ולא יותר. (עי' מ"ש שמו'. כ"ב, ד'. על מלות, "או הקמה או השדה").

(כב. וכן) בקהלתה — מקהלתה ת' בקהלת — מקהלת, וכן "ביטבתה" — "מיטבתה" (פסוק לג, ול"ד) ת' "ביטבת" — "מיטבת", וכן "דבלתימה" (פסוק מ"ו, ומ"ז) תרג' "דבלתיים" (סביניטה) ויש מסורת (ברלינר עמוד 88) מְקַהֵלְתָּה ת"ז מְקַהֵלְתָּה ובודאי כן בכל שלשה שמות האלו, כי ממה שבכלם הנגינה מלעיל מוכח שהה"א נוספת, והשמות כפשוטן מקהלת, יטבת, דבלתיים, וגרסות הספרים שבסוף השמות דה או דא אינן מדויקות, אולם בכל שאר השמות שבפרשה שבסופם דה הנגינה מלרע והתרגם שזה למקרא, כי כן שם המקום.

(לב) בחר הגדר ת' בחר גדרג (סביניטה) בכל שאר ספרים, "הגדרג" בה"א ואינו נכון. שם המקום "גדרג", לפי לשון ת' יב"ע, "ואחרא מתקרי גדרג", וצ"ל בלא ה"א, כמו "אבל השמים" (לקמן פסוק מ"ט) מתורג' "מישר שיטין", כיוצא בו "עד החרמה" (לעיל י"ד, מ"ה) ת' "עד חורמא", וכן רבים.

(לג, מה) ויסעו מעיים ת' מעיים (ברוב ספרים עתיקים) בספרים שלנו ברובם "מגניוהא", ב"ס האוגר כותב (עמוד 68 הערה 314) "ולא אדע איזה יכשר" עכ"ל, אולי הטעם שאצל לשון "עיי העברי" בפסוק הקודם ובשאר מקומות ת' בלשון "מגניו עבראי", שטעמו המעברות של עברים, אולם "מעיים" יכול להיות שם המקום שהוא בתוך המעברות שנקרא כך בשבילן, וזה קרוב למה שפירשתי לעיל (פסוק ח') על חרגם, "מן קדם חירותא".

(נה) לשכים בעיניכם ולצנינים בצדיכם ת' לסיען נטלן זין לקבליכון ולמשרין מקפנכון. פירש כדרכו כוונת המשל, ולקדבנו אל לשון העברי י"ל שפירש מלת "לשכים" מלשון "ושמת שכין בלועך" (משלי כ"ג, ב') עי' רמב"ן, אגודות שנושאים שכינין וחברות כנגדן, ומלת "ולצנינים" פירש לשון "צנה וסחרה" (חלה' צ"א, ד') ת' "תריסא ועגילא", ולחיללות של בעלי תריסין שמקיפין אותם מכל הצדדים.

לד, (ב) אשר תפל לכם לנחלה ת' דחתפליג. וכן בת' יב"ע. "תפל" ת' בלשון חלוקה לפי שבארמית אינו נוהג לשון נפילה אצל נחלה. בעברי הכוונה אשר תפל לכם לנחלה בגורל, אולם בארמית שין לשון נפילה דק על הגורל ולא על הנחלה שנקנית בו. עי' מ"ש ברא' מ"ט, כ"א.

(ה) ונסכ לכם הגבול ת' ויסחרר (סביניטה, בולוניא כ"י 427 ועוד) ברוב ספ' "ויסחרר". עקר "ויסחרר" שהוא פעל עמוד כמו "ונסב", "ויסחרר" אינו נכון, לפי שהוא פעל יוצא, "ויסב אלקים" (שמו' י"ד, י"ח) ת' "ואסחרר".

(ו) ות' תחאו ת' תכנונו, וכן והתאויחם (פסוק י') ת' ותכינונו (סביניטה), דעות המפרשים חלוקות במקור של לשון "תחאו", "והתאויחם", אולם כלם מסכימים שענינו המשכח קווי הגבול לאיזה מקום, וזו הוראת לשון תכנונו בחרגום, ועי' באור נטה"ש, שלדעתו פירש אונקלוס "תחאו" לשון תאורה, שיתנו לכם וכוונתם לשער הגבול, אולם נראה שהוא קצת דחוק.

לה, (ג) ומגרשיהם יהיו לבהמתם ת' "ורוחיהון", בבני לוכרים אפשר שלדעת המחרגם הוא חוזר על הלויים, הנה מצאנו בפרשה זו עוד כנוים שמוסכים לכאורה על ערי הלויים בלשון זכר, ככתוב ובחרגם, "ומגרש הערים סביבותיהם" (בפסוק הקודם) ת' "סחרניהון", וכן "ארבעים ושמה עיר אחת ואת מגרשיהן" (פסוק ו') ת' "וית רוחיהון" אע"פ שכתוב ל"נ, וזה נמצא בספרים עתיקים היותר מדויקים

(סביונטה, פתשגן, בולוניא כ"י 114. 427 ועוד), רק בפסוק האחרון כ"י 114, ויהי רוחיהו" ואין לוטר בנקל שבכל אלו המקומות נפלו שגיאות בספרים מדויקים, ואם נעייני היטיב נמצא שאיני רחוק כל כך לוטר כי כל אלו הכנויים מוסבים על הלויים, (כי מגדשי הערים הם לצורך היושבים בהן) וכן דעת ב"ם פתשגן ע"ש.

(שם) ולכל חיתם ת' ולכל חיתיהו, כך הנקוד בסביונטה ורוב ספרים עתיקים, ומשמעותו לצרכי חייהם כת' יב"ע, "ולכל צורכיהו", כדרשת חו"ל, או לכל בעלי חיים שלהם כגון עופות, נ"א חיתיהו אינה נכונה כי טעמו חיות שהם בכלל, "לבהמחם", עוד י"נ חיתיהו, והראשונה נראית יותר מבוארת.

(ו) ועליהם תתנו ארבעים ושנים עיר ת' ועליהו ל"ו בכל הספרים. לא תרגם, "ועליהו" ל"נ שיהי חומר על הערים, לפי שהוא נגד דרך הלשון לוטר על הרבוי שהוא נתון על המיעוט ארבעים ושנים על ששה, אלא ודאי מלת, "ועליהם" ל"נ, מוסב על, "ונם שמה הרצח", שטעמו כל הרוצחים, והוא שם כולל, מלת, "ועליהו" כוונתה, "ובשבילם" תתנו עוד ארבעים ושנים עיר, שכולן תהיינה ערי מקלט.

(ח) והערים אשר תחננו מאחות בני ישראל ת' מאחות בני ישראל. כבר הוברר שהשם "אחות" מתורגם חמיד בלשון, "אחנסא", שהוא תרגום של, "נחלה" בעברי, ורק במקום ששני השמות "אחות", "ונחלה" נאמרים ביחד, מתורג', "אחודא ואחנסא". אולם כאן לא חרגם, "מאחנסת בני ישראל" כיב"ע, לפי שערי הלויים לא נחלקו כלל לנחלה לבני ישראל, אלא מיד אחר הכבוש היו נתונות ללויים, ולפי זה לשון, "מאחות בני ישראל" כוונתו מטה שאחיו בכבוש ולא מנחלתם.

(יא) והקרייתם ת' ותומנון. כלשון הספרי: אין הקריה אל הוטנה, וכן "כי הקרא ה' אליקין לפנו" (ברא'. כ"ו, כ'). ת' "ארי זמין", עי' רש"י.

(יב) והיו לכם הערים למקלט ת' קרוין לשויובא (סביונ'. פתשגן, בולוניא כ"י 148) ברוב ספרים, "קרויא" במפריט. לפי הגרסא, "קרוין לשויובא" שיעור הכתוב והיו לכם הערים (אשר תקראו) ערים למקלט וכן בתרגום לשון קצר, ולא אמר "קרויא" לפי שעד כאן לא נאמר מספר הערים, ויהיה המפריט, "קרויא" משמע כל הערים בכלל, כמו שהראתי כבר בכטה מקומות. (עי' דבר'. ג', ה').

(יד) אח שלש הערים תתנו (פעמים בפסוק זה) ת' ית תלת קרויא בלשון מפריט. לא כן תרג' במקומות אחרים כזה, כגון, "חמש היריעות" (שמו'. כ"ו, ג'), "את המש היריעות לבד ואח שש היריעות לבד" (שם פסוק ט) ת' כלן "יריען", וכן "את שתי העגלות ואת ארבעת הבקר" (במד'. ו', ג'), ובפסוק שלאחריו, "את ארבע העגלות ואת שמנת הבקר" ת' בשניהם, "עגלן", "חורין" הכל בנפרד אע"פ שבכתוב ה"א ידיעה. וכן בכל כיוצא בזה אם המספר ממציתם ולא מכלם, אולם כאן שייך שפיר תמונת המפריט, לפי שערי מקלט היו מפורסמים, ועוד לפי ששלש הערים בעבר הידון הבדיל משה מוד והשלש שבארץ כנען יהושע אחר הכבוש, נחשבו כל שלש לכולל בפני עצמו, אע"פ שזדיניהן שוה ואלו לא היו קולטות עד שנגמרו האחרות ט"מ היו נפרדות בעשיתן בזמן ובמקום

(יו. וכ. וכא). וימות ת' בכלם וקטליה, פירש אם טת מתוך אותה הכאה,

"ומית" אפשר למעות ולחשוב אפילו אם טת אחר כך ע"י איזו סכה. וכן דרכו חמיד אצל דיני נפשות לשנות הלשון בכל פעם לפי ההלכה, ובשאר הלכות נמצא בקצת מקומות שמומך על מה שכבר שנה ופירש בראשון, עי' מ"ש שמו'. כ"א, י"ב. ול"ה. כ"ה. אולם בפסוק כ"ג ת' "וימות" — ומית, לפי שמדבר בשוגג, שהוא לא היה מתכוון, והאלקים אנה לידו, לא שייך, "וקטליה".

(ט) בפגוע בו הוא ימיתנו ת' כד אחיכ ליה מן דינא פירש „בפגעו בו“ כשהמית הרצח, לשון „לפגוע בכהני ה“ (ש"א. כ"ב, י"ז) וכן דרשו בספרי: „ואם המית מצוה ביד גואל הדם להמיתו“, כוונתם אם נתברר בב"ד שהרגו במזיד ובדבר שיש בו כדי להמית, ונדרון למיתו. ולא חרגם „במשלמיה ביה“ כמו שחרגם לשון „פגע בו“ בשאר מקומות (שם, וש"ב. א', ט"ו. ומ"א. ב', כ"ט), הטעם כדי שלא יחשבו השומעים שיכול להרגו מיד, בלא דין ומשפט, בכל מקום שיפגשו, כיוצא בו „באדם דמו ישפך“ (ברא'. ט', ו') ת', „בסהדין ממימר דינא“, וכן „נקום ינקם“ (שמו'. כ"א, כ') ת', „איתדנא יתדן“, אולם לקטן (פסוק כ"א): „ימית את הרצח בפגעו בו“, ת' „כד אחיכ ליה“ בלא תוספות מלות „מן דינא“ (סביוניטה כ"ו) מינכן 148. 427. בולוניא ואנוירשא ויב"ע) שמוכן מאליו שלשון „כד אחיכ ליה“ משמע מן דינא, ובפרט מאחר שאומרו בסמוך, ברוב ספרים הגרסה „מן דינא“ כדלעיל, והיא הוספה שלא לצורך.

(כב) או השליך עליו כל כלי בלא צדיה ת' בלא כמן ליה „או השליך עליו בצדיה“ (לעיל פסוק כ') ת' „בכמנא“ כפשוטו, שהוא ככוונה במזיד, אבל „בלא צדיה“ דרשו רבותינו (מכות ו', ב') „פרט למתכוין לצד זה והלכה לה לצד אחר“, לפיכך חרג' „בלא כמן ליה“, כלומר שלא נתכוין להנהיג אבל נתכוין לאותו צד, והוא כמו „ואשר לא צדה“ (שמו'. כ"א, ט') ת' ג"כ „ודלא כמן ליה“, שדרשו „פרט למתכוין לזרוק שחים וזרק ארבעה“ (שם בגמרא).

(כג) ולא מבקש רעתו ת' ולא תבע בישתיה. ממה שלא חרג' כפשוטו „לא בעי בישתיה“ אלא בלשון „תבע“ שהוא קשה מלשון „בעי“, נראה שהכוונה שאין לההורג לחבוע פורענות על איזו רעה שנעשית לו מן הנהרג, והכנוי של „בישתיה“ מוסב ההורג.

(כו) אין לו דם ת' לית ליה דם (ברוב ספרים עתיקים) נ"א „דמא“, עקר „לית ליה דם“ בנפרד, שמשמעותו כפרש"י „הרי הוא כהורג את המת שאין לו דם“, וכן פירש בפסוק „אין לו דמים“ (שמו'. כ"ב, א') שחרגם ג"כ „לית ליה דם“, ע"י מ"ש שם בסוף המאמר.

(ל) לפי עדים ירצח את הרצח ת' על פום סהדין. „על פי שנים עדים יומת המת“ (דבר'. י"ז, ו'), וכן „על פי שני עדים וכו' יקום דבר“ (שם י"ט, ט"ו) ת' „על מימר“. שם י"ז, ו'. נאמר בפסוק שלאחריו „יד העדים חתיה בו בראשונה“ וגו', מזה מוכח שבפסוק „על פי שנים עדים או שלשה עדים יומת המת לא יומת על פי עד אחד“ מורה גם על העדות וההתראה, וכן מוכח ממעשה דר"ש בן שטח ומדבריו (סנהד'. ל"ה, ב'). שבועות ל"ד. א'), וכן שם י"ט, ט"ו, ודאי הכוונה אמירת העדים לפי שנאמר בו „יקום דבר“, לפיכך חרגם בכל אלו „על פי“ — „על מימר“, אולם כאן מוכח מלשון הכתוב שכוונת „לפי עדים ירצח הרצח“, שהגואל ימיתנו בפני העדים והם מסייעין, וכן נדרש בספרי: „כל מכה נפש לפי עדים ירצח את הרצח למה נאמר, לפי שהוא אומר גואל הדם הוא ימיתנו שומע אני יהרגנו בינו לבין עצמו, ת"ל כל מכה נפש לפי עדים, מגיד שאין הורגים אלא בעדים“ (עי' החזקת מצוה סימן כ"ו). לשון „על פום“ בחרגום משמע בסביבת, על ידי, כמו „על פום עדבא“ (לעיל כ"ו, נ"ו), ומשמע באופן וכשיועז, כמו „על פום דחדבק יד נדרא“ (ויק'. כ"ו, ח') לפי גרסת סביוניטה ובולוניא שהיא עקרית, ולא כגרסת הספרים „על מימר דחדבק“ וכו', שאין בו הכנה. והארכתי בזה לפי שגם ב"ס לחם ושמלה הקשה בו ומיישבו בדרך אחר ותירוצו אינו מספיק.

(לב) ולא תקחו כפר לנוס ת' למיערק. לפי התרגום „לנוס“ היא המקור,

ולא כדעת רש"י שהוא עבר ומעמו למי שנם כבר, כי זה יהיה תרגומו „לדערק“, ושיעור הכתוב לפי התרגום „ולא תקחו כפר לנוס אל עיר מקלטו“ (מטי שהרג במזיד) „ולא תקחו כפר לשוב לשבת בארץ“ (מטי שהרג בשוגג וחייב גלות), באופן שלישי „ולא תקחו כפר“ מושך גם למטה, ופסוק הקודם פירושו שלא יקחו כפר מטי שהרג במזיד לפוטרו לגמרי, וזה כפי גרסת הספרי בהוצאת הח' מאיר איש שלום, וינא תר"ד, „הרי שהרג את הנפש במזיד שומע אני יתן ממון ויגלה ת"ל לא תקחו כפר לנוס“, עי' בפירושו של הח' מא"ש שם. אולם אפשר שרש"י היתה לו גרסה אחרת בספרי, עי' בחומש של הדב הגאון מלבי"ם, ווארשא תרל"ט, ומה שפירש בהתורה והמצוה סימן כ"ט.

לו, (ג) וגורל נחלתנו יִנָּרֶע ת' יִתְמַנֶּע, בפסוק שלאחריו, ומנחלת אבותינו יִנָּרֶע נחלתן ת' יִתְמַנֶּע אחסנתהון. (כך הוא בסביונימיה, בולונייא, וכ"י מינכן 427) כשאר ספרים גם בשני יִתְמַנֶּע שבוש. הראשון הוא פעל סחום (impersonell) הכוונה: ע"י זה יַעֲשֶׂה גרעון מגורל נחלתנו, אולם השני צריך להיות „תתמנע“ לשון נקבה, שמוסב על „נחלתן“ שהוא ל"נ, ואונקלוס דרכו תמיד להתרחק מזהירות שבעברי.

ו. (ט) ולא תסב נחלה לבני ישראל מטטה למטה ת' ולא תסחר אחסנא. לפי פשוטו היה לו לחרגם „ולא תסחר“ פעל עומד (עי' ט"ש לעיל ל"ד, ה'), אולם זה יהי משמע שהמצוה תלויה בנחלה ואף לדורות, אבל רבותינו למדו שמצוה זו היא רק לזמן החלוק ולא לדורות (עי' רמב"ן) על כן חרג' „ולא תסחר אחסנא“ כאילו נאמר „ולא תסב“, שהוא צווי בענין החלוק למשה ולדור ההוא לבד, שהם לא יעבירו נחלה משבט לשבט, אבל לעתיד אחר הכבוש, יכולה לעבור הנחלה בירושה, כמו שטפורש באריכות ברמב"ן.

נשלם ספר רביעי בעזרת אל מושיעי.

דברים.

א. (א) במדבר בערבה וגו' ת' אוכל יתהון על דחבו במדברא וגו' פירש הכתוב לפי דרשת חז"ל שהן דברי תוכחות, ומנה כאן כל המקומות שהכעיסו לפני המקום (ע' רש"י), ואפילו לדברי ר' יוסי בן דורמיסקות שכולן מקומות הן אלא שנקראו על שם המאורע, מ"מ טעם הוכחתם לרמוז על המאורע. וכן דרכו של אונקלוס לפרש רמזי השמות, כגון „בארץ נוד“ (ברא' ד', ט"ז) ת' „בארע גלי ומטלטל“, „אל ארץ המוריה“ (שם כ"ב, ב') ת' „לארע פולחנא“ (ע'י, מ"ש שם).

(שם) בין פארן ובין חפל ולבן וחצרות ת' בפארן איחפלו על מנא ובחצרות ארגיוו על ביסרא, (סביוניטה ועוד כמה ספרים עתיקים). מסורת עליו (ברלינר עמוד 55): אַפּפּלֹו משתבשין ביה, ר"ל גרסת הספרים „דאחפלו“ בדל"ת משובשת,

כי לשון „בפארן דאחפלו“ משמע בפארן הוכיחן על דאחפלו בסן, ומכל לשון החרגום מוכח שהשמות נזכרו על שם המאורע, ולא שהם המקומות ששם הוכיחם. שיעור החרגום על דאחפלו בפארן על מנא ועל דארגיוו בחצרות על ביסרא, ולא אמר כן כדי שלא ישנה סדר המלות שבכתוב. אולם צ"ע וכי בחצרות חטאו על בשר, הלא בקברות התאוו היו, וי"ל שהיה במדבר סמוך לחצרות, ונקרא המקום מחדש קברות התאוו „כי שם קברו את העם המתאווים“ (במד' י"א, ל"ד) וזה מרומז שם בפסוק הסמוך „מקברות התאווה נסעו העם חצרות ויהיו בחצרות“ (ע'י בהמפרש על תרג' יב"ע).

(שם) מול סוף ת' לקביל ים סוף, צ"ע כי בכל שאר מקומות תרג' ימא דסוף, פירשתיו לקמן ג', י"ב. ע"ש.

ג. בארבעים שנה בעשתי עשר חדש ת' שנין, ירחין לשון רבים, וכן מדויק לפי משפטי לשון ארמית (ע'י מ"ש ויק' כ"ה, י' וי"א).

(שם) ככל אשר צוה ה' את משה אליהם ת' לוחהון, בקצת ספרים „להון“, ואינו נכון, הכוונה שהקב"ה צוה את משה להיות שלוחו אצלם לדבר עמם בשטן, כיצא בו „ויצום אל בני ישראל ואל פרעה“ (שמו' ו', י"ג) ת' „לות בני ישראל ולוח פרעה“ וכן „אשר צוה ה' את משה אל בני ישראל“ (במד' ל"ג, י"ג) ת' „לות בני ישראל“, ע'י פחשגן שם.

(ה) הואיל משה באר את התורה הזאת ת' ית אולפן אוריתא הדא, הוסיף מלת „אולפן“ שמעמו למוד, לברר שהכוונה כל התורה כלה, לפי שמצינו לשון „התורה הזאת“ שמוסב על מצוה אחת כגון (במד' ה', ל"א) בפרשת סוטה, וכן „וזאת התורה אדם כי ימות באהל“ (שם י"ט, י"ד), ועוד י"ל שלשון „אולפן אוריתא“ טעמו דרוש התורה בפרטותיה ודקדוקיה, כמו „וחלך לדרש את ה'" (ברא' כ"ה,

כ"ב) ת', למתבע אולפן מן קדם ה"י. ומ"ט מוסב הכתוב למעלה (פסוק ג') ,דבר משה אל בני ישראל ככל אשר צוה ה' אותו אליהם".

(ח) באו ורשו את הארץ ת' עולו ואחסינו, וכן לקמן פסוק כ"א: עליה קש' סק אחסין. וכן דבר. ט', כ"ג. ,עלו ורשו את הארץ" ת', ,ואחסינו", לשון "ירש" מחורג' בכל מקום ,ירח" או ,תרח" לפי הענין, וכאן תרג' בל', ,אחסין" לרמז לדרשת חו"ל אילו לא שלחו מרגלים לא היו צריכים למלחמה ולא לכלי זין אלא להכנס ולנהול מיד, עי' רש"י וספרי, וזה מוכח מלשון: ,ראה נתתי לפניכם את הארץ" (כאן) ,ראה נתן ה' אלקיך לפניך את הארץ" (פסוק כ"א). מלת ,ראה" תרג' כאן ,חזו" לשון רבים לפי שסמוך ללשון רבים ,נתתי לפניכם", ושם (פסוק כ"א) ת' ,חזו" לי יחיד, כמלת ,לפניך". בשניהם יש מסורה ,מטעין ביה" ר"ל שהספרים טועים בין לי יחיד ורבים.

(יב) טרחכם ומשאכם וריבכון ת' טורחכון ועסקיכון ודינכון, תרגום פשוט של ,ומשאכם" היא ,ומטולכון", כמו ,את משא כל העם הזה" (במד'. י"א, י"א) ת' ית מטול. ,ועסקיכון" משמעותו התנצות וחרעמות, ,כי התעשקו עמו" (ברא'. כ"ו, כ') ת' ,ארי איתעסקו עמיה", והיא לפי דרשת הספרי. עי' רש"י: ומשאכם מלמד שהיו אפיקורסין וכו', ודורשים ,ומשאכם" לשון דביר כמו ,משאות שוא ומדוחים" (ירמ'. כ', י"ד).

(יג) אנשים חכמים ונבונים וידועים ת' גברין חכימין וסוכלחנין דמדען.

(טו) אנשים חכמים וידועים ת' גברין חכימין ומדען. בספר פתשגן: ,וידועים. קרמאה דמדען ומסורת עליו דאיק. תנינא ומדען. כתבתי בויהי מקין". עכ"ל, צ"ע כי שם (ברא'. מ"א, ד') כתוב איפכא ובזה הלשון: ,ובמדומה לי שכן הוא אצל וידועים שהראשון ומדען והשני דמדען" ע"כ, ממלות וכמדומה לי מוכח שכתב זאת מבלו מבלי לעיין בספר וטעה, וכאן עקר, ומסורה זו הובאה גם בספרי של ה"ח דר' לאנדויער מורה באוניפערזיטעט שטראסבורג במדינת עלזאסס. אולי הטעם שבראשון דמדען כדל"ת הוא לפי שלא רצה לומר ,וסוכלחנין ומדען" שחי וא"ו החבור ביחד, ,דמדען" חוזר על מלת ,גברין", ומשמעותו אנשים חכמים ונבונים שהם בעלי מדעים, אולם בשני תרג' כפשוטו ,חכימין ומדען" פירש אנשים חכמים ובעלי מדעים, וכן בחיב"ע ,ומרי מנדעא" (הח' שד"ל ו"ל (אוג"ר עמוד 69 הערה 321) רוצה לקיים גרסת חיב"ע ,ומרי מנדעא", כי מנדעא שם דבר, אולם יש ליישב כי לשון ,מדע" יכול להיות משמעותו בעל מדע, וגם ידיעה או דעת, כמו ,מרע" שמשמע חולה וגם מחלה. ואי אפשר לומר שכוונת התרגום ,דמדען לשבטיכון", שהם ניכרים לשבטיכם כפרש"י, כי אם כן היה צריך לומר ,דמדעין" לשון זכרים רבים, ואולי לא פירש ניכרים, לפי שאינו צורך לאמרו, כי ממילא לא יבחרו אנשים שאינם ניכרים). השם ,מדע" משמש בל' ובר' נקבה לפי הענין, וכאן ,מדען" ל"נ משמעותו ידיעות חכמיות, כיוצא בו השם ,שבועות" מחורג' פעם ,שבועין" ופעם ,שבוען" וכן רבים שמחלפין המין לפי הוראחם (עי' מ"ש ויק'. כ"ג, ט"ו, וכו', ה').

(טז) ושוטרים ת' וצרכין (סביוניטה ופתשגן), גרסת הספרים וסרכין, ככל שאר מקומות, אפשר שלשון ,צרכין" רומז למה שפרש"י לפי הספרי: אלו הכופחין ומכין ברצועה על פי הדיינין עכ"ל, ומשמעותו שמצריכים וכופין הסרבנים לעשות מה שמוטל עליהם, אבל ,שפטים ושטרים" (לקמן ט"ו, י"ח) ת', ,ופורענין", הם שמענישים ומשלימים מה שנגזר מהדיינים בין בעונשין ובין בדיני טמון.

(טו) בן איש ובין אחיו ובין גרו ת' ובין גיורא (סביניטה, פתשגן וכ"י מינכען 148) ברוב ספר "גיוריה". "גיורא" בלא כנוי עקר, כי גיור אצל אונקלוס ענינו גר צדק שבא לחסות תחת כנפי השכינה, ולא יתיחס לאדם אלא לאל; ואם היה אחוז בלשון דייר היה אפשר לומר דייריה, והיה מעמו מי שדר אצלו, אבל גיור אין ענינו מי שדר, אלא מי שנתגייר. (לשון האוגר עמוד 69 הערה 322). ואינו דומה ללשון "וגרך אשר בשעריך, וגרך אשר בקרב מחניך", כי הכנוי לנוכח נהוג תמיד בדבור הקב"ה לכל כנסת ישראל ומשמע הגר הנספח ונתחבר עם כל ישראל, לא כן הכנוי ליחיד נסתר, שמושך רק על הוחד לבד. בזה יתיישב מה שהשיג ב"ם לחם ושמלה על דברי האוגר, והנה פירש אונקלוס מלות "ובין גרו" גר צדק, ללמד להמון עם מדה הנשגבה של תורתנו הקדושה שמשפט אחד לכלם, ואינו רומז לדרשת חו"ל בספרי: גרו זה בעל דינו שאוגר עליו דברים, ד"א ובין גרו על עסקי דירה בין חלוקת אחים (עי' רש"י), לפי שלא נמצא בארמית חיבה שתכלול שתי משמעות האלו, ועוד שאין צורך לכך, כי הכל במשמע של הצויו, ושפטחם צדק בין איש ובין אחיו.

(יו) לא תכירו פנים במשפט ת' לא תשחמודעון אפי' בדינא (סביניטה ופתשגן) בשאר ספרים אפיין. כבר הוברר ההפרש בין לשון רבים בנפרד לחמונת הנסמך, כנון "חורין", "תורי", הוא שהנפרד מורה על רבוי מוחלט, ותמונת הנסמך על מקצת מן רבים, לפי זה לשון אפיין משמעותו כמו "מן אפיין" כלומר מקצת פנים של בעלי הדין, של צד אחד, אבל במקום אחר "אשר לא ישא פנים" (דבר. י' י"ו) ת' "דלות קדמוהי מסיב אפיין", אצל שופט כל הארץ שייך לומר "אפיין", כי הדין אינו בין שני צדדין, אלא נפרע מן הרשעים ונותן שכר טוב לצדיקים.

(שם) לא תגורו מפני איש ת' מן קדם גברא במפריט, לא תרג' "אינש" או "גבר", כי תהיה משמעותו שהדיין לא יירא משום איש בעלמא, "גברא" הוראתו הבעל דין שהוא חייב לפי דעת השופט, וכן בפסוק הקודם, "ושפטחם צדק בין איש ובין אחיו" ת' "בין גברא ובין אחוהי", לפי שג"כ הכוונה הבעל דין, אבל בכל שאר מקומות "איש את אחיו", "איש את אחיו" מתורג' תמיד "גבר" בנפרד.

(כו) וכן לקמן פסוק ט"ג: ותמרו את פי ה' ת' וסריבתון על מיטרא דה' (סביניטה ורוב ספרים), בקצתם "על גזירת מיטרא ד'". הנכון "על מיטרא דה'" בלא חוספת מלת "גזירת", לפי המסורה ויקרא כ"ד, י"ב. ושם פירשתי הטעם, ע"ש.

(ל) הוא ילחם לכם ת' מיטריה יגיה לכוון (כך הגרסא ברוב ספרים) בקצתם "יגיה לכוון קרב". לדעת ב"ם אוגר (עמוד 69 הערה 24) ראוי להגיה ולהוסיף מלת קרב, וכן לקמן ג', כ"ב. כיוצא בו "כי תקרב אל עיר להלחם עליה" (לקמן כ', י'), וכן "להלחם עליה לחפשה" (שם פסוק י"ט), עי' מ"ש שם פסוק י'. לענ"ד לא יחכן בכל המקומות האלה להוסיף לשון קרב, כי כבר פירשתי כי לשון "אגח קרב" משמעותו מלחמה ממש נגד חילים מווינים כי לשון "קרב" מורה שהלוחמים מתקרבים זה לזה, אולם בייחוס להקב"ה משמעות "הוא ילחם לכם" אינו דוקא נגד חילים, אלא כל מה שעושה להשמיד העמים, כגון ע"י הצירעה, הפלת חומות יריחו, חרב איש ברעהו במלחמת גזעון, מפלת סנחריב וכדומה, וכן במלחמה נגד עיר נצורה, אינה נכבשת דוקא ע"י נצוח על חילוחיה, אלא לרוב ע"י עצירת כל משען מאכל ומשחה וכדמה.

(לו) את הארץ אשר דרך בה ת' דרך בה. מסורת עליו: דרךך מטעין ביה,

הח' דר' לאנדויער כותב: „ולא דירך“, אולם בפחשגן כתוב „דרך בה“ ומסורת עליו מטעין ביה, נראה שלשון, מטעין ביה אינו מוסב על הנקוד, אולי הוא בא לאפוקי התרגום דְּעַל בְּהַ, לפי המפורש במקום אחר „והבאותי אל הארץ אשר בא שמה“ (במד' י"ד, כ"ד), שם פרש"י: „היא חברון“, וכן כאן „אשר דרך בה, חברון שנאמר ויבא עד חברון“, עכ"ל, והוא לפי מדרש חז"ל, והנה קרוב הוא שיש ספרים שגורסים דְּעַל.

(מא) ומהיננו לעלות ת' ושריתון למיסק, פירשתינו (במד' י"ד, מ'. עי"ש).

(מב) כי אינני בקרבכם ת' לית שכנתי ביניכון, בקצת ספרים „שריא ביניכון“. כאן אין צורך למלת „שריא“ לפי שלשון „אינני בקרבכם“ עקר כוונתו אינני בעורכם נגד האויב, כמו „לא תערוץ מפניהם כי ה' אלקיך בקרבך“, ת' „ארי ה' אלקך שכנתי בינך“, בלא תוספות מלת „שריא“ (לקמן ז', כ"א).

(מד) וירדפו אהכם כאשר תַּעֲשִׂינָה הדבורים ח' כמא דְּנַחֲנוּ דְּכַרִּיתָא, המבאר

בנחה"ש כותב: ויתכו כמים (איוב ג', כ"ד) ת' „ונתון“, והכוונה על הניסה בערבוב ובחפזה כמעשה נחיל דבורים, כאשר יעובו את הכוורת עכ"ל, אולם מה שאומר „והכוונה על הניסה“ אינו מחוור, כי הדמיון הוא בבחינת הרודפים, ולא בבחינת הנסים, אלא הנכון „שרדפו אהכם כדבורים שפורצות מן הכוורת כמים הנתכים ונשפכים, ורודפות את מי שנוגע בהן“. הסורי תרג' „ורדפונכו איך דבוריא מתננא“, פירש תַּעֲשִׂינָה כמו תַּעֲשִׂינָה, ושמעתי כי יש שרוצה להגיה דנתון ללשון נתון, נו"ן תחת וי"ן, והוא דחוק ורחוק, כי לפי דרכי לשון ארמית צ"ל דְּמַתְּנָן או דְּמַתְּנָנָן, וטעות גדול כזה לא שכיח, ומאחר שהנוסח „דנתון“ שוה בכל הספרים בלא שום חלוקה, ראיה ברורה שהוא מוקדם ועקר.

ב, (ה) מדרך כף רגל ת' רַגְלָא (סביוניטה בולונויא וכ"י 148 ועוד) ברוב ספרים „רַגְלָא“. „רַגְלָא“ בנפד עקר, כי הכוונה שלא להכנס בארצם כפרש"י, אפילו דריסת הרגל אינו מרשה לכם בארצם שלא ברשות, „רַגְלָא“ במפריט משמע מקום כשיעור רגל אחת, כתיב"ע „עד כמיסת פרסת ריגלא“, והגרסה „עד מדרך פרסת רגל“ סובלת גם דרשת רבותינו, עד שיבא יום דריסת כף רגל על הר הותים שנאמר (זכרי' י"ד, ד') ועמדו רגליו וגומר, עי' רש"י, ותיב"ע אינו סובלה.

(ו) וגם מים תכרו מאתם ת' תוכנון מנהון, בקצת ספרים „תכרון“, ואינו נכון. לשון „כרא“ בארמית עקר הוראתו חפירה, ואף לדעת המפרשים שלשון „תכרו“ בכתוב כוונתו שלא יתפרו בארות מים שלא ברשות אלא בכסף, לשון „תכרו“ בתרגום אינו משמע כך, והיה צריך לבררו בתוספות לשון הרבה מאד.

(ז) ידע לכתך את המדבר ת' סוּפֶק לך צורכך במהכך ית מדברא. (סביוניטה)

ברוב ספר' סֶפֶק. „סופק“ בינוני עקר ולא סֶפֶק לשון עבר, כי עדיין היה הקב"ה נוחן ספוקם, „ידע“ פירש ענין השגחה ופקידה, כמו „וידע אלקים“ (שמו' ב', כ"ד) ת' „ואמר במיטריה למפרקהון“. את המדבר ת' ית מדברא, נ"א במדברא, באג"ר (עמוד 69 הערה 325) כתוב „ית מדברא הוא טעות“, ולע"ד הוא עקר, שחרג' כלשון הכתוב „אח“ כי הכוונה בלכתך את כל שטח המדבר, כמו „ונלך את כל המדבר“ (לעיל א', י"ט) ת' „והליכנא ית כל מדברא“, כיוצא בו „כצאתי את העיר“ (שמו'.

ט', כ"ט), "ויצא משה מעם פרעה את העיר" (שם פסוק ל"ג) תרג' בשניהם יח קרתא, הכונה שיצא מעם פרעה ועבר את העיר עד לחוץ.

(ט) אל תצר את מואב ת' לא תצור על מואבאי, וכן פסוק י"ט: אל תצורם ח' לא תצור עליהון. כתוב באוג"ד (עמוד 69 הערה 326), "ולא ידעתי למה לא יתורגם לא תעיק, כמו שהוא בתרגום יונתן, כי תצור נראה לשון מצור, כמו כי תצור על עיר שתרגמו תצור" עכ"ל. אולי י"ל שהטעם שלא תרגם "לא תעיק עליהון", לפי שלא אסרה התורה אלא להתגר במ מלחמה, אבל התגרות בענין אחר מותר, (עי' מ"ש לקמן פסוק י"ט), ולשון "לא תעיק" משמע שלא יענו ולא יצערון ולא יזיקום כלל, ועוד אחר שאמר "לא תעיק עליהון" אנו יודעים שאסור לעשות עמם מלחמה מקל וחומר, ואין דרך התורה לדבר בו ואין צריך לומר זו, לפיכך ת' "לא תצור" ענין מצור, שלא יצורו על עריהם, ואף לא יחרו לעשות עמם מלחמה, כלומר שלא יעשו דבר שיכול לסבב מלחמה ביניהם. ודע שגם יב"ע תרגם "אל תצורם" (בפסוק י"ט) "לא תצור עליהון", ומה שתרג' כאן "לא תעיק", הוא שאינו מדקדק כל כך בטהרת הלשון כאונקלוס.

(שם) כי לא אתן לך מארצו ירשה ח' מארעהון (סביזניטה, בולוניא, ותיב"ע) ברוב ספרים, "מארעהון". הנכון "מארעהון" לשון רבים, לפי שלפניו ולאחריו לשון רבים, "ואל תתגר במ מלחמה — כי לבני לוט" וכו'.

(יד) עד תם כל הדור ת' עד דסף, "וגם יד ה' היתה במ להטם מקרב המחנה עד תמם" (פסוק ט"ו) ת' "עד דשלימו", וכן "ויהי כאשר חמו כל אנשי המלחמה למות" (פסוק י"ז) ת' "כד שלימו", נראה שלשון "תם" בבחינת דבר הנאכד וכלה, נוהג בתרגום לשון "סף", ובבחינת הפעולה שמשכבת שלמות הכליון נוהג לשון "שלים", כמו "ותם לריק כחכם" (ויק' כ"ו, כ') ת' "ויסוף", "במדבר הזה יתמו" במד'. י"ד, "ל"ה) ת' "ויסוף", אולם בפסוק ט"ו מוסב לשון "עד תמם", על "יוד ה' היתה במ להטם", ובפסוק ט"ו "כאשר חמו למות" בשניהם הפעולה הסובבת שיד ה' היתה במ להוטם, כיצא בו "כאשר תם כל העם לעבר" (יהוש' ד', י"א) ת"י "כד שלימ", וכן "כי אם תם הכסף" (ברא' י"ח) ת' "שלים כספא" אף שהפעולה לא נזכרת, כיון שמוכן מאליו שכלה מחמת ההוצאות לשבר אוכל, וכן "עד תם כל הלחם" (ירמ' ל"ז, כ"א) ת"י "עד דשלים כל לחמא" ע"י אכילה. וכן משפט הפעל "כלה", "ויכלו המים מן החמט" (ברא' כ"א, ט"ו) ת' "ושלימו", ע"י שחיה, כנגדו "ותכל תלונותם מעלי" (במד' י"ו, כ"ה) ת' "ויסופן", כלומר שיכלו התלונות מאליהם כשיראו שהכל מפי הגבורה.

(יט) ואל תתגר במ ת' ולא תתגרי למעבד עמהון קרב, "אל תתגרו במ" לעיל פסוק ה') תרג' כפשוטו "לא תתגרינ בהון" כיון שנאמר שם "כי לא אתן לכם מארצם עד מדרך כף רגל", אוהרה שלא יכנסו בארצם כלל (עי'ש) משמע שלא יתגרו במ בשום אופן, אולם כאן תרגם כפי המפורש בפסוק ט': "ואל תתגר במ מלחמה", לפי שבשניהם נאמר "כי לא אתן לך מארצם ירושה", משמע שרק מלחמה ממש לכבוש אסורה ולא התגרות בעלמא, ועי' בנחונה לגר שהקשה שהוא לכאורה נגד דעת חז"ל ומתרג' יפה.

(כג) והעוים היושבים בתצרים ת' ברפיח ברי"ש (סביזניטה, וכי"י מינכן 2, 148, ועוד). ובתיב"ע, "בכופריא דרפיח", והוא כמו "רפיח" כי תהי'ת והעי"ן ממוצא אחד, ברוב ספרים, "רפיח" בדל"ת ואינו עקר. ויש עוד שנויים אחרים, עי' באוצ:

השרש' להח' דר' לעווי רפית, רפי'ע. הג' ב"ס נחניה לגר יש לו גרסא בְּרִיחַ שמפרש במוב טעם עי"ש, ואין בידי להכריע.

(ל) ולא אבה סיחן מלך חשבון העבירנו בו ח' ולא אבה — למשכנא למיעבר בתחמיה, כך טפורשת הכוונה באופן היותר ברור: לא אבה לתתנו לעבד בגבולו, בחיב"ע, "לאעברותנא בנו תחומיה" אינו מחוור, כי משמעותו שלא רצה להעביר אותנו בתוך גבולו, ולא נתבקש ממנו שהוא יעביר אותם, אלא שיתן רשות שיעברו מאליהם.

(לא) החל רש לרשת את ארצו ח' שרי לחרותיה למירת ית ארעיה. עי' מ"ש לעיל א', ח'

(לד) ונחרם את כל עיר מתים והנשים והטף ח' ית כל קרויא, גבריא ונשיא וטפלא. כן הוא בכל הקדומים, והוא נגד הטעמים, והאחרונים הגיהו "ית כל קירוי", ושכתו להגיה למטה בעוג (ג', ו'), והנכון שהיא תקון לשון שחקן אנקלוס, כי מליצת עיר של אנשים מליצה תמוהה. לשון האוג"ר (עמוד 69 הערה 329) ועי' עוד מ"ש בהמשחל.

ג, (ה) כל אלה ערים בצורות, ח' כל אלין קרויא כריכן, (סביניטה בולוניא ופחשגן) ברוב ספר' "קרוין". "ערים" ח' "קרויא" במפריט, כי שיעור הכתוב כל אלה הערים ערים בצורות, ומוסב על "ששים עיר כל חבל ארנב" בפסוק הקודם, והוא לשון קצר גם בחרנום, ושיעורו "כל אלין קרויא קרוין כריכן", ותופש המפריט לדמיון שהמכוון כל מספר של ששים עיר הנוכרים, כיוצא בזה, "והיו לכם הערים למקלט" (במד'. ל"ה, י"ב) ח' "קרוין" בנפרד, מטעם שפירשתי עי"ש.

(שם) חומה גבוהה דלחים ובריה ח' מקפן שור רם דלהון דשין ועברין (סביניטה, בולוניא ופחשגן), ברוב ספרים, "דלהין" ל' נקבה. מסורת עליו (ברלינר עמוד 83) דִּלְהִין דוקא ונ"א דִּלְהִין. "דלהין" ל"נ חוזר על הערים, אמנם הגרסה "דילהון" ל"ז יש ליישב על נכון, שמוסב למלות "שור רם", שטעמן שורין רמין, כי מוכן מאליו שמלת "שור" שם כולל, כמו "חומה" בעברי לפי שערים רבות צרוכות חומיות רבות, ושיעור הכתוב: כל אלה ערים בצורות עם חומות גבוהות אשר בהן (בחומות) דלחים וברחים.

(י) סלכה ח' סֶלֶךְ (סבי'. וכ"י 148) גרסת הספרים סֶלֶכָה. מסורת עליו (ברלינר עמוד 89) סֶלֶכָה קרא סלך תרגום. אולם צ"ע, כי לדעת בעל הטעמים הה"א אינה נוספת לפי שהנגינה מלרע. וכן יהוש'. י"ג, י"א. סֶלֶכָה מלרע ובתרגום סלכה. הח' דר' לאנדויער כותב שבכל המסורות שתחת ידו הנוסח כמו שהוא לפנינו, ורק באחת (11) כתוב: סלכה קדמא קרא סלך תרגום, נראה שר"ל בבתראה ביהושע' התרגום סלכה.

(יא) באמת איש ח' באמת מלך. הפשוט במדת הורוע של איש בינוני, ואינו תרג' "באמת נכר" לפי שהוראתו דבר מגונה שכך נקרא בזמן המסחרם אבר האנושי, "באמת מלך" טעמו אמה הקצובה ע"פ המלך (נחניה לגר). וכן נראה, שאילו היחה דעת אונקלוס שהכוונה כאמת עוג, היה אומר "מלכא" במפריט, המלך הידוע שמדובר בו, ועי' פירש הראב"ע

(יב) לראובני ולגדי ח' לשיבט ראובן ולשיבט גד וכן פסוק ט"ו. ולקמן כ"ט, ז'. (סביניטה, בולוניא ועוד). ברוב ספרים, "לשיבטא דראובן ולשיבטא דגד", במפריט.

הראשון במיכות פשוטה עקר, כי בספר יהושע (א' י"ב) — וי"ג, ח' י"ה, ל' וכו', א' ת' ג"כ, "לשיבט ראובן ולשיבט גד". נראה הטעם כי רק במקומות שיש מלח "שבת" קודם השם ת' שיבטא ואחריו ד' — אבל במקום שהכתוב מקצה, גם התרגום מקצה, כיוצא בו "טול סוף" (לעיל א' א') ת' "לקבול ים סוף" שלא במפריט, ושאר כל המקומות שיש בו מלח "ים" תרג' "ימא דסוף". ע"ש. — לקמן ד' מ"ג, "את בצר — לראבני — לגדי — למנשי" ת' לישבט — ראובן — לשיבט — גד — לשיבטא דמנשה", האחרון במפריט, אולי שנה מפני יופי הלשון, שלא רצה לתרגם בלשון אחד שלש פעמים רצופים או לפי שהוא סוף פסוק.

(יד) ויקרא אותם על שמו וגו' ת' וקרא יתהין (סביוניטה בולוניא ועוד) ברוך ספרים, "יתהון" ל"ו. "יתהין" ל"נ מוסב על הערים שבחבל ארגוב, כמו שנאמר (דה"א ב' כ"ב) "ויהי לו עשרים ושלוש ערים בארץ הגלעד", "יתהון" מוסב על "כפרני" שהוא לשון זכר, ואין בידי להכריע.

ואתחנן

(כד) אשר מי אל בשמים ובארץ ת' דאת הוא אלקא דשכנתך בשמיא מלעילא ושליט בארעא. החליף כדרכו מפני הכבוד המליצה משאלה להחלטה. "בשמים ובארץ": להרחיק הגבלת המקום, מוסיף בלשון, ופירשו כענין שנאמר (תהל' קי"ג ד' וד'). "המגביהי לשבת המשפילי לראות בשמים ובארץ".

(שם) אשר יעשה כמעשיך ונבחרתיך ת' לית דיעביד כעובדך וכנבחרותך. כיון שהרחיק השאלה צריך לתרגם דרך שלילה "לית דיעביד" וגו'. בשרית הים: "מי כמוך באלים ה'" (שמו" ט"ו, י"א) ת' "לית בר מינך את הוא אלקא ה'", לפי שיכול לפרש שם כוונת המאמר על המציאות והאחדות לבד, וכאן שהכתוב מדבר מטעלותיו ומנבחרותיו של הקב"ה, אין צריך להוסיף ענין שלילת מציאות וולחו, ובפרט שהוא רק שבח וקלום בתפלה קודם הבקשה, ורבותינו למדו משה, שכשאדם מתפלל יתחיל בשבח ותהלה ואחר כך יהי תובע צרכיו.

(כו) ולא שמע אלי ת' ולא קביל מיני. "שמע אל" אצל תפלה מתורגם תמיד בלשון "קביל צלוחא", כמו "וישמע ה' אלי" (לקמן ט' י"ט, ו' י') ת' "וקביל ה' צלותי". ב"ס פהשגן כחב: לפי שכבר אמר "וצלותי" (פסוק כ"ג) לא רצה לתרגם כאן "צלוחי", עכ"ל, וזה דוחק גדול, לפי שמלת "וצלותי" רחוק ביותר, אינו עוד נגד יופי הלשון לוטר כאן "צלוחי", ולע"ד י"ל שאצל חפלת מרע"ה לא רצה לתרגם "ולא קבל צלותי", שחיה משמעותו שלא היתה חפלתו רצויה לפני המקום ולא נתקבלה כלל, לשון "לא קבל מיני" הוראתו רק לא נתמלאה משאלתי (לשון "קבל מן" טעמו לרוב לעשות מה שהמדרב מבקש, כגון "וישמע יעקב אל אביו" (ברא' כ"ח, ז') ת' "וקביל יעקב מן אביוהי". "וישמעו אל חמור" (שם ל"ד, כ"ד) ת' "וקבילו מן חמור", וכן רבים), אמנם השבח והקלום שבחפלה היו רצוים, ובאמת גם הבקשה נתמלאה במקצת, "וראה בעיניך" (פסוק כ"ו) פרש"י "בקשת ממני ואראה את הארץ הטובה אני מראה לך את כולה".

(כח) ואמצהו ת' ועלימיה (סביוניטה, פתשגן, בולוניא ועוד) כרוב ספרים „ואלימיה“ באל"ף, עקר „ועלימיה“, וכן בכל לשון „אמץ“ התרגום „עלם“ בעי"ן, בתרגום אונקלוס ויונתן על נביאים, ובתרג' של כחובים הוא „אלם“ באל"ף, כלשון התלמוד. עי' פתשגן ומה שכתוב באוגר (עמוד 70 הערה 331).

(ל) ה' אלקיכם ההלך לפניכם ח' דמדבר בדל"ת (סביוניטה ורוב ספרים). צ"ע „ה' אלקיכם ההלך עמכם“ (לקמן כ' ד') „הוא ההלך עמך“, „הוא ההלך לפניך“ (לקמן ל"א, ו' ח'). ת' „מדבר“ בלא דל"ת, (בסביוניטה ורוב ספרים עתיקים), אולי הטעם שתרגם כאן „דמדבר“ לפי שהכוונה: ה' אשר הולך לפניכם מכבר „הוא ילחם לכם ככל אשר עשה אתכם במצרים לעינינו“, ובשאר מקומות הוא נאמר על העתיד, המלחמות לכבוש הארץ, והכוונה שהוא מודיעם שקב"ה הולך עמם.

ה, (א) ועתה ישראל שמע אל החקים ת' שמע לקימא, וכן (לקמן ה' א') שמע ישראל את החקים ת' שמע. כך הוא ברוב ספרים „שמע“ ל' יחיד ובקצת ספרים ויב"ע „שמעו“ ל' רבים, לדעת האוגר (עמוד 70 סימן 332) הוא נכון לפי דרך אונקלוס, כי אחריו לשון רבים, אולם מצינו אצל לשון „שמע ישראל“ חמיר בתרגום „שמע“ ל' יחיד אע"פ שלאחריו לשון רבים, „שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד“ (לקמן ו' ד'), „שמע ישראל אתם קרבים“ (לקמן כ' ג') ת' „שמע“, וכן לרוב אצל לשון „עם“ מתחיל בל' יחיד ולאחריו משמש בל' רבים.

(ד) ואתם הדבקים בה' אלקיכם ת' ואתון דאידיביקתון בדחלתא דה' וכו'. „ובו תדבק“ (לקמן י' כ') ת' „ולדחלתיה תתקרב“, וכן „ולדבקה בו“ (לקמן יא' כ"ב, ול' כ') ת' „ולאיתקרבא לדחלתיה“, כאן הכתוב מוסב למעלה: „כי כל האיש אשר הלך אחרי בעל פעור השמידו ה' אלקיך מקרבך, ואתם הדבקים בה' אלקי חיים כלכם היום“, לא שיהיו בו לשון התקרבות אלא לשון התדבקות, שעמדו הכן ביראת ה' ובאמונה כאשר היו מקודם, כיוצא בו: „ובשם אלהיהם לא תוכירו ולא תשביעו ולא תעבדום ולא תשתחוו להם, כי אם בה' אלקיכם תדבקו כאשר עליתם עד היום הזה“ (יהוש'. כ"ג, ו' וח') ת"י „בדחלתא דה' אלקכון תדבקון“ וכן אצל חזקיה: „וידבק בה' לא סר מאחריו“ (מ"ב, י"ח, ו') ת"י „וארביק בדחלתא דה'“, לפי שהכוונה התחזקות לעמוד במקומם בבחינת היראה והאמונה, אולם לשון „ובו תדבק“, „ולדבקה בו“ תרגם בלשון קריבה שנאמר אצל אוהרות לקיים המצוות, והכוונה לפי דרשת רפותינו הדבק במדותיו מה הוא רחום וכו', שהוא ענין התקרבות אחת אחת, וכן „ולדבקה בו“ (יהוש'. כ"ב, ה') נאמר אצל אוהרות לקיום המצוות, ת"י ג"כ ולאיתקרבא לדחלתיה. ועי' עוד לקמן י"ב, ה'. מ"ש שם.

(ו) ומי גוי גדול אשר לו אלקים קרובים אליו ת' דליה אילה קריב ליה לקבלא צלותיה בעידן עקתיה. לפי דרכו בקודש להרחיק כל ענין התדמות השי"ת לאלילים, ת' השם קודש. שהכתוב מדבר רק ביתרון מעלת אומה ישראלית, שאין אומה שהקב"ה קרוב אליה לשמוע תפלתה, כמו שהוא קרוב אלינו בכל עת, והרחיק מה שנדרש ברבה ומוכא בתרג' המיוח' ליב"ע, שאלילי העמים קרובים אצליהם ממש בביתם ובחיקם. ויש לדקדק שאצל העכו"ם מוסיף ואומר „לקבלא צלותיה בעידן עקתיה“, כיון שאינו קורא אל ה' אלא מתוך צרה, כשרואה שאין יראתו עומדת לו, ואצל ישראל ת' „בכל עדן דאנחנא מצלן קדמותי“, ולא „בכל עדן עקחא“, לפי שאנחנו קוראים להקב"ה בכל עת בהלולים ותשבחות וזודיות.

(ח) חקים ומשפטים צדיקים, ת' קימין ודינין קשיטין, פירש אמיתים וישרים — „בדרך אמת“ (ברא'. כ"ד, ט"ה) ת' „באורח קשוט“ — „וישר הוא“ (דבר'. ל"ב, ד') ת' „וקשית הוא“, כל לשון „צדק“ אצל „דיון“ מתורג' בל' „קשט“.

(יא) בוער באש עד לב השמים ח' עד צית שמיא. "בלב יס" (שמו'. טו', ח') ת' "בליבא דימא", כי משמעות בחור הים ממש, "עד צית שמיא" טעמו המשכה למעלה נגד השמים, כמו "ערים בצורות בשמים" (לעיל א', כ"ה) ת' "עד צית שמיא".

(יב) והמונה אינכם ראים ח' "ודמו", (סביוניטה בולונייא ועוד) ברוב ספרים "ודמות", אינו מדויק. השם תמונה בנפרד, כגון "וכל תמונה" (בעשרת הדברות) "כל תמונה" (לקמן פסוק ט"ו) חרגומם לפי משפט לשון ארמית "דמו", ובנסמן: "תמונה כל סמל" (פסוק ט"ו) "תמונת כל" (פסוק כ"ג, וכו'), וכן לשון "תבנית" בכל המקרא שהוא חמיד בנסמן, חרגומם "דמות", וכן משפט כל הדומים לו במשקל כגון "כסו", "זכו", ורבים כמותם.

(טז) פסל תמונת כל סמל ח' צילטא דמות כל צורא (סביוניטה רוב ספרים עתיקים), נ"א "צלם" בנסמן. אולם, "פסל תמונת כל" (פסוק כ"ג וכו') ת' "צלם" שלא בטפריט. — "סמל הקנאה" (יחו'. ח', ג') ת"י "צלם קנאתא", מזה נראה כי לדעת המתרגם, "סמל" ענינו ג"כ פסל, ובהכרח צ"ל כי פסל וסמל שני מינים של צלמים שונים, והכוונה פסל או תמונת כל סמל, וכל הנאמר אחר כך "תבנית זכר או נקבה חבנות כל בהמה וכו' עד תבנית כל דגה" (פסוק י"ח) מושך לשניהם, לפי זה עיקר הגרסא "צילטא" בתמונת המפריט, ללמד שאינו לשון סמיכות, אבל לשון "פסל תמונת כל" ודאי בנסמן, פסל של כל תמונה. ומה שחרג' כאן "צורא", וגם רש"י פירש בקצרה "סמל צורה" אפשר שההפרש כי פסל הוא של עץ ואבן שנקצב ונפסל, וסמל הוא מסכה של מחנות שנצטיירה ע"י החיכה בדפוס, כלשון הכתוב "ויצר אותו בחרט ועשהו עגל מסכה" (שמו'. ל"ב ד') ת' "וצר יתיה" וכו', ואע"פ שמצינו כמה פעמים פסל בהוראת מסכה מ"מ עקר משמעותו תמונה הנפסלת, כמוכח מלשון הכתוב "אשר יעשה פסל ומסכה" (לקמן כ"ה, טו').

(שם) כל צפור כנף אשר תעוף בשמים ת' כל צפר גפא דפרח (סביוניטה) ברוב ספרים "צפר גרפא", לשון "כנף" במחובר לשון "צפור" או "עוף" מתורגם בכל המקרא "דפרח", וכאן שהוא סמוך לו "אשר תעוף" שתרגמו "דפרח" תרג' "גפא". (עי' מ"ש ברא'. א', כ"ח).

(יט) אשר חלק ה' אלקיך אותם לכל העמים ת' דומין ה', טעמו שהזמין והתקין אותם לכל העמים, להאיר להם. עי' רש"י וסובל אף הד"א. ולא תרג' כפשוטו "דפליג", כיב"ע, כי לפי טהרת לשון ארמית שרש "פלג" מורה רק על החלקות לחלקים

(כ) וישבע לבלתי עברי את הירדן ח' וקיים בדיל דלא למעברי (סביוניטה ובולונייא) וכן עקר, ברוב ספרים "בדיל דלא למעבר" משמע לפי דרכי הלשון שכביכול השנע לא יעבור.

(כו) והפיץ ה' אתכם בעמים ח' ביני עממיא, בקצת ספרים בעממיא. "ביני עממיא" עקר לפי הענין, כמו "להרג אחם בהרים" (שמו'. ל"ב, י"ב) ת' "ביני מוריא", הכוונה שהיו מובדלים ולא יתערבו בעמים, אולם "ונשאתם מתי מספר בגוים" (בפסוק) ת' בעממיא, כי אין צורך להוסיף מלת "ביני" עוד הפעם, (ועי' מ"ש לקמן כ"ט, י"ד) וצ"ע, בפסוק "והפיץ ה' בכל העמים" וגו' (לקמן כ"ח, ס"ד) ת' "בכל עממיא", ולא "ביני", נאראה שקללה זו קשה מן הראשונה, לפי שהיא נאמרה בחוכמה בתוך הקללות הקשות ביותר.

(כח) ועבדתם שם אלהים מעשה ידי אדם ת' ותפלחון תמן לעממיא פלחי טעוהא וגו'. חלילה חלילה שיעשו עובדי אלילים בגלות, ויאבדו לגמרי בין הגוים.

(ע' רש"י) וכן (לקמן כ"ח, ס"ד), "ועבדת שם אלהים אחרים" ת', "לעממיא פלחי טעותא" וכן, "לך עבוד אלהים אחרים" (ש"א. כ"ו, יט) ת', "איזיל דוד (אין ספק שצ"ל דוד) בני עממיא פלחו טעותא".

(יש) עץ ואבן אשר לא יראון ולא ישמעון ולא יאכלון ולא יריחון ת' דלא הון ולא שמעין וכו' הכל לשון זכר, פירש הג' ב"ם נחניה לגר, "כי מוסב על העמים ולא על, "טעותא" שהוא לשון, "נקבה" עכ"ל, לא הבנתי איך יאמר כל זאת על העמים, אלא הנכון שמוסב על לשון, "עץ ואבן".

(כט) ובקשתם משם את ה' אלקיך ומצאת כי תדרשנו בכל לבבך וככל נפשך, ת' ותחבע מתמן ית דחלחא דה' אלקך וחשכח ארי תבעי מן קדמוהי וכו', "ובקשתם" ת' ותחבע ל' יחיד לפי שכל הפסוק לשון יחיד. ברוב המקומות "בקש" מתורג' "בעא", ולשון "דרש" — "תבע", שהוא קשה מלשון "בקש", אולם כאן תרג' בחלוקה לפי הענין, כי הכוונה לפי התרגום כשישובו ליראה ה' באמת ותמים או ימצאו הפצם אם יתפללו אליו בכל לבם ובכל נפשם, כיוצא בו, "ובקשתם אותי ומצאתם כי תדרשוני בכל לבבכם" (ירמ'. כ"ט, י"ג) ת"י, "ותחבעון דחלתי ותשכחון ארי תבעון מן קדמי בכל ליככון", וכן, "ואשר לא בקשו את ה' ולא דרשוהו" (צפנ'. א', ו') ת"י, "דלא תבעון ית דחלחא דה' ולא בעו מן קדמי" ולשון "בעא מן קדמוהי" משמעותו התפלל אליו, כמו "אשר התפללת אלי" (מ"ב, י"ט ב') ת"י, "דבעיחא מן קדמי", וכן, "אשר התפללתם אלי" (ירמ'. כ"ט, י"ב) ת"י, "דבעיחון מן קדמי". והנה בתרגום של "כי תדרשנו" יש עוד גרסאות מתחלפות, "ארי תחבעיני", "ארי תחבעיניה מן קדמוהי" ושניהן אינן נכונות (ע' א ג"ר עמוד 70 הערה 384).

(ל) בצר לך ת' כד תיעוק לך (סביוניטה ופחשגן) ברוב ספר' "ייעוק". עקר "חיעוק" לשון נקבה, כי מצינו הפעל "עוק" בתרגום בפועל סתום ברוב ל"ג, וכן "בצר להם ישחרונני" (הוש'. ה', ט"ו) ת"י, "כד תיעוק להון", וגם כל לשון "צר ל' — מתורגם, "עקת ל' — (שופט'. י"א, ו'. — ש"א. י"ג, ו'. וכו' י"ט) ועוד רבים, ואף בת"א "ועקת למצרא" (שמו'. א', י"ב), "ועקת למואבאה" (במד'. כ"ב, ג'), נראה שלשון נקבה מוסב על הרוח או על הנפש אע"פ שלא הוזכרו.

(לד) או הנסה אלקים ת' או נסין עבד ה' (בקצת ספרים, "דעבד ה' כמו בת' יב"ע). תרג' השם קודש, כמו לעיל פסוק ו', לפי דרכו להרחיק כל ענין התדמות הקב"ה נגד האלילים כשם שאין התדמות בין יש לאין, ולא כפרש"י, "הכי עשה נסים שום אלוה" עכ"ל, על כן ת' מלת "הנסה" דרך כבוד בהראת נסים כלשון "נס להתנוסס" (תהל'. ס', ו'), ולא ענין נסיון, "או הנסי ה'", והנה לע"ד הגרסה, "או נסין עבד ה'" נכונה, ולא כדעת האונ'ר (עמוד 70 הערה 336) שצ"ל "דעבד", וכותב, "כי הוא חוזר למעלה הנהיה כדבר הגדול הזה או הנשמע כמוהו, כלומר הנשמע מעולם כאותם הנסים אשר עשה ה' בבואו לקחת לו גוי" עכ"ל, ואינו כן, כי באמת הכתוב אינו מתחיל בהפלגת גודל הנסים אלא עקר הכוונה להפליג בתחלה ענין הגאולה, או עשה הקב"ה מעולם נסים כאלה לבוא ולגאול לו עם מקרב עם, ואחר כך הוא מפליג בנסים שנעשו לחלילית הגאולה, "במסות באותות ובמופתים" וגו'.

(שם) ביד חזקה ובזרוע נטויה ת' בידא חקיפתא ובזרועא מְרַמָּא (סביוניטה, כולוניא, פחשגן) בכל שאר מקומות, "ביד חזקה ובזרוע נטויה" התרג' לפי משפט הלשון ביד חקיפא "ובזרוע מְרַמָּם" כלשון נפרד, כמו שהוא בכתוב, רק אם נאמר בה"א ידועה, "והיד החזקה והזרוע הנטויה" (לקמן ל"ד, י"ב) ת' בתמונת המפריט: "וידא חקיפחא וזרועא מְרַמָּא", וכן, "ולכל היד החזקה" (לקמן ל"ד, י"ב) ת', "וידא

תקיפתא", אולי חרג' כאן בתמונת המפריט אע"פ שבכתוב הנפרד להפלת הענין שהוא היד החזקה הידועה שעשתה כל הניסים במצרים. בספרים שלנו התרגום של לשון "יד חזקה", "זרוע נטויה" ברובא דרובא אינו מדויק (עי' מ"ש שמו'. י"ג, י"ט), ויש להגיהו כראוי לפי דקדוק הלשון.

(שם) ובמוראים גדולים ת' ובחוננין דרבין, וכן "ובמורא גדול" (לקמן כ"ו, ח') "ולכל המורא הגדול (ל"ד, יב) ת' בל' "חוננא", החליף מורא, למרא, לפי שאי אפשר לחרג' בלשון "דחלן" מפני שמשמעותו אלילים, "אלהי כסף ואלהי זהב" (שמו'. כ', כ') ת' "דחלן דכסף ודחלן דדב", כיוצא בזה "ופחד יצחק" (ברא'. ל"א, מ"ב) ת' "ודחיל ליה יצחק" ולא "ודחלחא דיצחק" כי תהי משמעותו ע"ז של יצחק, (עי' אוג'ר עמוד 2 נתיב השני). וכן "את הגדולות ואת הנוראות" (לקמן י', כ"א) ת' "וית חסנתא", ולא "דחילתא", ע"ש.

(לו) ויוציאן בפניו ת' ואפקך במיטריה, הוא כמו "פני ילכו" (שמו'. ל"ג, י"ד) שחרג' "שכנתי חקך", וכאן במוסב ליציאת מצרים חרג' בל' "מיטריה" כמו "ויהי לי לישועה" (שמו'. ט"ו, ב') ת' "אמר במיטרי וזהו לי לפרק".

(לט) ועל הארץ מתחת אין עוד ת' לית עוד, ברוב ספרים "לית עוד בר מיניה" כמו לעיל (פסוק לה) "אין עוד מלכדו", ואפשר שהאחרונים הוסיפו כאן מלות "בר מיניה", כי מ"מ לשון "לית עוד" משמעותו ג"כ שאין זולתו כמו בכתוב "אין עוד", רק לשון "ליהוה עוד" יהיה ח"ו חרוף וגדוף.

(מג) את בצר — לראובני — לגדי — למנשי ת' לשיבט ראובן — לשיבט גד -- לשיבטא דמנשה. ת' הראשונים בסמיכות פשוטה והאחרון בלשון מפריט שלאחריו ד' — פירשתי לעיל ג', י"ב. ע"ש.

ה. ג) לא את אבותינו וכו' כי אתנו ת' אילהין עימנא, (סבינויטה ורוב ספרים עתיקים) ומסורת עליו (ברא'. י"ב, מ"ה, ונשנית כאן) ברליגר עמוד 30 ועמוד 56. לפי זה הכוונה לדעת החרגום, רק עמנו כרת ה' הברית של מתן תורה ולא עם אבותינו, ולא כן דעת רש"י ורוב המפרשים.

(שם) אנחנו אלה פה היום כלנו חיים ת' אנחנא אלין פֿא וגו' (סבינויטה פתשגן ובולוניא) ברוב ספר' הקֿא. עקר פֿא, שכן מתורגם תמיד לשון פֿון שאינו מצמצם, כגון "האין פה נביא" (מ"א. כ"ב, ד') ח"י "הלית פֿא נביא", לפי שהכוונה בקרוב בסמיכות, ולא במקום הוה טמש, וכן כאן משמע מלשון "אנחנו אלה פה" שהכוונה אלה העומדים מרחוק בסמיכות.

(ה) ולא עליהם בהר לאמר ת' ולא סליקתון למורא למיטר, כך הגרסה בכל הספרים, ב"ם אוג'ר מצא באחד מספריו תחת "למיטר" "כד אימר" כת' יב"ע, ואמר שהוא נכון מאד, ולא הבנתי שיהי יותר נכון ממה שפרש"י ורוב גדולי המפרשים, שמוסב למעלה (פסוק ד'), "דבר ה' עמכם בהר מתוך האש לאמר", ומה שבנתיים הוא מאמר מוסגר והלא לשון "לאמר" לא נמצא במקרא בהוראת בשעה שאמר, והרבה פעמים השמוש במאמר מוסגר.

(ט) ועל רכעים לשנאי ת' לסנאי כד משלמין בנאי למחטי בחר אבהתהון (סבינויטה ורוב ספרים), בקצת ספרים, "בחר חובי אבהתהון", והאוג'ר מסכים לזה

ואומר שרוב ספרים השמיטו מלה „חובי“. נראה שנשמט ממנו מלת „למחטי“ בתרגום, שלאחריה מלת „חובי“ אך למותר ונגד דרכי הלשון.

(טו) למען יאריכון ימיך ולמען ייטב לך ת' בדיל דִּיִּרְכוֹן יומך ובדיל דִּיִּיטב לך (סביניטה ופחשגן). „יאריכון ימיך“ ת' בכל שאר מקומות „יורכון יומך“ (שמו). כ/ „ב. דבר. ו/ „ב. וכ“ה, ט"ו). אולי אמר כאן „דִּיִּרְכוֹן“ כדי לזווג המלות שהרי יאמר אחריו דִּיִּיטב (פתשגן).

(יו) ולא תגנב ת' ולא תגנוב נפשא (סביניטה וקצת ספרים) ברובם בלא תוספות מלת „נפשא“. בדברות ראשונות לא נמצא בספרים כלל מלת „נפשא“ אצל „לא תגנב“, וצ"ע כי לפי דברי רבותינו בגונב נפשות הכתוב מדבר, (עי' רש"י שם).

(כא) כי ידבר אלקים את האדם וחי ת' ארי מטלל ה' עם אינשא ומחקים כך גרסת כל הספרים, וכן נכון, ולא כגרסא יחידה שבס' אוג"ר רוצה לקיים (עמוד 71 הערה 339): „ארי מטלל מן קדם ה' עם אנשא“ וגו', כי אין כאן מקום ללשון מטלל, ואף לא להוסיף מפני הכבוד מלות „מן קדם“, כפי שביארתי זה הענין בראיות ברורות (שמו. ל"ג, ט') ע"ש.

(כו) מי יתן והיה לבבם זה להם ת' לוי דיהי ליבא הדין להון, „לבבם“ ת' „ליבא“ בלא כנוי, לפי שנאמר אחריו „להם“ אין צורך להכפיל כנוי הקנין.

(כח) ועתה פה עמוד עמדי ת' ואת הכא קום קדמי (סביניטה בולוניא ועוד), וכן עקר, לשון האוג"ר (שם הערה 340): „הוי קאים קדמי, וכן עקר, ובקצת ספרים ואת הכא קאים קדמי, והוא שבוש, ובקצתם קום קדמי, ואינו מתוקן כנוסח הראשון“ עכ"ל, הנה זה נכון שהנוסח „קאים קדמי“ שבוש, כי „קאים“ בינוני, ולשון „עמוד עמדי“ צווי, אולם גם לשון „הוי קאים קדמי“ איננו נכון, כי משמעותו שישאר עומד כהוייתו, כמו כל לשון „יהי מסאב עד רמשא“ משמע שיהי סמא כהוייתו עד הערב, וכן „זכור את יום השבת“ ת' הוי „דכיר“ טעמו שיעמוד בזכרון תמיד ולא השכחנו, ולענין הזכרת דבר הנשכח הצווי „אידכר“, כגון „זכור ימות עולם“ (לקמן ל"ב, ו') וכאן הכוונה שישאר עמו (כפרוש הראב"ע) כיון שאמר למשה בסמוך למעלה „לך אמר להם שובו לאהליכם“, ובוה יתכן רק לשון קום שיכול להיות משמעותו שיעמוד שם אחרי שובו, ככוונת לשון הכתוב.

ו, (ד) שמע ישראל ת' שמע ישראל, כן כמעט בכל הספרים, ויש מעטים שנורסים „קביל ישראל“. בס' אוג"ר מביא לשון סט"ג (עשה ב') מצות עשה להאמין ולשמעו היא הקבלה שהוא אחד וכו' שנא' שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד, שמע כמו תקבל, עכ"ל, אולם מ"ט לשון שמע עקר, שאונקלוס הולך אחר דרשת רבותינו התנאים הקדמונים שפירשוהו ענין שמיעה והבנה, (ברכות ט"ו, א') יש פלוגתא חד אומר שמע בכל לשון שאתה שומע, וחד אמר השמיע לאונן מה שאתה מוציא מפיך, ודרכו תמיד לחפוש בלשון הכתוב כשהוא יסוד להלכות ודרשוהו כמו שבארתי בהרבה מקומות.

(ו) ושננתם לבניך ת' ותתנינן ענינו החזרה והשנות בלמוד, ועל השנות החלום. (ברא'. ט"א, ל"ה) ת' „ועל דאיתני“, וכן „ולא שנה לו“ (ש"ב. כ', ד') ת' „ולא תנא ליה“ ולא תרג' כפרש"י לשון חרוד ושנון, כיון שמלציה זו אינה נזהגת בארמית לענין למוד.

(ט) וכתבתם על מזוזות ביהך ובשעריך ת' ותכתבינן על מזוזות ותקבעינן

בסיפי בַּתָּךְ ובחֲרָעֶךָ. ת' לפי ההלכה, שלא יכתבם על הסף ממש, וקורא הגויל שהפרשיות כחובות עליו מזוה בשם שהיה ידוע ומפורסם בימיו, כמו „חטפות“ — „תפילין“ (עי' נחינה לגר). „ביתך“ ת' בַּתָּךְ ל' רבים, כמו „ומלאו בתך“ (שמו'). י', ו) ת' „ויתמלון בַּתָּךְ“, (סביונימה) בשאר ספרים כאן הנוסח „ביתך“ ל' יחיד, ומסורת עליו בַּתָּךְ יפה (ברלינר עמוד 89) ועי' מה שהעיר בענין ההפרש שבנקוד בין מסורה לסביוניטה, אולי הטעם שחרג' לשון רבים, להודווג המלות לפי שסמוך לו „ובשעריך“ ל„ה, ועוד י"ל כיון שחרג' מזוין ל' רבים, אילו אמר „בסיפי ביתך“ ל' יחיד, תהיה משמעותו שחי מזויות לשני הספים, ואין צריך אלא אחת עי' רש"י, „בסיפי בַּתָּךְ“ משמע מזויות רבות לבתים רבים, אחת לכל פתח.

(יא) ובורות הצובים ת' וגוכין פסילן, הקשה ב"ם פחשגן, איך חרג' פסילן ל"ג, כי גוב תמיד ל"ו, עכ"ל, אמנם מלת פסילן כאן אינה תואר, אלא שם והוראתו „גזית“, ופירש „בורות הצובים“ בורות של אבני גזית, וכן „בתי גזית בניהם“ (עמו'). ה' י"א ח"י „בתי פסילן בניהון“.

(יג) את ה' אלקיך תירא ואותו תעבוד ת' ית ה' אלקך תדחל וקדמותי תפלת. לעיל פסוק ב' „למען תירא את ה' אלקיך“ ת' בדיל תדחל קדם ה' וכן בהרבה מקומות, לדעת ב"ם פחשגן הטעם שלא רצה לחרג' כאן קדם מפני שסמוך לו „וקדמותי תפלת“, וכן לקמן י"ג ה' אולם הטעם אינו מספיק, כי לקמן י', י"ב. חרג' שהי פעמים „קדם“ בכתוב אחד, ובפסוק: „ליראה את השם הנכבד והנורא הזה את ה' אלקיך“ (לקמן כ"ח, נ"ח) ת' „למידחל יח שמא יקירא ודחילא הדין ית ה' אלקך“, ואין בו לשון „קדם“ כלל, והנכון לע"ד מה שבארתי באריכות שמו'. א', י"ב ע"ש.

(כד) לטוב לנו ת' דמטב לנו (עי' לקמן י', י"ג).

ה' (כ) ולא תחנם ת' ולא תרחם עליהון. הפעל חנן מתורגם בלשון רחים על — כמו „כי חנני אלקים“ (ברא'. ל"ג, י"א) ת' „ארי רחים עלי ה'“, והפעל „אהב“ מתרג' בלשון „רחים ית“, „באהבתו אוהה“ (שם כ"ט, כ') ת' „בדריחים יתה“. (ועי' מ"ש ברא' ל"ג, ה') בפסוק „אשר חנן אלקים את עבדך“ שחרגס „דחן ה' ית עבדך“.

(ד) כי יסיר את כנך מאחרי ועבדו אלהים אחרים ת' ארי יטעין ית בנך מבתר פולחני ויפלהון לטעות עממיא. ברוב ספרים „יטעין“ לשון נקבות רבות, אולם גרסת הספרים „ית ברך“ אינו נכון, ומסורת עליו (ברלינר עמוד 56): כל בְּנֶךְ בְּנֶךְ תרג' בר מן חד כי יסיר את בנך, וכל בְּנֶיךָ בְּנֶיךָ תרג', הטעם שצ"ל כאן בְּנֶךְ ל' רבים, לפי שלפניו ושלאחוריו ל' רבים „יטעין“, „ויפלהון“ (ופחשגן). המפרשים הקשו כי לפי החרגוס לשון „כי יסיר את בנך“ מוסב על הסמוך „ובתו לא חקח לבנך“, וזה סותר דעת רש"י, כי לפי פירושו בחומש ובסוגית הגמרא (קדושין ס"ה, ב') דרשו רבותינו שלשון „כי יסיר את בנך“ קאי למעלה על „בהך לא תחן לבנו“, אולם החוספ' (שם ד"ה בנך הבא מישראלית) הקשה על פרש"י, ופירש ר"ת איפכא שלפי דרשת רבותינו קאי „כי יסיר את בנך“ על הסמוך „ובתו לא חקח לבנך“, כמו שהוא בחרגוס אונקלוס ובת' יב"ע. (עי' היטיב שם בגמרא וחוספ' ואין כאן מקום להאריך ועי' עוד בהמשכדל). והנה מובא שם בתום' נוסח התרגום „ארי יטעון ית

בנך מבחר דחלתי, גרסא זו אינה מדויקת. כי מלשון „יטעון“, לשון זכרים רבים אין להבין מי הם אשר יסירו, ואין דרך התרגום לדבר בלשון סתום כזה ולפי זה וגם גרסת ה"ג ב"ם נתינה לגר „ארי יטעי“ ל"ו אינה נכונה, ואף לשון „מבחר דחלתי“ בגרסת התוס' אינו נכון, כמו שבארתי בראיות ברורות (במד. י"ד, מ"ג) עי"ש.

(ה) כי אם כה תעשו להם ת' ארי אם כדון תעבדון להון, כך הגרסא רוב הספרים, וב"ם אוג"ר מצא בשני ספרים „אילהין כדון תעבדון“, וכותב כי גרסא „ארי אם כדון“ שבוש. עכ"ל, אמנם הגרסא „ארי אם כדון“ היא ישרה ונכונה, כי לא שייך כאן כלל לשון אילהין, בפסוק „לא אשלחך כי אם ברכתני“ (ברא'. ל"ב, כ"ג) ת' „אילהין ברכתני“ וטעם „אילהין“ כמו אלא אם, והכוונה לא אשלחך אלא אם תברכני, או אשלח אותך, כיוצא בו „אם תצאו מזה כי אם בבוא אחיכם הקטן הנה“ (שם מ"ב, ט"ו) ת' „אילהין במיתי אחוכון“ וכו', וכן „לא תראו פני בלתי אחיכם אחכם“ (שם מ"ג, ה') ת' „אילהין כד אחוכון עמכון“, ג"כ הכוונה אם יבוא אחיכם תצאו מזה, ועמו תראו פני, ויש עוד כיוצא בהם, וכן כאן, לשון „כי אם כן תעשו להם“ וכו' נאמר אחר האזהרות „ולא תתחנן כם בתך לא תתן לבנו ובתו לא תקח לבנך“ ואילו תרגם „אילהין כדון תעבדון להון“ יש מקום למעות ולומר כי הכוונה אלא אם כה תעשו להם, (שתכרתו אליהם ובתי ע"ז שלהם, שאין עוד לחוש על זהונו את בניך אחרי אלהיהן) או תתחננון בם, על כן לא תרגם „אילהין“ והניח לשון הכתוב „ארי אם“, כי מצינו „אם“ שהוא גלוי רצון שיהיה כן, כמו „ועתה אם תשא חטאתם“ (שמו'. ל"ב, ל"ב) שהוא בקשה שישא ה' חטאתם (עי' פ' ר"ע ספורנו) ומפי הקב"ה הוא צווי, וכן יש לשון אם שאינו רשות אלא חובא (עי' רש"י שמו'. כ', כ"ב) וגם בחרג' המיוח' ליב"ע „ארום אין כדון תעבדון להון“.

(ו) להיות לו לעם סגלה ת' למהוי ליה לעם חביב, וכן לקטן י"ד, ב'. - וכ"ו, י"ח. כל „לי“, „לו“, „אל“ שמוסב להשם ית"ב מתורג' בלשון „קדם“ מפני הכבוד, (עי' אוג"ר עמוד 28 הערה 55) אמנם רק אצל ייחוס שאליו או הקנין מצד זולתו אבל לא מצד עצמו, כגון „כי לי כל כבוד“ (במד. ג', י"ג) „כי לי כל הארץ“ (שמו'. י"ט, ה') ת' „די לי כל בוכרא“ - „די לי כל ארעא“, כנגדו „קדש לי כל בכור“ ת' „קדש קדמי“, וכאן הכוונה שיהיו חביבים להקב"ה מצד עצמו, יתכן ג"כ לשון „ליה“, ומה שתרג' „והייתם לי סגלה“ (שמו'. י"ט, ה'), ותהון קדמי חביבין הטעם כיון שסמוך לו „כי לי כל הארץ“, שח' „די לי“, משמש בלשון „קדמי“ להרחיק הכפל. וענין „להיות לו לעם סגלה“ אינו דומה לענין „יקימך ה' לו לעם קדוש“, וכן „לממן הקים אותך לו לעם קדוש“ ולקטן כ"ח, ט'. וכ"ט, י"ב: שתרג' „קדמוהי“, והוא לפי מסורת (עי' לקטן כ"ח, ט'), ההפך. כי החבה היא מצד הקב"ה לישראל, והקדושה היה מצד ישראל לפני הקב"ה בבחינת מעשיהם הטובים, ובוה יתכן לשון „קדם“ כמו אצל כל „קודש לה“ שחרגונו. קודשא קדם ה"י.

(ז) חשק ה' בכם ויבחר בכם ת' צָבִי בכוון ואתרעי בכוון. „חשק“ בהוראת רצה תרגומו בשאר מקומות „אתרעי“ רק במחובר עם „בחר“ הוא מתורג' בל' „צבי“ להרחיק הכפל וכן לקטן י', ט"ו. וכל כיוצא בו.

(ח) ומשלם לשנאיו אל פניו להאבידו לא מאחר לשנאו וגו' ת' ומשל לסנאוהי טָבֵן דאינו עבדין קדמוהי בחייהון לאבודיהון לא מאחר עבד טב לסנאוהי וגו'. הכוונה שהקב"ה משלם לרשעים שכר של מעשים טובים שעשו לפניו מיד בחייהם בעה"ז כדי לאבדם לעה"ב ולא מאחר לתן שכרם, וזה כדרשת רבותינו וערובין כ"ב, א') א"ר אילא לשנאו הוא דלא יאחר אבל יאחר לצדיקים גמורים והיינו

רא"ר יהושע בן לוי מה דכתיב אשר אנכי מצוין לעשותם (בפסוק הסמוך) היום לעשותם ולא למחר לעשותם, היום לעשותם ומחר לקבל שכרם, וכן פרש"י. ולא תרג' כדעת קצת מפרשים. ומשלם לשונאיו פרי הטאתם, אל פניו לו ולבניו עד דור רביעי, וכת' סורי ותרג' הרמב"ם, לפי שאנחנו ראים בכל יום כי יש רשע וטוב לו וצדיק ורע לו.

ע ק ב.

(יב) שגר אלפיך ועשתרות צאנך ת' בקריתורך ועדרי ענך, "וכל פטר שגר בהמה" (שמו"י, י"ג, י"ב) ה' "וכל פתח ולד בעירא", וכאן לפי שנאמר אצל "ועשתרות" שטעמו התרבות העדרים תרג' גם "שגר" לשון עדרים, כי עדר של שוורים נקרא בארמית "בקרא", "נבכו עדרי בקר" (יואל א', י"ח) ת"י, "מתערבלן בקרן דתורין".

(טו) כי מוקש הוא לך ת' ארי לתקלא יהון לך. "יהון" מוסב על העמים, ולא על "טעותהון" שהוא ל"ג, והיה לו לוטר "יהוין", וטלת "הוא" בעברי טעמו כל אחד מהעמים יהי לך למוקש אם תחוס עינך עליהם, כמו שנאמר "והיה אשר תחידו מהם לשכים בעיניכם" וגו' (במד' ל"ג, נ"ה).

(יז) כי תאמר בלבך ת' ארי תיטר (סבינוניטה ורוב ספרים), ולדעת רש"י צ"ל "דילמא" וכן הוא בקצת ספרים, אולם יש בו מסורת (ברלינר עמוד 90) : ארי נ"א דילמא ולא דאיק. ועליה סימנ' דילמא דהא אלא אי. "דילמא" מורה שהמדבר רוצה שלא יהי כך, והוא תרגום של "פן", וכן "לו ישטמנו יוסף" (ברא' נ', ט"ו) ת' "דילמא יטר לנא דבבא", ואיך זוהר הכתוב שלא יאמרו כן בלבבם, הלא מכל ענין הפרשה משמע שהכוונה כשיאמרו זאת בלבבם, כיון שנאמר לא תירא מהם, ולא תערץ מפניהם וכל המאמר עד פסוק כ"ד הכל לחזק ולאמץ את לבבם.

(יח) זכר תזכר : ת' אידכרא תידכר (סבינוניטה וספרים עתיקים) נ"א מדכר תדכר ואינו מדויק. פעולת הזכירה היא בשני אופנים, שמירת הענין שלא ישכח או הזכרת דבר הנשכח. בעברי אין הפרש בלשון בין זה לזה, אמנם בארמית הפעל דכר בכנין הקל מורה על שמירה בזכרון שלא ישכח, ובנין אחפעל אידכר מורה על השכח ענין הנשכח להזכר. על כן בייחוס להקב"ה, שאין שכחה לפני כסא כבודו, נוהג תמיד בנין הקל, "וזכר אליקים" (ברא' ח', א'. וי"ט, כ"ט) ת' "ודכר ה'" (עי' מ"ש ברא' ל', כ"ד), ואצל בן אדם "וזכר יוסף" (שם מ"ב, ט') ת' "ואידכר יוסף", וכן "ולא זכר שר המשקים" (שם מ', כ"ז) ת' "ולא אידכר", "וזכרתם את כל מצות ה'" (במד' ט"ז, ט') ת' "ותידכרון (עי' מ"ש) וכן כל לשון "תזכר", "תזכרו", "וזכרת" תרגומי תידכר הדלת דגושה מפני חסרון התיי' של איתפעל. וכן הצווי "זכור" כשהכוונה זכור ואל תשכח מתורגם "הוי דכור", ענין חמידית, ואם הטעם זכירה מה שנשכח, כגון "זכור ימות עולם" (דבר' ל"ב, י"ג) "זכר נא מה יעץ" (מיכה ו', ה') ת' "אידכר", וכן כאן "זכור תזכור" צ"ל "אידכרא תידכר", כי אינו

צווי שלא לשכוח מה שעשה ה' לפרעה ולכל מצרים, אלא מצות רבות הן זכר ליציאת מצרים. ומה שחרג' אצל הבקשות להקב"ה, "זכר לאברהם" (שמו'. ל"ב, מ"ג) "זכר לעבדיך" (דבר'. ט', כ"ו) אִי־פֶּדֶר, בלשן אִי־פֶּעַל טעמו כמו זכור הדבר אצלך חמיד, והבנין אִי־פֶּעַל מורה על חוזק הפעולה.

(כ) וגם את הצרעה ישלח ה' אליך בם ת' יגרי, "ושלחתי את הצרעה לפניך" (שמו'. כ"ג, כ"ח) ת', "ואשלח", ההפרש כי בדבר שאינו מצוי ורגיל יתכן לשון שליחות, לפיכך תרג' שם "ישלח", כיון שנאמר בו "וגרשה את החיו ואת הכנעני ואת החתי מלפניך", שהקב"ה שלח הצרעה לפניהם מחדש, שלא היתה עדיין מצויה בארץ, כיוצא בו "משלח בך את הערב" (שמו'. ח', י"ו) ת', "משלח בך", שלא היה שם במציאות ונשלח ממקום אחר, אולם כאן הכתוב מדבר מומן הכבוש או אחר הכבוש, שהצרעה היחה כבר בארץ, כמו שנאמר בסמוך "עד אבוד הנשאים והנסתרים לפניך", לא שייך לשון שליחה אלא גריו, שמעמו הסתה שחרדוף את הנשאים במקומות שנסתרים שם והאבדם, וכן "ושלחתי בכם את חית הארץ" (ויק'. כ"ו, כ"ב), וכן "וישלח ה' בעם את הנחשים" (במד'. ל"ב, כ"ד) ת' בשניהם בלשון גריו, לפי שחית הארץ מצויה במדינה, והנחשים מצוים במדבר, וכן "את אויביך אשר ישלחנו ה' בך" (דבר'. כ"ח, מ"ח) ת', "דיגרינוך", שהכוונה האויבים שהם עובדים אותם אחר שנצחום.

ה. יחיה האדם (שני פעמים בכתוב) הראשון ת' "מחקים אינשא", והשני תְּחִי אינשא, להרחיק הכפל, תְּחִי בינוני כמו "שָׁרִי" סָנִי וכן רבים.

(שם) מוצא פי ה' ת' אִפְקוֹת מימר מן קדם ה' (סביוניטה ורוב ספרים עתיקים),

נ"א "מימרא דה". הגרסא "מימר מן קדם ה'" עקר שהיא יותר לשון כבוד, כי "מימרא דה" הוא כנוי לכבודו בעצמו, כגון "ואשביעך בה" (ברא'. כ"ד, ג') ת' "במימרא דה", ולשון "על פי ה'" מתורג' "על מימרא דה" כשהכוונה על מצות ה', "מימר מן קדם ה'" משמע רק מאמרו של הקב"ה שיהיה כך. ויש ספרים שגורסים "מימרא מן קדם ה'", הוא ודאי אינו מדויק, כי אין כאן מקום לתמונת המפריט.

(ז) עינות ותהומות יוצאים בבקעה ובהר ת' מבועי עינות ותהומין נפקין בבקען ובטורין, מלת "מבועי" מוסבת אף על "ותהומין", ושיעורו מבועי עינות ומבועי תהומין נפקין, כי השמות "עינא", "תהום" בארמית טעמו מקום העין ומקום התהום, והמים הנובעים מהם נקראים מבועין, וזה שהוסיף תיבת "מבועי". "בבקעה ובהר" ת' "בבקען ובטורין", כי המפריט "בבקעא ובטורא" כלשון הכתוב, תהי משמעותו בבקעה אחת ובהר אחד.

(ח) ארץ חטה ושערה וגו' ת' ארע חטין ושערין וגו' לפי דרכי הלשון היה לו לומר "ארע עבדא חטין", כמו לעיל (פסוק ז') "ארץ נחלי מים" ת' "ארע נגדא נחליו דמין", אבל כיון שצריך להוסיף עוד שתי פעמים לשון "עבד" בכתוב השמיטו, כמו שהוא בעברי.

(שם) ארץ זית שמן ודבש ת' ארע דויתאה, עבדין משחא והיא עבדא דבש. אלו נאמר "ארץ שמן וזית ודבש" היה יכול לתרג' כפשוטו "ארע עבדא משח וזיתא ודבש", אולם "ארץ זית שמן" משמע ארץ אשר בה זיתים המביאים שמן, ועיין רש"י. תרג' בלשון היותר קצר וצלול "דויתאה עבדין משח", ולפי שמלת "ודבש" חוזרת למלת ארץ צריך לומר "והיא עבדא דבש".

(יח) הנותן לך כח לעשות חיל ת' יחב בך עיצא למיקני ניכסין (סביוניטה

ופתשגן) ברוב ספר' "דיהב לך". לפי הענין נכון, "יהב" בלא דל"ת, לשון מחלט, כי הכוונה הוא נתן לך כח וכן "הוא הנלחם לכם" (לקמן ג', כ"ב) ת' "מיטריה מגיח לבון" וכן רבים. "בך עיצא" עקר, הכוונה שנתן בלבך כח שכלי וחכונה לחשוב תחבולות נכונות לבוא לתכלית העושר והצלחה, "יהב לך עיצא" נאמר על עצה שאדם נותן לחבירו בדברים, אם רוצה מקבלה ואם לא אינו מקבלה, ולא תרג' "יהב לך חילא" כי זה משמע כח גופני שאינו מועיל תמיד להצלחת בנכסים, כמו שנאמר, ברכת ה' היא תעשיר ולא יוסיף עצב עמה. (משלי י', י"ב) ונאמר בחכמה יבנה בית ובחכונה יסכונן (שם כ"ד, ג') ופירש "לעשות חיל" ענין נכסים, ולא נצוה במלחמות, לפי שכבוש הארץ היה על ידי נסים וגבורות שעשה הקב"ה, כמו שנאמר, "וידעת היום כי ה' אלקיך הוא העבר לפניך אש אכלה היא ישמידם והוא יכניעם" (פסוק ג').

(ב) עקב לא חשמעון ת' חלף דלא קבילתון, עבר, "עקב תשמעון" (לעיל ו', י"ב) ת', "דתקבלון" עתיד, הטעם כי השכר יבוא על המחשבה מיד כשיקבלו עליהם התורה והמצות, והעונש אינו אלא לאחר המעשה.

ט, (א) לרשת גוים גדולים — וערים גדולות ת' למירת (סביניטה ורוב ספרים) בקצתם, "לתרכא". כתוב באוג"ר (עמוד 71 הערה 347), "לפי אמיחת הענין נראה עקר "לתרכא", כי לשון ירושה משמע בלא מלחמה", עכ"ל. ואינו נכון, כי לשון "ירש" בעברי ובתרגום, "ירת" נמצא גם בהוראת כבוש במלחמה לעיל ג', י"ב. במלחמת עוג, וכן במד', כ"א, כ"ד. במלחמת סיחון, ואם הכוונה ירושה בלא מלחמה תרגם בלשון "אחתיו", לעיל א', ח'. וכ"א. וכן לקמן ט', כ"ג, פירשתי לעיל א', ח'. עי"ש. והנה גם לא יתכן כאן לשון "לתרכא", לפי שטלת "לרשת" מוסב על "גוים" ועל "ערים", וכייוחם ערים וארצות לא שייך לשון "תרך" שענינו גרושין, ולשון "ירת" נוהג אצל עמים ואצל ערים, כמו שבארחי במד'. ל"ב, ל"ס. עי"ש.

(ב) בני ענקים ת' בני גיבריא — בני ענק ת' בני גִּבְרָא (סביניטה ופתשגן) ברוב ספר' שניהם, "גיבריא", בספר פתשגן הלשון משוכש וכצ"ל: "בני ענקים בני גִּבְרָא בני ענק בני גִּבְרָא שכלם היו ילידי ענק אחד" עכ"ל. וכעין זה פירש לעיל א', כ"ח. "מי יתיצב לפני בני ענק" ת' "מן יכול למיקם" פירש שאי אפשר לקום כנגדם, אולם, "לא יתיצב איש בפניך" (לעיל ו', כ"ד) ת' "לא יתעתד" שכוונתו כל העומד לא יתקיים בפניך.

(ג) הוא העבר לפניך אש אכלה ת' הוא עבר קדמך מיטריה אישא אכלה (סביניטה, בולונייט ועוד) נ"א דְעֵבֶר, "עבר" בלא דל"ת עקר, כמו "הנותן" (לעיל ח', ח') שח' "יהב" ע"ש, מלת "הוא" הסמוכה לפעל כמוסב להקב"ה ת' כשאר מקומות מפני הכבוד בלשון "מיטריה", לעיל א', ל'. וג', כ"ב. ולקמן ל"א, ו'. וח'. ויש עליו מסורת, ברלינר עמוד 28 עי"ש), אבל כאן הניח לשון הכתוב, "הוא" להרחיק הכפל לפי שסמוך לו, "מיטריה אישא אכלא", כיוצא בו, "וה" הוא ההלך לפניך הוא יהיה עמך" (לקמן ל"א, ח') ת' "הוא מדבר קדמך מיטריה יהי בסעריך".

(ד) בהדוף ה' אלקיך אותם ת' בְּדִיתְבֵּר צ"ל בְּדִיתְבֵּר, התא"ו רפויה, כי הא"ו דנושה סימן לשון נפעל, והוא תרוף וגדוף (אוג"ר עמוד 71 הערה 348). (שם) הביאני ה' לרשת את הארץ ח' אֶעֱלֵנִי (ברוב ספרים) וכן עקר, בקצתם

„איתניני“. כבר הוברר כי שרש „עלל“ טעמו הכנסה, הכוונה הכניסני לארץ לרשת אותה, כי אי אפשר לרשת בלא הכנסה, וכן בפסוק הסמוך „אחה בא לרשת“ וכו' ת' „אח עליל“, וכן לעיל א', ח'. ולקמן י', י"א. ועוד רבים, ולא כדברי אוג'ר (שם הערה 349).

(ח) ויתאנף ה' בכס ת' ותקיף רוגזא דה' בכון (ברוב ספרים) נ"א „והוה רגז מן קדם ה'“ מסורת עליו וברלינר עמוד 90: ותקיף רוגזא מטעין ביה, ר"ל שיש שמחרג' „והוה רגז“, כמו שתרג' לשון התאנף בשאר מקומות (דבר'. א' ל"ז ד', כ"א. וט', כ'). והוא טעות, ב"ס אוג'ר הקשה על גרסת „ותקיף רוגזא“ שהוא תרגום של „ויהר אף“, לא של „ויתאנף“, אולם המתרגם בחר לו בדעת ובהשכל לשון „ותקיף רוגזא“ שהוא קשה מלשון „והוה רגז“ לפי שמוסב על מעשה העגל, ושם נאמר „ויהר אפי בהם ואכלם“ (שמו'. ל"ב, י'), וכן „ויתאנף ה' בשלמה כי נטה לבבו מעם ה'“ (מ"א. י"א, ט') ת"י „ותקיף רוגזא“, לפי שבנה במות לנשיו להקטיר לע"ז ונקרעה הממלכה מעליו. (צ"ע כי בפסוק „ויתאנף ה' מאד בישראל ויסירם מעל פניו“ (מ"ב. י"ז, י"ח) ת' „והוה רגז מן קדם ה'“, והוא ג"כ בשביל ע"ז, אולי מפני שנאמר בו „מאד“ ת' „לחדא“, שמורה על קשיות האף, אינו צורך לומר „ותקיף רוגזא“, ועוד י"ל שלשון תקיף רוגזא מורה על חרון אף הבא פתאום על עון פלילי, (פתאום ה' בתקיף), אולם שם היה ארך אפים לפניו יתב', שהיו מכעיסין וכאים יותר ממאתים וחמשים שנה, עד שנחמלא סאתם, לא שייך בו „ותקיף רוגזא“.

(ט) לא שתיתי ת' לא איִשְׁתִּיתִי, וכן לקמן פסוק י"ח. (סביוניטה) בט"ג רפ"ו ודפוס בומברג ש"ח הראשון איִשְׁתִּיתִי והשני שְׁתִּיתִי, ברוב ספרים שניהם שְׁתִּיתִי. נראה שההברה אי נוספה להקל הלשון, כי „שתיתי“ קשה למבטא, לפי זה ראוי להוסיפה בשניהם.

(יב) אשר צִוִּיתָם ת' דפקדינינו (כך הוא ברוב ספרים) ובדפוס סביוניטה דִּפְקִידָתָן הוא תרגום של „אשר צִוִּיתָם“, נראה שהוא טעות.

(יד) הרף ממני ת' אנח בעותך מן קדמי, וכן תרג' „הניחה לי“ (שמו'. ל"ב, י') לפי דרשת רבותינו (ברכות ל"ב, א'. ושם"ר בשלהי פ' מ"ג. ע' רש"י שמו'. ל"ב, י').

(כא) ואכות אותו טחון ת' ושפית יתיה בשופינא. „טחון“ לפי התרגום שם וכמו בטחון „בשופינא“ טעמו כלי חזק שמכחתים בו כלי מתכות.

(א) פסל לך ח' פסול (סביוניטה) וכן נכון לפי שהעתידי יפסול, ברוב ספר' פָּסַל ואינו מדויק.

(ח) לשרתו ת' לשמשותיה, ב"ס להם ושמלה הקשה שלא ת' לשמשא קדמוהי, והמה שלא הרגיש כי אחר המלות, „למקם קדם ה'“, יהו לשון „לשמשא קדמוהי“ הכפלה הענין ונגד דרכי הלשון.

(יא) לך למסע לפני העם ת' איזיל לְמַטּוּל קדם עמא. „ולמסע את המחנה“ (במד'. י', ב') ת' „ולאטלא“ פעל, אבל כאן אצל לשון „לפני העם“ ת' „למטול“ שם, לפי הענין, שילך לנסיעה לפניהם.

(יג) לטוב לך ת' דייטב לך (סביוניטה ורוב ספרים), וכן לטוב לנו (לעיל ו', כ"ד) ת' דייטב לנא. החליף שם החואר לפעל כנאות כלשון ארמית, בקצת ספרים

"לטב לך", "לטב לנא" אינו מחזור, ויש עוד נוסח "לדייטב" שבזש, כי הדל"ת במקום הלמ"ד.

(טז) ומלחם את ערלת לבככם ת' ותעדון ית טפשות לבכון. פירש הכוונה בדרכו לבדר תמיד ענין הדמיון והמליצה, (עי' רש"י ובאור).

(יז) הוא אלקי האלהים ואדוני האדונים ת' אֱלֹהֵי דִינִין ומרי מלכין. "אלהים"

ת', "דינין" וכמו שמו'. כ"א, ו'. ולא ת' בלשון אלהות, כי אין עוד מלבדו, "האדונים" לא חרג', "מריא" או "דברביא" אלא "מלכין", שהם הגבוהים על כלם, ויש לדקדק שלא חרג', "דיניא", "מלכיא" כמו שהם בכתוב בה"א ידיעה, אולי לא חרג' בתמונת המפריט, שתהיה משמעותו כל הדינים, ורבותינו אמרו שהשכינה שורה רק אצל הדינים שדינין דין אמת לאמתו, ולכן אמר גם "מלכין" בנפרד להשוות הלשון.

(שם) אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד ת' דלית קדמוהי מיסב אפין ואף לא לקבלא שוחדא. לא חרג' כפשוטו, "דלא נסיב אפין" וכו' לפי שאין שבח בכך, לשון "לית קדמוהי מיסב אפין" שם הפעל, משמעותו שאין לנו להשען שנמצא לפניו בדין משה פנים וקבלת שחד. — יש כאן מסורת (ברלינר עמוד 90): ואף לקבלא דוקא ונ"א ואף לא לקבלא. אולם קשה להאמין שהגרסא ואף לקבלא תהי דוקא, כי מצינו בכל כיוצא בזה מלת השלילה נכפלה, כגון שמו'. ל"ב, י"ח. במד'. כ', ה'. שם כ"ג, כ"א. וכו', ל', ואפילו כשלא נכפלה מלת "לא" בכתוב, כמו שמו'. י"ב, ט'. במד'. ל"ב, י"ח ואיך ישמטנה כאן, שראוי להרחיק הענין ביותר מפני הכבוד, והנה באמת לפי המסורה של הח' דר' לאנדויער יש ספרים שגורסים במסורה להיפך, והוא הנכון.

(כא) אשר עשה אתך את הגדולות ואת הנוראות האלה ת' וית חסינתא. לא חרג' "וית דחילתא" לפי שלשון "דחלא" משמע אליל, עי' מ"ש (לעיל ד', ל"ד) אצל "מוראים" שח' "חזונין", וכאן לא שייך לשון חזונין, מטה שנאמר "אשר עשה אתך" מוכח שהכוונה מעשים נוראים, "חסינתא" טעמו תעצומות, וגבורות.

יא, (ב) כי לא את בניכם ת' ארי לא ית בניכון, בח' הטיח' ליב"ע, עם בניכון" והוא כפרש"י, אולם הלשון הזה אפשר לפרש לכמה וכמה פנים, עי' פי' הראב"ע וספורנו שכל אחד הלך לפי דרכו הטוב והנכון, לפיכך הניח אונקלוס לשון הכתוב, י"ת" בדרכו תמיד שלא להכריע לצד אחד אצל ענין כזה.

(יב) עיני ה' אלך' בה ת' כלשון הכתוב עי' אוגר נתיב השלשי עמוד 4.

(יח) ושמתם את דברי אלה ת' ית פתגמיא אלין (סביוניטה ופתשגן), גרסת

הספרים "פתגמי אלין", כפתשגן כתוב: "פתגמיא האלין, ואפשר שהוא שגגה אשגרת הלשון" עכ"ל, אמנם לע"ד אפשר ליישב שלשון "פתגמיא" בתמונת המפריט, שהוראתו כמו כל הדברים, ומשמע דברי התורה, והוא כפי מדרש חז"ל בספרי: ושמתם את דברי אלה על לבבכם ועל נפשכם זו תורה, וקשרתם אותם לאות על ידכם זו תפילין, והנה לפי זה יותר נכון "אלין", "האלין" בה"א ידיעה משמע המדובר בהם.

(כד) הים האחרון ת' ימא מערבאה, נ"א "בתראה", ב"ם האוג"ר מביא הגרסה "מערבאה" בשם סביוניטה וקצת ספרים וכותב: "וכן חברו בסוף וזאת הברכה" (לקמן ל"ד, ב'). אולם בסביוניטה רק כאן "מערבאה" ושם "בתראה". יש כאן מסורת (ברלינר עמוד 90): מערבאה נ"א בתראה ואינו דאיק, מסורה זו ודאי אינו מוסבת על השני, כי אם כן היה צ"ל האחרון דמתרג מערבאה כ' באוריתא,

כדרכה תמיד, בכיוצא בזה, והנה באמת כאן יש צורך גדול לפרש הכוונה ימא מערבאה, כי בלשון „מן הנהר נהר פרת ועד הים האחרון“ יש לטעות ולחשוב שים האחרון הוא האחרון של פרת שהוא הולך לחוכו, בחוף ים הפרסי בעבר דרומית מזרחית. אולם שם יתכן לשון „בחראה“, כי מוכן כברור מן הענין שהכוונה ים הגדול בגבול מערבי של א“, וכלל גדול בח“א שלא משנה לשון הכתוב שלא לצורך.

ר א ה

(כו) ברכה וקללה ת' בירכן ולוטיין, וכן פסוק כ"ו: ואת הברכה, ופסוק כ"ח: והקללה ת' וית בירכן - ולוטיין. הכל לשון רבים, לפי שמוסב על האמורות בהר גרוים ובהר עיבל (עי' רש"י).

(כז) אשר תשמעו ת' אם תקבלון, לפי הטסורה (ברלינר עמוד 45) אשר דמחרג' אם ב' באורי, אשר נשיא יחטא. (ויק' ד', כ"ב) את הברכה (כאן). עי' פחשגן.

(כט) את הברכה על הר גרוים ואת הקללה על הר עיבל ת' ית מברכיא על טורא דגרויין וית מלטטיא על טורא דעיבל, החליף הפעולה לפועלים לפי הכוונה האמיתית כפרש"י, „על טורא דגרויין“ משמעותו נגד אצל, כמו „תעבדון את האלקים על ההר הזה“ (שמו' ג', י"ב) שחרג' „על טורא הדיו“. וב"ס לחם ושמלה הקשה והדחיק בזה שלא לצורך, שלדעתו לשון רש"י „כלפי הר גרוים“ אינו מתאים עם לשון התרגום „על טורא דגרויין“.

(ל) אחרי דרך מבוא השמש ת' אחורי אורת, „אחורי“ מורה על איחור מקומי (עי' הכללים שבארחי ברא' י"ח, י'), מלת „אחורי“ מוסבת ללשון „בעבר הירדן“, ומשמע בצד אחורו והוא צד המערבי, כי המורה נקרא „קידומא“, וכוונת התרג' כפרש"י עי"ש, אולם ענין למרחוק איננו במשמעות לשון „אחור“.

יב, (ז) אשר ברכך ה' אלקיך ת' דברכך, ל' יחיד אע"פ שרוב הכתוב ל' רבים, לפי שאם תרג' „דברככון“ היה צ"ל גם „ה' אלקכון“, ואין דרך אונקלוס לשנות השם, ואף כאן הדחיק ב"ס לחם ושמלה ללא דבר.

(ח) אשר אנחנו עושים פה היום ת' קָא (סביוניטה ובולוניא) גרסת הספרים „הכא“. עקר קָא, לפי שמלת פה כאן אינה מצמצמת על מקום מסומן (עי' מ"ש לעיל ה' ג'), כי לדעת חז"ל הכתוב מדבר משעת התר הבמות, ולא ממקום שהם עכשו (עי' רש"י וספרי פירש התורה והמצוה להנאון מלכים ז"ל סימן ט"ז), ואפילו למ"ד שהכתוב מדבר מומן שהיו מטלטלים את המקדש, הוא משך שנים רבות ומקומות רבים.

(ט) אל המנוחה ואל הנחלה ת' לבית נחא ולאחסנתא (סביו', בולוני' ועוד) ברוב ספרים „ולאחסנא“, בנפרד. הנכון „ולאחסנתא“ לשון ידוע כבעברי „הנחלה“, לפי דרשת חז"ל „אל המנוחה, זו שילה, ואל הנחלה זו ירושלים“, מקומות ידועים, עי' רש"י וספרי.

(טו) כצבי וכאיל ת' כבסר טביא ואילא. וכן לקמן פסוק כ"ב וכו"ג, כ"ב. בכלם הוסיף לשון „כסר“ ללמד שפטורים מן המתנות ולאפוקי החלב.

(כו) רק קדש'ך אשר יהיו לך ת' לחוד קודש'ך. מסורת עליו (ברלינר עמוד 56) קודש'ך מטעין ביה. ר"ל שיש ספרים שגורסים בטעות מעשר קודש'ך, כמו שנוסף לשון, "מעשר" במד'. ה', י'. מטעם שבארתי במקומו עי"ש, ולקטן כ"ו, י"ג. בערתי הקדש מן הכית" ת', "פלתי קודש מעשרא מן ביתא" נ"א, "מעשר קודשא", לפי למוד רבותינו שהמעשרות צריכין בעור, בשנה רביעית ובשביעית, ושאר קדשים אינו מבערים ואינו נוהג לשון בעור. והנה ברור כשמש שלשון מעשר נוסף שם כראוי ולצורך, ולא כדעת הג' ב"ס נחניה לגר שתלמיד טועה הוסיפו. אבל כאן הכוונה כל הקדשים בכלל, קרבנות של נדבות ונדרים, שלמים, וחגיגות וגם המעשרות.

(כט) לרשת אותם מפניך וירשת אותם וישבת בארצם, ת' למירת יתהון, וחירת יתהון (גרסת כל הספרים). בס' אוגר מצא באחד: "למירת יתהון", ותתריך יתהון, וכוחב: וכן נכון לפי הענין, שאם חפרש, "וירשת אותם" לשון ירושה, יהיה "וירשת בארצם" שפת יחר. אולם במח"כ ירושה וישיבה שונים כענינם, ונאמרים ביחד, כמו, "וירשתה וישבת בה" (לקטן י"ו, י"ד) ת', "ותירדה ותיבת בה", וכן "וירשתם וישבת בעריהם" וגו' (לקטן י"ט, א') ת', "ותירתינו ותיבת בקריהון".

(ל) פן תנקש אחריהם ת' דילמא תחלל בחריהון. פרש"י: "פן תנקש, אונקלוס תרגם לשון מוקש ואני אומר שלא חש לדקדק בלשון שלא מצינו נו"ן בלשון יוקש" וכו' עכ"ל, כוונתו רק ללמד שלא נחשוב שהוא משרש יקש, אבל אינו בא לחלוק על ההרגום, כי בפסוק, "ולמה אתה מתנקש בנפשי להמיתני" (ש"א. כ"ח, ט') הוא עצמו פירש: "מתנקש, מבקש הקלה", וי"ח, "ולמה את מתגדי בנפשי", מפני היראה, כי ידעה שהוא שאול וכן, "בפועל כפיו נוקש רשע" (תהי'. ט'), י"ז) ת' "יתקל רשיעא", "וינקשו מבקשי נפש" (שם ק"ט, י"א) ת', "ועכדו פיתון חבעי נפשי".

יג, (וב) נתן לך אות או מופת ת' אַת או מופת, שניהם בלשון נפרד (סביוניטה וכולוניא) ברוב ספרים, "אַת או מופתא", אחד בנפרד ואחד בידוע, ודאי אינו נכון, ואין כאן כלל מקום ללשון ידוע.

(ג) אשר לא ידעתם ונעבדם ת' דלא ידעתנינו ונפלחנינו, לשון נקבה (סביוניטה ומ"ג משנת רפ"ו) וכן עקר, כי מוסב למלת "טעות" שהוא ל"ג, ברוב ספרים "ידעתנינו ונפלחנינו" הוא ל' ובר ואינו מדויק.

(ה) אחרי ה' אלקיכם חלכו ת' בחר פולחנא דה' וגו', כבר בארתי, כי רק אצל לשון, "טאחרי" תרג' בל', "פולחנא דה'", ואצל לשון, "אחרי": "דחלתא דה'", (עי' ט"ש במד'. י"ד, ט"ג), אולם כאן לא אמר, "בחר דחלתא דה'", לפי שסמך לו, "ואותו תיראו" שח', "ויתיה דחלון" ויהיה כפל הענין.

(שם) ובו תדבקון ה' וברחלתיה תתקרבון (סביוניטה וכל הספרים), אמנם מסורת עליו (ברלינר עמוד 90): תִּדְבְּקוֹן נ"א תִּתְקַרְבּוֹן ואינו דאיק כבר הוברר (לעיל ד', ד') אם לשון בו תדבק מוסב על קיום המצוות תרגם, "לדחלתיה תתקרב", ושהכוונה התחזקת באמנות ועבודת ה' והרחקה מע"ג חרג' בלשון, "דבק", וגרסת המסורה תִּדְבְּקוֹן היא לפי דרשת חז"ל בספרי: "וכו תדבקון, הפרישו עצמכם מעבודת כוכבים ודבקו במקום". אולם גם גרסת הספרים יש ליישב, שלפי הענין הכוונה קיום המצוות ומוסב על, "ואותו תיראו ואת מצותיו תשמרו ובקלו תשמעו

ואותו תעבוד, והוא כמו לעיל י', כ'. „את ה' אלקיך תירא ואותו תעבוד ובו תדבק" שתרגמו, „ולדלתיך תחקרב".

(ז) כי יסיתך ת' ארי ימלכנך. פירש „יסיתך" ענין עצה, כמו „וחסיתיהו

לשאל מאת אביה שרה" (יהוש. ט"ה, י"ג) ת', „ואמלכתיה". ששניהם בעצה אחת לעשות הדבר לטובתם, וכן כאן יחשבו שעל ידי עבודה לאליל יגיעו לאיזה חפץ הנרצה. ואינו כאשר לשון הסיחה ענין גרוי ופתוי, כי המגרה והמפתה עושה להנאת עצמו או לרעת זולתו.

(שם) או אשת חיקו ת' איתח קימיה, החליף „חיקו" בלשון נקי „חקו", ומצינו לשון קים בתרגום כהוראת נשואין, „אשר לו יעדה" (שמו' כ"א, ח'), „דיקמה ליה", „מהר יטהרנה לו לאשה" (שם כ"ב, ט"ו) „קיסה יקימנה ליה לאיתו".

(י) להמיתו ת' בסביניטה למקטלינה תחת למקטליה טעות.

(שם) ויד כל העם באחרונה ת' וידה כל עמא (סביניטה ופחשגן) (כאן כתוב בפחשגן, וידא דכל עמא, והוא שבוש וצ"ל „כל עמא", כי הוא כותב (ברא' ט"ו, א') בזה הלשון: „ויד כל העם דמיסת, וידא כל עמא, וצ"ע בשאר ספרים") בשאר ספרים „דכל עמא". תמונת המפריט כלא דל"ת אחריו וזה וצ"ע. בפסוק „ויובה זכחים לאלקי אביו יצחק" (ברא' ט"ו, א') ת' ג"כ בלא דל"ת „לאלקא אבוהו יצחק" (סביניטה והרבה ספרים עתיקים) עי"ש שם.

(יג, יז) תל עולם ת' תל חרוב לעלם (סביניטה ורוב ספרים) לדעת ב"ם „אוג"ר חרוב בו"ו הוא טעות וצ"ל „חריב" בו"ד, ואינו נכון, חרוב שם חואר והוא תרגום של חרב, (ירמ' לג, י'. — חגי א', ד'. יט').

יד, (א) לא תתגודדו ת' לא תתחטטון (סביניטה ועוד) ברוב ספרים

תתחטטון ויש מסורת (ברלינר עמוד 90) תתחטטון נ"א תתחטטון, מוכח שהגרסא תתחטטון עתיקה ולא כדעת ב"ם „אוג"ר שרק קצת מהאחרונים כתבו בחי"ת, אולם מ"מ אין הפרש בטעם, כי חי"ת זה"א רגילים להתחלף. וכמו שלשון „לא תתגודדו" משמע לא תעשו אגודות אגודות, וגם לא תשרטו שרטת בבשרכם, כמו שנדרש בספרי ובגמרא (יבמות י"ג, ב'. ויד' א'. מכות כ', א'). כך לשון „תתחטטון" מורה על שחיהו, ענין שריטה „ויתגודדו כמשפטם בחרכות" (ט"א. י"ה, כ"ח) ת"י „ואיתחטטו", וכן רבים, וגם משמע ענין פרישה והתבודדת והרחקה, „ומאטאיתה במטאטא השמד" ת"י „ואיתחטטנה כמא דמהטטין במבינא" (ישע' י"ד, כ"ג), וכן „והתשומטנה בגדרות" (ירמ' ט"ט, ג') ת"י „ואיתחטטו בסיען", פרש"י „התגודדו בחילות, פתר והתשומטנה לשון חילות משושטי", וגדרות לשון גדרות צאן המלאים עדרים" ע"כ, וכן „ומפל בר נשכיר" (עמו' ח', ו') ת' „והמטת עיבורא נובין", פירש הפסולת שנפרש מן החטים ע"י הנפה.

(ד) זאת הבהמה ת' דין בעירא ל' וכו', (כך הוא ברוב ספרים) בקצתם „דא" ל' נקבה, (עי' מ"ש ברא' ו', ב'), „בעירא" לרוב ל' נקבה, אולם כיון שהפרט זכרים „שור שה איל צבי" וכו' הוא משמש בל' וכו'. — „שור שה כשבים ושה עזים" ת' „תורין אמרין דרחלין וגדין דעזין", כלם לשון רבים, כמשפט לשון ארמי, כמו „ויהי לי שור וחמור" וגו' (ברא' ל"ב, ו') ת' „והו לי תורין וחמרין" וגו'.

(יא) כל צפור טהורה תאכלו ת' כל צפר דכי (ברוב ספרים) בקצתם „דכי"א, לשון נקבה, לפי שצפור לשון נקבה, ואולי יש ליישב גרסת הספרים „דכי" לשון זכר, שרמו לדרשת רבותינו, (בספרי וגמרא קרושין נ"ו, א') שוה בכתוב בא להתיר

משלחת שבמצורע (עי' רש"י), ומשמעות התרגום „כל צפר דכי חולכון" צפור של דכי, כלומר של מצורע טהור שנשלחה מותרת.

(ב) כל עוף טהור תאכלו ת' כל עוף דכי (סביוניטה) והוא נכון ועקר, ברוב ספרים „כל עוף דכיא" שבוש, כי עוף לשון זכר, ובקצתם „כל עופא דכי" ג"כ אינו מדויק, שהיה צ"ל „עופא דכיא" שניהם במפריט ואין כאן מקום כלל ללשון מפריט.

(כב) היוצא השדה שנה שנה ת' דִּיפִיק חקלא שנה שנה (ברוב ספרים) ויש

שגורסים „שחא שחא" בחמונת המפריט, ואינו נכון לפי שבעברי „שנה" בנפרד, ואין כאן מקום ללשון ידוע, כמו לקמן (ט"ו, כ'). ושמ"א י"א, ה'). ב"ס אוג"ר עיי"ש (עמוד 72 הערה 362) מביא הרבה נוסחאות מתחלפות, ולדעתו יהי הנכון „דִּיפִיק חקלא שנה שנה".

בחקלא שנה שנה, אולם לא נמצא בהתרגום בשום מקום שנה שנה בה"א, אלא חמיד „שנא" באל"ף, ואף לשון „דיפוק בחקלא" אינו מחזור כי „דיפוק" לשון זכר מוסב על הורע, וזה איננו יוצא בשדה אלא התבואה, ולשון „דִּיפִיק חקלא", מוסב על

התבואה, „חבואת ורעך המוציא השדה", וכבר הורה הראב"ע (עי"ש) כי „היוצא" יכול להיות משמעותו כמו המוציא אף בלשון עברי, וגם ב"ת השמוש של „בשנא" תהיה אך למותר כי כבר הוברר שדרך התרגום להשמיט הבי"ת ברוב המקומות שנשמטה בכחוב, לפי זה הגרסא דיפיק חקלא שנה שנה נכונה ועקר, כי היא מווקעת שבעתים בלשון ושוה לגמרי ללשון הכחוב.

טו, (ב) שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו ת' דישמט כל גבר מרי רשו וגו'. פירש כל בעל משה ידו: כל איש בעל הלוואה, כלומר כל מלוה וכן בת' יב"ע „כל בר נש מרי מוופיתא" ולא כרש"י ושאר מפרשים: שמוט את ידו של כל בעל משה, כמו „תשמט ידיך" (בפסוק הסמוך), אולם לפי זה היה ראוי להטעים שמוט כל — בעל משה ידו, והנה גם בעל הטעמים מסכים להתרגום, והמשתדל הביא רעו בכחוב: ומשא כל יד (נחמ' י', ל"ב) שמשמעותו הלוואת כל ממון, מזה מוכח כי לשון בעל משה ידו טעמו האיש המלוה את ממנו, וכבר בארתי (ברא' ט"ו,

י"ב) כי לשון „יד" מורה לפעמים על ממנו של אדם. וגם מדרשת רבותינו בספרי מוכח שלדעתם לשון „משה ידו" משמע המלוה ממון, וזה לשון הספרי: שמוט. יכול אף בגולה ופקדון ח"ל משה ידו, מנין לרבות שכר שכיר והקפת החנות ח"ל אשר ישה ברעהו, אם סופנו לרבות את כלם מה ח"ל משה ידו, מה משה ידו בוקיפה אף כלם בוקיפה ע"כ, „בוקיפה" פירש שוקפו במלוה (עי' שביעת פ', י', משנה א').

(ז) ולא תקפוץ את ירך ת' ולא תקפוץ (סביוניטה ורוב ספרים) בקצתם „ולא חקמוט". הח' המפורסם שד"ל ו"ל כתב באוג"ר (עמוד 78 הערה 364): ולשון תקפוץ לא ידעתי הימצא להוראה זו בארמית, כי קפיצה בתלמוד אינה אלא מענין מקפץ על הגבעות, אולם בהמשתדל כותב שמצא בלשון סורי שרש קפס בסמ"ך נוהג הרבה להוראת הסגירה והצמצום, ואיננו רחוק שהיהודים היו אומרים קפץ בצד"י על דרך לה"ק.

(ח) כי פתח תפתח ת' ארי (ברוב ספרים) נ"א „אלהין", „אלא". לדברי האוג"ר (שם הערה 365) עקר „אלהין", כיון שרש"י כחב „הרי כי משמש בלשון אלא", שענינו אלהין, ואינו נכון לפי מסורות התרגום (ברלינר עמוד 30 ועמוד 56): ב'י דמחרג' אֵלֵהִין ו' באורי'; כי ברחוב (ברא' י"ט, ב') כי אל ארצי (שם כ"ה, א') (לא כמו שהוא מצוין במסורה של הח' דר' ברלינר ושל הח' דר' לאנדווער (במ"ע

(Letterbode), בהשחנות סדר הכתובים N. 30, 10, כי שם כתוב ב' אָם, והמסורה מדברת רק מלשון ב' לבדו, כי ערות הארץ (שם ט"ב, י"ב). כי המקום ר"ל כי האלקים (שם ט"ה, ה'), כי על ד' (שמו' ט"ו, ח'), כי אתנו (דבר' ה', ג'). בששה הפסוקים האלה מלת ב' דוקא כוונתה אלא, ואי אפשר לפרשו בלשון דהא, אבל במקום שאפשר לפרשו כמו דהא, הניח לשון הכתוב, "ארו". כגון כאן, "כי פתח תפתח את ירך לו" אפשר לפרשו: דהא אתה מצוה לפתוח את ירך לו, כיוצא בו "כי מאהבת ה' אתכם" (לעיל ו', ח'), וכן "כי ברשעת הנזים האלה" (לעיל ט', ה'), בכלם התרגום "ארו", ואעפ"כ פרש"י: "הרי כי משמש בלשון דהא" ועוד רבים כיוצא בהם.

(יח) משנה שכר שכיר עבדך ת' על חד תרין כאגר אגירא (רוב ספרים) נ"א "באגר", בבי"ה. לע"ד לשון "באגר אגירא" אינו מחוור, לפי שאיני מקבל שכר כלל, רק הב' ד' קבלו טעות הקנין כשמתכרו אותו, (עי' רש"י פסוק י"ב), "על חד תרין כאגר אגירא פלחך" כוונתו מה שהוא עובד לך שוה כפלים כשכר שכיר, וכן בתי"ב "בכופלה על אגר אגירא פלחך", ועי' בהמשדל שפירש הענין בטוב טעם.

טו, (א) הוציאן וכו' מטצרים לילה ת' ועבד לך ניסין בליליא. כדרשת הספרי: וכי בלילה יצאו וכו' אלא ללמד שנגאלו בלילה, הכוונה שע"י הנסים שעשה הקב"ה בלילה נחן להם פרעה רשות לצאת, וכן בפסוק "או הנסה אלקים לבוא לקחת לו גוי" וכו' (לעיל ד' ל"ד) ת' "או ניסין עבד ה' לאחגלאה למפרק ליה עם" וכו', עי' ט"ש שם.

(ב) וזבחת פסח וכו' צאן ובקר, ת' ותיכום פיסחא — מן בני ענא ונלסת קודשיא מן תורי. ג"כ כדרשת הספרי: והלא אין פסח בא אלא מן הכבשים ומן העוים, אם כן למה נאמר צאן ובקר צאן לפסח ובקר להגיגה" וגו'. וכן פרש"י והראב"י, אולם הרמב"ן עי"ש פירש כת' יב"ע, ותיכסון פיסחא וכו' ביני שימשתא וען ותורי למחר בכרן יומא לחדות חגא, מלות "צאן ובקר" נפרדות ממלת "פסח" ושניהן לשלמי הגיגה. (והוא לפי דברי רבי במכילתא פ' בא, שאומר בוכה הבא מן הבקר כמין הצאן הכתוב מדבר, ואי זה זה שלמים מכאן אמרו מותר שלמים לשלמים ומותר פסח לשלמים, ע"כ, ואונקלוס אינו רומז על זה כדי שלא להוסיף עוד בלשון התרגום יותר מדי, ועוד שאינו מגדר תרגומו להביא הלכה פרטית של מותרות שהן רבות ושונות עי' שקלים פ', ב'. משנה ה').

(ג) לחם עניי ת' לָחֶם עֲנִי (סביניטה) ברוב ספרים עָנִי, אינו לשון ארמית ויש עוד נוסחאות שמתחלפות בנקוד, עָנִי, עָנִי, עָנִי, עָנִי, לע"ד עָנִי הנון דגושה עקר, כי הוא שם מופשט כמו עָנִי בכחוב, וסובל הכל מה שדרשו חו"ל על "לחם עָנִי" בספרי ובהרבה מקומות בש"ם.

(ו) כי אם אל המקום ת' באחרא (סביניטה, בולוניא, ועוד) ברוב ספרים "לאחרא", אינו מחוור לפי הענין, עקר "באחרא", כי מוסב על "לא חובל לזבח את הפסח באחד שעריך", והכוונה כי אם בטקום אשר יבחר, כיוצא בו, ונתת אל הארון את העדות" (שמות כ"ה, ט"ז), "ואל הארון תתן את העדות" (שם פסוק כ"א) ת' "כארונא", וכן "ויחדו יהיו המים על ראשו אל הטבעת האחת" (שם כ"ו, כ"ד) ת' "בְּעִיֶקְאָא חדא" (סביניטה, בולוניא, כ"י מינכן 2, 114) עי' ט"ש שם.

(שם) והלכת לא הליך, ת' לקירוך, לפי הענין, כי לאחר ישוב הארץ הכתוב מדבר שהיו יושבים בערים.

(ט) מהחל חרמש בקמה ת' משריות מגלא בחצד עומרא דארמותא. "בקמה" ת' "בחצד עומרא דארמותא", כי קצירת עומר התנופה (ויק'. כ"ג, ט"ו) היא ראשית הקציר (עי' רש"י).

(טז) יראה כל זכורך ת' יתחוי, ולא יראה ת' ולא יתחוו (סביוניטה ורוב ספרים) ויש שבשניהם, "יתחוו". נראה שמשנה טפני יופי הלשון, אולם (שמו'. כ"ג, י"ג) "יראה כל זכורך" ת' "יתחוו", לפי שלא נכפל בכתוב.

ש פ ט י

(יח) שפטים ושטרים ת' דינין ופורענין (עי' מ"ש לעיל א', ט"ו).

(כ) צדק צדק תרדף ת' תרדוף (סביוניטה ועוד) ברוב ספר' "הוי רדיף", בקצתם "תהי רדיף" (עי' אוגר עמוד 73 הערה 367). לע"ד עקר "תרדוף", כי לשון הוי עם פעל עתיד במקום צווי נוהג רק בדבר שיעשה תמיד או בזמנים קבועים, כגון "וובחת עליי' וכו' (שמו'. כ', כ"א) ת' "ותהי דבח עלוהי", וקרא בו" (לקמן י"ז, י"ט) ת' "ויהי קרי ביה" "בואת יבא אהרן אל הקדש" (ויק'. ט"ו, ג') ת' "יהי עליל", תמיד ביה"כ (עי' מ"ש שם). אולם "צדק צדק תרדף" דרשו רבותינו בספרי שאין מחזירין לחובה אבל מחזירין לזכות, ד"א הלך אחר בית דין יפה, (עי' התורה והמצוה) ועוד נדרש לעינים שונים (פאה פ', ח' מ', ט'. סנהד'. ל"ב, ב'), הכל ענינים שאינם תמידיים אלא רק לפי שעה וכשיבוא לידם, לפי זה יתכן לשון עתיד "תרדוף" כמו "תחן לך" (פסוק י"ח) שחרג' "תמני לך" ולא "תהי מני", וכל כיוצא בו.

(כא) אשרה כל עץ ת' אשרות כל אילן. צ"ע איך תרג' בלשון סמיכות, ורבותינו דרשו שהם נפרדים בענין עי' רש"י, וכן נראה מפסוק הטעמים.

(כב) אשר שנה ת' דרְחִיק, הוא כפרש"י אע"פ שהיתה אהובה בימי האבות עכשו שנאה, ומסורת עליו דרְחִיק דאיק (לאנדויער)

י, (ה) והוצאת את האיש ההוא וכו' אל שעריך ת' לתרע בית דינך (סביוניטה ורוב ספרים) בקצתם "לקירוך" רש"י גורם "לקירוך" וכחב: כל המתרגם אל שעריך לתרע בית דינך טועה וכו', לפי שרבותינו למדו מג"ש שעריך, שער שעבד בו ולא שער שנדון בו, ועי' אוגר"ר (עמוד 73 הערה 369) שהצדיק בטוב טעם הגרסא "לתרע בית דינך".

(ו) יומת המת ת' דחייב קטלא (סביוניטה) בכל שאר ספרים דחייב קטול אולי יש ליישב הגרסא "דחייב קטלא" במפריט, שהשוה לשון התרגום ללשון הכתוב "המת" בה"א ידיעה, אבל אצל לשון "משפט מות" (לקמן י"ט, ו'. ו"א, כ"ב) מתורגם גם בסביוניטה, "חובת דין דקטול" בנפרד, כמו מלת "מות" בכתוב, והסופרים לא עשו הפרש בין לשון ידוע לשאינו ידוע וכחבו אף כאן "דחייב קטול".

(ח) כי יפלא ממך דבר ת' אני יחפרש (סביוניטה ורוב ספרים) בקצתם "ארי יתכסי" וכן ברש"י (לקמן ל', י"א). ב"ם האוג"ר (שם הערה 370) רוצה לקיים הגרסא "יתכסי", וכתוב: ואחרי שמצאנו באר היטב מתורגם פירש יאות קשה שתשמש מלה

אחת לדבר והפכו" עכ"ל, אבל באמת איננו ההפוך אלא משוש הלשון דרך השאלה כי ע"י השתלשלות הרעיונות משמש לשון "פרש" בארמית לענינים שונים שקרובים מצד אחד ורחוקים בצד אחר, לשון "פרש" עקר הוראתו ענין פרוד והבדלה, ולשון פלא מורה על דבר שהיא נגד עונינו אבל הוא נפרד ורחוק מדיעתנו ומלהשיגו בכח שכלינו, דוק וחשכנו כי בכל המקרא לשון "פלא" מתורג' כמעט תמיד בלשון "פרש" אולם הושאל לשמש אף לענין בירור שהוא הבדלת ופרוד הפסולת מן הבר, או המשובח מן הגרוע, כמו "וברותי מכם המרדים" (יח' כ', ל"ח) ת"י, "ואפריש מנכון", וכן להוצאת דברים ברורים ומבוארים מפי האדם, וכוה יתכן מה שתרג' "באר היטב" (לעיל א', ה') פריש יאות, וכן כל לשון "לפלא נדר" (ויק'. כ"ב, כ"א וכמד'. ט"ג, ג' וי"ח), ולשון "לבטא בשפחים" (ויק'. ה', ד'). ת' "לפרשא", וכן רבים. והנה גם כאן "כי יפלא" עקר "ארי יחפרש" כמו "לא נפלאה היא" (לקמן ל', י"א) ת' "לא מפרשא היא", "והוא פלאי" (שופט. י"ג, י"ח) ת"י, "והוא מפרש", ולא שייך כאן, לשון "יתכסי" כי טעמו סתירה והעלמה, כמו "כי נסחר איש מרעהו" (כרא'. ל"א, ט"ז) ח' "ארי נתכסי", "ונעלם" (ויק'. ה', ב'. במד'. ה', י"ג) ת' "ויהי מכסא" ורק במוסב להקב"ה נמצא לשון "כסי" בתרגום "היפלא מה" דבר" (ברא'. י"ח, ד') ח' "היתכסא", וכן "הטמני יפלא כל דבר" (ירמ'. ל"ב, כ"ט), "לא יפלא ממך כל דבר" (שם פסוק י"ז) מתורג' בשניהם, "יתכסא", כי הכוונה אין דבר נעלם ממנו ואין נסחר לנגד עיניו, שאין שייך בייחוס להקב"ה לשון פרוד והבדלה.

(יב) לבלתי שמוע וגו' או אל השפט ת' או מן הדינא (סבינויטה) בכל שאר ספרים דינא לשון יחיד. אע"פ שאצל "ואל השפט" (פסוק ט') גם בסבינויטה, "ולדינא" לשון יחיד, אין להכריע שמלה דינא כאן שבוש או ט"ס, כי אפשר ליישב, כיון שכאן נאמר בו העונש: "ומת האיש ההוא" וגו', הוא מבעד שאינו חייב עד ששמע מפי הדינים הידועים, מפי ב"ד הגדול שבירושלים. וברוב ספרים: "או לות דינא" והוא שבוש עצום (אוג'ר).

(טז) למען הרבות סוס ת' בדיל לאסגאה ליה סוסון. בפתשגן כחוב "נראה שהוסיף מלת ליה בשביל שאמר לא ירבה לו סוסים לזווג המלות", ולשון האוג'ר: "ותוספת מלת "ליה" נכונה בענין, ואחרונים השמוטיה" עכ"ל, אולם גם מצד ההלכה הוא נכון, לפי שרק לו לא ירבה אבל לחילו לרכב ופרשים מותר להרבות.

(יט) והיתה עמו וקרא בו ת' ותהי עימיה ויהי קרי ביה (בכל הספרים שת"י), והכוונה כפי הראב"ע ורמב"ן: והיתה עמו התורה וקרא בו בספר. אבל מסורת עליו (ברלינר עמוד 56) בו דמתרג' ביה ב' באורי' וקרא בו. (כאן). והתעמר בו (לקמן כ"ד, ו') לפי המסורה מוסב לשון ביה כאן על התורה.

יח, (ג) וזה יהי משפט הכהנים מאת וגו' ת' ודין יהי דחוי לכהניא. (עי' הכללים על תרג' של "כמשפט" ברא'. ט', י"ג).

(ו) אשר הוא גר שם ת' דאך תמן (סבינויטה ופתשגן), ברוב ספר'. דר ואינו מדויק, דאך לשון הווה עקר, שמשמעו עכשו הוא דר, דר לשון עבר, "אשר גר שם אברהם" (ברא'. ל"ה, כ"ו) ת' דדר תמן, ולענין פתחות האל"ף עי' אוג'ר (עמוד 74 הערה 374) שהוא מחמת הרי"ש שלאחריה, אשר לה משפט הרחבה

כמו לחי"ת ולעי"ן, עכ"ל, אבל בשאר פעלי ע"ו משחני הנקוד, "יצא ושוב" (ברא'. ח', ו') ת' ותאיב, וכן קָאִים מן קום.

(ח) לבד ממכריו על האבות ת' בר מטרתא דִּיתָה שבתא דכין אתקינו אבהתא. מטרתא דִּיתָה שבתא (כך הוא בסביניטה) ונכון, המשמר של אותה שבת, ברוב ספרים, "דייתי בשבתא", בולוניא. דיהי בשבתא אינן מדויקים כי "דייתי", "דיהי" ל' זכר, ומוסב על "מטרתא" ל' נקבה, "ממכריו" לפי התרגום טעמו מסירה כמו "כי צורם מכרם" (לקמן ל"ב, ל') ת' "מסרינון", והכוונה כי תקנת המשמורות היא מסורה להם מן האבות, משה אלעזר ואיתמר, (ע' נתינה לגר).

(יב) תועבת ה' ת' מרחק קדם ה' — התועבות האלה ת' תועבתא האלין, פירש הרב הג' ב"ם נתינה לגר: "שנה כדי למנוע הכפל" עכ"ל, ואינו נכון, כי לשון, תועבת ה' מתורג' חמיד מרחק קדם ה' אף בלא כפל, כגון לעיל ו' כ"ה, י"ו א'. ועוד בהרבה מקומות, ונראה שלא יתכן לתרג' אצל השם בלשון תועבה מפני הכבוד.

(יג) תמים תהיה עם ה' וגו' ת' שלים תהי בדלתא דה', ויהי שם עם ה' ושמו'. ל"ד, כ"ח) ת' "קדם ה'", אולם כאן תרג', "בדלתא דה'", לברר ענין השלמות, כי לשון "שלים" לבד מורה על תמימות הגוף בלא מום כמו, "שה תמים" אימר שלים, ועוד שאר ענינים, "ויבא יעקב שלם עיר שכם" (ברא'. ל"ג, י"ח) ת' "שלים". ושם פרש"י שלם כגופו, שלם במטונו, שלם בתורתו.

(יד) אל מעננים ואל קסמים ישמעו ת' מן מענניא ומן קסמיא שומעין, צ"ע מדוע לא תרג' "מקבלין", כמו "אליו תשמעו" (בפסוק הסמוך) ת' "מיניה תקבלון", וכן כל לשון "שמעו אל". כבר הוברר אצלינו שלשון "קבל מן" הוראתו שמקבל הדבר מפי אומרו לעשות אותו כראוי. אבל ידוע שכהני האלילים והמנחשים היו מתנבאים ע"י קסמים רק באמרים סתומים ועמוקים, כאופן שיהיו להבין לאיזה צד ולהפוכו. ע"כ לא שייך בו לשון קבלה אלא שמיעה, כי השומע לא ידע בברור מה שיעשה, אלא פוחר הנשמע כפו דעתו ורצונו, ולמה שלבו נוטתו הוא עושה.

(טו) נביא מקרבך מאחיק כמוני ת' דכוותי, (סביניטה ובולוניא) ס"א "כותי", "נביא אקים להם מקרב אחיהם כמוך" (פסוק י"ח) ת' "כותך" בלא דל"ת (בכל הספרים): אצל דברי משה "דכוותי" בדל"ת נכון ועקר, שהוא כמו "אשר כמוני", כנוי הייחם הוא להסב רק על הנדמה עצמו, והוא הנביא, ולא על ענינים חצונים, הכוונה נביא אשר כמוני, שדומה לי בנביאות, כי משה העניו מכל האדם חשב בדעתו שיהי שקול לו, אבל בדברי הקב"ה מלת "כמוך" מתורגמת "כותך" בלא כנוי הייחם משמעותו שהנביא יהי כמוך בזה שהוא מקרב אחיק אבל לא במדרגת הנבואה, כפי הנאמר, "ולא קם נביא עוד בישראל כמשה" וגו' (לקמן ל"ד, י'). וכן כת' המיוח' ליב"ע, "כמוני" — "דדמי לי", "כמוך" — "כותך", רש"י פירש "כמוני", כמו שאני מקרב אחיק, אולם בתרגום מפורש כן אצל "כמוך", ועי' מ"ש שמו'. ל' ל"ב.

(כב) ולא יבא ת' ולא יתקיים, לשון ביאה אצל נבואה מתורג' לרוב בלשון יתקיים, כגון "יבוא דבריד" (שופ'. י"ג, י"ב. וי"ז) וכן רבים. (בפסוק, "הנביא אשר יבא לשלום בבא דבר הנביא" וכו' ת"י "במיתי פיתגם נביא", כי על השלום לשון "במתקיים" מורה שהשלום שהוא עכשו יתקיים ולא יעבור, ולפי שלא היה להם שלום צריך לומר "במיתי") לדעת ב"ם פתשגן הטעם לפי שיש דברים שלא יתכן בהם לתרגם בלשון ייתי כגון אם יאמר על החדל הדבר ומניעותו. כמו ביום פלוני לא יורח השמש או בחדש פלוני לא ידרו גשמים.

יט, (ג) לנוס שמה כל רצח ת' כל קטול (סביוניטה וכולוניא), ברוב ספר' „קטולא“ במפריט, אולי תרג' „קטול“ למנוע הכפל, לפי שסמך לו, „וזה דבר הרצח“ שהרגומו „קטולא“.

(ה) ונדחה ידו ת' ותחטריך ידיה (סביוניטה ועוד), ורש"י גורם „ותחטריג“ בגימ' ל, וכן הוא ברוב ספר', עי' אונ"ר.

(שם) „לכרת העץ“ ת' „במקציה אעא“. (סביוניטה ועוד ספר' מדויקים) ברוב ספר' „למקץ אעין“ לשון רבים. נשתבשו בלשון „לחטב עצים“ שלפניו, ועיקר „במקציה“, לפי הענין, „לחטוב עצים“ הכוונה שיבוא ביער בדעת לחטב עצים, אולם „לכרות העץ“ כוונתו שנדחה ידו בגרון עכשו בכרתו העץ.

(שם) ונשל הברול מן העץ ת' וישתליף ברולא מן אעא שנינו (מכות ו, ב') „נשטט הברול מקתו והרג רבי אומר אינו גולה וחכמים אומרים גולה, מן העץ המתבקע רבי אומר גולה וחכמים אומרים אינו גולה“, פרש"י „מן העץ המתבקע, יצא קיסם ונתו למרחוק והרג“ עכ"ל. והנה לפירושו יהיה אונקלוס מכריע כחכמים שאם נשטט הברול גולה ולא כשנהרג טקיסם מן העץ המתבקע, אבל כבר הוכרר אצלנו שאין דרך אונקלוס להכריע לצד אחד בלא הכרח גדול. אולם הרמב"ם (וה' רוצח פ', ו', ה' ט"ו) שפסק כרבנן כתב: נשטט הברול מן העץ המתבקע אינו גולה, הנה פ' שבין לרבי ובין לרבנן הגרון נפל על הנרצח (עי' כ"מ) רק לרבנן פ' שנשטט הברול מקתו, ולרבי פ' שהברול נסבך בעץ המתבקע ומשם נפל על הנרצח שזה הוא כח כחי, ולרבנן בזה אינו גולה (עי' הטיב בהתורה והמצוה להרב הג' מלבי"ם ו"ל סימן ע"ח), והנה לפי פירש הרמב"ם לשון התרגום „וישתליף ברולא מן אעא“ הוא להדרש כלשון הכתוב עצמו בין לרבנן ובין לרבי, כי לדעת שניהם הכתוב מדבר כנשטט הברול, ולשון „מן אעא“ אין להכריע אם מקתו או מן העץ המתבקע, לפי זה אונקלוס מסייע לפירוש הרמב"ם.

(ט) על השלש האלה: מסורת עליו: על חלחא נ"א חלת (ברלינר עמוד 90) צ"א איך יאמר חלחא שהוא לשון זכר ומוסב על מלת „קרוין“ שהיא לשון נקבה, ורחוק לומר שיהי לשון ידוע כמו „השלש“ בכתוב, כי לא נמצא בת"א שם מספר ראשי בלשון ידוע, ואף לא בת' יונתן על נביאים, ואם ימצא הוא שגיאה.

(י) ולא ישפך דם נקי ת' ולא ישחפך, לשון שפיכה להוראת הריגה מתורג' לרוב בלשון „שדי“, כמו „באדם דמו ישפך“ (ברא'. ט', ו'). ת' „יתאשד“, אולי תרג' כאן „ישחפך“ שמורה על רבוי הדמים, של הנהרג ושל ההורג בשוגג ששניהם נקיים. לשון שפיכה בארמית מורה על המרובה, כגון „ואשד הנחלים“ (במד'. כ"א, ט"ו) ת' „ושפוך לנחליא“, „אשדות הפתגה“ ת' „משפך מרמחא“.

(יב) ונתנו אותו ביד גאל הדם ומת ת' וימות (סביוניטה) ברוב ספרים וימות הנקוד וימות נכון ועקר, כמו ויִּוּמַת, וכן בחיב"ע „ויוחטיל“, והוא כמו שנדרש בספרי: מנין לא סח ביד גואל הדם ימות ביד כל אדם ת"ל ומת.

(יג) ובערת דם הנקי מישראל ת' אשדי דם זכי, טעמו שופכי דם נקי, וכן לקמן כ"א, ט'. לפי דרשת הספרי בשניהם בער עושי הרעות מישראל, ולא כהמבאר בנחה"ש שפירש בשם אונקלוס שפיכת דמים.

(טו) כי יקום עד חמס כאיש ת' סהיד שֶׁקָרַב כנבר (סביוניטה). ברוב ספר' שֶׁקָרַב. הנקוד שֶׁקָרַב נכון, שטעמו כמו משקר, מעול, „לא תעשו עול“ (ויק'. י"ט, ט"ו)

ת' „לא תעבדון שקר“ ופירש חטם כמו חוטם, וכן בספרי „אין חטם אלא גולף“. גרסת הספרים שהיד שקר אינה מחוורת, כי שקר הוא שם מופשט, שקר, עול.

(יט) ועמדו שני האנשים ת' גברין בלא ידוע, אולי מפני שחז"ל למדו מכאן שצריכים להעד מעומד ושארין עדות בנשים (שבועות ל', א', וספרי) עי' רש"י, ואילו אמר „גבריא“ במפריט, התי משמעותו שמוסב רק על המדוכרים בענין והם העדים, שצריכים להעד מעומד.

ב, (א) יש כאן מסורת (ברלינר עמוד 57) כי תצא מיטריה בסעדר, חזקו ואמצו מיטריה מדבר קדמך, הוא ההלך מיטריה יהי בסעדר. ר"ל כאן „כי ה' אלקיך עמך“ ת' „מיטריה בסעדר“. — לקמן ל"א, ל'. „הוא ההלך עמך“ ת' „מיטריה מדבר קדמך“. — ולקמן ל"א, ח'. „הוא יהיה עמך“ ת' „מיטרי יהי בסעדר“. באלו הוסיף לשון מיטריה מפני הכבוד, בנוגע ללשון „בסעדר“ עי' מ"ש שמו"י, י"ח, ד'. וללשון „מדבר קדמך“ עי' לקמן פסוק ד'.

(ג) אל ירך לבבכם ת' לא יזע ליבכו, לקמן פסוק ח', הירא ורך הלבב ת' „וחביר ליבה“ לדעת המפרשים לא תרג' כאן בלשון „חביר“ מפני הכפל, לפי שתרג' „ואל תערצו“, „לא תתברין“, ואינו נכון כי באמת הם שני ענינים, כאן הכוונה בהלה וחרדה כשיראו עם רב מהם ושימעים שאון רעש החילים, וזה מדת רוב בני אדם אף מי שלבו אמוץ וחזק, בתחלת המלחמה יחרד לבם מאד וחיל ודערה יאחזון, עד שהם רגילים ומנוסים בדבר, בזה נוהג לשון „וע“ כמו „פן ינתם העם בראותם מלחמה“ (שמו"י, י"ג, י"ו) ת' „דילמא יזעון עמא“, וכן „יען רך לבבך“ (מ"ב, כ"ב, י"ט) ת"י „דוע ליבך“, „ולבבך אל ירך“ (ישע' ו', ד') „ופן ירך לבבכם“ (ירמ' נ"א, מ"ו) ת"י „יזע“. אבל לשון „ורך הלבב“ משמעותו שלבו חלש מטבעו שלא יכול לעמוד בקשרי המלחמה כלל, כדעת ר' עקיבא, או מי שלבו נשבר ונדכה מפני היראה מעבירות שבידו, כר"י הגלילי (עי' רש"י), לזה מורה לשון „חבר“, „ויחלש יהושע את עמלק“ (שמו"י, י"ו, י"ג) ת' „וחבר יהושע“, „והבאתי מורך בלבכם“ (ויק' כ"ו, ל"ו) ת' „ואעיל תבךא בליבכו“.

(שם) ואל תחפזו ת' ולא תבעתון (סביניטה, בלוניא ועוד), כלשון „ובעתיו רוח רעה“ (ש"א. ט"ו, י"ד) ח"י „ומבעתא ליה“ כרוב ספרים „לא תבהתון“ בה"א שבוש, שהוא לשון בושה.

(ד) ה' אלקיכם ההלך לפניכם ת' מדבר קדמיכון (סביניטה) גרסת הספרים „דמדבר“, לע"ד עקר „מדבר“ בלא דל"ת, כמו „ההלך“ (לקמן ל"א, ו', וח') שמתורג' ברוב ספרים עתיקים „מדבר“, וכן הוא במסורה (לעיל פסוק א'), הכוונה העקרת של לשון „ההלך עמכם להלחם לכם“ וגו' היא: שהקב"ה הולך עמכם להלחם להם, ורק אם נאמר, ה' אלקיכם ההלך עמכם הוא ילחם לכם, או היה צריך לתרגם „דמדבר“, כגון לעיל א', ל'.

(ה) ודברו השטרים אל העם ת' עם עמא (סביניטה בולוניא ועוד) לפי משפט לשון „דבר אל“. אבל כרוב ספרים „קדם עמא“ נראה שהוא לרמוז למה שפרש"י (פסוק ח') כי מאמר „ומי האיש“ עד „ויספו השטרים“ הכהן מדבר ושוטר משמיע לפני העם. (חליפות שמלות להח' בערקאוויץ ו"ל).

(ו) ולא חללו ת' ולא אחליה, פירשו לשון חולין, שלא עשה הכרם חול מאיסור ערלה (כי לשון „קדש“ נופל גם על דבר האסור (עי' רש"י לקמן כ"ב, ט').

בשנה הרביעית, לאכול הפרות בירושלים או לחללם בדמים, (עי' רש"י) ולא לשון חלילים כדעת הראב"ע ורמב"ן.

(י) כי תקרב אל עיר להלחם עליה ת' לאנחא עלה (סביוניטה ועוד) נ"א „לאנחא קרבא עלה“, עקר „לאנחא“ בלא תוספות מלת „קרב“, כמו „להלחם עליה לתפשה“ (לקמן פסוק י"ט) בכל הספרים כל מלת „קרב“, הטעם הוברר לעיל א', ל'. עי"ש.

(יא) אם שלום תענך ת' תענינך, בפחשגן כתוב: „תענינך, ומסורת עליו יפה“ (וכן ברלינר עמוד 90) ע"ש, הטעם שלא תרג' „תַּחֲתִיבִינְךָ“ מבואר שמו'. י"ט, י"ט. עי"ש.

(שם) יהיו לך למס ת' יהון לך מסקי מסין (סביוניטה בולוניא ועוד), אולם יש בו מסורת (שם) למסקי נא מסקי ואינו דאיק, ומ"מ לשון „מסקי מסין“ ג"כ נכון, „ויהי למס עובר“ (ברא'. מ"ט, ט"ו) ת', „יהון לך פלחין ומסקי מסין“.

(יח) ככל תועבותם אשר עשו לאלהיהם ת' דעבדין בינוני (סביוני' בולוניא ועוד) בינוני עקר, ברוב ספרים דעבדו עבר, אינו נכון, כי הכוונה למען אשר ילמדו ככל אשר עושים עכשיו, ולא כאשר עשו כבר.

(יט) כי האדם עץ השדה ת' ארי לא כאנשא אילן וחקלא, הכתוב מדבר דרך תמיהה, כפרש"י: הרי כי משמש בלשון דילמא, ואונקלוס שנה כדרכו התמיהה למאמר מוחלט, כיוצא בו „כי איש הרגתי לפצעי וילד לחבורתי“ (ברא'. ד', כ"ג) ת', „לא גברא קטלית — ואף לא עולימא חבלית“, עי' מ"ש שם.

כא, (א) לא נודע מי הכהו ת' לא ידיע. כאן תרג' „לא נודע“, „לא ידיע“ שמשמעותו שלא נודע כלל לשום אדם, כלשון הספרי „היא נודע ואפילו אחד בסוף העולם ראהו לא היו עורפים“, אבל כשאר מקומות תרג' „נודע“, „איתידע“ שטורה גם לידיעה ע"י הודעה מאחרים, כגון „אכן נודע הדבר“ (שמו'. ב', י"ד), ת', „איתידע פתגמא“ פירש שנודע לרבים, שראהו אחד והודיעו לאחרים, וכן „או נודע כי שור נגח הוא“ (שמו'. כ"א, ל"ו) ת', „איתידע“, פירש ג"כ שנודע לרבים ושני עדים מודיעים אותו לבעל השור ומתרים בו.

(ד) אל נחל איתן ת' לַנַּחַל בִּיר (סביוניטה רוב ספרים) נ"א „לנחלא“ והוא שבוש, כי אננו נחל ידוע, „ביר“ טעמו שמם, „והאדמה לא תשם“ (ברא'. מ"ו, י"ט) ת', „לא תבור“. ועי' עוד בבחינה לגר.

(ח) כפר לעמך ת' כהניא יימרון כפר וכו' הוא לפי דרשת רבוחינו עי' רש"י.

(ט) תבער הרם הנקי מקרבך ת' תפלי אשדי דם וכו' מבינך. פירש תבער השופך דם הנקי, כפרש"י „מגיד שאם נמצא ההורג אחר שנתערפה העגלה הרי זה ירהג“.

כי תצא

(יא) אשת יפת תאר ת' שפירת חיו (סביוניטה), בקצת ספרים חיו, וברובם „שפירת חיו" הוא תרגום של „יפת מראה". לשון האג"ר: חיו בו"ז נח נראה, וכן נכון מן „וורה די רבעה" (דני' ג', כ"ה) עכ"ל, והנה אף בת"א „יפת מראה", „יפה מראה" (ברא' כ"ט, י"ז ול"ט, ו') ת' „שפירא - שפיר בְּרִיּוֹא, שהוא תמונת המפריט, והנפרד חיו, כמשקל בִּיף, בִּיפֶא, בִּישֶׁ, בִּישָׁא". אולם גם הנוסח „שפירת חיו" יש ליישב על נכון, שכן מצינו לשון „יפת חאר" (ש"א כ"ה, ג'. ואסת' ב', ז') מחורג „שפירת חיו", והוא לפי משקל חיו, חיווא, ולפי שאין להכריע בניהם, לענ"ד יש להטות אחרי הרבים ולקיים חיו.

(שם) וחשקת בה ולקחת לך לאשה ת' ותתרעי בה ותיסבה לך לאיתו. הטעם שלא חרג „ותתבינה", כמשפט לשון עתיד בכנוי מבואר שמו' י"ג, י"א. עי"ש. כי לפי הענין לשון „ולקחת" אינו עתיד מוחלט, אלא כמו מקור, וחשקת בה ללקחה לך לאשה. ואין הכוונה שיקחה לו, כי אינה מותרת לו להנשא אלא לאחר שלשים יום או שלשה חדשים לר' עקיבא (עי' ספרי). ולשון התרגום „ותיסבה לך לאיתו" משמעותו נשואין כדיון וכדת, כמו שכבר הוברר שלשון „נמסב" אצל אשה מורה רק לנשואין כהלכה, ואפלו למ"ד שביאה ראשונה הותרה, להנשא אינה מותרת לו עד אחר כל המעשים.

(יב) ועשתה את צפרניה ת' ותרבי ית טופרהא (סביוניטה ורוב ספרים) וכן עקר, נ"א „טופרנהא" אינה מדויקת. „ועשתה" ת' „ותרבי" משמע הגדל ולא כר' אליעזר שסובר בספרי ועשתה היינו חקין, הנה הכריע לפי סברת עצמו כמ"ד תגדל, שלדעתו גידול הוא נוול יותר, והיה מוכרח להכריע כי אם אמר „חקין" חתי הכרעה לדעת ר"א. ואי אפשר לדבר בלשון שסובל שתי הדעות ביחד שסותרות להרדי.

(יד) לא תתעמר בה ת' לא תִּתְּנֶנָּה בה (סביוניטה ורוב ספרי מדויקים) הגימ"ל דגושה, וכן „והתעמר בו" (לקמן כ"ה, ו') ת' „ויתִּתְּנָה ביה", אולם „כי חבא בכרם רעך, — בקמת רעך" (לקמן כ"ג, כ"ה. וכ"ו) בתרגום „ארי תִּתְּנֶנָּה" הגימ"ל רפויה. ב"ס פתשגן פירש: תתגר בדגשת הגימ"ל מלשון תגר, שלא תעשה בה חגרה וסחורה למוכרה כמו ומכור לא תמכרנה בכסף אבל „ארי תִּתְּנֶנָּה" בלא גימ"ל דגושה משרש אגר, כלומר חבא בשכירות וב"ס אוג"ד מסכים עמו, אבל מוסיף ואומר: ודע אמנם כי סוף סוף גם שרש תגר משרש אגר נגזר, כי כל סוחר סוחר להשתכר, ובלשון סורי כותבין תאגרא באל"ף עכ"ל, והנה קשה כי לפי פירושם יהי לשון „לא תתעמר בה" אחר „ומכור לא תמכרנה בכסף" כפל הענין ושפת יתר, וכן „והתעמר בו ומכרו". ולענ"ד „ארי תִּתְּנֶנָּה" בגימ"ל רפויה (איתפֿעל) משמעותו שעובד לרצונו בשכר שכיר, אבל „לא תִּתְּנֶנָּה", ויתִּתְּנָה (איתפֿעל, ופעל) הם בנינים כבדים, שמורים על חיוק הפעולה, שהוא משתכר בהם ביותר שמשמש בהם כעבד ושפחה, או שמשכיר אותם לאחר ונוטל השכר, והוא כדרשת חז"ל

בספרי: לא תתעמר בה, לא תשמש בה, (עי' רש"י ורמב"ן), וכן דעת הג' ב"ס מ"ח, שלא יעשה אותה שפחה.

(יז) את הבכור בן השנואה יכיר וגו' ת' יפריש. טעם, "יכיר" אינו כמו "ויכירה" (ברא'. ל"ז, ל"ג) הכרה בדעתו כי זה הוא, אלא שיהי מפרסם שהוא הבכור ע"י שמבדיל ומפריש אותו משאר בניו בפי שנים ובמעלת הבכורה, וכן, "נויר אחיו" (ברא'. מ"ט, כ"ו, ודבר. ל"ג, מ"ז) ת' "פרישא דאחווה", (עי' מ"ש ברא'. מ"ט, כ"ו).

(שם) לו משפט הבכרה ת' ליה חויא בכורותא (סביוניטה ורוב ספרים), בקצתם חויא דין בכירותא, עקר, "חויא בכורותא" בלא תוספות מלת, "דין", עי' הכללים לתרגום של "משפט" (ברא'. מ', י"ג), וראיה ברורה שמלת "דין" הוספה מאוחרת, כי הכותב הניח מלת "חויא" לשון נקבה, ועכשו שהיא נסמכה למלת "דין" צ"ל "חוי" ל' ובר. ונראה שהוסיפו אותה לפי דרשת הספרי, לו משפט הבכורה, מלמד שהבכורה יוצאת בדיינים" אולם לא יסדו הדרוש על לשון משפט, אלא על כל המאמר שהוא לכאורה מיותר, כמו שנדרש בספרי המאמר, "אשר ה' אלקיך נותן לך" (פסוק כ"ג), "להזהיר בית דין על כך".

(יח) ויסרו אתו ת' ומלפין יתיה. לקמן (כ"ב, י"ח) ת' "ויסרו אותו" — וַיִּלְקֹן יתיה", כי שם הכוונה מלקות ממש, כב"ד בחורת עונש, אולם כאן ת' "ומלפין" לשון מוסר בדברים ובשכט לפי פשוטו, שהכתוב מדבר באב ואם שאין להם הרשות לעונשו אלא רק ליסרו, אבל צ"ע שרבותינו דרשו גם בזה מלקות טמט: "מתרין בו בפני שלשה ומלקין אותו" (עי' רש"י ורא"מ), אולי י"ל שלא חש לרמוז לפרטי הדינים, לפי שהדבר מסור לב"ד, ועוד שרבותינו החכימו לגדור הענין בתלי תלי של הלכות כדי שיהי כמעט מן הנמנע לדון את סורר ומורה, וגם לדעת רוב רבותינו לא נהרג בן סורר ומורה מעולם.

(כ) בננו זה ת' ברנא דין (סביוניטה בולוניא ועוד) והוא עקר, ברוב ספר "בננא" שבוש שהוא ל' רבים. עי' אוג"ר.

(שם) וזולל וסובא ת' וְזָלַל בַּסֵּר וּסְבִי חֹמֶר. צ"ע אם, "וליל וסבי" נמצא עוד בתרגום בהוראה זו, "אל תהי בסובאי יין בווללי בשר למי" (משלי כ"ג, כ') ת' "לא תהי באילין דאסוטין בבשרא ובאילין דרוין חמרא", ובפסוק שלאחריו "כי סובא וזולל יורש" ת' "דרוי ואסוט", "היייתי וזוללה" (איכה א', י"א) ת' "גרגרניתא", ובתרגום על נביאים, "סבא" פעל מתורג', "רוי" והשם, "חמרא".

(כג) כי קללת אלקים תלוי ת' על דחב קדם ה' אצטלב. פירש, "קללת" כמו על קללת, על שהקיל בדבר ה' וחטא, ולא מפרש מה החטא כדי שלא יכריע בין מ"ד כל הנסקלין נתלין למ"ד מקלל לבד נתלה. עי' ספרי.

כב, (א) והתעלמת מהם ת' ותיכבוש מנהון, וכן לקמן פסוק ד'. (סביוניטה, פתשגן ובולוניא) ברוב ספ'. "ותחכביש". "ותיכבוש" פעל יוצא לענ"ד עקר, וטעמו כפרש"י: כובש עין כאלו אינו רואהו עכ"ל. והוא שהולך לררכו ועווב הנדחים, ואינו חושש להציל ממון של חברו, "ותחכביש" איחפעיל אינו מחזור, כי לא נמצא כלל בהוראת העלמה אלא רק בהוראת נפעל, שנכבש ונשפל ע"י דבר אחר, כנון, "ויפלו פניו" (ברא'. ד', ה') ת' "ואיתכבישו אפיה" השפלו פניו מתוך כעס וקנאה וכן "נלכדה העיר" (מ"א. ט"ו, י"ח), "ונכבשה העיר" (במד'. ל"ב, כ"ב) ת"י "ותיכבשי", "איתכבישת", לדעת האוג"ר הנוסח, "ותיכבוש" טעות ואינו כן אלא הוא לשון קצר בחסרון הנשוי, כמו "וינורו מקדשי בני ישראל" (ויק'. כ"ב, ב') ת'

"ויפרשון מקודשיא דבני ישראל", והכוונה שיפרשו את עצמם וגם אחרים מלבוא אל הקודש בטומאה (עי' מ"ש שם).

(ג) לא חוכל להתעלם ת' לית לך רשו לְכַסְיוּתָהּ (סביניטסה ורוב ספר). "נ"א "לאיתכסאה" אינו מדויק כמ"ש לעיל אצל "ותחכביש", "לכסיותה" טעמו שלא יוכל להעלים ולהסתיר האבידה כדי שיקחנה לעצמו, וכן נדרש (ב"מ. כ"ו, ב') ולשון "לכסיותה" כמו "ויגנב יעקב את לב לבן" (ברא'. ל"א, כ"ו) ת' "וכסי יעקב מלבן" שהעלים והסתיר מלבן כי ברח הוא. אולם רש"י פירש אף כאן ענין כבישת עין וכן שם בגמרא, וצ"ע כיון שנאמר "ומצאתה", ויש ליישב שכוונתו שכובש עינו מבעל האבדה, כאלו אינו רואה אותו כשנאבדה ממנו, וכן משמע מלשון "ואהו", לפי שהגמרא מוקי לה שראה כשנפלה סלע ממנו והמתין בלקיחה עד לאחר יאוש, או עובר על לא חוכל להתעלם לבד. עי' הטיב בסוגית הגמרא שם ותבין.

(ה) לא יהיה כלי גבר על אשה ולא ילבש גבר שמלת אשה ת' לא יהי תקון וין דגבר על איתא ולא יתקן גבר בתקוני איתא, מלות "כלי גבר" ת' וין דגבר; כלשון "שא נא כליך" (ברא'. כ"ו, ג') ת' "טול כען וינך", והוא כמשנתו של ראב"י (נזיר נ"ט, א') שלא חצא אשה בכלי וין למלחמה, וה"ה לקישוט בעלמא אף שלא במלחמה, כמו "ולא ילבש גבר שמלת אשה" שתרג' "יתקן" – "בתקוני", לפיכך אומר "תקון וין דגבר" שאינו צ"ל אלא "וין דגבר", לשון "תקן" בארמית טורה לעדי וקישוט, כמו, "כי חעדי עדי והב" (ירמ'. ד', ל') ח"י "דמיתקין בתיקונין דדהב", וכן "הורד עדיך מעליך" (שמו'. ל"ג, ה') ת' "אעד תקון וינך מינך", הנה לדעת המפרשים (עי' רא"ם ונתינה לגר) סובר אונקלוס כראב"י, אבל באמת אינו מכריע כפי דרכו לצד אחד, לפי דעת המפרשים סובר ראב"י שהמסיר שער בית השחי ושער הערוה לוקה מדאוריחא, ות"ק סבר שלוקה מדרבנן, לפי שהתורה לא אמרה אלא דבר המביא לידי תועבה, כיון שנאמר אחריו "כי תועבת ה' כל עשה אלה", וגם בלשון התרגום אפשר ללמוד כן.

(ו) כי יקרא קן צפור לפניך ת' ארי תערע (סביניטסה ורוב ספרים) נ"א "יערע" ואינו נכון, כי לא יתכן להסב הפגיעה אל הקן שאינו זו ממקומו, "ארי תערע" טעמו כי חפצו בקן לפי הליכתך (פתשגן).

(ח) ולא תשים דמים בביתך ת' חובת קטול (סביניטסה בולונייא ועוד) נ"א "חובת דין דקטול", ואינו עקר. "חובת קטול" משמעו ששנייה מקום סכנה בביתו ויכול לבוא תקלה על ידו, או לדעת ת"ק דספרי שהנופל ראוי ליפול אף עפ"כ לא תתגלגל מיתחו על ידך וכו' (עי' רש"י), לשון "חובת דין דקטול" הוא תרגום של "תטא משפט מוח" (לעיל כ"ב, כ"ב) ומשמע מיתה על פי ב"ד, ואינו שייך לא על הבעל הבית ולא על הנופל שמיתתו נסתכבה מן השמים.

(יא) צמר ופשתים יחדיו ת' מחבר כחדא. כי בלא תוספות מלת "מחבר" תהיה משמעוהו שלא ילבש בגד צמר ובגד פשתים בבת אחת, ואינו אסור אלא בגד אחד שבו שני המינים, או בגד צמר ובגד פשתים מחוברים זה בזה. אבל בשור וחמור תרג' "כחדא" לבד לפי שאסורים אף שלא במחברים ביחד, שור לפני הקרון וסוס מן הצד או לאחריו כשמושך או דוחף (ספרי).

(יד) ואקרב אליה ת' ועלית לוחה (סביניטסה ורוב ספרים) בקצתם, "וקריבית לוחה". לדעת האוג"ר הנכון "וקריבית" שהכתוב אחז בלשון גקיה, ואין טעם לנסות מעליו, עכ"ל, ודבריו אינם נכונים כי מסורת עליו ועלית דוקא (פתשגן), וכן "ואקרב

אל הנביאה" (ישע' ח', ג') ת"י, "ועלית לות נביאחא". וברור כשמש שלשון, "ועלית" יוחר נקי מלשון, "וקריבית", כי לשון "על לות" עקר משמעותו הכנסה אצל זולתו לביתו, כמו "ויבא אל אביו" (ברא'. כ"ו, י"ח) ת', "ועל לות אבוהי" ורבים כמותו, והושאל דרך כבוד להוראת בעילה, כמו "בוא" בעברי, אבל לשון "קריב" טורה ביותר על נגיעה בגוף, כגון, "ואבימלך לא קרב אליה" (שם כ'. ד') ת', "לא קריב לוחה", והכוונה שלא נגע בה, (עי' רש"י שם) והנה לפי זה השכיל אונקלוס באמרו, "ועלית לוחה" שלא תהי הכרעה בפלוגתא דרבנן ור' אליעזר בן יעקב (כתובות מ"ה, ב'. וט"ו, א') אם צריך שבעל או לא, עי"ש.

(טו) אל זקני העיר השערה ת' לתרע בית דין אחרא. צ"ע מדוע לא אמר, "לתרע בית דינא" כמו לקמן כ"ה, ו'. ונראה ש' בית דין אחרא" ללמד שהכל לפני ב"ד של המקום ההוא שבו בית אביה, כמו ששינונו במפרי, "אחד שבאו לה עדים בבית בעלה שונתה בבית אביה ואחד שבאו לה עדים בבית אביה שונתה בבית אביה היא נדונית על פתח בית אביה".

(טז) וישנאה ת' ויסנה (סביוניטה) ובשאר ספרים הגרסאות מתחלפות וכולן אינן מדויקות. ויסנה הוא לשון עתיד כמו בעברי, "וישנאה", ולא תרג' ויסנינה בנו"ן נוספת, לפי שאינו עתיד מוחלט, כי הכוונה שהוא שונאה עכשו, כמו "למה ידבר אדוני כדברים האלה" (ברא'. מ"ד, ו') ת', "ימלל", והכוונה למה מדבר בינוני לשון הווה, (עי' הכללים שבארחי שמו'. י"ג, י"א), וגרסות הספר': ויסנינה, (נוספה הנו"ן) שלא כמשפט הלשון, וסנה, וסנאה (הוא לשון עבר וצ"ל וסנה או וסנאה בינוני), ועוד י"נ ויסנינה (היא לגמרי נגד דרכי הלשון), הסופרים לא הבינו מלת ויסנה, חשבו לתקן והשחבשו.

(יז) ופרשו השמלה ת' ופירסון שושיפה. הנית לשון הכתוב בלא שנוי כדי שהתרגום יהי סוכל דעת ר' אליעזר בן יעקב (כתובות מ"ו, א') שסובר דברים ככתבם, אולם לא הכרע בזה נגד דעת הרבנן שדרשו יחזרון הדברים כשמלה חדשה, מאחר שלא הכריע ביניהם בפלוגתא אם צריך בעילה אם לא (כמו שפירשתי לעיל פסוק י"ד), מובן מאליו כי למ"ד אין צריך בעילה לשון, "ופרשו השמלה" אינו אלא משל לענין התבדורות הדברים ע"י עדים, כי אם אין בעילה לא שיק פרישת השמלה, ואפילו לראב"י לא מהני פרישת השמלה נגד עדים שונתה, אלא צריך להכתיש העדים או להוימם, (עי' תוס'. שם ד"ה בשלמה לר' אליעזר בן יעקב).

(יח) ולקחו זקני העיר ההיא את האיש ויסרו אותו ת' וידברון — וילקון יתיה (סביוניטה ורוב ספרים), בקצחם, "ויסבון", לדעת האוגר הוא עקר, כי הענין בחוקת היד, עכ"ל, ואינו נכון, אלא הגרסא, "וידברון" נכונה ומדויקת, כי אצל בעלי חיים שלקחתם ע"י הנהגה והולכה תרגום של לקיחה — דבירה (עי' הכללים שבארחי ברא'. ב', ט"ו). לשון "ויסבון" — וילקון יתיה" משמעותו דוקא שהוקנים יחפשו אותו ולוקין, כמו, "ויקחוהו ושליכו אותו הבורה" (ברא'. ל"ו, כ"ד) ת' "ונסבורו", (כמבואר ג"כ שם בכללים), ואין הוקנים לוקין אלא שלית ב"ד או השוטר הממונה לכך.

(כא) לזנות בית אביה ת' לזנאה בית אבוהא, טעמו בבית אבוהא (עי' רש"י) כמו שבארתי בהרבה מקומות, כי לרוב כשבי"ת השימוש חסרה בעברי היא נשמטה גם בתרגום, ולא כמו שמפורש בנחניה לגר.

כג, (ב) לא יבא פצוע דכה וכרות שפכה בקהל ה' ת' לא ידכי דפסיק ודמחבל למיעל בקהלא דה'. כל לשון "לא יבא בקהל ה'" ת' "לא ידכי למיעל", ולא כלשון הכתוב "לא יעול", לפי שזה משמע שאינו בכלל ישראל לכל הענינים "לא ידכי למיעל" מורה שאינו טהור רק בזה, כלומר לענין נשואין ישראלית הוא טמא, אבל לכל שאר ענינים הוא טהור וטוב יש לפרש מדוע לא אמר כח' המיוח' ליב"ע "למיסב איחא מקהל ה'", כי מאחר שאמר "לא ידכי למיעל", מובן שהכוונה לבוא לאשה ישראלית, כי אצל הקהל אין ענין טומאה אלא איסור ביאה לאשה טמאה, וכל שאר דיני טומאה הם בבחינת המקדש וקדשים "פצוע דכה" ת' "דפסיק", כדרש חז"ל (יבמות ע"ה, א') איהו פצוע דכה כל שנפצעו בצים שלו ואפילו אחת מהן ואפילו נקבו ואפי' חסרו (פרש"י כל שהוא) וכן שנפצעו חומי בעים (שם עמר ב'), וכל זה במשמעות לשון "דפסיק" שהוא תרגום של המום "חרוץ" (ויק'. כ"ב, כ"ה) שנדרש בספרא דים של עין שנפסק או שנפגם וכן שפתו שנשדקה או נפגמה, וכן כאן "דפסיק" משמעותו שנשדקו או אפילו נפגמו הבעים שלו, "וכרות שפכה" ת' "ודמחבל" כוונתו שנשחת הגיד, וכפרש"י שנכרת הגיד ושוב אינו יורה קילוח זרע אלא שופך ושותת ואינו מוליד. לשון התרג' המיוח' ליב"ע "דמסרס ופסיק גידא" אינו מחזור כלל "דמסרס" משמע שנמלו הבעים, והוא פסול אפי' נפגמו או חסרו כל שהוא, וכן "ופסיק גידא" משמע נפסק או נפגם כל שהוא, ואינו נפסל אלא כשנפצעה העמרה כולה, שאם נשתייר מעמרה אפילו כחוט השערה כשר (שם בריש פירקין).

(ג) ממור ת' ממורא, הניח לשון הכתוב ששמשו בו חז"ל ושהוא ידוע לכל שטעמו הנולד באיסור, ואינו מכריע בפלוגתא רבוהינו אם מחייבי מיתה או כרת או אפילו מחייבי לאו לר"ע.

(ד) לא יבא עמוני ומואבי ת' לא ידכון עמונאי ומואבאי לשון רבים, לפי שנאמר בו "להם" ל"ר, אבל "לא תתעב אדומי" (פסוק ח') "אדומאה" לשון יחיד לפי שלאחריו "כי אחיך הוא" ל"י, וכן "מצרי" (שם) ת' "מצראה" שנאמר אחריו "בארצו" ל"ר. בזה תתישב קושיית ב"ם לחז"ש, ומה שמתרין בספרו חליפות שמלות הוא דוחק ואינו מספיק.

(ח) אשר לא קדמו אתכם ת' דלא ערעו יתכון. פירש לשון "קדם" כשמוש בארמית אצל "לקראת" שתרגמו "לקדמות", וכדי להשות התרגום ללשון הכתוב אומר "דלא ערעו יתכון" ולא "דלא אחו לקדמותכון".

(ט) בנים אשר יולדו להם דור שלישי יבא להם וגו' ת' דרא תליתאה ידכי להון וגו' (סביוניטה ורוב ספרים) בקצתם "ידכון להון", לדעת האוגר "ידכון" ל' רבים נכון, שמוסב על הבנים, אולם לע"ד "ידכי" ל' יחיד עקר, שהוא שוה ללשון הכתוב "יבא" שמוסב על מלת "דור", וגם הוא יוחר מבואר כהלכה שדור שלישי כבר כשר לבא בקהל, ולשון "בנין דיתלדון להון דרא תליתא ידכון להון" אפשר למעות שהכוונה בנים אשר יולדו להם בדור השלישי יבואו בקהל ה', שהוא דור רביעי, כי לרוב נשמטה ב"ת השיטוש, כשחסירה בעברי.

(יב) לפנות ערב ת' למפני רמשא, טעמו בעת שמתחיל היום להעריב (רש"י) עי' מ"ש שמו"י, כ"ז. נ"א "לעידן רמשא" משמע אחר שהעריב ואינו נכון.

(יג) ויד חיה לך ת' ואחר מתקן, וכן בספרי "אין יד אלא מקום" (עי' מ"ש במד'. ב', י"ז).

(יד) בשבתך חוץ ת' במיתבך לברא (סביוניטה ורוב ספרים) נ"א "במיפקך לברא", והוא תרגום של "בצאתך". נראה שהאחרונים כתבו "במיפקך" לפי שאומר "לברא", ולפי דרכי הלשון היה צ"ל "במיתבך בברא" כבי"ת, אולם מה שתר'ג' כאן

מלח "חוי" — "לברא" כמו אצל "ויצאת שמה חוי" (בפסוק הקודם), הוא לרמוז ששניהם לשון נקי וטעמם לעסקי חוי, לפי דרשת ר' יונתן (ברכות כ"ה, א'), "ויצאת שמה חוי לקטנים, בשבתך חוי לגדולים". והנה דייק כן מלשון הכתוב, מאחר שאמר "ויד תהיה לך מחוי למחנה", היה די שיאמר "ויצאת שמה", מזה לומד שלשון "חוי" משמעותו לצרכי חוי.

(טו) ה' אלקיך מחללך ת' ה' אלקך שכינתיה מהלכא. הוסיף מלח שכינתיה להרחיק הגשמת התנועה, וכן "פני ילכו" (שמו' ל"ג, י"ד) ת' "שכנתי תהיך". ואין כאן ערבוב ב' נוסחאות, "ה' אלקך" נוסחא א', "ושכנתה" נוסחא ב', כדעת הג' ב"ם נחל"ג, חלילה וחלילה שישמיט המתרגם ב' שמות קדושים, וכן "כי ה' אלקיך אש אכלה הוא" (לעיל ד', כ"ד) ת' "ה' אלקך מימריה אישא אכלא", ומוסיף כאן "שכנתיה" שמורה על קרבת השי"ב והשגחתו שהיא רק לטובה, ושם אמר "מימריה אישא אכלא" לפי שהוא לפורענות, ומה שהקשה הנ"ל שמתחיל בשכנתיה וסיים לת' "ושב מאחריו", ורחוב מימריה ולא יטבא לך, לא קשיא מדי, כי טעם של "ושב מאחריו" הוא ההפוך מן "ופניתי עליכם" (ויק' כ"ו, ט') שת' "ואיחפני במימרי לא יטבא לכוך", (בוה תתיישוב גם קושית קצת מפרשים שלא תרג' "ויסלק שכנתיה מביניכוך" כתיב"ע).

(שם) ולא יראה בך ת' ולא יהיו בך, (סביוניטה ועוד) הוא כפרש"י "לא יראה בך הקב"ה ערות דבר" עכ"ל, ברוב ספרים "ולא יתחוי", ואין צורך לשנות, כי בדבר הגלוי שנראה לעינים מתורג' לשון ראייה אף בייחוס להקב"ה תמיד בלשון "חוא" (ע' פחשנן, ברא' א', ד'. ואוג'ר נתיב השלישי עמוד 4). — "ערוה דבר" ת' "עבירת פחגס", בלשון נופל על לשון (וכן לקמן כ"ד, א' ע"ש). ולא תרג' בלשון ערוה לפי שהכוונה לאו דוקא גילוי ערוה, כמו שדרשו בספרי, ונשמרת מכל דבר רע, שומע אני בטהרות ובטומאות ובמעשרות הכתוב מדבר ת"ל ערוה, אין לי אלא ערוה טנין לרבוה ע"ז ושפיכות דמים קללת השם, ת' כל דבר רע.

(טז) לא תסגיר עבד אל אדוניו ת' לא תמסר עבד עממין ליד רבוניה. יש לדקדק מה שתרג' "עבד עממין" ל' רבים, וסמוך לו "ליד רבוניה", שמשמע אדון אחד והיה לו לומר "עבד דבר עממין", עבד של נכרי, ונראה שמשמעותו עבד שבא מן העמים, כלומר עבד כנעני של נכרי או של ישראל שברח מחוצה לארץ לארץ ישראל, והוא רומז לפירוש ד"א ברש"י לפי דרשת חז"ל, והנה מה שפרש"י בתחלה כהרגומו הוא סתום לפירוש הרא"מ הכוונה עבד ישראל הנמכר לגוים כדאיתא בגמרא (גיטין ט"ה, א') אבל קשה מאד איך יקריא עבד עברי "עבד עממין", ומה ששנינו (שם) ובספרי "המוכר עבדו לעכו"ם או לחוי לארץ יצא בן חורין, הוא רק תקנת חכמים (ע' התורה ומצוה סימן קכ"ה), ולענ"ד יותר קרוב שלשון "כהרגומו", משמע עבד של נכרי, שהוא לפי פשוטו של מקרא, אולם באמת רומז ההרגום גם לפרוש השני, וכבר הראתי קצת מקומות שרש"י ו"ל לא חש לדקדק כל כך בלשון ההרגום והניח מקום להחגדר בו.

(יז) לא תהיה קדשה מבנות ישראל ולא יהיה קדש מבני ישראל ת' לא תהי איתחא מבנת ישראל לגבר עבד ולא יסב גברא מבני ישראל איִתפא אמא. דוק ותשכח כי לשון קדש איננו מתורגם בשום מקום לענין משכב זכר, אלא רק בהוראת זנות של נשים, כגון "גם קדש היה בארץ" (מ"א. ד', כ"ו) ת"י "נפקת ברא", וכן שם (כ"ב, ט"ו), כיוצא בו "ויעבר הקדשים" (שם ט"ו, י"ב) ת"י "ופלי נפקת ברא", ורש"י מפרשו בלשון התרגום בלבד. וגם לשון "בתי הקדשים" (מ"ב. כ"ו, ג') ת"י "בתי

הקדוש טעוֹתא" פירש בתים מוֹמנים לע"ו שדרך עבודתה בומה, לפיכך לא יכול לתרג' כאן בל', "מקדשתא", "מקדש" כמו (ברא'. ל"ח, כ"א, וכ"ב), וגם אינו יכול לרטוֹו לדעת קצת מרבותיו שבמשכב וזכר הכתוב מדבר, אלא תרג' לפי פשוטו קדשה למופקרת לזכרים וקדש למופקר לנשים, וכן מפורש בת' המיוח' ליב"ע ובת' ירושלמי אבל בתרג' אונקלוס שעקר תכליתו ללמוד מוסר להמון עם, ודאי שהוא יותר לתועלת להשומעים שיוהר אותם על נשואי עבד ושפחה שהם בגדר הומנה לזנות, מלהזהיר על זנות בעלמא שכבר מזהירים עליה בכתוב, ולא תחלל את בתך להונתה ולא תונה הארץ" וגו' (ויק'. י"ט, כ"ט), וגם נמצא בהרבה מקומות שגדולי רבותינו דרשו הכתוב כדברי ת"א. (עי' ברא"ט, מיני תרגומא, ונתל"ג). אִיתָא אַמָּא" (סביוניטה בולניא, ועוד ספרים עתיקים) ברוב ספרים, אִיתָתָא אַמָּא", במפריט, ועיקר אִיתָא בנפרד עי' פירושי על המסורה (ויק'. י"ח, כ"ב), שלשון איתא בנפרד הוא דרך ביוני.

(כה. וכו') כי תבא בכרם רען, כי תבא בקמת רען ת' בשניהם ארי תִּתְּנֶנּוּ. הוא לפי דעת רוב חו"ל בפועל הכתוב מדבר, ולא תרג' כלשון הכתוב, "ארי תיעול", שזה משמע כדברי איסי בן יהודה: בביאת כל אדם הכתוב מדבר (כ"ט, צ"ב, א'), ואינו יכול לאמר כן לפני המון עם, כדאמר רב (שם) לא שבק איסי חיי לכל בריה, אולם לדעת רב אשי (שם) כוונתו אינה שכל אדם מי שהוא יכול לאכול, אלא בעושין בסעודתו דעבדו ואכלו, פירש שלא שכר אותם בעל הכרם אלא באים מאליהם לאכול ולעבוד לפי אכילתם. והנה לשון "תיתגר" סובל אף זה, כי משמעותו תהי נשכר, בון מבעל הכרם בין מעצמו. והשכיל אונקלוס לפירש בטלה אחת מה שנאמר בת' המיוח' ליב"ע בחוספות לשון הרבה, "ארום תיעול לטיבכ אגרא בפועל" וכו'.

כד, (א) ערות דבר ת' עבירת פיתגם. טעמו שעוברת על דבר ה' או אפילו על ציוות בעלה, והוא כדברי ב"ה: אפילו הקדיחה את תבשילו, ובוודאי רק כשעושה אותו בדעת לצערו ולהקעים, והנה מכריע בזה לצד אחד, לפי שאי אפשר בלא הכרעה, שאם ת' בלשון "ערות" יהיה מכריע כב"ש, שלא יגרש אא"כ מצא בה ערות דבר, (ספרי, גיטין צ', א'). כי בארמית לשון "עריא" משמעותו רק ערוה ממש (ועי' מ"ש לעיל כ"ג, ט"ז).

(ג) ספר כריחות ת' גַּט פִּטְוֹרִין (סביוניטה ופתשגן), לרוב הנקוד גַּט, וכן ההרגל לקראתו בתלמוד, (עי' פתשגן), שמעתי טפי חכם חוקר מפורסם בלשונות הקדם כי גַּט הודאחו שטר בלשון ערבי פרסי וטורקי, עוד בומננו (Hat-i-humajun). ולענ"ד אפשר שגם בלשון התלמוד צ"ל הנקוד גַּט בפת"ח, ובכנוי גַּטִּי גַּטִּין, כמו בת, בְּתִי גַּת, גַּתות, ואלה נכתבו בלא יו"ד, לפי שהנקוד נודע מן המקרא, אבל גיטין, גיטי, כתוב ביו"ד, להטעים החירק, לפי שאינו לשון עבר.

(ה) ולא יעבר עליו לכל דבר ת' לכל פיתגם (ברוב ספרים) בקצת, "לכל מדעם", עקר, "לכל פיתגם" שטעמו לכל דבר הצבא, ב"ס האוגר כותב, "לכל פיתגם טעות, כי נראה לא לכל דבר, אבל לקצת דברים" עכ"ל. והנה מה יעשה עם, לא ראיחם כל המונה" ועוד כמה וכמה מקומות שלשון, "לא כל" הוא שלילה לגמרי בעברי ובתרגום.

(ו) לא יחכול ת' לא יסב משכונא (ברוב ספרים) בקצתם, "לא חסב" לשון

(שם) ונגשו אל המשפט ת' ויחקרבו לְדִנָּא (סביניטה חומשי רוח"ה לעווענשטין) ותיב"ע), וכן עקר, שהוא כלשון הכתוב "המשפט", הכוונה שיוכא למשפט להיות נדונים, בשאר ספרים הגרסות מתחלפות "לְדִנָּא", "לדייניא", "לות דִּנָּא", מזה נראה בעליל שאחרונים הגיהו לפי דעתם זה בכה וזה בכה, ולא ידעו ללכת בעקבי הת"א, שדרכו תמיד אצל הגשה לדינים או לוקנים לשמש בלשון "לקדם" מפני הכבוד, (שמו' כ"א, ו' וכ"ב, ו' וח' דבר' כ"א, י"ט. וכ"ה, ו'). (בפסוק "ובאת — — — — — ואל השפט" (לעיל י"ז, ט') ת', "ולות דִּנָּא" לפי שאינו הגשה למשפט, אלא ללמוד ולשמוע פסק ההלכה). שם "ושפטום" ת' וידיינינון (סביניטה בולונייא ועוד, ומסורת עליו: וידיינינון נ"א וידיינינון ואינו דאיק (ברלינר עמוד 91) ע"ש ובאוג"ר עמוד 56 הערה 209, ועמוד 76 הערה 397).

(ב) בן הכות ת' בר חייב לאלקאה (ברוב ספרים) נ"א בר חייבא לאלקא, אינו מדויק כי אין כאן מקום לתמנת המפריט.

(ג) מכה רבה ת' מחא רבא, טעמו מכה גדולה, "רב" בארמית הוראחו גדול וחשוב, ולשון רב בעברי הוא בתרגום "סג", וכאן "מכה רבה", טעמו ג"כ גדולה וחשובה, כמו "חרום רבה" שהוא קרא וחרגום בשוה, ואין כאן הכוונה רבוי ממש, לפי שהייב אפילו כשמוסיף הכאה אחת, והכתוב קורא אותה מכה רבה מאחר שלקה כבר מ"ט מכות (עי' ספרי).

(ד) ובן אין לו: ת' ובר לית ליה, עי' מ"ש ויק'. כ"ב, י"ג), וכאן צריך לפרש באופן אחר מדוע לא תרג' בלשון "ולד" או "ורעא", הטעם כי זה משמע אפילו ולד שאינו בר קימא, (עי' יבמות פ', ד'. משנה ה'). שרק בר קימא פוטרחה ולא נפל, והיא פטורה מן היבום אם יש לו בן אפילו מן השפחה ומן הנכרית (יבמות כ"ב, א').

(שם) לאיש ור' ת' לגבר אחרן (סביניטה ורוב ספרים) בקצתם "לגבר חילוני" ואינו עקר, לפי טהרת לשון אונקלוס ויב"ע על נביאים "חילוני" משמע לבד ור שאינו כהן, רק בתרגומים על כתובים ובת' המיוח' ליב"ע וירושלמי על התורה נמצא לשון "חילוני" בהוראת נכרי ואיש אחר, עי' פתשגן ונתל"ג.

(ו) והיה הבכור וכו', אע"פ שכתוב זה נדרש להלכות רבות, וחכמינו הוציאו המקרא לגמרי מפרשטו, הניחו אונקלוס כלשונו בלי שום שנוי כלל, לפי שאי אפשר לפרוט כל ההלכות בלתי לצאת מגדר העתקה, וסומך על הדרוש, לפי שהוא ענין המסור לדיינים, וכל שומע שהוא בן דעת יכיר כי לשון "והיה הבכור אשר תלד" וגו' אי אפשר להבין לפי פשוטו, ולעת הצורך יבוא אצל חכם שוירתו הדרך ילך בה.

(שם) על שם אחיו המת וכן בפסוק שלפניו "אשת המת" ת' מיתנא, ולא נמצא עוד במקרא מתורגם כזה רק "מיתא" או "שכיבא". ונראה שהוא להפלגה, שמת בלא בנים וימחה שמו בישראל, כיוצא בו "במראה אשר הראה", (במד' ח', ד') ת' "כחיווא", "המראה הגדול" (שמו' ג', ג') ת' "חיווא רבא", וכן "ובטורא גדול" (לקטן כ"ו, ח') ת' "ובחונין", בתוספות נ"ן להפלגה, ובמקום אחר "במראה אליו אתווע" (במד' י"ב, ו') ת' "בחייוני".

(ו) מאן יבמי להקים וגו' ת' לא צבי (סביניטה ועוד) נ"א "סריב", עקר "לא

צבי, כמו, "ואם מאן ימאן" (שמו. כ"ב, ט"ו) ח' "ואם מיצבא לא יצבי" (עי' מ"ש שם), כי לשון "סרב" משמע שטמאן לעשות המבוקש ממנו, ואין דרך צניעות שהיא תחבט ממנו היכוס, ואף הדינים לא יצוו שישאנה, (עי' יבמות כ"ו, ב') שהיו נותנים לו עצה ההוגנת לו, פרש"י אל תכנס תקלה בביחק.

(ח) לא חפצתי לקחתה ת' לא רעינא למיסבה, נ"א "לא רעיתי" לשון עבר, ואינו נכון (עי' אוג"ד). "ואם לא יחפץ" (בפסוק הקודם) ת' "לא יצבי", אולם כאן הוא תשובה על מה שדברו אליו הוקנים, שצריך לאומרה בעמידה (עי' רש"י וספרי), ודאי לא יענה עוות לוטר: לא צבינא, לא אבינא, אלא הוא מדבר להצדיק את עצמו, כי אינו כדברי יבטחו שטמאן להקים לאחיו שם בישראל, ושלא אבי לקיים מצות היכוס, כי אם הטעם שאינו מיכס אותה הוא "לא רעינא למיסבה", אינו חושק בה ללקחה לי לאשה, "כי תשק בבת יעקב" (ברא. ל"ד, י"ט) ת' "ארי איתרעי", וכן רבים.

(ט) מעל רגלו ת' מעל ריגלוהי (סביונטה ופתשגן) בכל הספרים, "רגליה" וכן נכון. ועי' עוד פתשגן.

(שם) וירקה בפניו ת' וחירוק באפוהי. לשון "בפניו" בעברי ודאי אין כוונתו אל פניו ממש, אלא נגד פניו, כמו "לא יתיצב איש בפניך" (לעיל ו', כ"ד), "בפניכם" (שם י"א, כ"ה) וכן רבים, אולם התרגום בכלם בלשון "קדם", וצ"ע מדוע לא תרג' אף כאן "קדמוהי", — הנה ברור שגם הוראת מלת "באפוהי" אינה אל פניו ממש, שאם כן היה לו לומר "לאפוהי". ואע"פ שלפעמים מלת "אל" מתורג' בבי"ת השמוש, הוא רק במקום שהכוונה הכנסה לחוך הדבר, כגון "אל הארון" (שמו. כ"ה, כ"א. וט', כ') ת' "בארונא", וכן "אל הטבעת האחת" (שם כ"ו, כ"ד. ול"ה, כ"ט) ת' "בְּעִיּוֹקָא חדא", כנגדו כשהכוונה אך התקרבות והתחברות זה בזה, מתורג' בלמ"ד, כמו "וירכסו את החשן מטבעותיו אל טבעות האפור" (שם כ"ח, כ"ח. ול"ט, כ"א) ת' "לעיוקת אפודא", ולפי שלא שייך ברוק הכנסה לחוך פניו, מוכח שמשמעות חיבת "באפוהי" היא כמו "בפניו" בכתוב: נגד פניו, ולפ' זה יש לפרש הטעם שלא ת' בלשון "קדמוהי" לפי שזה לרוב מורה על דרך כבוד, ולשון "באפוהי" משמעותו נגד פניו ומורה על התנגדות, כמו "וויגער בו אביו" (ברא. ל"ז, י') ת' "ונוף ביה", "להלחם בעמלק" (שמו. י"ז, י') ת' "בעמלק".

(יא) כי ינצו ת' ארי יצון (סביוניטה ופתשגן) ויש עליו מסורת (עי' מ"ש שמו. כ"א, י"ח).

(שם) מיד מכהו ת' מיד מְחַוְהִי, לשון רבים (סביוניטה ורוב ספרים), בקצת ספרים "מְחַוְהִי" ל' יחיד, והוא נכון לפי משפט הלשון, אולם אין לוטר שהגרסא "מחוי"י" שבוש, כי כן נוהג בכמה וכמה מקומות שתרגם הנקוד דהו כמו יהיו ביו"ד, כגון כל לשון "למינהו" מתורג' "למינהו" להפריש מלשון "למינו" שהוא מתורג' "לְמִינֵהוּ", וכן מְרַאָה (ויק. י"ג ד') ת' "מִיְחֻוְהֵא" (ל' רבים), מְרַאָהוּ (שם פסוק ל'). ת' מִיְחֻוְהִי, וכן בכלם, כיוצא בהם מְחַוְהִי (במד. א', נ"ב) ת' "מְשֻׁוְהִי", ומ"מ צ"ע, וב"ם פתשגן פירשו בדוחק ע"ש.

(יג) אבן ואבן גדולה וקטנה ת' מתקל ומתקל רב וועיר (כרוב ספרים) בקצתם "רבחא וועירתא", והוא שבוש כי "מתקל" לשון זכר. אבל יש לדקדק שאצל "מתקל ומתקל" ת' "רב וועיר" בנפרד, ואצל "מכילא ומכילא" (בפסוק הסמוך) ת' "ועירתא

ורבחה" בחטונה המפריט, הנה כבר הוברר אצלנו שהמפריט מורה על שלמות הדבר והמכילה היא כלי שלם לתכלית המדידה, שיכול למדוד בה כמות שהיא, שיש בה לשון מפריט, אבל אבני משקולת שאינן ראויות לשקול בלא מכות מאונס, אינן כלי שלם, לפיכך צריך לחרגם בהן בנפרד.

(יח) ויונב כך כל הנחשלים אחריו, ח' וקטיל כך כל דהו מתאחרין בדרך. "ויונב" ח' וקטיל (בנתינה לגר כתוב: וקטל. וכן ח'י (יהושע י', י"ט) ולא מצאתי כן אלא "וונכחם אותם" ח' "ותבקון יתהון", ולא כדרשת רבותינו: מכת זנב (עי' רש"י) לפי הכלל שבארתי (ברא' ד', כ"ו) אלא שהרג את ההולכים באחורי המכונה מפני חולשה פירש נחשלים כמו נחלשים וכן כבש כשב (הראב"ע, ואף בזה הרחק המדרש שהענין היה פולט משבט דן מפני שהיה ע"ו אצלם, מטעם הנ"ל, עי' בת' המיוח' ליב"ע).

כ י ת ב ו א

כו, (ד) והניחו לפני מוכה ה' אלקיך ח' ויתחניה (סביוניטה בולוניא ועוד) נ"א "ותצנעניה", וכן לקטן פסוק י' "והנחתו". הנכון "ויתחניה", כי הכוונה הנחה מידו בעלמא לפניו, ולא הנחה לשמירה, כמו "ותנת כגדו אצלך" (ברא' ל"ט, ט"ז) ח' "ואחתתיה ללבשה לותה", כיוצא בו "והנחתם אותם במלון" (יהוש' ד', ג') ח' "ותחתון יתהין", וכן "אשר הניחו עליה את הארון" (ש"א. ו', י"ח) ח' "והנחתו", וכן "והנחת אל הסלע הלז" (שופ' ו', כ') ח' "ואנח", לשון "אצנע" הוראתו הנחה במקום משומר כגון "הניחו לכם למשמרת" (שמו' ט"ו, כ"ג), "והנחת אותו לפני ה'" (שם פסוק ל"ג), "והניחם שם" (ויק' ט"ו, כ"ג), "והנחתם באהל מועד" (במד' י"ו, י"ח) בכלם התרגום בלשון "אצנע". וכן רבים, וחמה על האוג"ר שמביא הנוסחאות ולא הכריע ביניהן.

(ו) ארמי אבד אבי ח' לכן ארמאה בעא לאובדא ית אבא. הוא לפי דרשת רבותינו כאגדה וספרי, ולא כדעת קצת מפרשים כי יעקב היה ארמי אובד, לפי שלא רצה לקרות יעקב אבינו ארמי, ושיעורו לפי התרגום שלבן רצה שיהי יעקב אובד, והוא לשון קצר, כי "אובד" פעל עומד, וכן נראה דעת בעל הטעמים.

(ז) וירא את ענינו ואת עמלנו ואת לחצנו ח' וגלי קדמוהי עמלנא וליאוחנא ודוחקנא. החליף סדר המלות לפי התחברות הפעולות זו אחר זו. "ענינו" ח' "עמלנא" הוא טורח העבודה, השיעבוד, "בארץ עניי" (ברא' ט"א, נ"ב) ח' "בארע שעבודי", ובהמשך העבודה ומן רב בא עמל ויגיעה, "ואתה עיף ויגיע" (לעיל כ"ה, י"ח) ח' "ואת משלהי ולא י", ומה שהנוגשים היו אצים עוד שיהיו הולכים ועובדים בתוך הרפיון וחולשת הידים הוא הלחץ והדחק. ואולי זה הטעם שהשמיט בכלן מלות "את" לפי ששלוש הפעולות אינן ענינים שונים אלא כלן נכללות במה שנאמר בפסוק הקודם "ויתנו עלינו עבודה קשה".

(ח) ביד חוקה ובורע נטויה ובמורא גדול ח' ביד תקיפא ובדרע מרטם ובחזונא רבא, (עי' מ"ש לעיל ד', ל"ד).

(ט) ויביאנו אל המקום הזה ת' וְאִתֵּינָא. ולא חרג' כדרכו אצל ביאה אל המקום „וְאִתֵּינָא“, לפי שזה משמע כניסה אל המקום, ורבותינו דרשו „ויביאנו אל המקום הזה“ זה בית המקדש, ולא הכניסנו הקב"ה אל המקדש, אלא הכוונה במה שנתן לנו את הארץ הוצאת הגיענו לבוא לבית המקדש.

(יד) לא בערתי ממנו בטמא ח' ולא חליפית מניה במסאב (סביוניטה ורוב ספרים) בקצתם „ולא פליתי“. עקר „ולא חליפית“, שלא החליף מעשר שני בדבר האסור (עי' מעשר שני פ"א, משנה ו'), ואפשר שפירש „בערתי“ כמו „עברתי“ (בחלוקה כבש כשב) שהוראתו בארמי חליפין, „לא יחליפנו ולא ימיר אותו“ (ויק' כ"ו, י') „לא יחלפיניה ולא יעבר יתיה“. והתרנוס סובל גם דרשת רבותינו „בין שאני טמא“ וכו' (עי' רש"י) שלא אכלו ולא הפרישו בטומאה, לשון „חלף“ הוראתו ג"כ העברה ושנוי תכונת הדבר, „מחליפין תשעה ועשרים“ (עזרא א', ט') פירש סכנין שמחליפין החיה למאכל.

(שם) ולא נתתי ממנו למת ח' למית (סביוניטה ורוב ספרים) בקצת „על מית“, עקר „למית“ פירש לצורך המת לעשות לו ארון ותכריכין, שלא יתכן נתינה למת אלא לצורכו, והבית מניה „על מית“ יכול להיות משמעותו להניחו עליו, כמו „ונתת על השלחן לחם הפנים“ (שמו' כ"א, ל'), וזה יהי כדברי ריש לקיש (יבמות ע"ד, א') שלומר מכאן שמתוך לסון במע"ש שננטמא, „למת הוא דלא נתתי הא לחי דומיא דמת נתתי, איזה דבר ששזו בחיים ובמתים הוא אומר זו סיבה“, וכבר הוברר הכלל שאין דרך אונקלוס להכריע לצד אחד, הנוסח „למית“ שהוא כלשון הכתוב יש להדרש לכל הדעות, (עי' בסוגית הגמרא שם ובספרי, ובהתורה והמצוה סימן י"ד).

(יו, יוח) האמרת, האמריך ח' חטבת, חטבתך, עי' נתינה לגר.

(יט) ולחתך עליון ח' ולמיתנך עִילִי, (לקמן כ"ח, א') עִילִאי, והיא היא, (סביוניטה ועוד ספרים עתיקים) ברוב ספר' עִילָאָה. „עִילִי“ ביו"ד נראה הוא תואר בנפרד כמו קדָמִי, וְכִי, „עילאה“ הוא תמונת המפריט, (עי' אג"ר).

(שם) לתהלה לשם ולתפארת ח' לחושבאח ולשום ולרבו. „לכבוד ולתפארת“ (שמו' כ"ח, ב'. ומ') ח' „ליקר ולתושבאח“, וכן חרג' לרוב לשון תפארת, כאן צריך לשנות לפי שחרג' „לתהלה“ — „לחושבאח“, „לרבו“ ענינו גדולה ורוממות.

כו, (א) שמור את כל המצוה ח' טרו, לשון רבים, לפי שנאמר אחריו „אשר אנכי מצוה אתכם“, נ"א „טר“ ל"י אינו מדויק.

(ט) הסכח ושמע ח' אצית ושמע. „הסכח“ לדעת המרדקים קרוב ללשון „סכא“ בארמית שענינו הבטה והשקפה, שיתנו עיניהם ודעתם לשמוע ולהבין הדבר, כמו „שמעי בת וראי והטי אונך“ (תהל' מ"ה, י"א), וא"ח „אצית“ שטעמו האזין, כמו „האזינה עדי“ (במד' כ"ג, י"ח) ח' „אצית למימרי“.

(יד) אלה יעמדו וכו' — על הר גרוים ח' בטורא דגריון (סביוניטה בולוניה ופחשגן) ברוב ספר' „על טורא“. בפחשגן כתוב: על הר, בטורא, לפי שבפסוק של אחריו כתוב „על הר עיבל“, ועוד פירש „על טורא“ משמע על ההר ממש על ראשו, והם היו עומדים בתחלת ההר בשפועו בסמוך, כדי שיהיו שומעים ועוזין אמן, זה נראה תוכן דבריו.

(טו) מעשה ידי חרש ח' אומנא (סביוניטה ורוב ספר' עתיקים), האחרונים הגיהו „אומן“ בנפרד. כי לכאורה אין כאן מקום לתמונת המפריט אולי י"ל שלשון

"אומנא" טעמו אומן אחד שיכול לעשותו לבדו, לפי שרוצה לעבדו בסתר לא יתנו לאומנים הרבה, שצריכים לצלם לפי ההרגל, כמו שנאמר, "ויחזק חרש את צורף" וכו' (ישע' מ"א, ו'), אלא חרש חכם יבקש לו שיחאדרה בסתר בינו ובין עצמו.

(כד) מכה רעהו בסתר ת' דימחי חבריה. צ"ע מדוע לא חרג' "לחבריה", כמו "מכה איש" (שמו' כ"א, י"ב) ת' "דימחי לגבר", "ומכה אביו ואמו" (שם פסוק ט"ו) ת' "לאבוהי ולאיימיה", וכן רבים, אולי הטעם שלא ת' "לחבריה" בלמ"ד, לפי שזה משמע דוקא בגופו טמש, אבל כאן שלדעת רבותינו נכלל בו לשון הרע (עי' רש"י) ובת' המיוח' ליב"ע, "דימחי חבריה בלישן תליחא", בלא למ"ד יכול להיות משמעותו אף שלא בגופו.

כח, (ב) ובאו עליך כל הברכות האלה והשיגוך ת' וייתן — וידבקך (סבינוטה ופתשגן) ברוב ספר' וייתן — וידבקך והוא טעות, כי "הברכות" לשון נקבה בעברית ובארמית, ויש כאן ב' מסורות (ברלינר עמוד 91) הראשונה: קדמא וידבקך (כאן), בתרא וידבקך (פסוק ט"ו). שניה: קדמא וייתן (כאן). בתרא וייתן (פסוק ט"ו), כאן אצל ברכתא מתורג' בלשון נקבה, ובפסוק ט"ו הוא מוסב על מלת לוטא שהיא לשון זכר.

(ח) יצו ה' אתך את הברכה ת' יפקיד ה' לך ית בירכך (סבינוטה בולוניא ופתשגן) ברוב ספר' "עמך" — "ברכתא", ואיננו נכון, עקר "יפקיד ה' לך", כי לא רצה לוטר "ה' עמך" במחזכור ביחד, מפני הכבוד, כמו בפסוק, "כי לא המטיר ה' אלקיך על הארץ" (ברא' ב', ה') ת' "ארי לא אחית ה' אלקי מטרא על ארעא", נותן מלת "מטרא" בין השם ובין "על ארעא" מפני הכבוד, עי' מ"ש שם. "אח הברכה" ת' "ית בירכך", וכן עקר, כי תרגום של לשון "ברכה", "הברכה" לפי הפשוט חמיד "בירכך" לשון רבות, (ברא' כ"ו, י"ב. — שמו' ל"ב, כ"ט. — דבר' י"א, כ"ו וכו'. — וי' א' וי"ט).

(ט) יקמך ה' לו לעם קדוש ת' קדמוהי (סבינוטה, בולוניא ופתשגן) ברוב ספרים "ליה" ואיננו נכון. עקר "קדמוהי" מפני הכבוד, (עי' אוג'ר עמוד 77 הערה 403, ומה שציין "ועיין למעלה הגהה כ"ה", הוא טעות הדפוס וצ"ל "הגהה נ"ה") ויש בו מסורת (ברלינר עמוד 15): לו דמתרג' קדמוהי ג' כאורי, ויבחר (ברא' ט"ו, י'). יקימך (כאן) למען הקים ולקמן כ"ט, י"ב). וכל שאר לשון "לו" "ליה" תרג'. ב"ם פתשגן העיר "להיות לו לעם סגלה" ת' "ליה", "והייתם לי סגלה" ת' "קדמי", פירשתי הטעם לעיל ו', ו', עיין שם.

(יא) והותירך ה' לטובה ת' ויתרינך. עי' מ"ש שמו' ל"ה, ו'.

(יג) ונתנך ה' לראש ולא לזנב ת' חקיף ולא חלש (סבינוטה ובולוניא) ברוב ספרים, "לחקיף לחלש", וכן לקמן פסוק מ"ד. בסבינוטה וספרים עתיקים מצינו כיצא בזה השטח הלמ"ד בהרבה מקומות, כגון "פן נהיה לבז" (ברא' ל"ט, כ"ג) ת' "חורך", "וישימיני לאב לפרעה ולאדון לכל ביתו" (שם מ"ה, ח') ת' "אבא" — "ורביבך", וכן (שם פסוק ט') "לאדון" ת' "ריבון".

(שם) והיית רק למעלה ת' ברם לעילא. כתוב בפחשגן, "וכן בפסוק ל"ג, רק עשוק ורצוף" (כצ"ל) ת' "ברם" וכל שאר "רק", "לחוד" תרגם "עכ"ל, נראה שלפי הענין "רק" כאן כמו "אך" שתרגמו "ברם", וכן נאמר, "והיית אך עשוק וגוול" (פסוק כ"ט). "לחוד" תרגום של "לכד" ושולל הדבר מן הכלל יותר ממלת "ברם".

(כ) ישלח ה' בך וכו' ת' ישלח (סביוניטה) גרסת הספרים, "יגרי" יש כאן מסורת (ברלינר עמוד 91): ישלח א"ד יגרי. לפי המסורה הקדימה ללשון ישלח, ומוכח שבספרים מוקדמים היה כך ברוב. ולע"ד הוא עקר, כבר פירשתי (לעיל ו', כ') שלשון שליחות נוהג בדבר שאינו שם בנמצא, שהוא שלוח ממקום אחר, אולם בדבר המצוי ורגיל נוהג לשון "גרוי", וזה איננו בבחינת בעלי חיים בלבד, אלא גם בטוסב לסבות ומקרים, והנה כאן נאמר, "את המארה ואת המהומה ואת המגערח" שאינן רגילות ומצויות תמיד יתכן לשון "ישלח", כמו "הנני שלח את כל מגפותי אל לבך" (שמו. ט'. י"ד) ת' "הא אנא שלח", אבל "ושלחתי דבר בתוככם" (ויק'. כ"ו, כ"ה) ת' "ואיגרי טותנא ביניכון", לפי שהמות מצוי ורגיל תמיד לא שייך בו שליחה אלא גרוי, שהקב"ה יצוה שיחזק, ויטותו הרבה בזמן קצר, ועין בסמוך.

(כא) ידבק ה' בך את הדבר ת' ית טותא. כאן ת' "הדבר", "מותא" כמו בכל שאר מקומות, אבל "ושלחתי דבר בתוככם" (ויק'. כ"ו, כ"ה) ת' "מותנא" תרגום של "המגפה" שהיא קשה מדבר, הוא לפי דרשת חז"ל שהקללוה הראשונות קשין מהאחרונות (עי' ספרא פ' בחקותי, ורש"י ויק'. כ"ו, י"ט וזכאן פסוק כ"ג).

(כה) לפני אויבך ת' קדם סנאך, לשון יחיד, לפי שנאמר אחריו "תצא אליו", "תנום לפניו". ולא חרג, "בעיל דבבא", כי אונקלוס תרג' לשון, "אויב" יחיד תמיד בלשון "סנאה", כאשר הראתי (ויק'. כ"ו ו') עיין שם. וזוה תחישב קושיית ב"ם פתשגן.

(כו) והיתה נבלתך למאכל ת' משגרא למיכל. הוסיף מלת "משגרא" לוטר שהאויבים לא יתנום לקבורה, כי יש חיות רעות שחופרות בקברים לאכול פגרי מתים.

(כז) בגרב ובחרס ת' בגרבא ובחרס יביש. הוסיף מלת "יביש", כי לפי סוגית הגמרא (בכורות מ"א, א') גרב זה החרס, ומסיק גרב דמצרים יבש מכפנים ולח מבחוץ, וחרס יבש מכפנים ומבחוץ.

(לב) וכלות אליהם ת' ויסופן בגללהון, מאחר שחרג, "וכלות" ענין כליה, ולא ענין חמוד ומצפה, לא יתכן לתרג' כפשוטו "להון", אלא "בגללהון". בפתשגן כתוב: צ"ע היכן נמצא בגלל שהוא לשון ארמית, ומדוע לא חרג' בדילהון, האחרון צ"ע, אבל בגלל לא נמצא בת"א ואולי אף לא בת' יונתן על נביאים, אבל נמצא בתרגומי הכתובים, ובירושלמיים על התורה.

(ל) ועבדת שם אלהים אחרים ת' לעממיא פלחי טעותא, וכן לקמן פסוק ס"ד. (עי' מ"ש לעיל ד', כ"ח).

(ט) ושמן לא חסוך ת' לא תשוף (סביוניטה בולוניא פתשגן ועוד) ברוב ספ' "חסוך" (עיין אוג"ד). אין ספק שהנוסח "תשוף" עקר, כי כן מתורג' רוב לשון "סוך" שבמקרא, "וירחץ ויסך" (ש"ב. י"ב, כ') ת"י "ושף", וואל תסוכי שמן" (שם י"ה, ב') ת"י "לא תשוף", וכן, ואל תסוך שמן" (מ"כ. ו', ט"ו) ת"י "ולא תשוף", רק בשני מקומות נמצא בתרגום לשון סיכה, אצל שמן מבוסם בבשמים, "על בשר אדם לא ייסך" (שמו. ל', ל"ב) ת' "לא יחסך", "ורחצת וסכת" (רות ג', ג') ת' "וחסוכי בוסמין", ב"ם פתשגן כתב: "ובמסכת לא ישפנו לא יסוכנו, משמע שהם שני ענינים" עכ"ל, אולי ההפרש סיכה במבוסם ושיפה בשמן כמו שהוא.

(מב) יירש הצלצל ת' יחסנינה סקאָה. וכן הגרסא בגמרא (ב"ק. קט"ו, ב') ומפורש נטולה מסיקין או מציקין (עי' שם) פירש גולנים או שלוחי המלכות, ועיין

בפירוש הרמב"ן; וכן נראה דעת אונקלוס, כי לא יתכן על מין ארבה לשון "יחסניה" שמעמו ינחילנו, וכבר בארתי (לעיל א', ח') שלשון "אחסי" מורה על הורשה בחוקה בלא מלחמה ושורה.

(מג) יעלה עליך ת' יהי סליק עיל מינך. פירש שיתרום כתמידות במעלה הצלחה יותר מטר, מה שאינו במשמעות אם תרג' כפשוטו, "יסק עלך".

(מח) ועבדת את אויביך אשר ישלחנו ה' ת' ית בעלי דבכך דיגרנון ה'. "דיגרנון" לשון רבים אע"פ שבעברי "ישלחנו" ל' יחיד, כיון שחרג, "בעלי דבכיון" לשון רבים ולא ת', "סנאך", כמו לעיל פסוק כ"ה, לפי שמוכח מן לשון "דיגרנון" שהכוונה שיסיתם ה' בהם להלחם עמם ולעשותם שבויים, וכבר בארתי שלשון "בעלי דבכיון" מורה על אויבים הנלחמים (עין מ"ש ויק' כ"ו, ו').

(מט) כאשר ידאה הנשר ת' כמא דמשחדי נשרא, פירש שיבא חיש כנשר שורה כחץ על הטרף. "ידאה" לשון וירא על כנפי רוח (הראב"ע. תהל' י"ח, י"א) והוא נודף עם, "וירא על כנפי רוח" (ש"ב. כ"ב, כ"א) ששניהם מתורגמים בשוה "מדבר כחקוף" כלומר שמוליך במהירות ובחוקה כחץ יעוף, ושם לא תרג' בלשון "משחדי" מפני הכבוד, וגם החליף פעולת התנועה של הקב"ה להולכה, כמו "וה' הולך לפניהם" (שמו' י"ג, כ"א) ת', "מדבר קדמיהון".

(נב) עד רדת חומותיך הגבהות והבצרות ת' עד דיכבש שורך רמא וכריכא, "עד רדת" ת' ענין הורדה והשפלה, וכן "עד רדתה" (לעיל כ', ח') ת', "עד דתכבשה" כמו "ויפלו פניו" (ברא' ד', ה') ת', "ואיחכישו אפיהו", "והבצרות" ת', "וכריכא", לדעת האוגר (ע"ש) לשון "כריכא" אינו מתוור, כי הוא נופל על הערים הבצורות להיותן כרוכות ומוקפות חומה, ואינו נופל על החומה עצמה, עכ"ל, ואינו נכון, כי לשון "כריך" נוהג בחומות כמו בערים, "ועל כל חומה בצורה" (ישע' ב', ט"ו) ת"י "ועל כל דיתבין בשור כריך", וכן "לחומת נחשת בצורה" (ירמ' ט"ו, כ') ת"י "כשור דנחש כריך", והכוונה שהחומה מוקפת עוד בחומה מבחוץ או בכריכת מים.

(שם) אשר אתה בטח בהן ת' דאח רחין לאישחיובא בהון, הוסיף מלת "לאישחיובא" לברר ענין ההבטחה על החומות, שהוא להמלט ולהנצל בהן.

(נד) ובאשת חיקו ת' ובאיתת קימיה, בלשון נקי עי' מ"ש לעיל י"ג, ו'.

(נו) וכשליטה היוצאת מבין רגליה ת' ובוער בנהא דיפקון מינה, וכן פרש"י, אולם לא ידעתי ההפרש בין, "ובוער בנהא" למה שסמון לו: "ובכנהא דחליד", ע"כ נראה שהוא לשון נקי תחת שליטה ממש, כמו שהוא בת' יב"ע בפירוש, ועי' בנחניה לגר.

(נח) ליראה את השם וכו' את ה' אלקיך ת' למידהל ית שמא וכו' ית ה' וגו'. הוראת לשון "דחיל ית ה'" המצא מכאור שמו' א', י"ז. ע"ש.

(נט) וחלים רעים ונאמנים ת' ומכתשין בישין ומהימנין, צ"ע מדוע תרג' "מכתשין" שהוראתו נגעים, ולא תרג' כדרכו, "מרעין בישין", וגם ב"ם לחם ושמלה הקשה בו ואומר, "לא ידעת למה", לע"ד הטעם לפי שנאמר בהם, "ונאמנים", שמעמו ארוכים ומקימים (עי' רשב"ם) מוכח שהכוונה נגעים רעים, מיני צרעת שנדבקים בהמצרע ימים רבים ולא יסורו ממנו עד יום מותו, ולא חלים רעים שממיתים מהרה, ולא שייך בהם לשון "מהימנין", וכן הסמוך למיתה נקרא "שכיב מרע", וכן "הנה אביך חולה" (ברא' מ"ח, א') ת' "הא אבון מרע", משמעותו סמוך למות, ואם לשון "מרע" סתם משמעותו כך, לשון "מרעין בישין" לכ"ש.

(סא) גם כל חלי וכל מכה אשר לא כחוב וגו' ת' אף כל מרע וכל מחא דלא כחובין וגו' (סביוניטה ורוב ספרים). כ"ס אוג"ר מצא בשני ספרים, "מרעין", "מחין", ל' רבים, והוא לדעתו הנכון לפי שחרג', "דלא כחיבין" ל' רבים, וזה אינו ראייה, כי צריך לוטר, "כחיבין" לפי שהם שני ענינים, ולא יתכן לשנות לשון הכתוב, "כל מרעין", "כל מחין" לפי שלשון, "כל" מורה שהכוונה כלם, וכן בתרגום ברוב המקומות אחריו לשון יחיד.

(שם) יעלם ה' אלקיך עליך ה' ייחנינו (סביוניטה ורוב ספרים) בשנים הנזכרים וביב"ע, "יסקיננו", וכתב האוגר: ולא ארע למה ברוב ספרים, "ייחנינו" עכ"ל, נראה הטעם שבבחינת חלים ומכות יתכן יותר לשון הבאה מהעלאה, כמו, "וינגע ה' את פרעה נגעים" וגו' (ברא'. י"ב, י"ז) ת', "ואיתי ה' על פרעה מכתשין", ולא, "ואסיק", וכן, "נגע אחד אביא" וגו' (שמו'. י"א, א') ת', "איתי", ועי' ראב"ע.

(סה) לב רגו ת' לב דחיל (סביוניטה והרבה ספרים עתיקים) נ"א, "דחיל", דחיל. "דחול" משמע שהלב נשבר ורגו מרוב הפחד, וכן, "ישן נושן" (ויק'. כ"ז, י') ת', "עתיקא דעחוק" כוונתו שנתחזק ונשתבח ע"י שנתישן, עיי' מ"ש שם.

(סז) מפחד לבך אשר תפחד ת' מַפְחֹהוּת לבך דתהו פַּחֶה, וכן ת', "ופחדת" בפסוק הקודם. "תוה" ענינו חרדה והשתוממות, והוא קשה מיראה ומפחד, והוא גם יתכן לפי הענין מאחר שנאמר, "ונתן ה' לך לב רגו", משמעותו פחידה ויראה ביותר.

(סח) והתמכרתם שם לאויבך, ת' לבעלי דבביכון (סביוניטה בולונייא ועוד) ברוב ספרים, "רבכך", "בעלי דבביכון" בכנוי לנוכחים רבים עקר, להשותו ללשון, "והתמכרתם", מלת, "לאיבך" לא תרג', "לסנאיכון" אלא בלשון, "בעלי דבביכון", אשר כבר הוכרז אצלנו שמורה על אויבים המבקשים את נפשם, לפי שנאמר אחריו, "ואין קנה", שמשמעותו לדעת חז"ל, כי יגורו עליהם הרג וכליון, עי' רש"י.

כט, (ב) הטעות הגדולות ת' נתין דברבין, (סביוניטה ורוב ספרים) בקצת דפוסים חדשים, "ניסי דברביא", והוא שבוש גדול, כי הוא לשון סמיכות ומשמע נסים של הגדולים, נראה שלא תרג' בתמונת המפריט, "נסיא דברביא" מפני יופי הלשון לפי שלאחריו, "אחיא ומופחיא דברביא" לא רצה להכפיל ביותר, וכן, "הטעות הגדולות וכו' והאותות והמופתים" וכו' (לעיל ו', י"ט) ת' ג"כ, "ניסין דברבין" בנפרד ושלאחריו בתמונת המפריט, ועוד י"ל שבשניהם מלות, "נסין דברבין" כלל ומה שלאחריו פרט.

(ד) ונעלך לא בלתי טעל רגלך ת' ומסוך לא עָדו (כך בכל הספרים שתי") לפי שתי, "לא בלו" בלשון, "לא בליאת" לא רצה להכפילו. יש כאן טעות (ברלינר עמוד 121) עָדָא דאיק נ"א עָדו. וכן בטעורה להתי' דר' לאנדויער (Letterbode Jahrg. VIII S. 161) והוא כותב: מלת מַסְנָא יכול להיות ל' יחיד ול' רבים, אולם בעבור שבכתוב ל' יחיד, "ונעלך", דאיק עָדָא עכ"ל. אבל, "ורגלך לא בצקה" (לעיל ח', ד') ת' וּמַסְנָא לא יחייפו, ומסורת עליו (ברלינר עמוד 80, לאנדויער עמוד 77 שם) יחייפו נ"א יחפא ואינו דאיק מזה מוכח בברור כי יחייפו לשון רבים דאיק, וגם שם בכתוב לשון יחיד, "ורגלך", ולפי שהמסורות סותרות להדדי, יש לסמוך על הרוב עָדו.

(ה) ויין ושכר לא שתיתון ת' וחמר חדת ועתיק (כרוב ספרים) בקצת וחמר חדת ומרוי, ואינו נכון. מאחר שאומר „חמר חדת“, מוכח שמדבר מין לבד וצריך להיות אחריו „ועתיק“, כי אם היתה הכוונה יין ושאר משקים שמשכרים היה אומר „חמר ומרוי“ בלא מלת חדת, כמו „יין ושכר אל השת“ (ויק. י', ט') ת' „חמר ומרוי“, לפי שהכהנים אמורים מין ומכל מה שמשכר.

(ו) ונקח את ארצם ת' ונסיבנא (סביוניטה ורוב ספרים) בקצת „וכשנא“, וכתוב באוגר „והוא הנכון“. אולם היא שגגה שיצאה מלפניו, כי „כבש“ תרגום של לבד, דוק ותשכח בסביוניטה ובבולוניא כל לשון לקיחה אצל עידות וארצות מתורגם בלשון נסיבה, ורק מעט מזער נמצא לפעמים בשאר ספרים בזה לשון כבישה ונכון להגיהם (ועי' הכללים שבארתי ברא' ב', ט"ו).

נצבים

(ט) ראשיכם שבטיכם ת' רישיון שבטיכון, תרג' כלשון הכתוב בלא שנוי, ולא „לשבטיכון“ כרש"י, לפי שיש שמפרשים כמו עם שבטיכם, וכן נדרש בתנחומא: „ראשיכם שבטיכם אע"פ ראשים וקנים ושוטרים כולכם שוים לפי שנאמר וכל איש ישראל, ועוד אפשר לפרש מלת „שבטיכם“ הגדולים המושלים בשבט, והם השופטים, כמו „הדבר דברתי את אחד שבטי ישראל אשר צויתי לרעות את עמי ישראל“ (ש"ב. ז', ו') ושמחתי שכוונתי לדעת הח' שד"ל ז"ל, (עי' בהמשתדל כאן וברא'. מ"ט, ט"ז) וכן בת' יב"ע „רישי סנהדריכון דלכון ואמר כלי שבטיכון“, וכן פירש רע"ס „ראשיכם שהם שבטיכם שבטי המושלים, והם הנשיאים והשרים אשר בידם שבט המושל“, עכ"ל.

(י) מחטב עציך ת' מלקיט אַעָךְ. וכן מתורגם ביהושע (ט', כ"א) אצל הגבעונים. בפסוק „ואשר יבא ביער לחטב עצים“ (לעיל י"ט, ה') ת' „למיקין אעין“, שקציצת אילנות ביער היא מלאכת מחשבת של אומן, לעשות קורות לבנין, וכאן הכוונה לקיטת הקיסמין להביאם לבית לשרפה, שהיא מלאכה שפלה, והוא כדרשת חז"ל שהיו כנענים שנתנם משה חוטבי עצים ושאבי מים (עי' רש"י).

(שם) עד שאב מימך ת' עד מלי מָךְ (סביוניטה) בספרים: „מִיךְ“ או „מימך“, ואין להכריע בברור והגרסא מָךְ טעות כי אצל הכנזי מָךְ נופלת תמיד היו"ד לסימן הרבים, ואפילו היו"ד שרש כמו „שדן“, „קרן“ (לעיל ב', י"א) וכן רבים, ואפשר שאומר כן לזווג לשון מָךְ ללשון אַעָךְ, כמו שמצינו בהרבה מקומות, ומ"מ הוא זר וצ"ע.

(יא) לעכרך בברית ת' לאַעְלִיתְךָ בקיטא, ולא ת' „למעכרך“ לפי שפעל „עכר“ בהרגום מורה רק על העברה או עבירה, כי המליצה „לעכור בברית“ בהוראת לכרות ברית, אינה נוהגת בארמית.

(יד) כי את אשר ישנו פה וגו' ואת אשר איננו פה ת' ארי ית מן דאיתוהי הכא — וית מן דליתוהי הכא. כתוב באוגר (עמוד 82 הערה 15) „שהוא טעות,

וצריך לומר עם מן דאיתוהי ועם מן דליתוהי, כמו ולא אתכם לבדכם שחרגומו עמכון, עכ"ל, ובמח"כ הוא משפט מעוקל, כי מאחר שחרג' בתחלה, ולא עימכון בלחודיכון מוכן מאליו שלשון "עם" מושך גם למטה, ושיעור התרגום, "ארי עם ית מן דאיתוהי וגו' ועם ית מן דליתוהי", והשמיט מלות "עם" להשוות התרגום ללשון הכתוב כדרכו, כדי שיהי סובל דרשת חז"ל שנשמות כל הדורות שכבר היו ושעתידיים להיות היו שם וקבלו האלה והשבעה, עי' רש"י ות' יב"ע.

(טו) ואת אשר עברנו בקרב הגוים ת' בני עממיא (סביוניטה וכולוניא) ברוב ספרים, "כגו עממיא". עקר "בני עממיא" שמשמעותו שישראל היו מובדלים לעצמם והגוים סביבותיהם, כמו "להרוג אותם בהרים" (שמו' ל"ב, י"ג) ת' "בני מוריא", "כגו עממיא" יכול להיות משמעותו בתוכם ממש, שהיו מעורבבים עמם. (ועי' מ"ש לעיל ד', כ"ז).

(יו) או משפחה ת' או ורְעִי (סביוניטה) גרסת הספרים, "זרעית", מסורת עליו (ברלינר עמוד 91) עיין שם, ורְעִי יפה. שהוא ת' של "משפחה" בנפדה, "זרעית" תרג' של "משפחה" בנסמך.

(שם) פרה ראש ולענה תרג' מהרהר חטאין או ודון, מלות "שרש פרה ראש ולענה", הן משל ומליצה (עי' באור), והמתרגם מבארן כדרכו, שלבו מהרהר להטוא על ידי תאותיו או שודון לבו משיאו עד שעושה להכעיס, אף כשאין יצרו חוקפו, והנה פירש "ראש", "חטאין", כי לפי לשון התרגום "ראש" אינו המרה, או עשב מר, אלא ארם נחשים שמושבו בראש, כמו "ענבי רוש" (לקמן ל"ב, ל"ב, ע"ש) ת' "רישי חיוין", וכן "ראש ותלאה" (איכה ג', ה') ת' "ועקר רישי עממיא ושלחי אינון". פירש מלת "ראש" ראש ממש. ונמשל יצר הרע לנחש שרודף אחר האדם וממיתו, אבל הוא יכול להשמר מטנו. ולשוף את ראשו, וכן יצר הרע, "ולענה" פירש "ודון", כי הוא עשב מר, שלא יאכל אדם לתאותו אלא רק להויק את עצמו בדעת. ומה שחרג "ודון" לשון יחיד, הטעם כי "ודון" שם טופשט, כמו קלון חרון שאין בהם לשון רבים, ועוד שכל מה שאדם עושה במויד, יוצא ממקור משחת אחר והוא הודון, אולם החטאים מתאוה הם רבים כמו התאות עצמן, ובוה תחיישב קושיה ת' "ב"ס נחניה לגר ע"ש.

(יח) והתברך בלבבו ת' ויחשב בלביה. לא תרג' בלשון ברך, כי אין זו ברכה אלא מחשבת שוא.

(שם) למען ספות הרוה את הצמאה ת' בדיל לאוספא ליה חטאי שְלוּתא על וידנותא. כפרש"י "שיוסף לו הקב"ה פורענות השגנות שעד הנה היה הקב"ה מעביר עליה, וגורם עתה שיצטרפו עם המויד ויתפרעון ממנו" עכ"ל, הטעם כיון שהוא מוחוק בדעתו ללכת בשרירות לבו ולא במצוות התורה, אינו נשמך מעברה כלל, ואז אין עוד הפרש בין שוגג למויד, כי הוא תמיד פושע, ע"כ נחשבו לו השגנות לדונות. אולם מה שפרש"י "הרוה", שוגג שהוא עושה כאדם שכור שעושה שלא מדעת, "צמאה", שעושה בדעת ובתאוה, נראה רחוק, ולע"ד אפשר לפרש כפשוטו "הרוה" מויד, "הצמאה" שוגג כפי הרשב"ם, ושיעור הכתוב, למען ספות הרוה את הצמאה, כלומר שיוסף לו על הדונות את השגנות, ואונקלוס תרגם המאוחר קודם, כפי הענין והנאות הלשון, כמו שמצינו בכמה מקומות, כגון "כמוך כפרעה" (ברא'). מ"ד, י"ח) ת' "כפרעה כן את", כיוצא בו "ואת שתי קצות שתי העבותות" (שמו').

דברים נצבים ל לא

כדרכו מפני הכבוד, "עד ה'" ת' כלשון "אל ה'" (לקמן פסוק י') כמו "עד האלקים יבא דבר שניהם" (שמו'. כ"ב, ח') ת' "לקדם דיניא".

(ג) את שבוחך ת' ית גלותך (סביוניטה) ברוב ספר' "שבי גלותך". מסורת עליו (ברלינר עמוד 91) ית גלותך א"ד שבי גלותך. הקדימה לגרסת סביוניטה.

(ד) אם יהיה נדחק ח' אם יהוין גלותך (סביונ', פתשגן בולוניא ועוד) ברוב ספרי "יהי גלותך" שבוש "גלות" לשון נקבה. ועקר יהוין גלותך לשון רבות, מפני שנאמר בו "עד קצה השמים", ות' "עד ספי", שהם ארבע רוחות העולם, שנפורים שם בהרבה גליות.

(שם) ומשם יחקך ח' ומתמן יקריבך (סביונ'. בולוניא ועוד) נ"א "ידבריך". הנכון "יקריבך" ככל לשון לקיחה לקדושה (עי' ט"ש ברא'. י"ב, ט"ו. כלל ג'), כי הכתוב מדבר מגאולה לעתיד בימות המשיח, וכן בת' יב"ע "ומתמן יקרב יתכון על ידי דמלכא משיחא".

(ו) ומל ה' אלק' את לבבך ואת לבב זרעך ת' ויעדי ה' אלקך ית טפשות ליבך וית טפשות ליבא דבנך. פירש כוונת המליצה ולא לפי המלות, כמו "ומלחם את ערלת לבבכם" (לעיל י' ט"ו) ת' "ותעדון ית טפשות לבכון" (עי' ט"ש שם).

ו י ל ד

לא, (ב) לא אוכל עוד לצאת ולבוא ח' לית אנא יכיל: לפי פרש"י "יכול שתש כחו וכו', אלא מה לא אוכל איני רשאי" וגו', היה לו לתרגם "לית לי רשו", אולם כדי שהתרגום יהי סובל ג"כ הדרוש, לצאת ולבוא בדברי תורה שנסחטו ממנו מסורת ומעיונות החכמה, תרג' כפשוטו.

(ג) ה' אלקיך הוא עבר לפניך ת' ה' אלקך הוא עבר קדמך (סביוניטה ורוב ספרים), נ"א "מיטריה יעיבר או עבר", תרגם "הוא עבר" עקר, כי יש מסורה (ברא'. ל"ט, כ"ה) הוא דמתרג' מיטריה או מיטריה ה' באוריתא. (עין ברלינר עמוד 28), וזה אינו טן המנין. לקמן "וה' הוא ההלך לפניך הוא יהיה עמך" (פסוק ח') ת' "וה' הוא מדבר קדמך מיטריה יהי בסעדך", ואין לומר שהטעם למנוע הכפל, כי א"כ היה לו לתרגם הראשון "מיטריה" והשני "הוא" (עי' פתשגן). לענ"ד הדבר תולה במה שנאמר בו לשון "עם" או "לפניך", לשון "עבר לפניך" הוא דרך כבוד ואינו צריך להוסיף מלת "מיטריה", וכן "וה' הלך לפניכם" (שמו'. י"ג, י"א) ת' "וה' מדבר קדמיהון", וכן (לקמן פסוק ח'), "וה' הוא ההלך לפניך" ת' "הוא מדבר קדמך", אבל בכל המקומות שנקשר בלשון "עם" הרחק הגשמה ביותר ומוסיף לשון "מיטר", כגון "הוא ההלך עמך" ת' "מיטריה מדבר קדמך", (עי' מ"ש לעיל כ', א'. על המסורה), וכן לעיל כ', א'. וד'. וכן בהרכבה מקומות (ועין הטיב מ"ש שמו'. י"ח, ד').

(ו. וזו) לא ירפך ולא יעוכך ת' לא ישבקינך ולא ירחקינך, "לא ירפך" ת' "לא ירחקינך", כלשון "אחותיו ולא ארפנו" (ש"ה. ג', ד'), לא יחן שתחרק ממנו, ולא

כרש"י ושאר מפרשים ענין רפיון להיות נעזב מטנו, ותרגם המאוחר תחלה, ולא כסדר המלת שבכתוב „לא ירחקין ולא ישבקינך“, לפי שעויבה היא הסתלקות השכינה והסרת ההשגה לגמרי שאין רעה גדולה מזו, והנה לפי התרגום הכוונה, לא יעזוב ואף לא יתן שתרחק מטנו, ואם אמר תחלה „לא ירחקיןך“ אינו צריך עוד לומר „לא ישבקינך“, הגאון מלבי"ם ז"ל בפירושו התורה והמצוה על הספרא המציא הכלל שחז"ל לא הניחו בשום מקום בתורה „זו ואין צריך לומר זו“ בלא דרוש שיהי הלמוד „לא זו אף זו“ והוא גם דהן התרגום, כיוצא בו „לא ירפך ולא ישחיתך“ (לעיל ד', ל"א) ה' „לא ישבקינך ולא ירחקיןך“ ת', „ירפך“ לשון עויבה, ולא ת' „לא ירחקיןך“, כי אז אין צריך לומר „ולא ירחקיןך“, לפי שחבלה קשה מהרחקה, בקצת ספרים כן „לא ירפך“ — „לא ירטלינך“, והוא נדרש עם „ירחקיןך“, „לא מאסחים ולא נעלחים“ (ויק'. כ"ד) ת' „לא ארטושיןך ולא ארחקיןך“ ומעמו עויבה לפי שעה, והוא לרוב חרגום של „נטש“ בעברו (שמו'. כ"ג, י"א). אבל בפסוק ח', שמדבר ליהושע בכל הספרים „ארחקיןך“, (ועי' מ"ש לקמן פסוק י"ו).

(יא) נגד כל ישראל באזניהם ת' קדם כל ישראל ותשמעניו, „באזניהם“ מתורג' בשאר מקומות „קדמיהו“ (לקמן פסוק כ"ח, ול', וכאן שנה למנוע הכפל.

(יג) ובניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו ת' דלא ידעו (סביוניטה וכולוניא) והספרים מתחלפין „ידעון“, „ידעין“, „ידעו“, „ידעון“ לשון עבר, אבל הראשון יותר מדויק לפי טהרת הלשון, „ידעין“ בינוני, והנכון לשון עבר „ידעו“, כמו שהוא בעברי, הכוונה בניהם שעדיין לא ידעו ולא למדו ישמעו וילמדו. כמו „ובניכם אשר לא ידעו היום טוב ורע“ (לעיל א', ל"ט) ת' „דלא ידעו“ וגו', הכוונה שעדיין לא נודע להם טוב ורע.

(טז) וקם העם הוה וונה ת' „ויקום“ — „ויטעי“ לשון יחיד, מכאן ואילך התרגום בלשון רבים, אעפ"י שבכתוב הכל לשון יחיד, וכן בהרבה פסוק' בפרשה, ב"ם לחם ושמלה רוצה לפרשו לפי דעת הח' שד"ל ז"ל שלשון יחיד מורה על כל ישראל בכלל, והרבים, על מקצתם או רובם, אולם הקושיא במקומה עומדת, כי אין למצוא ההפרש ולברר באיזה ענין הוא מדבר על הכלל ובאיזה על המקצת. ועי' פחשגן בסוף סדר וילך.

(יז) ועובתים והסחרתי פני מהם ת' ואירחקינן ואיסלק שכנתי מנהן, הוציא לשון „ועובתים“ מפשוטו ופירשו כמו „עוב חעוב עמו“ (שמו'. כ"ו, ה') שת', ותפריק עמיה“, ענין הסרה והרחקה טעם השנוי לפי שעויבה היא היא הסתלקות השכינה ומניעת ההשגחה, (עמ"ש לעיל פסוק ו'), והטעם שירחקים ואם לא ישובון יעזבם.

(שם) והיה לאכל ת' והון לטיבו, וכן פירש"י (חגיגה ה', ב'), „והיה לאכל, שהנכרים שוללים מטנו“, ולא חרג', „ויהון לשיצאה“, כמו „פן אכלך בדרך“ (שמו'. ל"ג, ג') ת' „דילמא אישיציןך“, כי אין לפרשו ענין הכרתה וכליה כיון שנאמר אחריו:

(שם) ומצאוהו דעות רבות וכו' — ומצאונו הרעות האלה ת' ויערען

יתהון — ערעני, וכן „כי תמצאן אותו רעות“ (לקמן פסוק כ"א) ת', „יערען יתהון“, כלם בלשון „ערע“ שהוא חרגום של „תקראנה“, ובפסוק „את כל החלאה אשר מצאתם בדרך“ (שמו'. י"ח, ת', „דאשבתחנן באורחא“, כי אצל תלאות הדרך

שהם מצויות תמיד שייך לשון „אשכח“, אולם כאן הכוונה, רעות רבות וצרות שהן קורות הבאות עליהם שלא בדרך הטבע בשביל עונותיהם, יתכן לשון „ערע“.

(שם) ואמר ביום ההוא ת' וימר לשון יחיד, שלשה פסוקים האלה ט"ו, י"ז, וי"ח כלם מדברים לשון יחיד, אולם בתרגום הכל בלשון רבים, חוץ מן „ואמר“ עד סוף הפסוק הזה, נראה הטעם שלא לשנות השם „אלקי“, יחיד לרבים „אלקנא“.

(יט) שימה בפיהם ת' שְׁוִיָּהּ בפומהון (סביוניטה) ברוב ספרים שְׁוִיָּהּ. הנכון שְׁוִיָּהּ לשון צווי, (אולי צ"ל שְׁוִיָּהּ, אולם מצינו בסביוניטה ה' תחת א' בסוף בהרבה מלות) שְׁוִיָּהּ לשון עבר כמו בעברי שְׁטָהּ.

(כו) לקוח את ספר התורה הזה וגו' ת' סבו ית סיפרא זאורייתא הדין. בפסוק „ככל אלות הברית הכתובה בספר התורה הזה“ (לעיל כ"ט, ב'), וכן „מצותי וחקותי הכתובה בספר התורה הזה“ (לעיל ל', י') ת' „בְּסִפְרָא“ בנסמך, כאן ת' „בסיפרא“ בתמנח המפריט לפי שהוא העקר שהמאמר מוסב עליו, שיקחו הספר הזה וישמו אותו מצד הארון, אבל שם עיקר המאמרים, „אלות הברית“, „מצותי וחקותי“, וכוה הראתי דרך שמוש המפריט גם בשאר מקומות.

האזינו

ל ב, (א) יערף כמטר לקחי ת' יִבְסֵם (סביוניטה ועוד) ברוב ספרים יִבְסֵם. עיקר יִבְסֵם קל פעל עומד, ומעטו שיהי מחוק וערב, „ויוסתקו המים“ (שמו. ט"ו, כ"ה) ת' „וּבְסִימוֹ“ (סביוניטה) ס"א וּבְסִימוֹ, ות' „יערף“ כמו „יערב“ בחלוק אוחיות בוט"ף, גרסת הספרים „יִבְסֵם“, בבנין הכבד אינה מחוורת, שיכול להיות משמעותו „יִמְתִּיק“, פעל יוצא.

(שם) תול כטל אמרתי ת' תחקבל כטלא מימרי (סביוניטה וכולוניא) ברוב ספרים „יחקבל“, מסורת עליו (ברלינר עמוד 91) תחקבל נ"א יחקבל. הקדימה לגרסא „תחקבל“ לשון נקבה, והוא לפי מה שביארתי (ויק' כ"ג, ט"ו) שלרוב בארמית בהתחלפות המין נשחנה טעם המלה, „מימרא“ בהוראתה הפשוטה הוא לשון זכר, אולם כאן „אמרתיו“, „מימרי“ כוונתו שירתי תפלתי, ויתכן, תחקבל לשון נקבה, כיוצא בו „כי אמרתך חיתנך“ (תהל' קי"ט, נ') ת' „מימרך קיימת יתי“, וכן „צורפה אמרתך“ (שם פסוק ק"ט) ת' „סנינא מימרך“, לפי שהכוונה תורתך, מצוהך, אבל „אמרת ה' צרפתהו“ (שם ק"ה, י"ט) ת' „מימרא דה' סנין יתי“ לשון זכר, לפי שהכוונה דבר ה' או רצון ה'.

(שם) כשעירים עלי דשא ת' כרוחי מיטרא דנשבין על דתאה, „דנשבין“ ל' זכר, „ורוח אלקים מרחפת“ (ברא'. א', ב') ת' „מנשבא“, אולי פירש „שעירים“ מלשון „מעררה“ (עי' רש"י) שמשמע רוחות חזקות וגדולות. וכן בהרבה מקומות בתרגום מודה לשון זכר על חזק וגדולת הרבר ול' נקבה על חלשתו ודכותו (כמו שכתבתי ברא'. ל', ל"ז. שמו. ט', ל"ב).

(שם) וכרביבים עלי עשב ת' וכרסיסי מלקושא דעל עיסבא, וכן הלשון מ'כ' ה', ו'. בכתוב, ומתורגם כמו כאן וקרוב לו תהל', ע"ב, ו'. (כרביבים ורויף ארץ ת' היך רסיסי מלקושא דנטפין על עסבא דארעא), אולם בפסוק, "וימנעו רביבים ומלקוש לא היה" (ירמ'. ג', ג') ת"י, "ואיתמנעו רסיסיא ומלקושא לא הוה". פירש"י, "מלקוש המטר היורד בניסן על המלילות ועל הקשין" עכ"ל, נראה לכאורה שמלות, "רביבים", ובת' "רסיסא" משמעותן היורה שיוורד במרחשון וצ"ע, וי"ל שמורה על רביעה סחם, אבל במקום שנאמר בו "על עשב", שזה בניסן, מוכח שהכוונה מלקוש.

(ד) הצור תמים פעלו ת' תקיפא דשלמין עבדוהי. וכן בספרי: "הצור, תקיפא, תמים פעלו, פעולתו שלמה עם באי עולם".

(שם) ואין עול ת' מן קדמוהי עולא לא נפיק, הכוונה אין עושה עול, ושנה כדרכו מפני הכבוד, כמו, "אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד" (לעיל י', י"ז) ת', "דלית קדמוהי מיסב אפין ואף לא לקבלא שוחדא", (עי' מ"ש שם) וכאן לא יכול לתרג' בלשון, "לית קדמוהי עולא", שלא יטעו השומעים ויחשבו, בכל מה שעושים בני אדם אין לפניו עולא, דומיא לדלית קדמוהי מיסב אפין וכו' שכוונתו שאינו נושא פנים ואינו לוקח שחד מן בני אדם החוטאים.

(שם) צדיק וישר הוא ת' מן קדם וְצַדִּיק וְיֹשֶׁר הוּא (סביוניטה ועוד) נ"א "דוכאי", מסורת עליו (ברלינר עמוד 91) דְּוְצַדִּיק נ"א וְצַדִּיק, הגרסא וְצַדִּיק לא מצאתי, ונראה שצ"ל וְצַדִּיק, כי וְצַדִּיק חרגום של נקי, שמעמו פטור מעונש. "מן קדם" ענינו נתינת מעם, כמו, "מפני אשר ירד עליו ה' באש" (שמו'. י"ט, י"ח) ת' "מן קדם דאיתגלל" וכו', ונכון שהבא אחריו דל"ת, "דוכאי".

(ה) שחת לו לא בניו מוטם ת' חבילו להון לא ליה בניה דפלתו למעוּתא. "חבילו להון" הוא חרגום של "שחת", כמו "ויתפרו עלה תאנה" (ברא'. ג', ז') ת' "וחטיטו להון", "לו לא" ת' "לא ליה", הקדים המאוחר לפי הענין והנאות הלשון כדרכו בהרבה מקומות, הכוונה: במה שחטאו השחיתו לעצמם ולא להקב"ה, כמו "אם חטאת מה תפעל לו ורכו פשעך מה תעשה לו" (איוב ל"ה, ו') עי' באור, "בניו מוטם" ת' "בניה דפלתו" וכו', לשון "שחת" מורה על ע"ג, כמו "לך רד כי שחת עמך". (שמו'. ל"ב, ז'), ותרג' "בניה" ולא, "בנוהי" בלשון הכתוב, שכיון שחטאו אינן עוד בתוך בניו, וכן "מכעם בניו ובנותיו" (לקמן פסוק י"ט) ת' "מדארגיוו קדמוהי בנין ובנן".

(שם) דור עקש ופתלחול ת' דרא דאשני עבדוהי ואשתניו, "דאשני עבדוהי" לשון יחיד מוסב למלת "דרא", "ואשתניו" ל' רבים מוסב על הבנים, והכוונה הבנים נשתנו לדעה ונעשו דור תהפוכות, וכן לקמן (פסוק כ') "כי דור תהפוכות המה בנים לא אמון כם" ת' "דרא דאשני אינון בניה דלית בהון הימנו". בזה יתברר ספק ב"ס אוגר (עמוד 78 הערה 471) "ומי יודע אם לא היה ראוי להסיר הו"ו גם במלת ואשתניו, ותהיה גם היא חוזרת אל הדור".

(ו) הלה: ת' הא קדם ה' תרג' הה"א כמלה בפני עצמה, עי' נתינה לגר. (שם) עם נבל ולא חכם ת' עמא דקבילו אוריתא ולא חכימו. נבל תרגמו "טפשא", על כן לא יכול לומר, "עמא טפשא דלא חכימו", כי ודאי אם הם טפשים אינן חכמים, לפיכך פירש הסבה שעל ידה היו ראויים להעשות חכמים, כלומר בקבלת התורה, והנה כבר הוברר אצלינו כי "חכם" נקרא כל שעושה מה שהוא מצווה ומה שמוטל עליו לעשות (עי' מ"ש ברא'. מ"ח, י"ד. שמו'. ט"ו, ח'), ובפרט נקרא "חכם" מי שמקיים מצוות התורה, וכן בלשון רבותינו כאנדה של ארבע בנים,

שומר, "חכם", "רשע", עשאו "חכם" ההפוך של "רשע", מזה מוכח ככרוך שהחכם הוא מי שרצה לקיים מצוות התורה, לפי זה נקראו בצדק, "עם נבלי", שקבלו התורה ואינו מקיימים אותה, דאם לא כן קשיא איך יקרא נבל מי שאינו חכם מסבב.

(שם) הלא הוא אביך קנך ת' הלא הוא אביך ואח דיליה, פירשתיו באר הטיב (כרא, י"ד, י"ט) עיי' שם.

(ז) בינו שנות וכו' ת' אסתכל בשני. תרג' לשון יחיד, "אסתכל", לפי שכל הכתוב בלשון יחיד.

(שם) שאל אביך ת' לאבוכ (סביו, בולוג, ועוד) בלמ"ד, וכן עקר, כמו "וישאלו איש לרעהו" (שמוי, י"ח, ז'), "ושאל לו" (במד' כ"ו, כ"א), ברוב ספרים "אבך", וזה יתכן אם האב יהי חפץ הנשאל, עיי' אונ"ר.

(שם) זקינך ויאמרו לך ת' סכך ולא "לסכך", כי הלמ"ד של לאבוכ נמשך אף למטה כמו מלת, "שאל".

(ח) בהפרידו בני אדם ת' בְּפִרְשֻׁתָּהּ, קל, "והנכשים הפריד יעקב" (ברא' ל', ט'), "ואומריא אפריש יעקב", וכן "ויפרידו בין שניהם" ימ"ב ב', י"א) ת"י

"ואפרישו", לשון הפעיל, המעש בן אצל שני דברים שונים הנפרדים זה מזה, נודג לשון הפעיל, יעקב הפריד הכשבים מן העקודים רכב אש וסוסי אש הפרידו בין אליהו ובין אלישע, אבל כאן "בני אדם" הוא מושג אחד, והם לא נפרדו מדבר אחד, אלא נחלקו ונפרשו בינם ובין עצמם על כן ת' "בפרישותיה", כלומר שנישה אותן פרישות פרישות, וכן נקראו החלקים של סדרי התורה פרישות, עיי' פתשגן.

(ט) יעקב חבל נחלתו ת' ערב אחסנתיה, וכן כספרי, "אין חבל אלא גורל שנאמר חבלים נפלו לי בנעיסים" (תהל' ט"ו, ו').

(י) ימצאו ת' סֹפֶק צורכיהו (סכינונטה), פירש "ימצאה" כמו "ומצא להם" (כמד', י"א, כ"ב) ת' "הספקין להו" עיי' רש"י וכפרי. ברוב ספרים "סֹפֶק" או "סֶפֶק", לשון עבר וצריך להיות לשון הווה, כי היו עדיין במדבר. — במסורה של הה' דר לאנדויער סֶפֶק נ"א סֹפֶק ואינו דאיק, ובאמת הנקוד סֹפֶק קצת ור, ואולי הוראתו כלשון הפעיל, כמו אצל פעלי נחי פ"א "אֹמִיב", "אִיבִיל", והכוונה שהקב"ה מספק צורכיהו חדי יותר מבוארת.

(שם) וכתוהו ילל ישימון ת' ובית צחונא אחד דלי מיא, הוא הרגום של "וצמאון אשר אין מים" (לעיל ח', ט"ו) והרג' לפי הענין ולא לפי המלות, כי "כתוהו ילל ישימון" הוראתו ג"כ "בארץ מדבר", ונראה שתופש חסרון מים מכל שאר הלאות וסכנות של המדבר, לפי שהמים הם הצורך היותר גדול מכלם.

(שם) יסבנכו יבוננהו ת' אשריון סחור סחור לשנתי אליפיון פחגמי אוריתיה (סכי, בולוג) ברוב ס', "אוריתא", "יסובכנהו" לא ת' בענין שהקב"ה מסבב אותם, מפני הכבוד, וכן כספרי, "יסובכנהו בדגלים ג' מן הצפון וג' מן הדרום" וכו', "יבוננהו" פירש לשון בינה, כמו שנדרש כספרי, "יבוננהו בעשרת הדברות", ואע"פ שהכתובים נדרשים בהרכבה פנים הוא בוחר מה שהוא לפי דעתו היותר קרוב לפשט המקרא, והנחת "אוריתיה" נכון לפי הענין, וגם עולה יפה בלשון, להשוות מלת "אוריתיה" למלת "לשכנתיה".

(שם) כאישון עינו ת' כבבת עיניהו, נראה כעין הקון סופרים (לשון פחשגן), ר"ל ששנה מפני הכבוד.

(יא) כנשר יעיר קנו ת' דמחיש לקיניה, טעמו חושש ורואג (עי' רש"י וספרי), ואינו לשון טהירות כי זה בארמית "אוחי" או "מבע".

(שם) יפרש כנפיו יקחהו ישארו על אברתו ת' פרים גדפוהי מקבילהון מנטילהון על תקוף איברוהי. "יקחהו" ת' "מקבילהון" ולא "נסיבהון", כי אינו לוקחן בכנפיו אלא פורש אותן והם עולים מאליהם, ואחר כך הוא נושא אותן על אברי כנפיו שהם חזקים, לפיכך מוסיף מלת "תקוף", כלומר על מקום החזק של כנפיו.

(יב) ה' כדר ינחנו ת' ה' בלחודיהון עתיד לאשריותהון בעלמא דהוא עתיד לאתחדתא, פירשו על העתיד לפי דרשת רבותינו, ומוסיף "בעלמא דהוא עתיד לאתחדתא", כמו שנאמר (ישע' ס"ה, כ"ב) שיהיה בימות המשיח, וכן בנבואת בלעם, הן עם לבדר ישכון (במד' כ"ג, ט') ת' "הא עמא בלחודיהון עתידין דיחסוןן עלמא" (עי' מ"ש שם).

(שם) ואין עמו אל נכר ת' ולא יתקיים קדמוהי פולחן טעון, פירש שלא יהיו עובדי אלילים בעולם, ככתוב והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה וגו' (זכר' י"ד, ט'). "ינחנו" ת' "עתיד לאשריותהון", לשון מנוחה, כמו "ינחנו".

(יג) ירכיבהו על במותי ארץ ת' אשרינון על חוקפי ארעא. פירש הושיכם על מרומי ארץ שהם חזקים ובטוחים מאויבים, כדברי רבותינו שארץ ישראל גבוה מכל הארצות.

(שם) ויאכל תנוכח שדי ויניקוהו דבש מסלע ושמן מחלמיש צור ת' ואוכילינון ביזת שנאיהון ירב להון ביזת שליטי קרוין וניכסי יתבי כרכין תקיפין. "ויאכל" ת' "ואוכילינון" כמו "ויאכילהו" דומיא לוויניקוהו, וכשם שניקת דבש מסלע ושמן מחלמיש צור אינן אלא משלים, כך מליצת "ויאכל תנוכח שדי" מפורשת דרך משל לביות האויבים הנופלים בשדה קרב, ודבש ושמן מסלע ומחלמיש צור הם דמיון לשלל השרים והעם היושבים בערי מבצר.

(יד) גם זה כלו משלים ורמיונים להפלגת גודל הכוח ורב השלל ככבוש הארץ. "ואלים בני בשן ועתודים עם חלב כליות חטה" ת' "עמא דארעהון אחסנתהון עם ביזת חיליהון ומשירתהון". "ואלים בני בשן", ת' "עמא דארעהון", "מדם כרים ועתודים" (ישע' ל"ד, ו') ת"י "מדם מלכין ושלטונין" כאן ת' "עמא דארעהון" לפי שנקראו "בני בשן", אפשר שרומזו למלחמת סיחון ועוג, והכוונה עם הארץ שלהם. "ועתודים", ת' "אחסנתהון" כלשון "ועתידותיהם" קרי "ועתודותיהם שושתי" (ישע' י', י"ג) ת' "וקירוי תושבתהון", "כליות חטה" ת' "חיליהון ומשריתהון", אולי פירש מלת "כליות" ענין כוללת וקבוץ של החילים, ומלת "חטה" פירש "ומשריתהון" לפי שהשם "חטה" משמע צמחת החטה בשדה בעוד שהיא קמה, ותבואה הנקצרת היא "חטין", וכך ההפרש בין "שערה" "לשעורים". דוק וחשכה.

(שם) ודם ענב תשתה חמר ת' ודם גיבריהון יתאשד כמיא, לפי התרגום "חמר" טעמו הארץ, כיוצא בו "כרם חמר" (ישע' כ"ו, ב') ת"י "ככרם דנציב בארעא טבא", לפי זה הכוונה ודם ענב תשתה הארץ, "דם ענב" פירש "דם גיבריהון", ומליצת "תשתה הארץ" משמעותה ישפך כמים. כעין זה מפורש באריכות בעוטה אור כלל ב'. סימן כ"ח.

(טו) וישמן ישרון ת' ועתר ישראל, כמו "השמנה היא" (במד' י"ג, כ') ת' "העתירה היא" עי' מ"ש שם.

(שם) שמנה עבית כשית ה' אצלח תקוף קנא ניכסין, תרג' בלשון נסחר

לפי שרוב הכתוב לשון נסתר, "אצלה תקוף" תרגום של "שמנת עבית", פירש שנעשה עב ודשן מרוב שמנונית, פתרונו שהצליח בעשירות ועוצם כח וחוקה, "כשית" ת' קנא ניכסין אולי פירש "כשית" כמו נִכְסִיתָ והנו"ן נופלת, לשון "נכסים" בעברי.

(יו) לשדים לא אלה, ת' דלית בהון צרוך, פירש שאין בהם שום תועלת ואינם שוים כלום.

(שם) חדשים מקרוב באו ת' הדתן דמקריב אתעבידא, פירש שנעשו מקרוב, כי לא יוכלו לבוא מאליהם.

(שם) לא שערום אבותיכם ת' לא איתעסקו בהין אבהתכון, טעמו לא שעו בהם, כמו, "ואל ישעו בדברי שקר" (שמו'. ה', ט') ת' "ולא יתעסקון", וכן איתא בספרי, "לא שערום אבותיכם אל תקרא לא שערום אלא לא שעום אבותיכם". (עי' נתינה לגר).

(יח) צור ילדך תשי ת' דחלת תקיפא דבראך אתנשיתא (סבי'. ועוד ספר' עתיקים) ברוב ספר' "דחלא תקיפא", עקר "דחלת תקיפא" פירש יראת הצור, והמתרגם "דחלא תקיפא" שונה הוא, (לשון פתשגן). ומפני הכבוד אינו אומר שכחו, עזבו, במוסב להשי"ת, אלא שכחו יראתו, עזבו עבודתו, וכן לעיל ח', י"א. וי"ט. ובכל כיוצא בו.

(שם) טעם בניו ובנותיו ת' מדארגיו קדמויה בניו ובנו, ת' בלא כנוי עמ"ש לעיל פסוק ה'.

(כ) אסתירה פני מהם אראה מה אחריתם ת' איסליק שכנתי מנהוג גלי קדמי מא יהי בסופהון. וכן נדרש בספרי "אמר הקב"ה הרני מסלק שכינתי מביניכם, אראה וכו' אדע מה בסופיהון". וכבר הוברר כי סלוק השכינה היא עויבה לגמרי, ואין עוד רעה גדולה מזו.

(שם) דור תהפכות המה ת' דרא דאשני אינון (סבינוניטה פתשגן וכולונייא) ברוב ספר' "דאשניו", "דאשני" לשון יחיד מוסב על "דרא", וכן "דור עקש" (לעיל פסוק ה') ת' "דרא דאשני" ל"י (עמש"ש), בספרי "דור הפוך דור תהפוך", וגם מצינו לשון "אשני" בהוראת "הפר", "את בריתי הפר" (ברא'. י"ז, ל"ד) ת' "ית קימי אשני", ויכול להיות משמעותו שהפר מאמרו, כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע, (ספרי).

(כב) כי אש קדחה באפי ת' ארי קדום תקיף כאישא וכו', פירשתי במד'. כ"ד, כ"ח, ע"ש.

(כג) אספה עלימו רעות חצי אכלה בס ת' אַפִּיף עליהון בישן מכתשי אישיצי בהון, תרג' "אספה" לשון כליון, כמו "האף תספה" (ברא'. י"ח, כ"ג) ת' "הבירגו תשיצי", אַפִּיף טעמו אהום, כמו "עד תֵּם כל הדור ההוא" (במד'. ל"ב, י"ג) — דבר'. ב', י"ד) ת' "עד דסף", וכן "האם תמנו לגוע" (במד'. י"ג, י"ח) ת' "הא אנחנא סִיפִין למטת", והוא כדרשת הספרי, "שיהיו כל הפורעניות כלים והם אינם כלים וכו' שיהיו חצי כלים והם אינם כלים".

(כד) מוי רעב ולחומי רשף וקטב מרירי ת' נפחתי כפן ואכילי עוף וכתשי רוחין בישין. "מוי" ת' "נפחתי", אולי פירשו כמו "מסי" בחלוקה וסר"ק. נמוסי רעב, ותרג' לפי הענין, כמו "מתנובות שדי" מוסב למלות "מחללי רעב" (איכה ד', ט') ת' "ונפחתי כפנא פריק כריסיהון מן מיכלא" וכן "וצבחה בטנה" (במד'. ה', כ"ז) ת' "ויפחון מעהא". "ולחומי רשף" ת' "ואכילי עוף", פירש "ולחומי" לשון "לחמו

בלחמי" (משלי ט', ה'), והכוונה לפי פשוטו שיאכל העוף את בשרם מעליהם, "רשף" ת' "עוף", כמו "ובני רשף יגביהו עוף" (איוב ה', ז'), ועור אפשר לפרש שרמו על המויקים המרחפים באויר, כתרגמו (שם), "ובני מויקי בגובהא יטוסון". "וקטב מרירי" ת' "וכתישי רוחין בישין", צרין להוסיף הפעל "וכתישי", לפי שבעברי הפעל "ולחומי" מושך אף למטה, אולם "אכלי" לא שייך אצל רוחין בישין, "וכתישי" טעמו מנוגע, כמו "ובעתתו רוח רעה" (שם"א ט"ו, י"ד), "קטב" תרג' "רוחין", כמו "ושער קטב" (ישע' כ"ח, ב') ת"י "כעלעול רוח". ואומר "רוחין בישין" כפי דרשת ספרי "וקטב מרירי, לפי דרכנו אתה למד כל מי שהשד בו מורד".

(שם) ושן בהמות אשלח בם ת' ושן חית ברא, טעמו חיות השדה, ולא תרג' "ושן בעירא", להרחיק הדרוש, "שתהי בהמתו נושכת ומעלה נומי ומח בה", לפי הכלל שבאדתי שדרכו להרחיק כל דרוש שמגדל ומוסיף אצל פורענות יותר ממה שנאמר בכתוב בפירוש (עי' הקדמה).

(כה) ומחררים אימה ת' ומתניא חרגת מותא. "חרגת" טעמו "חרדת", וחבריו "בבית כמות" (איכה א', כ') ת' "ומלגו חרגת כפנא" וגו'. ונמצא גם כעברי, "ויחרגו ממסגרותיהם" (תהל' י"ח, מ"ו) עי' רש"י שם.

(כו) אפאיהם ת' ייחול רוגי בהן ואישציון, אחר לשון הספרי התיבה נחלקה לג' תיבות אף אי הם עי' רש"י, ותרגם כפי המפורש כמ"א, "ויחר אפי בהם ואכלם" (שמו' ל"ב, י').

(כז) אגור ת' כניש, וכן בספרי "אין אגור אלא כנוס שנאמר דברי אגור בן יקה" (משל' ל', א') עי' רש"י שם, ולא תרג' בלשון יראה מפני הכבוד.

(שם) פן ינכרו צרימו ת' דילמא יתרברב בעיל דבבא, פירש "ינכרו" כמו "ויתנכר אליהם" (ברא' מ"ב, ו') ת' "והשיב מא דימלל עימהון", הטעם, פן יחנשא במחשבתו (תרג' בל' יחיד, לפי שמתחיל בל' יחיד אויב), "פן יאמרו ידינו רמה" ת' "ידנא תקיפת לנא", "תקיפת" פעל עבר, לפי שהנגינה מלעיל, פירש שהחרומטה והתחוקה מעצמה ועשתה לנו הנצחון הזה, "ולא ה' פעל כל זאת" ת' "ולא מן קדם ה' הות כל דא", לא תרגם כפשוטו, "ולא ה' עבד כל דא", לפי שהקב"ה לא עשאו בפועל, אלא הסיב המאורעות שיהיו כובשים אותם, כיוצא בו "כי האלקים" (ברא' מ"ה, ח') ת' "אילהין מן קדם ה'", (עמש"ש).

(כח) אבד עצות ת' מאבדי עצא, עי' פירש הראב"ע שסיים בלשון: "והנה השכיל המתרגם שאמר מאבדי עצה" עכ"ל. בספרי יש פלוגחא: "ר' יהודה דורשו כלפי ישראל, ר' נחמיה דורשו כלפי אומות העולם, והתרגום מתאים לגמרי ללשון הכתוב וסובל דעת שניהם, וכן שני פסוקים הסמוכים.

(כט) יבינו לאחריהם ת' סברו מא יהי בסופהון, תרגם של "יבינו" הרגיל הוא, "אסתכלו", אולם מפני שחרג' כך "ישכילו", שנה למנוע הכפל ואומר "סברו", והוא כלשון "דסבר באוריתא" (ויק' י"ט, ל"ב) שטעמו מי שחוא חכם ונכון בחורה.

(ל) אם לא כי צורם מכרם וה' הסגירם ת' אילהין תקיפיהון מסרינון וה' אשלימינון (כך בסביוניטה ורוב ספר' עתיקים) נ"א "תקיפהון". לפי הגרסא "תקיפיהון" לשון רבים, אי אפשר שמוסב על הקב"ה, כי אונקלוס נשמר תמיד מלשמש בל' רבים בייחוס להשי"ת, ואולי הוא רומז לדרשת הספרי "איני מסגיר אתכם עי' עצמו אלא ע"י אחרים, וכבר היה מעשה שהזכובים מסרו אותם ביהודה",

(אולם צ"ע שהפעל „מסרינון" ל' יחיד והיה צ"ל „מסרונון", ויש ליישב בדוחק שהכוונה כל אחד משלושיו של הקב"ה מסרום), „וה' הסגירם" ת', „וה' אשלימונו", תרגם כן שלא להכפיל מלת „מסרינון", והטעם התמימם, המסיר כלם עד תומם, וכן „עד תומם" (לעיל ב', ט"ו) ת' עד דשלימו. (עי' מ"ש שם פסוק י"ד).

(לא) כי לא כצורינו צורם ואויבינו פלילים ת' ארי לא כחוקפנא תוקפהון ובעלי דבבנא הוו דיננא, מלות „כצורינו צורם" לא תרג', „כחקיפנא תקיפהון" שתהי משמעותו כת' המיוח' ליב"ע, „לא כחקיפהון דישאל טעוותהון דעממיא", לפי הכלל שאונקלוס התרחק תמיד מענין התדמות הקב"ה עם אלילים, (עי' מ"ש לעיל ד', ל"ד) אלא תרג', „לא כחוקפנא תוקפהון" שטעמו לא כעונו עווס, והוא לפי דרשת הספרי „כי לא כצורנו צורם, לא כחוקף שאהה נותן לנו אתה נותן להם" וכו', ר"ל לא כדנינים והמשפטים שלנו נימוסיהם, (לפי דברי חז"ל „אין עוו אלא תורה") ועכשו שנתת להם הכח לשלוט בנו ולהיות דיינינו, מתנהגים עמנו במדות אכזריות שלא כדין ומשפט.

(לב) מגפן סדם גפנם ומשדמת עמרה ת' כפורענות עטא דסדום פורענותהון ולקותהון כעם עמרה. בפסוק הזה ושלאחריו לא הלך אונקלוס אחר דרשת הספרי, אלא פירשם כדרכו שגפן וענבים ויין הם משל ודמיון למעשיהם הרעים ולעונשם, שישתו וימצו כוס התרעלה, פרי מעלליהם. — „ומשדמת" ת', „ולקותהון", פירש שדמת כמו שרפת, בחלוק מ"ם בפ"א, מאותיות בוט"פ, וכן „ושדמה לפני קטה" (ישע'. ל"ו, כ"ז) ת"י „דשלוך", כמו (מ"ב. י"ט, כ"ז) „ושדפה", (עי' באור נתח"ש).

(שם) ענבינו ענבי רוש ת' מחתהון בישן כרישי חיוין, תרג' „רוש" כמו „ראש פתנים" (בפסוק הסמוך), ראש טמש של הנחשים ופתנים שבו הארם הממית בנשיכתם (עי' מ"ש לעיל כ"ט, י"ז).

(שם) אשכלת מררת למו ת' וחושלמת עובדיהון כמַרְתָּהון, כמו שאשכל הוא קבוץ של ענבים הרבה, כן יקבלו תשלום גמולם על כל מעשיהם ביחד, רע וזר „כמרתהון" כארם הנחשים ופתנים הנזכרים בענין, או כמיריות מעשיהם הרעים אשר עשו.

(לד) כמוס עמרי ת' גלן קדמי „כמוס" אין לו רע, ולפי הענין הוא נדרף עם „חתום", וטעמו נסתר, אולם כיון שאומר יתכן „גלן". (שם) חתום באוצרתו, ת' גניזין ליומא דינא באוצרי, לפי הענין הוסיף „ליומא דינא" ללמד שעתידים להפרע.

(לה) לי נקם ושלם ת' קדמי פורענותא ואנא אישלים, כיון שתרג' מלת „ושלם" בפעל עבר במקום עתיד, ולא בשם „תושלמטא", אי אפשר שמלת „קדמי" תהי נמשכת אף למטה, כמו „לי" בעברי, על כן צריך להוסיף מלת „ואנא".

(שם) לעת תטוט רגלם ת' לעידן דיגלון מארעהון (סביבונסה בולוניא ועוד) ברוב ספר' „בעידן", ולא מצאתי טעם לשנות לשון הכתיב בעת תחת „לעת", מכאן מוכח שלדעת אונקלוס, כל ענין הפורענות מפסוק ל"ב עד ל"ה בכלל, מוסב על ישראל, כפירש"י הראשון, ולא על הבבלים כדרשת הספרי. — מכאן ואילך דברי תנחומים לישראל (עי' רש"י).

(לו) כי ידין ה' עמו ת' ארי ידין ה' דינא דעמיה, הכוונה שהקב"ה יריב ריבם להושיעם כמו „דן דין עני ואביון או טוב" (ירמ'. כ"ב, ט"ז) ת"י „דן דין מסכין וחשין" ולא כרש"י, אבל בגמרא (סנהד'. צ"ה, א') פירש „להביא להם גאולה". (שם) ועל עבדיו יתנחם ת' ופורענות עבדויה צדיקיא יחפרע, פירש „יתנחם"

לשון נקמה, כמו „מתנתם לך להרגך“ (ברא' כ"ג, ט"ב), וכן „אנחם מצרי“ (ישע' א', כ"ד).

(שם) כי אולת יד ת' דבעידן דתיתקף עליהון מחת סנאה, עי' רש"י.

(שם) ואפס עצור ועוזב ת' יהון מטלטלין ושביקין, ג"כ כפרש"י, אבל אומר הפעולה תחת הסיבה כדי שלא להרבות בלשון, וכן הוא בת' יונתן (ט"ב, י"ד, כ"ו).

(לו ולח) ואמר אי אלהימו וגו' ת' אן דהלתהון. פירש בדברי ר' יהודה בספרי, שהם דברי צחוק והתחל על האלילים, והכומרים, שהיו נותנים להם אפסניות וכו', והרחיק דרשת ר' נחמיה שהם דברי האויבים נגד הקב"ה, לפי דרכו, שאינו רמוז על דרשות שמרכים ענין חטא ועון שלא כתוב בפירוש, ואיך ירמוז על חרוף וגדוף עצום כזה.

(מ) כי אשא אל שמים ידי ת' ארי אתקינית בשמיא בית שכנתי. הוא כמו שפרש"י בסוף השירה לפי דרשת חז"ל: „תמיד אני משרה מקום שכינתי בשמים כחרגומי“ וכו'. ולא תרגם ענין שבועה כדוב המפרשים, לפי שלשון „אשא אל שמים ידי“ להשבע, אין הוראתו אלא תנועת היד ממש, והוא הגשמה מוחלטת, ואינו דומה למליצה „אשר נשאתי את ידי“ (במד' י"ד, ל') שתרג' בלשון שבועה, כי שם יש לפרש „נשאתי“ לשון דבור ואמירה, כמו „לא תשא“, „משא דבר ה'“, וכן מלת „ידי“, כלשון „היד ה' תקצר“ (שם י"א, י"ג) ת' „המימרא דה“ (עמש"ש), ומה שת' „חי אנכי לעלם“ — „קיס אנא לעלמין“, לפי הפשוט ענין שבועה, אבל סובל אף דרשת הספרי, שהכוונה: איני מטיר לפרוע, כי אני חי לעולם ובדורות האחרונים אני נפרע מהם, מן החיים ומן המתים, ולא כב"ו שהולך למות וצריך למחר נקמתו.

(מא) אם שנותי ברק חרבי ת' אם על חד חרין כחיו ברקא מסוף שמיא ועד סוף שמיא תתגלי חרבי. ת' „שנותי“ ענין השנות והכפלה, כמו „ולא שנה לו“ (ש"ב. כ, י), ואולי לא רצה לתרגם בלשון שנות וחדוד, מפני הכבוד, לפי שחרבו של הקב"ה אינה נעשית קהה, ומוסיף מלות „מסוף שמיא ועד סוף שמיא“, שזוהר דהט חרבו יתראה לכל העולם כלו, כי יביא הכל במשפט, ככתוב „האירו ברקיו חבל ראתה ותחל הארץ“ (תהל' צ"ד, ד').

(מב) מראש פרעות אויב ת' לאעדא כתרין מריש סנאה ובעיל דבבא. „פרעות“ לשון „ופרע את ראשה“ (במד' ה', י"ח), ומלות „מראש פרעות“ הן לשון קצר, כוונתו שראש האויב יהי פרוע, שיעשה פרעות באויבים בהלקח מהם עדים וכתרים, ונראה שמוסב על „וחרבי תאכל בשר“ ת', „וחרבו תקטיל בעממיא“, כשנהרגו העמים נאבד גם ממשל מלכיהם, ואומר בתוספות לשון „סנאה ובעיל דבבא“ להפלגת הענין.

(מג) וכפר אדמתו עמו ת' ויכפר על ארעיה ועל עמיה, הפעל „כפר“ נמצא בעברי בשמות „את“, „וכפר את מקדש הקדש ואת אהל מועד ואת המזבח יכפר“ (ויק' ט"ו, ל"ג) ותרגם „עלמקדש קודשא ועל משכן ויטנא ועל מדבחא יכפר“, וכוונת התרגום כפירש הרשב"ם „יקנה דם עמו מן האדמה על ידי שפיכת דם האויבים, כדכתיב „ולארץ לא יכופר וכו' כי אם בדם שופכו“ עכ"ל (במד' ל"ה, ל"ג), וגם יכפר על עמו, כמו שנאמר „דברו על לב ירושלם וכו' כי נרצה עונה“.

וּזֹאת הַבְּרֵכָה.

לג, (ב) ה' מסיני בא וזרח משעיר למו הופיע מהר פארן ואתה מרבכת קדש. ת' ה' מסיני אחגלי וויהור יקריה מסעיר אתחזי לנא אחגלי בגבורתא על טורא דפרן ועמיה רְבֹת קדישין. "למו" כאן וכסוף הכתוב ת' "לנא", לפי הכוונה האמיתית, וכדרך מליצת השיר בעברי להחליף מ"ב לנסחר, כמו, "היה זרעם לבקדים אף ישועחנו" וגו' (ישע' ל"ג, ב') ת', "הוי חוקפנא" וכן רבים. "הופיע" אחגלי בגבורתא, "הופיע" טעמו שנגלה ה' בזיו והדור. "מהר פארן" ת' על טורא דפארן, נראה שלא אמר "מטורא" שלא להכפיל הממין ביותר, אולם מה שכתב ב"ס לחם ושמלה שזה טורה שדעת אונקלוס לפרש שלא ע"פ הדרשה שהובאה ברש"י מספרי, שפתח לבני שעיר ולבני ישמעאל שיקבלו התורה ולא רצו, אין ראיה מזה כלל, ואין בו שום סתירה, אדרבא לשון התרגום סובל כל הדעות, וגם הדרוש שפארן הוא סיני, "ואחה" ת', "ועמיה", לדעת רוב המפרשים פירש, "ואחה" כמו "ואחו", אולם מלת, "ואחה" היה לשון ארמית, ויותר מסתברא לע"ד שלא תרגמה מלשון עברי, וכן "ויחא" (לקמן פסוק כ"א) ת' ענין ביאה ויציאה, אלא ת' "ואחה" כמו וְאִתִּי, לשון הבאה תחת כיאה, כמו, "ויבאו האנשים על הנשים" (שמו'. ל"ה, כ"ב) ת', "ומיתן" (עמש"ש), הכוונה שהביא הקב"ה עמו רבבות קדושים, ואומר "ועמיה" ולא, "ואיתי עמיה" דרך כבוד כלפי מעלה, ולא רצה לתרגם כפשוטו, ובא" כיון שכבר תרג' בכתוב ענין ביאת ה' שלש פעמים, שחם בלשון, "אחגלי" ואחת "אתחזי", נמנע מלאומרו עוד הפעם. "מרבכת קדש" ת', "רְבֹת קדישין", משמעותו כמו, "מרבכות", שדרשו מקצת רבבות מלאכי קדש ולא כלם (עי' רש"י), כי כשהכוונה כלם היה צ"ל "רְבֹת קדישיא" בתמונת המפריט, שהוראתו כפי שבארנו כל המדוכרים בענין כמו בעברי רבבות הקדושים, וכגון, "רבבת אלפי ישראל" (במד'. י', ל"ו) ת' "רְבֹת אֱלִפָּיִא דישאל".

(שם) מימינו אשרה למו ת' כתב ימיניה מנו אישחא אוריתא ויהב לנא, (סביוניטה) גרסת הספרים, "יהב לנא" בלא ו"ו. "מימינו" ת', "כתב ימיניה", מה שנעשה בימינו, "אשרה למו" ת' ע"פ הקרי בשתי תיבות, מנו אישחא אוריתא ויהב לנא. "ויהב" בו"ו מסורת עליו (ברלינר עמוד 35) שנמנו בה כל המלות שבראשן ו"ו שאינה כתובה במקרא, וזו מן המנין. והנה לפי הגרסא הזאת, "כתב ימיניה מנו אישחא אוריתא ויהב לנא", שיעורו ונתן לנו כתב ימינו שהוא התורה מתוך האש, אולם לפי גרסת הספרים, "יהב לנו" אין צורך לשנות סדר המלות, וכן נכון.

(ג) אף חבב עמים ת' אף חביבינון לשבטיא. "עמים" כוונתו השבטים (עי' רש"י), ולא ת' "עממיא" כפי מה שבארתי כבר, כי בתרגום לשון "עממין" הוראתו תמיד אומוט העולם.

(שם) כל קדושו בידך ת' כל קדישוהי בית ישראל בגבורא אפי'ק ממצרים (סביוניטה) גרסת הספרים, "אפיקינון", ויש בזה חלופ גס במסורה, הח' דר' ברלינר (עמוד 81) הביא "אפיקינון", אבל במסורות של הח' שד"ל ז"ל, ושל הח' דר' לאנדויער כתוב "אפיק" וכן נראה עקר, כי הרוחבת הלשון, "אפיקינון" היא כאן לגמרי שלא לצורך. "בידך" ת', "בגבורא", כמו, "ושלחתי את ידי" (שמו' ג', כ') ת' "ית מחת גבורתי", מלות "אפיק ממצרים" הוסיף לפרש קצור מליצת הכתוב, לפי

שמלת „בירך“ לשון נוכח, היה לו לתרג' „אפיקחא“, אמנם כיון שהוא סמוך למלת „קדושו“ בנסתר מוכח שהכוונה „בירו“.

(שם) והם תכו לרגלך ת' ואינו מדברין תחות עננך. הקדים את המאוחר

לפי הענין והנאות הלשון, „מדברין“ תרג' של „לרגלך“, כמו „תרגלתי לאפרים“ (הוש'. י"א, ג) ת"י „דברית באורח תקנא“, „תחות עננך“ תרג' של „תכו“, פירשו כמו „סכו“ (מצינו ת"י וסמ"ך טתחלפין, כנון „חמך“ עם „סמך“ שהם קרובים בטעם ומתחלפים בעברי ובתרגום. „וסומך צדיקים ה'“ (תהל' ל"ו, י"ז) ת' „ותמך“, „שאל צעדיה יתמכו“ (משלי ה', ה'), „בסמכא“, וכן פרש"י שם „לשון קרבה“. עקר תרגום של „חמך“ הוא „סעיד“, כמו „ויתמך יד אביו“ (ברא'. מ"ח, י"ז) ת' „וסעדה

לדא דאבוהי“, „חמכו בידיו“ (שמו. י"ג, י"ב) ת' „סעדין לידוהי“, וכן רבים. סעיד משמעות עורה לולתו אצל פעולה שהוא לבדו אינו יכול לעשותה, אמנם בהרבה מקומות לשון „סמך“ בעברי מתורג' „סעיד“ לפי שענין עורה ותמיכה, כנון „ודגן ותיורש סמכתיו“ (ברא'. כ"ו, ל"ט) ת' „סעדתיח“, כי ענינו משען לחם ויין, וכן „ונפלו סמכי מצרים“ (יחז'. ל', ו') ת"י „סעדי מצרים“, „כי ה' סומך ידו“ (תהל'. ל"ו, ח') ת' „סעיד בדיה“. וכן רבים. — כיוצא בו „ולא תחורר“ (במד'. ט"ו, ל"ט) ת' „ולא חטעון“, כמו „ולא יסור לבבן“ (דבר'. י"ו, י"ז) שח' „ולא יטעו לביה“, וכעין זה יש לפרש בנקל „ושם דרך“ (תהל'. נ', כ"ג) כמו „והם דרך“, כלשון „אשרי חמימי דרך“ (שם קי"ט, א'). והנה לשמחח לבי מצאתי שגם הח' המפורסם פרופ'. דר' גרעץ בחבורו הגדול על ספר תהלים פירש כך. „חסם“, „וחתם“ ג"כ ענינם שוה). וטעמו שהיו נהוגים מסוככים תחת עמוד הענן.

(שם) ישא מדברותיך ת' נטליו על מימרך, פי' „ישא“ כמו „יסע“, ומשמעותו כל אחד ואחד, כי „נשא“ וכן „נסע“ שניהם מתורגמים בלשון „נטל“, והט"ם של „מדברותיך“ משמשת לשון „מין“ ע"י רש"י. בפסוק הזה לא הלך אונקלוס אחר דרשת חכמינו בספרי, ופירשו באופן אחר, שפחח משה בשבחו של הקב"ה, ואומר לבני ישראל באהבתו את השבטים גאלם בנסים וביד חזקה ממצרים ונהגם בטח בצל עננו להר סיני לחת להם התורה, ונראה שלדעת אונקלוס המאמר הזה הוא כעין הדברים שדבר להם הקב"ה ביד משה בשעת מ"ת „אתם ראיחם אשר עשיתי למצרים ואשא אתכם על כנפי נשרים ואביא אתכם אלי“ (שמו. י"ט, ד'), ועל זה ענו ואמרו:

(ד) תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב ת' אוריתא ירב לנא משה מסרה ירותא לכנישת יעקב „צוה“ ת' „יהב“, לפי שעל התורה בכללה אינו רוצה לומר שמשא צוה אותה, „מורשה“ ת' „מסרה ירותא“, הטעם שהיה מוסרה לנו בחייו שחיה ביעקב ירושה לצמיחת דורותינו עד עולם.

(ה) ויהי בישרון מלך ת' ויהי בישראל מלכא (סביוניטה) גרסת הספרים „והוה“. לפי המסורה להח' דר' ברלינר (עמוד 121) ויהא דאיק. וכאמת הגרסא „והוה“ לשון עבר קשה מאד, איך יאמר בטומס להקב"ה שהיה מלך, ב"ס פתשגן גורם „והוה“ וכותב שצריך לפרשו אבל איננו מפרשו, ומלשון רש"י: „ויהי הקב"ה, בישרון מלך. חמיד עול מלכוהו עליהם“.

(ו) יחי ראובן ואל ימות ויהי מחיו מספר ת' יחי ראובן בחיי עלמא ומותא תנינא לא ימות ויקבלון בנוהי אחסנתהון בטנין. הוסיף מלות „כחיי עלמא“ ר"ל בע"הב, „ולא ימות“ ת' „ומותא תנינא לא ימות“, כוונתו לאחר דתחיה הכל כמו שטפורש בנתינה לגר עיי"ש. „מספר“ ת' כמו „במספר“ שינחלו בניו כפי מנינם

בחלוקת הארץ ככל שאר שבטים, והוא כעין ברכת יעקב שברכו בזה (ברא' מ"ט, ג', וד') עי' מ"ש שם, שיחפז לו החטא של מעשה בלהה, ויאבד ממנו רק יחרון הכבודה, ושהי חשוב בתוך בניו כשאר שבטים לנחלה, אבל לפי דרשת חז"ל היה חולה הברכה עד שיבוא משה ויקיימה, (עי' מדרש ב"ר פ' צ"ח). וזה שפחת משה יחי ראובן" וגו'.

(ו) ידיו רב לו ת' ידוהי יעבדון ליה פורענותא בסנאוהי. פירש רב שם דבר כמו, "וישלח להם מושע ורב" (ישע' י"ט, כ') ת"י, "ודיין", הכוונה ידיו תהיינה לו דיין ונוקם באויביו, כפי' בהמשתדל.

(שם) ועור מצריו תהיה ת' וסעיד מבעיל דבבא הוי ליה (סביוניטה) ברוב ספרים, "מבעיל דבבא", וקצת מתחלפין, "בעלי דבבא" ובלוניא, "בעלי דבבא", ממה שרוב ספרים מסכימים עם גרסת סביוניטה בלשון היחיד, נראה מרומז שמוסב על דוד כדרשת הספרי: "ואל עמו תביאנו בשעה שברח מפני שאול (לח"ל). ידיו רב לו בשעה שהרג את גלית שונאו, ועור מצריו תהיה בשעה שברח מפני אבשלום" ולשון, "מבעיל דבבא" בלא כנוי נכון, שהוא שם כולל, ומשמע כל שונא, כפשוטו אף של כל ישראל, וסובל גם הדרוש, שמוסב על אבשלום לבד, ואצל "ידיו רב לו" ת', "פורענותא בסנאוהי" ל' רבים לפי שהריגת גלית היתה נקמה בכל עם הפלשתים, והריגת אבשלום לא היתה נקמה כלל, שאע"פ שהיתה עזרה לדוד, היה מצטער מאד על מיתת בנו

(ח) תמיך ואוריק לאיש חסידך ת' המיא ואוריא אלבישתא לגבר דאשתכח חסיד קדמך. השמיט כ"ף הכנוי של תמיך ואוריק, לפי שמוכן ממלח, "אלבישתא" שהוסיף לפי הענין, שהקב"ה נותנם לו, וכן "לחסידך" כוונתו שנמצא חסיד לפניך.

(שם) אשר נסיתו כמסה תריבהו על מי מריבה ת' דְּנִסִּיתִי בניסיתא והוה שלים בְּחַנְתִּי על מי מצותא ואשתכח מהימן. (סביוניטה ועוד) ברוב ספרים ובאוג"ר "דנסיחיה", "בחנחיה", ואינו מדויק, כי הוא לשון נוכחים רבים, כמו "נסיחם אותו", "בחנתם אותו". "תריבהו" ת' בְּחַנְתִּי ג"כ לשון נסיון, מפני הכבוד, כמו "וינסו אותי זה עשר פעמים" (במד' י"ד, כ"ב), שמעמו שהיו מריבים ומתלוננים עלי, הכוונה כדרשת הספרי שהובאה ברש"י "נסחקפת לו לבא בעלילה" וגו', ומה שחטא היה כעין שגגה, כי הוא האמין בה' שיעזור לישראל, ולא היה בתוך המריבים. וצריך להוסיף מלות, "והוה שלים", "ואשתכח מהימן", להודיע שעמד בנסיון וקיים בהבחינה

(ט) האמר לאביו ולאמו לא ראיתו ת' דעל אבוהי ואמיה לא רחיס כד חבו מן דינא. חרגם לפי הענין ולא לפי המלות, שהוכיח מה שעשו כשחטאו ישראל בעגל, "ויאספו אליו כל בני לוי, ויעשו כדבר משה: הרגו איש את אחיו ואיש את רעהו ואיש את קרובו" (שמו' ל"ב, כ"ו, וכו'), ומוסיף, "כד חבו מן דינא" כפי דרשת חז"ל. שהרגו רק אותן שעבדו בעדים והתראה

(שם) ואת אחיו לא הכיר ואת בניו לא ידע ת' ואפי אחוהי ובנוהי לא נסיב, כולל "לא הכיר" עם "לא ידע" ביחד, לפי שהוא כפל הענין במלות שונות.

(שם) כי שטרו אמרתך ובירתך ינצרו ת' ארי נטרו מטרת מיטרך וקמך לא אשניאו. "אמרתך" ת' "מטרת מיטרך", שהוא חרגום של "משמרתך", "וישמר

משמרתיו" (ברא'. כ"ו, ה') ת', "ונטר מטרת מימרי", הכוונה שהיה מתחזקום באמונת ה', כפרש"י וספרי ששמרו הדבור "לא יהי לך אלהים אחרים", שהוא משמרת לכל התורה, "ובריתך יוצרו" ברית מילה שאותם שנולדו במדבר של ישראל לא מלו את בניהם והם היו מלים, "ינצרו" תרגומו הפשוט יהיה ג"כ "נטרו", ולמנוע הכפל ת' "לא אשניאו".

(י) יורו משפטיך ת' כשרין אילין דילפון דינך. פירש ראובן והגונים אלו לכך ולא שהוא צווי, כדרשת הספרי "מלמד שכל הוריות אינן יוצאות אלא מפיהם שנאמר "ועל פיהם יהיה כל ריב וכל נגע" (דבר'. כ"א, ה').

(שם) וכליל על מובחך ת' וגטיר לרעוא וכו', הוסיף מלת "לרעוא" לפי דרשת הספרי: "אלו אברי עולה" ע"כ. ואצל עולה נאמר "לרצון לפני ה'" (ויק'. א', ג').

(יא) ברך ה' חילו ת' נכסוהי, כמו שנדרש בספרי "בנכסים", ועי' פי' הרמב"ן.

(יב) חופף עליו כל היום ת' כל יומא (סביוניטה ורוב ספרים) בקצחם, כד יומיא. עקר "כל יומא" שטעמו תמיד בזמנו, כגון "רק רע כל היום" (ברא'. ו', ה') וכלות אליהם כל היום" (לעיל כ"ח, ל"ב), "כל יומיא" משמע עולמית, כל ימי עולם, ואמר "כל יומא" הימים שהמקדשים קיימים לפי דרשת הספרי: "חופף עליו זה בנין הראשון, כל היום זה בנין אחרון, ובין כחפיו שכן בניו ומשוכלל לעתיד לבוא". ולא כדעת האוג"ר שרוצה לקיים הגרסא "כל יומיא".

(יג) ממגד שמים ממל ת' עבדא מגדנין מטלא דשמיא מלעילא. "ממגד" ת' עבדא מגדנין, כמו "ארץ וית שמן ודבש" (לעיל ח', ח') ת', "והיא עבדא דבש", והוסיף "מלעילא" כעין ברכת יעקב "ברכות שמים מעל" (ברא'. ט"ז, ה'), וכן "ומתהום רובצת תחת" ת' כאן "וממבועי עינן ותהומין דנגדין ממעמקי ארעא מלרע", הוסיף כאן מלות "וממבועי עינן ותהומין", לפי שמוסב על המגדנין שאינן באים מן התהום אלא ע"י מעיני מים הנובעים ממנו, (ולשון הוה פירשתי לעיל ח', ו') עי"ש.

(יד) וממגד תבואות שמש ת' ועבדא מגדנין ועללן מיכול שימשא. טעמו הפירות ותבואות שצומחים ע"י שחטימת החטה מעלה האדים מן הארץ ונעשו יבלי מים לרוות ולהצמיח אותה.

(שם) וממגד גרש ירחים ת' עבדא מגדנין מריש ירח בירח, טעמו עושה פירות מראש כל חדש בחדשו, "מדי חדש בחדשו" (ישע'. ס"ו, כ"ג) ת"י בזמן ירח בירח, ופירש "גרש ירחים" כלשון "כיום נגדש השקט לא יוכל" (ישע'. נ"ז, כ') מרוצת החדשים שגודפים ומגרשים זה אחר זה, ומה שאומר "מריש ירח" ולא כפשוטו "יירח בירח", אולי סובר שבעת שהלבנה מחגלת עד מלואה כחה יותר יפה לגדל הצמחים מבעת שהולכת ומתמעטת.

(טז) ורצון שוכני סנה ת' רָעִי ליה דשכנתיה בשמיא ועל משה אחגלי באסנא. רָעִי ליה "טעמו יהי מרוצה לו הקב"ה. "שוכני" ת' "דשכנתיה בשמיא" כי לא יחבן לומר שהקב"ה שוכן בסנה, אלא נגלה למשה בסנה, וצ"ע שאומר "ועל משה אחגלי", ולא כדרכו תמיד "ולמשה", אולי י"ל שהכוונה בשביל משה, כדי לעשותו

שליח לפרעה ולהוציא את בני ישראל ממצרים, וכן בפסוק, "ויאמרו אלהי העברים נקרא עלינו" וגו' (שמו' ה', ג') ת' "איתגלי עלנא". שם, "ולקדקד נזיר אחיו" ת' "גברא פרישא דאחווה", פירשתי (ברא' מ"ט, כ"ו ע"ש).

(יו) בכור שורו הדר לו ת' רבא דבנוהי ויוא ליה. פירש "בכור" הגדול וחשוב (ע' רש"י), "שורו" ת' "דבנוהי" מבני יוסף שנקרא שור (ע' רש"י ד"ה וברצונם עקרו שור ברא' מ"ט, ו'), וכן, "בנוח צעדה עלי שור" (שם פסוק כ"ב) ת' "יפקון מבנוהי" (עמ"ש שם), הגדול מבני יוסף הוא יהושע שנתן משה עליו מהודו.

(שם) וקרני ראם קרניו ה' גבורן אתעבידא ליה מן קדם דתוקפא ורומא דיליה (סביוניטה ובולוניא), גרסת הספרים, "וגבורן דאהעבידא ליה מן קדם תוקפא ורומא דיליה", אבל הראשונה יותר מחוורת, "גבורן אתעבידא ליה" בלא ו"ו החבור, ובלא דל"ת היחס במלת "אתעבידא" נכון, לפי שהוא ענין בפני עצמו, והכוונה נסים נעשו ליוסף במצרים, והוא ענין ברכת יעקב, "וחבת בהון נבואתיה" וגו' (ברא' מ"ט, כ"ד) ע' "מש"ש). ע' הקב"ה אשר לו העוז והרוטמות. ולא כפירש הג' ב"ס נתניה לגר שמלות, "דתוקפא ורומא דיליה" חוזרות על יוסף או על יהושע, כי אי אפשר שישמש אונקלוס בזה הלשון בייחוס בן אדם, לפי שהוא תואר להקב"ה, כמוכח מפסיק, "אל מוציאם ממצרים כתעפת ראם לו" (במד' כ"ג, כ"ב. וכו', ח') ת' "אל דאפיקינון ממצרים תוקפא ורומא דיליה", כיוצא בו מה שתרנם, "כי גאה גאה" וגיוותא דיליה היא" (שמו' ט"ו, א'. וכו' עמ"ש שם), ההוארים הללו אין לאמרם בלתי לה' לבדו.

(שם) בהם עמים ינגח יחדיו וגו' ת' בגבורתיה יקטיל עממא כחדא, פירש "בהם" באלו קרני ראם, כלומר בגבורתו של הקב"ה, וכמו "עם נושע בה" וכו' ואשר חרב גאותך" (לקמן פסוק כ"ט) ת' "עמא דפורקניה מן קדם ה' וכו' דמנן קדמויה נצחון גִּבְרֹתָךְ".

(שם) והם רבבות אפרים והם אלפי מנשה ת' ואינון רבּוּתא דבית אפרים ואינון אלפיא דבית מנשה, "ואינון" חוזר למלת "דבנוהי", בניו של יוסף, וכדרשת הספרו: "והם רבבות אפרים וגו' מלמד שנתברכו כאלפים ורבבות", ולא כפרש"י ואחריו ב"ס נת"ל ג, וע' הרמב"ן שטען על רש"י ופירש כלשון הספרי.

(יח) שטח זבולן בצאתך ת' חדי זבולן במיפקך לאנחא קרבא על בעלי דבבך, "בצאתך" לדעת אונקלוס למלחמה, וכן בברכה יעקב, "והוא לחוף אניות" (ברא' מ"ט, י"ג) ת' "והוא יכבש מחוון בספינו" (עמ"ש שם) וכן נאמר, "זבולן עם חרף נפשו למוח" (שופ' ה', י"ח) ועוד כחוב, "מזבולן יוצאי צבא עורבי מלחמה" וגו' (דה"א. י"ב, ל"ג).

(שם) ויששכר באהליך ת' ויששכר במהכך למעבד וימני מועדיא בירושלם. פירש "באהליך" אהלה של תורה מקום ישיבת סנהדרין בהר הבית, וכמו "וישב אהלים" (ברא' כ"ה, כ"ו) שח' "משמיש בית אולפנא", לכאורה היה ראוי לתרג' "במעבדך וימני מועדיא" וכו', ונראה שמוסיף מלת "במהכך" להשוות המליצה, וזולן בצאתך למלחמה ויששכר בהתעסקך לקבוע המועדים בירושלם (ע' מ"ש ברא' כ"ד, מ"א), וכן נאמר, "ומבני יששכר יודעי בינה לעתים" וגו' ודה"א. י"ב, ל"ב). אמנם מה שכתב הג' ב"ס נל"ג: "ואפשר שצ"ל "למעבר" ברי"ש ר"ל לעבר שנים", הוא לגמרי חוץ מגדר האפשרי, לשון "למעבר" יחזן במוסב לשנים וחדשים, אבל "למעבר וימני מועדיא" תהי משמעותו להעביר ולבטל ההגים והמועדים.

(שם) עמים הר יקראו ת' שיבטיא דישראל לטור בית מקדשא יחנשון.

כוונתו באותן רגלים וחגים שהם יקראו במועדם יהיו כל ישראל נאספים להר הבית. "שם יבחנו וזבחי צדק" ת' "נכסת קודשין לרעוא", "צדק" ת' "לרעוא", ר"ל שיקרבו וזבחים כראוי וכמשפטן שיהיו לרצון.

(שם) כי שפע ימים ינקו ת' ארי נכסי עממיא יכלון ת' "ימים", "עממיא" כי האומות נמשלו למים רבים, "וורעו במים רבים" (במד'. כ"ד, ו') ת' "וישלוט בעממין סגיאין" (עי' ט"ש שם), ודיק מלשון "שפע ימים" שמורה על עשירות גדושה שיקנה עי' מסחר העמים שיבאו אליהם דרך הים.

(יט) ושפוני טמוני חול ת' וסימן דמטטרן בחלא יתגלין להון (סביוניטה, בולוניא ועיד), נ"א "וסימא", "מתגלן", "מתגלן" ועוד שניים, אבל רק הראשונה מוזקקת ועקר, הטעם מטמונים שנסתרים ומחופים בחול יהיו מגולים להם, ולדעת רבותינו הם טריות וחלוון ומלאכת הוכוכית שנעשית מחול (עי' באור).

(כא) וירא ראשית לו ת' ויתקבל בקדמיתא דיליה. קבל חלקו בארץ סיחון ועוג שהיא ראשית כבוש הארץ (רש"י).

(שם) כי שם חלקת מחקק ספון ת' ארי המן באחסנתיה משה ספוא רבא דישאל קביר, פירשו כפי דרשת חז"ל. ומה שהקשה ב"ס לחם ושמלה: "שלפי התרגום יש להעיר למה לא העירו חז"ל על פסוקים האלה כמו מפסוקים וימת שם משה" עכ"ל, על טענה זו כבר השיב רש"י בפירושו: "כי שם חלקת, כי ידע אשר שם בנחלתו חלקת שדה קבורת מחוקק והוא משה" ר"ל כיון שאמר לו הקב"ה הן קרבו ימך למות לא תעבור את הירדן הוה, ידע משה שימות בזמן קצר, במקום הוה ושם תהי קבורתו, ואינו דומה כלל לענין הפסוקים מן "וימת שם משה" וכו' שמדברים מומן אחר מיחתו, ומלת "קביר" ממילא מסתברא שטעמה יהי קבור.

(שם) ויתא ראשו עם וגו' ת' הוא נפיק ועל בריש עמא וגו', פירש רש"י לשתי פנים וגם התרגום סובל שתיהן כלשון הכתוב עצמו.

(כב) יונק מן הבשן ת' ארעיה שתאי מן נחליא דנגדין מן מחנו. אולי פירש לשון "ונק" בחלוף למנ"ר וגיכ"ק כמו "ולג", ענין זילה ושפיכה, ולא כדרשת הספרי "מה וינק זה יוצא ממקום אחד ונחלק" (עי' רש"י).

(כג) ים ודרום ירשה ת' מעריב ים גניור ודרומי יירת (סביוניטה) ברוב ספרים "וורומא". "ים" ת' "מעריב", ומוסיף "ים גניור", כדרשת הספרי, ומלא ברכת ה':

הוא בקעת גנוסר, "ודרום" ת' "וורומי", נראה שלא תרג' "וורומא" בתמנות המפריט, שמשמעותו כל הדרום, "וורומי" מקום בדרום ולא כלו, כדאיחא בגמרא (ב"ק פ"א, ב') "ח"ר ימה של טבריא בחלקו של נפתלי היתה ולא עוד אלא שנמל מלא חבל חרם בדרומה לקיים מה שנאמר ים ודרום ירשה", פרש"י: מלא חבל חרם, מלא חבל של מצודה היה לו בדרומה של היבשה, למשון רשתו (לצוד דגים בים), חרם כמו "מצודים וחרמים" (קהל' ו', כ"ו), ובוה תבין גם פרש"י בכתוב. "ירשה" לשון צווי לנוכח כפרש"י (עי' באור נה"ש), וחרג' לפי הענין "ירח" צווי לנסחר.

(כד) וטבל בשמן רגלו ת' ויתרבא בתפנוקי מלכין (סביוניטה וכולוניא) ברוב ספרים "ויתרבי". "ויתרבי" משמעותו שגופו יהי מגודל בתענוגים ואמון עלי חולע, "ויתרבא" לשון משיחה, שיתנשא במעלה, שיהי מתעשר ומשובח עי' רבוי שמן הטוב שארצו מתברך בו, כדאיחא בגמרא (מנחות דף פ"ה, ב') ובספרי. שהיתה ארצו מושכת שמן כמעין, ומעשה שנצטרכו אנשי לודקיא לשמן וכו' עי"ש.

אבל מה שכותב הג' ב"ס נת"לג: „ובאמת צ"ע שכן תרגם והוא יתן מעדני מלך" (ברא' מ"ט, כ') עכ"ל, לא קשיא מידי, כי שם בתרגום גרסת הספרים משובשת מאד, ולפי הגרסה הנכונה יש הפרש גדול, (עי' הטיב מ"ש שם).

(כה) ברול ונחשת מנעלך וכיטיך דבאך ח' חקיה כברולא וכנחשא וכיזמי עולימוחך חוקפך (סביניטה ורוכ ספרים), בקצתם: „חקיה כברולא וכנחשא מוחבך" (או „ארעך"), באוג"ר כתוב כי זה נכון מאד, וברוב ספרים השמיטו מלת מוחבך, ונשאר הלשון חסר הבנה עכ"ל. אמנם לע"ד יש לפרש גרסת הספרים על נכון, שמוסב על שבט אשר עצמו (ואו על כל ישראל עי' רש"י) וכן לפי הת' הסיוח' ליב"ע ות' ירושלמי הוא מוסב על אשר, וגם מזה יש לשפוט שמלת „מוחבך" היא הוספה מאוחרת, שאחד כתב מדעתו „מוחבך" ואחד „ארעך", כי אלו היו מוצאים שם מלה מעיקרא לא היו מתחלפים. „וכיטיך דבאך" ח' „וכיזמי עולימוחך חוקפך". לדעת הג' ב"ס נת"לג מלת „חוקפך" תרג' של „דבאך" והוא הלחות והכחות הובות בנוף, והח' ב"ס להם ושמלה נכון אם היא תרגום של „דבאך" או שמלת „עולימוך" תרג' של „דבאך", ולשון „חוקפך" הוא תרג' של „וכיטיך", וזה רחוק ורחוק. לענ"ד „חוקפך" הוא תרג' של „מנעלך", לשון „מנעוליו ובריו" (נחמ' ג', ג'), וכפרש"י „שהיו גבוריהם יושבים על הספר ונועלים אותה" וכו', ומלות „וכיזמי עולימוך" ח' של „וכיטיך דבאך" כמו „וכיטי דבאך", כלומר ימי נעוריו, ומעם „כיטיך דבאך" כימים אשר דבאך, וכמו „עמי בחירי" (ישע' מ"ג, כ') שמעמו עם אשר בחרתי. והנה לפי התרגום מלת „מנעלך" שייך למעלה ולמטה, ושיעור המליצה, ברול ונחשת מנעלך וכיזמי נעוריו מנעלך, לפיכך הכפיל לשון חקיות, חקיה כברולא וכנחשא וכיזמי עולימוחך חוקפך, הכוונה שישאר תמיד בחזקו שלא ימעט ברכות הימים.

(כו) אין כאל ישרון ח' לית אילך אלא אלקא דישראל (סביניטה ועוד) וכן עקר, ברוב ספרים „לית כאלהא דישראל", וזה נגד דרכי אונקלוס שהרחיק תמיד כל דמיון של הקב"ה עם אלילים, ועי' אוג"ר. — „ובגאותו שחקים". ח' „וחוקפיה בשמי שמיא" כאלו נאמר „וגאותו בשחקים", כמו „כי שמי בקרבנו" (שמו' כ"ג, כ"א) ח' „ארי בשמי מיטריה" (עי' מ"ש שם).

(כז) מענה אלהי קדם ח' מדור אלהא דמלקדמין, מוסב למעלה „וחוקפיה בשמי שמיא מדור אלהא" וכו', אבל אינו מחייב אל לבי שמלת דמלקדמין יהי מוסבת להקב"ה, שהוא היה הווה ויהיה, לכן הייתי אומר שהכוונה ששכנתיה בשמיא בב"מ של מעלה, שהוא אחד מהדברים שנבראו קודם שנברא העולם (עי' מ"ש ברא' ג', כ"ד), ולשון „דמלקדמין" מוסב למלת „מדור".

(שם) ומתחת זרועות עולם ח' דבטימריה אחעביד עלמא, פירש מתחת זרועות של הקב"ה יצא העולם, כלומר מתחת ידיו, ואומר „דמן קדמוהי אחעבידת" מפני הכבוד, ויהיה שלא כדעת בעל הטעמים.

(כח) עין יעקב ח' כעין ברכתא דבריכינון יעקב אבוהון. וכן בספרי: „עין יעקב, כברכה שברכם יעקב אביהם שנאמר והיה אלקים עמכם והשיב אחכם אל ארץ אבותיכם" (ברא' מ"א, כ"א).

(שם) אף שמי יערפו מל ח' אף שמיא דעליוהון ישמשנון בטלא, „שמיך" ח' „שמיא דעליוכו", לפי הכוונה האמיתית כמו „אח שמיכם כברול" (ויק' כ"ה, כ"א) „שמיא דעליוכו". — „ירעפו מל" ח' ישמשנון בטלא, בג' נונין, (עי' מ"ש לעיל כ"ה, א'), הכוונה שהשמים יתנו טלם לרות הצמחים ואין צריכים להשקות

ברגלם. וכן „והשמים יתנו טלם“ (זכר. ח', י"ב) ת"י „ושמיא ישמשנונון במליהון“ (ט"ג דפוס וויניציא שנת רפ"ו). ואולי פירש „ירעפון“ כמו „הרוו“, „הרעיפו השמים ממעל“ (ישע. מ"ה, ח') ת"י „ישמשון שמיא מלעילא“, כמו „הרוו“. הנה צ"ע מדוע נוהג אצל ירדית הטל מן השמים לשון „שמש“ ולא „נתינה“, כמו אצל פירות הארץ ואילנות ומים מן הסלע, שבהם נוהג בחרגום לשון נתינה, וי"ל כי כל נתינה היא פעולה גלויה, ובזמנה ובמקומה, אבל ירדית הטל מן השמים היא פעולה נסתרה שאינה פוסקת לעולם ושוה בכל מקום, שייך בה לשון שירות ושמוש, כמו „ומשרתו יהושע בן נון נער לא ימיש מתוך האהל“ (שמו'. ל"ג, י"א) ת' „ומשומשניה“, וכן „יושב אהלים“ (ברא'. כ"ה, כ"ו) ת' „משמיש בית אולפנו“, הכוונה שהיו עסוקים בפעולתם בתמידות, ועוד הוראת לשון „שמש“ התעסקות בצרכי וולתו דרך כבוד, „והוא עומד לפניהם“ (שם י"ח, ח') ת' „והוא משמש עיליהון“, וכן מצינו אצל תפלה „משמשי בצלח“ (שם י"ט, כ"ו) וכן רבים.

(כט) טגן עורך ת' תקוף בסעדך (סביניטה ורוב ספרים) בקצתם „תקיף בסעדך“, ואינו עקר. תרגום של „טגן“, „תרים“, אמנם בייחוס להקב"ה תרג' מפני הכבוד „תקוף“, וכן „אנכי טגן לך“ (ברא'. ט"ו, א') ת' „מיטרי תקוף לך“, בדפוס בולוניא הגרסא, „תקוף סעדך“ בלא ביי"ת כלשון הכתוב, טעמו חוקת עורך, והוא נכון מאד.

(שם) ויכחשו אויבך לך ת' ויתכדבון (סביניטה ורוב ספרים) לשון אהפעל כמלת „ויכחשו“, הכ"ף דגושה מפני חסרון התי"ו, הכוונה שהם מתכחשים עצמם בערמה שהיו נראים כאהבים, בקצת ספרים „ויכדבון“ שבוש, שמשמע שיכובו להם בפה להטעות אותם לרעה, כמו „כחש לו“ (מ"א. י"ג, י"ח) ת"י „כדיב ליה“.

(שם) ואתה על במוחימו תדרוך ת' ואת על פירקת צורי מלכיהון תדרוך עי' רש"י, „פירקת צורי“ הוא כמו מפרקת הצואר (נתינה לגר).

לך, (ב) עד ים האחרון ת' ימא בתראה (סביניטה ורוב ספרים עתיקים) וכן עקר, נ"א „מערכאה“ (עמ"ש לעיל י"א, כ"ד).

(ו) ויקבור אותי בגי ת' בְּחִילָתָא (כך הנקוד בסביניטה, מ"ג משנת רפ"ו, בומבירג ש"ח ועוד), ברוב ספרים, „בְּחִילָתָא“, בקצתם, בְּחִילָתָא, לשון יחיד, כמו לעיל ג', כ"ט בכל הספרים, צ"ע מדוע תרג' כאן בסימן הרבים, הלמ"ד קמוצה, וגם הנקודה היא ורה, אולי י"ל שמשמעות מחילות רבות, כדאיתא בילקוט „מנין אתה אומר מחילה היתה יוצאת מקבירתו של משה לקבורתם של אבות, נאמר להלן שמה קברו את אברהם ונאמר כאן וימת שם“, ועוד יכול להיות משמעות שקברו במקום גאווה רבות, כפי ששנינו (סוטה י"ג, ב') שמשא מת בחלקו של ראובן ונקבר בחלקו של גר שהיה רחוק ד' מילין.

(ז) לא כהתה עינו ולא נס לחה ת' לא כהת עיניה ולא שנא ויו יקרא דאפוהי „עיניה“ ל' יחיד (סביניטה ורוב ספרים) בקצתם „עיניה“ ל"ר, ואינו נכון, כי זה משמעותו שלא נעשה סימא ומה נס או חדוש יש בזה שלא נעשה משה בעל חסרון, אלא מסתברא שהכוונה שלא נשתנה צורתו ותוארו, ולא נאכדו ממנו קרני הודו אף במותו, „כי קרן עור פניו“ (שמו'. ל"ד, כ"ט) ת' „ארי סגי ויו יקרא דאפוהי“, וכן משמע מלשון הספרי: „לא כהתה עינו, מלמד שענים של מתים כהה“, הכוונה תוארם, דאל"כ היה צ"ל „שעיניהם וכו' כהת“ ל"ר. האוג"ר רוצה לקיים „עיניה“ ל' רבים, ולע"ד הנכון „עיניה“ כלשון הכתוב „עינו“ וכמו שפירשתי.

(ט) מלא רוח חכמה ת' איתמלי רוח חוכמתא (סביוניטה ועוד) נ"א „מְלִי“, „מְלִי“. „מְלִי“ אינו מדויק, כי הוא שם תואר, כמו „מלא חפניכם“ (שמו' ט', ח') ת' „מְלִי חופניכם“, וכל כיוצא בו, וכן „ומלא ברכת ה'" (לעיל ל"ג, כ"ג) ת' „ומְלִי“, לשון „מְלִי“ הוא לדעת האוג"ר ג"כ נפעל עבר, אולם „איתמלי“ וודאי יותר מבואר שמשמעות שנעשה מלא רוח חכמה. כי סמך משה את ידיו עליו, וכן „וכבוד ה' מלא את המשכן“ (שמו' ט', ל"ד, ול"ה) ת' „איתמלי משכנא“ (עמ"ש"ש), אולם מה שכתוב באוג"ר, והנכון כתרגום ירושלמי „הוה מלי“ עכ"ל, ג"כ אינו מחזור, כי יכול להיות משמעותו שהיה מלא מכבר. — „רוח חוכמתא“ במפריט, הוא נגד המסורה, (עי' הטיב ט"ש שמו' כ"ח, ג') ליישב הגרסא „חוכמתא“.

(י) אשר ידעו ה' פנים אל פנים ת' דאיתגלי ליה ה' אפין באפין. בפסוק „ודבר ה' אל משה פנים אל פנים“ (שמו' ל"ג) וכן „פנים בפנים דבר ה' עמכם“ (לעיל ה', ד') ת' בלשון „ממלל עם ממלל“, לפי שמוסב על הדבור הכוונה כמו „פה אל פה“ (במד' י"ב, ח'), דבור עם דבור, אבל כאן נאמר לשון „ידעו ה'“ כוונתו התגלות במראה, כמו „במראה אליו אחודע“ (במד' י"ב, ו') ת' „בחיווין אנא מהגלי להון“, לא שייך בו לשון „ממלל“, אלא „אפין באפין“ ומוסב למה שנאמר „ותמונת ה' יביט“ (שם פסוק ח') ת' „ובדמות יקרא דה' מסתכל“ והוא כפי שנאמר „וראית את אחוריו“ (שמו' ל"ג, כ"ו) בזה תתישב קושית הג' ב"ם נחונה לגר.

(יב) ולכל המורא הגדול ת' ולכל חיווונא רבא (עמ"ש לעיל ד', ל"ד).